

Ivan Padjen

**METODOLOGIJA PRAVNE ZNANOSTI:
PRAVO I SUSJEDNE DISCIPLINE**

with a summary in English

Methodology of Legal Science:
Law and Related Disciplines

Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci
Rijeka, 2015.

PRAVNI FAKULTET SVEUČILIŠTA U RIJECI
BIBLIOTEKA PRAVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U RIJECI

Ivan Padjen
METODOLOGIJA PRAVNE ZNANOSTI:
PRAVO I SUSJEDNE DISCIPLINE
with a summary in English
Methodology of Legal Science:
Law and Related Disciplines

Nakladnik
Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hahlić 6

Za nakladnika
prof. dr. sc. Eduard Kunštek

Recenzenti
prof. dr. sc. Miomir Matulović
prof. dr. sc. Duško Vrban

Likovno rješenje korica
Grafika Helvetica, Rijeka

Priprema i tisak
Grafika Helvetica, Rijeka

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Sveučilišne knjižnice u Rijeci pod brojem
130712007

ISBN 978-953-9034-08-4

ZAHVALE

Zahvaljujem na objavi ove knjige Pravnom fakultetu Sveučilišta u Rijeci, nakladniku, i, prof.dr.sc. Eduardu Kunštek, dekanu Fakulteta, te Sveučilištu u Rijeci, koje je novčano poduprlo objavu knjige. Dio troškova istraživanja i objave podmiren je potporama Republičke zajednice za znanost znanstvenoistraživačkom projektu "Rekonstrukcija teorijsko-metodologijskog okvira temelja prava i pravnog pluralizma" (1986.-1990.) i studijskom boravku na McGill Faculty of Law (1989.-90.), USAID Fulbright Fellowship na Yale Law School (1990., 1991.), Netherlands Institute of Advanced Study in the Social Sciences and Humanities Verzijl Scholarship (1995.), Hrvatskoga pravnog centra znanstvenoistraživačkom projektu "Država, crkva, sveučilište" (1995.-99.), Ministarstva znanosti znanstvenoistraživačkim projektima "Vladavina prava" (1991-95.), "Socijalna prava izražavanja u Republici Hrvatskoj" (2001.-2005.), "Pravni sistem: temeljni problemi" (2006.-2014.), Max-Planck-Institut fuer europaeische Rechtsgeschichte Volkswagensstiftung Stipendium (2006.-07.). Zahvaljujem se, također, prof. dr. sc. Miomiru Matuloviću i prof. dr. sc. Dušku Vrbanu, recenzentima, i Dejana Golenko, prof., lektorici rukopisa te, posebno, doc. dr. Luki Burazinu, za ispravak i komentar uvodnog poglavlja rukopisa.

Autor

KRATAK SADRŽAJ

I.	UVOD	1
	1.1. Naturalizacija pravne znanosti: pregled	3
II.	ISTRAŽIVANJA PRAVA I DRUŠTVA	35
	1.2. Pristup metodama pravnih i društvenih istraživanja: teorijski ili instrumentalan i praktički?	37
II.I.	PRAVNA ZNANOST	
	2.1. Rekonstrukcija pravne znanosti kao tehnološki problem .	57
II.II.	HISTORIJA	
	2.2. Opća historija i pravna povijest	81
II.III.	SOCIOLOGIJA	
	2.3.1. Norme i činjenice: prilog prevladavanju pokušaja sociologizacije pravne znanosti	87
	2.3.2. Što to može pravna znanost očekivati od sociologije? ...	117
II.IV.	FILOZOFIJA	
	2.4. Kraj filozofije i pravo.....	129
II.V.	POLITOLOGIJA	
	2.5.1. Vladavina prava: prilog pojašnjenju zadataka pravne znanosti	133
	2.5.2. Granice istraživanja pravnog razvoja	147
	2.5.3. Istraživanja <i>de lege ferenda</i> : upotreba Lasswellove i McDougalove političkopravne analize	165
II.VI.	OCJENA PRAVNOSTI POREDAKA: PRAVNA, MORALNA ILI POLITIČKA?	
	2.6. Diskrecija, sudovanje i granice prava: pouke Fullerovog 'Problema kivnog doušnika'	179
III.	POIMANJA PRAVA I DRUŠTVA	213
	3. Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture	215
IV.	METODOLOGIJA PRAVNE ZNANOSTI: SYLLABUS	257
V.	METHODOLOGY OF LEGAL SCIENCE: LAW AND RELATED DISCIPLINES – A SUMMARY	299
VI.	IZVORI	319
	6.1. Isprave	321
	6.2. Stručni radovi	327
VII.	KAZALA	369
	7.1. Autorsko kazalo	371
	7.2. Predmetno kazalo	379

PODROBAN SADRŽAJ

I. UVOD

1.1. NATURALIZACIJA PRAVNE ZNANOSTI: PREGLED... 3

1. Odredba sastojaka istraživanja... 4

1.1. *Problemi*... 4

1.2. *Svrhe*... 5

1.3. *Okvir*... 8

1.3.1. Teorija... 8

1.3.2. Normativnost... 8

1.3.3. Pravna znanost... 9

1.3.4. Društvene znanosti... 10

1.3.5. Metode... 11

1.4. *Vrijednosti*... 14

1.5. *Predmeti*... 15

2. Sociologijska poimanja prava: tokovi i ocjene... 17

2.1. *Pozitivistička i interpretativna sociologija*... 18

2.2. *Strategija logičkog pozitivizma*... 20

2.3. *Revizija pozitivističke sociologije*... 20

2.4. *Rehabilitacija interpretativne orijentacije*... 22

2.5. *Normativno objašnjavanje kao temeljna metoda društvenih znanosti*... 24

3. Sažetak prinosa sadržanih u knjizi... 26

I. Uvod

1.2. Pristup istraživanju... 26

II. Istraživanja prava i društva

II.I. *Pravna znanost*

2.1. Rekonstrukcija pravne znanosti kao tehnološki problem... 26

II.II. *Historija*

2.2. Opća historija i pravna povijest... 27

II.III. *Sociologija*

2.3.1. Norme i činjenice: protiv sociologizacije pravne znanosti... 28

2.3.2. Što to može pravna znanost očekivati od sociologije?... 28

II.IV. *Filozofija*

2.4. Filozofija prava... 29

II.V. *Politologija*

2.5.1. Vladavina prava: prilog pojašnjenju zadataka pravne znanosti... 29

2.5.2. Granice strategija pravnog razvoja.	30
2.5.3. Istraživanja <i>de lege ferenda</i> : upotreba Lasswellove i McDougalove političkopravne analize	30
II.VI. Ocjena pravnosti poredaka: pravna, moralna ili politička?	
2.6. Diskrecija, sudovanje i granice prava: pouke Fullerovog ‘Problema kivnog doušnika’	31
III. Pojmovi prava i društva	
3. Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture	32
IV. Metodologija pravne znanosti: syllabus 2014.-15	33
 II. ISTRAŽIVANJA PRAVA I DRUŠTVA.....	35
1.2. PRISTUP METODAMA PRAVNIH I DRUŠTVENIH ISTRAŽIVANJA: TEORIJSKI ILI INSTRUMENTALAN I PRAKTIČKI?.....	37
1. Prividna primjerenost teorijskog pristupa	37
2. Od teorijskoga praktičkom i instrumentalnom pristupu	39
3. Osobitosti metodologija pravnih istraživanja	48
4. Otvorena pitanja metodologije pravnih i društvenih istraživanja	53
 II.I. PRAVNA ZNANOST	
2.1. REKONSTRUKCIJA PRAVNE ZNANOSTI KAO TEHNOLOŠKI PROBLEM	57
1. Karakter pravne znanosti i njezin odnos prema pravnom odlučivanju	59
2. Odnos pravne znanosti prema drugima društvenim znanostima	74
3. Izvori marginalizacije i perspektive razvoja pravne znanosti u Jugoslaviji	77
 II.II. HISTORIJA	
2.2. OPĆA HISTORIJA I PRAVNA POVIJEST.....	81
 II.III. SOCIOLOGIJA	
2.3.1. NORME I ČINJENICE: PRILOG PREVLAĐAVANJU POKUŠAJA SOCIOLOGIZACIJE PRAVNE ZNANOSTI	87
1. Trodioba sistematskih pravnih disciplina	87
1.1. <i>Spornost pokušaja sociologizacije pravne znanosti</i>	88
1.2. <i>Višemislenost izraza normativna pravna znanost</i>	89

2. Norme kao predmet pravne znanosti	90
2.1. "Normativni materijal" pravne znanosti	91
2.2. "Činjenični materijal" normativne pravne znanosti	92
3. Normativna metoda i uzročno objašnjenje	94
3.1. Lukić: normativna metoda	95
3.2. Kelsen: normativna metoda	97
3.2.1. Kelsen: ubrajanje i uzročnost	97
3.2.2. Ocjena Kelsenovog razlikovanja	99
3.2.2.1. Ograničenja Kelsenovog logicizma	100
3.2.2.2. Ograničenja Kelsenovog relativizma	102
3.2.2.3. Važnost Kelsenovog razlikovanja	104
3.3. "Normativna metoda" u suvremenoj analitičkoj filozofiji ..	106
3.3.1. Winch: filozofija jezika, "filozofijska gramatika" ili filozofijska zamjena za društvenu znanost?	107
3.3.2. Jezik kao djelatnost konstituirana pravilima	110
3.3.3. Pojam i uloga, te vrste kriterija	112
2.3.2. ŠTO TO MOŽE PRAVNA ZNANOST OČEKIVATI OD SOCIOLOGIJE?	117
1. Integralna pravna znanost	119
2. Dvije sociologije i pravo	123
3. Sociologija i učinkovitost prava	127
II.IV. FILOZOFIJA	
2.4. KRAJ FILOZOFIJE I PRAVO	129
II.V. POLITOLOGIJA	
2.5.1. VLADAVINA PRAVA: PRILOG POJAŠNJENJU ZADATAKA PRAVNE ZNANOSTI	133
1. Vladavina prava	134
2. Transformacije modernog prava	137
3. Cilj pravne znanosti: moraliziranje ili otkrivanje prava?	146
2.5.2. GRANICE STRATEGIJE PRAVNOG RAZVOJA	147
1. Pravo i revolucija	150
2. Strategija hrvatskoga pravnog razvoja?	159
2.5.3. ISTRAŽIVANJA <i>DE LEGE FERENDA</i> : UPOTREBA LASSWELLOVE I MCDUGALOVE POLITIČKOPRAVNE ANALIZE	165
1. Sastojci istraživanja	167

1.1. Problemi.	167
1.1.1. Praktični problemi: istraživanja <i>de lege ferenda</i> i analiza politika u današnjoj Hrvatskoj	168
1.1.1.1. Istraživanja <i>de lege ferenda</i> u hrvatskom pravu	168
1.1.1.2. Politička analiza u hrvatskoj politologiji.	169
1.1.2. Teorijski problemi: istraživanja <i>de lege ferenda</i> i analiza politika	169
1.2. pristupi i teorijsko-metodologijski okvir rješavanja problema	170
1.2.1. pristupi rješavanju problema	170
1.2.2. Teorijsko-metodologijski okvir	170
1.2.2.1. Teorije / metodologije	170
1.2.2.2. Pojmovi	171
1.2.2.3. Pretpostavke.	171
1.2.3. Vrijednosti / svrhe / ciljevi	171
1.2.4. Predmeti	172
1.2.5. Metode	172
1.2.6. Hipoteze:	172
1.2.6.1. Praktične hipoteze	172
1.2.6.2. Teorijske hipoteze.	172
2. Izvedba istraživanja	173
2.1. Načela Ustava Republike Hrvatske	173
2.2. Stanje istraživanja <i>de lege ferenda</i> i analize politika u današnjoj Hrvatskoj	174
2.2.1. Pravo (pravna znanost i pravna struka)	174
2.2.2. Politologija (politička znanost)	174
2.2.3. Hrvatska transdisciplinarna istraživanja <i>de lege ferenda</i> i javnih politika.	175
2.2.4. Vrednovanje hrvatskih istraživanja <i>de lege ferenda</i> i hrvatskih političkih analiza	175
2.3. Uvjeti	175
2.4. Predviđanje budućeg razvoja	177
2.5. Prijedlog alternativnog okvira istraživanja <i>de lege ferenda</i>	177

II.VI. OCJENA PRAVNOSTI POREDAKA: PRAVNA, MORALNA ILI POLITIČKA?

2.6. DISKRECIJA, SUDOVANJE I GRANICE PRAVA:POUKE FULLEROVOG "PROBLEMA KIVNOG DOUŠNIKA"	179
1. Koliko diskrecije podnosi pravni sistem?.	179
1.1. Problem	179
1.2. Kontekst	180

1.3. <i>Zadaci</i>	185
2. Granice sudovanja kao granice prava	186
2.1. <i>Čudorednost i pravo</i>	186
2.2. <i>Granice sudovanja</i>	187
2.2.1. Narav regulativnih problema	188
2.2.2. Pravednost i regulativni problemi	190
2.2.3. Pravno rasuđivanje i diskrecija	195
2.3. <i>Granice pravnog sistema</i>	196
2.3.1. Kelsen: normativni iracionalizam	197
2.3.2. Dworkin: praktičko rasuđivanje	200
2.3.3. Fuller: integralna teorija prava	202
2.3.4. Fuller: upravljačko vođenje i pravo	205
3. Rješenja i pouke	208
III. POIMANJA PRAVA I DRUŠTVA	213
3. PRAVO NA SJECIŠTU POLITIKE, EKONOMIJE I KULTURE	215
1.1. <i>Problemi i njihovo rješavanje</i>	215
1.2. <i>Svrhe i hipoteze</i>	217
2.1. <i>Pravo kao sredstvo</i>	218
2.1.1. Zapadno pravo	218
2.1.2. Čovjekovo dostojanstvo	219
2.1.3. Pravo kao politička institucija	223
2.2. <i>Filozofijske pretpostavke</i>	223
3. Klasična filozofija	226
3.1. <i>Aristotel</i>	227
3.2. <i>Akvinac</i>	230
3.3. <i>Rješenje</i>	231
4. Moderna filozofija	233
4.1. <i>Pretpostavke</i>	233
4.1.1. Unutarnje i vanjsko	233
4.1.2. Duh i tijelo	234
4.1.3. Misao i jezik	235
4.1.4. Uzrokovanje i opravdanje	236
4.1.5. Teorijsko i praktično	237
4.1.6. Modeli i idealtipovi	238
4.1.7. Primjena i stvaranje	239
4.2. <i>Pojmovi prava</i>	241
4.2.1. Problematike pojma prava	241
4.2.2. Pravna dogmatika	242
4.2.3. Historija prava	242

4.2.4. Filozofija prava	243
4.2.5. Sociologija prava	243
4.3. Pravo i politika	245
4.3.1. Sociologija politike	246
4.3.2. Psihologija politike	248
4.3.3. Politologija prava	248
4.4. Pravo i ekonomija.	249
4.4.1. Imovina	249
4.4.2. Marksizam	250
4.4.3. Teorija racionalnog izbora.	251
4.5. Pravo i kultura	252
4.6. Rješenje.	253
5. Suvremena filozofija	254

IV. METODOLOGIJA PRAVNE ZNANOSTI:

SYLLABUS 257

1. SVRHE / CILJEVI PREDMETA 260

2. OČEKIVANI ISHODI UČENJA. 260

3. OKVIRNI SADRŽAJ PREDMETA 261

(A) Razumijevanje metodologijskih problema 261

(B) Razvoj pojmova i postupaka 264

(C) Primjena metoda u istraživanju 265

4. STUDIJSKA LITERATURA. 265

1. PREPOZNAVANJE I RAZVRSTAVANJE NEKIH METODIČKIH PROBLEMA PRAVA, NAROČITO ONIH PRETEŽNO

JAVNOPRAVNIH 266

1.1. Problemi unutar pravnog sistema 266

1.1.1. Tumačenja prava unutar pravnog sistema 266

1.1.2. Sudsko stvaranje prava unutar pravnog sistema 268

1.1.3. Od sudskoga upravnog i zakonodavnog stvaranju prava unutar pravnog sistema 268

1.2. Problemi među pravnim sistemima 269

1.2.1. Problemi između sadašnjega i ranijih pravnih sistema 269

1.2.2. Problemi između nacionalnog i internacionalnog prava. 269

1.2.3. Problemi između nacionalnog i crkvenog prava 269

1.3. Problemi izvan prava? 270

1.3.1. Nepravno vlasništvo? 270

1.3.2. Nepravna etika? 271

1.3.3. Ex facto civitas oritur?	271
1.4. Pravna ocjena pravnog poretka: <i>unutar, između ili izvan prava?</i> ..	272
1.4.1. <i>Pravnost prošlog poretka?: Denacifikacija, lustracija itsl.</i>	272
1.4.2. <i>Pravnost sadašnjeg poretka?: MKTJ</i>	272
2. PREGLED LITERATURE O PROBLEMIMA	272
2.1. Suvremeni pravni sistemi: pregledi sastava, nar. izvora te metoda tumačenja i primjene propisa (samo uvodni problem, posebno tč. 2.8., nar. izvori tč.2.8.3)	273
2.2. Pravno rasuđivanje	275
2.3. Narav pravnog rasuđivanja	277
2.4. Pravna doktrina	278
2.5. Predmet i metode: teorija i metodologija prava i pravne znanosti. .	281
2.6. Društvo i pravo: djelovanje i/ili razlozi kao nosivi sastojci društva, uključiv prava?	286
2.7. Pravo i moral: izvanpozitivni temelji obveznosti pravnog poretka .	286
2.8. Pravni sistem: Rekonstrukcija temeljnih pravnih pojmova kao okvira sistematskog, tj. karakteristično pravničkog, tumačenja prava	287
2.9. Razvoj metoda javnog prava	292
3. PRIMJENA METODOLOGIJE U ISTRAŽIVANJU I ODLUČIVANJU 295	
3.1. Pristup	295
3.2. Plan, izrada i ocjena znanstvenog rada	295
3.3. Pravna analiza <i>de lege lata & de lege ferenda</i>	295
3.4. Obrasci pravoznanstvenih radova	296
3.5. Kriitička pravna doktrina	297
V. METHODOLOGY OF LEGAL SCIENCE: LAW AND RELATED DISCIPLINES – A SUMMARY OF THE INTRODUCTORY CHAPTER: 1.1. "Naturalization OF LEGAL SCIENCE: A REVIEW"	299
VI. IZVORI	319
6.1. Isprave	321
6.2. Stručni radovi	327
6.2.1. <i>Rječnici i enciklopedije</i>	327
6.2.2. <i>Časopisi i blogovi.</i>	327
6.2.3. <i>Knjige, poglavlja, članci</i>	328
6.2.4. <i>Autorovi radovi</i>	363
VII. KAZALA	369
7.1. Autorsko kazalo	371
7.2. Predmetno kazalo	379

KRATICE

izvorni oblik

alia = drugi
alineia
appendix, -ces
article, -s
broj, -evi
chapter
confrontare = sravni
članak
editor = urednik
exempli gratia = na primjer
glava
Herausgeber = urednik
ibidem = isto djelo
Idem = isti autor
number, -s
paragraf
part, -s
poglavlje, -a
section, -s
stavak
supplement, -s
svezak
točka
vide = vidi
title, -s
urednik
volume, -s

kratica

al.
al.
app., apps.
art., arts.
br.
ch.
cf.
čl.
ed.
e.g.
gl.
Hg.
ibid.
Id.
no., nos.
par.
pt., pts.
pogl.
sec., secs.
st.
suppl., suppl.
sv.
tč.
v.
tit., tits.
ur.
vol., vols.

I. UVOD

1.1. Naturalizacija pravne znanosti: pregled

**1.2. Pristup metodama pravnih i društvenih
istraživanja: teorijski ili instrumentalan i praktički?**

1.1. NATURALIZACIJA PRAVNE ZNANOSTI: PREGLED*

S obzirom na to da je zadaća prava, kao skupa metoda, a time i metodologije prava i pravne znanosti, rješavati društvene probleme koji su rješivi pravom, korisno je na samom početku ove knjige odrediti značenje izraza "problem", ako već ne u svakodnevnom govoru, barem u tekstovima koji slijede. U najmanju ruku zato da čitalac nema teškoću koja je mučila desetogodišnjeg Alvyja Singera u Woody Allenovoj *Annie Hall*:

Pedijatar: (Alvyju) Zašto si potišten, Alvy?

Alvy: Svemir se širi...svemir je sve, i ako se širi jednog će se dana raspasti i to će biti kraj svega.

Majka: (Alvyju) Što te za to briga? (Doktoru) Prestao je pisati domaće zadaće.

Alvy: Čemu?

Dakle, opća je pretpostavka ove knjige ta da problemom može biti samo ono stanje koje, ma koliko njim bili nezadovoljni, može biti promijenjeno ljudskim djelovanjem. S obzirom na to da je izgledno da će poneki čitalac tu pretpostavku držati očitom ili, obratno, nejasnom, dopunjena je posebnom pretpostavkom u tč. 1.4.

Ovaj pregled pretpostavki i sadržaja knjige sastoji se od sljedećih dijelova:

1. Odredaba sastojaka istraživanja: 1.1. Problemi; 1.2. Svrhe; 1.3. Okvir: 1.3.1. teorija, 1.3.2. normativnost, 1.3.3. pravna znanost, 1.3.4. društvene znanosti, 1.3.5. metode; 1.4. Vrijednosti; 1.5. Predmeti.

2. Sociologijska istraživanja prava - tokovi i ocjene: 2.1. Pozitivistička i interpretativna sociologija; 2.2. Strategija logičkog pozitivizma; 2.3. Revizija pozitivističke sociologije; 2.4. Rehabilitacija interpretativne orijentacije; 2.5. Normativno objašnjenje kao temeljna metoda društvenih znanosti.

3. Sažetak prinosa sadržanih u knjizi: 3.1.2. Pristup metodama pravnih i društvenih istraživanja: teorijski ili instrumentalan i praktički? 3.2.1. Rekonstrukcija pravne znanosti kao tehnološki problem. 3.2. Opća historija i pravna povijest. 3.2.3.1. Norme i činjenice: prilog prevladavanju pokušaja sociologizacije pravne znanosti. 3.2.3.2. Što to može pravna znanost očekivati od sociologije? 3.2.4. Filozofija prava. 3.2.5.1. Vladavina prava: prilog pojašnjenju zadataka pravne znanosti. 3.2.5.2. Granice strategije pravnog razvoja. 3.2.5.3. Istraživanja *de lege ferenda* 3.2.6. Diskrecija, sudovanje

* Sažetak ovog poglavlja izložen je kao predavanje naslovljeno "Naturalizacija pravne znanosti" u nastavnom predmetu "Filozofija prava" (nosilac: doc. dr. sc. Luka Burazin) Sveučilišnoga integriranog studija prava Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1. prosinca. 2014. godine.

i granice prava: pouke Fullerovog 'Problema kivnog doušnika'. 3. Pojam prava: Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture.

1. Odredba sastojaka istraživanja

1.1. Problemi

Pod izloženom općom pretpostavkom, glavni je praktični problem ove knjige taj da pravna znanost i srodne discipline, koju uključuju u prvom redu druge društvene znanosti, zanemaruju - uslijed neprimjerene naturalizacije - normativnosti i prava i društva. Problem ne uključuje da naturaliztička znanost o pravu, čovjeku ili društvu nije moguća ili potrebna. Naprotiv, prihvaća se da je čak pravna znanost već u značajnoj mjeri naturalizirana.¹ Također se drži da daljnja naturalizacija pravne znanosti može biti za razne svrhe korisna. Međutim, pretpostavlja se da to što je poznato kao normativnost nije objašnjeno naturaliztički i vjerojatno neće biti objašnjeno na takav način u predvidivoj budućnosti. Zbog toga su neke strane normativnosti, kao što je to vrijednost čovjekovih tvorba, predmet - ili tumačenje - humanističkih znanosti kao različitih od društvenih znanosti. Druge strane normativnosti, poglavito važenje ili obveznost pravnih mjerila djelovanja, predmet su - ili tumačenje - pravne znanosti kao različite od drugih društvenih znanosti. Međutim čak se potonje, time što uzimaju u obzir neke strane normativnosti, razlikuju od prirodnih znanosti.

Teorijski je problem da normativnost prava i naturalizacija pravne znanosti, iako su središnje teme metodologije prava i pravne znanosti, nisu primjereno obrađene, barem ne u hrvatskoj literaturi. Samo dva hrvatska udžbenika obrađuju u nekoj mjeri probleme ove knjige. Prvi je Nikola Visković, *Osnove metodologije prava*, 2. izd. (Split: s.n., 1986), 66 listova. Razlikuje se od ove knjige sadržajem (metodologija prava, koja uključuje metodologiju pravne znanosti), opsegom (desetak puta manji) i složenošću (koja odgovara opsegu). Drugi je Duško Vrban, *Metodologija prava i pravna tehnika* (Osijek: Pravni fakultet u Osijeku, 2013), 120 str. Razlikuje se od ove knjige sadržajem (metodologija prava, s naglaskom na pravne tehnike, koja na str. 33-55 prikazuje metode, odnosno discipline pravne znanosti), opsegom (znatno manji) i složenošću (koja odgovara opsegu). Međutim, značajne probleme ove knjige i s njoj sličnom nakanom, ali u kontekstu

1 Nar.: Dieter v. Stephanitz, *Exakte Wissenschaften und Recht. Der Einfluss von Naturwissenschaft und Mathematik auf Rechtsdenken und Rechtswissenschaft in zweieinhalb Jahrtausenden. Ein historischer Grundriss* (Berlin: Walter de Gruyter, 1970); Maximilian Herberger, *Dogmatik: Zur Geschichte von Begriff und Methode in Medizin und Jurisprudenz* (Frankfurt a.M.: Klostermann, 1981).

pretežno njemačke pravne pravne znanosti 19. i početka 20. stoljeća, istražuje Zoran Pokrovac, *Hermann U. Kantorowicz i slobodnopravni pokret* (Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu: Doktorska disertacija, 1995), 576 str. (oko 1.500 kartica), najučeniji hrvatski pravnoteorijski rad, nažalost samo manjim dijelom objavljen.

1.2. Svrhe

Knjiga ima dvije usporedne glavne svrhe, znanstvenu i didaktičku.

Znanstvena je svrha rekonstrukcija pravne znanosti kao društvene znanosti koja obavlja zadatke uobičajene pravne znanosti (tj. sistematizacije, izbora, tumačenja i primjene prava) uzimajući pritom u obzir društveni kontekst prava (tj. predmet, uvjete i posljedice prava) i, štoviše, izvanpozitivna pravna mjerila (tj. pozitivne morale, prirodni zakon i prirodna prava). Ta se svrha postiže, prvo, isticanjem sastojaka pravne znanosti koji je kvalificiraju kao društvenu znanost (pogl. 2.1, 2.2, 2.3.1, 2.3.2, 2.4); drugo, pokazivanjem da su metode prava i pravne znanosti nezaobilazne u identificiranju predmeta drugih društvenih znanosti (pogl. 1.1-2, 2.3.1, 2.3.2, 3); treće, povezivanjem pravne znanosti s drugima društvenim znanostima, prvenstveno s politologijom (pogl. 2.5.1, 2.5.2, 2.5.3, 2.6, 3).

Prvo, pravna znanost nije zaokupljena samo logičnim i jezičnim sastojcima prava te razumskim i izvanpovijesnim pravnim mjerilima djelovanja, nego je neizbježno (čak i onda kad pravni znanstvenici iz razloga pravne izvjesnosti sužavaju svoj predmet) zaokupljena i širim društvenim kontekstom, zbog toga što su logika i razum u najmanju ruku posredovani ako već ne i ustanovljeni jezikom koji je društven i po tom povijestan (pogl. 2.1, 2.2, 2.3.1 i 2.3.2). Po tom je i historija prava, koja se nerijetko drži dijelom ili stranom opće historije ili historije naprosto, dio pravne znanosti. Shodno tome je i opća historija, koja se u pravilu drži humanističkom ili duhovnom znanošću, društvena znanost i kao takva pozvana da bude zaokupljena i pravom (pogl. 2.2). Filozofija je pak zanimljiva u mjeri u kojoj je zaokupljena jezikom te racionalnošću kao svojim osobitim predmetom, no takvim koji je i sam društven (pogl. 2.4).

Drugo, pravne i pravnoznanstvene metode nezaobilazne su u spoznavanju ne samo prava nego i niza drugih pojava modernih društava. To zbog toga što odgovori na pitanja vrste što je to pravna pojava X (e.g. ugovor, nasljedstvo, vlast) ne mogu biti dobiveni metodama drugih društvenih znanosti, naročito onih karakterističnih za sociologiju. Iz toga slijedi da ako zbog tajnosti ili neodređenosti ili promjenjivosti prava (kao što je to redovito slučaj u totalitarnim porecima) ti odgovori u pogledu nekih pojava koje su

ustanovljene pravom nisu mogući, nisu spoznatljive ne samo te pojave nego, ako su te pojave brojne ili važne, nisu spoznatljivi niti društveni sistemi – nar. totalitarni - kojima pripadaju (pogl. 1.1. tč. 2, pogl. 2.3.1, 2.3.2, 3). Upravo zbog toga što je pravo društveno, nije ga moguće cjelovito spoznati bez uzročnih objašnjenja koja daju društvene znanosti, počevši sa sociologijom. Štoviše, pojava koja je pravnim i pravnoznanstvenim metodama identificirana, tj. prepoznata kao, primjerice, sportski klub, uzročnim objašnjenjem može biti reidentificirana, tj. drugačije prepoznata kao dio organiziranoga kriminalnog lanca koji služi prvenstveno pranju novca, usmjeravanju i snižavanju društvenih napetosti itd., pa time omogućuje i vođenje drugačijih javnih politika i njihovo pravno uobličavanje i provođenje.

Treće, teorijski i metodologijski okvir pravnoznanstvenih istraživanja kao društvenoznanstvenih dograđuje se radi pronalaženja prava u svrhu njegove javnosti bez koje ono i nije pravo (pogl. 2.5.1), stvaranja prava (*de lege ferenda*) (pogl. 2.5.3), ocjenjivanja pravnosti čitavih poredaka, tj. davanja odgovora na pitanje da li je neki društveni, politički ili sl. poredak, primjerice hrvatski ili internacionalni, doduše, poredak, ali ne pravni nego drugačiji, kao što je to "sistem upravljačkog vođenja" (pogl. 2.6) te, napokon, poimanja prava u njegovome najširem društvenom kontekstu: političkom, ekonomskom i kulturnom (pogl. 3). No upozorava se da su mogućnosti korištenja prava kao strategijskog sredstva društvene promjene veoma ograničene i da se, barem u hrvatskim prilikama, svode na utjecaj pravne znanosti putem pravnog obrazovanja na pravnu praksu (pogl. 2.5.2).

Kao što to gornji reci pokazuju, svaka od zadaća uključuje kritiku, tj. razotkrivanje prešutnih pretpostavki pravne znanosti i drugih disciplina (uključujući pretpostavke rasprava u ovoj knjizi), i to ne samo misaonih pretpostavki (e.g. transcendentálnih), koje su izvanpovijesni uvjet mogućnosti mišljenja, nego i onih društvenih pretpostavki (e.g. kulture, ideologije) koje su takav povijesni uvjet (zbog autorovih ograničenja, knjiga ne istražuje prirodne pretpostavke, e.g. psihologijske).

Tako knjiga omogućuje teorijsko i praktično plodnije povezivanje prava, odnosno pravne znanosti i drugih društvenih znanosti, u širokom rasponu od historije (pogl. 2.2), sociologije (pogl. 2.3), politologije (pogl. 2.5, 2.6, 3), psihologije (pogl. 2.5.3) i filozofije (pogl. 2.4, 2.6, 3). Izričita je nakana povezivanja obnova veza između pravne znanosti i politologije. Ova je knjiga i nastala dobrim dijelom zato da ponudi okvir povezivanja pravne znanosti i onih dijelova politologije koji su zaokupljeni političkim institucijama i političkim odlučivanjem (nar. pogl. 2.5.3, 3). Drugi radovi ovog autora nastoje pokazati puteve povezivanja pravne znanosti i onih dijelova politologije koji

su zaokupljeni političkom ekonomijom² i političkom kulturom, naročito religijama i nacijama.³ Pritom knjiga ne zagovara neki zamišljeni cilj nego, kao i u svemu drugom, pokušava objasniti uvjete toga što je ionako moguće, tj. uvjete unutar pravne znanosti toga što je u njezinoj praksi moguće te se, štoviše, zbiva. Pokazatelj je višestoljetna integracija političkopravnih i pravnih disciplina (te ekonomskih znanosti, sociologije i filozofije) unutar istih fakulteta, koja je bila izražena i njihovim nazivom (e.g. Pravoslavni i državoslavni fakultet u Zagrebu, 1894.-1926.), njihova dezintegracija koja je (iako se zbivala nerijetko iz anegdotalnih razloga) omogućila jačanje pojedinih društvenih znanosti te njihova ponovna integracija u posljednjem desetljeću (nužnau za rješavanje društvenih problema) u interdisciplinarnim znanstvenim granama javne uprave, koja je obnovljena u posebnim studijima unutar hrvatskih pravnih fakulteta, i europskih studija, koji uključuju studije prava, politike, ekonomije i kulture a pojavili su se u jedinom hrvatskome fakultetu političkih znanosti.

Druga je svrha knjige didaktička, a to je da studentima doktorskih i drugih poslijediplomskih te diplomskih studija prava, a također i pravnim znanstvenicima koji si postavljaju pitanja o naravi svog zanimanja i mogućnostima da ga otpravljaju bolje, pomogne u prvom redu u poimanju pravne znanosti kao društvene znanosti, a u drugom redu u pravnoznanstvenom istraživanju i uobličavanju njegovih rezultata za objavu. Neposredna je didaktička namjena knjige biti udžbenikom temeljnoga obvezatnog i izbornog gradiva za sljedeće nastavne predmete i sadržaje čiji je autor rukopisa nositelj:

"Metodologija pravne znanosti", obvezatni predmet Poslijediplomskoga dokorskog studija iz područja društvenih znanosti, polje pravo, Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, od 2011.- (5 ECTS);

"Metodologija javnog prava", izborni opći predmet Dokorskog studija prava Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, od 2009.- (4 ECTS);

"Metodologija pravnih istraživanja", sadržaj (3h) obvezatnoga Metodologijskog seminara Poslijediplomskoga dokorskog studija politologije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, od 2014.-

"Metodologija prava", izborni predmet v. godine sveučilišnoga integriranog studija prava Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, od 2011.- (5 ECTS).

2 E.g. I. Padjen, "Kritika politekonomske i građanskopravne pojave vlasništva", *Pravo i 1983-84*, vol. 4 (1985), str. 33-61; rev.repr. *Naše teme*, god. 29, br. 10-12 (1985), str. 990-1035.

3 E.g. I. Padjen, "Vjera u narod bez vlasti i vlasništva: Crkvena šutnja 1961.-1971. i glasnost 1990.-", *Politička misao*, vol. 49, no. 4 (2012), str. 175-211.

1.3. Okvir

1.3.1. Teorija

Teorijsko-metodologijski okvir knjige, tj. skup temeljnih postavki o sadržaju i/ili spoznaji predmeta istraživanja, čini integralna teorije prava po kojoj je pravo jedinstvo pozitivnopravnih i izvanpozitivnih pravnih mjerila (pravila, vrijednosti, ustanova, grana, sistema itd.) te društvenog djelovanja koje je njihov bliski uvjet ili posljedica.⁴ Integralna teorija prava proširena je prilagođenom pravno-političkom analizom Harolda Lasswella i Myresa McDougala,⁵ historijskim institucionalizmom⁶ i kritičkom teorijom prava u smislu teorijskog nastojanja da se razotkriju, zato da se promijene, prešutne i neispitane pretpostavke pravnog i znanstvenog mišljenja.⁷

1.3.2. Normativnost

Izraz normativnost ovdje se upotrebljava u smislu obvezatnosti ili vrijednosti ljudskih djelovanja i tvorba, poglavito mjerila djelovanja (pravila, vrijednosti, ustanova, sistema itd.). Normativnost uključuje sljedeće: a) društveno pravilo ili drugo mjerilo djelovanja, kao iskaz kako netko pod određenim uvjetom treba djelovati, razlikuje se od društvene pravilnosti kao bilo iskaza o tom kako netko pod određenim uvjetom djeluje bilo činjenice da netko pod određenim uvjetom djeluje na određeni način;⁸ b) pripadnici društvene skupine u kojoj postoji određena društvena pravilnosti teže, zbog ili radi pojednostavnjivanja složenosti oponašanjem, tome da tu pravilnost tumače kao društveno pravilo; c) ispunjavanje obećanja važna je društvena pravilnost koja je preoblikovana u široko priznato mjerilo djelovanja; d) što je društvena skupina veća to je veći broj njezinih dijelova koji nastoje uspostaviti svoju hegemoniju ili autonomiju unutar skupine namećući joj svoja mjerila djelovanja; e) kao posljedica postupne i nepotpune preobrazbe

4 I. Padjen, "Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture (I.): u klasičnom ključu", *Politička misao*, vol. 47, no. 4, str. 108-134, str. 114-116. Pretiskano u ovoj knjizi kao pogl. 3.

5 Nar. Harold D. Lasswell i Myres S. McDougal, *Jurisprudence for a Free Society: Studies in Law, Science and Policy* (New Haven CT: New Haven Press, 1992). Prilagodba u I. Padjen, "Catholic Theology in Croatian Universities: Between the Constitution and the Treaty; A Policy Oriented Inquiry", in B. Vukas and T. Šošić (eds.), *International Law: New Actors, New Concepts, Continuing Dilemmas: Liber Amicorum Božidar Bakotić* (Leiden: Nijhoff, 2010), str. 13-40.

6 S. Steinmo, "Historical Institutionalism" in D. Della Porta and M. Keating (eds.), *Approaches in the Social Sciences* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), str.113-138, na str. 124-125.

7 I. Padjen i M. Matulović, "Cleansing the Law of Theory (Editorial)", *Croatian Critical Law Review*, vol. 1, no. 1-2 (1996), na str. 110-111.

8 E.g. J. Rawls, "Two Concepts of Rules", *The Philosophical Review*, vol. 64, no. 1 (1955), str. 3-32.

društvenih pravilnosti u društvena pravila, provedbe potonjih i natjecanja skupova mjerila, normativnost, tj. važenje ili obvezatnost mjerila djelovanja, kao i sistema takvih mjerila, postoji – poput vrline – u određenom stupnju a ne tako da ili postoji u cijelosti ili uopće ne postoji;⁹ f) mjerila djelovanja stječu važenje ili obveznost određene snage zahvaljujući svojem rangu u sistemu mjerila koji uključuje metamjerila (e.g. krepošću metamjerila da hijerarhijski više pravilo derogira hijerarhijski niže, službeni jezik se zahtijeva u službenom općenju, dok narječja mogu biti korištena u medijima, književnosti, kazalištu itd.). Izloženo stajalište, koje uključuje da je temeljna metoda spoznaje društvenih pojava razumijevanje, koje je najprimjerenije shvatiti kao normativno objašnjenje, nije moguće poduprijeti zaključnim razlozima.

1.3.3. Pravna znanost

Pravna znanost, ili normativna pravna znanost u širem smislu, sastoji se od tri preklapajuće discipline.

Pravna dogmatika, ili normativna pravna znanost u užem smislu, sistematizira, izabire i tumači pozitivno pravo¹⁰ radi olakšavanja njegove primjene (posebno u sudovanju),¹¹ koja se sastoji od kvalificiranja i dokazivanja činjenica zato da se donese odluka. Pravna dogmatika je obično podijeljena u posebne dogmatske discipline, kao što su to građansko pravo, krivično pravo i internacionalno pravo.

Pravna historija¹² objašnjava jedinstvene uzročne veze između pravnih pojava ili pravnih i izvanpravnih pojava na temelju svakodnevnog iskustva (za razliku od sociologije prava, koja objašnjava pravo uzročno na temelju općih zakona u smislu društvenih pravilnosti).¹³ Najvažnija je funkcija pravne

9 V. O. Schachter, "Towards a Theory of International Obligation", *Virginia Journal of International Law*, vol. 8 (1968), str. 300-322.

10 Iako pravna dogmatika kao pravna znanost po definiciji pretpostavlja da je njezin glavni predmet istraživanja pozitivno pravo, značenje i porijeklo izraza pozitivno pravo notorno su nejasni. v. e.g. R. Grawert, "Recht positives; Rechtspositivismus", *Historisches Woerterbuch der Philosophie*, Bd. 8 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992), str. 234-242.

11 Nar.: Aulis Aarnio, *Denkweisen der Rechtswissenschaft* (Wien: Springer, 1979), na str. 34.; R. Dreier, "Zum Selbstverständnis der Jurisprudenz als Wissenschaft (1971)", in Id., *Recht-Moral-Ideologie: Studien zur Rechtstheorie* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1981), str. 48-69; Mihajlo Lanović, *Uvod u pravne nauke*, 2. izd. (Zagreb: Državni tiskarski zavod, 1942), na 28-30, tč. 3; Hermann Kantorowicz, *Rechtswissenschaft und Soziologie* (Tuebingen: Mohr, 1911). Šire: Herberger, *Dogmatik, bilj. I*; Aarnio i Dreier ne spominju - barem izrijeком - pronalaženje prava kao poseban zadatak pravne dogmatike.

12 Ovdje se, protivno ustaljenoj upotrebi, izraz historija upotrebljava kao naziv znanosti, da bi se razlikovala od povijesti prava kao njezinog predmeta.

13 O naravi historije prava kao znanosti: Franz Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 2.

historije identifikacija pravnih odluka (sudskih, upravnih, diplomatskih, poslovnih, itd.) koje će vjerojatno uzrokovati buduće pravne odluke. Pravna historija je također podijeljena u posebne historijske discipline kao što su to historija građanskog prava ili. historija javnog prava.

Pravna teorija raščlanjuje, s jedne strane, temeljne pravne pojmove (e.g. pravnog subjekta, pravnog objekta, subjektivnog prava itd.), posebno pojam pravnog sistema, i, s druge, pravne metode (vidi dolje pod 1.3.5). Pravna teorija nije samo metadogmatika i/ili metahistorija nego također disciplina koja ima svoj vlastiti predmet. Prvenstveno je to neki povijesno postojeći pravni sistem (e.g. hrvatski, austrijski, internacionalni), uključujući njegove odnose sa, s jedne strane, drugima pravnim sistemima (e.g. austrijski, pravo EU), i, s druge, srodnim predmetima kao što su to osoba, moral, politika, gospodarstvo i društvo.¹⁴

1.3.4. Društvene znanosti

Po cijenu prepojednostavnjenja, društvene znanosti su ovdje viđene kao humanističke ili duhovne znanosti koje su naturalizirane širenjem njihove zadaće na sljedeći način: zadaća je humanističkih ili duhovnih znanosti razumjeti jezično i nejezično djelovanje, uključujući mišljenje, koje je izraženo a možda i ustanovljeno jezikom, u tom smislu da bez jezika ne bi niti postojalo;¹⁵ zadaća pravne znanosti šira je utoliko što uključuje pravno

Aufl. (Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967), na str. 17; slično Lanović, *Uvod, bilj. 11*, na str. 26-27, tč. 3. Kantorowicz, *Rechtswissenschaft, bilj. 5*, na str. 23. Šire o potonjemu Zoran Pokrovac, *Hermann U. Kantorowicz i slobodnopravni pokret*, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu: doktorska disertacija, 1995, pogl. 3.6.

14 Padjen i Matulović, "Cleansing", *bilj. 7*, str. 2-122, na str. 22-37., 110-111. Po raširenom poimanju, teorija prava ima mnogo uži sadržaj po kojemu je ona samo analitička teorija pravne dogmatike, tj. metadogmatika. E.g. Mark van Hoecke, *What is Legal Theory* (Leuven: Acco, 1995), na str. 43-48. Vidi izvore tog shvaćanja sustavno izložene u: J.-M. Priester, "Rechtstheorie als analytische Wissenschaftstheorie", in G. Jahr und W. Maihofer (Hg.), *Rechtstheorie* (Stuttgart: Kohlhammer, 1971), str. 13-61.; G. Jahr, "Zum Verhaeltnis von Rechtstheorie und Rechtsdogmatik", in *ibid.*, str. 303-311.; W. Maihofer, "Rechtstheorie als Basisdisziplin der Jurisprudenz", in H. Albert u. a. (Hg.), *Rechtstheorie als Grundlagenwissenschaft der Rechtswissenschaft* (Duesseldorf: Bertelsmann, 1972), na str. 80. Potonje djelo navodi da unutar teorije prava postoji i kritičko usmjerenje kao alternativa analitičkome. O drugima važnijim značenjima izraza pravna teorija v. nar. Roland Dubischar, *Einfuehrung in die Rechtstheorie* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983).

15 V. nar. o duhovnim znanostima kao iskustvenim znanostima o tvorbama ljudskog duha, koje su uključivale psihologiju (duhovnoznanstvenu), filologiju, religiologiju, historiju, antropologiju, pravoslavlje, državoslavlje i krajem 19. stoljeća još nastajuću sociologiju: Wilhelm Dilthey, "Die Entstehung der Hermeneutik", in *Philosophische Abhandlung: Festschrift fuer Christoph Sigwart* (1900); <http://www.gleichsatz.de/b-u-t/spdk/dilthey/wd-meneutik.html>; Id., *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in der Geisteswissenschaften* (1910), nar. Kap. II., "Die Verschiedenheit des Aufbaus in der Naturwissenschaften und den Geisteswissenschaften", Abs. 5, S. 139-143;

opravdavanje i ljudskih djelovanja, od kojih su najvažnija pravna mjerila djelovanja; zadaća je prirodnih znanosti, od fizike i biologije do psihologije, uzročno objasniti prirodne predmete, tj. kamenje, biljke, životinje i ljude, uključujući njihovo ponašanje, na temelju općih zakona i uputom na djelatne uzroke; zadaća društvenih znanosti je naturalistička u tom što one također uzročno objašnjavaju ljudska djelovanja i tvorbe na temelju općih zakona i uputom na djelatne uzroke, tako kao da su ta djelovanja i tvorbe prirodni predmeti i događaji. Dakle, zadaća je društvenih znanosti objasniti predmete koje filozofi drže objašnjivima samo razumski, tj. kao vođene razlozima. Ti su predmeti nazvani skupnim imenom normativnost.¹⁶

1.3.5. Metode

Metoda je put nekoj svrsi / cilju. Put je obično rasuđivanje ili istraživanje. Ta upotreba izraza metoda u skladu je s uobičajenim prijevodim grčke riječi μέθοδος na hrvatski, a to je "put istraživanja, način istraživanja, prikazivanja".¹⁷ Ponekad se, u skladu s (ne sretnim) običajem, upotrebljava pleonastički u složenici "metoda istraživanja".

Izvorno zapadno poimanje metode je ontologijsko. Po njemu se metoda sastoji u tom da se predmet - primjerice kip - svede na jedan ili više svojih počela kao uzroka: kiparenje kao djelatni uzrok (*causa efficiens*), glinu kao tvari uzrok (*causa materialis*), oblik gline kao oblikovni uzrok (*causa formalis*), uгода oku kao svršni uzrok (*causa finalis*) oku.¹⁸ Metoda se kasnije poima i psihologijski ili epistemologijski, kao projekcija zamisli o nužnoj vezi u zbilju zahvaljujući našem načinu povezivanja misli i očekivanjima koja prirodno nastaju iz takvog povezivanja.¹⁹ Takva se projekcija redovito svodi na nalaženje veza nalik objašnjenjima iz djelatnog uzroka. Po komunikacijskom poimanju metoda je redosljed kojim se jezikom ili drugim znakovima obraća pažnja na predmete istraživanja.

<http://de.scribd.com/doc/6045435/Dilthey-1910-Der-Aufbau-Der-Geschichtlichen-Welt-in-Den-Geisteswissenschaften>, str. 30-32.; prij. Id. <V. Diltaj>, *Zasnivanje duhovnih nauka*, prij. J. Imširović (Beograd: Prosveta, 1980), str. 94-118, 139-163. v. komentar Ivan Urbančić, *Temelji metode moći: problem filozofske hermeneutike kod Diltaja*, prev. (Beograd: Mladost, 1976), nar. str. 13-24.

16 S. P. Turner and P. A. Roth, "Introduction. Ghosts and the Machine: Issues in Agency, Rationality, and Scientific Methodology in Contemporary Philosophy of Social Science", in Id. (eds.), *Philosophy of the Social Sciences* (Oxford: Blackwell, 2003), na str. 13.

17 Stjepan Senc, *Grčko-hrvatski rječnik za škole po Benseler-kaegijevu grčko-njemačkom rječniku* (Zagreb: Trošak i naklada hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade, 1910), na str. 591.

18 V. e.g. William A. Wallace, *Causality and Scientific Explanation*, vol. 1 (Ann Arbor MI: University of Michigan Press, 1972), na str. 15.

19 V. e.g. *ibid.*, 2. vol. (1974), na str. 38.

Stvaranje i primjena prava su metode. Ovdje se nazivaju pravnim metodama u širem smislu. Pravna metoda u tom smislu je put ne samo znanju toga kako treba djelovati nego i odluci da se djeluje i samome tom djelovanju. Pravna metoda je obično sastavljena kao pravni postupak. Najočitiji su takvi postupci zakonodavstvo, upravljanje i sudovanje. Stvaranje običaja, tj. nastanak, promjena i prestanak mjerila običajnog prava pravni je postupak svoje vrste²⁰ (taj postupak određuje *e.g.* koliko puta treba biti poduzeta određena radnja da bi nastao *usus*, tj. tzv. materijalni sastojak pravila običajnog prava²¹). Svojevrсни je pravni postupak i zaključivanje ugovora (očito u pregovaranju radi zaključivanja kolektivnih ugovora radnog prava ili višestranih internacionalnih ugovora).

Stjecanje znanja je također metoda. Metode važne za humanističke i društvene znanosti mogu biti podijeljene u objašnjenja, tj. metode stjecanja znanja da nešto jest, i opravdanja, tj. metode stjecanja znanja da i kako treba djelovati i / ili da je nešto dobro (i stoga treba biti postignuto). Tijesno je povezana razlika u pravu i pravnoj znanosti između istraživanja *de lege lata*, tj. prava koje postoji, odnosno kakvo ono jest, i istraživanja *de lege ferenda*, tj. prava koje treba postojati, odnosno kakvo ono treba biti.

Izraz metodologija prava često se upotrebljava kao naziv poddiscipline koja je zaokupljena tumačenjem i primjenom prava.²² Izraz se ovdje upotrebljava kao oznaka studija ne samo tumačenja i primjene nego i sistematizacije i izbora prava.²³ Ovdje se nazivaju pravnim metodama u užem smislu. Metodologija pravne znanosti određena je ovdje kao poddisciplina koja izučava objašnjenja i opravdavanja u pravu i pravnoj znanosti, uključujući izgradnju, s jedne strane, stvaranja i primjene prava i, s druge,

20 Nar. Anthony D' Amato, *The Concept of Custom in International Law* (Ithaca NY: Cornell University Press, 1971), str. 41-46.

21 *E.g. ibid.*, na str. 60-64. nastoji pokazati kako je ponavljanje takve radnje samo po sebi nekonkluzivno, da bi na str. 91. zaključio: *U najmanju ruku, stranka koja tvrdi da postoji običaj mora navesti jedan slučaj radnje ili propuštanja koji je slijedio artikulaciju pravila...Dva mogu biti značajno uvjerljivija od jednog, tri (ili četiri ili pet) mogu biti samo neznatno uvjerljivija od dva.*

22 Klasični primjer je Wolfgang Fikentscher, *Methoden des Rechts in vergleichender Darstellung*, 5 Bde (Tuebingen: Mohr Siebeck, 1975-77). No to djelo sadrži također razmatranja o naravi i sistemu prava koja su karakteristična za filozofiju i teoriju prava.

23 Po prilici taj sadržaj ima Maarten Bos, *A Methodology of International Law* (Amsterdam: North Holland, 1984), koji je, po poglavljima, ovakav: 1.-2. priroda i sastav/ sustav prava; 3.-4. izvori ("priznate manifestacije") internacionalnog prava i njihova hijerarhija; 5.-7. tumačenje internacionalnog prava (ugovora, odluka internacionalnih organizacija i sudova); 8.-9. prepoznavanje ("identifikacija") internacionalnoga običajnog prava i općih načela prava priznatih od civiliziranih nacija; 11. praznine u internacionalnom pravu; 12. postupak (nar. utjecaj sudskog postupka na supstantivno pravo); 13. dokazivanje.

pravne znanosti. Granica između dviju subdisciplina može biti određena ovako: dok je metodologija prava zaokupljena primjenom pravnih metoda u užem smislu, metodologija pravne znanosti zaokupljena je prvenstveno mjerilima izgradnje i prepoznavanja tih metoda. Svaka poddisciplina može biti zaokupljena svojim predmetom na razini bilo neke posebne dogmatske ili historijske discipline bilo na razini pravne teorije. Uslijed toga predmet posebnih disciplina zaokupljenih transsistemskim pravnim odnosima, kao što su to internacionalno pravo ili internacionalno privatno pravo, preklapa se s predmetom teorije prava.

Pravo i pravna znanost ne razlikuju se kao vrste ("kvalitativno") nego kao stupnjevi iste vrste ("kvantitativno").

Prvo, neposredna je svrha i/ili posljedica (funkcija) prava odluka, a pravne znanosti spoznaja. Međutim, posredna je svrha i / ili posljedica (funkcija) pravne znanosti istovjetna neposrednoj svrsi, odnosno posljedici (funkciji) prava, a to je opravdavanje ljudskih djelovanja i tvorba (e.g. državne potpore trgovačkom društvu) na temelju pravnih mjerila djelovanja, dok je posredna svrha i/ili posljedica (funkcija) prava istovjetna neposrednoj svrsi, odnosno posljedici (funkciji) pravne znanosti, a to je objašnjavanje ljudskih djelovanja i tvorba iz njihovih uzroka. Pritom svrhe pravne znanosti i prava nisu samo bliske nego i zamjenjive. Tako je pravna znanost pomoćni izvor prava.²⁴ U angloameričkom *common law* sudska praksa ima onu funkciju i važnost koju u kontinentalnoeuropskim, romanskogermanskim pravima ima pravna znanost.²⁵

Drugo, pravna znanost se razlikuje od prava po tom što pravo opravdava u pravilu na temelju samog sebe, shvaćajući se pritom kao pozitivno pravo, tj. pravo stvoreno voljom ljudi. Primjer je sudske opravdanje državne potpore određenome trgovačkom društvu. Tako usko poimanje temelja opravdanja nužno je za to da bi se u što je većoj mjeri postigla pravna sigurnost, odnosno izvjesnost. Dakako, potpuna izvjesnost je nemoguća. Suci i druge pravne vlasti nerijetko odlučuju na temelju izvanpozitivnopravnih mjerila. Pravna znanost, koja također opravdava na temelju pozitivnog prava, odlikuje se od prava time što u značajno većoj mjeri od njega opravdava na temelju izvanpozitivnih mjerila, iako to čini najčešće baš zato da bi se postigle svrhe prava (no ponekad zato da bi se pokazalo da je pravo kao pravo nevaljano). Ta su izvanpozitivnopravna mjerila, s jedne strane, umna ili razumna te propisuju kakvo pravo treba da bude neovisno od određenoga povijesnog

24 E.g. po članku 38. stavku 1. točki d Statuta Internacionalnog suda.

25 R. Stith, "Can Practice do Without Theory? Differing Answers in Western Legal Education", *Archiv fuer Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. 80 (1994), str. 426-435.

iskustva (iako, vjerojatno neizbježno, pretpostavljajući određene iskustvene mogućnosti provedbe). Ta su mjerila predmet filozofije, naročito filozofije prava. Izvanpozitivnopravna su mjerila, s druge strane, iskustvena te opisuju kakvo pravo može biti ovisno o određenome povijesnom iskustvu. Iskustvena su mjerila predmet znanosti, među kojima su sa stajališta pravne znanosti najznačajnije, iz razloga koji slijede, društvene znanosti.

1.4. Vrijednosti

Neko je stanje nezadovoljavajuće, tj. problem, samo pod pretpostavkom, izričitom ili prešutnom, određene vrijednosti. Svaki od gore izloženih pojmova uključuje, izrijekom ili šutke, neke vrijednosti. Utoliko, svaki od tih pojmova, a i drugih šutke pretpostavljenih pojmova, određuje probleme ove knjige. No ona izrijekom postulira određene vrijednosti kao one koje više od drugih pojmova treba da odrede probleme knjige. Opća vrijednost izložena je na samom njegovom početku, kao njegova opća pretpostavka, a to je da problemom može biti samo ono stanje koje, ma koliko njim bili nezadovoljni, može biti promijenjeno ljudskim djelovanjem. No problem je određen i sa stajališta posebne pretpostavke, odnosno vrijednosti, a to je da su pravni problemi različiti kako od onih naoko najbližih, političkih, tako i od onih spoznajnih, naročito filozofskih.

Problemi politike i filozofije, a pogotovo filozofije politike, u pravilu su veliki, pa se za njih rješenja nerijetko traže u utopijama. Posljednjih desetljeća rješenja se traže u moraliziranju političkog.²⁶ Njihov su uzor ljestve Jakovljeve, po kojima anđeli silaze s neba da srede prilike na zemlji te se potom vraćaju na nebo.²⁷ U izvedbi su rješenja manje uzvišena, od zatvaranja očiju pred nedaćama kapitalizma i izigravanja zakona ugovorima i presudama do opravdanja rušenja pravnih poredaka svjetskom revolucijom. Pravo su, rečeno također slikovito, ljestve, no malene, po kojima pravnik trčkara gore-dolje bježeći iz jezera prepunog krokodila procjenjujući da po obali kruže tigrovi. Upravo je prizemnost najbolja strana prava - ali i najopasnija. Stoga je pravu potreban minimum filozofije. Sama prizemnost već je dio tog minimuma,²⁸ koji može biti držan konstruktivnim. Potrebno je i stalno ispitivanje vlastitih pretpostavki, ne samo čisto misaonih (transcendentalnih ili sl.) nego i jezičnih te društvenih, kao dio filozofije koji je najtješnje prepleten s kritičkom

26 Nar. Raymond Geuss, *Philosophy and Real Politics* (Princeton NJ: Princeton University Press, 2008), na str. 1 i d.

27 Postanak, 28:10-19.

28 *Comp.*: Aristotel, *Nikomahova etika*, prij. T. Ladan (Zagreb: Fakultet političkih nauka, 1982), 1106b36-1107a2; Amartya Sen, *The Idea of Justice* (London: Penguin, 2009), na str. 95 i d.

teorijom društva.²⁹ Pravu je vjerojatno potreban i minimum politike, u smislu zajedništva slobodnih i jednakih ljudi, jer je pravo bez političke zajednice teško provedivo. Iako pravo da bi to bilo mora biti minimumom morala,³⁰ moralizacija prava kao neizbježna posljedica moralizacije politike (vjerojatno uslijed nestajanja moderne države) vraća pravo u sredstvo nametanja svjetonazora.

1.5. Predmeti

Ova knjiga nije zaokupljena gore prikazanima pravnim metodama, dakle, niti onima u širem smislu (postupcima donošenja pravnih odluka) nego niti onima u užem smislu (izbor pravnih sistema i pravnih izvora, njihovo tumačenje i sistematizacija), pa čak niti objašnjavanjem i opravdavanjem te stvaranjem pojmova i teorija pravne znanosti. Predmet knjige su odnosi tih metoda, pojmova i teorija, s jedne strane, s metodama, pojmovima i teorijama društvenih znanosti, s druge. Ta odredba uključuje da je predmet knjige naturalizacija pravne znanosti.

Predmet ove knjige nije niti jedan od sljedeća tri pravca naturalizma u današnjoj američkoj filozofiji prava.³¹ Prvi je supstantivni ontologijski naturalizam, koji drži da postoje samo prirodni ili fizikalni predmeti. Nije predmet jer je filozofijski i kao takav nedokaziv. Drugi je supstantivni semantički naturalizam, koji drži da primjerena filozofijska analiza bilo kojeg pojma treba biti iskustveno provjeriva. Nije predmet jer je taj pravac zaokupljen filozofijom prava, a ne pravnom znanošću, čije je pojmove primjereno držati idealtipovima u Weberovom smislu,³² a ti nemaju istinosnu vrijednost. Treći je metodologijski naturalizam koji nastoji iskustvenim istraživanjem osnažiti normativne težnje filozofije prava. Taj nije predmet, prvo i ponovno, zbog toga što je zaokupljen filozofijom prava te, drugo i važnije, zbog toga što i

29 Padjen i Matulović, "Cleansing", *bilj.* 7, na str. 110-111.

30 "Non omne quod licet honestum est", *Digesta* 50, 17, 144.

31 Prema B. Leiter, "Naturalism in Legal Philosophy" (First published Mon Jul 15, 2002; substantive revision Tue Jul 31, 2012), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*; <http://plato.stanford.edu/entries/lawphil-naturalism/#1>. v. također Id., "Naturalizing Jurisprudence: Three Approaches", in J. R. Shook and P. Kurtz (eds.), *The Future of Naturalism* (Amherst NY: Humanity Books, 2009), str. 197-208.

32 Max Weber, "Die 'Objektivitaet' sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis", in Id., *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 3. Aufl. v. J. Winckelmann (Tuebingen: Mohr & Paul Siebeck, 1968), str. 146-214, nar. 190-211; prij. "'Objektivnost' spoznaje u društvenoj znanosti i društvenoj politici", u Id., *Metodologija društvenih nauka*, prij. (Zagreb: Globus, 1986), str. 61-81, nar. str. 21-84. v. razliku idealtipova, koji su svojstveni društvenim znanostima, i modela, koji su svojstveni prirodnim znanostima, u Barbara Saegesser, *Der Idealtypus Max Webers und der naturwissenschaftliche Modellbegriff* (Basel: Druckerei Birkhaeuser, 1975), nar. str. 155-172.

ova knjiga pokušava osnažiti normativne težnje pravne znanosti iskustvenim istraživanjima unutar prilagođenog okvira političkopravne analize Harolda Lasswella i Myresa McDougala.

Predmet je knjige četvrta vrsta, naime, tzv. zamjenski metodologijski naturalizam koji drži da, " (1) pojmovnu analizu pojma prava treba zamijeniti osloncem na najbolje društvenoznanstveno objašnjenje pravnih pojava i (2) normativne teorije sudovanja treba zamijeniti empirijskim teorijama."³³

Iako se, po Brianu Leiteru, ta vrsta naturalizma povezuje s američkim pravnim realizmom i, u najnovije vrijeme, sa samim Brianom Leiterom, knjiga nije njima zaokupljena, i to zbog četiri razloga. Prvi je taj što u Sjevernoj Americi nije nastala autohtona američka ili prihvaćena romanskogermanska pravna znanost, pa je stoga američki zamjenski metodologijski naturalizam nastojanje da se naturalizira filozofija prava. To je s europskog stajališta ili nemoguće ili nešto što je nazvano pogrešno, ali se ne zna kako bi moglo i trebalo biti nazvano, ili pak nešto usporedivo s prigovorom i nagovorom u stihovima onima koji se izražavaju stihovima da tako ne smiju zboriti nego se trebaju izražavati prozno. Drugi je razlog taj što je knjiga zaokupljena sociologijskim teorijama koje su složenije od američkoga pravnog realizma, a raniji radovi ovog autora upućuju na još složenije rasprave Maxa Webera i Hansa Kelsena. Treći je razlog činjenica da su angloameričke rasprave zaokupljene angloameričkim raspravama kao da su ili najbolje ili barem samodovoljne. Četvrti je razlog taj što pristup naturalizaciji pravne znanosti koji je u ovoj knjizi zagovaran, pa je dijelom već otkriven, otklanja zamjenski metodologijski naturalizam kao ishitren (v. tč. ibc)

Ovdje se samo spominje, bez detaljne analize, Pusićeva *Društvena regulacija* (1989), iako je pisana s izričitom nakanom koju bi Leiter bio nazvao zamjenskim metodologijskim naturalizmom. Po Pusiću, "temeljne znanosti klasične epohe: pravo, medicina, pedagogija, politika, retorika, astronomija u osnovi su sistematizirano iskustvo, i na takvom iskustvu razvijene vještine"³⁴. Primjenjive su dotle dok se ne promijene njihovi polazni i rubni uvjeti. Posljedično, ako se promijeni ustav ili temeljna pravna ustanova, kao što su to privatno vlasništvo sredstava za proizvodnju "čitave biblioteke postaju makulatura".³⁵

Pusić je držao da paradigmatika (*in nuce* naturaliztička) društvena znanost može nadomjestiti pravničke i druge zdravorazumske identifikacije

33 Leiter, "Naturalizm", *bilj.* 31.

34 Eugen Pusić, *Društvena regulacija: granice znanosti i iskustva* (Zagreb: Globus, 1989), 18.

35 Pusić ne navodi izvor ali očito citira Julius Hermann v. Kirchmann, *Ueber die Werthlosigkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft* (Berlin: Springer, 1848).

društvenih pojava.³⁶ Priznajući da "možda razvoj područja društvenih znanosti kao cjeline još nije dozrio za sintezu", držao je da je moguće napraviti inventuru problema te ju je učinio.³⁷ Pusićevo razumijevanje odnosa teorije (racionalnosti, znanosti) i prakse (prava, morala) možda je najbolje sažeto u njegovome sljedećem stajalištu: "S povećanjem ukupne količine pouzdanog znanja kojom određena zajednica kao cjelina integrirane diobe rada raspolaže, smanjivat će se po pravilu ovisnost od normativne regulacije, ili će se bar mijenjati karakter odgovarajućih normi od kogentnih na dispozitivne i od izvanjskim intervencijama sankcionirane na situaciono uvjerljive".³⁸ To stajalište pokazuje, čini mi se, da je Pusićeva *Društvena regulacija* bliža utopijskom i ontologijskom nego metodologijskom naturalizmu, te prema tome i protivna posebnoj pretpostavci ove knjige, pa stoga ne može biti niti njezinim predmetom.

2. Sociologijska poimanja prava: tokovi i ocjene

Ovaj dio, tj. tč. 2, sažima stajališta nekoliko ranijih radova autora³⁹ koje knjiga uglavnom pretpostavlja iako ih dijelom i izvodi (v. nar. pogl. 2.3.1 i 2.3.2).

Uzme li se u obzir neodređenost sociologije kao znanstvene discipline, zanimljivo je da unutar sociologije prava u profesionalno strogom smislu (tj. one koju prakticiraju profesionalni sociolozi) postoji tendencija određivanja predmeta te discipline kao specifično sociologijskog (za razliku od predmeta pravničkih istraživanja), te da je ta tendencija primjetna na oba metodologijska pola današnje sociologije, pozitivističkom i interpretativnom.⁴⁰

36 *V. ibid.*, - 21-22.

37 *Ibid.*, 93 i d.

38 *Ibid.*, 159. *Comp.* Niklas Luhmann, *Rechtssoziologie*, 2 Bde (Reinbek b.H.: Rowohlt, 1972), na str. 40-53.

39 I. Padjen: "Pozitivistička i interpretativna sociologija", *Dometi*, god. 20, br. 10 (1987), str. 719-739; "Sociologija i pravna znanost: trajna važnost Weberovih i Kelsenovih metodologijskih stajališta", *Naše teme*, god. 31, br. 12 (1987), str. 2159-2174; "Normativno objašnjavanje kao temeljna metoda istraživanja društva", *Naše teme*, god. 32, br. 1-2 (1988), str. 257-274; "Sociologija i moderno pravo", *Revija za sociologiju*, vol. 18, br. 3-4 (1987), str. 93-110; "Pravne pretpostavke znanosti o modernim društvima", *Naše teme*, god. 32, br. 7-8 (1988), str. 1975-1990.

40 Pretpostavka o pozitivističkoj i interpretativnoj sociologiji kao dva temeljna pola oslanja se, dobrim dijelom, na razlikovanje analitičke i hermeneutičke filozofije, u 2.1.a, te na sljedeće tekstove i zbirke tekstova: Karl-Otto Apel, *Analytic Philosophy of Language and the Geisteswissenschaften* (Dordrecht: Reidel, 1967); W. A. Buehl (Hg.), *Verstehende Soziologie: Grundzuege und Entwicklungstendenzen* (Muenchen: Nymphenburger Verlagshandlung, 1972); Th. Adorno u.a., *Postivismusstreit in der deutschen Soziologie*, 5. Aufl. (Frankfurt a.M.:

Shodno Blacku, istaknutom poborniku ekstremno pozitivističke sociologije prava, pravo može biti viđeno kao stvar poput bilo koje druge u iskustvenom svijetu. Black se očito zalaže za znanost o pravu čiji predmet nisu norme, nego činjenice poput bilo kojih činjenica fizike ili biologije. Shodno tome, nadalje se zalaže za to da metode sociologije prava budu posve empirijske⁴¹ te da nalazi dobiveni tim metodama rezultiraju u općoj teoriji prava, koja "nastoji otkriti načela i mehanizme što predviđaju iskustvene obrasce prava, gdje god se oni pojavljuju".⁴²

Grace i Wilkinson u svom uvodu u interpretativnu sociologiju prava dovode u pitanje sva pozitivistička stajališta koja promovira Black.⁴³ No upravo kao i Black, drže da taj predmet može biti samo onaj isti koji ima sociologija, a to je društveno djelovanje.⁴⁴

Prije nego što pokušam dati makar prethodni odgovor na pitanje o odnosu sociologije i prava, odnosno pravne znanosti u užem smislu, sažeto ću prikazati glavne značajke pozitivističke sociologije i interpretativne sociologije i ispitati njihov međusobni odnos, s nakanom da odredim u kojoj je mjeri jedna, a u kojoj druga, podobna kao okvir za istraživanje društva, uključujući i prava.

2.1. Pozitivistička i interpretativna sociologija

Po Giddensu, "pozitivističko stajalište" u sociologiji obuhvaća sljedeća tri skupa često međusobno povezanih no logički neovisnih pretpostavki:

1. Metodologijski postupci prirodnih znanosti mogu biti neposredno prilagođeni sociologiji. Shodno tom stajalištu, pojave ljudske subjektivnosti, htijenja i volje nisu nikakva osobita prepreka tretiranju društvenog ponašanja kao "predmeta" jednakog predmetima prirodnog svijeta.

Suhrkamp, 1972); Henrik von Wright, *Objašnjenje i razumevanje* (1971), prev. (Beograd: Nolit, 1975); A. Ryan (ed), *The Philosophy of Social Explanation* (Oxford: Oxford University Press, 1973); A. Giddens (ed.), *Positivism and Sociology* (London: Heinemann, 1974); R. Wiggershaus (Hg.), *Sprachanalyse und Soziologie: Die sozialwissenschaftliche Relevanz von Wittgensteins Sprachphilosophie* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1975); F. R. Dallmayr and Th. A. McCarthy (eds.), *Understanding and Social Inquiry* (Notre Dame IN: University of Notre Dame Press, 1977); Zygmunt Bauman, *Hermeneutics and Social Science* (London: Hutchinson, 1978); Richard J. Bernstein, *The Restructuring of Social and Political Theory* (Philadelphia PA: University of Pennsylvania Press, 1978).

41 D. Black, "The Boundaries of Legal Sociology", *Yale Law Journal*, vol. 81 (1972), 1086-1100, na str. 1092., 1097.

42 *Ibid.*, 1097.

43 Clive Grace and Philip Wilkinson, *Sociological Inquiry and Legal Phenomena* (New York: St. Martin's Press, 1978), na str. 207-210.

44 *Ibid.*, na str. 11.

2. Cilj sociologijske analize može i mora biti formuliranje "zakona" ili generalizacija sličnih zakonima koji su istovrsni s onima ustanovljenima u odnosu na prirodnu stvarnost.

3. Sociologija je, poput prirodne znanosti, "neutralna" u pogledu vrijednosti.⁴⁵

Iako su te pretpostavke logički neovisne, izgleda da je za sociologijski pozitivizam ipak prva temeljna. Upravo ta pretpostavka bila je, uostalom, glavnim predmetom kritike koju su dali prvo pobornici *Geisteswissenschaften*, a kasnije, pobornici interpretativne (hermeneutičke; ponekad: kognitivne⁴⁶) sociologije. Spor se vodio, te se na ovaj ili onaj način vodi i danas, oko pitanja da li identificiranje karakteristično ljudskog ponašanja uključuje posebnu vrstu i/ili metodu spoznaje, poznatu kao "razumijevanje" (*Verstehen*), koja nije svediva ili zamjenjiva vrstom, odnosno metodom spoznaje čisto prirodnih pojava, koje se u osnovi sastoje u "objašnjavanju" temeljenom na opažanju.

U središtu spora je problem značenja. A rješenje tog problema pretpostavlja koherentno rješenje četiri dihotomije moderne filozofije i metodologije društvenih znanosti: realnog i idealnog; jezičnog i ne jezičnog djelovanja ili, rečeno kolokvijalno, podvojenost riječi i djela; objektivnog i subjektivnog okvira interpretacije; činjenica i vrijednosti i/ili normi.

45 Giddens, "Introduction", u Id. (ed.), *Positivism, bilj. 40*, na str. 3-4. O pozitivizmu u filozofiji A. Giddens, "Positivism and its Critics", in T. Bottomore and R. Nisbet (eds.), *A History of Sociological Analysis* (London: Heinemann, 1978), 237-286. Jeffrey C. Alexander, *Theoretical Logic in Sociology*, vol. 1 (Berkeley CA: University of California Press, 1985), na str. 5-15. i 129., daje sintetičko određenje, po kojemu se pozitivizam u sociologiji sastoji od dvije vrste postulata. Prvo, od postulata koji su rijetko artikulirani u sociološkoj literaturi, a to su: a) postoji korijeniti rascjep između iskustvenih promatranja i neiskustvenih iskaza; b) zbog tog rascjepa, općenitiji intelektualni problemi - koji su nazivani "filozofijskima" ili "metafizičkim" - nemaju temeljnu važnost za praksu empirijski orijentirane discipline; c) s obzirom na to da je isključivanje neiskustvenih referenci držano distinktivnim obilježjem prirodnih znanosti, bilo koja prava sociologija mora razviti "znanstvenu" samosvijest (*comp. prikaz* "prihvaćenog stajališta", ovdje u tč. 2.2). Posljednji je postulat da u znanosti iz koje su "filozofijski" problemi isključeni i u kojoj je, shodno tome, iskustveno promatranje posve neproblematično, pitanja teorijske ili opće prirode mogu biti ispravno odgovarana samo u odnosu na takva iskustvena promatranja. To posljednje načelo ima tri osobite manifestacije: prvo, u pogledu formuliranja znanstvenih teorija pozitivizam drži da se ono mora sastojati u uopćavanju ili indukciji iz promatranja; drugo, u pogledu rješavanja teorijskih konflikata pozitivizam drži da je krajnji sudac takvih sukoba empirijski test; treće, iz prethodnoga slijedi da ne može postojati znanstveno neslaganje u pogledu rezultata koji su postignuti upotrebom ispravne znanstvene metode (treća "manifestacija jednaka je trećoj pretpostavci pozitivizma koju navodi Giddens, ovdje u tekstu, a prve se dvije pretpostavke koje Giddens navodi u *ibid.* neposredno nadovezuju na preostale dvije Alexanderove "manifestacije").

46 Izraz upotrebljava Aaron v. Cicourel, *Cognitive Sociology: Language and Meaning in Social Interaction* (New York: Free Press, 1974).

2.2. Strategija logičkog pozitivizma

Strategiju logičkog pozitivizma u društvenim znanostima moguće je u cijelosti podvesti pod Giddensovo određenje pozitivističkog stajališta u sociologiji (v. tč. 2.1). Ta tendencija svođenja znanosti na iskustveno i/ili logički provjerljive iskaze izražena je već u "prihvaćenom stajalištu" o strukturi prirodne znanosti, koje su također razvijali u prvom redu logički pozitivisti i koje je bilo vladajuće u zapadnoj filozofiji znanosti polovinom prošlog stoljeća. Po stajalištu logičkih pozitivista, da bi društvene znanosti bile egzaktne poput prirodnih, tzv. intencionalne iskaze, tj. iskaze o "unutrašnjim" činima namjeravanja (htijenja, volje) potrebno je transformirati u tzv. protokolarne iskaze, tj. u iskaze o "vanjskim" ponašanjima (poput zabilješki - protokola - o činjenicama spoznatih u policijskom ili sudskom izviđaju, otkud i naziv protokolarni iskazi).⁴⁷ Abel je u već klasičnom članku "Operacija zvana 'razumijevanje'",⁴⁸ pokušao pokazati mogućnost čišćenja društvenih znanosti od iskaza o unutrašnjim stanjima dobivenih razumijevanjem i to na taj način da se oni koriste samo kao hipoteze koje je moguće iskustveno provjeriti. Mertonove rasprave o strukturi društvenih teorija moguće je čitati kao razradu netom spomenutog Abelovog kolateralnog zaključka. Po Mertonu, zadatak društvene teorije nije samo taj da opisuje činjenice ili da iz takvih opisa stvara generalizacije ili pak da konstruira pojmove pod koje se mogu podvesti činjenice, nego je taj da objašnjava odnose među činjenicama.⁴⁹

Zahvaljujući argumentima kao što su to gore izneseni Abelov i Mertonov, u sociologiji je neko vrijeme izgledalo da, u najboljem slučaju, pozitivistički i interpretativno orijentirani sociolozi uopće ne djeluju u istom području, već da prvi daju prava, iskustveno provjerljiva objašnjenja, a drugi se iscrpljuju u opisima unutrašnjih stanja društvenih djelatnika i u kvaziobjašnjenjima. Taj utisak je, međutim, postupno korigiran.

2.3. Revizija pozitivističke sociologije

Revizijom programa pozitivističke sociologije, koju ću iznijeti u idućim napomenama, nazivam pokušaje da se ospori uvjerenje u mogućnost zasnivanja znanosti u potpunosti utemeljene na iskustvu, napose uvjerenja logičkih pozitivista da je pitanja vrste "Što je to pojava X?" moguće do kraja odgovoriti bilo opisima koji se temelje na opažajima činjenica, bilo

47 V. Apel, *Analytic, bilj.* 40, na str. 7.

48 Th. Abel, "The Operation Called 'Verstehen'", in Dallmayr and McCarthy (eds.), *bilj.* 40, na str. 81.

49 Robert Merton, "The Bearing of Sociological Theory on Empirical Research", in Id., *On Theoretical Sociology* (New York: The Free Press, 1967), str. 139-155.

objašnjenjima koja se sastoje od logičkih i matematičkih operacija takvim opisima, no da se usprkos tom osporavanju zadrži vjera u plauzibilnost sve tri pretpostavke pozitivističkog stajališta u sociologiji koje je eksplicirao Giddens (v. tč. 2.1).

"Prihvaćeno stajalište" o strukturi prirodne znanosti (v. tč. 2.2) doživljavalo je od samoga svog začetka brojne kritike, koje su napokon dovele do njegovog odbacivanja.

Popper je prvi sustavno pokazao nemogućnost formuliranja induktivne znanosti,⁵⁰ uključujući i nemogućnost definiranja temeljnih izraza znanstvenih teorija u izrazima koji se odnose na iskustvo, te zaključio da temeljne izraze takvih teorija uopće nije potrebno eksplicitno definirati.⁵¹

Merton se, nasuprot pokušajima da se izgradi sistematska empirijska teorija o društvu (napose Parsonsovom),⁵² založio za stvaranje teorija srednjeg dometa.⁵³

Odustanak od uvjerenja "prihvaćenog stajališta" da temeljni pojmovi svake znanosti mogu i trebaju biti izvedeni iz iskustva značio je i priznanje da je izbor i predmeta koje istražuje neka znanost i naziva tih predmeta u krajnjoj liniji proizvoljan.⁵⁴ No to priznanje nije još dovelo u pitanje temeljno pozitivističko uvjerenje da znanost može biti objektivna, tj. da može na intersubjektivno provjerljiv način objašnjavati odnose između pojava koje potpadaju pod njezine pojmove, bez obzira na to što ti pojmovi i pojave mogu biti određeni proizvoljno.⁵⁵ Sumnje koje su u tom pogledu mogle nastati bile

50 Karl Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, 3rd ed. (New York: Harper & Row, 1968), ch. 1 i d.

51 Karl Popper: *The Open Society and its Enemies*, vol. 2, 2nd ed. (New York: Harper & Row, 1967), na str. 11; *Conjectures and Refutations*, 3rd ed. (New York: Harper & Row, 1968), na str. 18-20., 279. i dr.

52 V. nar. Talcott Parsons, *The Social System* (New York: The Free Press, 1951), na str. 1, gdje se objašnjava da pojmovna shema za analizu društvenih sistema sadržana u toj knjizi - a koja se sastoji od analize izraza kao što su to "društveni sistem djelovanja", "referentni okvir", "situacija", "radnja", "sistem očekivanja" itsl. - nije niti skup empirijskih generalizacija, niti metodologija, nego teorijski rad u strogom smislu, čija vrijednost treba biti iskušana s obzirom na njegovu korisnost u empirijskom istraživanju.

53 Merton, "On Sociological Theories of the Middle Range", u Id., *Theoretical, bilj.* 49, str. 39-72.

54 To stajalište u pogledu formiranja sociologijskih pojmova izrijeком zastupa Georg A. Lundberg et al., *Sociology*, 4th ed. (New York: Harper & Row, 1968), na str. 42., gdje kaže da znanstveniku riječi imaju bilo koje značenje koje im on sam daje.

55 U prilog tom uvjerenju v. nar.: K. Popper, "Die Logik der Sozialwissenschaften", in Adorno, *Positivismusstreit in der deutschen Soziologie, bilj.* 40, koji nalazi da je znanost slobodna od vrijednosti nemoguća zato što je već sama sloboda od vrijednosti određena vrijednost, no drži da je svejedno moguće govoriti o znanstvenoj objektivnosti (*ibid.*, na str. 114.), i to u mjeri u kojoj postoji kritična tradicija koja omogućava kritiku vladajućih dogmi (*ibid.*, na str. 112).

su ublažene snižavanjem ambicija sociologije na stvaranje teorija srednjeg dometa.

2.4. Rehabilitacija interpretativne orijentacije

Kritika "prihvaćene teorije" o strukturi znanosti nije rezultirala u nekoj novoj, široko prihvaćenoj teoriji o strukturi prirodnih znanosti, a pogotovo ne u teoriji koja bi imala ambiciju da objasni strukturu i društvenih znanosti.⁵⁶ Ipak, čini se da je relativno široko prihvaćeno stajalište koje, doduše, nije moguće držati potpuno izgrađenom teorijom, no koje ograničava ambicije što ih bilo koja znanost može imati. To je stajalište David Thomas nazvao postempirističkom filozofijom znanosti, te ga sažeo u sljedećim postavkama:

*Prvo, nazivati neki studij znanošću implicira da postoji empirijsko ograničenje prihvatljivosti njezinih iskaza, da je testiranje tih iskaza u odnosu svijet u najmanju ruku jedan strogi kriterij za prihvaćanje ili odbacivanje tih iskaza. Drugo, znanstvene su teorije u mnogo većoj mjeri holističke strukture nego što je to nekada shvaćano, u tom smislu da je značenje nekog izraza djelomično određeno odnosima s drugim izrazima u njegovoj teoriji pa, djelomično kao posljedica tog holizma, ne postoji apsolutno predteorijski jezik relevantan za znanost.*⁵⁷

Prihvaćanje postempirizma u filozofiji znanosti, odnosno - kako ga Alexander naziva - postpozitivizma u sociologiji, ne rehabilitira, samo po sebi, interpretativnu sociologiju. Rehabilitira je nalaz o nezaobilaznosti razumijevanja.

Po Apelu, nastojanje logičkih pozitivista da eliminiraju problem razumijevanja transformiranjem intencionalnih rečenica u protokolarne rečenice (v. tč. 2.2) nije uspio i to zbog toga što taj pokušaj zaobilazi uvid, na kojemu su inzistirali upravo logički pozitivisti, da se znanstvene logičke operacije ne odnose na pojave kao takve, nego na rečenice koje na određeni način opisuju te pojave kao "nešto". Prema tome, kako to Apel objašnjava,

Prije nego što je ponuđeno bilo kakvo "objašnjenje" znanost treba "razumjeti" tzv. bazične rečenice kao protokole činjenica i kao jezične interpretacije tih činjenica... Jer svaka novootkrivena činjenica mora biti uzeta kao interpretacija koja je tek prešutno prihvaćena kao opće valjana za institucionaliziranu "zajednicu tumača", što pokazuje da je i zajednica istraživača u prirodnim znanostima također relevantna

56 V. F. Suppe, "Afterword", in Id. (ed.), *The Structure of Scientific Theories*, 2nd ed. (Urbana IL: University of Illinois Press, 1977), 16

57 David Thomas, *Naturalism and Social Science* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), na str. 2.

pojava za Geisteswissenschaften. U tom području "razumijevanje" se ne zahtijeva kao neka vrsta psihološke empatije, nego kao nužni uvjet za intersubjektivnu razmjenu ideja. U onoj mjeri u kojoj je takva razmjena nužna - što mora biti priznato, u najmanju ruku, u slučaju zajednice znanstvenika - ne može biti nadomještena nikakvim objektivnim metodama za objašnjavanje ponašanja. Objektivno objašnjavanje činjenica i intersubjektivna komunikacija o tome što se objašnjava naprotiv su "komplementarni" aspekti ljudskog znanja.⁵⁸

Iz navedenog slijedi, prvo, da je razumijevanje nezaobilazni postupak svake znanosti i, drugo, da objašnjenje bilo koje društvene pojave pretpostavlja razumijevanje te pojave, tj. da odgovor na pitanje "Zašto/kako društvena pojava X postoji (nastaje, mijenja se, prestaje)?" pretpostavlja odgovor na pitanje "Što je to društvena pojava X?". Taj će zaključak dalje biti nazivan tezom o logičnom primatu razumijevanja (podrazumijevajući da ta teza obuhvaća i uvid da je razumijevanje nezaobilazni postupak svake znanosti). Gornji izvod pokazao je još nešto, a to je da je razumijevanje trostrani odnos istraživača međusobno, istraživača i istraživanih, te samih istraživanih, koji se, u idealnom slučaju, sastoji u suglasnosti da neka društvena pojava postoji i da je to pojava određene vrste. Taj će zaključak dalje biti nazivan tezom o konsenzualnom karakteru razumijevanja.

Iz teza o logičnom primatu i konsenzualnom karakteru razumijevanja ne slijedi da je objašnjavanje jednostrano ovisno o razumijevanju u tom smislu da objašnjavanjem dolazimo samo do odgovora na pitanje "Zašto/kako pojava X postoji?", a da je samo pitanje "Što je to X?" samostalno i konkluzivno odgovoreno razumijevanjem, i to takvim u kojemu je istraživač suglasan s istraživanim o svim bitnim aspektima pojave X.

Uz to što su novije rasprave rehabilitirale razumijevanje, dovođenjem u pitanje pozitivističke pretpostavke da je zadatak sociologije da formuliра zakone ili zakonitosti poput prirodnih znanosti neizravno su rehabilitirale interpretativnu orijentaciju u sociologiji u cjelini. Po blagoj kritici, uzročna objašnjenja na temelju obuhvatnog zakona u društvenim (i historijskim) znanostima nisu do kraja izvediva, i to zbog toga što nije moguće praviti pouzdane generalizacije i ekstrapolacije identiteta društvenih (odnosno povijesnih) pojava. Po oštroj kritici, pozitivistička pretpostavka da je zadatak i društvenih znanosti da formuliraju zakone temelji se, čini se, baš na nekoj vrsti determinizma, tj. na pretpostavci da je društvo nemoguće odvojiti od prirode. Pretpostavka da su objašnjenja u društvenim znanostima, koja po pozitivistima uključuju društvene zakone, uzročnog karaktera, dovedena je

⁵⁸ Apel, *Analytical, bilj.* 40, na str. 23.

u pitanje već i tvrdnjom nekolicine metodologa i filozofa koji su nastojali pokazati da uzročna objašnjenja, napose ona u okviru modela obuhvatnog zakona nisu ili nisu isključiva objašnjenja u prirodnim znanostima i u znanostima koje izučavaju ljudsko i životinjske ponašanje. Tako su neki biolozi ustvrdili da biologija daje funkcionalna objašnjenja događaja i procesa koji su karakteristični za živa bića kao organske cjeline.⁵⁹

Napokon, novije rasprave su ne samo dovele u pitanje, nego, po svemu sudeći, konkluzivno osporile i pozitivističku pretpostavku da društvene znanosti mogu biti vrijednosno neutralne poput prirodnih znanosti. Ta pretpostavka je, kao i pretpostavka o mogućnosti zasnivanja svih iskaza na iskustvu, oborena i u pogledu samih prirodnih znanosti. Kritika znanosti slobodne od vrijednosti ne proteže se, međutim, samo na pozitivističke teorije u strogom smislu nego i na jednake aspiracije Weberove interpretativne sociologije. Thomas je sažeo svoj kritički pregled literature o prisutnosti vrijednosti u znanstvenim teorijama u društvu u sljedećim postavkama: 1. iskazi društvene teorije ispododređeni su društvenim svijetom; 2. vrijednosti su dodatni kriterij izbora teorije u društvenim istraživanjima; 3. važnost vrednovanja za društvena istraživanja, sa stajališta kako istinosne vrijednosti sudova tako i odnosa značenja, ne može biti odvojena u bilo kojem određenom području društvene teorije, i to zbog njezinog holističkog karaktera.⁶⁰

2.5. Normativno objašnjavanje kao temeljna metoda društvenih znanosti

Za razliku od napisa koji izvode zaključne spekulativne razloge u prilog bilo kauzalističke bilo normativne bilo neke treće sheme za interpretaciju društvenoga ili čisto individualnoga ljudskog djelovanja, ovdje se niti ne pokušava izvesti takve konkluzivne razloge, jer se drži da su za društvene znanosti nevažni. Pritom se, međutim, ne drži da su razlozi u prilog uzročnog i razlozi u prilog normativnog (ili nekoga sličnog) objašnjavanja ljudskog djelovanja jednako važni za spoznaju društva.

Naprotiv, s jedne strane, ističe se uvjerenje da niti jedan filozof, teoretičar ili tzv. empirijski istraživač društva ne bi smio bilo razvijati bilo primjenjivati teorije prema kojima je sve ljudsko djelovanje moguće uzročno objasniti, tj. ne bi smio nepoštovati teze o logičnom primatu i o konsenzualnom karakteru razumijevanja a da dosljedno ne objasni i svoje vlastito djelovanje, uključujući i svoje tvrdnje da je sve ljudsko djelovanje uzročno objašnjivo, kauzalistički - primjerice, upućivanjem na vlastitu seksualnu povijest, molekularni sastav

59 V. pregled i raščlambu u Larry Wright, *Teleological Explanations: An Etiological Analysis of Goals and Functions* (Berkeley CA: University of California Press, 1976).

60 Thomas, *bilj.* 57, na str. 137.

itsl. To uvjerenje, u kojemu se posve očito miješaju praktični (moralni i sl.) i teorijski (spoznajni) zahtjevi ne može imati odziva kod onih koji drže da je takvo miješanje neopravdano i neoprostivo, a možda i ispod dopustive razine racionalne rasprave.

Zbog toga se, s druge strane, prenose tri nalaza ovog autora. Prvo, u literaturi (a niti u četrdesetak godina studija i usavršavanja te rada u desetak sveučilišta na obje strane Atlantika) nije naišao niti na jednog istraživača koji bi sve svoje znanstveno ili filozofijski relevantne iskaze o ljudskom djelovanju ili ponašanju (a da se i ne spominju iskazi o iskazima kolega) sročio (ili makar pokušao sročiti) kao uzročna objašnjenja te pri tome izbjegao da te iskaze dijelom sroči kao opise određenih mjerila (normi) bilo nejezičnih bilo jezičnih ponašanja, i to takve opise koji su i sami sastavljeni u skladu s uobičajenim pravilima upotrebe jezika. Drugo, nije naišao niti na jednu odredbu, tj. definiciju prava, države, vlasništva ili neke druge institucije koja bi bila primjenjiva na pojave koje pravnici, sociolozi, politolozi, ekonomisti, filozofi i slični stručnjaci nazivaju pravom, državom itd., a da takva odredba, tj. definicija ne spominje ili ne pretpostavlja da su te pojave sastavljene, barem dijelom, od društvenih mjerila djelovanja, tj. pravila, vrijednosti, načela, itsl..⁶¹ Treće, našao je da sociolozi i politolozi, kojima je najviše stalo do toga da imaju posla s čvrstim činjenicama društvenog života i da ih istražuju u okviru podjednako čvrstog teorijskog okvira (a ne da se bave razumijevanjem i tumačenjem mjerila djelovanja i to u okviru samih tih mjerila), ne samo da pretpostavljaju postojanje društvenog poretka ustanovljenog ili barem uređenog pravnim mjerilima (pravilima, vrijednostima, načelima, ustanovama itd.), tj. pravnim normama, kao uvjeta osebujno sociologijskih predmeta istraživanja, nego se i oslanjaju na pravničke identifikacije, tj. na pravničko prepoznavanje svjetske zajednice kao zajednice ustanovljene ili barem uređene pravnim mjerilima, a oslanjaju se čak i onda kad takve identifikacije više ne mogu biti podloga za bilo kakva uopćavanja i za nalaženje bilo kakvih društvenih zakona.

Za nadati se je da netom izloženi zaključci slijede iz izvoda u ovoj točki, tj. tč. 2, a ne neposredno iz posebne pretpostavke ovog teksta, tj. tč. 1.4, iako se očito i na njoj temelje.

61 V. i Padjen, "Kritika", *bilj* 2, str. 990-1035, na str.1000-1011. i 1029-30. o nekim neuspjelim pokušajima izvođenja ne-pravnog, tj. ne-normativnog po predmetu (ekonomskog) pojma vlasništva.

3. Sažetak prinosa sadržanih u knjizi

I. Uvod

1.2. Pristup metodama pravnih i društvenih istraživanja: teorijski ili instrumentalni i praktički?

Istraživanje metoda nužno intervenira u svoj predmet. Zbog toga je prihvatljivo formulirati metodologije s izričitim instrumentalnim i praktičkim ciljevima. Takva istraživanja mogu imati više prednosti nad tradicionalnim metodologijama, koje su teorijski usmjerene te su — gotovo neizbježno — bilo filozofijski naivne bilo zaokupljene više svojim filozofijskim utemeljenjem nego metodama koje istražuju. Instrumentalno i praktički usmjerena metodologija pravnih istraživanja zaokupljena je prvenstveno sljedećim pitanjima: da li pravne metode, tj. načini rasuđivanja, kako u samom pravu tako i o pravu, služe pravnom poretku?; da li potonji može biti opravdan? Daljnja analiza upućuje na to da se ta pitanja tiču odnosa karakteristično pravnih, moralnih i sociologijskih istraživanja, koji je središnji problem metodologija ne samo pravnih nego i drugih društvenih istraživanja.

II. Istraživanja prava i društva

II.1. Pravna znanost

2.1. Rekonstrukcija pravne znanosti kao tehnološki problem

Glavni su problem, tj. prepreka metodologije pravnih (a možda i drugih društvenih) istraživanja (uvjetno) teorijski razlozi (a ne ekstrateorijski - politički, ideologijski, financijski i sl. uzroci ili razlozi) koji - ako postoje - vode marginalizaciji pravne znanosti, a putem nje i marginalizaciji pravnog obrazovanja i pravne profesije pa onda - u krajnjoj liniji - i marginalizaciji prava.

Vladajuće uvjerenje o karakteru pravne znanosti (normativne pravne znanosti, pravne dogmatike) sastoji se od sljedeće tri (pret)postavke. Pravna znanost ima dva cilja: spoznavanje pozitivnog prava (*de lege lata*) i predlaganje novoga pozitivnog prava (*de lege ferenda*); prvi cilj je različit od cilja prava i karakteristično znanstveni te može biti postignut objektivnim metodama. Predmet pravne znanosti su opće pravne norme. Pravna znanost u užem smislu (*de lege lata*) ima dva zadatka: interpretaciju i sistematizaciju pozitivnog prava.

Vladajuće je uvjerenje sporno. Tumačenje pozitivnog prava najprimjerenije je shvatiti kao normativno objašnjenje. Pretpostavlja (i)

kriterije sistematizacije prava, a time i isti temelj obvezatnosti. Nisu svedivi na pozitivnopravne kriterije.

Prihvati li se da metodologija prava istražuje načelne, a problematične odnose između elemenata prava te da je sistematizacija centralni takav problem, minimalni zadatak koji metodologija prava treba obaviti jest rekonstrukcija temeljnih pojmova o pravu, tj. temeljnih odnosa unutar sistema prava.

Još uvijek prisutno, a među dobrim dijelom sociologa, politekonomista, psihologa i sl. vladajuće uvjerenje o odnosu pravne (i drugih normativnih, tekstualnointerpretativnih i sl.) znanosti i tzv. empirijskih društvenih znanosti jest da, s jedne strane, potonje discipline (barem načelno) mogu formulirati vlastiti empirijski pojam prava (a i drugih simboličkih tvorevina) te, štoviše, otkriti zakone ili pravilnosti koje objašnjavaju dosadašnji razvoj prava i omogućavaju predviđanje njegova razvoja u budućnosti. To uvjerenje ima nekoliko inačica u rasponu od metafizičkog materijalizma do sociologijskog pozitivizma. Potonjemu je metodologijski suprotna razumijevajuća (interpretativna, hermeneutička) sociologija.

Zbog sljedeća dva razloga normativne (interpretativne) društvene discipline, napose (normativna) pravna znanost, logična su pretpostavka tzv. empirijskih društvenih znanosti, koje (uzročno, funkcionalno ili sl.) objašnjavaju društvenu zbilju, tj. daju odgovore na pitanja vrste "Zašto/kako nastaje pojava X?": razumijevanje, tj. normativno objašnjenje, temeljna je metoda istraživanja društva, koja odgovara na pitanja vrste "Što je to društvena pojava X.; glavni odnosi u modernim društvenim sistemima konstituirani su pravnim normama, stoga u suvremenom društvu koje je u visokom stupnju anomično, tj. u kojemu su proklamirane (u prvom redu pravne) norme neučinkovite (neefikasne) ili u kojemu su stvarno djelujuće (i opet u prvom redu pravne) norme tajne, tj. nedovoljno dostupne za objavljivanje i komentiranje (što i opet samo po sebi dovodi do anomalije), ne samo pravna znanost nego ni druge društvene znanosti nemaju mogućnost postojanja.

Premda tzv. empirijske društvene znanosti logično pretpostavljaju normativne društvene znanosti, prve mogu i povratno promijeniti identifikacije koje daju normativne znanosti.

II.II. Historija

2.2. Opća historija i pravna povijest

Opći historičari zanemaruju pravnu povijest, kako u Hrvatskoj tako i u Njemačkoj, gdje je historija u 19. stoljeću postala uzornom znanošću. No pravna je povijest važna za opću historiju iz teorijskih i metodskih, a

također i zbog sadržajnih razloga. Prvi je ideja povijesti, koja se pojavila kad su francuski pravници u 16. stoljeću očistili Justinijanovu kodifikaciju od srednjovjekovnih dodataka (*glossa* i sl.) i ustanovili da je uređivala veoma različit svijet od njihovog. Drugi je ideja progresa, koja se javila kao izraz samosvijesti klera kao staleža koji se takvim ustanovio za vrijeme prve zapadne revolucije, početkom drugog milenija, kojom nastaje i moderno pravo.

II.III. Sociologija

2.3.1. Norme i činjenice: protiv sociologizacije pravne znanosti

Od kada je ustoličena trodioba pravne znanosti (na normativnu pravnu znanost, filozofiju prava i sociologiju prava), traju i pokušaji da se ta trodioba prevlada, i to prvenstveno sociologizacijom normativne pravne znanosti. Ti su pokušaji, međutim, doveli do relativno malih rezultata. Razlog je uvjerenje da normativna pravna znanost izučava norme, a da sociologija istražuje nešto mnogo realnije, naime, društvene činjenice. To je uvjerenje pogrešno, jer su društvene činjenice inherentno normativne. Da bi se ta tvrdnja dokazala, analizira se upotreba izraza "normativna pravna znanost", upućuje se na neutemeljenost shvaćanja da je ta znanost normativna s obzirom na svoj predmet te upućuje na to da može biti normativna samo s obzirom na metodu i funkcije. Analiziraju se neke reprezentativne interpretacije normativne metode (Kelsen, Lukić). Pokazuje se da je Kelsenova tvrdnja o ovisnosti kauzalističke društvene znanosti (koja daje uzročna objašnjenja društvenih pojava, na način na koji to rade prirodne znanosti u pogledu prirodnih pojava) o normativnoj društvenoj znanosti načelno točna, ali da takva normativna znanost mora počivati na pretpostavkama koje su dijelom bitno drugačije od Kelsenovih te da se - shodno tome - i normativna metoda sastoji u postupku koji je nešto različit od onoga koji je Kelsen opisao. Zaključak je da najbolji temelj za rekonstrukciju pravne znanosti, a također sociologije i filozofije, pruža filozofija svakodnevnog jezika (Wittgenstein, Ryle, Winch), koja prevladava jaz između logike i jezika, pa time omogućava i da svo djelovanje, i jezično i ne jezično, bude tumačeno normativno.

2.3.2. Što to može pravna znanost očekivati od sociologije?

Zalaganje za integralnu pravnu znanost koja bi u sebi obuhvaćala i karakteristično sociološke metode i spoznaje opravdan je projekt, no veoma daleko od realizacije, i to zbog toga što pravna znanost još nije u stanju osigurati niti sustavni uvid u postojeći "pravni materijal". Istovremeno, očekivanja da bi sociologija mogla poslužiti kao pojmovni okvir za rekonstrukciju pravne znanosti teško mogu biti ispunjena, jer sociologija, kakvu danas poznamo,

nije uspjela dati zadovoljavajuće objašnjenje suprotnosti između pravila djelovanja, koja ljudi slobodno stvaraju i slijede, i društvenih sistema, koji determiniraju njihovo djelovanje. Napose je teško očekivati da bi sociologija mogla davati odgovore na pitanja o efikasnosti pravnih sistema, koja su nerazdvojno vezana za pitanja o njihovome vrijednosnom važenju. Žele li, prema tome, pravnici veću suradnju sociologije i sociologa, potrebno je da sociologiju prava, kao privremeno, no dugotrajno rješenje dovedu u okvire svojih fakulteta. No da bi takvo otvaranje pravne znanosti uspjelo, potrebno je da se i sociologija podvrgne sličnoj rekonstrukciji.

II.IV. Filozofija

2.4. Filozofija prava

Filozofija prava je istraživanje prirode prava, uključujući pravno rasuđivanje, spoznaju prava i njihove vrijednosti u svrhu stjecanja znanja koje nadilazi ne samo laičku i stručnu nego i znanstvenu spoznaju prava. Potrebu za filozofijom prava nameće činjenica da svako istraživanje prava barem šutke pretpostavlja pojam prava i služi se temeljnim pravnim pojmovima (e.g. pravnog subjekta, ustava, subjektivnog prava, pravne odgovornosti), a ti pojmovi ne mogu biti određeni niti pozitivnim pravom niti pravnom dogmatikom ili nekom drugom znanošću. Dijelom se ozbiljilo Wittgensteinovo predviđanje da će filozofija, kao "besposličarenje" jezika koje niti nema vlastiti predmet, nestati u brisanju razlike između ne samo filozofije i znanosti nego i između njih i običnog znanja. No početni problem zapadne filozofije, a to je razlika između znanja i mnijenja, ostaje, ali sada shvaćen kao racionalnost. U istraživanju prava on je problem kako racionalnosti prava tako i samoga tog istraživanja, i to u oba slučaja u rasponu od tradicionalno filozofijskih istraživanja rasuđivanja do tradicionalno sociologijskih istraživanja ideologija i kultura.

II.V. Politologija

2.5.1. Vladavina prava: prilog pojašnjenju zadataka pravne znanosti

Primjereni je problem današnje pravne znanosti struktura internacionalnog prava; pravna znanost je ne samo neizbježno normativna po svojoj funkciji nego, štoviše, tendira tome da služi stvaranju moralno dobrog prava. To pravo je danas strukturirano kao vladavina prava. Ona je moguća, a dijelom i ostvarena, i u internacionalnoj (međunarodnoj) zajednici, bez svjetske države. Nužna je i socijalističkim porecima zato da bi se u njima provele proklamirane reforme. Premda je vladavina prava anglosaski pronalazak, imala je ključnu ulogu i u formiranju drugih modernih

pravnih sistema. Međutim, ti su sistemi - napose socijalistički (uključujući jugoslavenski) i internacionalni - danas ugroženi tajnošću prava, koja prijeti da ih vrati u predmoderne poretke. Taj nalaz pokazuje da je zadatak pravne znanosti, premda je i moralna disciplina, ponajmanje taj da moralizira; njezin je prvenstveni zadatak taj da otkriva pravo, tj. da pronalazi pravo kao činjenice.

2.5.2. Granice strategija pravnog razvoja

Pravna je struka - kao malo koja druga osim same vojne - svojim načinom razmišljanja i uvjetima djelovanja sklona tome da o pravu, napose njegovoj obnovi ili uspostavljanju i razvoju, razmišlja strategijski. Novija literatura o zapadnoj pravnoj povijesti, počevši s Bermanovim *Pravom i revolucijom* (1983), omogućuje procjenu te učinaka i mogućosti te sklonosti. Prvo, protivno Bermanovoj tezi da se zapadna pravna tradicija razvijala u velikim skokovima, u razvoju modernog prava takve skokove ne treba očekivati. Drugo, pogotovo ne treba očekivati skok potaknut novim zakonima. Treće, pravnu povijest ne čine niti ekonomski odnosi (kako bi to htjeli marksisti) niti politički odnosi (kako bi to htjeli veberijanci) niti ideje i druga uvjerenja (na koje su usredotočeni Koschaker, Watson i Dorsey) niti dijalektičko jedinstvo svih tih činitelja (u kojemu ključ nalazi Berman) nego, kako to ističe Radding, ljudi. Raddingova teza, ma kako naivnom bila, korisna je kao podsjetnik na tri kardinalna pravna problema. Ponajprije, ljudi redovito "ispadaju" iz bilo koje društvene teorije, pa tako i iz bilo koje teorije prava. Nadalje, moderno pravo, iako je analitički razlučivo od morala, pretpostavlja kršćanske vrijednosti i učenja, ali počiva na odvajanju vjerskih i svjetovnih vlasti. Treće, profesionalni pravници nosivi su sastojak prava. Stoga je pravnicima moguće strategijski djelovati, ako uopće, samo na same sebe.

2.5.3. Istraživanja *de lege ferenda*: upotreba Lasswellove i McDougalove političkopravne analize

Ovo poglavlje je sažetak još neobjavljene studije čija je glavna svrha pokazati kako pravni znanstvenici, pravnici praktičari i politolozi koji su stekli odgovarajuću pravnu naobrazbu, mogu odrediti uvjete i svrhe / vrijednosti donošenja pravnih odluka, odnosno javnih politika, naročito izbor stranih uzora. Studija je izvedena unutar prilagođenoga Lasswellovog i McDougalovog okvira pravno-političke analize, koji zahtijeva od istraživača izvedbu sljedećih zadataka:

(1) Odredba sastojaka istraživanja. (1.1) Odredba problema istraživanja: (1.1.1) pravni i politički ili praktični problemi, tj. stanja koja ne zadovoljavaju jer su protivna temeljnim svrhama / ciljevima / vrijednostima iz točaka 1.2.3 i 2.; (1.1.2) pravnoznanstveni i političkoznanstveni ili teorijski problemi su

to da praktični problem nisu zadovoljavajuće istraženi; (1.2) Izbor pristupa i teorijsko-metodologijskog okvira rješavanja problema, tj. integralne teorije prava proširene, u prvom redu, prilagođenom političkopravnom analizom Harolda D. Lasswella i Myresa S. McDougala. Zadaća uključuje, uz odredbu problema u točki 1.1 studije, sljedeće sastojke: (1.2.1) pristupe rješavanju problema (teorijski, tj. spoznaja, ili praktični, tj. odluka; neposredni ili posredni / instrumentalni); (1.2.2) teorijsko-metodologijski okvir, tj. (1.2.2.1) teorije / metodologije, (1.2.2.2) pojmove i (1.2.2.3) pretpostavke; (1.2.3) temeljne vrijednosti / svrhe / ciljeve prava; (1.2.4) predmete; (1.2.5) metode; (1.2.6) hipoteze: (1.2.6.1) praktične, (1.2.6.2) teorijske.

(2) Izvedba istraživanja: (2.1) na temelju vrijednosti iz tč. 1.2.3 izbor ustavnih načela između konkurentskih pravnih poredaka kao temelja ocjenjivanja odluka iz tč. 2.2. (2.2) Opis i ocjena odluka u skladu, mimo ili protiv vrijednosti i načela iz točaka 1.2.3. i 2.1. (2.3) Objašnjenje nalaza u točki 2.2 o uvjetima i uzrocima, koji su podijeljeni u unutarsistemske i izvansistemske. (2.4) Predviđanje budućih odluka vrste opisane i ocijenjene u točki 2.2 pod uvjetima u točke 2.3 i ocjena tih odluka na temelju vrijednosti / svrha / ciljeva i načela u točkama 1.2.3 i 2.1 kao odluka u skladu s tim vrijednostima i načelima ili protiv ili mimo njih. (2.5) Prijedlog, pod zadanim uvjetima, tj. onima u točki 2.3, drugačijih (alternativnih) budućih odluka, koje su više od odluka predviđenih u točki 2.4 u skladu s temeljnim vrijednostima i načelima u točkama 1.2.3 i 2.1.

II.VI. Ocjena pravnosti poredaka: pravna, moralna ili politička?

2.6. Diskrecija, sudovanje i granice prava: pouke Fullerovog 'Problema kivnog doušnika'.

Fullerov "Problem kivnog doušnika" jedan je od najpoticajnijih tekstova o pravu nastalih nakon II.svjetskog rata te rijetko pogodan uvod u studij prava. Primjerom pokazuje mjerodavnost najvažnije suprotnosti u pravu, naime, pravnog pozitivizma i pravnog naturalizma, koji Fuller svojom integralnom teorijom prava nastoji prevladati. Sadrži pet različitih prijedloga rješenja, iz kojih je moguće zaključiti da bilo koje zadovoljavajuće rješenje mora ocijeniti ispriku kivnih doušnika, standardnu za počinioce političkih zlodjela, da su samo vršili svoju pravnu dužnost, da ta ocjena bitno ovisi o ocjeni naravi vladavine crvenih košulja, a potonja ocjena o odgovoru na, po prilici, sljedeće pitanje: "Koliko diskrecije može uključivati pravni sistem, nar. do koje mjere mogu upravne odluke biti izuzete od sudske ocjene, a sudske odluke diskrecione, tj. nevezane pravom, prije nego što prestane biti pravnim?".

Glavni dio prinosa nastoji pokazati da "Problem kivnog doušnika" ima jedno jedino ispravno rješenje, pa i odgovor na pitanje "Koliko diskrecije podnosi pravni sistem?" Rješenje je zadano složenim i načelnim mjerilima Fullerove teorije u cjelini. Međutim, glavna svrha odsjeka nije pronalazak rješenja nego istraživanje puta k rješenju. Stoga točka 2.1 prikazuje glavne teze Fullerove teorije o pojmu prava, naročito o unutrašnjoj ćudorednosti prava; točka 2.2 izlučuje iz Fullerovih spisa izričita i prešutna mjerila za određivanje granica sudovanja, dovodi ih u vezu s Aristotelovim mjerilima, koja Fuller dijelom pretpostavlja, te iz tog spoja izvodi nova mjerila, koja će poslužiti za razumijevanje i diskrecije i njezinog odnosa s pravednošću i pravičnošću; točka 2.3 pokazuje da Fullerova mjerila za određivanje granica sudovanja imaju stožernu ulogu u njegovom shvaćanju naravi - uključiv granica - pravnog sistema te daje okvir za ocjenu pravnosti poredaka.

Zaključak iznalazi rješenje "Problema kivnog doušnika" i izvodi iz njih pouke, koje mogu biti i okvir za objašnjenje dosadašnje tranzicije Hrvatske u vladavinu prava, pluralističku demokraciju i tržišno gospodarstvo od 1990. do danas: protivno raširenom stajalištu (u Hrvatskoj, ali i u drugima modernim kulturama), postoji ne samo pravna mogućnost nego i pravna dužnost da se pravno sankcioniraju čak i ona zlodjela koja u vrijeme kad su bila počinjena nisu bila izrijekom ili pak jasno pravno zabranjena te su od tadašnje vladavine bila prešutno odobravana ili čak poticana; no, pravne sankcije za takva zlodjela mogu biti samo relativno blage i uglavnom disciplinske.

III. Pojmovi prava i društva

3. Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture

Problem je sažet u pitanju: kako se pravo kao skup mjerila djelovanja i način rasuđivanja odnosi prema politici, ekonomiji i kulturi? Pristup problemu je praktičan i instrumentalan radije nego teorijski i sam sebi svrhom. Cilj je ocjena predmeta istraživanja radi olakšavanja njegove promjene prema temeljnim vrijednostima istraživanja. S obzirom na to da su te vrijednosti postulirane stipulativnom definicijom prava, koja implicira odnose prava prema politici, ekonomiji i čak kulturi, može izgledati da pristup ne rješava problem, nego ga nedopustivo trivijalizira. Zagovarani pristup ipak može biti valjan ako je stipulirana definicija prava dovoljno integralna, tj. uključiva. U tu svrhu studija pokušava povezati u stipuliranu definiciju prava tri velike filozofijske tradicije, koje su još uvijek nosive - i utoliko ključevi - za suvremene doktrine i kulture. U klasičnom (ontologijskom) ključu (koji je analiziran u prvom dijelu studije) pravo je poimano kao ustanovljujuća i ispravljajuća

strana cjeline sastavljene od politike, ekonomije, prava i religije - potonje kao središta kulture. U modernom (epistemologijskom) ključu (analiziranom u drugom dijelu studije) ideje prava su u rasponu od poimanja da pravo ustanovljuje moderne društvene sisteme i prema tome je nezaobilazno sredstvo za identifikaciju modernih društvenih pojava do teorija da je pravo, podjednako kao i politika, ekonomija i kultura, pojava svediva na svoje prirodne uzroke. U suvremenom (jezičnom) ključu, pravo, koje ustanovljuje čak religiju, može biti shvaćeno samo iz kulture - uključivši politiku i ekonomiju - u koju je utkano. Tri se tradicije najznačajnije razlikuju u pogledima na dodir razuma i djela. Za razliku od klasične tradicije, koja priznaje da razum može upravljati djelovanjem, razum i djelo su u epistemologijskom ključu odvojeni logičkim jazom, dočim su u lingvističkom ključu jedva razlučivi. Trostruko rješenje problema istraživanja povećava kako heurističku tako i praktičnu vrijednost stipulirane definicije prava. Integrirajući raznorodne tradicije, stipulativna definicija služi integritetu pluralističkoga pravnog poretka, tj. postizanju postuliranih temeljnih vrijednosti unutar granica prava. Međutim, pristup zauzet u studiji, iako više uključiv od strančarskih, još uvijek je samo jedan od pristupa, koji je u posljednjoj crti također neizbježno strančarski. Štoviše, gledan iz kulture koja nije integrirana, parohijalan je ili čak neprijateljski.

IV. Metodologija pravne znanosti: syllabus 2014.-15.

Svrhe /ciljevi kolegija su da doktorand, koji je već stekao temeljna teorijska znanja o pravu i temeljne metodičke vještine u pravu, razumije metode analitički i stekne usporediva znanja, sposobnosti i vještine u pravnoj znanosti. U tu svrhu kolegij priprema studenta za sljedeća tri zadatka, od kojih je svaki obrađen u jednom od tri dijela kolegija, odnosno studijske literature kolegija:

(1) prepoznavanje metodičkih problema sudske, upravne, samoupravne i zakonodavne prakse, nacionalne i transnacionalne, koje je moguće na zadovoljavajuće načine riješiti samo na temelju metodologijskih znanja u drugom i trećem dijelu kolegija.

(2) razumijevanje:

(2.1) sastava uobičajenoga pravnog rasuđivanja, tj. metoda prava, u rasponu od mjerila / razloga izbora izvora prava, sistematizacije prava te razumijevanja, tumačenja i primjene prava, naročito javnog prava (izvori internacionalnog prava, tumačenje ustava, pravičnost i diskrecija);

(2.2) metoda spoznavanja i odlučivanja, tj. opravdavanja na temelju općih i pojedinačnih pozitivnopravnih i izvanpozitivnopravnih mjerila ("dogmatska

metoda") i objašnjavanje obuhvatnim društvenim zakonima ("sociologijska metoda") i objašnjavanje pojedinačnih uzročnih veza ("historijska metoda") te izgradnja pojmova i teorija, naročito s obzirom na odnos pravne znanosti prema filozofiji i društvenim znanostima (politologiji, ekonomiji, sociologiji itd.).

(3) osposobljavanje za primjenu glavnih metoda istraživanja i tehnike izrade znanstvenog rada, naročito doktorskih disertacija, te pripreme zakonodavstva (teorijska i praktična mjerila upotrebe poredbenog prava u istraživanjima *de lege ferenda*).

Svrha popisa literature koji slijedi da student prepozna naslove na hrvatskom i engleskom jeziku koji su suvažno štivo o problemima metodologije prava i pravne znanosti i, uz to, vodič u daljnjemu bibliografskom istraživanju.

II. ISTRAŽIVANJA PRAVA I DRUŠTVA

II.I. Pravna znanost

II.II. Historija

II.III. Sociologija

II.IV. Filozofija

II.V. Politologija

*II.VI. Ocjena pravnosti poredaka:
pravna, moralna ili politička?*

1.2. PRISTUP METODAMA PRAVNIH I DRUŠTVENIH ISTRAŽIVANJA: TEORIJSKI ILI INSTRUMENTALAN I PRAKTIČKI?♦

1. Prividna primjerenost teorijskog pristupa

a) Čini se da je najprimjereniji pristup metodama društvenih znanosti, odnosno znanstvenih istraživanja društva, pa tako i metodama istraživanja prava, onaj teorijski, koji je vođen težnjom za znanjem o tome kakve te metode jesu radi tog znanja samog,¹ dakle, pristup koji je različit od pristupa vođenih nekim drugim pobudama. Takva je druga pobuda ona da steknemo znanje o metodama koje je korisno za postizanje nekog cilja izvan tog znanja; možemo je nazvati instrumentalnom (primjerice, težnja da naučimo statističke metode zato da bismo se tim metodama služili u istraživanju uzroka, strukture i posljedica maloljetničke delinkvencije, ili naprosto zato da bismo tim znanjem zarađivali za život²). Daljnja je takva pobuda ona da steknemo znanje koje nam kaže kakve bi te metode trebale biti. Možda zato da postojeće metode popravimo a možda i zato da popravljenim metodama racionalnije djelujemo. Takvu pobudu možemo nazvati praktičkom³ (primjer je pobuda da naučimo metode istraživanja maloljetničke delinkvencije zato da bismo primjenom tih metoda došli do prijedloga odluka ili samih odluka o tome kako maloljetničku delinkvenciju prevenirati i sanirati).

Teorijski pristup metodama društvenih, napose pravnih istraživanja čini se primjerenijim od navedenih alternativnih pristupa zbog barem dva negativna razloga. Instrumentalna pobuda za znanjem lako može biti kontraproduktivna. Studentu koji uči samo zato da bi stekao diplomu i pomoću nje se zaposlio lako se (dakako u razboritom društvenom sistemu) može dogoditi da nakon

♦ Predano na objavu XII. 1991, objavljeno kao izvorni znanstveni rad u *Politička misao*, vol. 28, no. 2 (1992), str. 176-192 (UDK 303.1:34). Izvorna inačica rada izložena je u "Jugoslavenskim danima sociologije: Sekcija za metodologiju" (organizator: Jugoslavensko udruženje za sociologiju; Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 23.V.1989.).

1 *V.* "Teorija" i "Teorijski", u *Filozofijski rječnik*, ur. v. Filipović (Zagreb: Matica Hrvatska, 1965), str. 400. Comp. Aristotel, *Metafizika*, prij. T. Ladan (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1992), 980a i dr.

2 Konceptiju takve društvene znanosti, uključujući metodologije društvenih istraživanja, prvi je sustavno razvio Harold D. Lasswell. v. nar. sustavno izlaganje te zamisli u njegovom članku "Policy Sciences", u *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 22 (New York: Macmillan and Free Press, 1968), str. 181-189.

3 *V.* "Praktički" i "Praktička filozofija", u *Filozofijski rječnik*, bilj. 1, str. 317-318. Comp. Aristotel, *Nikomahova etika*, prij. T. Ladan (Zagreb: Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, 1982), 1103 b 25.

toga zbog neznanja bude izbačen s posla. Praktička pobuda za poznavanjem metoda pravnih i drugih društvenih istraživanja može imati još nezgodniju posljedicu. Naime, tu da se upuštamo u suđenje o tome kakve bi te metode trebale biti pa i u njihovo mijenjanje, a da se nismo niti upitali kakve uopće jesu (što također može izazvati, pretpostavljam opravdane, reakcije onih koji se, makar bez dovoljnog razloga, služe postojećim metodama).

Dakle, već zbog ta dva razloga, koji upućuju na to da je znanje o tome kakve stvari jesu pretpostavka i upotrebe tog znanja i znanja o tome kakve bi te stvari trebale da budu, čini se da je najprimjereniji pristup metodama pravnih i društvenih istraživanja ovaj teorijski.

aa) Čitalac koji je metodologijski informiran možda će primijetiti da se izloženi argument u prilog teorijskog pristupa metodama temelji na dvostrukoj kategorijalnoj pogrešci. Prvo, na tretiranju metoda pravnih i drugih društvenih istraživanja kao bilo koje ljudske aktivnosti (kakva je, primjerice, piljenje drva, a ne aktivnosti stjecanja znanja). Drugo, na tretiranju spoznaje tog stjecanja znanja kao bilo koje vrste spoznaje, a ne kao metodologije, koja je dio logike.

Ne vjerujem, međutim, da su ti prigovori dovoljan razlog protiv teorijskog pristupa izučavanju metoda. Jer, iz tih prigovora ne slijedi da te metode nisu ljudska aktivnost, prakticirana od sociologa, pravnika i sličnih istraživača i, kao takva aktivnost, istorodna i s piljenjem drva. Iz drugog prigovora ne slijedi da o tim metodama ne možemo imati teorijsko znanje, jer je prema uobičajenom shvaćanju logika teorijska disciplina,⁴ koja uči da, primjerice, načelo isključenja trećeg jest, a ne da bi trebao biti, temeljnim zakonom misli. Dakle, da bi osporio teorijski pristup, treba mu naći veće zamjerke.

ab) Nastojimo li provesti teorijski pristup metodama društvenih znanosti, odnosno znanstvenih istraživanja društva i istraživanja prava, trebamo - poput, uostalom, bilo kojih drugih istraživača (pa i onih koji teže instrumentalnom ili praktičkom znanju) - odrediti i svoj predmet, tj. metode, i svoj cilj, tj. znanje o predmetu. Pogodnim inicijalnim odredbama izgledaju sljedeće definicije iz *Filozofijskog rječnika* Matice Hrvatske (1965).

Metodologija nauka (znanost - op. I.P.) o metodama, dio logike koji se bavi proučavanjem spoznajnih metoda.⁵

Metoda (grč. *methodos*) *općenito*: način, put, postupak koji upotrebljavamo da bismo postigli neki cilj. *Napose*: način, put, postupak

4 V. "Praktička filozofija", bilj. 3.

5 V. *Filozofijski rječnik*, bilj. 1, na str. 256.

*koji upotrebljavamo da bismo došli do spoznaje, da bismo otkrili ili izložili istinu.*⁶

*Znanost (grč. episteme, lat. scientia, njem. Wissenschaft, engl. science) Šire: skup svih metodički stečenih i sistematski sređenih znanja; također: djelatnost kojom stječemo takva znanja. Uže: metodički stečena i sistematski sređena znanja o određenom području ili aspektu zbilje; također: djelatnost kojom stječemo takva znanja.*⁷

*Logika (grč. logos = govor, riječ, um, misao) filozofijska disciplina koja proučava oblike valjane (pravilne, ispravne) misli i metode naučne spoznaje.*⁸

Te su definicije nesumnjivo koristan podsjetnik u stvaranju bilo koje metodologije. No upustimo li se dalje u konstruiranje metodologije društvenih znanosti istim - teorijskim - putem, ubrzo ćemo ustanoviti da su jednoznačne odredbe koja daje *Filozofijski rječnik* samo naznaka nekih metodologijskih problema te da ti problemi, kad se upustimo u definiranje metoda i metodologije pravnih i društvenih istraživanja, postaju mnogo složeniji nego što to citirane definicije daju naslutiti (v. b & c).

2. Od teorijskoga praktičkom i instrumentalnom pristupu

b) Da bismo uočili valjanost prvog dijela netom izložene tvrdnje, dovoljno je pogledati kraj uvodnog dijela članka "Metoda" pripremljenog za *Enciklopedijski rječnik marksizma*, djela koje je trebalo biti najtemeljitijim filozofijskim leksikonom u nas:

*prvo, metoda nije samo postupak ili način istraživanja; ona je i put bivanja filozofije i nauka..., hodos u kome one jesu, što znači da filozofija preko sopstvenog bivanja... stiče iskustvo o metodi kao postupku mišljenja u istraživanju istine. Drugo, metoda kao delatni moment znanja, s jedne strane, u svakoj istorijskoj tački ima konkretan lik, a s druge, sama se istorijski preobražava, tako da svaki od njenih likova pripada istorijski izgrađenoj... konkretnoj celini pojma metode. Otuda je za konkretnije određenje pojma metode nužan istorijski pregled razvoja filozofije i nauka.*⁹

Slijedimo li, dakle, taj zaključak, metoda je neodvojiva od filozofije ili znanosti - ukratko: nauke - čija je ona metoda, te ju je moguće pojmiti

6 *Ibid.*, na str. 255.

7 *Ibid.*, na str. 435.

8 *Ibid.*, na str. 233.

9 M. Brdar, "Metoda", *Theoria*, vol. 27 (1984), na str. 192.

samo istraživanjem povijesti filozofije, odnosno znanosti. Ogledni je primjer takvog pristupa glavni - historijski - dio upravo citiranog članka pripremljenog za *Enciklopedijski rečnik marksizma*. Daljnji su primjeri članci "Methode" te posebni članci o analitičkoj / sintetičkoj, aksiomatskoj, deskriptivnoj, genetskoj, historijskoj, katartičkoj, pedagoškoj, fenomenologijskoj, polemičkoj, skolastičkoj, skeptičkoj i transcendentalnoj metodi (kojima se mogu pribrojiti i članci poput onoga u dijalektici, te, dakako, članak "Methodologie") u *Historisches Woerterbuch der Philosophie*, nar. Bd 5 (1980).

ba) Ti članci upućuju, međutim, na neke manje očite teškoće teorijskog pristupa metodama, a možda i teorijskog pristupa istraživanju bilo kojega drugog predmeta. Onaj tko želi steći znanja o nekim metodama radi znanja samog - možemo ga nazvati teorijskim metodologom - treba odrediti svoj predmet, ma što on bio: metode filozofije naprosto, metode nekog načina filozofiranja kao što je to fenomenologija, metode neke posebne znanosti, kao što je to sociologija, ili neka kombinacija tih predmeta. Taj zadatak teorijskog metodologa razlikuje se, prema tome, od zadataka drugih filozofa ili znanstvenika da definiraju svoje predmete - bitak ili atome ili proizvodnju - tek po tom što su predmeti metodologa discipline drugih filozofa i znanstvenika, odnosno njihove metode; po tom, dakle, što je metodologija metadisciplina. Stoga možemo očekivati da mu se u definiranju javljaju uglavnom oni isti problemi i dvojbe koje se javljaju i drugim istraživačima.

baa) Kao prvo, može očekivati da definicijom izrazi bit ili suštinu svog predmeta - na primjer, sociologijskih metoda - i da, u mjeri u kojoj mu to uspije, njegova definicija tog predmeta bude istinita.¹⁰ Takvo očekivanje, koje pretpostavlja da svaki predmet ima svoju bit, suštinu ili esenciju pa je stoga i poznato kao esencijalizam, danas se motri sa, najblaže rečeno, sumnjom.¹¹ Kao dokaz neuvjerljivosti pretpostavke na kojoj se to očekivanje temelji, navodi se ogledno esencijalističko stajalište da je bit trokuta to da ima tri stranice da je činjenica da te tri stranice (kao što znamo: logički nužno) zatvaraju 180° svojstvo, a ne bit trokuta.¹² No, premda takvi prigovori mogu odvratiti metodologa od toga da traži bit metoda, odnosno nauka, ne trebaju ga pokolebati u traženju istinite definicije svog predmeta. I to zbog toga što potonji nije bilo kakav predmet u svijetu, nego metapredmet. To je put, „djelatni

10 O tom očekivanju: Richard Robinson, *Definition* (Oxford: Oxford University Press, 1950), na str. 5., 7. i dr.; Gajo Petrović, *Logika*, 18. izd. (Zagreb: Školska knjiga, 1987), na str. 138-139.

11 V. nar. kritiku esencijalizma u Karl Popper, *The Open Society and its Enemies*, vol. 1 (New York: Harper Torchbook, 1967), str. 7-26.

12 Tako e.g. Robinson, *bilj.* 10, na str. 154.

moment" znanja, koje nije samo potencijalni *definiendum*, to što se definira, nego je ponekad baš i samo definiranje, aktualni *definiens*. Metodolog stoga može potražiti istinitu definiciju metoda polazeći od nekih bjelodanih istina, na primjer, od temeljnih načela misli, kao što su to načelo istovjetnosti ("A je A") ili načelo neprotuslovlja ("A nije B i ne-B").¹³ Međutim, u takvoj potrazi neizbježno se postavljaju barem sljedeća pitanja. Da li postoje, odnosno da li možemo pouzdano znati da postoje, bjelodane istine? Drugačije rečeno: nije li "bjelodanost" neke istine rezultat one iste vrste intuicije (ili možda predrasude) kojom (navodno) spoznajemo esencije predmeta. U prilog relevantnosti tog pitanja dovoljno je spomenuti da neki pobornici dijalektike osporavaju valjanost gore primjerice navedenih temeljnih načela misli.¹⁴

bab) Drugo, teorijski metodolog može odbaciti esencijalistička očekivanja i prihvatiti njima dijametralno suprotna, empiristička, prema kojima je jedini izvor našeg znanja iskustvo, pa, shodno tome, ne možemo ništa znati o neiskustvenim esencijama. Teorijski metodolog koji prihvati empirizam, mogao bi na dva načina pokušati definirati metode, odnosno nauke kao svoj predmet istraživanja.

baba) Metodolog bi mogao pokušati definiciju metoda, odnosno nauka, konstruirati kao opis bilo kojega - uključujući prirodnog - predmeta; dakle tako da se njegova definicija metoda ne razlikuje načelno od entomologovog opisa procesa kojima pčele otkrivaju pelud. Metodolog koji bi to pokušao (možemo ga nazvati radikalnim empirističkim metodologom), odmah bi se suočio s dvije teškoće. S jedne strane, u tom pokušaju trebao bi prvo pokazati da je definiciju bilo kojeg predmeta - prirodnog ili društvenog - moguće konstruirati kao opis tog predmeta. S druge strane, takav bi se pokušaj, pretpostavljam, prosječnom metodologu, pa i onom s teorijskim težnjama koji je prihvatio empirizam, činio nastranim. Ako već ne zbog toga što bi metodolog tim pokušajem prihvatio da su metode drugih istraživača, koje istražuje, istovrsne instinktivnim procesima što se zbivaju u životinja (i da je, prema tome, posao metodologa istovrsan poslu zoologa), onda zbog toga što bi metodolog tim pokušajem prihvatio da su metode koje on formulira i kojima se on služi takvi instinktivni procesi (i da je, prema tome, radikalni empiristički metodolog, vjerojatno, autozoolog).

Upravo zato što je nastran, na radikalno empiristički pristup metodama neću se više u ovom tekstu osvrtni. No osvrtnat ću se na njega indirektno već u točki bb), gdje ću pokazati jednu od implikacija esencijalizma, naime, potragu

13 O temeljnim načelima misli Petrović, *bilj.* 10, str. 187-195.

14 E.g. Bogdan Šešić, *Opšta metodologija*, 4. izd. (Beograd: Naučna knjiga, 1974), na str. 15. v. kratku raščlambu takvih osporavanja u Petrović, *bilj.* 10, na str. 190-192.

za istinama na kojima bi bilo moguće zasnovati teorijsku metodologiju. Taj će se osvrt, naročito točka bbbb), neizravno odnositi na radikalno empiristički pristup metodama, jer i onaj tko bi pokušao slijediti taj pristup, ne može ostati dužan odgovor na karakteristično esencijalističko pitanje: Što to u ljudima i njihovim djelima onemogućava da ih istražujemo i opisujemo kao obične prirodne predmete i prirodna zbivanja? (hipotetički radikalni, tj. nastrani, empirist odgovorio bi: ništa).

babb) Normalni empirist pretpostavlja, očito, barem toliko da njegove vlastite misli i iskazi za njega samog (osim kad možda traži od svog neuropsihijatra drugačije objašnjenje) nisu obični prirodni predmeti i zbivanja, nego nešto što ima smisao ili značenje. No empiristički nastrojeni metodolog više ne očekuje, kao što bi to učinio esencijalist, da njegova definicija nekog predmeta - pa tako i nekih metoda, odnosno nauka kao predmeta njegovog istraživanja - kaže nešto o samom tom predmetu, nego vjeruje da definicija kaže nešto o nekoj drugoj riječi. Dakle, definicija "Metodologija... su tehnike koje neka disciplina upotrebljava za rukovanje podacima i stjecanja znanja."¹⁵ (*comp. ab*) ne kaže o predmetu metodologija, već saopćava nešto o riječi "metodologija". Shodno tom uvjerenju, poznatom kao konvencionalizam, definicije su ili prijedlozi za upotrebu riječi (stipulacije), koji ne mogu biti niti istiniti niti neistiniti, ili opisi nekih postojećih upotreba riječi (tzv. leksikalne definicije), koji su istiniti u mjeri u kojoj korespondiraju upotrebama tih riječi.¹⁶ Pokuša li sada metodolog, s tim očekivanjem, formulirati stipulativnu definiciju svog predmeta, postoji mogućnost da predmet odredi proizvoljno (primjerice, da samo aksiomatske metode drži metodama politologije). Nastoji li izbjeći arbitrarnost tako da odredi predmet u skladu s nekim ciljem koji je njegovom istraživanju izvanjski (*e.g.* tako da se u svom istraživanju metoda politologije usredotoči samo na one čije će mu izučavanje omogućiti da pridonose razvoju demokracije), nećemo ga više moći držati teorijskim metodologom (nego, vjerojatno, instrumentalnim ili praktičkim, u smislu navedenom u tč. a); no on će i dalje biti suočen s problemom opravdanja definicije svog predmeta istraživanja, samo što će sad trebati opravdati cilj kojemu ona služi. S istim će se problemom suočiti i ako pokuša formulirati leksikalnu definiciju. I u tom će slučaju trebati odrediti upotrebe (*e.g.* izraza aksiomatska metoda) koje drži mjerodavnima.

bac) Čini se da, upravo zato da bi ublažili navedene teškoće, istraživači

15 *A New Dictionary of Sociology*, ed. by G. D. Michell (London: Routledge & Kegan, 1979), na str. 125.

16 *V.* o leksikalnoj i stipulativnoj definiciji Robinson, *bilj.* 10, str. 35-92. i, ukratko, Petrović, *bilj.* 10, na str. 138-139.

metoda (poput autora enciklopedijskih članaka na koje sam ranije uputio) drže da je metodologije najprimjerenije formulirati kao historije metoda (*comp. b*), tj. kao relativno obuhvatne i, zbog toga, po odabiru svojih predmeta uglavnom neproblematične kritičke preglede.¹⁷ No takvim je metodologijama, kao i svakoj historiji, redovito moguće prigovoriti da su rađene bez dovoljno konzistentnih koncepcija svojih predmeta, i uslijed toga neselektivne, ili pak da imaju toliko navlastite koncepcije da daju nepotpune preglede i iskrivljena tumačenja i/ili objašnjenja metoda koje istražuju.

bb) Gornje upute na teškoće koje se javljaju hipotetičkom teorijskom metodologu (kao "meta znanstveniku") u definiranju njegova predmeta pokazuju da jer riječ o teškoćama s kojima se susreću i drugi ("obični") istraživači u definiranju svojih predmeta (bili ti predmeti već primjerice navedeni bitak ili proizvodnja ili nešto treće) i da te teškoće, barem na prvi pogled, savladive. A ako jesu, čini se da je jedini način da se one svladaju ipak taj da metodolog napravi sljedeća dva koraka. Prvo, da nađe neke istine koje nam još nisu znane ili su poznate ali bjelodane ili nesporne, no iz kojih bi mogao izvesti valjanu definiciju neke metode neke vrste istraživanja ili svih metoda svih vrsta istraživanja – i to bez obzira na to drži li definiciju istinitom odredbom biti predmeta ili važećom stipulacijom ili istinitim opisom upotrebe izraza. Drugo, da upotrebom tako definiranih (i po potrebi, na neki način provjerenih) metoda dođe do istinitih spoznaja bilo nekih dijelova svijeta, kao što su to pravne institucije ili atomi, bilo svijeta u cjelini.

bba) Pokuša li, dakle, metodolog istrajati u nastojanju da formuliра svoju disciplinu kao teorijsku, može sebi postaviti niži ili viši cilj. Najniži cilj nužan za uspješno formuliranje ove studije bio bi taj da nađe istine iz kojih bi mogao izvesti valjanu definiciju metoda pravnih i društvenih istraživanja. No pokušaj da dostigne taj cilj odmah bi mu nametnuo ne samo pitanje koje su to istine nego i pitanje u kojem su odnosu te istine prema drugim istinama.

Tako, primjerice, tvrdnja da neka ili sva objašnjenja koja daje historija prava kao znanost imaju karakter objašnjenja na temelju obuhvatnog zakona (u kojima se odgovor na pitanje poput "Zašto se Qx dogodilo?" sastoji u upućivanju na jedan ili više općih iskaza ili zakona Z i na neke druge događaje ili stanja Pi-Pn, tako da javljanje Qx logički slijedi iz takvih zakona i činjenice da su se ti drugi događaji ili stanja doista zbili¹⁸) pretpostavlja istinitost ili

17 E. g. William A. Wallace, *Causality and Scientific Explanation*, 2 vols. (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1972).

18 I. C. G. Hempel, "The Function of General Laws in History", *Journal of Philosophy*, vol. 38, no. (1942), str. 35-48. Prikaz i ocjena u Georg H. Wright, *Objašnjenje i razumevanje*, prev. (Beograd: Nolit, 1975), na str. 64-69.

valjanost dvije, barem na prvi pogled logički neovisne, intelektualne operacije. Prvo, pretpostavlja valjanost deduktivnog zaključivanja (čija su podvrsta objašnjenja na temelju obuhvatnog zakona), a onda, vjerojatno, i valjanost temeljnih načela misli (*comp. baa*) kao temelja svakog formalnologičkog, pa tako i deduktivnog zaključivanja. Drugo, pretpostavlja da je objašnjavanje povijesno postojećih pravnih sistema ili njihovih instituta na temelju obuhvatnih zakona spoznajno plodno, tj. da rezultira istinitim spoznajama (a ne samo formalno valjanim zaključcima). Potonju pretpostavku nije, međutim, moguće dokazati pozivanjem na praksu historičara prava koja je objašnjenjima na temelju obuhvatnog zakona dolazila do istinitih spoznaja o nastanku, promjenama i prestanku pravnih sistema i instituta. Nije ju moguće dokazati. Prvo, zbog toga što se, po svemu sudeći, oni koji se uobičajeno drže historičarima prava, ne služe takvim objašnjenjima. Drugo, čak da se i pokaže da se njima služe, time još ne bi bilo dokazano da njihova objašnjenja te vrste doista dovode do istinitih, a ne samo logički valjanih rezultata. Iz tih negativnih razloga moglo bi slijediti da je valjanost raspravljane pretpostavke moguće dokazati samo na taj način da se pokaže da je društveni, napose pravni svijet tako strukturiran da njegovo objašnjavanje na temelju obuhvatnih zakona, barem u određenim uvjetima, dovodi do pouzdanog znanja.

bbb) Netom izloženi primjer pokazuje da se potraga za istinama malog dometa na kojima bi se moglo zasnovati teorijsku metodologiju, pa makar se radilo o tako ograničenoj disciplini kao što bi to bila metodologija historijskopравnih istraživanja, ubrzo pretvara u potragu za temeljnim istinama o strukturi svijeta i o mogućnostima spoznaje. Postoje, nepotrebno ih je nabrajati, brojna nastojanja da se dođe do takvih, temeljnih istina. Dovoljno je spomenuti dvije vrste, barem na prvi pogled, dijametralno oprečnih potraga u temeljnim istinama, da bi se vidjele neke njihove zajedničke značajke.

bbba) Prve su metafizičke potrage, tj. takve koje su, po razumijevanju onih što u njima sudjeluju, filozofska istraživanja posljednjih temelja bitka, njegove biti i smisla.¹⁹ Primjer su (bez obzira na to koliko su sa stajališta da zapadne filozofije *lege artis* izvedena) dijalektičko-materijalistička istraživanja koja pretpostavljaju da je naša spoznaja (kao "subjektivni odraz objektivne stvarnosti") strukturirana na onaj isti način (po zakonima dijalektike) na koji su strukturirani ne samo društvo nego i priroda.²⁰ Takva istraživanja obećavaju

19 *V. "Metaphysik"*, in *Woerterbuch der philosophischen Begriffe*, hg. v. J. Hoffmeister, 2. Aufl. (Hamburg: Meiner, 1955), str. 402-403; slično i "Metafizika", u *Filozofijski rječnik, bilj. 1*, str. 253-254.

20 E.g. F. v. Konstantinov i dr., *Osnovy marksistsko-leninskoi filosofii*, izd. 5-oe (Moskva: Politizdat, 1981); Oleg Mandić, *Pregled dijalektičkog materijalizma* (Zagreb: Narodne novine, 1964), na str. 13-17; Šošić, *bilj. 14*, na str. 13-17 i dr.

spoznaju bitnih struktura svijeta te su redovito utemeljena na uvjerenju da već postoje, makar u obrisima, znanja takvih struktura, ne doimaju se, ipak, kao valjan temelj za zasnivanje posebnih metodologija, kakva bi trebala biti metodologija pravnih i društvenih istraživanja. Prihvati li se, naime, da su iskazi neke metafizičke teorije istiniti (primjerice, da je istinita tvrdnja da se događaji u svijetu zbivaju prožimanjem i borbom suprotnosti), postavlja se pitanje kakvu istinosnu vrijednost imaju iskazi neke posebne znanosti (ili neznanstveni uvidi informiranih ljudi) koji nisu u skladu s iskazima metafizičke teorije (primjerice, kakvu vrijednost ima Wegenerova teorija prema kojoj se današnji kontinenti na površini zemlje kreću horizontalno udaljavajući se od nekadašnjih prakontinenata). Na to pitanje moguće je odgovoriti na dva načina. Prvi je da znanstveni (ili neznanstveni ali informirani) iskazi koji nisu u skladu s metafizičkim istinama nisu istiniti ili nisu potpuno istiniti te trebaju biti odbačeni ili revidirani (dakle, Wegenerovu teoriju treba ili odbaciti ili revidirati tako da ona uključi i iskaze po kojima se kontinenti kreću u stalnom međusobnom sukobu koji je nalik klasnoj borbi²¹). Takvi odgovori vode, dakle, u dogmatizam, tj. u nekritičko pozivanje na spekulativne istine, koje je strano modernom mišljenju. Drugi je odgovor da tvrdnje neke metafizike, doduše, jesu istinite, ali ne u toj mjeri ili na taj način da bi isključivale mogućnost da su njima suprotne znanstvene (ili neznanstvene, ali informirane) tvrdnje također istinite. Ta vrsta odgovora umanjuje, međutim, važnost metafizičkih istina kao mogućih temelja teorijskih metodologija, sve dotle da ih možda čini literarnim ukrasom metodologijskih rasprava.

bbbb) Nasuprot metafizičcima stoje fizikalistička istraživanja. I ta su istraživanja, po razumijevanju većine onih koji su danas u njima angažirani, filozofijskog karaktera te se temelje na pretpostavci koja je nedvojbeno metafizičkog karaktera, a to je pretpostavka da se sav svijet, uključujući i našu svijest pa prema tome i našu spoznaju, sastoji od entiteta fizike koji se ponašaju zakonima fizike.²² No baš ta pretpostavka uključuje kriterije prihvatljivosti filozofijskih iskaza koji se razlikuju od kriterija prihvatljivosti takvih iskaza što ih uključuju druge metafizičke teorije. Fizikalist, naime, drži da su znanja koja sadrži fizika obrazac pouzdanog znanja i da su, shodno tome, prihvatljivi iskazi drugih znanosti i filozofije koji su plauzibilni sa stajališta suvremene fizike. Prema tome, u fizikalizmu ne postoji niti opasnost formuliranja metafizičkih iskaza koji bi bili irelevantni za fiziku i slične

21 Tako su, po prilici, još 1980. godine sovjetski geolozi tumačili kretanje kontinenata.

22 E.g. u jugoslavenskoj literaturi Neven Sesardić, *Fizikalizam* (Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1984). Valja voditi računa o tome da su raniji fizikalisti, pa tako i marksist Otto Neurath, držali svoju doktrinu znanstveno dokazivom.

znanosti niti opasnost revidiranja iskaza fizike i sličnih znanosti u skladu s iskazima fizikalističke metafizike. No postoji problem nefizikalističkih iskaza znanosti kao što su lingvistika, pravna znanost i veći dio sociologije. Treba li fizikalist takve iskaze odbaciti, odnosno revidirati, ili ih treba prihvatiti kao istinite u svom djelokrugu i time priznati irelevantnost svoje metafizike za društvene znanosti? Ta dilema upućuje opet na dodatni problem, koji se pojavljuje i u zasnivanju bilo koje druge metafizike, a to je: Po čemu je fizikalizam prihvatljivo učenje o strukturi svijeta?

bbc) Gornje napomene o teškoćama zasnivanja teorijskih metodologija na (navodnim) istinama metafizičkog karaktera ne treba interpretirati kao dokaz da je nemoguće, ili da je besmisleno formulirati teorijske metodologije, i to zato što svaka takva metodologija pretpostavlja valjanost nekih metafizičkih uvida, koji su beziznimno sporni. Taj razlog možda jest ozbiljan, no on podjednako pogađa i bilo koju neteorijski koncipiranu metodologiju, jer i ona, da bi bila racionalnom, treba opravdati cilj kojemu služi (v. babb). Gornje napomene treba interpretirati drugačije.

bbca) Prvo, treba ih shvatiti kao indicaciju da formuliranje svake teorijske metodologije tendira tome da se pretvori u razmatranje o metafizičkim temeljima metodologije, koje postupno gubi svoj predmet, tj. određene metode. Taj gubitak predmeta vjerojatno uviđaju metodolozi koji se klone metafizičkih, gnoseoloških i sličnih razmatranja.²³

bbcb) Drugo, gornje napomene su indicacija da metodologija gubi svoj predmet, i to zbog toga što u njega intervenira. Pritom je svejedno odnosi li se onaj tko formulira neku metodologiju prema svom predmetu "iznutra", tj. tako da bilo sam pronalazi spoznajno plodne metode istraživanja bilo procjenjuje spoznajnu plodnost nekih već postojećih metoda istraživanja, ili se prema svom predmetu postavlja "izvana", tj. tako da nastoji opisati neke metode koje upotrebljavaju ili za koje se zalažu drugi istraživači, ali ne pokušava procijeniti spoznajnu plodnost tih metoda. Čini se da metodolog i u jednoj i u drugoj vrsti slučajeva (a posve očito kad sam pronalazi neke metode ili stvara neke nove) intervenira u svoj predmet na, po prilici, onaj način na koji u svoj predmet intervenira „običan“ istraživač društva (e.g. socijalni antropolog). Na teškoće koje nastaju takvim intervencijama za predmet društvenih znanosti ukratko upućuje Puhovski:

Poteškoće su nazočne i u slučaju u kojem socijalni istraživač "iznutra" nastoji doprijeti do istine o nekom polju ljudskog djelovanja i onda kada to čini "izvanjski" postavljen. Ako i kada do istine dođe, njome pak nužno

23 U najnovijoj literaturi tako W. G. Runciman, *A Treatise on Social Theory*, vol. 1, *The Methodology of Social Theory* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), na str. 9.

intervenira u postojeće stanje stvari, čak i ako nije riječ o ma kojoj vrsti tajnosti, jer dospijevanje do istine i njezino komunikacijsko utvrđenje u zajednicu iskazuje se kao jedan od mogućih ili (privremeno, odnosno kontekstualno) jedini mogući "prijevod" do tada implicitno pretpostavljenog (ili čak još nedešifriranog) sistema simbola.²⁴

Stoji li usporedba metodologije i društvene znanosti, težnja teorijskog metodologa da stekne znanje o svom predmetu takvom kakav on jest radi znanja samog, a ne zato da bi taj predmet promijenio ili se koristio znanjem tog predmeta u djelovanju izvan tog znanja, redovito je onemogućavan činjenicom da je metodologijsko znanje komunikacijsko djelovanje koje, i bez postavljanja pitanja o tome kakav njegov predmet treba biti i čemu ono služi, taj da predmet transformira i, prema tome, toj transformaciji služi. I to je tako ne samo kad metodolog tumači i/ili objašnjava već postojeće metode, odnosno filozofije ili znanja drugih istraživača. Metodolog intervenira u djelatnosti drugih filozofa i znanstvenika i onda kad sam stvara ili otkriva potpuno nove metode te ti njegovi pronalasci ili otkrića postanu predmetom rasprave u zajednici istraživača.

bc) Prije no što uputim na teškoće koje su specifične za formuliranje teorijske metodologije pravnih i društvenih istraživanja, neće biti na odmet sažeti do sada razmotrene značajke bilo koje teorijske metodologije, a dobrim dijelom i bilo koje metodologije, te uputiti na mogućnosti instrumentalne i praktičke metodologije.

bca) Prvo, svaka je metodologija ne tek nauka o metodama, nego je i - zahvaljujući činjenici da su metode integralni dijelovi drugih nauka, bilo onih pretežno filozofijskog ili onih pretežno znanstvenog karaktera) - nauka o naukama (v. b.). Drugo, svaka metodologija treba odrediti svoj predmet, tj. definirati metode, odnosno nauke koje istražuje, te se pritom susresti s teškoćama s kojima se susreće bilo koja druga nauka u određivanju svog predmeta, s tim što su te teškoće u slučaju metodologije potencirane. Nastojanje, koje je za teorijski pristup metodama nužno, da se te teškoće prevladaju traženjem istina iz kojih bi, odnosno pod pretpostavkom kojih bi, bilo moguće formulirati valjanu definiciju predmeta metodologije završava, čini se neizbježno, u prebacivanju težišta metodologijskih istraživanja s predmeta na temelj tih istraživanja (v. bba i bbca). Izbjegavanje tog predmeta završava ili u neutemeljenoj metodologiji, sumnjive teorijske vrijednosti (v. bab), ili u historiji metoda, odnosno nauka (v. bac). Uz to, čini se da je teorijski pristup metodama neprovediv zbog toga što svaka metodologija - čak i kad se ne postavlja pitanje o tom kakav bi njezin predmet trebao biti i

24 Ž. Puhovski "Znanost i ritual", *Scientia Yugoslavica*, vol. 13 (1987), na str. 98.

čemu bi ona trebala služiti – redovito svoj predmet transformira (v. bbcb). To, dakako, znači da se metodologija - osim kad se posve udalji od svog predmeta i pretvori u metafiziku (i tako prestane biti naukom o metodama) - postupno stapa sa svojim predmetom, da dakle metodologija postaje dijelom metoda, odnosno nauke ili nauka koja istražuje.

bd) Formuliranje metodologije na temelju netom sažetih uvida te s izričitom instrumentalnom ili praktičkom nakanom ima nekoliko heurističkih prednosti nad pokušajima formuliranja teorijske metodologije koji su upućeni na svoje metafizičko utemeljivanje i koji su u čistom obliku ionako neprovedivi. Prvo, predmet metodologije, tj. metode koje će metodologija istraživati, može biti određen kao ono što služi nekom cilju (*comp.* babb) bez obzira na to da li je taj cilj neka vrsta znanja (primjerice, metodama pravnih i društvenih istraživanja drže se samo one koje rezultiraju u predviđanjima pravnih i drugih društvenih zbivanja) ili neka vrsta djelovanja (primjerice, spomenutim se metodama drže samo one koje potiču vladavinu prava i demokraciju), s tim što taj cilj ne treba opravdavati na samom početku metodologijskog istraživanja, nego se to može pokušati kasnije. Drugo, u mjeri u kojoj su metode što su predmetom istraživanja metoda praktičke sfere, samo istraživanje tih metoda može postupno pokazati ispravnost ili pogrešnost cilja metodologije. Treće, ako taj cilj možda nije moguće konkluzivno opravdati, metodologija koja izloži i procijeni metode koje su korisne za njegovo postizanje ili ga donekle opravda, još uvijek će zadovoljiti glavne potrebe onih koji taj cilj ionako prihvaćaju. Napokon i najvažnije, praktički (i instrumentalan) pristup - koji je formuliran s izričitom nakanom da bude konkurentan teorijskom - možda može dovesti do uvida do kojega nije moguće doći slijedi li se teorijski pristup, a to je uvid da između ta dva pristupa in ultima linea ne postoji razlika (koja je kao bjelodana postulirana na početku ovog teksta), a ne postoji zbog toga što se teorijsko i praktičko (te instrumentalno) mišljenje nužno međusobno pretpostavljaju i utoliko stapaju.

Taj uvid neću, međutim, pretpostavljati u ovom tekstu, već ću se založiti za sustavno provođenje praktičkog i instrumentalnog pristupa metodologiji društvenih istraživanja (v. d). No da bih ga mogao postaviti, potrebno je uočiti dodatne teškoće, koje su specifične za formuliranje metodologija pravnih istraživanja.

3. Osobitosti metodologija pravnih istraživanja

c) Teškoće koje se javljaju u formuliranju bilo koje - a naročito teorijske - metodologije, potencirane su u formuliranju metodologije pravnih

istraživanja, gdje se javlja i dodatna teškoća. Instruktivan je primjer tih teškoća Fikentscherov petosveščani traktat Metode prava.²⁵

U uvodu tog djela autor napominje da pravnom metodom treba razumjeti svako istraživanje koje se odnosi na utvrđivanje i, ako je od njega različito, primjenjivanje objektivnog prava, te tomu odmah dodaje da su pitanja "Was ist das Recht?", "What is law?" i "Qu'est-ce que c'est, le droit?" metodska pitanja.²⁶ Tako široko određenje metoda prava pokazuje da su i one, kao što je to slučaj s metodama drugih znanosti, neodvojive od pravne znanosti (ili posebnih pravnih znanosti, kao što su to znanost građanskog ili krivičnog prava), koja je zaokupljena sređivanjem i primjenjivanjem objektivnog prava, tj. važećih općih pravnih normi jednog ili više pravnih sistema (odnosno pravnih grana). Štoviše, Fikentscherovo određenje metoda prava pokazuje da su one teško odvojive od filozofije prava. U literaturi je, naime, uglavnom nesporno da je pitanje "Što je to pravo?" središnje pitanje filozofije prava (ili barem teorije prava),²⁷ a ne "obične" pravne znanosti, koja je zaokupljena jednim ili više konkretnih pravnih sistema. Vodeći, očito, računa o toj "diobi nadležnosti" pravnih disciplina, no oslanjajući se na također rašireno stajalište da je pravna znanost zaokupljena pravom kao sistemom pozitivnih normi, a filozofija prava pravom kao sistemom iznadpozitivnih vrijednosti ili vrijednosnih načela,²⁸ Fikentscher objašnjava da između te dvije discipline ne postoje čvrste granice, a da se u mjeri u kojoj postoje svode na sljedeće: predmet pravne metode (treba dodati: odnosno pravne znanosti) jest pravo, a predmet filozofije prava pravedno; s tim što obje discipline obuhvaća teorija prava, odnosno, rečeno na angloamerički način, jurisprudencija.²⁹

Daljnji tok Fikentscherova traktata pokazuje druge gore navedene značajke metodologijskih studija. Njegova je rasprava, ponajprije, pretežno historijska. U tri sveska prikazuje razvoj metoda prava u ranima religijskim pravima te u romanskoj, angloameričkoj i germanskoj pravnoj tradiciji, da bi

25 Wolfgang, Fikentscher, *Methoden des Rechts*, 5 Bde. (Tuebingen: Mohr, 1974-76). 5. svezak sadrži indeks pojmova i autora te bibliografiju.

26 *Ibid.*, Bd. 1, na str. 20.

27 V. e.g. A. Kaufmann, "Rechtsphilosophie, Rechtstheorie, Rechtsdogmatik", in A. Kaufmann und W. Hassemer (Hg.), *Einfuehrung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart* (Heidelberg: Mueller, 1977), str. 9-12. v. i pregled reprezentativnih stajališta o karakteru filozofije prava u Ivan Padjen, (*Ne*) *čudorednost (međunarodnog) prava* (Rijeka: ICR, 1988), na str. 141-144.

28 V. umjesto ostalih Nikola Visković, *Pojam prava*, 2. izd. (Split: Logos, 1981), na str. 31-32., o trojnom rascjepu teorije prava, odnosno pravne znanosti u filozofiju prava, pravnu dogmatiku i sociologiju prava.

29 Fikentscher, *bilj.* 25, Bd. 1, na str. 23.

tek u četvrtom svesku bilo izričito izloženo autorovo vlastito viđenje predmeta. Nadalje, ta rasprava, usprkos nastojanju da ostane prizemljena na metode prava, koliko je moguće bez ulaženja u karakteristično pravnofilozofijsku problematiku, obiluje ekskursima o iznadpozitivnim kriterijima procjenjivanja strukture i primjene pozitivnog prava, koji se reflektiraju i u određivanju glavnog predmeta rasprave.³⁰ Napokon, ona do te mjere intervenira u taj predmet, tj. u metode prava, da niti nema naziv metodologija prava, nego naprosto *Metode prava* (uz eventualne dopune u samom tekstu, iz kojih je moguće razabrati da Fikentscher svoju disciplinu drži metodikom prava).

ca) Upravo potanji naziv (metodika prava) upućuje na specifičnost i metodologija pravnih istraživanja po kojima se one, barem na prvi pogled, razlikuju od većine drugih metodologija.

caa) Kao što to opetovano napominjem, težnja metodologa da o svom predmetu stječe znanje o tome kakav on jest isključivo radi tog znanja samog uobličenog u metodologiji, a ne radi nekog cilja izvan tog znanja ili radi promjene predmeta koji izučava, redovito je osujećena činjenicom da svaka metodologija intervenira u svoj predmet, tj. metode, odnosno nauke (ili ga čak sama proizvodi), pa se tako s njime stapa, baš kao što svaka društvena znanost postaje dijelom društvenog svijeta koji istražuje (v. bbbc). No, dakako, činjenica da se metodologija stapa sa svojim predmetom ne znači da je time nastao konglomerat znanja koji je koristan za postizanje određenog ili bilo kojeg cilja ili koji kaže da trebamo slijediti cilj izvan tog znanja. Primjerice rečeno, činjenica da metodologija astrofizike, interpretirajući postojeće i iznalazeći nove metode astrofizike, utječe na daljnji razvoj astrofizike ne uključuje da je astrofizika (barem kakva je bila kad se počela formirati krajem 19. stoljeća, a kakav je vjerojatno i njezin veći dio danas) korisna za bilo što izvan nje same, a pogotovo ne uključuje znanje da trebamo djelovati na određeni način - osim, ponekad, znanje da treba *prioritetno* rješavati određeni astrofizički problem zato da bi se povećalo ukupno znanje u toj disciplini.³¹

cab) Već naslov Fikentscherove studije pokazuje da se metodologija pravnih istraživanja razlikuje od disciplina kao što je astrofizika baš po

30 Ti ekskursi su najčešći u prikazu romanskog i germanskog pravnog kruga, koji su tješnje od angloameričkog kruga i ostalih pravnih tradicija povezani s učenjima o prirodnom pravu v. *e.g. ibid.*, Bd. 1, na str. 186-191., o dualističkom (dijaloškom) i monističkom (autoritarnom) poimanju prava i države (koji se kao bitna oporba provlače kroz čitavo djelo).

31 Tako će vjerojatno nedavno registrirani nastanak zvijezde Sanduleak - 69° 202 (odnosno nastanak supernove), prvi takav događaj opaziv prostim okom u posljednjih nekoliko stotina godina, idućih nekoliko (a možda i nekoliko desetaka) godina bili glavnim (ili jednim od glavnih) predmeta astrofizičkih istraživanja. v. v. Kirschner, "Supernova: Death of a Star", *National Geographic*, no. 173 (1988), na str. 619.

tome što je primjetno instrumentalna i praktička u odnosu na cilj, odnosno djelovanje koji, barem po danas uobičajenim shvaćanjima, nisu znanstveni cilj, odnosno znanstveno djelovanje. Taj je cilj, odnosno djelovanje, za čije je postizanje metodologija pravnih istraživanja u najmanju ruku korisna, a koje ona dobrim dijelom i određuje, dakako, pravo. Stoga se metodologija istraživanja prava, intervenirajući u svoj predmet, ne stapa samo s metodama pravne znanosti, odnosno s pravnom znanošću, nego se, čini se, stapa i s pravom, tj. s pravnim odlučivanjem. Međutim, i samo pravo (primjerice, jugoslavensko ili austrijsko ili internacionalno) višeslojno je složen skup ili sustav metoda za postizanje nekih ciljeva.

caba) Pravna metoda koja neposredno služi postizanju tih ciljeva jesu pravne norme. Obično se kaže da su pravne norme značenja pravnostvaralačkih (kraće: pravnih) akata koja imaju strukturu "U uvjetima P adresat A (hipoteza) treba da učini Q1 (dispozicija)", najčešće s dodatkom "ako u uvjetima P adresat A ne učini Q1, adresat B (delikt) treba da učini Q2. (sankcija)".³² Ti akti mogu biti akti običnog (svakodnevnog) jezika (kakvi su redovito zakoni ili upravni akti ili pisano ili usmeno sastavljanje ugovora) ili geste (primjerice, prometnikova podignuta ruka kao naredba nadolazećem vozilu da stane) ili akti nekoga umjetnog jezika (takvim, posve primitivnim, jezikom možemo držati sistem signala koje emitira semafor) ili konkludentne radnje, uključujući šutnju, tj. takve radnje koje redovito nemaju neko lako raspoznatljivo intersubjektivno značenje, koje je, međutim, u odgovarajućim kontekstima intersubjektivno i normativno za širi krug ljudi (primjerice, uzimanje boce ulja s police ne treba imati nikakvo značenje, a može imati funkciju privatnog podsjetnika - da dodam ulje jelu koje kuham - ili funkciju ponude onima koji objeđuju da se njime posluže; no uzmem li bocu ulja s police na kojoj je izložena roba u samoposluzi, čin uzimanja znači - ovisno o pravnom režimu u kojem trgovina posluje - bilo to da stavljam trgovini ponudu za zaključivanje ugovora o kupoprodaji, bilo to da prihvaćam takvu ponudu koju je stavila trgovina izlaganjem robe na polici, s odgovarajućim posljedicama -.po načelu *casus sentit dominus* - dogodi li mi se da boca, nakon što sam je uzeo, slučajno padne i razbije se).

cabb) Pravni akti ne stvaraju pravne norme nego ih, čim su stvoreni (barem figurativno rečeno), sadrže. No sami pravni akti, te pravne norme koji sadrže, redovito su rezultat više ili manje složenih metoda stvaranja prava, naime, pravnih postupaka, tj. sljedova pravnih akata složenih po nekom redu - i opet određenim normama (ali ne nužno pozitivnopravnim!) - u kojima u

32 V. umjesto ostalih Visković, *bilj.* 28, o pravnoj normi kao značenju pravnog akta, na str. 185., i o logičko-semantičnoj strukturi pravne norme, na str. 175-185.

pravilu aktivno djeluje više pravnih subjekata. Obično se uzima da su obrazac takvih sljedova sudski postupci (napose građanski i krivični), sukladno kojima su u novije vrijeme oblikovani upravni postupci, te da su, u nešto širem smislu, takvi stupci i postupci skupštinskog (parlamentarnog) raspravljanja i odlučivanja.³³ No očito je da se o pravnostvaralačkim postupcima, kao specifičnim komunikacijskima društvenim odnosima u kojima činjenja i/ili predmeti što konstituiraju te društvene odnose imaju karakter pravnih akata (a ne nezakonskih činjenja ili predmeta), radi i u sljedećim slučajevima: u glasovanju na izborima za članove skupštine ili za neke dužnosnike; u zaključivanju ugovora, koje se sastoji od - kao minimum - stavljanja ponude i prihvatanja ponude (a u složenim slučajevima, primjerice, u zaključivanju kolektivnih ugovora o radu između sindikata i poslodavaca te u zaključivanju složenijih internacionalnih ugovora, i od raspravljanja i odlučivanja uređenih, redovito, pravilima neke vrste skupštinskog postupka); napokon, u stvaranju pravnih običaja, u kojemu - slijedimo li D'Amatovu analizu stvaranja internacionalnog običajnog prava - nastaju materijalni elementi običaja (usus), tj. stvarno ponašanje na određeni način u određenim uvjetima, i svijest o tome da je to ponašanje pravno zahtijevano (opinio), koja se pojavljuje kao jezična artikulacija pravne norme odgovarajućeg sadržaja³⁴ (ne treba posebno obrazlagati da ti uvjeti postanka običaja - koje različiti pisci konceptualiziraju na različite načine - nisu određeni pozitivnim normama internacionalnog prava).

cab) Kad se, dakle, metodologija pravnih istraživanja stapa sa svojim predmetom, to znači da ona ne utječe tek na znanje o pravu, nego da njim utječe na veći dio navedenih metoda samog prava. Ta uloga pravne znanosti ili pravne doktrine u nekima je pravnim sistemima izričito priznata pozitivnima pravnim normama. Tako, primjerice, Švicarski građanski zakonik u članku 1. stavku 1. preporučuje sudu da se u donošenju odluka nadahne stajalištima koja su uvriježena u pravnoj doktrini, a članak 38. stavak 1. točka d. Statuta Internacionalnog suda navodi da će Sud odluku o sporovima koji mu budu podneseni donositi, među ostalim, na temelju učenja najpozvanijih stručnjaka za internacionalno pravo različitih naroda kao pomoćnog sredstva za ustanovljavanje pravnih pravila.

33 Indikativan je članak R. S. Millar, "Procedure, Legal", in *Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 12 (New York: The Macmillan Company, 1934), str. 439-454, koji, na temelju bogate historijske i poredbene građe, prikazuje isključivo sudske postupke. Skupštinski postupci prikazani su u posebnoj, pojmovno posve neovisnom članku, J. J. Senturi, „Procedure, Parliamentary”, in *ibid.*, str. 454-458.

34 Anthony D'Amato, *The Concept of Custom in International Law* (Ithaca NY: Cornell University Press, 1971), na str. 47-102.

cac) Gotovo je nepotrebno dodavati da utjecaj metodologije pravnih istraživanja, putem pravne znanosti, ne završava u pravu, nego u društvu. Pravo, tj. procesi odlučivanja koji rezultiraju pravnim normama, nema, čini se, neki cilj samo u sebi (osim ako se shvati jako široko), nego je sredstvo (i opet: metoda) utjecanja na ljudsko ponašanje zato da bi se postigle određene društvene promjene.

cb) Metodologije ostalih istraživanja društva - sociologijskih, ekonomskih, politologijskih i sličnih - premda interveniraju u svoje predmete, time, dosta očito, ne utječu na pravo i druge metode odlučivanja o društvenim poslovima, pa tako ni na društvene promjene, na način i intenzitetom kojim to, sudeći po onom dosad iznesenom, čine metodologije pravnih istraživanja, odnosno pravne znanosti. Manji utjecaj treba očekivati već zbog toga što sociolozi, ekonomisti i slični društveni znanstvenici najčešće drže da je njihov znanstveni zadatak taj da opisuju i da uzročno objašnjavaju svoje predmete iskazima oblika "U uvjetima P djelatnik A nužno/vjerojatno čini Q", a ne da ih propisuju, kako to čini pravo, a barem dijelom i pravna znanost. No, slijedi li iz toga da su metode sociologije, ekonomije i politologije sličnije metodama astrofizike nego metodama pravne znanosti?

4. Otvorena pitanja metodologije pravnih i društvenih istraživanja

d) Iz ranijeg međuzaključka da je teorijska metodologija u doslovnom smislu neprovediva te da u odnosu na nju instrumentalna i praktička metodologija imaju i neke primjetne heurističke prednosti (v. bc) te iz gornjeg – preliminarog - nalaza da metodologija istraživanja prava, po svemu sudeći, redovito intervenira ne samo u svoj neposredni predmet, tj. u metode pravne znanosti, nego, njim u samo pravo, a putem prava u veći broj drugih društvenih odnosa (v. cab i cac), moguće je izvesti dva pitanja koja zavređuju pomnije razmatranje: (1) jesu li metode prava, kao skup metoda istraživanja upravljenih kako na stjecanje znanja o pravu tako i na donošenje odluka u pravu, doista korisne za pravo i društvo?; (2) je li pravo, te njim uspostavljeni društveni poredak, kao cilj tih metoda, opravdano ili se barem može opravdati? Iz Fikentscherovog razlikovanja, uvjetnog i ne do kraja provedenog, metoda prava, zaokupljenih pozitivnim pravom, i filozofije prava, zaokupljene pravednim, tj. iznadpozitivnim vrijednostima ili vrijednosnim načelima (v. ca), i nalaza da metode istraživanja koje su sastavni dio znanosti kao što su sociologija ili politička ekonomija ne utječu na pravo i druge metode odlučivanja onako kao što utječu metode prava

(v. cb), moguće je izvesti daljnja pitanja vrijedna pažnje: (3) u kojemu su odnosu metode prava, odnosno pravnih istraživanja, prema iznadpozitivnima pravnim vrijednostima ili vrijednosnim načelima?; (4) u kojemu su odnosu metode prava, odnosno pravnih istraživanja, prema metodama sociologijskih, ekonomskih i sličnih istraživanja društva?

da) Ta pitanja nameću barem trostruku nedoumicu: (5) možemo li spoznati društvo takvo kakvo ono jest (*comp.* 4) neovisno o tome opravdavamo li ga ili osuđujemo (*comp.* 2) pa prema tome i neovisno o tome kako pravnom metodom, i eventualno filozofijom prava, spoznajemo pravo i sudjelujemo u njegovu stvaranju (*comp.* 1 & 3)?; ili, štoviše, (6) spoznaja društva takvoga kakvo ono jest (*comp.* 4) može uključiti spoznaju pozitivnog prava i iznadpozitivnih pravnih vrijednosti ili vrijednosnih načela i time učiniti metode prava i filozofije prava kao posebne metode istraživanja izlišnim?; ili, naprotiv, (7) spoznaja društva takvoga kakvo ono jest (*comp.* 4) pretpostavlja metode prava koje su, međutim, spoznajno plodne i društveno korisne (*comp.* 1) u mjeri u kojoj su u stanju otkloniti ili stvoriti iznadpozitivne vrijednosti, odnosno iznadpozitivna vrijednosna načela? (*comp.* 3) prihvatimo li, uvjetno - i to prvenstveno radi kratkoće, no ne nužno i radi jasnoće - da iznadpozitivne vrijednosti, odnosno vrijednosna načela, nazovemo moralom, trostruku nedoumicu možemo izraziti kraće, i to tako da ona pojasni naslov ove studije: (8) da li je odnos društvenih istraživanja kakva su on sociologijska, te karakteristično pravnih i karakteristično moralnih istraživanja takav da su ona (8.1) međusobno neovisna?; ili takav da (8.2) društvena mogu nadomjestiti pravna i moralna?; ili takav da (8.3) pravna pretpostavljaju moralna a društvena pravna? Pritom izraz istraživanja treba shvatiti kao, u nedostatku boljeg, naziv za potrage za znanjem o nekom predmetu (društvu, pravu) kakav on jest, koje mogu (ali ne moraju) rezultirati u sudu - koji, ako je utemeljen, odnosno opravdan, možemo nazivati znanjem - kakav taj predmet treba da bude.

db) Ne treba posebno obrazlagati da bi pozitivan odgovor: na pitanje (5), tj. (8.1), uključivao priznanje da je moguće o društvenom svijetu imati teorijsko znanje koje je neovisno o, mogućemu, praktičkom znanju; na pitanje (6), tj. (8.2), uključivao priznanje da teorijsko znanje može nadomjestiti dobar dio praktičkoga; a na pitanje (7), tj. (8.3), uključivao priznanje da teorijsko znanje o društvu "parazitira" na praktičkome. Nadalje, pozitivan odgovor na pitanje (5), tj. (8.1), a pogotovo na pitanje (6), tj. (8.2), uključivao bi da, premda bilo koja metodologija intervenira u svoj predmet, tj. u metode što ih istražuje, metodologija društvenih istraživanja može ostati u odnosu na društveni svijet teorijskom aktivnošću, jer su tog karaktera metode sociologije i sličnih

znanosti što ih ona istražuje (*comp. ca*). Nasuprot tome, pozitivni odgovor na pitanje (7), tj. (8.3), uključivao bi da metodologija društvenih istraživanja, zbog toga što njezin predmet pretpostavlja metode pravnih istraživanja - koje su eminentno praktičke - i sama mora biti praktičkom disciplinom (*comp. cab & cac*). No ne treba očekivati jednoznačan odgovor na ta pitanja, pa onda niti rješenje problema karaktera metodologije pravnih i društvenih istraživanja, jer nije nipošto sigurno da o pravu i društvu imamo i možemo imati znanje koje nas zadovoljava.

dc) Odgovore na glavna pitanja ovog članka (v. d), te rješenja nedoumica koje on nameće (v. da), pokušavam dati u nizu napisa koji bi uskoro trebali biti objavljeni kao povezana cjelina.³⁵

35 Ivan Padjen, *Metodologija pravne znanosti*, također sljedeći, u pripremi kao knjiga *Moral i pravo: pristup metodologiji pravnih i društvenih istraživanja*: 1.) "The Root of Legal Theory", *Synthesis Philosophica*, vol. 5, no. 1 (1988), str. 235-248.; 2.) "Nestanak makroetike: formiranje moderne pravne znanosti i nestanak temelja pravne misli", *Politička misao*, vol. 25, no. 2 (1988), str. 72-88.; 3.) "Nestanak mikroetike", u pripremi; 4.) "Etika, politika i pravo: praktička filozofija nakon raspada", u pripremi; 5.) "Struktura pravnih studija", u pripremi; 6.) "Pozitivistička i interpretativna sociologija", *Domesti*, god. 20, br. 10 (1987), str. 719-739.; 7.) "Sociologija i pravna znanost: trajna važnost Weberovih i Kelsenovih metodologijskih stajališta", *Naše teme*, god. 31, br. 12 (1987), str. 2159-2174.; 8.) "Normativno objašnjavanje kao temeljna metoda istraživanja društva", *Naše teme*, god. 32, br. 1-2 (1988), str. 257-274.; 9.) "Sociologija i moderno pravo", *Revija za sociologiju*, vol. 18, br. 3-4 (1987), str. 93-110.; 10.) "Pravne pretpostavke znanosti o modernim društvima", *Naše teme*, god. 32, br. 7-8 (1988), str. 1975-1990.

2.1. REKONSTRUKCIJA PRAVNE ZNANOSTI KAO TEHNOLOŠKI PROBLEM*

Prihvati li se da je: a) pretpostavka cjelovite rasprave o metodologiji prava sagledavanje njezine uloge u mijenjanju zbilje;¹ b) moderno pravo konstituent modernih društvenih sistema;² c) pravna znanost, napose putem pravnog obrazovanja, konstituent modernog prava;³ d) jugoslavenski pravni sistem neadekvatan (točnije: u krizi);⁴ e) uloga pravne znanosti u formiranju jugoslavenskog pravnog sistema, napose putem obrazovanja profesionalnih pravnika, marginalna;⁵ te f) zbog sve izraženijih zahtjeva za modernizacijom

- ♦ Poslano na objavu 2. VIII. 1989., objavljeno kao izvorni znanstveni rad u *Pravo i društvo* 1989, vol. 5, sv. 2 (1989), str. 51-70.; istovremeno u *Naše teme*, god. 33, br. 12 (1989), str. 3425-3444.
- 1 *V.* približe I. Padjen, "Pristup metodologiji društvenih (napose pravnih) istraživanja: teorijski ili instrumentalan i praktički", referat na Okruglom stolu o metodologiji Jugoslavenskog udruženja za sociologiju (Beograd, 26. svibnja 1989.), tiskan kao Id., "Pristup metodama pravnih i društvenih istraživanja", *Politička misao*, god. 28, br. 2 (1991), str. 176-192. Ovdje pretiskano kao poglavlje 1.2.
- 2 *V.* umjesto ostalih Roberto M. Unger, *Law in Modern Society* (New York: The Free Press, 1976), nar. na str. 43. i d. Temeljni metodologijski razlozi zbog kojih moderna društva i države te modernu internacionalnu zajednicu (ukratko: moderne društvene sisteme) nije moguće identificirati bez društvenih - napose pravnih - pravila kojima su konstituirani pokazani su, ukratko, u ovom članku.
- 3 *V.* I. Padjen "Pravna znanost kao konstituent modernog prava", *Naše teme*, god. 33, br. 11 (1989), str. 2992-3014.
- 4 *V.* nar. S. Perović, "Kriza pravnog sistema", *Pravni život*, god. 37 (1987), str. 1-30, članak koji je potakao raspravu o krizi prava u Radnoj grupi "Pravo i društvo - temeljna istraživanja" I. Razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb, 15. siječnja i 21. ožujka 1988.) te Sljedeće pisane prinosi toj raspravi, koji bi trebali biti objavljeni u jednom od idućih svezaka *Prava i društva*: E. Pusić, "Kriza pravnog sistema", 9 str.; N. Visković, "O teškoćama ostvarenja pravnog poretka", 10 str.; B. Vukmir, još nenaslovljeni sažetak diskusije, 4 str. (*nisu objavljeni – op. I. P. 10. II. 2013.*). v. također poticajna izlaganja S. Perovića, v. Stanovića, S. Vračara i M. Orlića na skupu "Kriza pravnog sistema" u Beogradu (Pravni fakultet u Beogradu; Beograd, 18. travnja 1989.), koji su u tisku u istoimenom zborniku.
- 5 Tradicionalno, pravno je obrazovanje upravljeno na sistematsko interpretiranje zakona (a ne na istraživanje i analiziranje konkretizacije zakona i drugih općenormativnih akata u sudskoj, upravnoj, poslovnoj i samoupravnoj praksi), s određenim poboljšanjem u posljednjih petnaestak godina (povećanje broja obvezatnih seminara, uvođenje obvezatnih vježbi i diplomskih radova). U novoj Jugoslaviji, slično kao i u drugima socijalističkim zemljama, bitno pojačana državna i paradržavna regulacija, naročito ekonomije, rezultirala je pravnim sistemom čiji najvažniji dijelovi ne mogu biti kontrolirani od sudova, ili barem ne klasičnih sudova, što je dovelo do izuzimanja tog dijela prava iz djelokruga profesionalnih pravnika i do odgovarajućeg restrukturiranja znanstvenih, nastavnih pa i bibliotečno-dokumentacijskih programa. Tako je najveći dio privrednog i finansijskog prava, uslijed toga što je njegova procesnopravna dimenzija krajnje reducirana, obrađivan i primjenjivan uglavnom od ekonomista, a ne od pravnika (naročito: poslovne financije i platni promet, pa čak i privredni ugovori; najveći dio poslovanja samoupravnih interesnih zajednica). Istovremeno, pravni su se fakulteti počeli sve više razvijati kao škole i istraživački centri za pravu. Pritom je prikupljanje i obrada izvorne

jugoslavenkog pravnog sistema radi jačanja tržišta, samoupravljanja i demokracije, otvorena mogućnost većeg utjecaja pravne znanosti i obrazovanja na društvenu regulaciju;⁶ *glavni su problem metodologije pravnih (a možda i drugih društvenih) istraživanja (uvjetno) teorijski razlozi (a ne izvanteorijski - politički, ideologijski, financijski i sl. uzroci ili razlozi) koji - ako postoje - vode marginalizaciji pravne znanosti, a putem nje i marginalizaciji pravnog obrazovanja i pravne profesije pa onda - u krajnjoj liniji - i marginalizaciji prava u Jugoslaviji.*

Vjerujem da takvi (teorijski) razlozi marginalizacije pravne znanosti u Jugoslaviji postoje i da su, štoviše, široko prihvaćeni ne samo od pravnih znanstvenika, nego i od filozofa, sociologa, politekonomista i drugih akademskih istraživača društvenih problema. Nadalje, vjerujem da ti razlozi zaustavljaju ne samo razvoj pravne znanosti, nastave i pravnog sistema, nego - upravo zbog toga - i razvoj drugih društvenih znanosti. Sažeto rečeno, ti su razlozi svedivi na uvjerenje da je *zadatak pravne znanosti* (a onda i pravnog obrazovanja) *interpretacija općih pravnih normi i sistematizacija tih normi unutar pojmovnog okvira pozitivnog prava, s tim što su, s jedne strane, ciljevi i metode pravne znanosti različiti od ciljeva i metoda samog prava, tj. pravnog odlučivanja (napose sudskog), a s druge, metode i pojmovni okvir pravne znanosti različiti od metoda i pojmovnog okvira empirijskih društvenih znanosti* (sociologije, političke ekonomije i sl.), *ali su, u krajnjoj liniji, potonjima zamjenjivi.* U tezama koje slijede pokušat ću eksplicirati glavne sastojke tog uvjerenja (o karakteru pravne znanosti i njezinom odnosu prema pravnom odlučivanju te o njezinom odnosu prema drugima društvenim znanostima), pokazati da je svaki od njih neopstojan ili barem krajnje problematičan te uputiti na neka pitanja koja mi izgledaju važnima za daljnje istraživanje i raspravljanje.

pravne dokumentacije - napose sudskih presuda - sve donedavno bilo potpuno zanemareno. Svojevrsni izraz tog stanja pravne struke je i program znanstvenog rada koji u ovom periodu (1987.-90.) financira SIZ znanosti SR Hrvatske, prema kojemu se razlikuju fundamentalna i (obična?!) dugoročna istraživanja i prema kojemu su pravnoznanstvena istraživanja mogla biti financirana kao fundamentalna samo u mjeri u kojoj su sociologijskog karaktera.

6 Ova mi pretpostavka izgleda očito opravdanom, no uzme li se u obzir činjenica da se u Jugoslaviji (kao, uostalom, i u drugim socijalističkim porecima) svaki zaokret prema modernizaciji (liberalizaciji, demokratizaciji i samoupravljanju u privredi i društvenim djelatnostima) dosad pokazao samo privremenim, ova je pretpostavka irelevantna, pa je stoga nužno i glavni problem metodologije pravnih i drugih društvenih istraživanja drugačiji od onoga dalje navodenog.

1. Karakter pravne znanosti i njezin odnos prema pravnom odlučivanju

1.1. *Vladajuće uvjerenje o karakteru pravne znanosti* (normativne pravne znanosti, pravne dogmatike) sastoji se od sljedećih (pret)postavki:

1.1.1. *Pravna znanost ima dva cilja: spoznavanje pozitivnog prava (de lege lata) i predlaganje novoga pozitivnog prava (de lege ferenda).*⁷ Prvi je cilj različit od cilja prava, tj. od pravnog odlučivanja, a drugi njemu istovjetan ili barem bitno sličan. *Prvi* cilj je, prema tome, *karakteristično znanstveni*. Taj cilj *može biti postignut objektivnim metodama*, tj. može rezultirati intersubjektivno razumljivim i prihvatljivim nalazima (interpretacijama i sistematizacijama pozitivnog prava) uz dvije ograde: pravni znanstvenik treba pretpostaviti da neki akt volje važi kao prvi ustav nekoga pravnog sistema te treba na temelju njega interpretirati i sistematizirati norme koje su sadržaj drugih akata volje. Pravni znanstvenik može dati objektivnu interpretaciju i sistematizaciju tih normi u mjeri u kojoj su izrazi od kojih se one sastoje jednoznačni (sa stajališta ekstremno pozitivističke sociologije prava te ograde ne postoje - v. tč. 2.1.c; no ne postoji niti potreba za normativnom pravnom znanošću, osim kao za heurističkim sredstvom).

1.1.2. *Predmet pravne znanosti su opće pravne norme*, naročito one sadržane u zakonima, samoupravnim sporazumima, presudama precedentnog karaktera i sl. (ta pretpostavka više nije karakteristična samo za jugoslavensku pravnu misao), kao što to rječito pokazuje naša pravna literatura - napose udžbenička - koja se malo osvrće na pojedinačne pravne akte - presude, upravna rješenja, ugovore i sl. - a i to uglavnom kao na primjer primjene općih pravnih akata).

1.1.3. *Pravna znanost u užem smislu (de lege lata) ima dva* (po pretpostavci: metodski različita) *zadatka*; prvi je *interpretacija* pozitivnog prava, tj. ustanovljavanje značenja ili smisla pravnih normi, a drugi je *sistematizacija* prava, tj. povezivanje pravnih normi u veće cjeline: pravne

7 To razlikovanje ciljeva pravne znanosti manje je ili više osviješteni izdanak pravnog pozitivizma, koji ima tri centralne teze: znanstvena spoznaja razlikuje se od metafizičke; pozitivno pravo, koje je predmet pravne znanosti, po iskustvenim se obilježjima razlikuje od drugih društvenih pojava, pa tako i od kako stvarno prakticiranih (pozitivnih) morala, tako i od moralnih nazora kakvo bi pozitivno pravo trebalo biti, odnosno kako bi društveni život trebao biti uređen; shodno tome, neko pozitivno pravo može imati bilo koji socijalni, odnosno moralni sadržaj. v. поближе Walter Ott, *Der Rechtspositivismus* (Berlin: Duncker & Humblot, 1976), na str. 102-110. Tako shvaćen, pravni pozitivizam sadržajno je veoma blizak pozitivizmu definiranom u 2.1.c. Danas najrazrađenije, Kelsenovo razlikovanje ciljeva pravne znanosti, navodim i raspravljam u tč. 1.2.2.

institute, grane prava itd.⁸ Prvi zadatak moguće je postići različitim tehnikama interpretacije: u osnovi jezičnom (ili gramatičkom) te logičkom i sistematskom (ili logičko-sistematskom), historijskom i teleološkom.⁹ Drugi zadatak je moguće postići slijeđenjem kriterija sistematizacije koji su, u većoj ili manjoj mjeri, određeni samim pozitivnim pravom (ali uz rezervu u pogledu poredbenopravnih istraživanja).

1.2. *Vladajuće je uvjerenje o karakteru pravne znanosti, vjerujem, sporno, i to zbog četiri razloga: interpretaciju pozitivnog prava najprimjerenije je shvatiti kao normativno objašnjavanje; interpretacija prava je vjerojatno nerazlučiva od primjene prava, tj. od pravnog odlučivanja; interpretacija prava uvijek pretpostavlja (i) kriterije sistematiziran ja prava, a time i isti temelj obvezatnosti kao i ti kriteriji; kriteriji sistematizacije prava nisu svedivi na pozitivnopravne kriterije, a, usto, postojeći kriteriji sistematizacije prava nisu zadovoljavajući.*

1.2.1. *Pravni znanstvenici i filozofi prava pretpostavljaju da značenje ili smisao prava (pravnih akata, ev. pravnih normi) spoznajemo u osnovi jezičnom (gramatičkom) interpretacijom, tj. na temelju poznavanja jezika; ili, štoviše, pretpostavljaju da (grubo) značenje na temelju, poznavanja jezika naprosto razumijemo, a jezičnom (gramatičkom) interpretacijom - kao svjesnom djelatnošću povezivanja znanja o jeziku i grubog razumijevanja nekog pravnog akta - to razumijevanje upotpunjujemo.¹⁰ Pritom se pravnici ne pitaju mnogo o strukturi razumijevanja jezika, odnosno jezične interpretacije. Istovremeno, uglavnom previđaju da funkciju pravnih akata imaju i nejezične radnje (tzv. konkludentne radnje, običaj kao sklop jezičnih i nejezičnih radnji).¹¹ Ponudit ću rješenja tih problema.*

8 U jugoslavenskoj literaturi v. umjesto ostalih Radomir D. Lukić, *Metodologija prava* (Beograd: SANU, 1977), na str. 107-145., gdje se ta dva zadatka izričito povezuju s dvije metode, naime, s "dogmatičkim metodom" i s "normativnim metodom". Da između ta dva zadatka postoji razlika samorazumljivo je čak i novim generacijama teoretičara prava, e.g. Aulis Aarnio, *Denkweisen der Rechtswissenschaft* (Wien: Springer, 1979), na str. 66.

9 V. shematski pregled tradicionalnih učenja o tehnikama tumačenja prava ("jurističkoj metodi") u A. Kaufmann und W. Hassemer (Hg.), *Einfuehrung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart* (Heidelberg: Mueller, 1977), str. 278.; u jugoslavenskoj literaturi Radomir D. Lukić, *Uvod u pravo*, 3. izd. (Beograd: Naučna knjiga, 1977), str. 317-393.

10 Najpoznatiji noviji zagovor razlikovanja razumijevanja teksta (*subtilitas intelligendi*) i njegovog tumačenje (*subtilitas explicationis*) je, vjerojatno, onaj koji je izveo E. D. Hirsch u *Validity in Interpretation* (New Haven CT: Yale University Press, 1967), nar. na str. 133. To razlikovanje samorazumljivo je Lukiću, *bilj.* 9, na str. 31.

11 Indikativni su u tom pogledu Kelsenovi radovi u kojima se opetovano tvrdi da funkciju pravnog akta mogu imati i geste i drugi nejezični znakovi, no u kojima se zadatak pravne znanosti u stvari svodi na interpretaciju i sistematizaciju normativnog sadržaja pisanoga pravnog materijala - tako Joseph Raz, *The Concept of a Legal System* (Oxford: Clarendon, 1970), na str. 73. I u

1.2.1.1. *Prema kasnom Wittgensteinu, jezik je konstituiran (ustanovljen) pravilima.* To proizlazi iz uvida da neka riječ ima određeno značenje po tom što se rabi u skladu sa svojom definicijom, odnosno točnije, na jednak način u jednakim situacijama (primjerice, životinju koja mijauče nazivam "mačkom", jer sam kao mali čuo da se tako zove). Da je nešto jednako nečem drugom shvatljivo je samo kao primjena, odnosno slijeđenje nekog pravila. A ima smisla kazati da netko slijedi određeno pravilo (a ne da se ponaša u skladu s prirodnim zakonima; a ne da proizvodi neke posljedice koje su logično nužna posljedica njegovog djelovanja) kad, s jedne strane, nešto čini "prirodno", ali uz mogućnost da u tome pogriješi (ne postoji mogućnost da onaj tko biciklom skrene s mosta *ne* padne u rijeku; niti da mu najviše točke na kotačima *ne* budu 180° udaljene od najnižih), te kad, s druge, imamo neki razlog da vjerujemo da postoji barem netko tko može otkriti pravilo koje netko drugi slijedi (primjerice, kad A napiše niz 1, 3, 5, 7, taj niz B može nastaviti na više načina koji su prihvatljivi A-u - *e.g.* s 9, 11, 13, 15 ili s 1, 3, 5, 7, ili s 2, 4, 6, 8; ali ako A inzistira da niz 1, 3, 5, 7 treba biti nastavljen s 19, 3.000.426, 2.712 i 2, imamo malo razloga da vjerujemo kako postoji netko tko može otkriti pravilo koje A slijedi).¹²

Prihvatimo li da je jezik konstituiran pravilima i da se razumijevanje, odnosno interpretacija jezika sastoji u identificiranju sadržaja govornih akata na temelju poznavanja pravila jezika u kojemu su ti akti izrečeni, vjerojatno je opravdano kazati da je *razumijevanje, odnosno interpretacija jezika* - pa tako i jezično formuliranih pravnih akata - ustvari *normativno objašnjavanje* u, po prilici, Kelsenovom smislu¹³

1.2.1.2. *Prema Winchu*¹⁴ (a slično i prema Ricoeuru¹⁵) *nejezično ljudsko djelovanje tumačimo kao i jezično, tj. kao djelovanje koje je konstituirano pravilima.* To proizlazi iz sljedećih Winchevih uvida: i prividno nesvjesna ponašanja imaju značenje (primjerice, i idiot koji glasa na izborima za 6 delegacija od po 37 delegata između 39 kandidata za svaku zna barem toliko

jugoslavenskoj literaturi bilo bi teško naći sistematsko izlaganje tehnika tumačenja prava koje bi se izrijekom osvrtno na tumačenje nejezičnoga pravnog materijala.

12 V. dalje Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1977), nar. na str. 82., 202., 217-219., 226. i dr.

13 V. izvod u I. Padjen, "Normativno objašnjavanje kao temeljna metoda istraživanja društva", *Naše teme*, god. 32, br. 1-2 (1988), str. 257-274.

14 V. Peter Winch, *The Idea of a Social Science*, 3rd impr. (London: Routledge and Kegan Paul, 1963), nar. na str. 45-50.

15 V. P. Ricoeur, "The Model of the Text: Meaningful Action Considered as a Text", *Social Research*, vol. 38 (1971), str. 529-555.; repr. in F. R. Dallmayr and Th. A. McCarthy (eds.), *Understanding and Social Inquiry* (Notre Dame OH: University of Notre Dame Press, 1977), str. 316-334.

da glasa i kako se to čini); pridavanje značenja nekoj radnji (primjerice, . stavljajući papirića u knjigu da znam dokle sam je pročitao) - logično nužno - obvezuje djelatnika na određeno djelovanje u budućnosti; napokon, "pojam obvezivanja nečim što činim sada na činjenje nečeg drugog u budućnosti istovjetan je oblikom vezi između definicije i naknadne upotrebe definirane riječi", dakle istovjetan je pojmu slijeđenja pravila (u već navedenom primjeru: istovjetan je vezi između definicije izraza "mačka" i naknadnih upotreba tog izraza). Prihvatimo li te uvide, "razumijevanje", koje je prema Weberu način spoznavanja (no ne i metoda) karakterističan za sociologiju, primjereno je shvatiti kao normativno objašnjavanje (a to znači i kao spoznajnu metodu).

Neka pitanja uz 1.2.1: U kojoj mjeri izložene postavke ovise o pretpostavci da ne postoje privatni jezici? Da li je, polazeći od te pretpostavke, moguće objasniti inovacije u jeziku i u društvenom djelovanju? Da li je Winch iz Wittgensteinove teze da je značenje neke riječi njezina upotreba izveo zaključak da upotreba jest značenje, i ako je izveo takav zaključak, da li je on opravdan? Rješava li navedenu dvojbu interpretacija da upotrebom treba držati ne samo aktualnu nego i potencijalnu upotrebu? Ne implicira li potonja interpretacija neku vrstu finalizma? Nije li onda primjerenije kazati da je razumijevanje jezika, a i društvenog djelovanja, neka vrst (koja?) teleološkog objašnjavanja?

1.2.2. Pravni praktičari, a jednako tako i veći broj akademskih pravnika, u svakodnevnom izražavanju ne haju mnogo za razlikovanje pravne znanosti i prava. Štoviše, u angloameričkim zemljama i sam je izraz *legal science* neobičan. Razlog je tom konfundiranju ne samo činjenica da su brojni akademski pravnici uključeni u pravnu praksu, a pravni praktičari u sveučilišnu nastavu prava, nego i činjenica da je izraz pravna znanost krajnje nejasan. Izrazu pravna dogmatika - kojim se u kontinentalnoj Europi tradicionalno naziva pravo kao akademska djelatnost - pridavano je u povijesti toliko značenja da je nemoguće naći zajedničku jezgru.¹⁶ Slično je i izraz teorija prava ime za koje nitko točno ne zna na što se odnosi.¹⁷

Premda najveći broj pravnika miješa pravo i pravnu znanost, ipak razlikuje akademske interpretacije de lege lata, karakteristične za pravnu znanost, i one de lege ferenda, koje su po nakani jednake pravnom odlučivanju. Pritom oni informiraniji, pod neposrednim ili posrednim Kelsenovim utjecajem, drže da postoji načelna (metodska ili sl.) razlika između prava,

16 V. prvo sustavno istraživanje: Maximilian Herberger, *Dogmatik: Zur Geschichte von Begriff und Methode in Medizin und Jurisprudenz* (Frankfurt a. M.: Klostermann, 1981).

17 Tako Adalbert Podlech, cit. po Roland Dubischar, *Einfuehrung in die Rechtstheorie* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983), na str. 2.

tj. pravnog odlučivanja, koje propisuje, i (normativne) *pravne znanosti* koja opisuje to što pravo propisuje. Kelsen naime tvrdi¹⁸ da "postoji razlika između iskaza o onome što jest i normi, kao iskaza o onome što treba da bude: prvi su sadržaj čina mišljenja (*Denkakste*), drugi čina volje (*Willensakte*)";¹⁹ pritom je važenje (*Geltung*) specifični način postojanja normi, koji je različit od načina postojanja akata volje kojima su norme stvorene.²⁰ Nadalje, tvrdi da postoji razlika između imperativa, kao jezičnog oblika, i normi: svi imperativi jesu norme, ali postoje i norme koje nisu izražene imperativom.²¹ Napokon, tvrdi da postoje dvije vrste iskaza o trebanju: prva su norme, naročito pravne norme (*Rechtsnormen*), koje određuju da se netko treba ponašati na određeni način i koje su sadržaj čina volje, a druge su *opisi tih normi*, pa tako i pravnih (*Rechtssatze*) te su sadržaj čina mišljenja.²² Pritom i pravna norma i opis pravne norme mogu jednako glasiti.²³ Pravo se sastoji od pravnih normi, a pravna znanost od opisa normi.²⁴ S obzirom na to da norme nisu niti istinite niti neistinite, na njih ne može biti primijenjena logika, koja se temelji na načelu isključenja trećeg. No logika može biti primijenjena na opise pravnih normi.²⁵

Pokušat ću pokazati da je to Kelsenovo razlikovanje neuvjerljivo, te da postoje dobri razlozi za uvjerenje da se pravna znanost ne razlikuje od prava u načelu nego samo u stupnju (kao što to, uostalom, pretpostavlja većina pravnika).

1.2.2.1. *Iz Kelsenove tvrdnje da razliku između iskaza o onome što jest (opisa) i iskaza o onome što treba da bude (normi) nije moguće definirati*²⁶ te gore navedene tvrdnje da pravna norma i opis te iste norme mogu jednako glasiti slijedi dvoje: ili je razlika između opisa i normi nešto krajnje subjektivno i neprimjetno (pa, prema tome, pravna znanost nužno ima posve proizvoljan predmet); ili se opisi i norme razlikuju po svom kontekstu. Ako se

18 Oslanjam se ovdje na konačnu formulaciju njegovo teorije, koja je posthumno objavljena kao Hans Kelsen, *Allgemeine Theorie der Normen*, hg. v. K. Ringhofer und R. Walter (Wien: Manz, 1979), te na kritičku interpretaciju te knjige Ota Weinberger, *Normentheorie als Grundlage der Jurisprudenz und Ethik* (Berlin: Duncker & Humblot, 1981). Podsjećam da se pojedine Kelsenove teorijske formulacije (nar. početne i konačne) ponekad znatno razlikuju.

19 Kelsen, *bilj.* 18, na str. 2., 25-26.

20 *Ibid.*, na str. 2.

21 *Ibid.*, na str. 119-120.

22 *Ibid.*, na str. 124.

23 *Ibid.*, na str. 123.

24 *Ibid.*, na str. 124-125.

25 *Ibid.*

26 *Ibid.*, na str. 2. i dr.

razlika sastoji u kontekstu, ona može biti ili prirodna, odnosno kvaziprirodna, ili neprirodna. Pretpostavka da je izvor razlike prirodan (primjerice, organski procesi koji proizvode čine volje različiti su od procesa koji proizvode čine mišljenja) ne izgleda mi niti dokazanom niti dokazivom. Pretpostavku da je razlika kvaziprirodna, u tom smislu da norme proizvode jednu vrstu društvenih učinaka, a opisi drugu, sam Kelsen indirektno odbija tvrdnjom da efikasnost ne može biti uvjetom, pa prema tome niti dokazom postojanja neke norme (sa čime se, premda zbog nekih dodatnih razloga, slažem; v. neke razloge u tč. 2.3). *Razlika između normi i opisa* može, prema tome, *biti samo neprirodna*, a to, pretpostavljam, znači: *konvencionalna*, tj. određena nekim društvenim pravilima upotrebe jezika i/ili nejezičnog činjenja.²⁷ Kelsen taj konvencionalni kontekst razlikovanja normi i opisa ne istražuje. No iz njegove znanstvene prakse vidljivo je da pretpostavlja kako je ta razlika određena baš društvenim pravilima (mada, u krajnjoj liniji, neutemeljenima).

Štoviše, iz Kelsenove prakse i prakse drugih pravih pravnih znanstvenika i pravnika vidljivo je da je upravo taj *kontekst središnji problem svakog istraživanja prava, i to do te mjere da čini razlikovanje normi i opisa, pa prema, tome i razlikovanje prava i pravne znanosti, uglavnom irelevantnim*. Naime, pravna znanost koja bi doslovno opisivala pravne norme (koja bi, kako to kaže Profesor Aleksandar Goldštajn, "pretakala vertikalnu iz *Službenog lista* u 'znanstvenu' horizontalu" - kako čini nemali dio naše pravničke, napose udžbeničke, literature) bila bi (odnosno jest) posve besmislena djelatnost. *Dobra pravnoznanstvena literatura čini, očito, nešto sasvim drugo: ona transformira iskaze zakona, presuda, običaja i drugih "čina volje" u neke druge iskaze, i to tako da izvorne iskaze "upliće" u neki drugi kontekst i u njima ih "rastače"* (primjerice, iskaze iz Zakona o obveznim odnosima upliće u kontekst presuda koje se pozivaju na te iskaze, statističkih podataka o prometu robom i sl.; v. drugačije primjere transformacije u tč. 1.2.3.2). *Pritom je razlika između transformacija u pravnoznanstvenoj literaturi i onih u pravu (naročito u presudama) razlika u stupnju, a ne u načelu*. S obzirom na to da je *središnji problem takvih transformacija izbor konteksta* u koji se iskaz što se transformira upliće, pitanje da li je pojedina transformacija (koja je, prema Kelsenu, opis) istinita ili ne svodi se na pitanje da li je izbor konteksta primjeren ili ne. Za one koji vjeruju da postoji jedna istinita teorija o društvu i koji sve pravne norme transformiraju u kontekst te teorije, pitanje je dakako, odgovoreno. No ne izgleda mi da takva teorija može biti konstruirana (v. tč. 2.1). Slično na to pitanje odgovaraju i pravnici "koji vjeruju da je takve

27 U smislu tč. 1.2.1. v. također s tim kompatibilnu interpretaciju David K. Lewis, *Convention: A Philosophical Study* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1969).

transformacije moguće, pa i potrebno, vršiti samo unutar konteksta pozitivnog prava. No niti njihovo stajalište nije prihvatljivo (v. tč. 1.2.4.1). Kelsen bi, vjerojatno, odbacio i jedan i drugi netom izloženi odgovor te zaključio da je izbor, u krajnjoj liniji, iracionalan, ali da minimum racionalnosti zahtijeva da ne miješamo normativni i deskriptivni kontekst. No, postoji li uopće takva mogućnost ako je razlika između normi i opisa konvencionalna, a ako postoji, zašto bi to miješanje bilo neprihvatljivo?

1.2.2.2. Prema uvidu filozofijske hermeneutike, takvo je miješanje neizbježno i upravo ono pokazuje da je opisivanje - točnije: transformiranje - prava što ga čine akademski pravnici nerazlučivo od primjene prava kao najčešćeg načina (sudskog, upravnog i sl.) pravnog odlučivanja. Naime prema tom uvidu, *s jedne strane*, ne postoji oštra granica između razumijevanja, interpretacije i primjene nekog teksta ili drugoga znakovnog oblika.²⁸ U kontekstu prava to znači da je *razumijevanje, a pogotovo interpretacija, nekoga općenormativnog iskaza uvijek već i njegova primjena ne neke aktualno postojeće ili moguće konkretne društvene odnose, pa prema tome implicitno sadrži, i iz tog općenormativnog iskaza izvedenu pojedinačnu normu ili više pojedinačnih normi. S druge strane*, svaki čin razumijevanja pretpostavlja predrazumijevanje toga što se razumijeva, iz čega slijedi da *neki skup pravnih znakova možemo razumjeti samo ako su ispunjena dva uvjeta, od kojih je jedan da poznamo društvene odnose na koje se odnose ti znakovi* (o drugom uvjetu v. tč. 1.2.3.2). To, primjerice, znači da zakonskom zabranom o odgovornosti za prebrzu vožnju može razumjeti samo onaj tko pozna društvene situacije u kojima se voze automobili, događaju nesreće, za te nesreće poziva na odgovornost i sl.

1.2.2.3. Iz gornjeg izvoda da je opisivanje/transformiranje prava koje čine akademski pravnici nerazlučivo od primjene prava, ne slijedi da primjenu prava treba držati nelogičnim, u krajnjoj liniji iracionalnim, postupkom, kao što to drži Kelsen. Pritom problematičnim držim u prvom redu Kelsenovo uvjerenje da se norme i opisi doista razlikuju (vjerojatno: kontekstualno). No postoji čitav niz indikacija da je razlika nejasna. Uputio sam na to da je razumijevanje i jezičnog i nejezičnog djelovanja primjereno shvatiti kao normativno objašnjenje (v. tč. 1.2.1) te da je razlika između normi i opisa, po svemu sudeći, konvencionalna (v. tč. 1.2.2.1). Iz ta dva uvida slijedi ne samo to da opisi, tj. *iskazi o činjenicama* (ili podacima dobivenim iskustvom) "*parazitiraju*" na *normama* nego i to da *norme "impregniraju" opise*.

Taj zaključak, podupiru i dva uvida novije filozofije. S jedne strane, to

28 Hans-Georg Gadamer, *Istina i metoda*, prij. (Sarajevo: v. Masleša, 1978), nar. na str. 326. i d., 464.

je uvid postempirističke filozofije znanosti da su prirodnoznanstvene teorije holističke strukture, u kojima je značenje pojedinog *izraza* određeno ne samo činjenicama nego i odnosima tog izraza s drugim izrazima, pa čak i takvima koji su izrazito metafizičkog karaktera (nar. načelo kauzaliteta) i koji su, štoviše, ponekad raspoznatljivi i kao vrijednosno obojeni.²⁹ S druge strane, to je uvid J. L. Austina da su svi iskazi (a ne samo neki, kako je izvorno držao) performativni, tj. iskazi kojima nešto činimo uz očekivanje da drugi to činjenje prihvate.³⁰ Tako, primjerice, kad kažem "P. P. je uzeo N. N.-ov bicikl", taj se iskaz ne odnosi samo na neko stanje u svijetu nego i na one kojima je upućen, uz očekivanje da ga prihvate kao istinit, a to znači, ravnaju svoja očekivanja u skladu s njima.

Zaključak da norme "impregniraju" opise, a i same činjenice, potvrđuju i neki osnovni pravnički uvidi. Prvi je da se pravni akti sastoje od brojnih definicija i/ili tvrdnji (primjerice, "Beograd je glavni grad SFRJ") logičkog oblika "(U kontekstu K) X važi kao Y", koje svaki iole obrazovani čitalac razumije kao naredbu o tome kako treba upotrebljavati određene izraze (među ostalim je i zbog toga razlikovanje definicija i tvrdnji labavo). Drugo, pravni iskazi kojima se konstatira da je neki pravni subjekt prouzročio neku posljedicu, primjerice izazvao sudar, nisu iskazi o uzročnosti kakve nalazimo u prirodnim znanostima, nego iskazi kojima se nekom pripisuje odgovornost u skladu s određenim kriterijima o mogućnostima upotrebe tehničkog znanja, od strane prosječnog čovjeka, *boni patris familias* ili sl.³¹ Treće, pogledamo li strukturu dokazivanja postojanja činjenica u nekome sudskom postupku, naći ćemo da se ona sastoji od dokaza, prigovora, protudokaza i sl. koji su upravljani na to da uvjere sud u istinitost određenih činjeničnih navoda, da sud ne teži nekoj neporecivoj istini (pogotovo ako strogo poštuje akuzatorna načela vođenja postupka) i da, štoviše, nakon proteka određenog roka sudski nalaz o činjenicama, zahvaljujući načelu *res judicata pro veritate habetur*, ne može biti porican.

Prihvate li se gore navedeni uvidi, napose uvidi o uzročnosti i dokazivanju u pravu, naši su iskazi o činjenicama u svijetu mnogo više impregnirani normama no što se uobičajeno misli. Usto, tzv. *juridički silogizam*, za koji se tradicionalno drži da se sastoji od jedne ili više općih pravnih normi, kao veće premise, iskaza o konkretnom činjeničnom stanju, kao manje premise, i pojedinačne pravne norme, kao zaključka,³² *kao manju premisu ima (polu)normativan iskaz*.

29 V. ukratko M. Hesse, "Theory and Value in the Social Sciences", in Ch. Hookway and Ph. Pettit (eds.), *Action and Interpretation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), na str. 1-2. i d.

30 J. L. Austin, "Performative - Constative", in J. R. Searle (ed.), *The Philosophy of Language* (Oxford: Oxford University Press, 1971), str. 13-22.

31 Tako, po prilici, H. L. A. Hart and A. M. Honoré, *The Causation in Law* (Oxford: Clarendon, 1959), na str. 33. i dr.

32 V. umjesto ostalih Lukić (*bilj.* 8), na str. 233.

Shodno tome poznata *Joergensenova dvojba (dilema)*, koja pretpostavlja da postoji razlika između normi i opisa na način koji je odredio Kelsen (v. tč. 1.2.2), vjerojatno *treba biti preformulirana*. Joergensenova dvojba glasi: "Kako je moguće izvoditi općevažeće zaključke iz iskaza koji nemaju istinosnu vrijednost (tj. iz normi), kad znamo da opće važenje ovisi o istinosnoj vrijednosti iskaza iz kojih se izvodi zaključak (tj. opisa)?"³³ Vjerujem da bi *reformulacija* trebala glasiti, po prilici, ovako: "*Kako je moguće izvoditi zaključke iz iskaza koji ne važe (tj. iz opisa) kad znamo da opće važenje ovisi o važenju iskaza iz kojih se izvodi zaključak (tj. normi)?*" Prihvatiti li se takva reformulacija, problem više nije da li je normativno zaključivanje, koje je karakteristično za pravno odlučivanje i pravnu znanost, logično, nego kako je, tj. kojim transformacijama, zaključivanje na temelju opisa moguće. Istovremeno, pokazuje se da je *središnji problem logike praktičkog mišljenja prijelaz iz neformalne logike* (primjerice, zaključivanja *a simili*), koja, vjerojatno, inicira društvene promjene, *u neku varijantu formalne logike* (deontičke ili u užem smislu normativne), koja po istom obrascu, perpetuira postojeće društvene strukture.

Nekoliko pitanja uz 1.2.2. Da li je pojam transformiranja normativnih iskaza dovoljno operativna kategorija za razumijevanje brojnih i međusobno različitih postupaka kojima se služe pravnici u "obradi" prava? Slično tome, nije li hermeneutičko povezivanje svega sa svačim (razumijevanja s primjenom, predrazumijevanjem itd.) korisno samo kao terapija za očito izvještačene podjele, no ne i kao putokaz za razumijevanje samog razumijevanja? Reformulacija Joergensenove dvojbe možda je providan i tipičan pravnički argument kojim se teret dokaza nastoji prebaciti na drugoga; no ni je li takva argumentacija svojstvena analitičkoj filozofiji, koja se oslanja (ili to nastoji činiti) na zdravorazumske intuicije?

1.2.3. Kao što sam već naveo, *pravnici drže da su interpretacija i sistematizacija prava dva metodički različita zadatka* pravne znanosti (v. tč. 1.1.3). Pokušat ću pokazati da je to razdvajanje neopravdano zbog tog što razumijevanje i, *a fortiori*, interpretacija prava uvijek pretpostavlja (i) kriterije sistematizacije prava, a možda i isti temelj obveznosti kao i ti kriteriji - te uputiti na neke metodološke implikacije tog nalaza.

1.2.3.1. Iz uvida da zadatak pravne znanosti nije opisivanje (točnije: *verbatim* prepričavanje) pravnih iskaza, nego njihovo transformiranje, tj. "uplitanje" u neki novi kontekst i njihovo "rastakanje" u tom kontekstu, slijedi

33 S. Joergensen, "Imperatives and Logic", *Erkenntnis*, Bd. 7 (1937), str. 288-298. v. i pregled najvažnijih rješenja dvojbe u Maximilian Herberger und Dieter Simon, *Wissenschaftstheorie fuer Juristen* (Frankfurt a. M.: Metzner, 1980), na str. 180-182.

da pravna znanost (a jednako tako i pravo) da bi uopće bila racionalnom djelatnošću, mora imati neke kriterije izbora relevantnih konteksta (v. tč. 1.2.2.1), a to onda znači i kriterije određivanja cjelina, koje su, kao cjeline, na neki način sistemi.

1.2.3.2. Iz daljnjeg uvida da svaki čin razumijevanja pretpostavlja neko predrazumijevanje, slijedi da - da bi razumjeli neku pravnu normu - treba ne samo da poznamo društvene odnose na koje bi se ona mogla odnositi (v. tč. 1.2.2.2), nego i "*raspoložemo*" apstraktnom shemom pravne norme i pravilima transformacije pravnih iskaza (ili "sadržaja" nejezičnih pravnih akata) u pravne norme. Na prvi pogled može se činiti da je ta shema isključivo transcendentalnog karaktera i da, kao takva, ima oblik "(Pod uvjetima U) X treba da učini (ili važi kao) Y". No pravnoznanstvena, pa i obična pravnička, praksa pokazuju da je za zadovoljavajuće očitavanje pravnih normi iz pravnih akata potrebno da čitalac "raspoláže" i apstraktnim shemama pravne norme koje su dobrim dijelom konvencionalnog karaktera. Tako je, primjerice, Kelsen sve "sadržaje akata volje" nastojao iščitati u oblik krivičnopravne norme, koja se sastoji iz delikta i sankcije, dok je Hart pokušao neke norme prevesti u oblik karakterističan za privatno i upravno pravo, tj. u oblik hipoteze i dispozicije.³⁴ Upravo ti primjeri pokazuju da svako razumijevanje prava pretpostavlja ne samo predrazumijevanje nekog konteksta, odnosno cjeline, nego i relativno visoko strukturirane cjeline kao uzora (primjerice, krivičnog prava) koji je pogotovo primjereno nazivati sistemom.

1.2.3.3. *Sistemska karakter razumijevanja prava* pojavljuje se još očitije kad subjekt razumijevanja svjesno usmjerava svoju pažnju, u skladu sa standardnim tehnikama interpretacije, na pojedine kontekste. Tako tzv. sistematska, karakteristično juristička interpretacija pretpostavlja poznavanje prava kao sistema pozitivnih normi. No slično važi i za druge tri tehnike: jezična (gramatička) interpretacija pretpostavlja, dakako, poznavanje jezika; historijska poznavanje pravnih akata koji su prethodili aktu koji se tumači; teleološka poznavanje stanja društvenih odnosa koji su prethodili aktu što je predmet tumačenja i stanja koje se primjenom tog akta želi postići.

1.2.3.4. Uvidi da je razumijevanje prava sistemskog karaktera i da je nerazlučivo od primjene prava (v. 1.2.2.2) navode na zaključak da metode transformacije pravnih iskaza iz njihova izvornog konteksta u druge kontekste, uključujući metode izvođenja pojedinačnih normi iz općih, pretpostavljaju određene koncepcije sistema (samih pravnih normi, jezika, pravnih akata, društvenih odnosa), i to ne kao predmeta na koje su te metode primjenjivane,

34 V. Hartov vlastiti model pravnih normi i kritiku Kelsenovog u H. L. A. Hart, *The Concept of Law* (Oxford; Clarendon, 1961), na str. 20. i d.

nego kao predmeta u kojima te metode postoje i koji se od tih metoda sastoje. Taj je zaključak djelomično poduprt raširenim pravničkim poimanjem da ono što pravni sistem čini pravnim sistemom nisu pravne norme s dodatkom logike, koja te norme - poput flogistona - spaja u sistem, nego da *pravni sistem sačinjavaju norme koje već jesu logične i, prema tome, u odnosu s drugim pravnim normama*. Gore ponuđena reformulacija Joergensenove dvojbe (v. tč. 1.2.2.3) opravdava te omogućava njegovu ekstrapolaciju na sistem pravnih akata kao referentni okvir historijske interpretacije prava, jezik kao okvir jezične (gramatičke) interpretacije te na normativno konstituiranu društvenu zbilju kao okvir teleološke interpretacije.

Ako je logika nešto inherentno pravu, jeziku i društvenoj zbilji u cjelini, *metode prava* (osim u didaktičke svrhe) *nisu različite od samog prava i ostalog društvenog svijeta, nego pravo i drugi relevantni elementi društvenog svijeta naprosto*. To i opet potvrđuju standardni pravnički uvidi: pravo je metoda društvene regulacije, tzv. metode prava (primjerice, u udžbenicima teorije prava, građanskog prava i sl.) odnosi su između pojedinih elemenata prava poslagani po nekom redu, i sl.). Što naposljetku znači da niti *metodologija prava* (u cjelini ili nekog dijela prava, primjerice privrednog) nije nešto različito od pravne znanosti (ili znanosti privrednog prava), nego *poglavlje pravne znanosti u kojoj su u žarištu interesa neki načelni, a problematični odnosi elemenata prava* (primjerice, odnos između jezičnih i ideologijskih transformacija); a nikada svi (jer svaka transformacija pretpostavlja da su osnovni odnosi između pojedinih elemenata prava, primjerice stvarnog prava i obveznog prava, neupitni i znalcima transparentni).

1.2.3.5. *Gornji izvod*, prema kojemu razumijevanje, interpretacija i primjena prava - ili naprosto pravno rasuđivanje - uvijek pretpostavljaju ne samo neki kontekst, odnosno kontekste, nego cjeline, a možda i jednu jedinstvenu cjelinu, koje su tako strukturirane da ih možemo držati sistemima, odnosno jednim sistemom, *nema odgovarajući temelj u razvoju moderne pravne znanosti, odnosno filozofije prava, pa niti u modernoj zapadnoj filozofiji*.

a) Na prijelazu³⁵ iz 16. u 17. stoljeće (a najkasnije u 18. stoljeću) rađa se ideja da *jurisprudentia*, tj. pravna razboritost, u sistemu postaje znanost, te da sistemom može postati samo ako je moguća kao znanost, a to znači ako ima nepromjenjiva načela. Ne samo Grotiusov i Pufendorfov nego, u krajnjoj liniji, i Savignyev pa čak i rani Iheringov sistem i znanost prava ukorijenjeni

35 U tč. a) sažeto prenosim najvažnije nalaze iz I. Padjen, "Nestanak makroetike: formuliranje moderne pravne znanosti i nestanak temelja pravne misli", *Politička misao*, god. 25, br. 2 (1988), str. 72-88.

su u novovjekovnoj doktrini prirodnog prava. No *s novim poimanjem prava kao sredstva za promicanje interesa* (kasni Ihering, američki pravni realizam), pravnici su se, baš kao i sociolozi, susreli s Hobbesovim problemom: *Kako je u stanju u kojem svaki pojedinac slijedi vlastite interese zajednički poredak uopće moguć? Bez rješenja tog problema pravo je moguće sistematizirati samo na temelju literarnih, ali ne i znanstvenih načela.*

b) *Pokušaj da se takva načela nađu u apsolutnom moralu*, tj. u sistemu načela koji je obvezatan za sva racionalna bića kao racionalna bića, *moderna je filozofija osporila*: po Hummeovoj giljotini, znanje možemo imati samo o činjenicama, a nikakve norme ne mogu biti izvedene iz činjenica;³⁶ slično, po Mooreu, dobro ne možemo definirati kao neko prirodno svojstvo.³⁷ Shodno tome ne možemo imati znanje o apsolutnom moralu.

c) Štoviše, *na pretpostavkama moderne filozofije pravo* (točnije: pravne sisteme) *ne možemo utemeljiti niti na nekom konvencionalnom moralu*³⁸ (ili takvim moralima). Po modernom shvaćanju, (konvencionalni) moral je nešto što se zbiva u svijesti ("unutrašnjosti") svakog djelatnika. Po shvaćanju sociologa morala, sadržaj (pa tako i moralni) tuđe svijesti mogu spoznati tako da usporedim sadržaj svoje svijesti i opazive radnje koje ga prate s opazivim radnjama nekoga drugog i iz toga zaključim da i kod njega postoje određena stanja svijesti. No kako mogu znati da je stanje moje svijesti S1 (koje sam okvalificirao kao moralno), jednako mojemu stanju svijesti S2?³⁹ Bez zadovoljavajućeg odgovora na to pitanje *sociologije morala supseudoznanosti od kojih svaka operira sa svojom definicijom konvencionalnog morala.*

d) Na "razmrvljenost" konteksta u kojima se kreće pravno rasuđivanje upozorava, naročito, Viehweg.⁴⁰ Soljar međutim drži da je Viehweg konfundirao topičko rasuđivanje s "otvorenim" rasuđivanjem, koje je inspirirano svakovrsnim ekonomskim, političkim, moralnim i sl. interesima.⁴¹ Po Soljaru, Viehweg je, s jedne strane, pogrešno shvatio Aristotela: u potonjega naime *topoi* (opća mjesta, primjerice, par esencijalno-akcidentalno) pružaju načela

36 V. nar. David Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, ed. L. A. Selby-Bigge, rev. P. H. Nidditch (Oxford: Oxford University Press, 1975), na str. 469-470.

37 G. E. Moore <Dž. E. Mur>, *Principi etike*, prev. (Beograd: Nolit, 1963), na str. 9.

38 Tako i Radomir Lukić, *Sociologija morala*, 2. izd. (Beograd: Naučna knjiga, 1976), na str. 110-111.

39 Tumačenje i prigovor tumačenju su Wittgensteinovi, *bilj. 12*, nar. na str. 265.

40 Theodor Viehweg, *Topik und Jurisprudenz*, 5. izd. (Muenchen: Beck, 1974).

41 S. Soljar, "System and Topoi", *Rechtstheorie*, Bd. 12 (1981), na str. 390.

koja su temelj svih sistematskih istraživanja;⁴² s druge, previdio da postoje i nededuktivni sistemi, koji nam omogućuju da koherentno povežemo nove predmete sa starima.⁴³ *Soljar je, čini mi se, uspio pokazati da suci (protivno Viehwegu) ne rješavaju "teške" slučajeve oslanjanjem na izolirana opća mjesta (kao što je to maksima nemo plus juris ad alium transfere potest quam ipse haberet); ali nije uspio pokazati da su konteksti u koje donosioci pravnih odluka transformiraju pravne iskaze povezani u koherentne cjeline.*

1.2.3.6. Premda je očito da pravno (a vjerojatno i svako drugo praktičko) rasuđivanje tendira tome da bude sistematično, te da u naše vrijeme ne postoje široko prihvaćena načela koja bi to omogućavala, nesumnjivo je da *potraga za prvim načelima prava ostaje trajnim temeljnim zadatkom metodologije pravne znanosti. Najviše u tom pogledu, barem zasad, obećavaju stajališta na koja sam se oslonio na početku ovog odsjeka o karakteru pravne znanosti, a pripadaju sklopu današnjih komunikacijskih teorija. Ona, ukratko, sugeriraju da pravila upotrebe svakodnevnog jezika sadrže i osnovne elemente nečega što možemo držati apsolutnim moralom.*

Najdalje je u tom pogledu otišla Apelova (i Habermasova) transcendentalna pragmatika, koja se temelji na sljedećim uvidima:⁴⁴ a) potencijalni subjekt normi ne može sumnjati u postojanje situacija u kojima se raspravlja; b) važenje određenih moralnih normi uvjet je mogućnosti smislene rasprave; c) prema tome, svakome potencijalnom subjektu normi može biti pokazano da je već priznao određene moralne norme, kao što je, primjerice, norma da svakom trebamo priznati pravo da se uključi u raspravu.

Taj argument pokazuje, međutim, i nedostatak svakog morala koji se temelji isključivo na praktičnim obzirima, tj. na nekim činjenicama ljudskog djelovanja: takav moral ne može odgovoriti tko je od onih koji još ne djeluju (nerođeni, buduće generacije) i koji nesavršeno djeluju (djeca, maloumnici) i ljudska osoba i prema tome legitimni titular moralne zaštite.

Neka pitanja uz 1.2.3.: Da li je moguće konstruirati model nededuktivnog (poludeduktivnog) normativnog sistema? Da li je to moguće postići katalogiziranjem općih mjesta (uz koje nadopune?)? Ne krije li se iza nemogućnosti pronalaženja temeljnih, univerzalno važećih moralnih načela karakteristično moderno (kvazimanihejsko) uvjerenje da postoji nepremostiv jaz između tijela, koje je jedva razlučiva točka ovisna o drugim iskustvenim

42 *Ibid.*, na str. 387.

43 *Ibid.*, na str. 391.

44 Sažetak prema W. Kuhlmann, "Zur logischen Struktur transzendentalprogramatischer Normbegründung", in W. Oelmueller (Hg.), *Transzendentalphilosophische Normbegründungen* (Paderborn: Schoeningh, 1978), str. 15-26.

zbivanjima, i samosvijesti, koja se identificira kao distinktivna jedinka no obitava u kontingentnom tijelu ili čak s njim nestaje?

1.2.4. Prihvati li se da metodologija prava istražuje načelne, a problematične odnose između elemenata prava te da je sistematizacija, odnosno sistemnost prava centralni takav problem, *minimalni zadatak koji metodologija prava treba obaviti jest rekonstrukcija temeljnih pojmova o pravu, tj. temeljnih odnosa unutar sistema prava. Taj zadatak može izgledati prezahtjevnim*, zbog toga što svaka konzistentna rekonstrukcija te mreže implicira prihvaćanje nekih načela sistematizacije, a baš su ta načela nešto što, kao što sam sugerirao, *ne možemo utemeljiti. Tu nemogućnost pokazuje*, uostalom, i *novija praksa poredbenopravnih istraživanja*, koja je u očitom raskoraku s ne tako davnim optimizmom koji su gajili pobornici naturalističke društvene znanosti. Potonji su naime vjerovali da je metodama karakterističnim za prirodne znanosti (promatranjem, generalizacijom, formuliranjem i testiranjem hipoteza itd.) moguće izvesti egzaktnu, empirijsku *pojmove* o društvu, pa tako i o pravnim institutima, te tako konstruirati i komparativne teorije o političkim sistemima, o pravnim sistemima, i sl.⁴⁵ Tradicionalni komparativni pravници, koji su vjerovali da je njihov zadatak da uspoređuju pravne institute, grane i sisteme uobičajenim pravničkim tehnikama interpretacije i sistematizacije, postajali su sve skeptičniji prema mogućnosti uspoređivanja čak i naoko elementarnih pravnih instituta kao što su to *a contract* i *un contrat*.⁴⁶ Toj je skepsi znatno pridonijela novija analitička teorija prava svojim inzistiranjem da pravni izrazi kao što su to "država", "ugovor", "brak" i sl. ne mogu biti definirani analitički (tj. odredbom bližeg roda i vrsne razlike), nego samo razjašnjeni istraživanjem načina na koji se upotrebljavaju u pravnim tekstovima.⁴⁷ Tako je došlo do *naglašavanja unikatnosti pojedinih pravnih instituta (i a fortiori sistema)*, a to znači i *njihove neusporedivosti*. Time je *potvrđeno i uvjerenje kojemu ionako tendira većina pravnika*, a to je *da pozitivno pravo interpretiraju u okviru i na temelju pozitivnog prava*. Istovremeno, *težište teorijskopravne diskusije preselilo se posljednjih desetljeća s (uvjetno) supstantivne razine, tj. s formuliranja eksplicitnih kriterija sistematizacije prava i samog sistema prava, na (uvjetno) proceduralnu razinu, tj. na formuliranje modela odlučivanja i kontrole*

45 U teoriji komparativnog prava v. nar. J. Mayda, "Some Critical Reflections on Contemporary Comparative Law", in *Revista Juridica de la Universidad de Puerto Rico*, vol. 39 (1970), pp. 432-459; repr. in K. Zweigert und H.-J. Putfarken (Hg.), *Rechtsvergleichung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978), na str. 361.

46 V. O. Kahn-Freund, "Comparative Law as an Academic Subject", *Law Quarterly Review*, vol. 82 (1966), pp. 40-61; repr. in Zweigert und Putfarken, *bilj.* 45, na str. 320 i dr.

47 Nar. H. L. A. Hart, *Definition and Theory in Jurisprudence* (Oxford: Clarendon, 1953).

racionalnosti pravnog odlučivanja unutar nekih neupitnih pretpostavki u strukturi prava.

U idućim točkama pokazat ću da pozitivno pravo nije moguće interpretirati - a niti primjenjivati - unutar okvira samog pozitivnog prava, da su postojeći temeljni pojmovi o pravu kojima se koriste pravnici (napose kontinentalni, pa tako i jugoslavenski) neadekvatni i da je, usprkos načelnim ograničenjima, moguće formulirati bolju mrežu pojmova za analizu prava.

1.2.4.1. *Da pravo nije moguće interpretirati i sistematizirati u okviru i na temelju pozitivnog prava, pokazuje već Ustav SFRJ u čl. 375., koji kaže da Ustavni sud Jugoslavije - dakle, načelno: vrhovna pravna instance u državi - odlučuje, među ostalim, o suglasnosti "propisa i drugih općih akata s Ustavom SFRJ". Dakako, što su to "propisi" i "opći akti" ne određuje (definira) Ustav, nego pravna znanost, što znači da su neki elementi pravne znanosti sadržaj Ustava koji je direktivan za vrhovnu pravnu instancu. Nadalje, znanstvena praksa pokazuje da se pravnici u obradi prava ne oslanjaju samo na brojne temeljne pojmove o pravu, koje izučavaju u "Uvodu u pravo" ili "Općoj teoriji prava" (v. neke u tč. 1.2.4.2) nego, ako je riječ o kontinentalnim pravcima, na praktično čitav "pojmovni aparat" koji je naslijeđen iz pandektistike, tj. iz srednjovjekovne i novovjekovne interpretacije/ sistematizacije Justinijanove kodifikacije te da se - upravo zahvaljujući učitavanju tog aparata u sve pravne tekstove - on prenosi u novo zakonodavstvo, presude i druge akte. Uostalom, dobra pravna znanost se od loše (koja je znanost u pickwickovskom smislu, po kojemu je "i nepostojeći ugovor još uvijek jedna vrsta ugovora") razlikuje upravo po tom što pozitivnopravne iskaze transformira u neki kontekst koji je općenitijeg dosega, odnosno važenja, od onoga koji imaju pravni akti kojima su ti iskazi statuirani. Stoga pravni znanstvenik koji, makar i s velikani erudicijom, u svojoj obradi pozitivnog prava nastoji ostati u što većoj mjeri vjeran sistematici tog prava (primjerice, Zakona o udruženom radu) redovito dijeli sudbinu Kirchmannovog jurisprudenta: sva njegova znanost jednim potezom zakonodavčevog pera završava u makulaturi. Osim toga, dobar pravnik i, pogotovo, pravni znanstvenik uvijek vodi računa o (ako se ne varam) Bagehotovoj maksimi da "parlament može muškarca proglasiti ženom i obratno, ali ne može jedno napraviti drugim". Stoga dobar pravnik ne polazi od pretpostavke da je zakonodavac savršen, nego da je pogrešiv. Posljedično, nije dobar pravnik onaj tko, vjerujući zakonodavcu na riječ ili pak (i opet: pickwickovskom) duhu zakona, tvrdi da kad u SFRJ jedna društvenopravna osoba s drugom takvom osobom zaključi ugovor o kupoprodaji, na potonju prenosi sredstva u društvenom vlasništvu, a ne prava na ta sredstva; jer takva je interpretacija ne samo nesmislena (po prilici kao tvrdnja da su neparni brojevi*

zeleni), nego može, baš zbog toga, imati pogubne društvene posljedice.

1.2.4.2. *Pojmovni aparat za analizu prava kojim se služe suvremeni pravni znanstvenici, napose kontinentalni, uključujući jugoslavenske, obiluje pojmovnim zabunama.*⁴⁸ U nekoliko ranijih tekstova nastojao sam pokazati da je *na temelju uvida današnjih komunikacijskih teorija, usprkos činjenici da su i oni u krajnjoj liniji nezadovoljavajući (v. 1.2.3.6), moguće izgraditi sistem pojmova za analizu prava koji će u relativno velikoj mjeri respektirati postojeći pojevni "aparat" prava i pravne znanosti, ali će ga pročistiti, upotpuniti, povezati na nov način i tako racionalnije konstruirati.*⁴⁹

Pitanje uz 1.2.4. svode se vjerojatno na jedno osnovno, a to je pitanje o karakteru historijskog istraživanja prava. Naime već činjenica da kontekste u koje transformiramo pravne iskaze ne možemo sabiti u neki utemeljeni sistem upućuje na to da dobar dio konteksta u koje stvarno transformiramo pravne iskaze ima karakter sekvence, tj. slijeda događaja. Po kojim su uzorima strukturirane takve sekvence? (Napose: u kojoj su mjeri historija prava - a i svaka druga historija - upisivanje događaja u unaprijed prihvaćen okvir, koji određuje granice a možda i tok priče koja će biti na temelju događaja ispričana?).

2. Odnos pravne znanosti prema drugima društvenim znanostima

2.1. Još uvijek prisutno, a među dobrim dijelom sociologa, politekonomista, psihologa i sl. *vladajuće uvjerenje o odnosu pravne (i drugih normativnih, tekstualnointerpretativnih i sl.) znanosti i tzv. empirijskih društvenih znanosti jest da, s jedne strane, potonje discipline (barem načelno) mogu formulirati vlastiti empirijski pojam prava (a i drugih simboličkih tvorevina) te, štoviše, otkriti zakone ili pravilnosti koje objašnjavaju dosadašnji razvoj prava i omogućavaju predviđanje njegova razvoja u budućnosti.* To uvjerenje ima nekoliko varijanti.

a) Prva je ona *metafizičkog materijalizma* (točnije: epifenomenalizma), po kojoj su svi svjesni, a to znači i komunikacijski, odnosi u krajnjoj liniji determinirani ili razvojem proizvodnih snaga ili biološkom strukturom čovjeka ili nekim drugim - pretpostavljeno - materijalnim procesima.⁵⁰

48 V. nar. Ivan Padjen, *(Ne)čudorednost (međunarodnog) prava* (Rijeka: ICR, 1988), na str. 133-139.

49 V. *ibid.*, str. 158-168.

50 Ogledni je primjer, kakve još uvijek slijedi ne mali broj jugoslavenskih marksista, v. F. Konstantinov i dr., *Osnovy marksistsko-leninskoi filosofii*, 5. izd. (Moskva: Politizdat, 1981).

S obzirom na to da nazori unutar te varijante nisu formulirani tako da bi dopuštali mogućnost postojanja bilo kojeg dokaza koji bi ih mogao pobiti, a istovremeno su u suprotnosti s (pretpostavljam) našim svakodnevnim uvjerenjem da - unutar ma kako uskih granica - ipak sami upravljamo svojim postupcima te da ima smisla (među ostalim i kao mjera generalne prevencije, tj. daljnjeg upravljanja društvenim događajima) da se međusobno pozivamo na odgovornost za svoje postupke, na tu se varijantu neću posebno osvrnati.

b) Dijametralno suprotnu tezu zastupaju *interpretativni sociolozi prava*, koji prihvaćaju netom izloženo indeterminističko uvjerenje, no vjeruju da je predmet njihova istraživanja *law in action*, točnije: pravnorelevantno ljudsko djelovanje, a ne *law in the books*, točnije: pravna pravila.⁵¹ To je uvjerenje jednim dijelom neopstojno. Sociolozi naime do danas nisu uspjeli formulirati pojam prava kao djelovanja koji ne bi uključivao izričitu uputu na izričita pravna pravila (procesnog ili sl. karaktera).⁵² Dijelom je to uvjerenje interpretativnih sociologa pretjerano. Naime, dobra pravna znanost uvijek istražuje *law in action*. Ostatak je tog uvjerenja opravdan. Praksa pokazuje da sociolozi prava identificiraju niz pojava koje pravnicima izmiču (primjerice, sudačka shvaćanja pravednosti koja nisu vidljiva iz presuda i sl.) te da su primjenom određenih naturalizističkih postupaka dali niz vrijednih objašnjenja prava (pretežno spekulativnog ili pretežno empirijskog karaktera) od kojih neka omogućuju i važna predviđanja unutar zadanog institucionalnog okvira (primjerice, o izgledima crnoga okrivljenog da bude oslobođen od pretežno bijele porote na sjeveru SAD-a).

c) *Najvažnija* (barem unutar današnje jugoslavenske situacije) *varijanta uvjerenja da je moguće izgraditi empirijski pojam prava jest pozitivizam*. Sastoji se od sljedećih postavki: stanja ljudske subjektivnosti (namjere, razlozi za djelovanje, društvene norme i sl.) moguće je identificirati istim metodama kojima je moguće identificirati bilo koju prirodnu pojavu; zadatak je društvenih znanosti, baš kao i prirodnih, da formuliraju zakone ili zakonitosti; društvena znanost koja ispunjava uvjete iz prve dvije postavke vrijednosno je neutralna.⁵³

Premda mi izgleda da je *pozitivizam* u netom izloženom obliku u

51 V. nar. Clive Grace and Phillip Wilkinson, *Sociological Inquiry and Legal Phenomena* (New York: St. Martin Press, 1973).

52 V. pobliže I. Padjen, "Sociologija i pravna znanost: trajna važnost Weberovih i Kelsenovih metodologijskih stajališta", *Naše teme*, god. 31, br. 12 (1987), str. 2159-2174.

53 Po Anthony Giddens, "Introduction", in Id. (ed.), *Positivism* (London: Heinemann, 1974), str. 1-22.

današnjoj filozofiji znanosti dezavuiran,⁵⁴ u jugoslavenskoj je situaciji relevantan zbog tri razloga: onima koji su skloni "stvaralačkoj upotrebi marksizma" na epifenomenalističkim pretpostavkama pruža nadu da bi te pretpostavke mogli dokazati; dobrom dijelu onih koji su kritični prema posveposvemašnje ideologizacije društvenih znanosti kojoj smo bili izloženi pruža nadu da bi je prihvatanjem egzaktnijeg okvira, koji nudi pozitivizam, mogli izbjeći; istraživači društva koji svoj glavni zadatak (opravdano) vide u istraživanju društvenih zakona, odnosno pravilnosti, (neopravdano) tendiraju tome da taj zadatak apsolutiziraju i tako prihvate i pozitivizam i neku vrstu determinizma itd.

2.2. Zbog toga što je razumijevanje, tj. normativno objašnjavanje, temeljna metoda istraživanja društva, koja odgovara na pitanja vrste "Što je to društvena pojava X?", i zbog toga što su glavni odnosi u modernim društvenim sistemima konstituirani pravnim normama, *normativne (interpretativne) društvene discipline, napose (normativna) pravna znanost, logična su pretpostavka tzv. empirijskih društvenih znanosti, koje* (uzročno, funkcionalno ili sl.) *objašnjavaju* društvenu zbilju, tj. daju odgovore na pitanja vrste "Zašto/kako nastaje pojava X?" Upravo ovisnost tzv. empirijskih znanosti o modernim sistemima o pravu i pravnoj znanosti upućuje na vjerojatno, najvažniji zaključak u ovom odsjeku: *u suvremenom društvu koje je u visokom stupnju anomično, tj. u kojemu su proklamirane (u prvom redu pravne) norme neefikasne ili u kojemu su stvarno djelujuće (i opet u prvom redu pravne) norme tajne, tj. nedovoljno dostupne za objavljivanje i komentiranje (što i opet samo po sebi dovodi do anomije), ne samo pravna znanost nego ni druge društvene znanosti nemaju mogućnost postojanja.*⁵⁵

2.3. Premda tzv. *empirijske društvene znanosti* logično pretpostavljaju normativne društvene znanosti, prve *mogu i povratno promijeniti identifikaciju koje daju normativne znanosti*. Tako, primjerice, ono što pravna znanost identificira kao odnos zajma, ekonomska teorija može, sagledavanjem funkcije tog odnosa, identificirati kao odnos vlasništva u ekonomskom smislu. Drastičnije reidentifikacije može dati politička znanost u analizi političkih institucija. No valja voditi računa da *takve reidentifikacije*, da bi bile smislene, *ne mogu nikada svesti institucije*, kao relativno stabilna činjenja i očekivanja društvenih djelatnika, *na njihove uzroke ili učinke.*⁵⁶ Upravo prožimanje

54 V. pobliže I. Padjen, "Pozitivistička i interpretativna sociologija", *Dometi*, god. 20, br. 10 (1987), str. 719-739.

55 V. pobliže I. Padjen, "Pravne pretpostavke znanosti o modernim društvima", *Naše teme*, god. 32, br. 7-8 (1988), str. 1875-1890.

56 V. pobliže I. Padjen, *bilj.* 54, na str. 732.

pravne znanosti i drugih društvenih (a i prirodnih i tehničkih znanosti), koje se danas zbiva u visokorazvijenim zemljama, čini se, ispunjava prognozu koju je prije stotinu godina dao Wundt: da pravna znanosti koja je važila za najlakšu znanost (po Kirchmannu: za makulaturu podobnu), postaje najtežom, jer pretpostavlja znanja svih drugih znanosti.⁵⁷

Nekoliko pitanja uz 2. U kojoj se mjeri velike društvene teorije, koje su po ambiciji empirijski provjerene, no to nisu (a vjerojatno i ne mogu biti), ipak korisne za postavljanje empirijski provjerivih hipoteza srednjeg dometa, napose u istraživanju uzroka i funkcija pravnih institucija? U kojoj je mjeri jugoslavenska ekonomska znanost, odnosno njen glasniji (naivniji? režimski?) dio stvarala pogrešne prognoze, a zbog pretpostavke efikasnosti proklamiranih pravila? U kojoj su mjeri spoznaje drugih društvenih znanosti konstitutivni elementi današnjih pravnih disciplina i pravnog odlučivanja u Jugoslaviji? Postoje li specifični teorijski (konceptualni ili si.) problemi integriranja pravnih i prirodoznanstvenih uvida? Možda najvažnije: da li je razumijevanje, shvati li se kao normativno objašnjavanje (a i ako se shvati kao teleološko), moguće samo ako istraživač i istraživani prihvaćaju iste norme (alternativno: vrijednosti) praktičkog rasuđivanja, koje je onda moguće držati prirodnim pravom, ili je dovoljno da istraživač zna (ali ne prihvaća) norme koje slijedi istraživani? (Hartov odgovor na to pitanje ne izgleda zadovoljavajućim jer se temelji na neodrživoj koncepciji običaja).

3. Izvori marginalizacije i perspektive razvoja pravne znanosti u Jugoslaviji

3.1. Nadam se da je gornja analiza (tč. 1. i 2.) pokazala da *postoje* (uvjetno) *teorijski razlozi marginalizacije pravne znanosti u Jugoslaviji*: to je, s jedne strane, uvjerenje dobrog dijela tzv. pravnih znanstvenika da svoju profesionalnu funkciju obavljaju na zadovoljavajući način i onda kad preporučavaju sadržaj općenormativnih akata, ostajući uglavnom unutar konteksta tih akata; to je, s druge strane, komplementarno uvjerenje socijalnih teoretičara da odgovore na bitna pitanja o društvu, pa i pravu, mogu dati bez osvrta kako na pravo tako i na pravnu znanost, bilo teorije koje su temeljene na posebnim kritičkim uvidima, bilo teorije koje su utemeljene na iskustvu. No valja voditi računa o tom da ta uvjerenja u tolikoj mjeri korespondiraju s interesima onih koji odlučuju o društvenim poslovima (da njihove odluke budu u što manjoj mjeri predmetom analize) i s interesima većeg dijela

57 Nav. po Ralph Dreier, *Recht-Moral-Ideologie* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1981), na str. 26., 41. bilj. 51.

akademske pravne (koji su u veoma maloj mjeri izloženi očekivanju "potrošača" pravne znanosti da ona daje relevantne odgovore na praktična pitanja), da valja zaključiti kako se *pogrešne teorije i neprihvatljivi interesi međusobno podržavaju*.

3.2. Iz kritike vladajućih koncepcija o karakteru pravne znanosti i njezinog odnosa prema pravnom odlučivanju i drugim društvenim znanostima ne može slijediti nikakav radikalni zaključak o tome što bi pravni znanstvenici trebali činiti kako bi popravili svoje discipline (mimo toga da bi oni koji u njih još vjeruju trebali odbaciti pogrešne doktrine o karakteru svog posla i posla koji obavljaju drugi pravnici i društveni znanstvenici). *Pravna znanost može napredovati samo u povoljnijim društvenim* (u prvom redu: političkim) *uvjetima* (koji se, kako izgleda, poboljšavaju) *i samo sustavnim razvijanjem svih svojih komponenata*. Radi jasnoće te ću komponente ukratko naznačiti:

a) Veći broj istraživača tzv. pozitivnopravnih disciplina treba se upustiti u razjašnjavanje konceptualnog aparata i modela odlučivanja unutar svoje discipline i prava u cjelini.

b) Potrebno je razvijati interdisciplinarnu specijalizaciju iz pravnih i srodnih znanosti (kakve su već uobičajene u krivičnom pravu: kriminologija, kriminalistika i si.), napose - ali na posve nov način - iz privrednopravnih i ekonomskih nauka.

c) Ozbiljna istraživanja moraju biti komparativna, odnosno internacionalna, ne samo zbog toga što su vitalni društveni odnosi sve češće transsistemski regulirani nego i zbog toga što studij razvijenih pravnih sistema omogućava i uviđanje vlastitih slabosti i još neshvaćenih opasnosti.

d) Historijska istraživanja najbolji su uvod u razumijevanje današnjih pravnih sistema.

e) Istraživanje prava s naglašenim interesom za čovjekova (ljudska) prava, usto što promiče najrelevantnije političke vrijednosti, potiče i istraživanje konkretizacije prava.

f) Tzv. pravnoznanstvene radove koji ne istražuju stvaranje i/ili konkretizaciju prava (zakonodavnu i upravnu, poslovnu, samoupravnu, sudsku), nego prepričavaju sadržaj općenormativnih akata i to u kontekstu tih akata treba *a limine odbacivati* (da li je moguće dogovoriti taj minimalni recenzentski standard?). Valja, uostalom, voditi računa o tom da je danas važeći argument kako sudske presude, ugovori i sl. nisu izvor prava valjan samo zato što se ti akti nedovoljno objavljuju i komentiraju.

Gornje napomene nisu prijedlog nove pravne znanosti, nego rekonstrukcija postojeće na temelju brojnih obrazaca koji već postoje. Utoliko je rekonstrukcija pravne znanosti tehnološki problem.

2.2. OPĆA HISTORIJA I PRAVNA POVIJEST*

Napomena akademika Posavca da su povijest prije profesionalnih historičara pisali filozofi i pravnici potakla me da ipak postavim pitanje koje se inače ne bih usudio postaviti, da ne bude pogrešno shvaćeno, a to je zašto ili kako je moguće da je današnjim historičarima toliko malo stalo do historije prava ili pak pravničke historije ili pravne povijesti - što samo naoko nije isto, ali ako ozbiljno shvatimo napomenu akademika Posavca, zapravo jest isto. Radi kratkoće, dalje ću govoriti o pravnoj povijesti. Da bih pokazao veličinu toga "toliko malo", koliko je današnjim historičarima stalo do pravne povijesti, poslužit ću se usporedbom koju mi je baš na tu temu prije nekoliko dana napravio kolega Zoran Pokrovac, profesor teorije prava i države na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Splitu i dugogodišnji suradnik Max Planck Instituta za europsku pravnu povijest u Frankfurtu, koji se i sada tamo nalazi na produženome studijskom boravku. Profesor Pokrovac mi je, naime, javio da se upravo vratio s velikog skupa njemačkih historičara u Hamburgu, na kojemu je boravio kao istraživač rečenog instituta za europsku pravnu povijest, te da ne zna što mu je na tom putovanju bilo veći šok: orkansko nevrijeme koje je tehnologijskog giganta kakav je Njemačka potpuno paraliziralo tako kao da ga je bacilo u duboku prošlost u kojemu nije bilo nikakvih prometala (Pokrovac je zajedno sa stotinama drugih putnika sjedio nekoliko sati u mrkloj noći u zaustavljenom i zamračenom, a inače superbrzom i blistavom vlaku koji na putu od Hamburga do Frankfurta gotovo ne izlazi iz gradske rasvjete) ili to što je netom prije doživio na skupu historičara u Hamburgu, a to je ne samo potpuno pomanjkanje bilo kojih spoznaja pravne povijesti nego i pomanjkanje bilo kakvog interesa "općih" historičara za pravnu povijest.

Da bih pokazao koliko je pravna povijest važna samim pravnicima, dovoljno je da spomenem da su moji nastavnici prava, poput ovdje nazočnih akademika Pusića i Iblera, jednu trećinu ili čak jednu polovinu svog studija prava studirali pravnu povijest. Naime, od osnivanja Pravoslovnog (kasnije pa do 1926. godine državoslovnog) fakulteta u Zagrebu 1874. pa sve do 1950. godine student tog fakulteta trebao je položiti samo tri ispita, naime, povijesnopравни, sudbeni i državnoznanstveni, a od početka do kraja 1930-ih trebao je položiti četiri ispita, i to, uz sudbeni i državnoznanstveni, dva pravnopovijesna ispita (e.g. Tintić, 1995: 422-423). Istina je, doduše, da se

♣ Predano na objavu II. 2008., objavljeno kao Ivan Padjen, "Prinos raspravi u povodu predavanja akademika Nikše Stančića i akademika Zvonka Posavca o povijesti kao znanosti", u T. Raukar (ur.), *Aktualnost studija historijske znanosti za suvremenog čovjeka: Friedrich Nietzsche i njegova knjiga "O koristi i štetnosti historije za život"* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, 2008), str. 29-36. Objavljenom tekstu ovdje su dodane upute na literature i na Vicova *Načela nove znanosti*.

uslijed, s jedne strane, pozitivizma i, s druge, marksizma, pravo kao nosiv sastojak društvenih pojava, a pogotovo pravna povijest, već sredinom 19. stoljeća počelo minorizirati čak od samih pravnika.

Tako je uslijed pravnog pozitivizma, koji je filozofijskom i sociologijskom pozitivizmu mnogo bliži nego što su njegovi sljedbenici spremni uočiti, nakon njemačke kodifikacije građanskog i krivičnog prava na prijelazu u 20. stoljeće, u njemačkim pravnim fakultetima gotovo ukinut studij pravne povijesti. Svakom tko nešto malo zna o pravu, a to su u Njemačkoj znali svi imalo obrazovani, zna da je to morao biti šok. Šok zbog toga što je u njemačkim carstvima i državama sve od početka drugog milenija pa do kodifikacija na njegovom izmaku rimsko pravo bilo upotrebljavano kao opće pravo. To znači da je bilo izvor za popunjavanje praznina u zakonima i germanskim običajima. Vrijedilo je po prilici po onoj istoj formuli po kojoj se rimsko pravo izučavalo čak u univerzitetima u sjevernoj Francuskoj, u kojima nikada nije bilo opće pravo. To je formula da rimsko pravo nije samo *jus scriptum*; tj. pisano pravo, nego *ratio scripta*, tj. pisani razum, koje vrijedi ne toliko *ratione imperii*, tj. po sili, koliko *imperio ratione*, tj. po razumu (Koschaker, 1953: nar. 108-109). Po Zweigertu i Koetzu, dvoje istaknutih njemačkih poredbenih pravnika, upravo nedostatno pravnopovijesno obrazovanje njemačkih pravnika u ranome 20. stoljeću objašnjava toliko mali otpor njemačkih pravnika nacizmu, tj. njihovu nespремnost da se suprotstave učenju da je zakon dok god ispunjava formalne uvjete da bude zakon čak i onda kad naređuje zločine (v. 1977: 18). Obnova izučavanja i podučavanja pravne povijesti u Njemačkoj nakon Drugoga svjetskog rata, koja je potaknuta Koschakerovom studijom o Europi i rimskom pravu te nastavljena upravo Max Planck Institutom za europsku pravnu povijest, išla je za tim da pokaže i istraži europske korijene njemačkog prava. Svrha je bila s jedne strane kritika nacističkog nasljeđa u pravu, koje je neutemeljeno koristilo i pravnu povijest za podupiranje rasističkih doktrina, a s druge potraga za pravnim institutima zajedničkim što širem krugu europskih prava, na kojima je moguće stvarati pravni poredak ujedinjene Europe.

Pravo - ne samo prošlo nego i pozitivno - bilo je minorizirano i bagatelizirano kao predmet istraživanja u socijalizmu. To zahvaljujući, s jedne strane, utjecaju marksizma ili, točnije, dogmatskoga ili školskog marksizma, po kojemu ekonomska baza određuje ideologijsku nadgradnju (nar. kako je i jednu i drugu odredio posljednji plenum CK KP); s druge strane, pozitivizma u najširem smislu, tj. kako pravnog, po kojemu je i Bagehotova žena muško ako to tako Parlament propiše zakonom, tako i filozofijskog i sociologijskog, koji nije u stanju definirati pravo sociologijski pa ga stoga

ignorira ili o njemu fabulira. Na tim pretpostavkama nastala je, među ostalim, i nevlasnička doktrina društvenog vlasništva, po kojoj je društveno vlasništvo, kako je ono uspostavljeno u SFRJ te proglašeno Ustavom SFRJ iz 1974 (Sl. l. SFRJ 9/74). i Zakonom o udruženom radu (Sl. l. SFRJ 53/76), samo društvenoekonomski odnos a ne i pravni odnos. Zasluga je ove akademije da je putem Radne grupe "Pravo i društvo - temeljna istraživanja", koju su osnovali i vodili akademici Natko Katičić i Eugen Pusić krajem 1970-ih, ranih 1980 ih pokrenula obuhvatnu raspravu pravnika, ekonomista, politologa i sociologa o naravi društvenog vlasništva, koja je, među ostalim, pokazala neutemeljenost tada službene doktrine da je društveno vlasništvo samo ekonomski odnos (Pravo i društvo 1983-84, vol. 4, 1985). Tako je profesor Jakša Barbić, danas i sam član HAZU, demonstrirao pravnu narav društvenog vlasništva pokazujući izvadak iz zemljišnih knjiga u kojemu je, u vlastovnici, kao korisnik društvenog vlasništva bila upisana "Koka" iz Varaždina, pitajući "Kako to da je u zemljišnim knjigama, koje sigurno jesu dio prava, nosilac društvenog vlasništva upisan u vlastovnici kao nosilac vlasničkog prava korištenja ako se on, po 'radno-klasnoj' teoriji, s predmetima u društvenom vlasništvu nalazi samo u ekonomskom odnosu?" (v. Barbić, 1985; slično Padjen, 1985). Svojim sam prinosima pokušao pokazati da su veliki dijelovi složenih modernih društvenih sistema, naročito velike organizacije od kojih se svaka sastoji od mnoštva postupaka odlučivanja, ne samo uređeni, tj. regulirani, nego i ustanovljeni, tj. konstituirani, pravnim mjerilima te da bez spoznaje tih mjerila uopće ne možemo spoznati te dijelove modernih društava; te da, posljedično, oni moderni društveni sistemi u kojima je pravo velikim dijelom tajno, a socijalističke su "društveno-političke zajednice" bili baš takvi sistemi, sama ta društva ostaju nespoznatljiva (nar. Padjen, 1988). U vrijeme kad sam izvodio te teze, nemali broj mojih kolega nevjericom ih je pratio, ne zbog toga što su nijekale službene marksističke doktrine (jer su te doktrine već tada mnogi javno kritizirali), nego zbog toga što je izgledalo da preokreću sva naslijeđena učenja o društvu naglavce. U međuvremenu, primat interpretativnog ili hermeneutičkog pristupa izučavanju društvu, koji je 1980-ih bio izazov i u zapadnoj literaturi, postao je općeprihvaćenim stajalištem, kako to pokazuju članci o ulozi prava u konstituiranju društvenih pojava u *The International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* iz 2001 (nar. Cotterrell, 2001). Hrvatska je, nažalost, ostala po strani takvih uvida tako da je Ustavni sud Republike Hrvatske svojim Rješenjem U-I-137/1992 od 24. lipnja 1992 (NN 43/92) proglasio da je društveno vlasništvo doista samo društvenoekonomski a ne i pravni odnos i da stoga ne potpada pod ustavno jamstvo prava vlasništva čime je otvoren put njenoj nacionalizaciji, tj.

ukidanju društvenih poduzeća kao samostalnih robnih proizvođača. Sumnjam da bi nešto tako bilo moguće da su hrvatski pravnici i drugi društveni znanstvenici ozbiljnije shvaćali pravnu povijest. Dovoljno je ovdje kazati da je Max Weber prestao biti marksistom i postao, ne iznenađujuće, veberijancem, tj. društvenim znanstvenikom koji polazi od toga da je prva zadaća društvene znanosti da razumije značenje koje svojemu djelovanju daju sami društveni djelatnici, kad je u svojoj doktorskoj disertaciji bez uspjeha pokušao dati marksističko objašnjenje povijesti trgovačkih društava (Weber, 1889). Tim zaokretom Weber je, kao što su to pokazali Stephen Turner i Regis Factor u knjizi o Weberu naslovljenoj *Pravnik kao društveni mislilac* (1994), otvorio put prenošenju temeljnih pojmova državnopravnih disciplina u sociologiju te očuvanju neokantovstva kao prešutne pretpostavke velikog dijela društvenih znanosti do današnjeg dana.

Pravnici koji su dobri historičari, što mogu biti samo ako razumiju ideje koje su utkane u institucije i prakse, kao što to u nas razumiju, primjerice, akademik Lujo Margetić i profesor Šefko Kurtović, mogu razaznati razloge zbog kojih je Weberu, ili bilo kome drugom, teško objasniti postanak trgovačkih društava, ili bilo kojih drugih pravnih subjekata, ekonomskim čimbenicima, ili bilo kojima drugim čimbenicima što ne uključuju razloge za djelovanje i vjerovanja na kojima se temelje ti razlozi. Možda je najveće postignuće zapadnih pravnika to da su stoljećima prepoznavali vjerovanja i ideje na kojima se temelje institucije ali ih nisu niti pokušali definirati. Tako zapadni pravnici znaju da je pojam pravnog subjekta, ukućujući trgovačkih društava, bitno utjecan pojmovima tri srodne a ipak veoma različite kulture. Ponajprije to su pojmovi *οὐσία* i *ὠλή* iz grčke filozofije. Prvi od ta dva pojma ima slijedeća današnja rječnička značenja: "1. bitnost, biće i pojam, zbilja; 2. poet. življenje, u plur. dani života (Sof. Trah. 911); 3. imanje, imetak, imovina, za više njih također u pluralu.... gotov novac... zemlje" (Senc, 1910: 684). Drugi ima rječnička značenja drva, drveća, ali i građe, te stvari materijala, naročito balasta u brodu. Nadalje, to su rimski latinski pojmovi *substantia*, tj. imetak, i *dramatis persona*, tj. lice u drami. Napokon, to je pojam osobe iz kršćanske teologije Presvetog Trojstva, koje je po suglasnom teologijskom sudu na kraju nepojmljiv ili barem nerazlučiv (što svaki teolog nauči na kraju tisućustraničnog udžbenika o predmetu). Multikulturalna i istovremeno metafizička pozadina pojma pravnog subjekta potencirala je rimsku pravničku mudrost iskazanu u maksimi *omnis definitio periculosa est*. Tako jugoslavenski, izvorno austrijski i danas hrvatski Zakon o parničnom postupku (Sl. l. SFRJ 4/77; NN 53/91) u svom članku 77. stavku 3. sadrži odredbu koja istovremeno priznaje metafizičku narav pravnog subjekta i

odbija da je odredi kad kaže: "Parnični sud može iznimno, s pravnim učinkom u određenoj parnici, priznati svojstvo stranke i onim oblicima udruživanja koji nemaju parničnu sposobnost prema odredbama st. 1. i st. 2. ovog člana ako utvrdi da, s obzirom na predmet spora, u suštini udovoljavaju bitnim uvjetima za stjecanje stranačke sposobnosti, osobito ako raspolažu društvenim sredstvima odnosno imovinom na kojoj se može provesti izvršenje" (kurziv I. P.). Pravničko izbjegavanje odredbe temeljnih pravnih pojmova (subjekta, objekta, prava, obveze, izvora itsl.) kritičari prava (nar. filozofi) drže znakom prizemnosti pravničkog rasuđivanja. Iako je to dijelom točno, izrazom je i pravničke umjerenosti. Da pravnici odrede temeljne pravne pojmove, naročito pojam pravnog subjekta, ponovno bi se sve znalo te bi oni koji nisu pravni subjekti ili pak subjekti koji vrijeđaju bit pravnih subjekata gorjeli na lomačama. Štoga bio uzrok ili razlog pravničke suzdržanosti (ili nesposobnosti) konceptualizacije, muljava prizemnost ili humanistička suzdržanost, veoma je bliska malne istovjetnoj suzdržanosti historičara. Što je još jedan razlog za postavljanje pitanja zašto ili kako je moguće da je današnjim historičarima toliko malo stalo do pravne povijesti.

Još je jedan razlog za isto pitanje strogost u navođenju izvora, koja je, ako je po Anthonyju Graftonu u knjizi naslovljenoj *Fusnota: čudesna povijest* (1997), temelj historije kao znanosti, koji je uveo Ranke sredinom 19. stoljeća. Sam Grafton, nakon duge eulogije historičarskoj podrobnosti i utemeljenosti uvedenoj zahvaljujući fusnoti, priznaje da su pravnici počeli koristiti citate a time i funkcionalni ekvivalent fusnota još u četvrtom stoljeću (*ibid.*: 30).

Do sada sam se osvrtao na to što se danas naziva teorijskim i metodologijskim ili pak metodskim okvirom pravne, odnosno pravničke povijesti koji je važan za historiju. Pokazat ću sad tri sadržajna prinosa pravne povijesti koja su *prima facie* važna za historičarsku historiju, zbog toga što su utemeljena na jakim razlozima a odudaraju od, ako tako smijem kazati, službene doktrine ili naslijeđenog pogleda historičarske historiografije.

Prvi je ideja povijesti. Danas je ovdje bilo govora o tom kad je akademik Stančić pokazivao kada se ta ideja pojavila sa stajališta historičarske historije. Pravna povijest (nipošto samo pravnička), daje veoma različit prikaz, po kojemu se ideja povijesti pojavila tada kad su francuski pravnici u 16. stoljeću očistili Justinijanovu kodifikaciju od srednjovjekovnih dodataka (*glossae* i sl.) te, očistivši je, ustanovili da je uređivala veoma različit svijet od njihovog te da su dakle u drugačijem svijetu i da vrijeme donosi velike mijene (v. e.g. Franklin, 1963: 18 i d.).

Drugi je mogućnost historije kao znanosti. Našao ju je Giambattista Vico, historičar i filozof prava, u Načelima nove znanosti (1744). Pokazavši da historija može biti i konstruktivna i kritična oslobodio ju je ovisnosti o pisanim izvorima. Pokazavši da u historiji pitanja o idejama i pitanja o činjenicama nisu odvojiva omogućio je protuudar na kartezijanizam (Colingwood, 63-71, nar. 66, 70-71)

Treći je ideja progresa. Danas je ovdje rečeno kako se javlja u 18. stoljeću. Harold Berman u uvodnome poglavlju *Prava i revolucije: nastanku zapadnoga pravnog nasljeđa* (1983) uzima kao jednu od dokazanih činjenica (ne samo pa vjerojatno niti prvenstveno pravne povijesti) da je ta ideja izraz samosvijesti klera kao staleža te onda i njegovoga samoproглаšenog poslanja da unapređuje svijet na početku drugog milenija (*ibid.*: 28, 109). za vrijeme prve zapadne revolucije kojom nastaje i moderno pravo. Taj Bermanov nalaz može biti poduprt Eisenstadtovim, u njegovoj studiji o fundamentalizmu, da su sve osovinske civilizacije razvile skupine "intelektualaca", koje su ispovijedale da imaju znanje o tom kako stvoriti savršeni svijet (1969: 13 i dr.). To, ponovno, nije nalaz pravne povijesti, nego sociologije. Međutim, kao što sam gore već spomenuo, sociologija zahvaljujući u prvom redu Weberu ionako duguje niz ključnih pojmova pravnoj znanosti te se dijelom ustrojila kao historijska sociologija. Ta disciplina izgleda mi kao dobar obrazac za pravnu povijest ili barem njezin dio. Izgleda mi također kao dobar obrazac za barem dio historičarske historije.

Sve što sam kazao omogućuje mi da pitanje koje sam postavio sada proširim: Zašto ili kako je moguće da je današnjim historičarima toliko malo stalo do pravne povijesti, kad je već toliko široko priznato da bez pravne povijesti, odnosno poznavanja prava tako kako ga spoznaju pravnici, nije moguće spoznati moderna, a niti velik dio predmodernih društava?

2.3.1. NORME I ČINJENICE: PRILOG PREVLAĐAVANJU POKUŠAJA SOCIOLOGIZACIJE PRAVNE ZNANOSTI *

Od kada je ustoličena trodioba pravne znanosti (na normativnu pravnu znanost, filozofiju prava i sociologiju prava), traju i pokušaji da se ta trodioba prevlada, i to prvenstveno sociologizacijom normativne pravne znanosti. Ti su pokušaji, međutim, doveli do relativno malih rezultata. Razlog je uvjerenje da normativna pravna znanost izučava norme, a da sociologija istražuje nešto mnogo realnije, naime, društvene činjenice. Svrha je ovog rada da pokaže da je to uvjerenje pogrešno, jer su društvene činjenice inherentno normativne. U tu svrhu, rad analizira upotrebe izraza „normativna pravna znanost“, upućuje na neutemeljenost shvaćanja da je ta znanost normativna s obzirom na svoj predmet, te upućuje na to da može biti normativna samo s obzirom na metodu i funkcije. Rad analizira neke reprezentativne interpretacije normativne metode (Kelsen, Lukić) te zaključuje da najbolji temelj za rekonstrukciju pravne znanosti, kao i sociologije i filozofije prava, pruža filozofija svakodnevnog jezika (Wittgenstein, Winch), koja prevladava jaz između logike i jezika, pa time omogućava i da se svo ponašanje, i jezično i nejezično, interpretira normativno.

1. Trodioba sistematskih pravnih disciplina

Početkom ovog stoljeća prihvaćeno je stajalište da ne postoji jedna sistematska pravna disciplina, nego tri, i to: filozofija prava, normativna pravna znanost (i njezin opći dio: teorija prava) te sociologija prava. Mnoštvo stajališta o karakteru svake od tih disciplina moguće je, uz cijenu koju takva pojednostavnjenja nužno nameću, sažeti u sljedećim postavkama: filozofija prava izučava odnos prava (shvaćenog, prvenstveno, kao sistema normi) i vrijednosti; normativna pravna znanost izučava pravo kao sistem normi; dok sociologija prava izučava utjecaje pravnih normi na društvene činjenice (društvene odnose) i, obratno, činjenica na norme.

Istovremeno s prihvaćanjem trodiobe sistematskih pravnih znanosti, pojavilo se i stajalište da je historija prava, kao historijska disciplina, slična sociologiji prava po tome što izučava uzajamne utjecaje činjenica i normi: ali da, za razliku od sociologije prava koja daje objašnjenja čitavih klasa pojava upućivanjem na opće zakone društvenog razvoja, historija prava daje

* Predano na objavu IV. 1983., objavljeno kao izvorni članak u *Pravo i društvo* 1982-83, vol. 3 (1984), 20-44. Izvorno prilog raspravi na 18. sastanku "Radne grupe 'Pravo i društvo – temeljna istraživanja'" Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 25. travnja 1983. povodom teza Nikole Viskovića, "Znanost politike i prava u nas". Prilagođeno.

objašnjenja pojedinačnih događaja, bez pozivanja na takve opće zakone (pa stoga historija prava i nije držana sistematskom disciplinom). No kako takvo razlikovanje historije i sociologije prava očito odudara i od ambicija mnogih historičara (naročito onih marksističke orijentacije) i od rezultata koje je postigla opća sociologija prava, status historije prava ostao je sporan. A akademska praksa, čini se, pokazuje i osobit način njegovog razrješavanja: historija prava se sve više ignorira, nerijetko u ime zamjene koju bi trebalo pružiti - navodno egzaktniji i aktualniji - uvidi sociologije prava i drugih tzv. empirijskih društvenih znanosti. To je uostalom i opći pravac razvoja pravne znanosti tamo gdje se o razvoju uopće može smisleno govoriti.

1.1. Spornost pokušaja sociologizacije pravne znanosti

Otkada je trodioba sistematskih pravnih disciplina ustoličena čine se i naponi da se ona ukine, i to u jednome osobitom pravcu: naime u tome da se normativna pravna znanost sociologizira. Na to, u još osobitijem pravcu (koji ima naročito značenje za juridičku disciplinu što se naziva teorijom države i prava), poziva i Visković u "Znanost politike i prava u nas" (a mnogo temeljitije u *Pojmu prava*, 1976, 2. izd. 1981). No sve što je do sada postignuto u tom pravcu - bilo u kontinentalnoj Europi, bilo čak u SAD-u - uz rijetke je iznimke (kao što je to, inače krajnje problematična, *Policy Oriented Jurisprudence*) spekulativna sociologizacija teorije prava i razvoj posebnih - uvjetno rečeno - sociologija prava, kao što su to naročito: kriminologija i sociologija porodice te nauka o internacionalnim odnosima, nauka o političkim sistemima i nauka o upravi. Štoviše, neke klasične pravne discipline (napose građansko pravo) nisu ni do danas dobile "svoje" sociologije, a nije ni jasno u čemu bi se one sastojale.

Vjerujem da je razlog takvog stanja, koje pobornici sociologizacije prava sa žaljenjem osuđuju, načelno krivo postavljanje odnosa tzv. normativne pravne znanosti i sociologije. Normativnu pravnu znanost treba nesumnjivo izvesti iz stanja u kojemu može komotno tvrditi da je neki komad papira ustav ili zakon samo zbog toga što tako tvrde oni koji su u svojim rukama skupili najveću društvenu moć. Da bi je bilo moguće izvesti, potrebno ju je, po svemu sudeći, drugačije utemeljiti. No to novo utemeljenje ne može počivati na neupitnoj pretpostavci da pravna znanost izučava norme a sociologija (ili pak politologija) činjenice (ili, što je još spornije, međusobne utjecaje činjenica i normi).

Zadatak je ovog teksta taj da zacrta mogući pravac takvoga novog utemeljenja pravne znanosti. Ideja je vodilja da su tzv. društvene činjenice inherentno normativne (što, dakako, ne znači da su eksplicitno normirane,

pogotovo ne normama državnog prava) i da bi ih pravnici, te - u najvećem broju slučajeva - i sociolozi, politolozi i sl. stručnjaci tako trebali i tretirati. Da bi zacrtao taj pravac, glavni dio ovog rada ograničava se na svega tri problema, s time što za treći daje samo - doduše podugačak - uvod. To su: (1.2) višesmislenost izraza "normativna pravna znanost"; (2) norme kao predmet pravne znanosti; (3) normativna metoda i njezin odnos prema uzročnom objašnjenju po (3.1) Lukiću, (3.2) Kelsenu i (3.3) suvremenoj analitičkoj filozofiji (za osnovno razumijevanje temeljne ideje dovoljno je pogledati (1.2) i (3.3)).

U nastavku ovog teksta, koji je rad u nastanku (*work in progress*), pokušat ću prikazati, prvo, raspravom problema "objašnjenja" i "razumijevanja", odnos suvremenih analitičkih i hermeneutičkih poimanja metoda društvenih znanosti i paralelnih pozitivističkih poimanja; i, drugo, raspravom problema teorijske konstrukcije i vrijednosne obojenosti, normativnu funkciju pravne i drugih društvenih znanosti. Nadam se da će mi ti izvodi naposljetku omogućiti da obranim osnovnu tezu ovog rada, a to je, da je pravnu znanost, doduše, potrebno sociologizirati, ali u tom smislu da istražuje metodama (manje sporno: načinima) koji su njoj inherentni, a to su: (a) razumijevanje i ciljno objašnjavanje, kako su ih počeli razvijati napose suvremeni pobornici hermeneutičke (kognitivne, interpretativne) sociologije; (b) argumentacija, napose kako su je nastavili razvijati pripadnici briselske (Perelman), frankfurtske (Habermas, Apel) i erlangenske (Lorenzen) škole, s time što je za spoj tih načina koji je logično nužan - primjereniji naziv praktička filozofija, nego bilo sociologija prava bilo pravna znanost.

Tom tezom neću dovoditi u pitanje niti mogućnost niti važnost posebnih sociologija prava kao tzv. empirijskih teorija srednjeg dometa. No ako mi izvod uspije, pokazat ću da takve sociologije nužno duguju i svoj pojam prava i identifikaciju pojedinih pravnih pojava sistemu i metodama pravne znanosti, odnosno filozofije; te da je historija - a ne sociologija - još uvijek *magistra vitae*.

1.2. Višemislenost izraza normativna pravna znanost

Većina pravnika - a pod njihovim utjecajem i najveći dio sociologa, politologa, ekonomista i istraživača slične naobrazbe i usmjerenja - uzima kao posve jasnu tvrdnju da je pravna znanost (bez obzira na to priznaje li joj se karakter znanosti ili ne) normativna disciplina. No značenje izraza "normativan" očito nije posve jasno.

Tako primjerice Bobbio u " 'Sein' and 'Sollen' in Legal Science", ARSP, Beiheft N. F., 6 (1971), na str. 8. i d., izvodi da, po Kelsenu (a i Rossu), pravna

znanost može biti držana normativnom disciplinom zbog tri različita razloga: (a) zbog toga što izučava norme, tj. s obzirom na svoj predmet; (b) zbog toga što promatra društvenu zbilju kroz određeni normativni sistem, tj. s obzirom na svoju metodu; (c) zbog toga što ona sama postavlja norme, tj. s obzirom na svoju funkciju.

Ostavljajući na stranu normativnost u smislu pod (a), tj. s obzirom na predmet, jer je ono - po njegovom sudu - "najmanje sporno značenje izraza 'normativan'", Bobbio navodi da je moguće razlikovati četiri modela normativne pravne znanosti s obzirom na metodu (b) i funkciju (c). To su: (1) normativno-deskriptivna pravna znanost, tj. normativna s obzirom na metodu, ali ne i funkciju ("čista pravna znanost" za kakvu se zalagao Kelsen); (2) normativno-preskriptivna pravna znanost, tj. normativna i s obzirom na metodu i s obzirom na predmet (za koju se zalažu pobornici prirodnog prava); (3) eksplanatorno-preskriptivna znanost, tj. deskriptivna s obzirom na metodu, ali preskriptivna s obzirom na funkciju (kakvu je pokušao izgraditi Ross); i (4) eksplanatorno-deskriptivna pravna znanost tj. deskriptivna i s obzirom na metodu i s obzirom na funkciju (kakvu su pokušali izgraditi američki pravni realisti). (*comp.* Lanović, *Uvod u pravne nauke*, 2. izd., 1942, na str. 23, 26-30).

Bobbiova analiza nesumnjivo je vrijedan poticaj za preispitivanje naivnog poimanja kojemu je jasno po čemu je pravna znanost normativna disciplina. No čini se da njegova analiza istovremeno i sama trpi od nekih naslijeđenih nedostataka pravničkog samorazumijevanja.

S jedne strane, i te kako je sporna normativnost pravne znanosti s obzirom na predmet (tj. u smislu gore navedenom pod a). S druge, sporno je i samo razlikovanje normativnosti s obzirom na predmet (pod a), s obzirom na metodu (pod b) i s obzirom na funkciju (pod c). U idućim razmatranjima pokušat ću, analizom prva dva značenja izraza normativan predložena od Bobbia, djelomično potkrijepiti upravo iznesene tvrdnje.

2. Norme kao predmet pravne znanosti

Nastavnici tzv. pozitivnopravnih disciplina nerijetko provjeravaju znanje koje su njihovi slušači stekli u kolegiju teorija prava, postavljajući naoko nevino pitanje "No, što je to pravna norma?", očito pretpostavljajući da je na to pitanje moguće dati jednoznačan odgovor. Svrha je idućih razmatranja da uputi na sljedeće: prvo, na to da uopće nije moguće identificirati norme kao predmet prava bez odgovarajuće metode (2.1); drugo, na to da normativna metoda pretpostavlja ne samo postojanje normativnog sistema nego i

poznavanje strukture društvenih odnosa koji su, zahvaljujući tome, nužno i predmet normativne pravne znanosti (2.2). No upravo drugi dio razmatranja trebao bi dovesti u sumnju pretpostavku koju bi mogao pobuditi prvi dio, a to je da norme identificiramo na temelju neke *a priori* sheme koju je moguće apstrahirati iz njezinoga jezičnog i izvanjezičnog konteksta.

2.1. "Normativni materijal" pravne znanosti

Pravnici u svom svakodnevnom radu neupitno polaze od toga da je predmet njihovog izučavanja jasan, jer ga sačinjavaju norme koje su u pisanom obliku jezično formulirane. No jedino što može podržati to uvjerenje dogmatski je stav da postoji nekakav nedvojbeni autoritativni "pravni materijal" po uzoru na Justinijanovu kodifikaciju, koja je bila ne samo *jus scriptum* nego i *ratio scripta*. Svi ostali razlozi govore, međutim, protiv tog uvjerenja.

Prvo, ne postoje dovoljna gramatička obilježja koja bi razlikovala jezične iskaze koji jesu norme od onih koji to nisu. Čak ako se prihvati da su zapovjedni način i upotreba riječi kao što su "treba", "mora", i sl. karakteristični za normativni način izražavanja, te karakteristike nisu nipošto dovoljne za identifikaciju svih pravnih kriterija - potrebne su očito određene logične transformacije iskaza u pravne norme (najuobičajenije su transformacije svih iskaza u hipotetičke sudove oblika "Ako p, treba q"). Drugo, postoje pravnorelevantni iskazi koji su bitan dio prava, a ne mogu biti transformirani u logički oblik pravne norme, jer sadrže samo "hipoteze" pravnih normi. ("Ako p", *e.g.* katastarske mjere zemljišta) ili, štoviše samo prijedloge "hipoteza" (*e.g.* vještačenja). Treće, "autoritativni pravni materijal" sačinjavaju ne samo pisani pravni akti nego i usmeni akti i, štoviše, ne samo jezično formulirani iskazi nego i nejezični akti (konkludentne radnje) i sama šutnja, te običaj, kao najsloženiji od svih pravnostvaralačkih akata.

Svi upravo navedeni razlozi govore u prilog tvrdnji da norme uopće nije moguće identificirati kao predmet istraživanja bez odgovarajuće metode, tj. bez promatranja raznolikih ljudskih ponašanja, jezičnih i nejezičnih, putem određene interpretativne sheme - ma u čemu se ta metoda sastojala i ma koji bio njezin izvor. No iz toga ipak ne slijedi da je posve pogrešno govoriti o normama kao o predmetu pravne znanosti. Jer, s jedne strane, i sama je ta interpretativna shema (o kojoj će biti riječi pod 3) predmet izučavanja pravnika. To izučavanje je, doduše, moguće držati pravnofilozofijskim, a izraz pravnoznanstveni rezervirati za sustavnu primjenu te sheme. No takvo odvajanje filozofije prava i pravne znanosti pretpostavlja ne samo to da nam je ta shema dana *a priori*, tj. da logično prethodi iskustvu, nego i to da ju je

moguće apstrahirati iz njezinoga jezičnog i izvanjezičnog konteksta (kao što drži Kelsen - v. tč. 3.2.2.3).

S druge strane, čak ako pretpostavimo da nam je ta interpretativna shema dana ne samo *a priori* nego i da ju je moguće apstrahirati iz njezinog konteksta, nije nipošto svejedno na koji ju dio zbilje primjenjujemo, tj. kojemu dijelu društvene zbilje priznajemo karakter "autoritativnoga pravnog materijala". Uostalom, po svemu sudeći najveći se dio spora pobornika tradicionalne pravne znanosti i pobornika njezine sociologizacije, koji se naizgled vodi o metodi (u Bobbiovom smislu) ustvari vodi o predmetu (u Bobbiovom i upravo izloženom smislu). Naime, dok tradicionalisti nastoje pod svaku cijenu naći barem, osnovni "autoritativni pravni materijal", odnosno pravnostvaralačke akte, u nekima formaliziranim i zapisanim "komadima jezika" (e.g. u Službenom listu), sociolozi ga pokušavaju naći u običajima kao spletu jezičnih i nejezičnih ponašanja, bez obzira na to u kojoj mjeri ta ponašanja imaju svečani, jasni ili zaokruženi oblik.

Prema tome, već je na ovome mjestu moguće ustvrditi kako je dobar dio uobičajenog razlikovanja normativne pravne znanosti i sociologije prava krivo predočeno. Očito je, naime, da su pravnici koji nastoje iznaći pravne norme u difuznoj praksi određenih društvenih grupa (kao što to mahom nastoje stručnjaci za privredno pravo ili za internacionalno pravo) po izboru svog predmeta sociolozi, te da su, u istom smislu, sociolozi, politolozi i ekonomisti koji nastoje naći pravila koja se doista primjenjuju u društvu zapravo pravnici. No upravo to uočavanje relativnosti razlike između pravne znanosti i drugih društvenih znanosti ponovno upućuje na uvjetovanost predmeta istraživanja izborom metode promatranja. Valja se naime pitati ne postoje li iza različitih predmeta tradicionalista i sociologa i različite sheme za interpretaciju društvene zbilje, napose različita poimanja reda i sukoba u društvu.

2.2. "Činjenični materijal" normativne pravne znanosti

Po Kelsenu, pravna znanost izučava isključivo pravne norme, a ne i ljudska ponašanja koja su regulirana tim normama. To se Kelsenovo stajalište temelji na sljedeće dvije pretpostavke. Prvo, po njemu, pravna je norma shema za interpretaciju ljudskog ponašanja kao pravno dobrog, odnosno pravno lošeg. Iz te pretpostavke slijedi da je sve što je s pravnog stajališta moguće i potrebno kazati o ljudskom ponašanju kazano kad su opisane pravne norme koje to ponašanje reguliraju (v. e.g. *The Pure Theory of Law*, tr. of 2nd ed., 1967, str. 163-168.). Drugo, da bismo uopće mogli očitati sadržaj određenog akta (jezičnog iskaza, geste ili sl.) kao pravnu normu, po Kelsenu je potrebno dvoje (v. razloge u tč. 3.2.2.2): (a) da postoji viša pravna norma koja autorizira

izdavanje (eventualno i sadržaj) tog akta kao pravnostvaralačkog akta (tj. kao ustava, zakona, presude ili sl.); (b) da imamo apstraktnu shemu norme ponašanja (oblika "Ako p, treba da q") kojom možemo interpretirati sadržaj nekog akta kao konkretnu normu ponašanja. Iz tog slijedi da je moguće identificirati konkretne pravne norme i bez poznavanja ponašanja na koje se norme odnose.

Prvu je pretpostavku u našoj literaturi izričito osporio Visković tvrdnjom da postoje prednormativni pravni odnosi, tj. društveni odnosi koji su sastojak prava premda nisu regulirani pravnim normama (*Pojam prava*, 2. izd., 1981, tč. 36-39.). Ta je tvrdnja točna u mjeri u kojoj upućuje na to da u svakome pravnom poretku postoje ponašanja koja su pravno relevantna, premda nisu izričito regulirana izričito formuliranim pravnim normama. No ta je tvrdnja preširoka (ili barem sporna) ako se njome sugerira da je takva ponašanja moguće identificirati bez primjene neke normativne metode (v. tč. 3). Istovremeno, tvrdnja je preuska ako se njome ne dovodi u pitanje i druga gore navedena Kelsenova pretpostavka.

Tu drugu pretpostavku dovodi u pitanje filozofska hermeneutika (napose Gadamer, *Istina i metoda*, prij., 1978, na str. 325. i d.). Po uvidima koje nudi ne postoji oštra razlika između razumijevanja, interpretacije i primjene nekog teksta ili druge simboličke tvorevine, a svaki čin razumijevanja pretpostavlja određeno predrazumijevanje. Drugim riječima, potonje znači da spoznati možemo samo ono što nam je, na neki način, već od ranije poznato. U svjetlu tog uvida - da razumijevanje ima kružni tok - izgleda primjerenom tvrdnja da interpret tumači značenja određenih akata kao konkretne pravne norme ne samo u svjetlu određene apstraktne sheme pravne norme (v. Kelsenovu drugu pretpostavku pod b) nego i u svjetlu svojega već ranije stečenog poznavanja nekih društvenih odnosa koji su slični odnosima na koje se odnosi interpretirani akt. Primjerice, da bi interpret mogao razumjeti, odnosno interpretirati odredbu pravnog akta (čl. 602. ZOO) koja kaže "kad je ugovoreno da izvođač izradi od svog materijala, a nije određena kvaliteta, izvođač je dužan dati materijal srednje kvalitete", nije dovoljno da interpret tu odredbu čita samo u svjetlu apstraktne sheme pravne norme, koja primjerice kaže "Ako p, treba da q", nego da je, na neki način, već upoznat sa situacijama u kojima se izvođač ugovorom obvezao da izradi stvar od svog materijala, itd., pa eventualno i s nekom konkretnom situacijom u kojoj bi citiranu odredbu možda trebalo primijeniti.

Ako je upravo iznesena postavka filozofske hermeneutike prihvatljiva, predmet pravne znanosti su ne samo pravne norme nego i ljudska ponašanja prije nego dođu u bilo kakav kontakt s izričito formuliranim pravnim

normama. Pitanje je, međutim, i ovdje (upravo kao i u slučaju Viskovićevih prednormativnih pravnih odnosa) da li je takva ponašanja moguće identificirati kao nenormativne činjenice, odnosno točnije, na temelju neke nenormativne (e.g. uzročno-objašnjavajuće) metode, ili je, naprotiv, takva ponašanja moguće identificirati samo putem određene normativne metode, pa su, prema tome, takva ponašanja doduše predpravne, ali ipak normativne činjenice. Nadalje, time se ponovno otvara pitanje da li su doista pravne norme rezultat interpretacije nekih činjenica (jezičnih izraza, gesta, ili pak naoko neznakovnih ponašanja) u svjetlu neke apstraktne sheme, ili su, naprotiv one inherentno normativne, u tom smislu da već one same - ili barem neke od njih - sadrže takve sheme. Ta pitanja vode, dakako, u srž problema odnosa normativne pravne znanosti i sociologije.

3. Normativna metoda i uzročno objašnjenje

Pravnici koji su svjesni činjenice da je pravne norme moguće identificirati jedino nekom metodom imaju notorne teškoće s razjašnjavanjem odnosa između "dogmatskih" metoda interpretacije prava (kao što su logička, jezična itd.), kojima traže odgovor na pitanje da li je nešto norma i koje je njezino značenje, i "normativne" metode (na kojoj inzistira naročito Kelsen), putem koje traži odgovor na pitanje da li je, i zašto, neka norma pravna i koji je njezin odnos prema drugim normama pravnog sistema. Začudo, međutim, najveći dio pravnika, a pogotovo sociologa zainteresiranih za pravo, prihvaća kao bjelodanu metodološku istinu to da je pravo - koje većina spomenutih drži sistemom normi što je, na neki način, lociran "u glavama ljudi" - moguće objašnjavati bilo kao uzrok, bilo kao posljedicu opazivih ljudskih ponašanja. Štoviše, dobar dio spomenutih drži da bi pravna znanost trebala prevladati svoj sadašnji normativizam i dogmatizam i postati realistička i kritička upravo primjenom netom spomenutih uzročnih objašnjenja, za koja pak drže da su sociološki i znanstveni postupak *par excellence*.

Svrha je idućih razmatranja trojaka.

Prvo, da ekspliciraju meritum upravo iznesenog stajališta u formulaciji Radomira Lukića te da upute na temeljne nedostatke tog stajališta koji proizlaze iz dijelom dosljednog, a dijelom, nedosljednog prihvatanja Kelsenove pozicije. Ti nedostaci su, ukratko, nerazjašnjen odnos između logike i jezika, te mentalizam (v. tč. 3.1).

Druga je svrha ta da ekspliciraju Kelsenovo vlastito poimanje odnosa normativne metode (ubrajanja) i metode uzročnog objašnjavanja te da upute kako na ograničenja dosega njegovih izvoda, koja proizlaze iz

njegovog logicizma, relativizma i, nadasve, mentalizma, tako i na trajnu vrijednost njegovih postavki o ovisnosti kauzalističkih društvenih znanosti o normativnima (v. tč. 3.2).

Treća je svrha ta da upute na mogućnost utemeljenja društvenih znanosti - ili barem jedne vrste društvenih znanosti, a u svakom slučaju pravnih znanosti - na poimanju društvenih odnosa kao inherentno normativnih, koji - prema tome - mogu biti smisleno identificirani (i objašnjavani) samo u svjetlu normi koje ih konstituiraju (v. tč. 3.3).

3.1. Lukić: normativna metoda

Po Lukićevom stajalištu iskazanom u njegovoj *Metodologiji prava* (1977), na str. 166-167:

Pravo kao idealna pojava...ima...dve glavne svoje strane, donekle različite među sobom, iako su suštinski iste. To su njegova misaono-normativna sadržina i njegov normativan sastav (struktura) koji ima svoje zakonitosti i svoj osoben logički status. Stoga postoje i dva glavna idealna metoda saznanja prava:... Dogmatički metod se upotrebljava za saznanje prve strane, konkretne sadržine prava, konkretnih pravila ponašanja ljudi u datom pravu. Normativni metod se ne bavi tom konkretnom sadržinom - on proučava drugu stranu prava kao idealne pojave, normu kao idealnu pojavu, bez obzira njenu konkretnu sadržinu, i povezivanje normi u samostalan i osoben normativan sistem.

Lukić, međutim, tvrdi i to da "istraživanje duhovne (tj. idealne - I.P.) tvorevine...može biti u jednom naročitom smislu uzročno-objašnjavajuće. I to uprkos činjenici da idealne pojave ne mogu da stoje među sobom u uzročnoj vezi". Po Lukiću, naime, "aktualno postojanje (idealnih pojava – I.P.) u ljudskoj psihi prouzrokuje izvesne psihičke pojave, a ove, opet, prouzrokuju ili druge psihičke pojave ili materijalne i idealne pojave". A isto tako "odgovarajuće materijalne ili psihičke pojave koje duh opazi time na neki način ulaze u nj i samim tim utiču na njegovo stvaranje odgovarajućih duhovnih tvorevina"(*ibid.*, na str. 103).

Na ovom mjestu treba u prvom redu uputiti na temeljnu poteškoću Lukićevog poimanja "idealnih metoda saznanja prava", koja proizlazi iz njegovog dijelom nedosljednog, a dijelom predosljednog prihvatanja stajališta koja dijeli i Kelsen.

S jedne strane, kao što sam to pokušao pokazati u tč. 2.1, pravne norme nije moguće identificirati bez odgovarajuće metode - bez obzira na to u čemu se ona sastoji i u čemu je njezin izvor. Po Kelsenu predmet i metoda tvore nerazdvojno jedinstvo te stoga - po njemu - norme postoje samo zahvaljujući

primjeni normativne metode, koja nam je dana *a priori*. Lukić, doduše, načelno priznaje jedinstvo predmeta i metode (*ibid.*, na str. 13-14.), pa donekle slijedi i Kelsenovo poimanje normativne metode (*ibid.*, na str. 134. i d.). No Lukić, čini mi se, ne daje dužnu pozornost ulozi koju u Kelsenovoj filozofiji ima normativna metoda kao metoda pravne znanosti, etike i - to posebno naglašavam - znanosti o gramatici, ali ne i znanosti o logici. Vjerujem da se uslijed toga Lukićevog previda u njegovoj Metodologiji prava pojavljuje i dogmatska metoda kao - naoko - nenormativna (premda Lukić priznaje da ona uključuje "jezičko tumačenje" u čijoj „prvoj fazi se shodno jezičkim pravilima utvrđuje smisao, značenje pojedinih znakova...", a u "drugoj fazi... pomoću sintakse i logike otkriva značenje više pojmova povezanih u misao", na str. 119). Vjerujem da uslijed istog previda Lukić nalazi i unutar dogmatske i unutar normativne metode čitav pregršt postupaka jezičnog, logičkog ili pak miješanog karaktera (e.g. "logičkonormativan", "formalnonormativan", "materijalnonormativan" metod, na str. 137-150.), stvarajući - barem na prvi pogled - utisak da je njegova metodologija u izlaganju o "idealnim metodama" plod teorijski neutemeljenog eklekticizma (pogotovo kad se uzme u obzir da se u knjizi ne raspravlja niti o odnosu logike i gramatike, niti o odnosu "dedukcije iz apriornih i aksiomatskih stavova", na str. 59-60., te "dogmatičke" i "normativne" metode).

S druge je strane, međutim, Lukićev prividni eklekticizam najlakše pojmiti upravo kao do krajnjih posljedica izvedenu Kelsenovu poziciju. Ni Kelsen - koliko mi je poznato - ne ispituje odnos logike i gramatike. No za razliku od Lukića, Kelsen izričito tvrdi da je logički princip ubrajanja ("Ako p, treba da q") - u čijoj se primjeni i sastoji normativna metoda, ali koja, ako strogo slijedimo Kelsena, nema (kao ni bilo koji drugi logički princip) normativnu snagu koju imaju primjerice pravne ili moralne norme - moguće primijeniti sa stajališta bilo koje pretpostavljene važeće norme za ocjenu "sadržaja" bilo koje pojave, pa tako i za ocjenu jezika. To miješanje logičkog (ali bez normativne snage) i normativnog (ali izvedenog iz logičkog) obilježava čitavo Kelsenovo djelo. Manje konzistentno postavljeno to miješanje još je prisutnije u Lukićevom. Istovremeno, Kelsenovo uvjerenje da je princip ubrajanja moguće primijeniti sa stajališta bilo koje pretpostavljene norme omogućilo mu je da pokaže kako je pravo moguće objasniti samo s jednoga normativnog stajališta i, istovremeno, otvorilo put njegovom objašnjavanju s bilo kojega drugog. Lukić stoga posve ispravno uvodi objašnjavanje s jezičnog stajališta ("dogmatički metod"), prešućujući (ili previđajući) da je i ono normativno, te - posve u skladu s Kelsenovom tezom o načelno neograničenom broju normativnih stajališta - uvodi i odgovarajuća druga.

U drugom redu, na ovom mjestu valja uputiti na temeljnu poteškoću Lukićevog poimanja da istraživanje idealnih, odnosno duhovnih tvorevina može biti u jednome naročitom smislu uzročno-objašnjavajuće: poimanja koje i opet proizlazi iz njegovoga dijelom dosljednog, a dijelom nedosljednog prihvaćanja stajališta koje dijeli i Kelsen. S jedne strane, Lukić o osnovi dijeli Kelsenovo stajalište da je nužno razlikovati fizičke predmete, koje možemo locirati u prostoru i vremenu, psihičke procese, koje možemo locirati samo u vremenu, i idealne, odnosno duhovne tvorevine, za koje možemo kazati da postoje premda ih ne možemo locirati ni u prostoru ni u vremenu. Nadalje, Lukić također dijeli stajalište kasnog Kelsena o tom kako je sociologija prava, tj. uzročno objašnjavanje prava kao idealne pojave, uopće moguća. Međutim, čini mi se da Lukić, s druge strane, previđa temeljnu vrijednost Kelsenovog ranog uvida da - usprkos tome što, naoko, metoda određuje predmet - jedna simfonija uopće i nije simfonija ako se ne promatra normativno, nego uzročno, primjerice na način na koji to čini fiziologija.

Sažeto rečeno, glavne su teškoće Lukićevog - a slično tome i Kelsenovog - poimanja normativne metode sljedeće: prvo, nerazjašnjen odnos logike (naizgled: oblika misli koji su nam dani *a priori*) i jezika (naizgled: fizičke pojavnosti oblika misli i procesa mišljenja) koji bitno ograničava doseg normativne metode kao metode identifikacije pravnih normi, a time i važnost uvida o jedinstvu predmeta i metode pravne znanosti; drugo, mentalizam, tj. uvjerenje da postoje procesi i tvorevine što se zbivaju, odnosno postoje isključivo "u glavama ljudi", koje rezultira u paradoksalnoj tezi da je mentalne entitete usprkos tome što su isključivo "u glavama ljudi" moguće izučavati i da je, štoviše, moguće znanstveno izučavati - dakle: na intersubjektivno provjerljiv način - odnos između idealnih i psihičkih entiteta, te između tih - mentalnih - entiteta i fizičkih događaja. Ta je teza paradoksalna zbog toga što je mentalno, po definiciji, neopazivo, pa stoga svaki pokušaj da se to mentalno identificira, ili pak da se pokaže veza između mentalnog i opazivog, može upućivati samo na vezu između opazivog i opazivog.

3.2. Kelsen: normativna metoda

3.2.1. Kelsen: ubrajanje i uzročnost

Kelsen je u "Causality and Imputation" (*Ethics*, vol. 60, 1950) ostavio klasičnu formulaciju razlike između normativne metode, kojom se - po njemu - služi pravna znanost, i metode uzročnog objašnjavanja, kojom se služe prirodne znanosti i - po Kelsenu - sociologija, etnologija, historija i psihologija. Njegovo se razlikovanje može sažeti u dvije postavke:

- 1 (a) Normativna metoda, odnosno točnije metoda ubrajanju

(*Zurechnung, imputation*), sastoji se u davanju opisa (značenja nekog pravnostvaralačkog akta) u kojemu se uzrok povezuje s posljedicom kopulom izvedenom iz glagola "trebati". Interpretativna shema ubrajanja, tj. apstraktna shema pravne norme, ima, prema tome, oblik "Ako delikt, treba da slijedi sankcija" (e.g. "Ako netko drugome nanese tjelesnu povredu, treba da bude kažnjen zatvorom"). (b) Metoda uzročnog objašnjavanja sastoji se u davanju opisa fizičkih i psihičkih pojava u kojemu se uzrok povezuje s posljedicom kopulom izvedenom iz glagola „biti". Interpretativna shema uzročnog objašnjenja ima, prema tome, oblik "Ako uzrok, slijedi posljedica" (e.g. "Ako netko drugom nanese tjelesnu povredu, bit će kažnjen zatvorom").).

2 (a) Ubrajanje uvijek ima konačnu točku, tj. ono uvijek pripisuje "uzrok" (delikt) određenom djelatniku, dok (b) uzročno objašnjenje nema takvu konačnu točku, nego je u načelu otvoreno mogućnosti da svaki uzrok tretira kao posljedicu nekoga daljnijeg uzroka. U tom se, i samo u tom, po Kelsenu, sastoji (prividna) suprotnost slobode i nužnosti.

(Prvu formulaciju iznesene razlike Kelsen je objavio u *Hauptprobleme der Staatslehre*, 1911, te u predavanju *Ueber Grenzen zwischen juristischer und soziologischer Methode*, 1911. U potonjem dijelu karakteristično navodi da je gramatika normativna disciplina. O gramatici nema spomena niti u "Causality and Imputation", 1950, niti u istovjetnim razmatranjima u članku "Kausalität und Zurechnung", *ARSP*, Bd. 46, 1960, str. 321-333 te u poglavlju u *Pure Theory of Law*, tr. of 2nd ed., 1967, str. 75-95).

Važno je uočiti da Kelsenovo razlikovanje metode ubrajanja i metode uzročnog objašnjavanja istovremeno postavlja razliku - ili bi je, po njegovoj nakani, trebalo postaviti - između normi i činjenica. Po tome, Kelsenovom, razlikovanju, norme i činjenice više nisu poimane ontologijski, tj. kao entiteti, odnosno predmeti što postoje kao norme ili pak kao činjenice neovisno o metodi promatranja, nego su poimane epistemologijski. To znači da je određeni iskustveni podatak držan normom, ako i jedino ako je njegov "sadržaj" primjenom normativne metode interpretiran kao norma. Na jednak način, određeni iskustveni podatak držan je činjenicom, ako i jedino ako je primjenom metode uzročnog objašnjavanja interpretiran kao uzrok ili posljedica nekoga drugog uzroka odnosno posljedice.

Kelsen je ostavio također i klasični izazov uvjerenju da uz pravno postoji i sociologijsko poimanje države i prava. Po Kelsenu, sociologijsko poimanje države logički nije moguće, i to zbog onoga istog razloga zbog kojega neka simfonija postoji kao simfonija samo sa stajališta estetike, dok sa stajališta fiziologije uopće ne postoji (v. nar. kritiku Jellineka u Kelsen, *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff*, 2. Aufl., 1928., na str. 116

i d.). Nadalje, preduvjet je sociologije prava da je njezin predmet, koji ona uzročno objašnjava, već identificiran kao normativni poredak normativnom metodom (v. kritiku Webera u *ibid.*, na str. 169-170). Drugim riječima, Kelsen je ustvrdio da ne može postojati niti sociologijski pojam prava (odn. države) niti sociologijska identifikacija konkretnog (e.g. njemačkog) prava (odn. države), te da, prema tome, sociologija (odnosno u naše doba politologija) u najboljem slučaju parazitira na pravnoj znanosti.

Kelsenovo razlikovanje normativne metode, tj. metode ubrajanja, i sociologijske metode, tj. metode uzročnog objašnjavanja, izgleda jasnim. No njegova teza o logičkoj ovisnosti sociologije prava o pravnoj znanosti ostala je do danas nejasnom i, uglavnom, neprihvaćenom (v. pobliže H.-J. Koch, Hg., *Die juristische Methode im Staatsrecht*, 1977). Već na prvi pogled moguće je, međutim, uočiti nesklad u Kelsenovoj filozofiji, te putem tog nesklada tražiti izvor kako njezinih slabosti tako i njezine trajne vrijednosti. Naime, već je na prvi pogled očito sljedeće: prvo, načelno je ispravno (u svjetlu izvoda gore pod 2) tvrditi kako metoda određuje predmet; drugo, *prima facie* je ispravno tvrditi da neka simfonija motrena sa stajališta fiziologije uopće ne postoji kao simfonija; treće, prva i druga netom izrečena tvrdnja ne mogu biti istovremeno - istinite.

Svrha je idućih razmatranja da pokažu kako je Kelsenova tvrdnja o ovisnosti kauzalističke društvene znanosti (koja daje uzročna objašnjenja društvenih pojava, na način na koji to rade prirodne znanosti u pogledu prirodnih pojava) o normativnoj društvenoj znanosti načelno točna, ali da takva normativna znanost mora počivati na pretpostavkama koje su dijelom bitno drugačije od Kelsenovih, te da se - shodno tome - i normativna metoda sastoji u postupku koji je nešto različit od onoga koji je Kelsen opisao.

3.2.2. Ocjena Kelsenovog razlikovanja

Vjerujem da je (unatoč nedosljednostima kao što je ona istaknuta u tč. 3.2 glavna vrijednost Kelsenove filozofije prava, prvo, u pretpostavci da postoji jedinstvo predmeta i metode znanosti o čovjeku u tom smislu što je specifično ljudski način postojanja konstituiran određenom metodom - točnije: slijeđenjem određenih pravila, odnosno normi - i da je zadatak normativnih znanosti, kao što su pravna znanost, etika i gramatika, da rekonstruiraju tu sferu postojanja tom istom metodom (v. "Die Rechtswissenschaft als Norm-oder als Kulturwissenschaft", 1916, repr. u *Wiener Rechts-theoretische Schule*, 1968, str. 37-93., na str. 92-93., 38.); i, drugo, u uvidu da nešto možemo identificirati kao normu samo pod uvjetom da smo u stanju uputiti na sistem unutar kojega nešto važi, odnosno postoji kao norma (v. *General Theory of Law and State*, 1961, na str. 3. i dr.).

Vjerujem, međutim, da Kelsenov logicizam i relativizam, kao što ću to ovdje pokušati pokazati, bitno ograničavaju doseg njegove tvrdnje o ovisnosti kauzalističkih društvenih znanosti o normativnima, pa prema tome i sociologije prava (odnosno države) o pravnoj znanosti. A uputit ću, no tek u nastavku ovog teksta, i na problematičnost poimanja pravne znanosti kao normativne samo po metodi, a ne i po funkciji.

3.2.2.1. Ograničenja Kelsenovog logicizma

Logicizmom nazivam Kelsenovu opću filozofsku poziciju, čiji je sadržaj - u onome svojem dijelu koji je bitan za ovaj tekst - moguće sažeti u sljedeće tri postavke. Prvo, u ljudskom djelovanju moramo razlikovati tri dimenzije, naime, fizičke akte (*e.g.* pokret rukom), psihičke akte koji se opet razlikuju po tome da li su akti volje ili mišljenja (*e.g.* da spomenuti pokret hoću i da znam da je to taj pokret) i (logički) sadržaj psihičkih akata. Drugo, prva i druga dimenzija pripadaju stvarnosti (*Wirklichkeit*) u tom smislu što za fizičke akte možemo kazati da postoje u određenom prostoru i vremenu, a za psihičke da postoje u određenom vremenu, a da treća dimenzija tvori idealnu sferu u tom smislu što za logičke sadržaje psihičkih akata možemo kazati da važe ili ne važe, i da je upravo to važenje način njihovog postojanja (*e.g.* sud " $2 + 2 = 4$ " istinit je, odnosno u iznesenom smislu važi, bez obzira na to da li je sadržaj nečijeg psihičkog akta, tj. da li postoji kao vremenska datost). Treće, psihički akti su strogo individualni i promjenjivi, pa je stoga svaki pokušaj da se država pojmi realistički, odnosno empirijsko-psihologijski kao zajednica svijesti (*Bewusstseinsgemeinschaft*), osuđen na neuspjeh, "jer u oceanu duševnih pojava takve zajednice izranjaju poput valova u moru i nakon kratkog postojanja u stalno promjenjivom opsegu ponovno tonu". Slično vrijedi i za pokušaj da se empirijsko-psihologijski država pojmi kao odnos moći, *Herrschaftsverhaeltnis* (*Der soziologische*, na str. 15-19). Kako (za Kelsena posve neupitno) državu i slične institucije nije moguće pojmiti kao gole fizičke činjenice (zbog, u osnovi upravo iznesenog razloga), iz svega što je rečeno slijedi da ju je moguće pojmiti jedino kao logičku tvorevinu, a za njega to znači: kao sistem normi.

To što je doista problematično u Kelsenovoj poziciji prije svega je njegov mentalizam, tj. stajalište da je nužno razlikovati pojavnost čovjeka od onoga što se događa "u njegovoj glavi", te da je, nadalje, unutar potonjega nužno razlikovati psihičke procese i njihov logički sadržaj. Na neke pokušaje prevladavanja mentalizma uputit ću kasnije. No, čak ako se on i prihvati, Kelsenova tvrdnja da pokušaji empirijsko-psihologijskog poimanja države ne mogu uspjeti, nije uvjerljiva.

Kao prvo, čak ako pretpostavimo, kao što to Kelsen izričito čini, da su psihički akti individualni i promjenljivi, iz toga, barem ako se oslanjamo na suvremena empiristička poimanja, još ne slijedi da takve akte ne možemo identificirati neovisno od njihovom logičkom sadržaju, pa prema tome i izgraditi posve empirijsko-psihologijsku teoriju ne samo države, nego i prava, te bilo kojih drugih institucionalnih ili društvenih pojava. Na takvoj - empirističkoj - pretpostavci (koja je zbog drugih razloga posve sporna) temelje se, među ostalim, upravo pokušaji dobrog dijela američkih pravnih realista da izgrade eksplanatorno-deskriptivnu pravnu znanost u Bobbiovom smislu (v. gore pod 1.2). Prema tome, ako uopće opstoji Kelsenova tvrdnja da, zbog individualnosti i promjenjivosti psihičkih akata, nije moguće izgraditi empirijsko-psihologijsku teoriju države i prava, opstoji zbog sljedeća dva razloga. S jedne strane, Kelsen možda neupitno prihvaća stajalište pobornika *Kulturwissenschaften* da je kulturne pojave doduše moguće objašnjavati uzročno, ali da o takvim kulturnim pojavama - upravo zbog toga što se radi o individualnim aktima mišljenja i volje, odnosno o predmetima u kojima su takvi akti "utjelovljeni" (e.g. u slikama i sl.) - nije moguće praviti generalizacije (moguće je, dakle, uzročno objasniti neki pojedinačni čin ili djelo, e.g. sliku, ali ne i čitavu klasu pojava, e.g. barokno slikarstvo). No, to stajalište, dosljedno izvedeno, može dovesti u pitanje upravo Kelsenov pokušaj zasnivanja opće normativne teorijske znanosti o pravu, koja bi, po njemu, trebala ustanoviti ono što je zajedničko logičkim sadržajima čitavih klasa kulturnih pojava. S druge strane, Kelsen izričito daje na znanje da je empirijsko-psihologijsko poimanje države protivno "uobičajenoj predodžbi o državi kao o čvrsto ograničenoj tvorevini" (*Der soziologische*, na str. 18). Ako je i to razlog zbog kojega se Kelsen protivi empirijsko-psihologijskom poimanju države, to je, po svemu sudeći, razlog koji je sam sa sobom u protuslovlju: jer nije moguće istovremeno tvrditi i to da postoji "uobičajena predodžba o državi" i to da empirijsko-psihologijsko poimanje države nije moguće zbog toga što su psihički akti, pa dakle i predodžbe, individualni i promjenljivi poput "valova u moru".

Kao drugo, moguće je - ostajući još uvijek unutar granica mentalizma - dovesti u pitanje upravo Kelsenovu pretpostavku da su psihički akti strogo individualni suprotnom pretpostavkom da postoje (i) nadindividualne, tj. kolektivne, odnosno socijalne psihičke činjenice. Na toj, kolektivističkoj pretpostavci temelji se matica francuske sociologije i sociologije prava od Durkheima do danas. Polazeći od te pretpostavke, Kelsena kritizira i Katičić, dovodeći u pitanje upravo Kelsenovo razdvajanje duševnog doživljaja, tj. psihičkog akta, i sadržaja tog akta (Pravo i država, 1928, na str.18, 156 i d.).

3.2.2.2. Ograničenja Kelsenovog relativizma

Kao što je već napomenuto, vjerujem da doseg Kelsenove tvrdnje o ovisnosti kauzalističkih društvenih znanosti o normativnima bitno ograničava i njegov relativizam, tj. uvjerenje da postoji načelno neograničen broj stajališta s kojih je moguće ocjenjivati sadržaj neke pojave kao onoga što treba da bude, odnosno onoga što ne smije da bude.

Po jednome od Kelsenovih najranijih teorijsko-metodologijskih spisa, normativna se metoda sastoji u ocjenjivanju sadržaja neke pojave kao dobre, tj. kao onoga što treba da bude, odnosno kao loše, tj. kao onoga što ne smije da bude, i jedno i drugo sa stajališta neke objektivne norme. Važno je, međutim, uočiti sljedeće bitne značajke toga ranoga i vjerojatno najpotpunijeg Kelsenovog prikaza normativne metode. Objektivnost norme (*e.g.* početne norme nekoga estetskog sistema) sastoji se u tom da je ona neovisna o željama, odnosno o htijenjima onoga tko ocjenjuje. To pak implicira da postoji načelno neograničen broj kako vrsta stajališta (*e.g.* gramatičko, stilističko, pravno, moralno itd.) s kojih je moguće ocjenjivati sadržaj jedne te iste pojave (*e.g.* jednog teksta) tako i konkurentnih stajališta unutar iste vrste (*e.g.* jedan tekst može biti ocijenjen kao dobar sa stajališta utilitarističke, te kao loš sa stajališta protestantske etike). Dakle, nešto je dobro, tj. ono što treba da bude, odnosno loše, tj. ono što ne smije da bude, samo promatrano s određenoga normativnog stajališta, te se, ovisno o vrsti stajališta, pobliže kvalificira: za rečenicu koja je dobra s nekoga gramatičkog stajališta obično se kaže da je ispravna, a ne dobra: za rečenicu koja je dobra s nekoga pravnog stajališta u kontinentalnim se pravnim porecima obično kaže da je zakonita; itd. (v. pobliže "Die Rechtswissenschaft", na str. 56. i dr.).

Posljedica je Kelsenovog relativizma da isključuje i samu mogućnost da se s jednoga jedinoga normativnog stajališta objasni pravo kao sistem normi. Jer primjena metode ubrajanja sa stajališta neke početne pravne norme (tzv. prvog ustava, *e.g.* sa stajališta sadržaja akata II. zasjedanja AVNOJ-a, prema kojemu je AVNOJ najviši državni organ), za koju pretpostavljamo da je objektivno važeća (takvu pretpostavku Kelsen naziva temeljnom normom), omogućuje samo to da ustanovimo da li neki fizički odnosno psihički akt (*e.g.* akt AVNOJ-a o raspisivanju izbora za Ustavotvornu skupštinu iz 1945. g.) sadrži pravnu normu i zašto je sadrži (zato što je AVNOJ kao najviši državni organ ovlašten da stvori bilo koju normu). Međutim, primjena metode ubrajanja sa stajališta neke početne pravne norme bjelodano nam ne omogućuje da ustanovimo da li neki fizički, odnosno psihički akt uopće sadrži - normu.

Pitanje "Što je to norma?", očito je bitno, napose kad se sjetimo da Kelsen redovito priznaje kako funkciju pravnostvaralačkih akata mogu imati ne samo pisani tekstovi nego i usmene izjave, pa i same geste (v. *e.g.* *General Theory of Law and State*, na str. 32., 114. i d.), te da, štoviše, polazi od toga kako je u temelju svojega internacionalnog prava (pa preko njega i u temelju svog prava uopće) običaj (*ibid.*, na str. 369). Pitanje postaje ključno kad se prisjetimo kako Kelsenova teza o podređenosti sociologije države i prava normativnoj pravnoj znanosti pretpostavlja da je potonja ta koja raspolaže metodom za identifikaciju i države i prava, a da metoda ubrajanja s bilo kojeg pravnog stajališta - na koju je računao Kelsen - sama nije dovoljna da ispuni tu zadaću.

Kelsen daje najcjelovitiji odgovor na pitanje "Što je to norma?" u "Zum Begriff der Norm", 1960, repr. u *Wiener rechtstheoretische Schule*, 1968., str. 1445-1449.). Kelsen, prije svega, osporava stajalište da su logička načela norme u onome istom smislu u kojemu su to i norme prava ili morala. No argument kojim se zadovoljava da pobije to stajalište izgleda krajnje čudnim. Po njemu, naime, osporavano stajalište implicira da logika kao disciplina - za razliku od pravne znanosti i etike - ne opisuje, nego propisuje svoj predmet, a ta implikacija nije spojiva s biti znanosti kao znanja o predmetu. Argument je čudan zbog toga što bi trebalo očekivati da je Kelsenu logika kao disciplina kriterij za ocjenu znanstvenosti pravne znanosti i etike, a ne obratno.

No argument i nije tako čudan ako se obrati pozornost na ostatak njegove analize pravnih i moralnih normi. Kad se uzme u obzir njegovo rano stajalište da je i gramatika normativna znanost, trebalo bi očekivati da je Kelsen barem pokušao pokazati kako je s različitih gramatičkih normativnih stajališta moguće odrediti da li određeni jezični akti sadrže norme ponašanja ili ne, te kako je s nekih drugih normativnih stajališta moguće odrediti da li određeni nejezični akti (*e.g.* geste) sadrže norme ponašanja. No Kelsen i ne pokušava obaviti taj zadatak, nego se zadovoljava tvrdnjom - koju naširoko obrazlaže - da je norma značenje nekog akta volje, naglašavajući, međutim, kako nema trebanja bez, makar fingiranog, odnosno pretpostavljenog htijenja (*ibid.*, na str. 1461).

O tome što nam omogućuje da identificiramo određeni akt kao akt htijenja ili kao akt volje Kelsen izričito ne kaže ništa (upravo kao što u svojim kasnijim spisima više ne spominje niti to da je i gramatika normativna znanost). No iz njegove cjelokupne filozofije dosta jasno slijedi da sadržaj određenog akta možemo identificirati kao normu zahvaljujući našim *a priori* danim shemama za interpretaciju: te sheme nisu prirodne, nego služe kao

"okvir" za prirodne sadržaje, a znanje tih "okvira" logično prethodi znanju njihovih sadržaja. Dakle, kod Kelsena, kao i kod Kanta, znanje mogućnosti prethodi znanju stvarnosti (tako Moore, *Legal Norms and Legal Science*, 1978, na str. 4-5.).

Gornji izvod nameće zaključak da je, po Kelsenu, za očitavanje sadržaja određenog akta kao pravne norme potrebno da postoji: (a) viša pravna norma, makar i fingirana, koja autorizira izdavanje (eventualno i sadržaj) tog akta kao pravnostvaralačkog akta; i (b) apstraktna, *a priori* dana, shema norme ponašanja (strukture "Ako p, treba da q") putem koje možemo interpretirati sadržaj nekog akta kao konkretnu normu (v. također gore pod 2.2).

Međutim, čak da je Kelsen eksplicirao svoje stajalište o prirodi normi i pokazao kako je uz pomoć takvih *a priori* shema moguće s različitih jezičnih i nejezičnih normativnih stajališta odrediti da li su sadržaji određenih jezičnih i nejezičnih akata norme ponašanja ili ne, tim bi pokazao samo to kako je njegova tvrdnja da sociologija prava, odnosno države, pretpostavlja pravni normativni pojam prava, odnosno države, te pravnu normativnu identifikaciju konkretnih prava i država, tek polovična istina.

3.2.2.3. Važnost Kelsenovog razlikovanja

Činjenica da Kelsenu nije uspjelo pokazati da je metoda ubrajanja s nekoga pravnog stajališta logička pretpostavka kauzalističke sociologije ne znači da drugačije pojmljena normativna metoda nije ne samo konstituent društva (u smislu naznačenom gore pod 3.2) nego, upravo zbog toga, možda i jedina primjerena metoda istraživanja društva. A polazište u formuliranju takve drugačije normativne metode može nam biti upravo Kelsenovo insistiranje na jedinstvu predmeta i metode iz kojega i slijedi njegova tvrdnja da jedna simfonija uopće i nije simfonija ako se promatra sa stajališta fiziologije.

Kelsenovo poimanje normativne metode preteča je današnjeg uvida hermeneutičke i analitičke filozofije (formuliranog u 19. stoljeću od pobornika *Geisteswissenschaften*, pobijanog od logičkih pozitivista, a danas ponovno široko prihvaćenog u formulaciji koja slijedi) da istraživač bilo kojih pojava (dakle bilo društvenih, bilo prirodnih), mora, prije nego se upusti u davanje bilo kakvih objašnjenja tih pojava (tj. u davanje odgovora na pitanje zašto su one nastale), razumjeti značenje tih pojava (tj. mora dati odgovor na pitanje što su te pojave) unutar odgovarajućega komunikacijskog sistema. To znači da se istraživač prirodnih pojava mora (spo)razumjeti sa svojim suistraživačima, a da se istraživač društvenih pojava mora (spo)razumjeti ne samo sa svojim suistraživačima nego i s djelatnicima čije radnje, odnosno tvorevine istražuje (v. e.g. Apel, *Analytical Philosophy of Language and Geisteswissenschaften*,

1961, na str. 23). Jer, kao što to priznaje čak i jedan od najsustavnijih pobornika naturalističke društvene znanosti, ako se istraživačev i djelatnikov opis neke djelatnikove radnje - e.g. nekog religioznog obreda - ne slažu barem u nekom stupnju, oni naprosto neće imati teoriju o istoj stvari u bilo kojem smislu (Thomas, *Naturalizm and Social Science*, 1978, na str. 95).

Štoviše, inzistirajući na tom da je normativna pravna metoda ta kojom je moguće odrediti i to da je neka norma pravna i zašto je ona pravna norma, Kelsen se načelno približava suvremenom poimanju da se razumijevanje i objašnjavanje međusobno posreduju u tom smislu da svako novo objašnjenje neke pojave (e.g. upućivanje na ekonomske uzroke nekog pokreta vjerske reformacije) utire put novom razumijevanju te pojave (e.g. da se "u biti" radi o pokretu agrarne reforme), i obratno; a to suvremeno poimanje odnosa razumijevanja i objašnjenja blisko je i poimanju pobornika hegelijanske i marksističke dijalektike o skoku iz kvantiteta u kvalitetu (tako Von Wright, *Objašnjenje i razumevanje*, prev., 1974, na str. 154).

Napokon, kao što ću uputiti u idućem odjeljku, načelno je ispravna i Kelsenova pretpostavka, koju dijeli s Kantom, da znanje mogućnosti logički prethodi znanju stvarnosti. No Kelsenovo (a slično i Kantovo) poimanje transcendentalnih *a priori* danih uvjeta iskustvene spoznaje opterećeno je logičkim formalizmom, tj. uvjerenjem da naše *a priori* sheme za interpretaciju iskustva slijede kanone formalne logike, te da je, shodno tome, formalna logika ujedno i kriterij za ocjenu logičnosti prava i pravnog rasuđivanja (to poimanje je posve očito u podlozi "Recht und Logik", 1965, repr. u *Die Wiener rechtstheoretische Schule*, 1968, str. 1469-1499). No danas već i logičari posežu za jurisprudencijom kao obrascem "racionalnog procesa" (tako e.g. Toulmin, *The Uses of Argument*, 1958). A upravo to traženje racionalnosti u svakodnevnom govoru, pa i u pravnom, upućuje na temeljni nedostatak Kelsenove pozicije, a to je njegov mentalizam, koji je ukorijenjen u pretpostavci da postoje akti volje i mišljenja što se zbivaju "u glavama ljudi" i nedostupni su vanjskim promatračima. Bez te pretpostavke nije, naime, moguće pretpostaviti niti postojanje interpretativnih shema kao "sadržaja" akata volje i mišljenja čije se postojanje sastoji isključivo u važenju. A s padom te potonje pretpostavke, po kojoj postoji idealna sfera što važi posve neovisno o govoru, tj. o načinu upotrebe jezika unutar određene društvene zajednice, pada i Kelsenova teza o nepremostivom jazu između normi i činjenica, koja ide sve do tvrdnje da psihički akt vrednovanja nije - jer je to logički nemoguće - spoj objektivno važeće vrijednosti s bilo kakvim realno postojećim događajem ("Die Rechtswissenschaft als Norm- oder Kulturwissenschaft", na str. 51).

Lingvistička je implikacija upravo iznesene Kelsenove tvrdnje ta da ne možemo jednim pojmom, odnosno jednom metodom obuhvatiti govor (*la parole*), tj. zvukovne manifestacije (ista vrijedi i za fizičke i psihičke akte), i jezik (*la langue*), tj. sistem koji nam omogućuje da govorimo (isto vrijedi i za sistem pravnih normi). Ta implikacija je možda ekstremna, a možda odudara i od Kelsenovih ranih poimanja gramatike kao normativne discipline. No upravo nam ta implikacija pokazuje i aktualnost Kelsenovog poimanja normativne metode. Jer čini se da je središnji problem suvremene filozofije upravo odnos sistema, tj. *a priori* uvjeta svake moguće spoznaje, i njegove upotrebe. Da li je nužno pretpostaviti da nam je taj sistem dan *a priori* kao urođena jezična sposobnost (Chomsky), ili da postoji *a priori* ali "utkan" u gramatiku i određeni "oblik života" (Wittgenstein), ili da ga stječemo - kao specifično jedinstvo transcendentalnog i iskustvenog - radom (Marx, po Habermasu).

U nastavku ovog teksta pokazat ću pokušaj da se unutar suvremene analitičke filozofije, naročito u osloncu na djelo kasnog Wittgensteina, razvije društvena znanost. Taj pokušaj je vrijedan pozornosti s tri razloga. Prvo, zato što je upravo u sintezi Wittgensteinovih i Chomskyevih osnovnih postavki moguće očekivati najznačajniji razvoj filozofije jezika (tako Searle). Drugo, zato što je analitička filozofija već dobrim dijelom integrirana o kontinentalnu marksističku teoriju (Habermas), pa i marksističku teoriju prava (Rottleuthner). Treće, zato što vjerujem da spomenuti pokušaj, ma koliko sporan u pogledu društvenih znanosti u cjelini (ili *e.g.* u pogledu ekonomije), pruža najplodniju podlogu za rekonstrukciju pravne znanosti.

3.3. "Normativna metoda" u suvremenoj analitičkoj filozofiji

Po cijenu određenog pojednostavnjenja moguće je ustvrditi da je čitava suvremena analitička filozofija, kojoj su odlučan zaokret dali u prvim poratnim godinama Ludwig Wittgenstein, Gilbert Ryle i J. L. Austin, obilježena premošćivanjem suprotnosti govora (*la parole*) i jezika (*la langue*) (v. *e.g.* Jacob, *Introduction à la philosophie du langage*, 1976, na str. 31. i dr.). No to premošćivanje nije nereflektirano (kao što to sugerira Jacob). Naprotiv, kao što to ističe Searle u *Speech Acts*, 1969, na str. 17, istraživanje "govornih akata" jest istraživanje jezika i to zbog jednostavne analitičke istine o jeziku da sve što može biti mišljeno (*meant*) može biti i kazano".

Druga je strana te zaokupljenosti jezikom istraživanjem govora trajni napor suvremenih analitičara da iz filozofije i znanosti eliminiraju mentalne entitete. Jedan je ugaoni kamen tog napora Wittgensteinovo stajalište da je značenje neke riječi (koje je tradicionalno poimano kao bilo idealni entitet, bilo

psihički događaj) upotreba te riječi, no ne samo aktualna upotreba (*Gebrauch*) nego i potencijalna (*Verwendung*) (*Philosophische Untersuchungen*, 1949, par. 43. i dr.: v. pobliže Hallett, *Wittgenstein's Definition of Meaning as Use*, 1967). Drugi je Ryleova tvrdnja da ljudske namjere i motivi nisu nikakvi tajanstveni čini volje što se zbivaju "u glavama ljudi" i pokreću ljudska tijela, nego sklonosti. Stoga kad kažemo da je, primjerice, netko učinio nešto zbog taštine, upućujemo na njegovu opazivu sklonost, a ne na neki unutrašnji događaj (*The Concept of Mind*, 1963, na str. 61. i d.).

No, ti napori da se sistem otkrije u opazivom i da se iz filozofije izbace spekulativne pretpostavke o aktima "razuma", "volje" i "osjećaja" - koje tradicionalnoj filozofijskoj antropologiji služe kao rezervoar za objašnjenja inače neobjašnjivog - nisu završili u empirizmu. Vodeći mislilac te orijentacije, Wittgenstein, dijeli temeljnu pretpostavku duge filozofijske tradicije da je "aktualno shvatljivo (i doista uopće jest) samo u pojmovima mogućeg".

No, ta mogućnost spoznaje, koja nam je dana *a priori*, nije nešto izvan jezika čime možemo jezik učiniti logičnim (kao što je to stalno pokušavao Kelsen - I.P.). Jezik, "ako uopće jest jezik, već jest logičan, uobičajen i upotrebljiv". Okvir mogućnosti, prema tome, nije sadržan u *a priori* danim logičkim formama, nego je sadržan u "gramatici" i "oblicima života". Stoga se za Wittgensteina Kantov problem i postavlja drugačije: problem nije što to znanost i matematiku čini mogućima, nego što to jezik čini mogućim (Henry Le Roy Finch, *Wittgenstein - The Later Philosophy*, 1977, na str. 5-6).

3.3.1. Winch: filozofija jezika, "filozofska gramatika" ili filozofska zamjena za društvenu znanost?

Taj "jezični zaokret" Kantovog problema u Wittgensteinovoj filozofiji, i suvremenoj analitičkoj filozofiji uopće, objašnjava zašto taj način filozofiranja - koji je poznat pod imenom filozofija običnog ili svakodnevnog jezika, te je držan jezičnom filozofijom - nije moguće držati filozofijom jezika u smislu primjene filozofijske metode na jezik kao jedno od brojnih mogućih područja primjene. Razlog zašto to nije moguće jasno iznosi Winch u *The Idea of a Social Science: and its Relation to Philosophy*, 3rd impr. 1963, na str. 11. Po njemu, filozofija (bilo koja, ne samo "jezična") ne izučava ispravnu upotrebu jezika kao takvu, nego je izučava utoliko ukoliko izučavanje upotrebe jezika može rasvijetliti dva temeljna filozofska pitanja, naime: (a) u kojoj je mjeri zbilja shvatljiva?; i (b) kakvu ulogu u životu čovjeka ima činjenica da je u stanju shvatiti zbilju? Prvo, a putem njega i drugo pitanje tiču se odnosa mišljenja i svijeta, te su - za Wincha i ostale analitičke filozofe - neraskidivo vezana za pitanja o odnosu jezika i svijeta. Kao što to izričito kaže Danto u *What Philosophy Is*, 1968, na str. 15.

Filozofija je bitno smještena u prostoru između jezika i svijeta, u prostoru koji, dakako, ne postoji bez jezika: na taj način postojanje filozofije ovisi o postojanju nečega što stoji u zahtijevanom odnosu prema svijetu i tako daje mjesto filozofiji.

Po Winchu samom, kad o jeziku raspravljamo filozofijski, u stvari raspravljamo o tom što to važi kao dio svijeta (*op. cit.*, na str.15.).

Slijedimo li Danta, naći ćemo, doduše, da on još uvijek nalazi mjesto za filozofijsku analizu jezika unutar tradicionalne podjele filozofijskih disciplina, odnosno uz te discipline. Tako su, po njemu, problemi koji se tiču jezika, kao jednog člana odnosa jezika i svijeta, problemi značenja i razumijevanja; problemi koji se tiču svijeta, kao drugog člana tog odnosa, problemi metafizike; a problemi koji se tiču veze jezika i svijeta, problemi znanja i istine, koji pripadaju epistemologiji (*op. cit.*, na str. 16.). Uočavajući eklektičnost takvih klasifikacija, Le Roy Finch daje temeljito drugačiju. Po njemu, analiza značenja i razumijevanja, ontologija i epistemologija nisu tri filozofijske discipline, nego tri pristupa filozofiji od kojih se svaki temelji na drugoj pretpostavci: tako Platonova ontologija pretpostavlja razliku između svijeta ideja i svijeta pojavnosti; Descartesova epistemologija razliku između unutrašnjeg i vanjskog svijeta; a Wittgensteinova filozofska gramatika razliku između iskazivog i neiskazivog (Le Roy Finch, *op. cit.*, na str. 246.; donekle slično u suvremenoj kontinentalnoj filozofiji Jaspers, Uvod u filozofiju, prev., 1967, na str. 133. i d.).

Po svemu sudeći, anticipirajući takvo poimanje temelja "filozofske gramatike" kao analize značenja i razumijevanja, no istovremeno uočavajući bitno zajedništvo Kantovog i Wittgensteinovog stajališta da razumijevanje odnosno spoznaja pretpostavljaju uvjete koji su nam dani *a priori*, Winch drži da unutar filozofije kakvu on prakticira, a to je - po njegovoj izričitoj nakani - filozofija utemeljena u djelu kasnog Wittgensteina, stožernu ulogu ima epistemologija (teorija spoznaje, gnoseologija). Njezin je zadatak, analogno Kantovom projektu ispitati uvjete pod kojima je spoznaja moguća, tj. "uvjete koji moraju biti zadovoljeni da bi moglo postojati bilo kakvo razumijevanje" (Winch, *op. cit.*, na str. 21.).

Na prvi pogled može izgledati da je i to priznanje stožerne uloge epistemologiji naličje određene metafizičke pretpostavke, točnije pretpostavke o prirodi zbilje. Uostalom, Winch, koji vrlo često upućuje na to da je zadatak filozofije (vjerojatno: onoga njezinog dijela koje drži metafizikom), da razjasni prirodu zbilje ili pak prirodu društvene zbilje, izričito tvrdi da su

društveni odnosi izrazi ideja o društvu (*ibid.*, na str. 23.). Ta tvrdnja, koja je - možda - najzaslužnija za njegovu reputaciju idealista, sugerira doista da je u pozadini priznanja epistemologije kao stožerne filozofijske discipline metafizička pretpostavka da su ideje pokretač povijesti. No taj dojam je, čini se, kriv. Ako u pozadini i jest neka pretpostavka, to je, prije svega, prividno suvišna tautologija da je razumljivo samo ono što je već smisleno kazano ili pak može biti smisleno iskazano, te, u krajnjoj liniji, Wincheva skepsa - dakle epistemologijska, a ne metafizička pretpostavka - koja sugerira da malo što u svijetu uopće i jest razumljivo (najizrazitije prisutna u njegovoj tvrdnji da bi bilo "lakomisleno pretpostavljati da rezultati svih drugih djelatnosti - kao što su znanost, umjetnost, religija - trebaju biti sabrani u jednoj velikoj teoriji zbilje", *ibid.*, na str. 19.).

Može također izgledati da je Winchevo priznanje epistemologije kao stožerne discipline projekcija etičkog opredjeljenja, što provijava iz njegove stalno ponavljane - i gotovo središnje - teze da je razumijevanje moguće samo unutar granica određenog "oblika života", navodi na zaključak da je "prevođenje" značenja određenih iskaza ili radnji iz jednog "oblika života" (e.g. neke primitivne zajednice) u drugi (e.g. u sistem pojmova naše civilizacije) doduše moguće, ali je moralno nedopustivo. No, čini se da je u korijenu tog opredjeljenja i opet skepsa, ali, istovremeno, i naoko trivijalan uvid da i ja sam sebe mogu razumjeti samo pod uvjetom da slijedim određeni način života, odnosno pod uvjetom da - kako to Winch pokazuje - slijedim određena pravila.

Gornje napomene upućuju ne samo na utemeljenost Winchevog poimanja epistemologije (možda ipak, preciznije: filozofijske gramatike) kao središnje filozofijske discipline - i doista način filozofiranja - nego i na ulogu pravila ponašanja kao, istovremeno, i konstituenta društva i uvjeta svake moguće spoznaje; a samim tim upućuju i na ulogu filozofije, odnosno epistemologije u razumijevanju ne tek društvenih znanosti, nego upravo samih društvenih pojava i "prirode društvene zbilje kao takve i uopće (*as such and in general*)" (*ibid.*, na str. 8.). Epistemolog se zanima, kako to Winch kaže parafrizirajući Kanta, za pitanje: "Kako je takvo razumijevanje (i, doista, bilo koje razumijevanje) moguće? Da bi se odgovorilo na to pitanje, mora se pokazati središnju ulogu koju pojam razumijevanja igra u djelatnostima koje su karakteristične za ljudska društva". (*ibid.*, na str. 22.)

Iz takvog poimanja epistemologije slijedi, nezačudno, i Wincheva tvrdnja da središnji problem sociologije, a to je objašnjavanje (*giving an account of*) prirode društvenih pojava uopće pripada filozofiji te da je taj dio sociologije, u stvari, krivo pojmljena epistemologija (*ibid.*, na str. 43.). Da bi potkrijepio

tu tvrdnju Winch izvodi ono što je gore tek naznačeno, a to je, prvo, njegova (i Wittgensteinova) teza da je jezik, i kao sredstvo sporazumijevanja i kao sredstvo razumijevanja, odnosno spoznaje, konstituiran pravilima ponašanja (v. tč. 3.2.2), i drugo, da je nejezična ljudska ponašanja i moguće i potrebno, tumačiti analogno jezičnima, tj. kao ponašanja koja su inherentno normativna (v. tč. 3.3.3).

Ti Winchevi izvodi pokazat će da je moguće ono što Kelsenu nije uspjelo, a to je da se s jednog stajališta ustanovi i to da/zašto nešto jest pravilo (odnosno opća norma) i da/zašto je to pravilo obvezno. To stajalište je, dakako, stajalište jezika, a ne stajalište logike koja nam je dana neovisno o govoru.

No, ti Winchevi izvodi sugerirat će, vjerujem, i to da je ne samo objašnjavanje prirode društvenih pojava uopće nego i objašnjavanje pojedinih društvenih događaja filozofijski zadatak. Winch, međutim, otklanja tu implikaciju, i to s razloga koji su krajnje sporni te nisu daleko od razloga zbog kojih i Kelsen normativnu pravnu znanost drži znanstvenom, a ne filozofijskom disciplinom. S jedne strane, Winch, doduše, osporava empirističko poimanje po kojemu su iskazi o upotrebi jezika *a priori*, tj. neempirijski, no zato tu empirističku razliku *a priori* iskaza (kojima se bavi filozofija) i iskaza o činjenicama (kojima se bavi znanost) nadomješta razlikom koja je jednako tako sporna: po Winchu, naime, znanost istražuje uzroke i posljedice pojedinih predmeta, dok se filozofija bavi "prirodom zbilje kao takve i uopće" (*ibid.*, na str. 8.). Ta razlika je sporna u najmanju ruku sa stajališta hegelovskog poimanja odnosa pojedinačnog, posebnog i općeg. S druge strane, Winch drži da je jedini zadatak filozofije društva razjašnjavanje "pojma oblika života kao takvog" (*ibid.*, na str. 41.) iz čega (a pogotovo u svjetlu njegovih kasnijih izvoda) slijedi da je sve što se zbiva unutar pojedinih "oblika života" nužno pojedinačno i, kao takvo, predmet znanosti, a ne filozofije. To stajalište, koje je vrlo blisko Kelsenovom relativizmu, nedvojbeno je najsporniji element čitave Wincheve filozofije. Ako se ono pobije a da se time ne dovede u pitanje osnovna Wincheva teza u inherentnoj normativnosti ljudskog ponašanja, pada i razlika između filozofije i društvenih znanosti.

3.3.2. Jezik kao djelatnost konstituirana pravilima

Winch je (*ibid.*, na str. 28-33.) prikazom Wittgensteinove analize pojma slijeđenja pravila (*Philosophische Untersuchungen*, 1949) pokazao "na koji način epistemologijska rasprava čovjekovog razumijevanja zbilje rasvjetljava prirodu ljudskog društva i društvenih odnosa među ljudima" (Winch, *op. cit.*, str. 24-31.).

Wittgenstein započinje svoju analizu kritikom raširenog poimanja da

jezik učimo tzv. pokaznim ili ostenzivnim definicijama, primjerice, na taj način da nam učitelj pokaže određeni predmet i pri tom izgovori određene riječi - primjerice, "Mount Everest". To je poimanje očito problematično. Pitanje je, naime, "Što to u mojem izgovaranju riječi 'Mount Everest' omogućuje da se kaže da tim riječima mislim (*mean*) određeni vrh u Himalajama?". To je, dakako, pitanje o prirodi "kontakta" svijesti (*mind*) i zbilje te pitanje o prirodi značenja.

Na prvi pogled, odgovor je na to pitanje da sam u stanju misliti to što mislim pri izgovaranju riječi "Mount Everest" zato što su mi one bile definirane. No to očito nije potpuno zadovoljavajući odgovor. Jer, ostavlja neodgovorenim pitanje na koji je način definicija povezana s naknadnom upotrebom definirane riječi. Ili, jednostavnije rečeno, "Što to znači 'slijediti' neku definiciju?". I na to pitanje postoji naoko jednostavan odgovor, a to je da možemo kazati da netko slijedi definiciju, tj. ispravno upotrebljava određenu riječ, tad kad je upotrebljava na način koji je isti, odnosno jednak (*the same*), onom što je definirano. Međutim, niti taj odgovor ne zadovoljava u potpunosti. Jer, ostavlja neodgovorenim pitanje "Što je to 'isto'?". Kako, u istom primjeru, mogu znati da mi je učitelj pokazujući zemljovid i izgovarajući riječi "Mount Everest" definirao riječ "Mount" (planina) a ne "Everest"? Dakle i riječ "isto" je - kako to kaže Wittgenstein - sistematski dvosmislena, upravo kao i riječ "igra", koju upotrebljavamo zato da bismo njome obilježili igru košarke, dječju igru, ples itd. (sjetimo se, uostalom, Huizinginog poimanja igre u *Homo ludens*!). Značenje riječi "isto" ovisi, prema tome, o kontekstu u kojemu se ta riječ upotrebljava. Podrobnije rečeno: "Riječi 'isto' možemo pridati određeno značenje samo u okviru određenog pravila".

Ta kratka analiza pokazuje, dakle, da su riječi "značenje", "isto" i "pravilo" nerazdvojno vezani. Možemo, dakle, kazati da riječ ima određeno značenje po tome što je na isti, odnosno jednak način upotrebljavana u istim, odnosno jednakim uvjetima. To pak znači da ispravno govori onaj tko govori u skladu s pravilima upotrebe riječi i da je, prema tome, jezik djelatnost koja je konstituirana pravilima.

No ma koliko upravo izneseni uvid rasvjetljavao prirodu jezika (pa prema tome i "kontakt" svijesti i svijeta i samu strukturu svijeta), ne odgovara na ključno pitanje, a to je kako mogu znati da doista ispravno upotrebljavam pravilo upotrebe neke riječi, te da doista upotrebljavam, primjerice, riječ "Mount Everest" na onaj isti, odnosno jednak način na koji se ona inače upotrebljava. U odgovoru na to, konkretno, pitanje možda nam neka dodatna definicija može pomoći. No prije ili kasnije u svakom ćemo takvom slučaju doći do točke u kojoj nikakva definicija neće pomoći, jer je - u krajnjoj liniji - u

pitanju kriterij za ocjenu što je to u danom kontekstu isto, bilo u pogledu riječi koja je definirana, bilo u pogledu riječi kojom se ta riječ definira. Nikakva formula ne može nam na to pitanje dati odgovor.

Da bolje shvatimo problem o kojemu je riječ, dovoljno je da se prisjetimo kako taj problem rješava - točnije: zaobilazi - Kelsen. Po njemu, da bismo mogli kazati kako je "sadržaj" određenog "akta volje" pravna norma, potrebno je da imamo dvoje: (a) višu pravnu normu koja autorizira izdavanje tog akta kao pravnog akta; (b) apstraktnu shemu norme (oblika "Ako p, treba da q") putem koje možemo "očitati" "sadržaj" "akta volje" u pitanju kao normu ponašanja (v. tč. 2.2 i tč. 3.2.2.2). Kelsenova analiza, nadalje, sugerira da nam je ta apstraktna shema u krajnjoj liniji dana *a priori*, ali ne daje odgovor na pitanje na koji način ona dobiva konkretni sadržaj. U mjeri u kojoj je taj odgovor moguće naći u Kelsenovom djelu on je opterećen nepomirljivom suprotnošću između normi gramatike, koje po njemu jesu obvezatne norme ponašanja, i normi logike, koje po njemu nemaju takvo normativno važenje (v. tč. 3.2.2.2). Napokon Kelsenova čitava analiza sugerira primat logičkih normi nad ostalima te njihov idealni - intersubjektivno neprovjerljiv - karakter (v. tč. 3.2.2.1 i tč. 3.2.2.3).

Wittgenstein, kao što je to već ranije istaknuto, također polazi od toga da su nam kriteriji razumijevanja dani *a priori*, ali drži da su ti kriteriji sadržani u jeziku i u "oblicima života", te da je, prema tome, sam jezik logičan, a pojedini "oblici života" horizonti mogućeg razumijevanja. Da bi to dokazao, Wittgenstein pokazuje sljedećim primjerom razliku između onoga tko doista slijedi određeno pravilo i onoga tko to ne čini. U tom primjeru, dakle, A napiše na ploču sljedeći niz: 1, 3, 5, 7 i pita prijatelja B da odredi kako taj niz treba nastaviti. B odgovara: 9, 11, 13, 15, no A odbija taj odgovor kao neispravan i nastavlja već započeti niz na sljedeći način: 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 9, 11, 13, 15, 17. Wittgenstein ističe da u tom trenutku B ima nekoliko mogućnosti daljnjeg nastavljanja niza koje, međutim, A može sve odbiti kao neispravne. Dogodi li se doista to da A svaki B-ov odgovor proglasi neispravnim i nastavi niz na način koji je različit od onoga koji predloži B, još uvijek možemo kazati da A slijedi neko pravilo, no to pravilo ne pripada aritmetici.

Winch sažima Wittgensteinovu analizu sljedećim postavkama. Kazat ćemo da netko slijedi određeno pravilo tad kad, s jedne strane, onaj koji se ponaša po pravilu to radi - recimo to tako - prirodno ili normalno (*as a matter of course*) i kad postoji mogućnost da pri tom učini pogrešku (nećemo, primjerice, kazati da netko može pogriješiti u slijeđenju zakona gravitacije), te kad, s druge strane, ima smisla pretpostavljati da u načelu netko drugi može otkriti pravilo koje prvi slijedi. Potonji, drugi, uvjet, tj. uvjet intersubjektivnosti

pravila, odnosno njihove intersubjektivne provjerljivosti, očito je ključan, te pokazuje bit "jezičnog zaokreta" koji se zbio u Wittgensteinovoj kasnoj filozofiji. Kao što to Winch kaže, Wittgenstein inzistira na sljedećem:

prvo, u načelu mora biti moguće da drugi ljudi shvate to pravilo i odrede da li je ono ispravno slijedeno, i drugo, da nema smisla pretpostavljati kako postoji bilo tko sposoban da ustanovi čisto osobni standard ponašanja ako nikada nije imao nikakvo iskustvo ljudskog društva s njegovim društveno ustanovljenim pravilima. (Winch, op. cit., na str. 33.)

Ta potonja opaska uvodi, dakle, u problem tzv. privatnog jezika, čiju samu mogućnost postojanja Wittgenstein negira. Winch u daljnjem izvodu pokušava obraniti Wittgensteinovo stajalište, no taj izvod ne izgleda bitnim za daljnji tok ove rasprave. Ono što izgleda bitnim jest sam pojam kriterija, koji nisu logički, nego prethode logici, te su konstituirani načinima života ljudskih društava.

3.3.3. Pojam i uloga, te vrste kriterija

Riječ "kriterij" (od grčki *krinein*) u filozofiji se obično upotrebljava u smislu temelja, osnova, ili sredstva - a po tom i razloga - ocjenjivanja nečega s obzirom na kakvoću, a također i u smislu oznake ili sredstva razlikovanja nečega od nečega drugog što je prvome doduše slično, ali se od njega ipak razlikuje. Tako se u filozofiji govori naročito o kriteriju dobrog (u etici) ili pravednog (u filozofiji politike i prava), o kriteriju lijepog (u estetici) i o kriteriju istinitog (u epistemologiji).

Birnbacher je u *Die Logik der Kriterien* (1973) pokušao odrediti pojam kriterija uopće, razlikujući njihov oblik i sadržaj. Tako se, s jedne strane, svaki kriterij odlikuje ponajprije svojim odnosnim (relacijskim) oblikom. Kriterij je, naime, uvijek kriterij za nešto drugo što on sam nije. S druge pak strane, kriterij se odlikuje svojim sadržajem, koji je trojak. Kriterij je, naime, uvijek istovremeno znak, razlog, i mjera za to nešto drugo. Kriterij je dakle, prvo, znak koji stoji za neki drugi predmet i koji taj predmet nekome označava. Upotrebljavajući kriterij kao znak, onaj koji se njime služi napreduje od poznavanja samog znaka prema znanju samog predmeta. Prema tome, onaj koji priznaje da je savršeno sviranje Chopinovih etuda znak virtuoznosti, istinitost iskaza "Pogorelić savršeno svira Chopinove etude" omogućuje da kaže kako je iskaz "Pogorelić je virtuoz" također istinit. Kriterij je, drugo, ne samo znak nego i razlog/temelj (*Grund*) koji omogućuje takve zaključke i načelo obrazloženja/utemeljenja (*Prinzip der Begründung*). Ako je, dakle, činjenica da netko savršeno svira Chopinove etude priznata kao kriterij

virtuoznosti, taj kriterij je istovremeno i razlog takvih iskaza kao što je "Pogorelić je virtuoz", i shema za izvođenje takvih iskaza. Kriterij je, treće, mjera za ocjenjivanje istinitosti i lažnosti te je kao takav i načelo i slučaj primjene načela u jednom. U sva tri svojstva, kriterij je, dakle, uvijek nečiji valjani kriterij (*ibid.*, na str. 7-8.).

Birnbacherov pojam kriterija omogućava nam da shvatimo načine na koji Wittgenstein upotrebljava izraz kriterij i ulogu koju, po potonjemu, kriteriji igraju u jeziku i u ljudskom životu uopće. Kriteriji su, po Wittgensteinu, "načini odlučivanja o postojanju primjerenih prilika za upotrebu riječi". Potpunije rečeno, prisutnost kriterija, primjerice, kriterija žalosti, jamči da nešto ima smisla kazati, u istom primjeru, da je netko žalostan, bez obzira na to da li je taj iskaz istinit ili ne. Smislenost je, dakle, nadređena istinitosti i, nužno, intersubjektivna (v. također Le Roy Finch, *op. cit.*, na str. 55-68.).

Po Birnbacheru, međutim, Wittgenstein upotrebljava izraz kriterij u tri različita smisla, pa je, prema tome, moguće kazati da se služimo s tri vrste kriterija. To su definitorni i nedefinitorni semantički kriteriji i dokazni (nesemantički) kriteriji.

Definitorni kriteriji - ili, naprosto, definicije - upućuju na određeni predmet određujući pri tom i nužne i dovoljne uvjete za njegovu realnost. Definitorni kriteriji su, dakle, logički jednakovrijedni s onim što definiraju te stoga ne predstavljaju neki naročiti logički problem. Tako je, primjerice (barem u Wittgensteinovom primjeru) prisutnost određenog bacila kriterij stanja koje je uobičajeno poznato kao angina. No kao što smo već vidjeli (v. tč. 3.3.2), definitorni kriteriji uvijek pretpostavljaju neke daljnje kriterije putem kojih možemo odrediti da su dva slučaja ista, odnosno jednaka te takvi daljnji - u krajnjoj liniji nedefinitorni kriteriji (dakle: koji ne mogu biti izraženi formulom) - predstavljaju logički problem. (Birnbacher, *op. cit.* na str. 22-23.).

Nedefinitorni kriteriji su takvi kriteriji na koje se rijetko pozivamo i koji često sačinjavaju neovisnu kariku u lancu kriterija što sačinjavaju određeno stanje. Tako u različitim uvjetima upotrebljavamo različite kriterije da odredimo da li netko čita, da li netko razumije određenu formulu i, što je najvažnije, da odredimo da li je netko uopće osoba. (*ibid.*, na str. 23-26.).

Dokazni kriterij, za razliku od definitornih i nedefinitornih semantičkih kriterija, niti konstituira predmet na koji upućuje, niti je s tim predmetom identičan. Tako, primjerice, izraz bola, kao kriterij, i bol kao ono na što taj izraz upućuje, nisu samo različita nego i diskretna (odvojena) stanja (*ibid.*, na str. 26-27.).

Nužnost "nedefinitornih kriterija" i "dokaznih kriterija" u procesu jezičnog sporazumijevanja, te, istovremeno, uvjerenje da se ipak koliko-toliko uspijevamo sporazumijevati, upućuju ne samo na plauzibilnost pretpostavke da je u načelu nemoguće da netko ima čisto osobne, o društvu posve neovisne kriterije (no tu pretpostavku ipak ne dokazuju!), nego, što je u ovom slučaju doista važno, upućuju na plauzibilnost Wittgensteinove teze da je najmanja jedinica jezika "jezična igra", te je svaka "jezična igra" cjelina koja se sastoji od jezika i od radnji u koje je on utkan (*Philosophische Untersuchungen*, par. 7). Taj uvid, na koji se nadovezuje već spomenuta teza da je značenje neke riječi i njezina potencijalna upotreba, temelj je za naoko paradoksalan Winchev skok u tvrdnju da nije samo upotreba jezika konstituirana pravilima, nego da je sve ljudsko nejezično ponašanje konstituirano na isti način: točnije, da ljudsko ponašanje, ako ga uopće želimo razumjeti, trebamo razumjeti kao slijeđenje određenih pravila.

3.3.4. Konstitutivna uloga pravila u ljudskom ponašanju uopće

Nezačudno, Winch uvodi svoju tezu da Wittgensteinova analiza slijeđenja pravila u upotrebi i razumijevanja jezika može i treba biti analogno primijenjena na razumijevanje ljudskoga nejezičnog ponašanja, odnosno društvenog ponašanja uopće, pozivom na uvide Weberove *verstehende Soziologie* (Winch, *op. cit.*, na str. 45.). Po Weberu, naime, sociologija izučava ljudsko ponašanje "ako onaj ili oni koji delaju povezuju s njim neko subjektivno značenje" (*Privreda i društvo*, prev., 1976, I, na str. 3-4.). Značenje je, dakle, nešto subjektivno namjeravano, te je, kao takvo, nerazdvojno vezano s pojmovima motiva i razloga. No Weber, značajno, razlikuje smisleno djelovanje od djelovanja koje je čisto reaktivno ili uvjetovano, kao što je to, primjerice, ponašanje pojedinaca koji djeluju kao neizdiferencirane jedinice u masi (*ibid.*, na str. 16).

Winch prije svega radikalizira Weberovu tvrdnju o zadatku sociologije tvrdnjom da je ne samo subjektivno namjeravano djelovanje (dakle djelovanje zbog motiva, odnosno iz razloga) nego i prividno nesvjesno pa i uvjetovano ponašanje moguće i potrebno tumačiti kao ponašanje s razlogom. Po Winchu, Weber treba biti shvaćen na taj način da čak i objašnjenja freudovskog tipa, primjerice, objašnjenja tzv. omaški, moraju biti dana u izrazima koji su poznati i djelatniku i tumaču. Po Winchu, nadalje, čak i kad netko obavlja određenu radnju, primjerice, glasa za Laburističku stranku na izborima bez ikakvih razloga (dakle, prividno to čini iz puke navike ili pak zbog pritiska okoline) to njegovo ponašanje nije posve besmisleno. Ono što taj djelatnik čini nije puko stavljanje crnila na papir - on glasa, a to znači da u najmanju ruku razumije političku instituciju glasanja.

Taj primjer pomaže Winchu da učini daljnji korak u kojemu tvrdi da je radnja koja ima značenje simbolična. Tako, primjerice, da bi dva čovjeka mogla razmjenjivati svoje proizvode, svom aktu razmjene moraju pripisati određeno značenje, tj. taj akt razmjene mora za njih imati simbolički karakter. A pridavanje značenja nekoj radnji - logično nužno - obvezuje djelatnika na određeno ponašanje u budućnosti. Tako, primjerice, ako N stavi komadić papira u knjigu smisleno je kazati da mu taj papir služi kao "podsjetnik" samo ako je to učinio s namjerom da mu posluži u određivanju gdje će nastaviti s čitanjem. Gornja argumentacija omogućuje pak Winchu da postavi središnju tvrdnju svoje knjige.

Pojam obvezivanja (*of being committed to*) nečim što činim sada na činjenje nečega drugog u budućnosti istovjetan je u obliku vezi između definicije i naknadne upotrebe definirane riječi o kojoj sam govorio u prethodnom poglavlju (u ovom tekstu tč. 3.3.2 – op. I.P.). Iz toga slijedi da mogu biti obvezan u budućnosti time što činim sada samo ako je moj sadašnji čin primjena pravila. A po argumentu u prethodnom poglavlju, to je moguće samo onda kad čin u pitanju ima neki odnos prema društvenom kontekstu: i to mora biti istinito čak i slučaju najprivatnijih čina, ako su smisleni (Winch, *op. cit.*, na str. 50.).

Tim putem Winch izvodi svoju tezu da je i ljudsko nejezično ponašanje, odnosno ljudsko ponašanje uopće, konstituirano pravilima. Tu tezu razrađuje u nizu daljnjih postavki od kojih su, na ovom mjestu, bitne tek dvije. Prva je upravljena protiv "racionalističkog", krivog poimanja da racionalnost ljudskog ponašanja dolazi izvana, tj. iz intelektualnih funkcija koje djeluju po svojim zakonima, posve neovisnima o određenim oblicima ponašanja u kojima su te funkcije primjenjivane. Prema toj "racionalističkoj" miskoncepciji kuhar je čovjek koji prvo ima ideju pite i zatim tu ideju primjenjuje. To poimanje je, dakako, krivo i Winch ga uspješno kritizira, približavajući se Ryleovoj kritici istog poimanja (*The Concept of Mind*, 1949, na str. 28-33). Druga postavka je, međutim, upravljena baš protiv Ryleovog poimanja da su motivi dispozicije za obavljanje određenih radnji (*ibid.*, na str. 42. i d.; v. također 3.3). Po Winchu, motivi ne mogu biti shvaćeni kao puko opazive pravilnosti u nečijem ponašanju, nego mogu biti pojmljeni samo kao razlozi. To ne znači da je kad kažemo "X je ubio svoju ženu zbog ljubomore" taj postupio razumno. No kazati da je to učinio s razlogom znači da je njegovo ponašanje razumljivo u okvirima načina ponašanja koji je poznat u našem društvu i da je bio vođen razmišljanjem koje je primjereno tom kontekstu.

2.3.2. ŠTO TO MOŽE PRAVNA ZNANOST OČEKIVATI OD SOCIOLOGIJE?♦

Dosadašnja rasprava "Radne grupe 'Pravo i društvo – temeljna istraživanja'" o odnosu pravne znanosti i sociologije (vođena, kao što je to na njezinom kraju primijećeno, bez prisutnosti sociologa) pokazala je jednodušnost (prisutnih pravnika) da je sociologija, odnosno znanje koje ona pruža, nužno potrebno pravnoj znanosti i praksi, i to zbog čitavog niza razloga. No najvažniji je razlog, koji su istaknuli gotovo svi sudionici u raspravi, problem učinkovitosti, tj. efikasnosti prava. Tom ću problemu dodati (bez obzira na razloge samih predlagača, no zbog razloga na koje ću sam ukratko uputiti kasnije) problem običajnog prava. Ukratko, pravnici se slažu da je jedan od središnjih problema pravnog sistema, a danas možda i središnji, njegova (ne)učinkovitost, te očekuju da im sociolozi prava u istraživanju tog problema pruže u najmanju ruku nezaobilaznu pomoć, ako već ne i to da taj problem meritorno riješe. Štoviše, u raspravi je navedeno da su jugoslavenski sociolozi vrlo kritični upravo u pogledu učinkovitosti "normativnog modela" našeg društva, odnosno, pravnički rečeno, našega pravnog sistema, tvrdeći bilo to da smo se našli u stanju anomije, bilo to da uz proklamirani "normativni model" koji je učinkovit pretežno kao legitimacijsko sredstvo, postoji i drugi, neproklamiran, ali učinkovit. No u istome navodu postavljeno je i pitanje: *Što to uopće može sociologija ponuditi pravnoj znanosti u izučavanju pravnog sistema, napose onog - ako takav postoji - koji je neslužben, no vladajući?*¹

Odgovor na to pitanje pretpostavlja odgovor na pitanje: Što to pravna znanost i sociologija uopće jesu? To pitanje je, upravo kao i pitanje: "Što je to pravo?", ili "Što je to društvo?" toliko složeno, da ćemo se u odgovoru na njega nužno razilaziti, pogotovo kad se susretnemo sa sociolozima. I doista, čini mi se da smo već u dosadašnjim razgovorima dobili dva odgovora, koja možda i nisu iznesena kao međusobno suprotstavljena, ali koja su po implikacijama dijametralno oprečna. *Po prvom*, pravo se razvilo kao znanost, te svojim pojmovnim aparatom nije u stanju obuhvatiti cjelinu prava. Pokušaji da se to učini toliko su neprimjereni kao i pokušaji da se znanjem i vještinom vodoinstalatera rješavaju složeni hidrodinamički problemi. *Treba*

♦ Predano na objavu v. 1985., recenzirano u I. razredu JAZU, objavljeno kao izvorni članak u *Pravo i društvo 1982-83*, vol. 3 (1984), 20-44. Izvorno teze za raspravu na 28. sastanku "Radne grupe 'Pravo i društvo – temeljna istraživanja'" Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 21. lipnja 1984. Prilagođeno.

1 Tako, po prilici, Anton Perenič u usmenom izlaganju na 27. sastanku "Radne grupe 'Pravo i društvo' – temeljna istraživanja (JAZU)" od 25. svibnja 1984., te u "Pokušaj suočavanja sociologije i pravne teorije: neke početne konstatacije", *Pravo i društvo 1982-83*, vol. 3 (1984), str. 64-70.

stoga pristupiti sustavnoj rekonstrukciji pravne znanosti u cjelini, dakle, prije svega, rekonstrukciji "*kategorijalnog aparata*", tj. sistema pojmova pravne znanosti, i to *polazeći od uvida što ih pruža sociologija* (kao što su to e.g. Durkheimovi pojmovi mehaničke i organske solidarnosti ili Tourainovi pojmovi pokreta i poretka).² Po drugom stajalištu, pravna znanost izučava (ili bi barem trebala izučavati) nekoliko nužnih komponenti ili aspekata prava, a to su: kauzalno-povijesni, normativni, tehnički, metodološki te deontološki (aksiološki, vrijednosni) aspekt. Prema tom stajalištu, *tzv. sociologija prava može za sebe svojatati i jače istaknuti prvi aspekt (kauzalno-povijesni)*. Ali će joj onda nedostajati svi drugi aspekti, pa zbog toga *ne može dolično predstavljati opću znanost o pravu*.³

Koje će ta dva stajališta valja prihvatiti kao ono koje vjernije prikazuje dostignuća i mogućnosti sociologije i pravne znanosti i koje, prema tome, može poslužiti kao mjerodavan putokaz za njihov razvoj; napose u pogledu izučavanja stvarno postojećeg, a ne tek proklamiranog prava?

Vjerujem da je i jedno i drugo stajalište načelno ispravno, no, dakako, uz određene ograde:

(1) Vjerujem da je meritum drugog stajališta, a to je *zalaganje za*, kako se to obično kaže, *integralnu pravnu znanost*, koja bi sistematski povezivala sva znanja o pravu, *program čijem ispunjenju treba težiti, ali ne i slika stvarnih dostignuća pravne znanosti* (odnosno teorije prava), bilo kod nas, bilo u svijetu.

(2) *U realizaciji tog programa treba od sociologije očekivati mnogo više od onoga što to implicira drugo stajalište*, no vjerojatno, *osjetljivo manje od onoga što implicira prvo*.

(3) *Napose ne treba očekivati da sociologija, u bilo kojoj svojoj postojećoj varijanti, umjesto pravne znanosti pruži odgovor na pitanje da li je neki pravni sistem u cjelini učinkovit i da li postoji, te kako je strukturiran neslužbeni, no vladajući sistem u nekome globalnom društvu*, i to zbog toga što sociologija nije niti pojmovno niti metodološki spremna za takav zadatak.

2 Tako, po prilici, Eugen Pusić u usmenom izlaganju na 27. sastanku "Radne grupe 'Pravo i društvo' – temeljna istraživanja (JAZU)" od 25. svibnja 1984. godine.

3 Tako Berislav Perić u "Prijedlog za definiranje teorije prava, filozofije prava i sociologije prava", teze za diskusiju podnesene 28. sastanku "Radne grupe 'Pravo i društvo' – temeljna istraživanja (JAZU)" od 21. lipnja 1984. cit. na str. 8., podv. I.P.

1. Integralna pravna znanost

Tvrdnja da *pravna znanost još ne obuhvaća sve danas moguće ili čak postojeće sociološke spoznaje o pravu*, izgleda mi, barem kad je riječ o jugoslavenskoj literaturi, bjelodanom. Očito je, naime, da čitav niz karakteristično socioloških istraživanja prava (e.g. sudačkog ponašanja, pravne profesije i sl.) nismo niti pokrenuli; da je dobar dio (uvjetno rečeno) socioloških spoznaja o pravu okupljen u nepravnim disciplinama (kao što su to kriminologija, sociologija obitelji i nauka o internacionalnim odnosima); te da se taj manjak karakteristično socioloških istraživanja prava i sistematska podvojenost pravnih i sociološkopravnih disciplina nužno izražava i na razini teorije prava, kao najopćenitije pravne znanosti. Metodologija prava, kao dio te teorije, otišla je korak dalje u traženju putova kojima bismo sve znanstvene spoznaje o pravu mogli povezati u jednu cjelinu. No usporedimo li najznačajnija jugoslavenska djela metodološko-pravnog karaktera s jugoslavenskim djelima o metodologiji socioloških istraživanja, primijetiti ćemo odmah ne samo to da su potonja brojnija i opsežnija od prvih, nego i to da *metodologije društvenih istraživanja sadrže sistematske naputke za prikupljanje podataka, koje jugoslavenska literatura metodološkopravnog karaktera, koliko mi je poznato, ne sadrži*.⁴ Dok sociolozi barem u jednome svojem sustavnom djelu mogu naći upute o metodama promatranja, vođenja razgovora i anketiranja, te - to posebno ističem - pronalaženja dokumentarnih izvora,⁵ naši pravnici ne raspolažu niti jednim priručnikom kojim bi mogli pronalaziti i prikupljati jugoslavenske pravne dokumente - a o nepisanim pravnim aktima da se i ne govori.⁶

4 U nedostatku pouzdanih bibliografija, navest ću vjerojatno vrlo manjkavu, no ipak indikativnu listu važnijih knjiga na hrvatskom, odnosno srpskom jeziku o metodologiji socioloških istraživanja: Harija Bogdanović, *Kvantitativni pristup u sociologiji* (Beograd: Službeni list, 1981); Mihailo Đurić, *Problemi sociološkog metoda* (Beograd: Savremena škola, 1962); Veljko Korać, *Marks i savremena sociologija* (Beograd: Kultura, 1962); Ivan Kuvačić, *Znanost i društvo* (Zagreb: Naprijed, 1977); Dragoljub Mićunović, *Logika i sociologija* (Beograd: Filozofsko društvo Srbije, 1977); Vojin Milić, *Sociološki metod*, 2. izm. i dop. izd. (Beograd: Nolit, 1978); Miroslav Pečujlić, *Metodologija društvenih nauka*, 2. izm. i dop. izd. (Beograd: Suvremena administracija, 1982); Rudi Supek, *Ispitivanje javnog mnijenja* (Zagreb: Naprijed, 1961). Tim knjigama valja pribrojiti i mnogo obuhvatnije djelo Mihajla Markovića, *Filozofski osnovi nauke* (Beograd: SANU, 1982), nar. gl. 22. i 31. Nasuprot tim djelima, studije posvećene metodologiji prava su, zanemare li se izlaganja pravne tehnike i interpretacije prava u udžbenicima teorije prava, relativno malobrojna: Radomir Lukić, *Tumačenje prava* (Beograd: Savremena administracija, 1961); Id., *Metodologija prava* (Beograd: SANU, 1977); Berislav Perić, *Pravna znanost i dijalektika* (Zagreb: Narodne novine, 1962); Ljuba Tadić, *Filozofske osnove pravne teorije Hansa Kelsena* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1962); Mihajlo Vuković, *Interpretacija pravnih propisa* (Zagreb: Školska knjiga, 1953).

5 Milić, *bilj.* 4, pogl. VIII.-X.

6 Zaostalost jugoslavenske pravne znanosti i struke u navedenom pogledu najbolje pokazuje

Razlozi su tog stanja metodologije prava, izgleda mi, sljedeći: zanatski karakter pravne struke, unutar koje se znanje o tome koji su podaci uopće važni za pravo, kako do tih podataka doći i kako ih sortirati prenosi usmeno i pokazivanjem; legalistička paradigma, koja je još uvijek utjecajna u najvećem broju posebnih pravnih disciplina, a po kojoj su "izvor" prava, pa prema tome i jedini autoritativni "pravni materijal", općenormativni pravni akti na čelu sa zakonima - koje ionako svatko može naći u *Registru Službenog lista*, i, u krajnjoj liniji, *ING-Registru*; samorazumijevanje teoretičara prava kao, u prvom redu teoretičara, ili čak filozofa, koje ih ekskulpira od izučavanja pukih "oblika" u kojima se jugoslavensko pravo pojavljuje; te, kao posljedica svih tih razloga, rastući jaz između društvenih potreba i mogućnosti što ih pružaju pravna znanost i druge znanosti, koje rezultira u karakterističnom nastojanju (dakako bezuspješnom, već osmu godinu!) da se u nastavu pravnih fakulteta uvede informatika kao predmet o tome kako računalno obrađivati pravne podatke, a koje nastojanje prati neuviđanje potrebe da se studenti prvo uvedu u pravnu dokumentalistiku, kao disciplinu o tom što to pravni podaci uopće jesu, kako do njih doći i kako ih sortirati prije pohranjivanja u računala.⁷

Sve te razloge prati i jedan izvanpravnički, a to je relativna nedostupnost najvećeg dijela pravnih podataka, i to ne samo komercijalnih i upravnih nego i sudskih i samoupravnih. Pravnici upravo u nedostupnosti jednog dijela tih podataka vide postojanje usporednoga pravnog sistema, različitoga od onoga proklamiranog.⁸ Ozbiljnost te isprike ne može, međutim, biti protegnuta i na

standardna strana školska literatura, kao što su to e.g.: za američko pravo R. N. Covington, et al., *Cases and Materials for a Course on Legal Methods* (Mineola NY: The Foundation Press, 1976), 781. str., djelo koje unutar istih korica obuhvaća stvaranje i tumačenje prava (chs. 1-9), metode pretraživanja pravne dokumentacije (chs. 10-15) i metode pisanja pravnih dokumenata (ch. 16); za pravo SR Njemačke Peter Tettinger, *Einfuehrung in die juristische Arbeitstechnik* (Muenchen: Beck, 1982), x+193 str., priručnik koji, slično netom navedenome američkom, sadrži detaljne naputke za pretraživanje, tumačenje i pisanje pravnih dokumenata; za francusko pravo André Dunes, *Documentation juridique* (Paris: Dalloz, 1977), VIII+193 str. Od naših pravnoznanstvenika i praktičara veću pozornost pravnoj dokumentaciji pokazuju čak sociolozi prava, kao što to pokazuje priručnik poljskog autora Adama Podgoreckog, *Law and Society* (London: Routledge and Kegan Paul, 1974), ch. 9.

- 7 Da informatika, kao metoda automatske obrade podataka, pretpostavlja pravnu dokumentalistiku, najrječitije pokazuje elementarni priručnik sovjetskih autora A. I. Mihajlova i R. S. Giljarevskog, *Uvod u informatiku/dokumentalistiku*, prij. (Zagreb: Referalni centar, 1977). Takvim elementarnim argumentima usprkos, Programski savjet za upravu, pravosuđe i sigurnost odbio je proljeća 1984. da se u nastavne programe, ma i jednoga pravnog fakulteta u SRH, uvede obvezatni jednosemestralni predmet "Uvod u pravnu dokumentalistiku" (predlagan od ovog autora, kao predstavnika Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci - dopuna 2014.).
- 8 Na "anonimno pravo", koje nužno prati i anonimna odgovornost, upozorila je, među ostalim, i nekadašnja predsjednica Pravnog savjeta SRH Inge Kraljević u "Postajemo li birokratsko društvo?", *Vjesnik: Sedam dana* (21.03.1980.).

propust metodologije prava da obradi ono što jest dostupno, te na usporedni propust pravnih fakulteta da barem pokušaju sustavno prikupljati i obrađivati one pravne akte koji načelno jesu ili bi uz određeni napor mogli biti dostupni, kao što su to sudske presude i samoupravni opći akti (pritom ne previđan časne individualne napore pojedinih nastavnika).

No, ma koji točno bili razlozi relativne zaostalosti metodologije prava, nedvojbeno je da ona ne sadrži dovoljno elemenata za pronalaženje činjenica koje sačinjavaju pravo, čak ako je ono shvaćeno u vrlo uskom smislu kao sistem normi sadržan u tzv. normativnima pravnim aktima, ili, u nešto širem smislu, kao sistem koji obuhvaća i nenormativne iskaze, sadržane u tzv. nenormativnima pravnim aktima. Uslijed toga teško je očekivati da jugoslavenska metodologija prava pruži dovoljno materijala čak i za karakteristično pravna - normativna i sl. - objašnjenja. Dakako, još je teže očekivati da pruži dovoljno materijala za karakteristično sociološka - uzročna i sl. - objašnjenja. što sve, naposljetku, znači da jugoslavensku metodologiju prava treba, zato da bi mogla poslužiti kao sredstvo za stvaranje karakteristično socioloških spoznaja, nadopuniti prije svega u njezinome juridičkom dijelu.

Daljnji je, međutim, problem ne zahtijeva li takva nadopuna i nadopunu, a možda i rekonstrukciju, osnova metodologije prava u cjelini, i to takvu nadopunu odnosno rekonstrukciju koja bi omogućila integraciju svih metoda i spoznaja u jednu jedinstvenu cjelinu. Neki jugoslavenski autori tvrde, naime, da pravo ima veći broj dimenzija, aspekata ili komponenti, da je svaku od tih dimenzija moguće istraživati samo odgovarajućom metodom (kao što su to, naročito, normativna, kauzalna, aksiološka i sl.) , te da integraciju svih tih metoda, odnosno spoznaja stečenih tim metodama, omogućava marksistička, materijalistička dijalektika.⁹ To stajalište je, međutim, u jednom pogledu sporno, a u jednom nedovoljno razrađeno.

Sporno je da pravo, zato da bismo mogli izučavati sve relevantne probleme koje s tim izrazom povezujemo, nužno moramo pojmiti kao "višedimenzionalnu pojavu" koja se sastoji od pravnih normi, društvenih odnosa, društvenih vrijednosti i sl., od kojih je svaku potrebno izučavati različitom metodom. Kad tvrdim da je ta postavka sporna, ne tvrdim nipošto da, za ljubav apstraktne čistoće, pravnu znanost, ili bilo koju drugu znanost, treba organizirati kao sustav spoznaja dobiven jednom jedinom metodom, kao što je to držao Kelsen.¹⁰ Naprotiv, držim da je znanost potrebno organizirati kao skup pretpostavki, metoda i spoznaja koje pomažu u rješavanju nekog

9 Tako, e.g. Nikola Visković, *Pojam prava*, 2. izd. (Split: Logos, 1981), na str. 51.

10 V. e.g. Hans Kelsen, *General Theory of Law and State*, tr. (New York: Russell & Russell, 1961), ch. XII.

problema. No tvrdim da te pretpostavke, spoznaje i metode trebaju biti, koliko je to moguće jednostavne, zato što se time postiže veća komunikativnost i smanjuje opasnost unutrašnjih protuslovlja i nekontroliranih izvoda. U tu svrhu sam napisao i tekst "Norme i činjenice", koji pokušava pokazati da, protivno određenim uvjerenjima i pravnih teoretičara i teorijskih sociologa, društvene norme i društvene odnose možemo pojmiti kao istu vrstu iskustvenih podataka, te da nam je, prema tome, barem na početku naših istraživanja društva, uključujući i prava, jedna - normativna - metoda dovoljna da njome obuhvatimo dvije naoko različite pojave.¹¹

Gore navedeno stajalište da materijalistička•dijalektika omogućava integraciju svih posebnih metoda za izučavanje prava, te spoznaja dobivenih tim metodama, u jednu cjelinu, nije toliko sporna koliko, za sada, nedoradena. Ona je, dakako, sporna u mjeri u kojoj je, u krajnjoj liniji, sporna i bilo koja druga razrađena filozofska metoda - kao što su to i određeni fenomenološki postupci ili postupci filozofije svakodnevnog jezika. Taj aspekt problema može stoga biti interesantan u kontekstu općefilozofskih rasprava, a ovdje se može samo pretpostaviti. No ovdje je zanimljivo *pitanje: u kojoj je mjeri jugoslavenska metodološkoppravna literatura uspjela pokazati putove kojima je moguće i potrebno dijalektičkom metodom povezivati posebne metode u jednu cjelinu*. Pritom naročito mislim na određivanje uvjeta pod kojima je moguće i potrebno primjenjivati normativno objašnjenje ili, ukratko, normativnu metodu i uzročnu objašnjenje ili, ukratko, uzročnu metodu, kao metode koje su - po raširenom uvjerenju - karakteristične za pravnu znanost, odnosno sociologiju (e.g. na određivanje uvjeta pod kojima je određenu društvenu pojavu moguće identificirati, tj. kazati što to ona jest, isključivo na uzročnom metodom; ili pak reidentificirati pomoću uzročne metode nakon što je ona početno identificirana normativnom metodom; i sl.). Koliko je meni poznato, jugoslavenski pravni pisci još si nisu uzeli taj zadatak, nego su se zadržali na postavci da se dijalektička metoda u svojoj primjeni konkretizira upotrebom odgovarajućih posebnih metoda,¹² pokazali neke upotrebe dijalektičke metode unutar tih posebnih metoda¹³ i upotrijebili dijalektičku metodu na objašnjavanje razvoja prava u cjelini.¹⁴ Nasuprot tome, jugoslavenska nepravna literatura (što ne znači nužno: sociološka)

11 I. Padjen, "Norme i činjenice: prilog prevladavanju pokušaja sociologizacije pravne znanosti", *Pravo i društvo 1982-83*, vol. 3 (1984), str. 20-44. Pretiskano ovdje kao pogl. 2.3.1.

12 Lukić, *Metodologija prava, bilj.* 3, na str. 19.

13 V. e.g.: *ibid.*, na str. 95, u pogledu sociološke metode; Berislav Perić, *Država i pravni sustav* (Zagreb: Pravni fakultet, 1981), na str. 218.

14 Perić, *bilj.* 3.

ušla je u rješavanje tog zadatka, pokazujući (doduše, u okviru dihotomije "razumijevanja" i "objašnjavanja") kako je moguće i kada je umjesno, upravo sa stajališta materijalističke dijalektike, primjenjivati pojedine posebne metode u društvenim istraživanjima.¹⁵ Premda je takve izvode moguće dovoditi u pitanje, oni nesumnjivo pokazuju put kojim jugoslavenska metodologija prava, i teorija prava u cjelini, treba krenuti, ako doista želi pružiti integriranu spoznaju prava.

2. Dvije sociologije i pravo

U dogradnji i eventualnoj rekonstrukciji teorije prava valja voditi računa o tome da *uzročno objašnjavanje društvenih pojava doduše jest karakterističan postupak jednog dijela sociologije, ali da to nije jedina sociološka metoda*, te da se *sociologija*, u bilo kojoj varijanti, *ne iscrpljuje u spoznajama stečenima nekima specifično sociološkim ili, uopće, empirijskim metodama*. U pogledu metode, dovoljno je kazati da sociolozi već čitavo stoljeće raspravljaju o karakteru razumijevanja kao, u najmanju ruku, nezaobilaznoga heurističkog sredstva u identificiranju društvenih pojava, te da posljednjih nekoliko desetljeća tu raspravu šire u raspravu o ulozi funkcionalnih (i/ili teleoloških) objašnjenja društvenih pojava.¹⁶ U pogledu socioloških spoznaja dovoljno je uputiti na shvaćanje, uglavnom nesporno, da se one sastoje i od uvida koji ne samo da nisu iskustveno provjereni, nego nisu iskustveno niti provjerljivi niti osporivi.¹⁷ Te su dvije prethodne napomene, nadam se, dovoljne, da upute na načelnu sposobnost sociologije da pruži pravnoj znanosti, odnosno teoriji prava, nešto više od objašnjenja uvjeta postanka prava i utjecaja prava na ostale segmente društva uzročnom metodom.

Međutim, treba voditi računa i o tom da sociološki uvidi, ma koliko transempirijskog karaktera bili, *ograničavaju izbor metoda* istraživanja društvenih pojava, te da upravo ta činjenica ograničava i mogućnost sociologije da obogati pravnu znanost. Pri tom različite orijentacije u sociologiji pružaju različite mogućnosti obogaćenja pravne znanosti. Tako, prije svega, treba voditi računa o tom da *sociologija društvenog sistema i sociologija društvenog djelovanja*, kao, u najmanju ruku, dvije načelno odvojene orijentacije, *imaju različite mogućnosti obogaćenja spoznaja pravne znanosti*. Uz nužno pojednostavnjenje moguće je kazati da prva poima društvene djelatnike kao

15 Marković, *bilj.* 4, gl. 22.

16 *V. ibid.* Poblize o karakteru teleoloških objašnjenja Larry Wright, *Teleological Explanations* (Berkley CA: University of California Press, 1977).

17 Tako e.g. M. Hesse, "Theory and Value in the Social Science", in Ch. Hookway and Ph. Pettit (eds.), *Action and Interpretation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978), na str. 1.

*potpuno manipulabilna stvorenja; tabulae rasae u koje mogu biti, i jesu, utisnute vrijednosti i poticaji za ponašanje nužni za ispunjenje funkcija i, prema tome, za održanje nečega što je po tome nadljudski, samostvarajući i samoodržavajući društveni sistem, koji ontološki i metodološki prethodi svojim sudionicima.*¹⁸

*Nasuprot tome, sociologija društvenog djelovanja poima društveni sistem kao proizvod društvenog djelovanja i međudjelovanja, kao društveni svijet proizveden od svojih članova, koji su dakle prikazani kao aktivna i svrhovita bića što stvaraju i sama sebe i društvo.*¹⁹

I ta kratka karakterizacija dovoljna je da se uoči kako je samo unutar prvonavedene sociologije moguće objasniti neki društveni sistem ili podsistem poput prava kao objektivno određen "zakonima što djeluju iza ljudskih leđa", ali da je samo unutar drugonavedene moguće pojmiti ljudsko djelovanje, pa tako i stvaranje i primjenu pravnih normi, na način na koji to *ex professo* čine suci i najveći dio pravnih znanstvenika, tj. kao djelovanje koje je - unutar određenih granica - slobodno.

Pobliži razlozi zbog kojih sociologija društvenog sistema može pokušati objasniti neki pravni sistem, ali ne i odrediti da li to što izučava uopće jest pravni sistem u bilo kom juridičkom smislu relativno su složeni. Pokušat ću stoga eksplicirati samo njihov glavni metodološki i glavni kategorijalni aspekt.

Sociolozi, odnosno filozofi društvenih znanosti, obično upućuju na to da sociolog prije nego se upusti u davanje uzročnog objašnjenja neke društvene pojave - primjerice, u *objašnjenje* institucije dokumentarnog akreditiva - tj. u davanje odgovora na pitanje *zašto/kako* je ta pojava nastala, mora prvo tu pojavu *razumjeti*, tj. dati odgovor na pitanje *što* ta pojava uopće jest. Prema pozitivistima, a to su mahom zagovornici sociologije društvenog sistema, takav čin razumijevanja, kojemu je svrha da istraživač upozna namjere djelatnika čije ponašanje objašnjava, ima isključivo heurističku ulogu, te je njegov rezultat i moguće i potrebno iskustveno provjeriti upravo kao i svaku drugu prirodoslovnu hipotezu.²⁰ Po suvremenim kritičarima pozitivizma, takva provjera naprosto nije do kraja moguća, u najmanju ruku zbog toga što bi uključivala, prvo, da svaki put kad netko od djelatnika čije je ponašanje predmet istraživanja izusti "dokumentarni akreditiv" sociolog objasni tu

18 A. Dawe, "Theories of Social Action", in Th. Bottomore and R. Nisbet (eds.), *A History of Sociological Analysis* (London: Heinemann, 1978), na str. 367.

19 *Ibid.*

20 Umjesto ostalih Th. Abel, "The Operation Called 'Verstehen'", *The American Journal of Sociology*, vol. 54, no. 3 (1948), str. 211-218.

izjavu na temelju kvaziprirodnih zakona društvenog kretanja, drugo, da ponovi postupak kad god netko od njegovih suistraživača dade jednaku izjavu, i treće, da taj postupak ponovi svaki put kad on sam izusti ili pomisli "dokumentarni akreditiv".²¹ U članku "Norme i činjenice" pokušao sam otići i korak dalje u toj kritici tvrdeći *sljedeće*: *prvo*, da je čin razumijevanja namjera djelatnika najispravnije pojmiti kao čin razumijevanja njegovih razloga za djelovanje; *drugo*, da je te razloge najispravnije shvatiti kao slijeđenje, odnosno odstupanje od određenih intersubjektivnih pravila ponašanja; *treće*, da je taj čin razumijevanja, u stvari, čin normativnog objašnjenja ljudskog ponašanja u Kelsenovom smislu; i, *četvrto*, da je neke nedostatke Kelsenove teorije u tom pogledu moguće ispraviti oslanjanjem na uvide suvremene analitičke filozofije (Wittgenstein, Winch).²² Sve su te postavke, čini mi se, vrlo strana teoretičarima društvenog sistema, pa otuda i njihova ograničenja u istraživanju prava, u kojemu su te postavke nezaobilazan putokaz.

No sociologija društvenog sistema nije samo metodološki nego i kategorijalno ograničena u istraživanju prava. Osnovni pojmovi "sociološke tradicije" nastali su kao pojmovi koji su zahvaćali onaj dio društvene zbilje što pravna znanost naprosto nije uzimala u obzir. Dok je devetnaestostoljetna pravna znanost izučavala pravno konstituirane vlast i društvo, jednakopravne građane koji su uživali pravo vlasništva, te svoju vlastitu, sekularnu i racionalnu metodu regulacije, sociologija je započela svoj razvoj naglašavanjem nepravnog autoriteta i moći, zajednica utemeljenih na moralnim vezama i simpatiji, društva podijeljenog na klase, alijenacije koju proizvodi privatno vlasništvo te iracionalnog ili pak ideologičnog karaktera društvene svijesti.²³ Sociologija je, doduše, u svojoj zrelijoj fazi počela proučavati i pravo, pa je tako, po Parsonsu, čitavu Weberovu čitavu sociologiju moguće shvatiti upravo kao sociologiju prava.²⁴ No čini mi se da i Weberova sociologija, upravo kao i bilo koja druga sociologija prava, još uvijek pretpostavlja da su identifikacije osnovnih pravnih pojava (bilo da se radi o akterima, kao što su to suci ili trgovačka društva, ili pak o radnjama, tj. odnosima, kao što su to odnosi vlasništva ili najamnog rada) uspješno obavljene od strane pravne znanosti. Stoga mi izgleda da sociologija prava, pa i sociologija uopće, pretpostavlja

21 Tako, po prilici, Karl-Otto Apel, *Analytic Philosophy of Language and the Geisteswissenschaften* (Dordrecht: Reidel, 1967), na str. 23.

22 Padjen, *bilj.* 11.

23 Tako u pogledu sociologije Robert Nisbet, *The Sociological Tradition* (New York: Basic Books, 1966). S Nisbetom se u glavnim elementima slaže i I. I. Antonovič, *Buržuazna sociološkička teorija*, č. 2. (Minsk: Vyšeišaja škola, 1981), na str. 5-113.

24 T. Parsons, "Law as an Intellectual Stepchild", in H. M. Johnson (ed.), *Social System and Legal Process* (San Francisco CA: Sossy-Bass Publishers, 1978), na str. 23.

ne samo metodički nego i pojmovno, tj. po mapi društvene zbilje, pravnu znanost.

Nasuprot razlozima koji ograničavaju sociologiju društvenog sistema, relativno su jednostavni razlozi koji - načelno gledano - omogućavaju sociologiji društvenog djelovanja da odredi da li to što istražuje uopće jest pravni instituti ili pravni sistem određene vrste, ali je praktično sprečavaju u objašnjavanju prava u cjelini. *Sociologija društvenog djelovanja nikada se nije razvila u zaokruženu teorijsku cjelinu*, naprosto zbog toga što su svi veliki teoretičari društva - od Hobbesa preko Marxa, Durkheima i Webera do Parsonsa - započeli istraživati strukturu djelovanja, a završili u teoriji sistema.²⁵ Danas stoga postoji samo *ad hoc* sociologija društvenog djelovanja, koja istražuje marginalne teme akademske sociologije (e.g. strukturu svakodnevnice konverzacije) i pri tome se služi nizom tehnika koje su značajne i za istraživanje prava (napose tehnike sudjelovanja istraživača u situaciji koju istražuje). No ta sociologija, upravo kao što nema razrađenu pojmovnu matricu za zahvaćanje društvenih sistema u cjelini, nema niti pojmovnu matricu za zahvaćanje prava.

Međutim, u jednome ograničenom smislu ipak je *moгуće govoriti o sociologiji prava koja je teorijski i metodološki strukturirana kao sociologija društvenog djelovanja*. Ipak, ako je to doista dopustivo kazati, takva je disciplina *sama normativna pravna znanost*. Činjenica je, naime, da upravo kontinentalna pravna znanost dijeli temeljnu pretpostavku sociologije društvenog djelovanja, a to je pretpostavka koju obje duguju prosvjetiteljstvu, da su društveni djelatnici stvaraoci i sebe samih i društva u cjelini. Činjenica je isto tako da je upravo pravna znanost u svjetlu te pretpostavke razvila metode objašnjavanja ljudskog ponašanja kao istovremeno slobodnog u stvaranju i primjeni normi ponašanja i ograničenog u tom ponašanju već postojećim društvenim normama. A na temelju tih teorijskih i metodoloških zasada upravo je pravna znanost razvila kolosalni pojmovni aparat pod koji je podvela malne sve društvene odnose.

Taj kolos je, dakako, preživio. Razmišljati danas u terminima suverenosti, podjele svega prava na javno i privatno, te cijepanja pravnog odnosa na subjekte, prava, obveze i objekte ima smisla utoliko ukoliko i sami akteri u pravnom sistemu vide svoj položaj i djelovanje u istim kategorijama. Pravna se znanost uglavnom kloni izazova da ispita u kojoj mjeri to doista i jest slučaj, očekujući da taj zadatak za nju riješi netko drugi.

25 Dawe, *bilj.* 18, na str. 408.

3. Sociologija i učinkovitost prava

Nadam se da su u izvedbi gornjih izvoda postupno postali jasni i *razlozi zbog kojih ne treba očekivati da sociologija umjesto pravne znanosti pruži odgovor na pitanje: da li je neki pravni sistem u cjelini učinkovit i da li postoji te - ako, odnosno u mjeri u kojoj postoji - kako je strukturiran, neslužbeni no vladajući pravni sistem u nekome globalnom društvu*. Prvi je razlog (v. tč. 1) taj što je za samo prikupljanje podataka koji su relevantni za ocjenu (ne) učinkovitosti nekoga bilo službenog bilo neslužbenog pravnog sistema, a to su prvenstveno pisani pravni akti, kvalificirana pravna znanost - ili nijedna. Drugi je razlog (v. tč. 2) taj što je podatke o specifično ljudskom ponašanju prvo potrebno razumjeti, a taj je čin razumijevanja ustvari normativno objašnjavanje, za koje je i opet kvalificirana prvenstveno pravna znanost. Sociolozi zaokupljeni izučavanjem strukture društvenog djelovanja, doduše, načelno jesu spremni na upotrebu upravo te metode, no njima, za razliku od pravnika koji raspolazu barem arhaičnim kategorijalnim aparatom, nedostaje kategorija sistema unutar koje bi mogli postavljati hipoteze i razvrstati stečene spoznaje. Upravo zbog tog razloga, tj. zbog toga što nemaju sliku sistema prava, ne mogu niti sustavno izučavati običajno pravo, dakle onaj segment prava u pogledu kojega pravnici očekuju od sociologa najveću pomoć. No uz navedene razloge postoji još jedan, naoko trivijalan, ali ključan razlog zbog kojega samo pravna znanost, a ne i sociologija može rasvijetliti problem učinkovitosti prava. *Pravo se, naime, sastoji od dva segmenta: procesnog, koji obuhvaća komuniciranje pravnim aktima, tj. znakovnim cjelinama kao što su to prijedlozi zakona, glasanja, zakoni, ponude za zaključenje ugovora, tužbe, vještačenja, presude i sl.; te supstantivnog koji obuhvaća ljudska djelovanja u skladu ili protivno normama sadržanima u zakonima, ugovorima, presudama i drugim pravnim aktima*. Kad nepravnici govore o učinkovitosti prava pitaju se prvenstveno o tome da li se norme, stvorene na procesnoj razini, primjenjuju u stvarnom ponašanju adresata, pri čemu pod stvarnim misle na ponašanja na supstantivnoj razini. Već je za odgovor na to pitanje, tj. na pitanje da li je neko "stvarno" ponašanje doista u skladu s pravom, "nadležna", dakako, normativna metoda. U takvim slučajevima imamo barem iluziju da ispitujemo neko stvarno ponašanje, koje je naknadno moguće objasniti i ne-normativno, kao bilo koju prirodnu činjenicu.

No, barem *s pravničkog stajališta, kudikamo je značajnije pitanje: da li je pravo na procesnoj razini učinkovito*, tj. da li tužiocima doista podižu optužnice kad god prime prijavu koja sadrži razloge za gonjenje *ex off*, da li suci doista primjenjuju krivični zakon i sl.? Sociologija prava je, doduše, upravo u istraživanju sudskog ponašanja postigla zapažene rezultate, ustanovivši,

primjerice, izgleda crnog okrivljenog da bude oslobođen od pretežno bijele porote. Međutim, na ključno pitanje takvih objašnjenja, a to je da li se u njima uopće radi o poroti i da li ona uopće sudi po proklamiranim pravilima ili ne, odgovor bjelodano može dati samo normativna pravna znanost, koja u takvim, graničnim slučajevima redovito postaje i filozofijom prava.

Sentencija američkih pravnih realista da lopova ne zanima to kakvo bi pravo trebalo biti, nego da li će se izvući nekažnjen, ne dovodi u pitanje normativnu metodu, nego sistem unutar kojeg se ona primjenjuje: sa stajališta tata relevantne su norme koje prihvaća većina porotnika, a ne sistem koji prihvaća pravna znanost. Uz to, i vidoviti tat mora računati s mogućnošću da porotnici u primjeni normi u koje vjeruju, čak i kad to vjerovanje ima izgled kvaziprirodne sile, ponekad - pogriješe.

Umjesto zaključka: Gornji je izvod, nadam se, uspio ako već ne pokazati barem uputiti na to da postoji potreba za integralnom pravnom znanošću koja će ne samo obuhvatiti karakteristične sociološke postupke i spoznaje, nego rekonstruirati svoje temeljne postavke o pravu polazeći od odgovarajućih socioloških kategorija. No on je, istovremeno, barem indicirao da ta rekonstrukcija ne može uspjeti ako i sama sociologija ne preispita svoj kategorijalni aparat. To *međusobno približavanje sociologije i pravne znanosti* moglo bi i, vjerujem, trebalo krenuti po nekoliko putova istodobno. No *najperspektivnijim od svih, izgleda* mi, s jedne strane, *uvođenje predmeta sociologija prava kao vezne discipline između teorije prava i sociologije* te tih disciplina i pojedinih pravnih i sociološkopravnih disciplina kao što su to, primjerice, krivično pravo i kriminologija, a s druge, *otvaranje odsjeka za sociologiju* na filozofskim fakultetima studentima prava, te pravnih fakulteta studentima sociologije (što je danas *miserabile dictu*, pravno nemoguće - a dekretom bi lako moglo postati i više nego moguće).

2.4. KRAJ FILOZOFIJE I PRAVO*

Filozofija prava (mudroljublje prava od grč. φιλοζ / *philos* = prijatelj, σοφία / *sofia* = mudrost; engl. *philosophy of law*, *jurisprudence*; njem. *Rechtsphilosophie*; franc. *philosophie du droit*), istraživanje naravi prava,

pravnog rasuđivanja, spoznaje prava i njihove vrijednosti u svrhu stjecanja znanja koje nadilazi ne samo laičku i stručnu nego i znanstvenu spoznaju prava.

Potrebu za filozofijom prava nameće činjenica da svako istraživanje prava barem šutke pretpostavlja pojam prava i služi se temeljnim pravnim pojmovima (e.g. pravnog subjekta, ustava, subjektivnog prava, pravne odgovornosti), a ti pojmovi ne mogu biti određeni niti pozitivnim pravom niti pravnom dogmatikom ili nekom drugom znanošću. Središnje probleme filozofije prava nameću: povezanost pozitivnog prava (*ius positivum*) sa, s jedne strane, idealnim mjerilima djelovanja, nar. s prirodnim pravom (*ius naturale*), a, s druge, pojavama u rasponu od religija, morala i kultura do društvenih, duševnih i prirodnih procesa; povezanost pravnog rasuđivanja, koje je prvenstveno praktičko, tj. usmjereno na donošenje odluka, odnosno pravnih mjerila, s teorijskim, tj. onim usmjerenim na iznalaženje istina, e.g. postoji li određena pravna činjenica, ali i postoji li određeno pravno mjerilo; povezanost spoznaje prava, naročito stručne i pravnodogmatske, s drugim načinima spoznavanja prava, naročito sa sociologijom prava, ekonomskom analizom prava i samom filozofijom prava; složenost vrijednosti prava i spoznaje prava, naročito temelja važenja (pravnog, moralnog, faktičkog itd.) prava i mjerila pouzdanosti (logičkih, iskustvenih, pragmatških itd.) raznih vrsta spoznaje prava (pravnodogmatske, pravnohistorijske, pravnoteorijske, socijalnoempirijske, filozofijske).

Sastojke filozofije prava ili čak cjelovite filozofije prava stvorili su veliki filozofi antike (nar. sofisti, Platon, Aristotel, Ciceron) i ranoga novog vijeka (nar. T. Hobbes, Montesquieu, I. Kant, G.W.F. Hegel). No, podjednako važne prinose filozofije prava stvorili su srednjovjekovni teolozi (naročito Augustin od Hipa, Toma Akvinski) te brojni pravници navedenih razdoblja

* Tekst izvorno naslovljen "Filozofija prava" napisan je po narudžbi urednika *Pravnog leksikona* pripremanog kao izdanje Leksikografskog zavoda "Miroslav Krleža" u Zagrebu te predan u prosincu 2002. izdavaču pod uvjetom da tekst objavi u *Pravnom leksikonu*, sv.1, 1.izd. (2003), da je autor izrijekom odobrio redakciju teksta, da je u *Pravnom leksikonu* navedeno autorovo autorstvo teksta (bilo ispod samog teksta bilo uz autorovo ime u popisu suradnika *Pravnog leksikona*, 1.sv.) i da se tekst bez izričitoga autorovog pristanka ne može koristiti niti za koju drugu svrhu (uključujući neko drugo izdanje Leksikografskog zavoda ili ponovljeno ili daljnje izdanje *Pravnog leksikona*). Leksikografski zavod nije prihvatio uvjete i nije objavio tekst.

(e.g. Ulpijan, Gaj, Ihering, Azo, J. Bodin, H. Grotius). Izraz filozofija prava pojavljuje se tek krajem 18. st. (F. Bouterwerks, G. Hugo, 1798.), u vrijeme konačnog odvajanja filozofije i znanosti te, paradoksalno, prevladavanja historicizma (F. v. Savigny), po kojemu je sve u pravu podložno promjenama, pa stoga temeljne spoznaje o pravu pruža historija prava, a ne filozofija prava. Usprkos tome i proklamiranome pravnom pozitivizmu, historijska pravna škola (G.W. Puchta, R.v. Ihering, P. Laband) stvorila je u temelju filozofijski, ali iskustveno bogato informiran, sistem temeljnih pravnih pojmova, koji je postao podlogom njemačkih kodifikacija, srednjeeuropske pravne dogmatike te čak engleske *general jurisprudence* (J. Austin). Taj je sistem istodobno početak teorije prava, koja potiskuje filozofiju prava veći dio 19. i prve polovine 20. st., no daje ključne prinose razumijevanju spoznaje prava (nar. H. Kelsen, E. Lask). Usporedno s tim razvojem, ključne prinose filozofiji prava dali su socijalni teoretičari, odnosno sociolozi (naročito K. Marx, E. Durkheim, M. Weber, T. Parsons, G. Gurvitch).

Neposredan povod obnove filozofije prava u drugoj polovini 20.st. nemoć je pravnog pozitivizma da dade relevantne pravne razloge protiv totalitarizama (v. nar. G. Radbruch, L. Fuller). Potrebu za obnovom izaziva širenje ustavnosti u nacionalnim pravnim sistemima i u internacionalnom pravu, naročito priznavanje i zaštita čovjekovih prava te ustavno sudovanje, uslijed kojih sva najvažnija pravna pitanja postaju ustavnima, a rastući broj političkih pitanja pravnima. Obnovu omogućava razvoj analitičke filozofije, čiji jedan odvojak, filozofija svakodnevnog jezika (kasni L. Wittgenstein, J. L. Austin) nadahnjuje analitičku filozofiju prava, tj. *analytical jurisprudence* (H. L. A. Hart, J. Raz, R. Summers, J. Finnis i dr.), a drugi, kritički racionalizam (K. Popper, H. Albert), rezultira u filozofiji prava kao teoriji pravne znanosti (e.g. E. v. Savigny, D. Simon, M. Herberger). Najvažniji poticaj daje obnova filozofije politike (J. Rawls, *Theory of Justice*, 1972), koja se putem ustavne teorije spaja s filozofijom prava (R. Dworkin).

Marxovo predviđanje da će filozofija, koja samo interpretira svijet, skončati u temeljitoj promjeni društvenih odnosa koji filozofiju čine mogućom i potrebnom, nije ispunilo. No, dijelom se ozbiljilo Wittgensteinovo predviđanje da će filozofija, kao "besposličarenje" jezika koje niti nema vlastit predmet, nestati u brisanju razlike između ne samo filozofije i znanosti, pa tako i filozofije prava i pravne dogmatike, nego i između njih i običnog znanja (na primjer. svakodnevnih teorija uzročnosti, koje su temelj mnogih presuda o odgovornosti za štetu, a time i niza pravnih doktrina, nar. u angloameričkim pravnim porecima, u kojima takve doktrine stvaraju prvenstveno suci, a ne profesori, pa stoga niti nema pravne dogmatike u

kontinentalnoeuropskom smislu). Krajnja je inačica takvog kraja filozofije pretvaranje filozofije i većeg dijela humanističkih i društvenih znanosti u *humanities* (R. Rorty), koje se u pravu pojavljuje kao novi val relativizma (e.g. C. Wells). Umjerena je inačica integralna teorija prava, koja nastoji objediniti predmete i metode filozofijskih, pravnodogmatskih i socijalnoempirijskih (naročito sociologijskih) istraživanja prava (e.g. H. L. A. Hart naziva svoju teoriju deskriptivnom sociologijom prava). Obje inačice pretpostavljaju, iako s mnogo više kritičnosti od modernih filozofema, da su prirodne znanosti, ako i nisu metodologijski relevantne za društvene i humanističke znanosti, razvijenije pa time i implicitno racionalnije. Tako početni problem zapadne filozofije, a to je razlika između znanja i mnijenja, ostaje, ali sada shvaćena kao racionalnost, središnjim problemom zapadne misli, koji je, baš kao u predmodernu doba, studiran unutar iste discipline. U istraživanju prava on je problem kako racionalnosti prava tako i samoga tog istraživanja, i to u oba slučaja u rasponu od tradicionalno filozofijskih istraživanja rasuđivanja do tradicionalno sociologijskih istraživanja ideologija i kultura.

2.5.1. VLADAVINA PRAVA: PRILOG POJAŠNJENJU ZADATAKA PRAVNE ZNANOSTI*

a) U nedavno objavljenoj studiji (*Ne*)*ćudorednost (međunarodnog) prava* (Rijeka: ICR 1988) nastojao sam pokazati, među ostalim sljedeće. Prvo, da je primjereni problem današnje pravne znanosti struktura internacionalnog prava, odnosno da se akademski pravnici više ne mogu zadovoljiti time da im okvir za izučavanje pravnih problema budu nacionalni pravni sistemi, a pogotovo ne time da im taj okvir budu njihovi nacionalni pravni sistemi Drugo, pokušao sam izvesti da pravna znanost ne može biti vrijednosno neutralna, i to već zbog toga što svoj predmet mora definirati a svaka definicija - pa tako i definicija prava - izbor je toga što se smatra važnim odnosno vrijednim istraživačkog angažmana koji, u mjeri u kojoj uopće može biti opravdan, može biti opravdan samo priznanjem i nekih normi (primjerice, "Ne ubij!") i vrijednosti (primjerice, čovjekovog dostojanstva). U navedenoj studiji pokušao sam, nadalje, pokazati to da su te norme i vrijednosti u krajnjoj liniji one iste norme i vrijednosti koje moraju važiti i efektivno se primjenjivati u bilo kojemu pravnom sistemu zato da bi se on mogao smatrati i moralnim, odnosno *ćudorednim*; dakle, da je pravnoj znanosti imanentna ona ista konstitucija koja tvori dobro pravo; ili, drukčije gledano, da pravna znanost - protivno još uvijek prevladavajućem uvjerenju među pravnim znanstvenicima - takorekuć prirodno tendira tome da služi stvaranju (moralno, *ćudoredno*) dobrog prava.

b) U ovom tekstu otići ću nekoliko koraka dalje. Prvo, pretpostavljajući da je, barem u naše vrijeme, to dobro pravo strukturirano kao vladavina prava, eksplicirat ću taj pojam i njegovu juridičku jezgru, nastojati pokazati da je o vladavini prava smisleno govoriti kao o cilju koji je ostvariv, pa djelomično i već pozitiviran u današnjoj internacionalnoj zajednici, te pokušati pokazati da je postizanje tog cilja presudno za socijalističke poretke, napose za današnji jugoslavenski. Drugo, uputit ću na to da, premda je vladavina prava okosnica anglosaskog konstitucionalizma, u zbilji ima ključnu ulogu u konstituiranju modernih kontinentalnih pravnih sistema i današnjega internacionalnog prava. Pokazat ću, međutim, da je jedan od centralnih problema, a možda i centralni, suvremenih (postmodernih) prava tajnost. Iz toga će slijediti i zaključak o zadatku pravne znanosti.

* Predan na objavu II. 1989., tiskan kao "Vladavina prava", *Dometi*, god. 22, br. 5(1989), str. 347-356. Uredništvo *Dometa* izostavilo je podnaslov.

1. Vladavina prava

a) Pojam "vladavina prava" (*the rule of law*), slijedimo li Lidiju Basta, razvio se kao pojamovna okosnica anglosaskog konstitucionalizma, a ima tri dimenzije¹. Motrimo li političku vlast, vladavina prava pokazuje se kao pravno ograničenje i kontrola te vlasti, zahvaljujući kojemu ta vlast uopće jest legitimna. Motrimo li status građana podvrgnutih političkoj vlasti, vladavina prava pokazuje se kao skup osobnih i političkih sloboda i prava građana, koja su preegzistentna u odnosu na tu vlast². Motrimo li način konkretizacije prvih dviju dimenzija, vladavina prava pokazuje se kao sistem pravnih institucija i postupaka među kojima ključnu ulogu ima neovisno sudstvo - kojima se osigurava poštovanje građanskih sloboda i prava. Zahvaljujući tim pravnim institucijama i postupcima, legitimnost političke vlasti istovjetna je s njezinom legalnošću.

aa) Fuller je u knjizi *Čudorednost prava* eksplicirao zahtjeve "unutarnje čudorednosti prava" ili „proceduralnoga prirodnog prava" koje možemo - uzmemo li u obzir njegovo iskustvo i nakanu - držati zahtjevima što ih mora ispunjavati poredak pod vladavinom prava. Ti zahtjevi su sljedeći: 1. generalnost - trebaju postojati opća pravila ponašanja, tj. pravila koja se primjenjuju na čitave klase slučajeva; 2. publikacija - obvezatna pravila ponašanja trebaju biti objavljena; 3. prospektivnost - pravila smiju biti obvezatna samo za slučajeve koji nastanu nakon objavljivanja tih pravila; 4. jasnoća - pravila trebaju biti razumljiva onima koji u skladu s njima trebaju djelovati; 5. konzistentnost - važeća pravila djelovanja trebaju biti međusobno sukladna; 6. provedivost - pravila smiju nalažati samo obveze koje adresati pravila mogu ispuniti; 7. stabilnost - pravila trebaju ostati na snazi duže vrijeme; 8. kongruentnost - i tvorci pravila, a ne samo njihovi podanici, trebaju djelovati u skladu s pravilima na snazi, koja su sami donijeli.³ Fuller zaključuje svoju raspravu o čudorednosti prava izjavom da bi, kad bi bio upitan što je to supstantivno (a ne proceduralno) prirodno pravo, kao odgovor naveo zapovijed: "Otvoriti, održavati i očuvati cjelovitost putova kojima ljudi jedni drugima prenose svoje doživljaje, osjećaje i želje".⁴ U dodatku drugom

1 Lidija Basta, *Politika u granicama prava: studija o anglosaksonskom konstitucionalizmu* (Beograd: IIC SSOS, 1984).

2 *Ibid.*, na str. 243.

3 Lon L. Fuller, *The Morality of Law*, rev. ed. (New Haven CT: Yale University Press, 1969), na str. 39 i d. v. komentare I. Padjen: "Socijalistička (ne)poslušnost i čudorednost prava", *Pitanja* god. 8, br. 8 (1976), str. 83-100. i god. 8, br. 9 (1976), str. 96-107.; "Socijalistička (ne)zakonitost i čudorednost prava", *Pitanja*, god. 9, br. 6-7 (1977), str. 64-79.

4 Fuller, *bilj.* 3, na str. 186.

izdanju knjige Fuller objašnjava da nepoštovanje triju od gore navedenih proceduralnih zahtjeva - naime, zahtjeva generalnosti, prospektivnosti i kongruentnosti - rezultira u nečemu što više nije moguće držati pravnim sistemom nego ga je primjereno nazvati upravljačko vođenje (*managerial direction*).⁵

ab) Fullerovo poimanje prirodnog (proceduralnog i supstantivnog) prava juridička je jezgra doktrine o vladavini prava, koja je većim dijelom primjenjiva ne samo na internacionalno pravo nego i na internacionalne odnose. U nedavno objavljenoj *Metodologiji internacionalnog prava* Bos je razvio tezu o umnosti kao načelu racionalne organizacije prava, koje je dobrim dijelom istovjetno Fullerovoj eksplikaciji načela proceduralnoga prirodnog prava. Prema Bosu, naime, umnost uključuje: odsutnost predrasuda, koja je najtješnje vezana za jednakost (*comp. aa 8*); objektivnost (*comp. aa 6*); jasnoću (*comp. aa 4*); te konzistentnost (*comp. aa 5*)⁶. Slijedimo li Fisherov *Medunarodni sukob za početnike*, internacionalna diplomacija, već zato da bi bila djelotvornom, mora slijediti - te uglavnom stvarno slijedi - načela koja su također veoma bliska, a djelomično i istovjetna, načelima proceduralnoga prirodnog prava, a djelomično i istovjetna načelima racionalne organizacije prava u Bosovom smislu. Takva su načela odnosno karakteristike uspješne diplomacije: razumljivost i jednostavnost; konzistentnost, provedivost; i, ako dobro razumijem Fishera, reciprocitet uz izbjegavanje upotrebe prisile. Gotovo je nepotrebno dodavati da sva ta proceduralna načela služe cilju koji je istovjetan Fullerovom supstantivnom prirodnom pravu (koje je, strogo gledano, više proceduralno od zahtjeva unutarnje ćudorednosti prava, a to je otvaranje i održavanje komunikacije između internacionalnih subjekata)⁷

b) Današnjim su pravnima i drugima društvenim znanstvenicima samorazumljivo žarište njihova profesionalnog interesa nacionalne države i društva, kako to najrječitije pokazuje i naziv i sadržaj u nas temeljne pravne discipline "teorija države i prava", te sociologijski pojam "globalno društvo", koji se odnosi na društvo pod vlašću nacionalnih država. Ta parohijalna perspektiva neprimjerena je ne samo zbog toga što su centralni problemi suvremenog svijeta - sukob Istoka i Zapada te Sjevera i Juga - internacionalni, nego i zbog toga što su oni, barem u nekoj mjeri, internacionalno rješavani te, ako uopće jesu rješivi, mogu biti riješeni samo na internacionalnoj razini.

ba) Ne previđam da može biti nategnuto govoriti o vladavini prava u internacionalnim odnosima, i to već zbog toga što se taj pojam izvorno odnosi

5 *Ibid.*, na str. 208-209.

6 Maarten Bos, *A Methodology of International Law* (Amsterdam: North-Holland, 1984), na str. 36.

7 V. Roger Fisher, *International Conflict for Beginners* (New York: Harper, 1969), na str. 15 i d.

na ograničavanje već uspostavljene političke vlasti koja se kontinuirano vrši nad stanovništvom određenog teritorija na temelju - kako se uobičajeno kaže - monopola prisile. Čitalac bi stoga možda mogao zaključiti da se zalažem za uspostavljanje takve vlasti u globalnim razmjerima. Ne vjerujem, međutim, da je vladavina prava u internacionalnim odnosima moguća samo pod uvjetom da postoji *Civitas Maxima*.⁸

Takvo uvjerenje, čini se, pretpostavlja da država (ih barem prave države) doista raspolaže monopolom prisile na svom teritoriju⁹ što bjelodano nije točno ako monopol shvatimo na uobičajeni način, tj. kao takvu koncentraciju prinude u rukama nekoga ekonomskog subjekta da on može potpuno određivati cijenu robe koju prodaje, bez obzira na količinu robe koju nudi ili potražuje.¹⁰ Država (pa i ona "prava") vjerojatno može samo u posve iznimnim situacijama svoju relativno najveću prisilu, koja je stalno izazivana barem od nasilnih pojedinaca, pretvoriti u kratkotrajni monopol - a i tada više u metaforičkom nego u doslovnom smislu (jer država niti ne nudi niti ne traži prisilu nego se njome služi, najčešće zato da bi osujetila tuđu silu). Štoviše, u velikom broju država politička vlast i prisila kojom se ta vlast održava podijeljeni su među pojedine elemente države, i to ili horizontalno (između legislative, egzekutive i pravosuđa i, redovito, nekoliko međusobno neovisnih vojnih i policijskih snaga) i/ili vertikalno (između centralnih i regionalnih organa). Oba načina diobe vlasti primjenjiva su i primjenjivana su - s ma kako malim i promjenjivim učinkom - kao načini stvaranja internacionalnog sistema vlasti. Kad se zalažem za vladavinu prava u internacionalnim odnosima ne propagiram, dakle stvaranje monolitne svjetske države nego se zalažem, s jedne strane, za jačanje međudržavnih *checks and balances* koji mogu ograničiti proizvoljna ponašanja država u njihovim međusobnim odnosima, a, s druge, za efikasniju internacionalnu zaštitu čovjekovih prava.

bb) Vladavina prava pretpostavlja pluralizam koji je, barem do sada, ostvaren samo u društvenim sistemima utemeljenima na privatnom vlasništvu na sredstvima za proizvodnju. No nastojanje da se ona ozbilji na internacionalnoj i nacionalnoj razini, a u prvom redu u Jugoslaviji, nije

8 Kako to drži Georg Schwarzenberger, jedan od najutjecajnijih internacionalista današnjice. v. nar. njegov članak "Civitas Maxima", *Yearbook of World Affairs*, vol. 29 (1975), str. 337-368. v. i komentar R. A. Friededlander, "Power Politics and the Rule of Law: Professor Schwarzenberger Reconsidered", *De Paul Law Review*, vol. 24 (1975), str. 836-852.

9 Schwarzenberger ne upotrebljava izraz monopol prisile - udomačen u kontinentalnoj Europi (i Jugoslaviji) - no upozorava na jačanje političke (a ne pravne) i pozitivne (u smislu svemoćnosti) suverenosti svjetskih supersila. v. nar. Id., "The Forms of Sovereignty", *Current Legal Problems*, vol. 10 (1975), str. 264-295.

10 Tako Rikard Lang, *Politička ekonomija*, 4. izd. (Zagreb: Informator, 1980), na str. 475.

nespojivo sa socijalizmom. S jedne strane, kako ću to pokazati u idućem odsjeku, vladavina prava se, tamo gdje je uspostavljena, uslijed državne intervencije u ekonomske i ostale socijalne odnose, dezintegrira. Nije stoga isključeno da vladavina prava, ako je još moguća, bude reafirmirana baš u nekoj vrsti pluralističkog socijalizma. S druge strane, socijalizam treba shvaćati ne kao samosvojnu društveno-ekonomsku formaciju, koja postoji mimo kapitalizma, nego kao plansko prevladavanje kapitalističkog načina proizvodnje u prvom redu bržim razvojem proizvodnih snaga - pri čemu je to "brže" doduše relativno ali ne bi smjelo biti sporije nego u kapitalizmu. Stoga reforme koje se sada provode u više istočnoeuropskih socijalističkih zemalja, uključujući Jugoslaviju, i koje su usmjerene na jačanje tržišta (kao, ipak, bitno kapitalističkog regulativnog mehanizma) i na uključivanje socijalističkih privreda u internacionalnu podjelu rada (što je eufemizam za svjetsko tržište roba i kapitala, a ponekad i radne snage) neće biti povratak u kapitalizam nego bitni pomak prema više socijalizmu.

Međutim, vladavina prava je, ma kako kontraindicirana njihovom političkom i ekonomskom strukturom, socijalističkim zemljama najpotrebnija baš u onom njihovom dijelu koji je najprepoznatljivije socijalistički, tj. u donošenju planskih odluka o kapitalnim investicijama. Takve odluke rezultiraju, naime, velikim skokovima naprijed - ili, nerijetko, natrag. Jedini je način da se donese racionalna odluka o takvim pothvatima provedba postupaka (skupštinskih, upravnih, sudskih) u kojima mogu, s odgovarajućim odgovornostima, sudjelovati svi kvalificirani interesenti. Tako se proceduralna pravednost i čovjekova prava (napose sloboda izražavanja i odlučivanja) pokazuju za socijalizam još odsudnijima nego za kapitalizam.

2. Transformacije modernog prava

a) Premda se vladavina prava razvila kao doktrina i praksa anglosaskog konstitucionalizma, nije izolirana pojava toga kulturnog kruga nego je okosnica i kontinentalnih modernih pravnih sistema. Da bi se shvatila uloga koju pravna znanost ima u promicanju vladavine prava, treba uočiti ulogu koju moderno pravo ima u konstituiranju modernih država i društava te internacionalne zajednice (ukratko: društvenih sistema), napose jugoslavenskoga društvenog sistema.

b) Prema Ungeru, postoje tri tipa prava, odnosno načina društvene regulacije. Prvi je običajno ili interakcijsko pravo. U njemu ne postoji jasna razlika između pravilnosti u stvarnom djelovanju članova zajednice i pravila koja određuju kako oni treba da djeluju pa stoga niti ta pravila nisu

jasno artikulirana ¹¹ Uslijed podjele rada i društvene stratifikacije dolazi do dezintegracije zajednice i do odvajanja države i društva.¹² U tom kontekstu nastaje birokratsko pravo koje je javno i pozitivno i sastoji se od izričitih pravila što su postavljena i provođena od države; no to pravo je ograničeno, s jedne strane, običajima, koji reguliraju veći dio svakodnevnog života a s druge sakralnim pravom, koje je često u rukama neovisnog svećenstva.¹³ Birokratsko pravo ne može uskladiti potrebu da provede volju vladara i da bude legitimno. Tim potrebama udovoljava, barem u prvo vrijeme, treći tip prava, a to je pravni sistem ili pravni poredak. Do sada se razvio samo na Zapadu, kao rezultanta, s jedne strane, pluralizma, tj. situacije u kojoj niti jedna društvena grupa ne zauzima trajno dominantan položaj, a, s druge, oslanjanja na prirodno pravo kao standard za prosuđivanje pozitivnog prava.¹⁴ Pravni sistem (nazivat ću ga i modernim pravom) također je javan i pozitivan, no usto je generalan i autonoman. Generalan je po tom što se sastoji od općih pravila, koja se jednoobrazno primjenjuju, pa se time umanjuje samovolja upravljača i osigurava načelna jednakost svih građana. Autonoman je u četiri pogleda: supstantivnom (pozitivno pravo nije kodifikacija bilo kakvih nepravničkih vjerovanja ili normi); institucionalnom (pravo provode sudovi koji su neovisni o upravi); metodologijskom (način na koji sudovi opravdavaju svoje odluke razlikuju se od načina opravdavanja u drugim djelatnostima); profesionalnom (pravo je stvarano, određivano i primjenjivano od posebno obrazovane profesionalne grupe s posebnim ovlastima).¹⁵ Unger nalazi da je vladavina prava, čije su značajke baš generalnost i autonomnost, "duša moderne države".¹⁶

Dakako, i Unger nalazi da se vladavina prava dezintegrira. S jedne strane, u svrhu uklanjanja socijalnih razlika, država otvoreno intervenira u područja koja su u klasičnom pravnom sistemu, odnosno u liberalnoj državi, bila izvan njezina dosega. S druge, privatne organizacije počinju dobivati ovlasti koje su tradicionalno bile prerogativi države. Kroz te dvije promjene pravni sistem počinje dobivati obilježja ne samo birokratskog nego interakcijskog (običajnog) prava. Kao primjer takvog načina društvene regulacije (koji, doduše, nikad i nije imao značajke pravnog sistema) Unger navodi NR Kinu, "u kojoj uz državno pravo birokratskih zapovijedi nastaje i kvaziobičajno

11 Roberto M. Unger, *Law in Modern Society*(New York: Free Press,1976), na str. 49.

12 *Ibid.*, na str. 58-64.

13 *Ibid.*, na str. 50-51.

14 *Ibid.*, na str. 66-86.

15 *Ibid.*, na str. 53.

16 *Ibid.*, na str. 53.

pravo komunalnih organizacija".¹⁷ Unger zaključuje da te promjene mogu biti objašnjavane na temelju dvije vrlo različite hipoteze. Prema prvoj, povijest prava je ciklička: od običaja preko birokratskog prava do pravnog sistema i natrag;¹⁸ prema drugoj, povijest prava kreće se u spirali: prividni povratak u birokratsko i običajno pravo ne ugrožava već stečene individualne slobode nego ih dovodi u sklad sa zajednicom.¹⁹

c) Pusić u novijim radovima istražuje upravo probleme regulacije u post- ili paramodernim društvima, napose u Jugoslaviji.²⁰ Polazi od uvida da su pravne institucije sredstva za regulaciju društvenih odnosa koja se odlikuju time da te odnose bitno pojednostavnjuju: pravne norme ovlašćuju manjinu interesenata koji imaju isključivo ovlaštenje, prvo, da iskorištavaju predmet regulacije i, drugo, da prenose to svoje ovlaštenje - u cijelosti ili djelomično - na druge interesente. Tri su glavna predmeta regulacije i na njih usredotočeni društveni odnosi: vrhovništvo u naređivanju zapriječeno fizičkom prisilom (vlast, centralni institut države), ekonomska dobra (vlasništvo, centralni institut modernih društava), međusobna pomoć (porodica, centralni institut zajednica). Pusić nalazi da je glavni problem regulacije u suvremenim društvenim sistemima u tome što je stvoreno mnoštvo normi koje velikom broju ovlaštenika priznaju jednaka prava u pogledu jednog te istog predmeta regulacije (demokratizacija; socijalizacija vlasništva, naročito putem samoupravljanja; jednakost spolova) - što ocjenjuje pozitivno - pa je uslijed toga nestala napetost (kreativni sukob interesa) koja je nekada omogućavala i zadovoljenje većeg broja interesa pojedinaca i razvoj sistema u cjelini. Zagovornik malih pomaka, Pusić sugerira da rješenje treba očekivati kako u nastajućim mrežama samoupravnih, samoregulativnih institucija, tako i u primjeni i adaptaciji tradicionalnih pravnih instrumenata, napose u zaštiti i provedbi čovjekovih prava i sloboda, bez kojih u socijalističkim porecima nije moguće očekivati potrebne inovacije.²¹

d) Premda Pusić ne analizira internacionalne odnose, njegovi uvidi u strukturu i promjene društvene regulacije mogu pomoći rasvjetljavanju stanja i tog područja. Internacionalna zajednica, koja se u prošlom stoljeću

17 *Ibid.*, na str. 193.

18 *Ibid.*, na str. 231-232.

19 *Ibid.*, na str. 238-239.

20 V. Pusićeve rasprave u godišnjaku *Pravo i društvo*, vol. 1-5 (1981-89), nar. "Razvoj prava u razvoju samoupravnoga socijalističkog društva", *Pravo i društvo* 1983-84, vol. 4 (1985), 3-20, te Eugen Pusić, *Društvena regulacija* (Zagreb: Globus, 1989), u tisku (objavljeno nakon objave ovog rada).

21 "Zaštita ustavom zaštićenih", *Danas*, god. 7, br. 335 (19. VII. 1988), 17.

sastojala od gotovo isključivo europskih država sa sličnim političkim i ekonomskim uređenjima i sličnim kulturama, u ovom je stoljeću, napose u posljednjih tridesetak godina, proširena na čitav svijet te danas uključuje gotovo dvije stotine država, uglavnom manjih, izvaneuropskih i nerazvijenih, od toga dvadesetak (europskih i izvaneuropskih) socijalističkih, koje su sve prihvatile suverenu jednakost država kao osnovni institut tradicionalnoga internacionalnog prava²² (već zbog toga što bez njega ne bi mogle biti priznate punopravnim subjektima internacionalnog prava). Time je u internacionalnoj zajednici nastala situacija koja je slična onoj što je nastala demokratizacijom unutar država, no od te je još manje zadovoljavajuća.

S jedne strane, priznavanje jednakog prava na stjecanje prava i obveza svim državama, primitak gotovo svih država u članstvo Organizacije ujedinjenih nacija, s jednakim pravom glasa u njezinoj Općoj skupštini, povećala je, doduše, mogućnost utjecaja nekadašnje periferije svijeta na internacionalnu zajednicu, ali je, istovremeno, umanjilo odgovornost velikih sila za vođenje svjetskih poslova, pogotovo u okviru OUN-a i njezinih specijaliziranih organizacija.²³ S druge strane, ustanovljene su internacionalne javne organizacije za suradnju i razvoj u gotovo svim područjima – od trgovine i financija preko zdravstva i rada do kulture i zaštite okoline - koje (napose one regionalne stvorene od razvijenijih zemalja) sve više rješavaju probleme koji su donedavno bili u isključivoj nadležnosti država, no najčešće – pogotovo univerzalne organizacije u kojima brojem glasova dominiraju zemlje u razvoju) ne uspijevaju ispuniti očekivanja s kojima su osnovana (pa je tako postalo uobičajeno da se umjesto nalaženja rješenja za probleme osnivaju novi organi za traženje rješenja).²⁴

da) Međutim kao što intervencija samih država u nekadašnje područje privatnog prava nije uspjela eliminirati autonomiju nedržavnih subjekata unutar nacionalnih poredaka, tako niti međudržavna regulacija nije uspjela eliminirati autonomiju nedržavnih subjekata u internacionalnima trgovačkim

22 I. Hedley Bull and Adam Watson, "Conclusion", u Id. (eds.), *The Expansion of International Society* (Oxford: Clarendon Press, 1984), na str. 433-434.

23 Napose vidljivo u nerješavanju oružanih sukoba u kojima jedna od najvećih sila nije neposredno vojno angažirana te u rješavanju nastalih sukoba i napetosti prvenstveno bilateralno, a ne u okviru Vijeća sigurnosti OUN; u nejednakom statusu velikih ekonomskih sila – Francuska je stalni član Vijeća sigurnosti kao i SAD-a i SSSR, no taj status nemaju ni Japan ni SR Njemačka; dezangažiranju razvijenih zemalja u nekim specijaliziranim organizacijama OUN – e.g. povlačenju SAD iz UNESCO-a.

24 Izvrstan pregled problema sadrži R. St. J. Macdonald, D. Johnson, and G. L. Morris (eds), *The International Law and Policy of Human Welfare* (Alphen aan den Rijn: Sijthoff & Noordhoff, 1978), naročito uvodni esej urednika "International Law of Human Welfare: Concept, Experience, Priorities", str. 3-79.

odnosima. Naprotiv internacionalna trgovina najvećim je dijelom regulirana od samih trgovačkih poduzeća i njihovih asocijacija, među kojima dominiraju velike transnacionalne kompanije.²⁵

db) Istovremeno čini se da se počelo ostvarivati smjelo predviđanje kanadskih internacionalnih pravnika Macdonalda, Morissa i Johnstona dano prije petnaest godina, da će internacionalno pravo i društvo u godini 2000. biti obilježeno institucionalizacijom interpopulizma, tj. transnacionalnim okupljanjem prvo koalicije antietatističkih, antibirokratskih, antitehnoloških, ekoloških i manjinskih grupa na Zapadu, a potom i antikapitalističkih grupa u zemljama u razvoju, koje će rezultirati u formiranju svjetske "Pučke skupštine" s aspiracijama na veći autoritet od onoga Opće skupštine Ujedinjenih nacija te u rastućoj kritici Ujedinjenih nacija kao etatističke i izbirokratizirane organizacije fiksirane na kompjutorizaciju, privredni rast i interese većine.²⁶ Prije samo nekoliko godina, 1984, Julius Stone je posvetio čitavo poglavlje svoje knjige o vizijama svjetskog poretka kritici pretpostavke - čije su dvojbene realističnosti kanadski pravници bili svjesni - da će i u zemljama u kojima su na vlasti komunističke partije i u zemljama trećeg svijeta biti moguće autonomno udruživanje i internacionalno djelovanje građana zainteresiranih za probleme koji su tradicionalni prerogativi države.²⁷ Prošle, 1988. godine održana je internacionalna konferencija u kojoj su sudjelovali i predstavnici poljskih zabranjenih (a ipak stalno djelujućih i pritom toleriranih) neovisnih radničkih sindikata i jedne alternativne grupe iz Mađarske,²⁸ pokazuje, međutim, da se interpopulizam, koji su smiono predvidjeli Macdonald i njegovi suradnici, počeo javljati tamo gdje su ga i oni najmanje očekivali.

Upravo uslijed promjene uvjeta u istočnoeuropskim socijalističkim zemljama došlo je do prihvaćanja inicijativa Zapada i inicijativa Istoka koje su još prije nekoliko godina bile posve nevjerovatne. Tako je posljednji susret Predsjednika SAD i Generalnog sekretara CK KPSS u Moskvi, svibnja 1988., "završio, zahvaljujući sovjetskom prihvaćanju američkog izazova, razgovorom o čovjekovim pravima u Sovjetskom Savezu".²⁹ No još je manje bilo vjerovatno da će SSSR zapadnom svijetu, koji je desetljećima držao neovisno sudovanje

25 V. A. Goldštajn, "Autonomne norme i autonomne sankcije u domaćem i međunarodnom trgovačkom pravu", *Pravo i društvo 1981-82*, vol. 2 (1983), str. 87-105.

26 R. St. J. Macdonald, G. L. Morris and D. M. Johnston, "International Law and Society in the Year 2000", *The Canadian Bar Review*, vol. 51 (1973), str. 316-339.

27 Julius Stone, *Visions of World Order: Between State Power and Human Justice* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1984), na str. 49-70.

28 V. M. Nobilo, "Poredak i alternativa: mirovni pokreti traže nova područja i oblike djelovanja", *Danas*, god. 7, br. 336 (26. VII. 1988), str. 56.

29 V. T. Butorac, "Moskovsko uvjeravanje", *Danas*, god. 7, br. 329 (7. VI. 1988), na str. 51.

svojim doprinosom civiliziranju svijeta (ali se internacionalnom sudovanju sve manje utjecao), predložiti da se svi internacionalni sporovi koji ne mogu biti riješeni diplomatskim putem rješavaju pred Internacionalnim sudom.³⁰

Dođeli do osjetnijeg razoružanja, povećanja djelotvornosti međudržavnih organizacija, stvaranja svjetske pučke skupštine, efikasnije internacionalne zaštite čovjekovih prava, pa čak i naglog porasta broja važnih sporova koje će rješavati Internacionalni tribunali, ne treba očekivati da će time nastati vladavina prava u svjetskim razmjerima, a pogotovo ne treba očekivati da će time biti nađeno rješenje za glavne probleme današnjeg svijeta: ratova, gladi, epidemija, rastućih razlika u stupnju razvoja. Ako se ostvare netom navedeni pozitivni pomaci, internacionalna zajednica će, kako su to kanadski pravници predviđeli, i dalje ostati polukaotičnom i poluanarhičnom.³¹ Ti će pomaci dovesti samo do toga da bude u stanju rješavati nužni minimum zadatka koji će se pred nju postavljati. No i to je, vjerojatno, cilj vrijedan angažmana

e) Brojne su se zapreke ispriječile postizanju vladavine prava. Fuller je, kako je to i gore navedeno, našao da su najvažnija odstupanja od načela unutrašnje ćudorednosti prava ona koja negiraju zahtjeve da postoje opća pravila da su ta pravila prospektivna i da ih poštuju i njihovi stvaraoci (v. 1. aa). No negirajući važnost tih zahtjeva, izgleda mi da je - barem za pravnike i druge istraživače - glavni problem regulacije u suvremenim društvenim sistemima, koji je naličje hipertrofirano normiranja što proklamira uključivanje širokih krugova interesenata u uživanju istih dobara, smanjivanje dostupnosti regulativnih akata tim interesentima i, na taj način, stvaranje sistema društvene regulacije koji su paralelni onima proklamiranim.

ea) Taj je paralelizam najizraženiji u održavanju internacionalnog mira i sigurnosti, koje je regulirano na "gornjoj" vidljivoj razini u okviru Ujedinjenih nacija,³² a na "donjoj", manje vidljivoj - no vjerojatno efikasnijoj - razini unutarblokovskim³³ i međublokovskim praksama i "pravilima igre".³⁴

30 "The Reality and Guaranties of a Secure World", repr. iz *Pravda i Izvestija* (17. IX. 1987.) u Presse release of the Soviet Mission to the United Nations (UNHO) (Sept. 1987) (ovu informaciju dugujem prof. Danilu Tuerku).

31 V. Macdonald, Morris and Johnston, *bilj.* 26.

32 V. pregled organa, postupaka i mjera očuvanje mira prema Povelji UN-a u Juraj Andrassy, *Međunarodno pravo*, 5. izd. (1971), 491 i d.

33 V. nar. Thomas M. Franck and Edward Wiesband, *Word Politics: The Law You Make Will Be Your Own* (New York: Oxford University Press, 1971), gdje autori analiziraju poteze i iskaze SAD-a o "saniranju" lijevih režima u Guatemali 1954., Kubi 1960-62. i Dominikanskoj Republici 1965. te ih uspoređuju s potezima i izjavama SSSR-a u vezi sa situacijom u Čehoslovačkoj 1968.

34 V. pregled takvih pravila i praksi, izvedenih iz analize kubanske krize 1962. (no po svemu sudeći trajno aktualnih) u Roland Kliesow, *Crisis Management und Voelkerrecht*, (Freiburg

Postojanju i djelotvornosti posljednje razine dodatno pogoduje činjenica da je i u liberalnim demokracijama vođenje vanjskih poslova, uglavnom, tajno.³⁵

eb) Sličan paralelizam lako je primjetan u zemljama tzv. realnog socijalizma, koje su - prema službenim samointerpretacijama - regulirane formaliziranim i uredno objavljivanim državnim pravom (koje integrira više važnih modernih prava), no u kojima postoje i dva dodatna kolosijeka reguliranja temeljnih društvenih odnosa: sistem odluka koje donose organi komunističkih partija, a prenošene su u niže ešalone samo usmeno u druga dva sistema reguliranja;³⁶ sistem administrativnih odluka "samo za internu upotrebu",³⁷ koji bitno dopunjuje i time mijenja načela prvoga, a možda i drugoga regulativnog sistema.

ec) Djelomičan paralelizam ili barem značajan stupanj tajnosti glavnog toka društvene regulacije postoji i u zemljama koje su još uvijek držane liberalnim demokracijama. I u njima su neki važni segmenti djelovanja državnog aparata nedostupni javnoj kritici i kontroli.³⁸ To je slučaj i s dobrim dijelom sudskih presuda. U većem dijelu zapadnoeuropskih zemalja smatra se, naime, prihvatljivim (uz obrazloženje da sudovi uglavnom primjenjuju a ne stvaraju pravo, te da viši - žalbeni - sudovi rješavaju uglavnom pravna, a ne i činjenična pitanja) da obvezi objavljivanja podliježu samo presude kojima se (izričito) ostvaruju nova pravna pravila (francuski: *jurisprudence*)³⁹ te da se iz objavljenih presuda izostavljaju dijelom ili čak u cijelosti razmatranja o činjeničnim stanjima na koja se pravila primjenjuju.⁴⁰ Nije teško dokučiti da se iza te racionalizacije krije i nastojanje da sudovi izmaknu kritici javnosti, jer je to nastojanje primjetno čak i u SAD-u,⁴¹ gdje te racionalizacije nema i

i. B.: Universitaet Dissertation, 1972), nar. str. 93-118. i 247-249. Sažeto u Ivan Padjen, (*Ne*) *čudorednost (međunarodnog) prava* (Rijeka: ICR, 1988), tč. 2.2.2.6, bilj. 8.

35 V. nar. Thomas M. Franck and Edward Wiesband (eds.), *Secrecy and Foreign Policy* (New York: Oxford University Press, 1974).

36 ⁱⁿ Nar. S. Zamashchikov, "The Dissemination of Decisions Within the Party", in D. Loeber (ed.), *Ruling Communist Parties and Their Status under Law* (Dordrecht: Nijhoff, 1986), str. 53-56.

37 V. nar. D. Loeber, "Legal Rules For Internal Use Only", *International and Comparative Law Quarterly*, vol. 19 (1970), str. 70-98.

38 V. nar. I. Galnoor (ed.), *Government Secrecy in Democracies* (New York: New York University, 1977).

39 Ovu informaciju i njezino objašnjenje dugujem Prof. Siniši Trivi.

40 Karakteristična je u tom pogledu talijanska praksa. v. e.g. Merryman, "The Italian Style I.: Doctrine", *Stanford Law Review*, vol. 18, no. 2 (1966), str. 39-65.

41 Indikativna su pisma američkih odvjetnika novinama *The Christian Science Monitor* iz jeseni 1979 (e.g. 23. X. 1979., na str. 22.) u kojima se autori žale na ustezanje od objavljivanja većeg broja sudskih odluka te na (još učestaliju) praksu sumarnog obrazlaganja ili izostanka bilo kakvog obrazlaganja sudskih presuda.

gdje se presude žalbenih sudova u pravilu objavljuju, i to bez bitnih skraćenja. Dodatan je problem taj što je privatnopravna regulacija zaštićena poslovnom tajnom čak i onda kad zadire u vitalne svjetske ekonomske tokove.

ed) I u SFRJ je velik dio pravnih akata *de jure* ili *de facto* isključen iz šire cirkulacije. Ne postoji niti zakonski niti stručni pojam službene publikacije,⁴² pa uslijed toga ne postoji niti praksa sistematskog izdvajanja, prikupljanja, obrađivanja i korištenja takvih dokumenata.⁴³

Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o objavljivanju saveznih zakona i drugih saveznih propisa i općih akata, *Službeni list SFRJ* 13/80, uvedena je mogućnost da se određeni savezni opći akti objavljuju ne u redovitom izdanju *Službenog lista SFRJ* nego u posebnom izdanju dostupnom samo posebno kvalificiranom krugu čitalaca. Objavljuje se veoma mali dio sudskih presuda, i to onih koje na komercijalnoj osnovi izdavačima dostavljaju sami suci ili koje izaberu urednici službenih izdanja sudova; s obzirom na to da se očekivanja stranaka pred sudovima, a dijelom i samih sudaca, ravnaju prema sadržaju objavljene judikature, dostavljači i urednici izdanja judikature imaju *de facto* funkciju vrhovne sudske instance.

Samoupravni akti su dobrim dijelom u neredu, zbog toga što je 1970-ih godina nastala pravna praznina i u pogledu stvaranja pravnih akata (naročito: ukinuta je obveza da pojedinačni akti budu stvarno u skladu sa Zakonom o općem upravnom postupku, a nije uspostavljena druga odgovarajuća a kamoli uniformirana regulativa)⁴⁴ i u pogledu njihova vođenja (ukinuta je obveza da budu vođeni u skladu s uredbama o kancelarijskom poslovanju).⁴⁵ Na vjerojatno najveći problem pravne regulacije u Jugoslaviji uputila je još prije sedam godina tadašnja predsjednica Pravnog savjeta SR Hrvatske, pod naslovom, "Prijeti li nam birokratsko pravo": "Događa se da zakon prate i cirkularnim putem otposlana objašnjenja, stavovi i sl. koji bitno utječu na primjenu prava. Kakav je njihov sadržaj? Ne zna se, jer se javno ne publiciraju. A takav oblik tumačenja nije predviđen ni Ustavom ni zakonom."⁴⁶

f) Utjecaj pravne regulacije, napose modernog prava, na razvoj

42 Posljednji prinos rješavanju tog problema je B. Stajić, "Prilog proučavanju jugoslovenskih zvaničnih publikacija", *Bibliotekar*, god. 22 (1970), 585-.

43 Posljednjih godina taj problem istražuje Žaneta Baršić iz Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu, kojoj dugujem informaciju o stanju u tom području.

44 Ovu ocjenu dugujem Prof. Draganu Medvedoviću.

45 Prema Mladen Kosovac (ur.), *Kancelarijsko poslovanje* (Beograd: Službeni list SFRJ, 1974), na str. 319., nakon stupanja na snagu Ustava iz 1974. i odgovarajućih saveznih, republičkih i pokrajinskih zakona i pratećih podzakonskih akata državnim propisima, osim u SR Sloveniji, nije regulirano kancelarijsko poslovanje udruženog rada.

46 I. Kraljević, "Postajemo li birokratsko društvo?", *Vjesnik: Sedam dana* (21. III. 1981).

društvenih sistema, jednim je dijelom notoran. Čini se, međutim, da se svaka ocjena tog utjecaja temelji na nekim (uvjetno) metafizičkim pretpostavkama (o mogućnosti utjecaja svjesne regulacije na prirodne i socijalne strukture, o mogućnosti objektivne spoznaje takvih odnosa i sl.).

fa) Usprkos tom načelnom ograničenju, izgleda da je, kad je riječ o internacionalnom pravu, ono ipak u reguliranju vitalnih internacionalnih odnosa djelotvorno. Tu činjenicu je jezgrovito iznio Henkin u odgovoru na brojne prigovore (samozvanih) realista u analizi internacionalnih odnosa, koji su u godinama poslije Drugoga svjetskog rata osuđivali moralizam i legalizam u vođenju vanjske politike. Po Henkinu, velik dio nerazumijevanja internacionalnog prava rezultat je propusta da se prizna pravo tamo gdje ono postoji. Ako netko sumnja u važnost internacionalnog prava treba samo zamisliti svijet u kojemu ga nema. Ne bi bilo sigurnosti država; teritorij i zračni prostor ne bi bili poštovani; brodovi bi mogli ploviti samo uz stalno izlaganje pogibelji; vlasništvo bi bilo predmetom proizvoljnih zapljena; osobe ne bi imale pravnu i diplomatsku zaštitu; ugovori ne bi bili niti zaključivani niti poštovani - diplomatski bi odnosi prestali.⁴⁷

fb) Kad je riječ o današnjemu jugoslavenskom ekonomskom i političkom sistemu, moguće je kazati da je on dobrim dijelom u krizi upravo zbog neadekvatne pravne regulacije, napose zbog nepoštovanja postulata modernog prava. Tako su istraživanja još prije deset godina pokazala da, premda je produktivnost (tadašnjega) jugoslavenskog radnika za strojem bila jednaka ili čak veća od one usporedivog radnika u Švedskoj ili Švicarskoj, produktivnost jugoslavenske privredne organizacije bila je 2 do 3 puta niža, a produktivnost jugoslavenskoga privrednog sistema višestruko niža od produktivnosti poduzeća i privrednih sistema u visokorazvijenim zemljama; pritom je nađeno da je glavni uzrok takvom zaostajanju nedostatak tzv. integralne systemske podrške, u kojoj opet pravna regulacija ima bitnu ulogu.⁴⁸ U međuvremenu je sazrela svijest o nedostacima pravne regulacije (napose o nezakonitosti) sve dotle da je nedavno predsjednik Ustavnog suda Jugoslavije "ocijenio da tzv. dnevna politika ima nesumnjivu prevagu nad pravosuđem i da nastojanje da se po svaku cijenu ostvari neki uski politički interes predstavlja jedno od najvećih iskušenja za ustavnost i zakonitost zemlje".⁴⁹

47 L. Henkin, "Does International Law Work?", *Dialogue*, vol. 4, no. 2 (1971), na str. 65., iz Id., *How Nations Behave: Law and Foreign Policy*, 2nd ed. (1968; New York: Columbia University, 1979).

48 "Produktivnost: gde zaostajemo", *NIN*, god. 31, br. 1600 (30. VIII. 1981.), str. 23-24.

49 Po M. Čulić, "Svlačenje pravde: Dokle će pravosuđe robovati revolucionarnoj svrsishodnosti?", *Danas*, god. 6, br. 293 (29. IV. 1987.), str. 1.

3. Cilj pravne znanosti: moraliziranje ili otkrivanje prava?

Ako su pretpostavke ovog teksta izložene u uvodu, plauzibilne, primarni je zadatak pravne znanosti - koji joj je imanentan - da moralno prosuđuje pozitivna prava, s tim što je danas najprimjerenija mjera kojom treba da ih mjeri vladavina prava, kao uzor koji je djelomično već ozbiljen u suvremenom svijetu. No ako je, kako je to sugerirano u drugom dijelu teksta, tajnost regulativnih akata i postupaka glavni problem postmodernih (ili možda tek predmodernih) pravnih sistema, to prosuđivanje od strane pravne znanosti sastoji se u nečemu što je malo nalik uobičajenom moraliziranju; sastoji se u otkrivanju prava, koje zahtijeva strpljivost arhivara, maštovitost arheologa i, nerijetko, domišljatost i hrabrost istraživačkih novinara - a ponajmanje zgražanja nad neurednošću predmeta istraživanja. Taj zaključak može izgledati tričavim. No samo dotle dok ne znamo na kojemu se i kako skupljenom izvornome pravnom materijalu temelji većina naše pravne znanosti i nastave, i samo nakon što smo izgubili mogućnost da budemo zgranuti nad tim što sami kao pravni znanstvenici radimo.

2.5.2. GRANICE STRATEGIJE PRAVNOG RAZVOJA*

Dobri razlozi navode na to da je strategija kao osobit način djelovanja primjerena baš obnavljanju i razvijanju prava.

Strategija uobičajeno označava najvažniju disciplinu vojne nauke ili vještine, a to je (izvorno) upotreba vojske u ratu, odnosno (danas) priprema zemlje za rat i vođenje rata.¹ Izraz strategija upotrebljava se i u brojnim drugim značenjima, kao što su to složenice "strategija privrednog razvoja" i "strategija političkog razvoja", kojima su nazvane rasprave usporedne ovoj, iznesene na istom skupu o strategijama razvoja Hrvatske. "Strategija" se upotrebljava i u filozofijskim argumentima. Tako Peter Winch u uvodu svoje *Ideje društvene znanosti* kaže da je strategija njegove knjige da dobije rat na dva fronta: prvi je kritika nekih prevladavajućih ideja o prirodi filozofije, drugi kritika nekih prevladavajućih ideja o prirodi društvenih studija. Pritom Winch kaže da će se poslužiti taktikom kliješta: istu će točku doseći polazeći iz suprotnih smjerova. No, cilj je njegovog filozofijskog rata isti, naime, da pokaže kako su dva fronta na kojima vodi rat u stvari isti front.²

Iako su navedeni primjeri izabrani gotovo slučajno, barem prvi (iz izvorne vojne upotrebe) i posljednji (iz prvoj naoko udaljene filozofijske upotrebe) pokazuju neobičnu sličnost u nekoliko pogleda. S jedne strane, strategija je razrađeni opći plan djelovanja, čiji su autori mislioci - od stožera visokih časnika do osamljenog filozofa - koji se u izradi i provedbi takvog plana služe znanjima svake ruke. S druge, strategija smjera uništenju neprijatelja, te se pritom služi svim raspoloživim sredstvima, napose lukavstvom da se nadmudri neprijatelja. Vjerojatno nije neprimjereno pripisati slične značajke uobičajenim nastojanjima da se izradi i provede strategija privrednog razvoja ili strategija prometnog razvoja. Da bi takva nastojanja uopće imalo smisla nazivati strategijama, moraju se temeljiti na općem planu pripravljenom od stručnjaka. Cilj takvih strategija je, doduše, lakše shvatiti pozitivno, kao postizanje rezultata koji je sam po sebi dobar, nego kao uništenje neprijatelja. No čini se da je i strategijama privrednog i prometnog razvoja svojstveno to da se služe svim raspoloživim sredstvima, baš kao da su ratne, napose širenjem "uskog grla" ili izvlačenjem "čepa" (*key log*) koji priječe obnovu i razvoj.

- Objavljeno kao izlaganje na znanstvenom skupu, *Politička misao*, vol. 30, no. 3. (1992), str. 55-70. Izvorna inačica iznesena je na okruglom stolu projekta "Vladavina prava", organiziranom od Daga Strpića, povodom 30. obljetnice Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu, 3. prosinca 1992.

1 "Strategija", u *Opća enciklopedija*, sv. 8, (Zagreb: Leksikografski zavod, 1982), na str. 693.

2 Peter Winch, *The Idea of a Social Science, and its Relation to Philosophy* (London: Routledge and Kegan Paul, 1958), na str. 3; 2nd ed. (1990), with "Preface to the Second Edition", IX-XVIII.

Pravna je struka - kao malo koja druga osim same vojne - svojim načinom razmišljanja i uvjetima djelovanja sklona tome da o pravu, napose njegovoj obnovi ili uspostavljanju i razvoju, razmišlja strategijski.

S jedne strane, prema rasprostranjenom pravničkom shvaćanju pravo je sistem, tj. cjelina koja se sastoji od elemenata međusobno povezanih u strukturu.³ Postoje tri glavne varijante tog shvaćanja.⁴ Korisno je uočiti da je svaka od tih varijanti usredotočena na jedan od sastojaka prava koje integralne teorije prava nastoje povezati u cjelinu.⁵ Prema prvoj, koja je usredotočena na pravne norme, pravo je sastavljeno od takvih normi, a one pripadaju istom sistemu po tom što proizlaze iz istih izvora prava.⁶ Prema drugoj, koja je usredotočena na pravna načela kao svojevrsan spoj vrijednosti i normi, pravo se također sastoji od normi, no ona su ujedinjena u sistem time što je sadržaj nižih normi izveden iz viših ili barem s njima sukladan.⁷ Prema trećoj, koja je usredotočena na društveno djelovanje, odnosno društvene odnose, pravo se sastoji od radnji i uloga koje su povezane društvenim odnosima u institucije određenih funkcija.⁸

3 Charles Sampford, *The Disorder of Law: A Critique of Legal Theory* (Oxford: Blackwell, 1989), na str. 13-16.

4 V. dalje *ibid.*, na str. 16-17.

5 Primjer je integralne teorije prava Nikola Visković, *Pojam prava*, 1. izd. (Split : Pravni fakultet, 1976), 2. izd. (Split: Logos, 1981).

6 Sampford, *bilj.* 3, na str. 24-70. analizira kao predstavnike te varijante, pod zajedničkim nazivom pozitivističke teorije pravnog sistema, stajališta H. L. A. Harta, Harrisra (koje reformulira Kelsenovu teoriju), Raza te MacCormica i Weinbergera. Za detaljniju analizu sličnih stajališta - koja uključuje raščlambu Benthamovih, Austinovih, Kelsenovih i Hartovih pogleda - v. Joseph Raz, *The Concept of a Legal System: An Introduction to the Theory of Legal System* (Oxford: Oxford University Press, 1970). v. također: Gerard Timsit, *Thèmes et systèmes de droit* (Paris: Presses Universitaires de France, 1986), na str. 15. i d.; Michel van den Kerchove et Francois Ost, *Le système juridique entre ordre et désordre* (Paris : Presses Universitaires de France, 1988), na str. 32-44. i dr.

7 Sampford , *bilj.* 3, na str. 75-101., spominje kao predstavnike druge varijante, koju naziva sadržajnom teorijom pravnog sistema, stajališta zagovornika prirodnog prava, poput onih Fullera i Finnisa, stajališta zagovornika vrlina *Common Law*, ali i Bentham i Savignya, no analizira samo teoriju Ronalda Dworkina, *Taking Rights Seriously* (London : Duckworth, 1977). v. i komentare u Marshall Cohen, (ed.), *Ronald Dworkin and Contemporary Jurisprudence* (Totowa NJ: Rowman and Allanheld, 1984).

8 Sampford, *bilj.* 3, na str. 142-148. kao reprezentante treće varijante, pod naslovom sociološke teorije pravnog sistema, analizira među ostalim Parsonsove, Luhmannove, marksističke i Ungerove koncepcije. O pojedinima od tih koncepcija v. još: Reinhard Damm, *Systemtheorie und Recht: Zur Normentheorie Talcott Parsons* (Berlin: Duncker & Humblot, 1976); Luhmannovom teorijom nadahnutu studiju Werner Krawietz, *Recht als Regelsystem* (Wiesbaden: Steiner, 1984); H. Rottluthner, "Marxistische und analytische Rechtstheorie", u Id. (Hg.), *Probleme der marxistischen Rechtstheorie* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1975); Roberto M. Unger, *Law and Modern Society* (New York: Free Press, 1977).

Iako izgleda da navedene varijante imaju malo što zajedničko (pogotovo prve dvije s trećom), sve one dijele istu holističku pretpostavku, prema kojoj postoji nekakav sistem u pravu te centar tog sistema kojim je moguće djelovati na sistem u cjelini.⁹ Stoga su pravници koji prihvaćaju neku od varijanti ideje o pravnom sistemu gotovo predodređeni da o razvoju prava razmišljaju strategijski. "Neprijatelj" kojega je potrebno eliminirati je, u najmanju ruku, pomanjkanje sistema, najčešće okvalificirano kao nezakonitost ili neopravdanost ili pak kao nedjelotvornost ili disfunkcija. Sredstvo kojim je neprijatelja moguće svladati neki je centar sistema, tj. "usko grlo" ili "čep" čijim pomicanjem se mogu promijeniti svi odnosi u pravnom sistemu, primjerice: sustavno zakonodavstvo, napose putem velikih zakonika, koji uklanjaju protuslovlja, praznine i nejasnoće u postojećem pravu te unose u njega bitno nove elemente nosive za čitav pravni sistem;¹⁰ objavljivanje sudskih presuda, kojima se postiže brže reagiranje pravnog sistema na društvene promjene te javna kontrola sukladnosti sudskih odluka načelima i vrijednostima sistema;¹¹ neovisno pravosuđe;¹² "socijalno inženjerstvo" putem prava;¹³ i sl.

S druge strane, uvjeti djelovanja pravnika olakšavaju provedbu njihovih strategijskih planova za pravni razvoj. Dovoljno se prisjetiti da su pravnici jedna od najstarijih profesija (uz svećenike i liječnike, te poslovično najstariju profesiju), i to ona koja je odigrala ključnu ulogu u nastanku modernih država,¹⁴ te da pravnici u modernim društvima danas zauzimaju vodeće položaje ne samo u državnom pravosuđu i upravi nego i u privatnim korporacijama, društvenim organizacijama i političkim organima.¹⁵

9 Sampford, *bilj.* 3, na str. 6.

10 V. nar. preglede i analize takvih nastojanja: Roscoe Pound, *Jurisprudence* (St. Paul MN: West Publishing Co., 1959), vol. 3, ch. 19; André-Jean Arnaud, *Les origines doctrinales du Code civil français* (Paris: Pichon-Auzias, 1969); Herbert Hofmeister (Hg.), *Kodifikation als Mittel der Politik: Vortraege und Diskussionsbeitraege ueber die deutsche, schweizerische und oesterreichische Kodifikationsbewegung um 1900* (Wien: Boehlaus, 1986); Csaba Varga, *Codification as a Socio-Historical Phenomenon* (Budapest: Akademiai Kiado, 1991).

11 V. nar. John H. Baker (ed.), *Judicial Records, Law Reports, and the Growth of Case Law* (Berlin: Duncker & Humblot, 1989).

12 V. nar.: Simon Shetreet and Jules Deschenes (eds.), *Judicial Independence: A Contemporary Debate* (Dordrecht: Nijhoff, 1985); izvanredni tematski broj M. Dika (ur.), "Nezavisnost sudbene vlasti", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 42, suppl. 4 (1992).

13 Izraz je, čini se, prvi upotrijebio Roscoe Pound. v. ukratko o njegovom shvaćanju uloge sociologijske jurisprudencije u pravnom inženjerstvu i mjestu tog shvaćanja u sociologiji prava, u Klaus Roehl, *Rechtssoziologie: Ein Lehrbuch* (Koeln: Heymanns, 1987), na str. 51-53.

14 V. nar. Roman Schnur, *Die Rolle der Juristen in der Entstehung des modernen Staates* (Berlin: Duncker & Humblot, 1986).

15 Iako ne postoji cjelovita poredbena studija o svima nabrojenim funkcijama koje obavljaju pravnici, dobar je indikator poredbena studija o pravnicima kao profesiji (odvjetničkoj i sl.) Richard L.

U idućem dijelu ove rasprave osvrnut ću se, u prvom odsjeku, na knjigu obećavajućeg naslova, *Pravo i revolucija* (1983), i još više obećavajućeg sadržaja za one koji su skloni da o pravu razmišljaju strateški. Međutim, polazeći od glavnih teza te knjige i nekih interpretacija pravne povijesti koje te teze kvalificiraju, u završnom ću dijelu rasprave pokušati dokazati da su mogućnosti strateškog djelovanja u obnovi i razvoju prava zanemarivo male.

1. Pravo i revolucija

Bermanovo djelo *Pravo i revolucija: stvaranje zapadne pravne tradicije*¹⁶ jedna je od najviše diskutiranih knjiga od sredine 1980-ih godina. Kao što joj i naslov sugerira, govori o tom da je čitav ne samo pravni nego ukupni društveni razvoj obilježen serijom velikih revolucija. Sve pak one - uključujući boljševičku revoluciju - imaju svoj korijen u pravnoj revoluciji koju je krajem 11. stoljeća potaknuo Papa Grgur VII.¹⁷

Bermanova knjiga, koja se nadovezuje na niz istraživanja zajedničkih korijena modernog prava, odnosno zapadne pravne kulture u srednjovjekovnoj Europi,¹⁸ počevši s Koschakerovom studijom *Europa i rimsko pravo* (1947),¹⁹ dovodi u pitanje objašnjenja moderne povijesti koje daju matični tokovi suvremene društvene znanosti.

Abel and Philip S. C. Lewis (eds.), *Lawyers in Society*, 3 vols. (Berkley: University of California Press, 1988-89). v. nar. R. L. Abel, "Comparative Sociology of Legal Professions", in *ibid.*, vol. 3, *Comparative Theories*, na str. 96- 99., o višestrukome povećanju broja diplomiranih pravnika u razdoblju od kraja 1960-ih do sredine 1980-ih (e.g. u SAD-u od oko 360.000 na oko 720.000; po drugim izvorima u SAD-u će 2.000. godine biti oko 1.000.000 univerzitetski obrazovanih pravnika); na str. 101-106. o unutrašnjoj diferencijaciji pravne profesije, koja upućuje i na rastući broj pravnika koji ne obavljaju neposredno pravosudne poslove te na sudjelovanje pravnika u organima političke vlasti (stalno visoko u angloameričkim zemljama, u padu u europskima).

16 Harold J. Berman, *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1983).

17 *Ibid.*, na str.18-32. i dr.

18 V. nar. djela pripremana u Max-Planck-Institut fuer europaeische Rechtsgeschichte (Frankfurt a. M.): višesveščanu zbirku radova Helmut Coing (Hg.), *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europaeischen Privatrechtsgeschichte* (Muenchen: Beck, 1973-); seriju knjiga *Ius Commune* (Frankfurt a. M.: Klostermann, 1971-); Helmut Coing, *Europaeisches Privatrecht*, 2 Bde. (Muenchen: Beck, 1985-89). v. također rastuću angloameričku literaturu, e.g.: Julian H. Franklin, *Jean Bodin and the Sixteenth-Century Revolution in the Methodology of Law and History* (New York: Columbia University Press, 1961); Alan Watson, *The Making of the Civil Law* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1981); Donald R. Kelley, *History, Law and the Human Science: Medieval and Renaissance Perspectives* (London: Variorum Reprints, 1988).

19 Paul Koschaker, *Europa und das Roemische Recht*, 1. Aufl. (1947), 2. Aufl. (Muenchen: Beck, 1953).

Marksističkim objašnjenjima zamjera to što pretpostavljaju da je pravo sredstvo dominacije vladajuće društvenoekonomske klase. Po Bermanu, na temelju te pretpostavke ne može se objasniti čitav niz povijesnih činjenica, napose sljedeće: europsko feudalno pravo sadržavalo je institute koji su nepoznati u izvan europskim feudalnim društvima (Rusija, Japan), kao što su to feudalni ugovor s međusobnim pravima i obvezama gospodara i vazala i manorijalni sud, koji je sudio i feudalcima i kmetovima; europsko feudalno pravo bilo je, zbog navedenih (i brojnih drugih sličnih značajki koje Berman analizira), istovremeno sredstvo za provođenje i sredstvo za ograničavanje gospodstva feudalaca.²⁰ Iako Berman nalazi Weberovu teoriju, koja uzima u obzir ulogu ideja u povijesti, prihvatljivijom od marksističkih interpretacija, zamjera joj da razlike između pravnih poredaka nalazi u razlikama između političkih odnosa vlasti, koje u krajnjoj liniji svodi na odnose prinude.²¹

Napokon, Berman kritizira suvremene antropologijske teorije koje nalaze da je društveno raslojavanje bilo ključnim činiocem nastanka država. Nasuprot tim teorijama Berman nalazi da je u Europi prva moderna institucija, saobrazno kojoj se oblikuju moderne države, Rimska Crkva; da je glavna pokretačka snaga razvoja zapadnog društva dijalektička napetost unutar teologije, znanosti i prava koja odgovara dijalektičkoj napetosti između crkvenih i svjetovnih autoriteta; te da je ta napetost, koja se ogleda u napetosti između ovozemaljskog i onozemaljskog svijeta, između razuma i vjere te između ljudski stvorenog i Bogom danog prava, jedinstveno obilježje zapadnog svijeta.²²

Nasuprot navedenim društvenoznanstvenim objašnjenjima, Berman daje objašnjenje zapadne pravne povijesti - i, štoviše, svjetske povijesti - koje sažeto izriče na kraju knjige u tvrdnji: Zapadna pravna tradicija ne bi mogla nastati bez straha od čistilišta i nade u Sudnji dan".²³

Berman dovodi u pitanje i brojna druga uobičajena shvaćanja moderne pravne povijesti, koja su uobičajena među pravnicima, napose teoretičarima i historičarima prava. Tri takva shvaćanja posebno su važna za problematiku ovog rada.

Prvo, stajalište (karakteristično prvenstveno za angloameričke pravnike, ali i za dobar dio kontinentalnih pravnih pozitivista) da je pravo skup pravila izvedenih iz zakona i sudskih odluka. Prema Bermanu, pravo treba pojmiti

20 Berman, *bilj.* 16, na str. 540-545. i dr.

21 *Ibid.*, na str. 550-551.

22 *Ibid.*, na str. 552-553.

23 *Ibid.*, na str. 558.

mного šire: tako da ono obuhvaća i pravičnost i običaj.²⁴ Berman polazi od toga da je pravo, u biti, "nastojanje da se ljudsko djelovanje podvrgne vladavini pravila", u Fullerovom smislu,²⁵ koje se sastoji prvenstveno od djelovanja i tek u drugom redu od pravila.²⁶ Pritom, moderno pravo nije naprosto skup pravila već je sistem čije "značenje... je izvedeno ne samo iz toga što je sistem bio u prošlosti nego i iz toga što će postati u budućnosti".²⁷

Drugo, Berman osporava još uvijek vladajuće stajalište da se moderno pravo sastoji od nacionalnih pravnih sistema. Prema Bermanu, moderni nacionalni pravni sistemi imaju niz zajedničkih značajki, koje opravdavaju njegovu tvrdnju da je primjereno govoriti o modernom (zapadnom) pravu naprosto te da postoji zajednički korijen ne samo kontinentalnih pravnih sistema nego i njih i angloameričkih sistema.²⁸ Berman navodi deset distinktivnih obilježja zapadne pravne tradicije. To su, ukratko: 1. utjecaj morala i politike na pravo, ali i analitička odvojivost prava od morala i politike; 2. posebna pravna profesija; 3. profesionalno pravno obrazovanje u posebnim školama temeljeno na profesionalnoj literaturi; 4. pravna znanost koja opisuje pravne institucije te ih istovremeno, putem pravnog obrazovanja, transformira; 5. shvaćanje da je pravo koherentna cjelina, odnosno sistem; 6. vjera u trajnost ali i razvoj prava; 7. shvaćanje da pravo ima internu logiku, i to takvu koja omogućuje i njegovu primjenu i njegovu promjenu; 8. nadređenost prava politici; 9. pravni pluralizam, tj. "natjecanje unutar iste zajednice različitih pravnih nadležnosti i različitih pravnih sistema"; 10. napetost ideala i stvarnosti, dinamičkih kvaliteta i stabilnosti, transcendentnosti i imanentnosti, koja "povremeno vodi u silovito obaranje pravnih sistema putem revolucija".²⁹

U navođenju tih deset obilježja Berman ističe da su prva četiri zajednička zapadnoj pravnoj tradiciji i rimskom pravu od doba Republike i Carstva (od 2. st.- do 8. st.->), ali da ih nije moguće naći u nezapadnim kulturama, pa niti u pravnim porecima koji su postojali među germanskim narodima do 11. st.³⁰ Nadalje, ističe da među preostalih šest načela središnje mjesto zauzima deveto,

24 *Ibid.*, na str. 11.

25 *Ibid.*, na str. 4., citat iz Lon L. Fuller, *The Morality of Law*, orig. ed. (1964), rev. ed. (New Haven CT: Yale University Press, 1969), na str. 106.

26 Berman, *bilj.* 16, na str. 11.

27 *Ibid.*

28 *Ibid.*, na str. 17-18.

29 *Ibid.*, na str. 7-10.

30 *Ibid.*, na str. 8.

tj. pravni pluralizam.³¹ Napokon, Berman drži da samo prve četiri značajke modernog prava i dalje postoje u suvremenim zapadnim pravima,³² a da su sve ostale u dvadesetom stoljeću jako oslabljene: pravo se drži nakupinom odluka povezanih samo uobičajenim "tehnikama"; vjera u razvoj prava ostala je još samo ideologijom; pravne promjene nisu više posljedica napetosti pravne znanosti i pravne prakse, nego rezultat drugih snaga; pravo se sve više drži instrumentom države; države gutaju sve elemente pravnog pluralizma u jedinstvenim središnjim programima zakonodavne i upravne regulacije; uvjerenje da zapadna pravna tradicija nadilazi revolucije dovedeno je u pitanje suprotnim uvjerenjem da je pravo u potpunosti podređeno revoluciji.³³

Razlog zbog kojega pravni pluralizam ima, po Bermanovom sudu, tako središnje značenje najlakše je shvatiti ako se uoči treće stajalište rašireno među pravnicima, ali i historičarima, koje Berman dovodi u pitanje. To je stajalište, koje današnji pravници duguju možda ponajviše Koschakeru, da je odlučujući utjecaj na razvoj modernog europskog prava (pa i na važne dijelove engleskog prava) imala recepcija rimskog prava u kasnome srednjem vijeku.³⁴ Shodno Koschakeru, do recepcije je došlo zato što je Justinijanov kodifikacija, nastala u Bizantu 529-534. g.,³⁵ u srednjovjekovnoj Europi prihvaćena kao autoritativni izvor prava, zbog, po prilici, sljedećih razloga: ućeni ljudi u srednjo vjekovnoj Europi držali su se dijelom ne samo kršćanskog nego i antićkog svijeta, koji je imao zajednićku vjeru (kršćanstvo) i zajednićki jezik (latinski) te živio u obnovljenom (od Karla Velikog 800. g.) rimskom, i to kršćanskom carstvu;³⁶ stoga je ućenim ljudima u srednjovjekovnoj Europi bilo samorazumljivo da je Justinijanov kodifikacija, kao kodifikacija rimskoga kršćanskog cara, ne samo *ius scriptum* (pisano pravo), nego *ratio scripta* (zapisani razum), koji važi ne *ratione imperii* (jer se temelji na vlasti) nego *imperio ratione* (zbog sile razuma).³⁷

31 *Ibid.*, na str. 10.

32 *Ibid.*, na str. 37.

33 *Ibid.*, na str. 38-39.

34 Koschaker, *bilj.* 19, na str. 124-163., o recepciji u Engleskoj nar. na str. 213-221.

35 Kodifikacija se izvorno sastojala od tri dijela: Codex Iustinianus (529. g., preraćen 534. g.), obuhvaća zbirku carskih konstitucija; Digesta ili Pandectae (533. g.), najvažniji dio kodi fikacije, sastavljen iz odlomaka izvaćenih iz brojnih djela rimskih pravnika, pretežno onih iz klasićnog perioda (od 27. g. <- do 235. g.->); Institutiones Iustiniani (534. g.), pregled osnova rimskog prava za studente, slijedi sistematiku i prenosi dio sadržaja Gajevih Institucija. Izmijene su sadržane u Novellae Iustiniani (534-565. g.). Ukratko Ante Romac, *Rječnik rimskog prava*, 2. izd. (Zagreb: Informator, 1983), kronologijski pregled rimske pravne povijesti na str. 447-459. i odgovarajuće natuknice.

36 Koschaker, *bilj.* 19, na str. 1-124.

37 *Ibid.*, na str. 109.

Berman, protivno Koschakerovoj interpretaciji (na koju se, doduše, osvrće tek usput³⁸), nalazi da je glavni utjecaj na nastanak modernog prava imalo kanonsko, a ne rimsko pravo, a potomje prvenstveno putem kanonskog prava.³⁹

Iako Bermanove teze daju, barem onima koji su ionako skloni vidjeti u kršćanstvu i Rimskoj Crkvi sudbonosne činioce u svjetskoj povijesti,⁴⁰ uvjerljivije objašnjenje modernog prava od onih koja nude (do Bermana) vladajuća učenja, valja uočiti da njegove teze pokazuju neke od nedostataka koje kritiziraju.

Napomene koje slijede nisu, dakako, sročene kao pokušaj historiografske kritike Bermanove knjige, i to zbog dva razloga. S jedne strane, Berman, zamjernom historiografskom obrazovanju usprkos, nije *Pravo i revoluciju* napisao kao sintezu dugogodišnjeg historiografskog rada na historijskim izvorima.⁴¹ S druge, *Pravo i revolucija* ne iznosi tvrdnje o nekome izoliranom

38 Berman, *bilj.* 16, na str. 603-604., u bilj. 16.

39 *Ibid.*, na str. 199-224. i dr.

40 Takvo je viđenje povijesti svojstveno, dakako, samim kršćanima, napose katolicima. Nasumce odabrani noviji primjeri lako će pokriti prostor od neotomističkog shvaćanja da je grčka filozofija, kao temelj zapadne misli, priprava za Kristov nauk (v. e.g. Franjo Šanc, *Poviest filozofije*, 1. knj., Zagreb, 1942) do scijentiziranog viđenja kršćanstva kao najvišeg stupnja cjelokupne evolucije (tako Pierre Teilhard de Chardin, *Le Phénomén humain*, Paris: Éditions du Seuil, 1955). No, takva predujerenja nisu osobitost katoličkog naučavanja, nego teško izbjegiva pretpostavka sustavnog promišljanja zapadne povijesti koje ne upada u naturalizam. Vjerojatno je najbolji primjer Hegelova filozofija, v. nar. Emil L. Fackenheim, *The Religious Dimension of Hegel's Thought* (Boston: Beacon Press, 1967), gdje se na str. 10. i dr., u osloncu na Karla Bartha, izvodi da je Hegel nastojao za moderni protestantski svijet učiniti ono što je Toma Akviniski učinio za srednjovjekovni katolički svijet. Štoviše i u prosvjetiteljskoj naturalističkoj filozofiji 18. stoljeća primjetno je izvorno kršćansko, no naturalizirano shvaćanje povijesti, u kojemu je na mjesto osobnog Boga postavljena neosobna priroda (tako nar. Carl L. Becker, *The Heavenly City of the Eighteenth Century Philosophers*, New Haven CT: Yale University Press, 1932, na str. 62. i dr.; nešto drugačije Peter Gay, *The Enlightenment: An Interpretation; The Rise of Modern Paganism*, New York: Vintage, 1968, gdje se na str. XI. i d. inzistira da prosvjetiteljstvo, doduše, jest paganizam, no moderni). Kršćani su skloni tome da vide i sam marksizam kao religijski nadahnuto učenje, prema kojemu (slično ne samo kršćanstvu nego i prosvjetiteljstvu na koje se marksizam neposredno naslanja; v. Becker, na str. 123-124. i 163-164.) iza "zlatnog doba" (besklasno društvo) slijedi "pad" (klasno društvo) i iščekivanje "otkupljenja" (revolucija) koje će svojom žrtvom priskrbiti "spasitelj" (proletarijat) (tako izrijeком tzv. Holandski katekizam, tj. *A New Cathecism: Catholic Faith for Adults*, tr., London: Burns and Oates, 1965, na str. 276-277.).

U ocjeni Bermanove knjige važno je voditi računa o činjenici da je u njoj teško pronaći mjesto koje bi izrijeком iskazivalo neko određeno predujerenje o ulozi kršćanstva ili drugih religija u povijesti, mimo pretpostavke da su vjerski osjećaji i ideje važan, ali ne i presudan, činilac društvenog razvoja.

41 Berman, *bilj.* 16, u pogovoru na str.636. navodi da je *Pravo i revoluciju* počeo pisati kao postdiplomand na London School of Economics 1938. g. Uzme li se u obzir da se Berman do početka 1970-ih, kad je objavio knjigu o pravu i religiji, istaknuo prvenstveno kao stručnjak za

povijesnom događaju ili makar nekoj velikoj prekretnici u pravnoj povijesti, nego o nečemu većemu čak od nje. *Pravo i revolucija* je reinterpretacija temelja modernog svijeta koja, doduše bogato dokumentirana izvornim materijalom i već postojećim interpretacijama, kaže prije svega nešto o tome koju je važnost moguće pripisati religiji, napose kršćanstvu, i pravu, napose kanonskom i rimskom, u razvoju modernog, europskog svijeta, pa onda i samom razvoju prava u nekom od dijelova unutar ili pri rubu tog svijeta. Stoga je i nehistoričaru moguće sagledati plauzibilnost interpretacija koje se razlikuju od Bermanove. Navest ću tri moguće dopune Bermana, koje na drugačiji način tumače utjecaj kršćanstva, rimskog prava i srednjovjekovne pravne prakse na nastanak modernog prava.

Prije svega, pogled više unazad od onoga koji sadrži *Pravo i revolucija* može otkriti nešto raniji temeljiti utjecaj kršćanstva na razvoj modernog prava. Bermanov nalaz da je za uspostavljanje modernog prava odlučujuću važnost imalo kanonsko krivično pravo, utemeljeno na novom shvaćanju otkupljenja⁴² (od tuda gornji citat o presudnoj važnosti vjere u Čistilište i nade u Sudnji dan), vjerojatno treba nadopuniti u dva pravca. Prema Troplongovom istraživanju (kojega Berman niti ne spominje), kršćanstvo je imalo odlučujući utjecaj na razvoj rimskoga privatnog prava još od vremena Seneke.⁴³ Slijedeći pak Friedricha, novovjeku potragu za ustavnošću moguće je shvatiti samo kao izraz dubokog uvjerenja u svetost osobe,⁴⁴ koje ima korijen u učenju Sv. Augustina o potpunju onostranosti istinske pravednosti.⁴⁵

Nadalje, pomnija analiza samog rimskog prava može pokazati da je ono zbog svojih unutrašnjih kvaliteta, a ne samo zbog svojega pretpostavljenog autoriteta (kako je to protumačio Koschaker) odigralo tako veliku ulogu na formiranje modernih prava (pa makar prvenstveno putem kanonskog prava, kako to inzistira Berman). Berman naglašava nesistematičnost rimskog prava⁴⁶ te, iako priznaje da su rimski pravници razvijali opće pravne pojmove,

internacionalno trgovačko pravo, američko pravo i sovjetsko pravo, opravdano je pretpostaviti da *Pravo i revolucija* nije historijsko djelo. Charles Radding, *The Origins of Medieval Jurisprudence: Pavia and Bologna 850-1150* (New Haven CT: Yale University Press, 1988) tu kritiku izriče još neugodnije, kao tvrdnju da Berman nije historičar (uslijed nedostupnosti knjige u vrijeme pisanja i uređivanja ovog rada podrobne upute na nju ovdje nisu moguće).

42 Berman, *bilj.* 16, str. 165-198.

43 M. Troplong, *De l'influence du Christianisme sur le droit civil de Romains* (Paris: Hachette, 1868), na str. 78. i d.

44 Carl J. Friedrich, *Transcendent Justice: The Religious Dimensions of Constitutionalism* (Durham NC: Duke University Press, 1968), na str. 19.

45 *Ibid.*, na str. 11.

46 Berman, *bilj.* 16, na str. 129. i dr.

u prvi plan stavlja nalaz da sami rimski pravници te pojmove nisu tretirali kao ideje prisutne u pojedinim pravilima.⁴⁷ Po njemu, pravna se znanost razvija tek u vrijeme recepciji rimskog prava u Srednjem vijeku.⁴⁸

Drugačiji pogled na kvalitete rimskog prava daju Watsonove i Dorseyeve interpretacije.

Watson u *Stvaranju civilnog prava* (1981),⁴⁹ knjizi na koju se Berman (kao ni na ostale Watsonove radove) ne osvrće, daje nove razloge za Weberovu tezu o formalnoj racionalnosti europskog prava.⁵⁰ Prema Trubekovoj interpretaciji Weberove teze :

*Pravna misao je racionalna u mjeri u kojoj se oslanja na neko opravdanje koje nadilazi konkretan slučaj, te se temelji na postojećim, jednoznačnim pravilima; formalno u mjeri u kojoj su kriteriji odluke intrinzični pravom sistemu; i logična u mjeri u kojoj su pravila ili načela svjesno konstruirana osobitim načinom pravnog mišljenja koje se oslanja na visoko logičku sistematizaciju, te u mjeri u kojoj su odluke u pojedinim slučajevima donesene postupkom posebne deduktivne logike što proizlazi iz prethodno ustanovljenih pravila ili načela.*⁵¹

Polazeći od takvog shvaćanja, Watson pokazuje da je zapadno civilno pravo (tj. kontinentalnoeuropsko ili romanskogermansko pravo) postiglo formalnu racionalnost zahvaljujući baš onoj činjenici na kojoj inzistira Koschaker, naime, prihvatanju Justinijanove kodifikacije kao autoritativnog izvora prava u kasnom Srednjem vijeku. Naime, prihvatanjem Kodifikacije kao autoritativnog izvora stvorena je potreba da se rimsko pravo nauči od posebno školovanih učitelja, a ne od pravnika praktičara, i to u školi koja je bila otvorena studentima raznih jurisdikcija. Tako se dogodilo da u kontinentalnoeuropskim pravima (za razliku od engleskog *Common Law*) univerziteti zauzimaju dominantnu ulogu.⁵²

Međutim, Watson upućuje i na činjenicu koja "se uvijek previđa, iako je od temeljne važnosti ne samo za širenje utjecaja rimskog prava, nego i za oblikovanje civilističkih pravnih sistema, njihovih pravila, sistematizacije i pravnih stajališta", a to je činjenica da se "rimsko pravo, takvo kako se ono

47 *Ibid.*, na str. 149-150.

48 *Ibid.*

49 Watson, *bilj.* 18.

50 V. izvornu verziju u Max Weber, *Privreda i društvo*, t. 1, prev. (Beograd: Vuk Karadžić, 1976), 2. deo, 7. gl., 8. par., nar. "Formalni kvaliteti modernog prava".

51 D. M. Trubek, "Max Weber on Law and the Rise of Capitalism", *Wisconsin Law Review* (1972), na str. 730, cit. prema Watson, *bilj.* 18, na str. 23.

52 Watson, *bilj.* 18, na str. 24. i d.

pojavljuje u svojim izvorima, dijeli prirodno u zatvorene i samoreferentne blokove".⁵³ Tako su, prije svega, u Justinijanovim Digestama supstantivna (materijalna) pravila posve odvojena od formalnih (procesnih) pravila.⁵⁴ Nadalje, svaki tip ugovora (kao što su to prodaja, najam itd.) određen je u Digestama kao zatvorena cjelina.⁵⁵ Recepcija takvih blokova imala je nekoliko važnih posljedica : prvo, rimsko pravo savršeno je sredstvo za pravno obrazovanje, jer je pojedine blokove moguće raščlanjivati neovisno o određenome društvenom kontekstu; drugo, blokovi mogu biti raspravljani u nastavi neovisno o tom da li su negdje pozitivno pravo ili ne; treće, struktura Digesta omogućuje recepciju u pozitivno pravo pojedinih blokova; četvrto, pravnik obučen u Digestama razmišlja unutar granica njezinih blokova, a ne u sveobuhvatnom okviru; napokon, upravo "ta značajka rimskog prava glavni je činilac u kojemu je Max Weber vidio moguću 'racionalnost' Europskog prava, naime, mogućnost predviđanja pravnog ishoda djelovanja neke osobe".⁵⁶

Watsonova interpretacija pokazuje, dakle, da je već Justinijanova kodifikacija imala kvalitete potrebne za oblikovanje modernog prava. No, pokazuje da je na temelju studija same Kodifikacije nemoguće steći ideju pravnog sistema kao holističke strukture koja je veća od zbroja svojih dijelova. Međutim, Dorseyeva *Pravna kultura: Grčka i Rim* (1989?) pokazuje da je rimsko pravo još mnogo prije Justinijanove kodifikacije, a ponajviše u doba stoika, postiglo u svojim bitnim elementima onaj stupanj apstraktnosti i univerzalnosti koji je obilježje modernog prava.⁵⁷

Zanimljivost je Dorseyeva argumenta prije svega u tome što nalazi korijene rimskog prava prvenstveno u grčkoj filozofiji,⁵⁸ napose u sljedeća dva uvida: prvo, da u svijetu postoji racionalni poredak; drugo, da su ljudi obdareni razumom koji im omogućavaju da taj poredak spoznaju.⁵⁹ No, glavna težina Dorseyeva argumenta leži u njegovoj analizi pojma pravne osobe (ne

53 *Ibid.*, na str. 15.

54 *Ibid.* i d.

55 *Ibid.*, na str. 16-17.

56 *Ibid.*, na str. 19-22., citat na str. 22.

57 Gray L. Dorsey, *Jurisiculture : Greece and Rome* (New Brunswick NJ: Transaction Publishers, 1989).

58 *Ibid.*, na str. 14-63. Nalaženje korijena rimskog prava u grčkoj filozofiji odudara od uobičajene predodžbe o tri izvora europske kulture, naime, grčkoj filozofiji, rimskom pravu i judeokršćanskoj religiji i etici. Međutim, novija historijskoppravna istraživanja, čini se, pokazuju da je rimsko pravo (što zapravo ne bi trebalo čuditi) porijeklom levantsko, prvenstveno grčko pravo, pa je već zbog toga samorazumljivo da se temelji i na grčkoj filozofiji (ovaj podatak dugujem prvenstveno Prof. Luji Margetiću).

59 *Ibid.*, na str. 59.

u smislu korporacije, nego baš u smislu fizičke osobe kao pravnog subjekta), kako je on razvijen od stoika, napose od Q. Mucija Scaevole oko 100 g.<- , ali je primjetan već u ranom Lex Aquilia o građanskom deliktu iz 287. ili 276. g.<-.⁶⁰ Dorseyeva analiza sažeto kaže:

*Poimanje pravne osobe u rimskom privatnom pravu izvedeno je iz metafizičkog postulata da ljudska bića posjeduju razum koji im omogućava da spoznaju postulirani poredak u svijetu, te iz postuliranog poimanja da ljudska bića imaju moralnu obvezu da spoznaju svoju istinsku prirodu i s tim u skladu žive.*⁶¹

Ne začuđuje stoga Dorseyev izvod da je rimsko pravo u doba stoika razvijeno u cjelovit sustav⁶² (dakle, više no što Watson nalazi u mnogo kasnijim Digestama), te Dorseyev citat McIlwainove karakterizacije utjecaja stoičke filozofije na rimsko društvo i rimsko pravo: "Vjerojatno ne postoji druga revolucija u zabilježenoj povijesti koja je toliko važna, toliko potpuna, toliko trajna kroz tako dugo vrijeme".⁶³

Kao što je to gore navedeno, na drugačiji način od onoga što nudi Berman moguće je vidjeti ne samo utjecaj kršćanstva i rimskog prava, nego i srednjovjekovne pravne prakse na nastanak modernog prava. Zanimljivo viđenje potonjeg utjecaja, temeljeno na obilnoj izvornoj građi, daje Radding u knjizi *Izvori srednjovjekovnog pravoznanstva: Pavia i Bologna, 850 - 1150* (1988).⁶⁴ Radding, koji istražuje razvoj pravne struke od strane sudaca Carskog dvora u Paviji od sredine 9. stoljeća, napominje kako ne griješe samo marksisti, koji traže uzroke razvoja prava u ekonomskim odnosima, i njihovi kritičari koji takve uzroke traže u političkim odnosima (kao što je to napetost između careva i lokalnih vladara u srednjovjekovnoj Europi) ili u snazi ideja (kao što je to, prema Koschakeru, srednjovjekovni autoritet Justinijanove kodifikacije). Štoviše, Radding izričito osporava Bermanovo objašnjenje, koje se temelji na pretpostavci da je pravo po svojoj prirodi i materijalno i ideologijsko, tako da istovremeno raste nagore iz struktura i običaja čitavog društva i kreće se nadalje iz odluka i vrijednosti vladara društva.⁶⁵

Radding se suprotstavlja svim tim objašnjenjima jednostavnom tvrdnjom, koju obilato dokumentira, da povijest ne čine niti društveni

60 *Ibid.*, na str. 64-72.

61 *Ibid.*, na str. 67.

62 *Ibid.*, na str. 67-69.

63 Charles H. McIlwain, *Constitutionalism, Ancient and Modern* (Ithaca NY: Cornell University Press, 1940), na str. 54., cit. prema Dorsey, *bilj.* 64, na str. 69.

64 Radding, *bilj.* 41.

65 Berman, *bilj.* 16, na str. 557.

odnosi niti ideje, već ljudi.⁶⁶ U njegovom istraživanju, to su suci Carskog suda u Paviji, koji su postupno razvijali pravne doktrine, neke već na temelju Justinijanovih Institucija, te su svoje znanje prenosili s koljena na koljeno, tj. s oca na sina, kako se već stručno znanje u to doba prenosilo. Stoga Radding nalazi da kvalitativan skok koji je u interpretaciji Justinijanove kodifikacije učinio Irnerius na prvoj pravnoj školi u Bologni na prijelazu iz 11. u 12. stoljeću, ma koliko bio izrazom genija, nije bio nepripravljen.⁶⁷

2. Strategija hrvatskoga pravnog razvoja?

Glavne teze *Prava i revolucije*, iako nadopunjene naznakama za drugačije odmjeravanje uloge kršćanstva, rimskog prava i srednjovjekovne pravne prakse u nastanku modernog prava od uloge koju im autor *Prava i revolucije* pridaje, ne pružaju, dakako, osnovu za ekstrapolacije pravaca razvoja na kraju drugog milenija, a pogotovo ne za prognoziranje i planiranje pravnog razvoja u zemlji koja je na rubu zapadne pravne tradicije i danas tako osebujna kao što je to Hrvatska. Ipak, izlaganje u prethodnom dijelu ovog članka omogućuju neke zaključke o tome što uopće od razvoja zapadnog prava, pa i onoga u Hrvatskoj, možemo smisleno očekivati.

Prije svega, u razvoju modernog prava ne treba očekivati velike skokove. Iako je nosiva Bermanova teza baš to da se zapadna pravna tradicija razvijala u takvim skokovima, i Bermanovi vlastiti izvodi o pripremi tih skokova i alternativne interpretacije o ulozi kršćanstva, rimskog prava i srednjovjekovne pravne prakse pokazuju da je svakom od tih skokova, odnosno revolucija, prethodila dugotrajna priprema. Moderno pravo se razvijalo taloženjem, redovitim i dugotrajnim dodavanjem novih vrijednosti, kako to možda najbolje izražava angloamerički izraz *incremental changes*.

Pritom je presudno uočiti da su, prema samom Bermanu, velika revolucionarna zbivanja u dvadesetom stoljeću, napose Boljševička revolucija, izdanak zapadne pravne tradicije, ali istovremeno i prekretnice koje ju prekidaju. Kao što to Berman kaže, "Uvjerenje da zapadna pravna tradicija nadilazi revoluciju ...izazvano je suprotnim uvjerenjem da je pravo potpuno podređeno revoluciji" (vidi tekst prije bilj. 33). Otvaranje Sovjetskog Saveza zapadnim utjecajima započeto sredinom 1980-ih, te njegov raspad 1991., uklapaju se, doduše, glatko u Bermanovu tezu da je svaka dosadašnja zapadna revolucija trajala nekoliko generacija prije no što su se njezini učinci stabilizirali a zapadna se pravna tradicija i u revolucionarno uspostavljenom

66 Radding, *bilj. 41*, posljednje poglavlje.

67 *Ibid.*

poretku sačuvala.⁶⁸

No, iako dosadašnji rasplet Boljševičke revolucije pokazuje čak prognostičku vrijednost *Prava i revolucije* (koja nije slučajna, jer je Berman jedan od vodećih zapadnih stručnjaka za sovjetsko pravo i sovjetsku politiku⁶⁹), preuzetno je očekivati neki određeni rasplet raspada komunizma. A pogotovo bi bilo nesmotreno previdjeti da je zapadna pravna tradicija u krizi ne samo zbog revolucionarnih prekida pravnog razvoja, nego i zbog toga što je pravo i u zapadnim zemljama postalo instrumentom politike, te da se kao posljedica prevlasti politike nad pravom izgubilo najzapadnije od svih obilježja zapadne pravne tradicije, a to je pravni pluralizam (vidi tekst prije bilj. 33).

Drugo, iako naoko suvišno nakon netom izvedene eksplikacije, nikakav poseban skok u razvoju prava ne treba očekivati od modernizacije (a pogotovo revolucije) novim zakonodavstvom. Ta napomena je samo naoko suvišna, zato što je, kako je to u uvodu ovog teksta navedeno (prije bilj. 10), pravničkom a i političkom iskustvu vrlo bliska pretpostavka da je baš sustavnim zakonodavstvom moguće strateški djelovati na obnovu i razvoj prava. Štoviše, jedna od predaja iz domaćeg juridičkog folklora navodi baš na prihvaćanje te pretpostavke i njezino slijeđenje kao obrasca za strateško djelovanje u budućnosti. Prema toj predaji,⁷⁰ Prva Jugoslavija svoje je najbolje zakone dobila za vrijeme diktature kralja Aleksandra, kad je tadašnji ministar pravde, po kraljevom nalogu, sazvao 6 do 7 najboljih profesora prava i dao im u zadatak da izrade isto toliko temeljnih zakona, uz jedino ograničenje da krivični zakon bude uneseno nekoliko odredaba o zaštiti krune i države.⁷¹

68 Berman, *bilj. 16*, nar na str. 18. i 23: Gregorijanska revolucija (1175.-1122. g.), Luteranska (1517.-1550. g.), Engleska (1640.-1689. g.), Američka (1776. - g.), Francuska (1789.- g.) i Ruska (1917.- g.).

69 V. e.g. Harold J. Berman, *Justice in the USSR*, 2nd. ed. (Cambridge MA: Harvard University Press, 1966).

70 Saznao sam je, kao i brojni drugi hrvatski pravnici, od Prof. Aleksandra Goldštajna (na sastancima Radne grupe "Pravo i društvo - temeljna istraživanja" JAZU), a on ju je čuo od Prof. Bertolda Eisnera.

71 Riječ je, po svemu sudeći, o Krivičnom zakoniku iz 1929., Zakoniku o sudskom krivičnom postupku iz 1929., Zakoniku o sudskom postupku u građanskim parnicama iz 1929., Stečajnom zakonu iz 1929., Zakonu o prinudnom poravnanju van stečaja iz 1929., i Zakonu o izvršenju i obezbjeđenju iz 1930. v. o tim zakonima Hodimir Sirotković i Lujo Margetić, *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, 2. izd. (Zagreb: Školska knjiga, 1990), na str. 275-277. i 280-281., gdje se također navodi da su ti zakoni sadržavali moderna ili barem relativno moderna rješenja. (dodatak pri uređivanju ovog rada za objavu u zborniku 2013.: Dijametralno suprotno tumačenje Zakonika o sudskom postupku u građanskim parnicama iz 1919. dugujem dr. G. Jovanoviću, Congressional Research Service, Law Library European Law Division 1973.-74. u I. Padjen, "Law and Religion in Post-Modernity: Dilemmas Prompted by the Croatian Catholic University", u M. Polzer, S. Devetak, L. Toplak, F. Unger and M. Eder (eds.), *Religion and European Integration*:

Bilo bi protivno ne samo uvriježenim shvaćanjima o modernizaciji prava, nego i svemu onome što je u prethodnom dijelu ovog teksta rečeno o formalnoj racionalnosti kontinentalnog europskog prava, napose u njezinim korijenima u rimskom pravu, grčkoj filozofiji, kanonskom pravu i katoličkoj teologiji, nijekati ovdje vrijednost nastojanja, kao što je ono za Aleksandrove diktature, da se zakonskim putem uvede red u pravni poredak te se on uobliči u pravni sistem. No pogotovo bi bilo nesmotreno držati da je politička diktatura bilo uvjet takvog sređivanja ili pak da je svako takvo sređivanje prirodna potreba i prirodan izraz političke diktature. Za takve pothvate dovoljna je europska pravna kultura, unutar koje postoji vrlo mala vjerojatnost da, ako se vlada odvaži da reformira postojeće zakone i pripremu tog posla povjeri kvalificiranim stručnjacima, članovi parlamenta - osim onih koji imaju priznata visoka stručna pravna znanja - pokušaju promijeniti vladine prijedloge zakona o "pravničkom pravu", tj. zakona o građanskom procesu, o mjenici i čeku, pa čak i najvećeg dijela krivičnog zakona.

No, baš u svjetlu onoga što je rečeno o nastanku i razvoju europske pravne tradicije, nije opravdano očekivati da se zakonodavnim putem postigne kvalitativan skok u razvoju, ili makar goloj obnovi prava.

Prije svega, kako na tom ispravno inzistira Berman na samom početku *Prava i revolucije*, pravo se ne sastoji samo od zakona ili sudskih odluka, nego običaja i pravičnosti; štoviše, pravo se ne sastoji prvenstveno od pravila nego djelovanja (vidi tekst prije bilj. 24-25).

Nadalje, kad pravni eksperti pišu nove zakone, u pravilu kodificiraju, tj. sistematiziraju već postojeću pravnu praksu, a ne predlažu revolucionarna pravna rješenja. A ako ne kodificiraju, tad redovito recipiraju, tj. pretaču u domaće propise strana pravna rješenja, što također nije pravna revolucija, već pravna imitacija, odnosno transplantacija.

Watson u *Pravnim transplantima* (1974) pokazuje da je dobar dio modernih prava rezultat takvog presađivanja, te da pravna pravila nisu nipošto toliko vezana za socijalni kontekst kako se to često vjeruje; ponekad je za prihvaćanje stranog prava dovoljno da ono, zahvaljujući zakonodavnoj ili sudskoj recepciji, postoji.⁷² Taj Watsonov nalaz može probuditi nadu da je zakonodavnim ili makar sudskim putem moguće bitno unaprijediti pravo.

Međutim, Watsonov nalaz treba čitati u svjetlu njegovih ostalih

Religion as a Factor of Stability and Development in South Eastern Europe, Weimar: The European Academy of Sciences and Arts - Edition Weimar, 2007, str. 377-398., na str. 380., bilj. 9.

72 Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law* (Charlottesville VA: University Press of Virginia, 1974), nar. ch. 16, na str. 95-101.

stajališta, koja sugeriraju (protivno Bermanovim, Koschakerovim, i brojnim drugim stajalištima) da pravo ima svoju vlastitu povijest (s kojega tumači i recepciju rimskog prava⁷³). Štoviše, sam Watson na primjeru iz svojega nacionalnog prava pokazuje kako je za recepciju stranog prava presudno da postoje visokokvalificirani stručnjaci koji recipirano pravo poznaju. Naime, u Škotskoj, čije se pravo temelji na rimskom pravu, čiji su se pravници uglavnom školovali u civilističkim zemljama te su iz tih zemalja skupili veliku zbirku knjiga o rimskom pravu, dugo vremena nije postojao profesor rimskog prava; stoga je "nedostajala posredovna snaga između rimskog prava ili profesorskog prava, na jednoj strani, i pravne prakse, na drugoj" pa su se u škotskom pravu počelo pojavljivati pozivanje na presedane, koje je karakteristično za engleski *Common Law*.⁷⁴

Tako se pokazuje da je prema Watsonovom poimanju unutarnja povijest prava mnogo šira od logičkih odnosa između pravnih pravila, te da je uvjet recepcije stranog prava onaj isti koji je uvjet za pretakanje bilo kojeg zakonskog ili sudskog pravila u pravo kao djelovanje.

Treće, primjer iz škotskog prava navodi na preispitivanje Raddingovog uvida da pravnu povijest ne čine niti ekonomski odnosi (kako bi to htjeli marksisti) niti politički odnosi (kako bi to htjeli veberijanci) niti ideje i druga uvjerenja (na koje su usredotočeni Koschaker, Watson i Dorsey) niti dijalektičko jedinstvo svih tih činitelja (u kojemu ključ nalazi Berman) nego, naprosto, ljudi (v. tekst prije bilj. 64-67). Ako je taj uvid mišljen kao nalaz izveden objektivnim historijskim metodama, on je, dakako, naivan. Jer, ako ne postoje predteorijski iskazi u fizici,⁷⁵ nije vjerojatno da postoje u historiji. Raddingova teza o ljudima kao tvorcima povijesti, ma kako naivnom bila, korisna je ipak kao podsjetnik na tri kardinalna pravna problema.

Ponajprije, Raddingova teza podsjeća na razlog zbog kojih ljudi redovito "ispadaju" iz bilo koje društvene teorije, pa tako i iz bilo koje teorije prava.

"Ispadanje" ljudi iz strukture sociologijskih teorija pokazao je Anthony Dawe u analizama dvije vrste sociologija, naime, sociologija društvenog djelovanja i sociologija društvenih sistema.⁷⁶ Pojednostavljeno rečeno,

73 v. Watson, *bilj. 18*, na str. 38.

74 *Ibid.*, na str. 33-35.

75 V. umjesto ostalog F. Suppe, "The Search for Philosophic Understanding of Scientific Theories", u Id. (ed.), *The Structure of Scientific Theories*, 2nd. ed. (Urbana IL: University of Illinois Press, 1977), na str. 70. i d.

76 A. Dawe: "The Two Sociologies", *British Journal of Sociology*, vol. 21 (1970), str. 207-218; "Theories of Social Action", u Tom Bottomore and Robert Nisbet (eds.), *A History of Sociological Analysis* (London : Heinemann, 1979), str. 362-417.

veliki sociolozi (Marx, Weber, Durkheim, Parsons) počeli su kao teoretičari društvenog djelovanja, usredotočeni na ljude kao tvorce društvenog svijeta; a završili kao teoretičari društvenih sistema, kojima su ljudi uglavnom proizvod društva shvaćenog kao bilo koje druge stvari u prirodi. Dawe nalazi da je u korijenu razlike između te dvije vrste sociologije različito shvaćanje čovjeka: kao bića koje vlastitim djelovanjem samo stvara poredak ili pak kao bića koje stvara kaos pa ga treba izvanjski kontrolirati.⁷⁷ No, tu razliku moguće je očitati i s druge strane jednadžbe: onaj kome je stalo da uspostavi kontrolu nad društvom (primjerice, kao sredstvo ili cilj strategijskog djelovanja), ili barem sigurnost svojih spoznaja o društvu (a ozbiljan se teoretičar takve sigurnosti kad-tad poželi), treba razviti teoriju socijalnog sistema, a ako je zaokupljen pravom, teoriju prava kao socijalnog sistema (vidi tekst prije i u bilj. 8).

Gotovo je nepotrebno dodavati da je "ispadanje" ljudi iz ostalih vrsta teorija pravnog sistema (vidi tekst prije i uz bilj. 6 i 7), napose onih prema kojima su pravne norme povezane u sistem zajedničkim izvorima, tj. autoritetima koji stvaraju pravne norme, neizbježna posljedica strukture tih teorija kao instrumenata autoriteta koje priznaju kao izvore prava.

Raddingov uvid da su ljudi ti koji tvore pravo koristan je (iako i opet nenamjeravan) podsjetnik na drugi kardinalan pravni problem, no takav koji ne izmiče teoriji, ali izmiče strategijskom djelovanju u pravu. Problem je, ukratko, u tome da moderno pravo, iako je analitički razlučivo od morala, pretpostavlja ne tek bilo kakav konvencionalni moral, nego kršćanske vrijednosti i načela, te čitav niz kršćanskih - napose katoličkih - teologijskih doktrina; ali da, istovremeno, moderno pravo počiva na razdvajanju vjerskih autoriteta, koji jamče održavanje i razvoj moralnog temelja prava (ali i pravni temelj samih vjerskih autoriteta), i svjetovnih autoriteta, koji jamče održavanje samog prava (ali i pravnog pluralizma, uključujući pravni temelj vjerskih autoriteta). Čitava Bermanova knjiga *Pravo i revolucija* može biti čitana i ako monumentalno svjedočanstvo tog problema.

I upravo zbog tog problema nije moguće cjelovito strategijsko djelovanje na obnovi i razvoju bilo kojega pravnog poretka u pravcu njegove transformacije u moderno pravo. Moguća je, možda, nekakva duhovna obnova, no svakako ne takva koja bi bila usmjerena prvenstveno na obnovu i razvoj prava, i ni u kojem slučaju takva u kojoj bi se država pojavljivala kao instrument obnove ili bi se vjerske zajednice služile paradržavnim instrumentima.

77 "Theories...", *bilj.* 76, na str. 380.

Napokon, Raddingov uvid da su ljudi ti koji tvore pravo koristan je za razumijevanje onog problema na koji se neposredno odnosi, a to je uloga pravne profesije, napose obrazovanja pravnika, u razvoju modernog prava. Ako je u bilo kojem sloju današnjih pravnih poredaka moguće strategijski djelovati na njihovu obnovu i razvoj u pravcu modernog, zapadnog prava, onda su to u prvom redu pravna znanost i pravno obrazovanje⁷⁸ - a to je veoma daleko od očekivanja da se djeluje strategijski.

78 V. pobliže I. Padjen, "Pravna znanost kao konstituent modernog prava", *Naše teme*, god. 33, br. 11 (1989), str. 2992-3014.

2.5.3. ISTRAŽIVANJA *DE LEGE FERENDA*: UPOTREBA LASSWELLOVE I MCDUGALOVE POLITIČKOPRAVNE ANALIZE

Izrada studije čiji je ovo poglavlje sažetak, tokom 2014. godine, istovremena je završetku pripreme prvoga hrvatskog zakona o osobnom stečaju.¹ U pripremi su važnu ulogu imali pravnici, počevši s Predsjednikom Republike koji je sveučilišni profesor prava te je i neposredno potaknuo donošenje novog zakona.² Primjereno, uzme li se u obzir da studenti prava već u prvoj godini studija nauče da je zadaća pravnika dvojaka, naime, spoznaja *de lege lata*, tj. postojećeg prava, te predlaganje i priprema *de lege ferenda*, tj. prava koje treba donijeti ili, drugačije, prava koje treba da postoji.³ Štoviše, već tada počnu istraživati *de lege lata*, naime, pronalaziti (e.g. u zakonima, ugovorima, presudama), sistematizirati (e.g. u kazneno ili u građansko pravo) i tumačiti (e.g. doslovno ili ciljno) postojeće pravo.⁴ Međutim, postavi li se pitanje "U kojoj je mjeri i kako je moguće znati da Hrvatski sabor treba donijeti zakon o osobnom stečaju i to baš sadržaja koji je pripremljen i predložen?" teško je zamisliti odgovor koji će na to pitanje dati današnji hrvatski pravnik, mimo toga da navede da je u nomotehnici naučio kako napisati propis.⁵ Koji će tek odgovor dati na podrobnija pitanja kao što su sljedeća: "U kojoj je mjeri i kako je moguće znati da je njemački zakon o osobnom stečaju uzor za hrvatski zakon?; da osobni stečaj po novome hrvatskom zakonu neće trajati u prosjeku jedanaest godina, kao što to traje po njemačkome?; da besplatnost osobnog stečaja po hrvatskom zakonu, kojom treba izbjeći nedostupnost osobnog stečaja najsiromašnijima, koja se pojavila u Njemačkoj, neće Republici Hrvatskoj biti neopdnošivo velik teret?"⁶ A

1 "Osobni bankrot: Selite u manji stan, oprostite se s karticama: Što donosi Zakon o osobnom stečaju koji je u pripremi, a 'svjetlo dana' bi trebao dočekati u travnju. Bit će rješenje samo za one dužnike koji nemaju drugog izlaza", *24 sata* (srijeda, 12. 02. 2014. u 22:32); <http://www.24sata.hr/politika/osobni-bankrot-selite-u-manji-stan-oprostate-se-s-karticama-353446>

2 "Josipović Vladi: Hitno uvedite osobni stečaj; Time bi se izbjeglo da se građanima nemilosrdno plijeni cijela imovina, smatra Josipović", *Večernji list* (23.03.2013.); <http://www.vecernji.hr/hrvatska/josipovic-vladi-hitno-uvedite-osobni-bankrot-i-stecaj-528565>

3 Nar. udžbenici uvoda u teoriju prava: Berislav Perić, *Struktura prava*, 12. izd. (Zagreb: Informator, 1994), na str. 180-181.; Nikola Visković, *Teorija prava i države*, 2. izd. (Zagreb: Birotehnika), na str. 14.; Duško Vrbanić, *Država i pravo* (Zagreb: Golden Marketing, 2003), na str. 517.

4 *V. ibid.*

5 *V. e.g.* Mihajlo Vuković i Đuro Vuković, *Izrada pravnih propisa: Nomotehnika*, 3. izd. (Zagreb: Informator, 1981).

6 *V. razmatranja o tim i takvim pitanjima u Dejan Bodul, Potrošački stečaj u poredbenom pravu i*

koji će tek odgovor na postavljena pitanja dati današnji hrvatski politički znanstvenik, tj. politolog, koji je po svojem samorazumijevanju stručnjak za pripremu politika, nazivanu politička analiza i sl., pa onda valjda i zakona s velikim gospodarskim i socijalnim posljedicama?

Glavna svrha studije je ta da pokaže način na koji istraživači, u prvom redu pravni znanstvenici, u drugome pravnici praktičari, a u trećemu politolozi koji su stekli odgovarajuću pravnu naobrazbu, mogu djelatno odgovoriti na pitanja vrste kojoj pripadaju netom postavljena. U tu svrhu studija obavlja sljedeće zadaće u skladu s pravopolitičkom analizom Harolda Lasswella i Myresa McDougala,⁷ kako je ona prilagođena kontinentalnoeuropskoj pravnoj znanosti od ovog autora,⁸ poglavito ovom studijom.

(1) *Odredba sastojaka istraživanja*. (1.1) Odredba problema istraživanja: (1.1.1) pravni i politički ili praktični problem, tj. stanja koja ne zadovoljavaju jer su protivna temeljnim svrhama / ciljevima / vrijednostima iz točaka 1.2.3 i 2 studije; (1.1.2) pravnoznanstveni i političkoznanstveni ili teorijski problem,

mogućnosti njegove recepcije u Republici Hrvatskoj (Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci: doktorska disertacija, 2013).

7 Nar. Harold D. Lasswell and Myres S. McDougal, *Jurisprudence for a Free Society: Studies in Law, Science and Policy*, 2 vols. (The Hague: Kluwer Law International, 1992), XL+1588. Analiza je primijenjena u sljedećim djelima čiji je autor Myres S. McDougal (dalje u ovoj bilješci: MSM), čest koautor Harold D. Lasswell (dalje u ovoj bilješci: HDL), redovito napisana s još nekim od suradnika, ako nije drugačije navedeno izdana od Yale University Press, New Haven CT: MSM and Associates, *Studies in World Public Order* (1960); MSM and Florentino P. Feliciano, *Law and Minimum World Public Order: The Legal Regulation of International Coercion* (1961) repr. as *The International Law of War: Transnational Coercion and World Public Order* (New Haven CT: New Haven Press & Dordrecht NL: Nijhoff, 1986); MSM and William T. Burke, *The Public Order of the Oceans: A Contemporary International Law of the Sea* (1962); MSM, HDL and Ivan Vlašić, *Law and Public Order in Space* (1963); MSM, HDL and J.C. Miller, *The Interpretation of International Agreements and World Public Order: Principles of Content and Procedure* (1967), repr. (New Haven CT: New Haven Press & Dordrecht NL: Nijhoff, 1994); MSM, HDL and Lung-chu Chen, *Human Rights and World Public Order: Basic Policies of an International Law of Human Dignity* (1980). Također MSM and W. Michael Reisman, *International Law in Contemporary Perspective* (Mineola NY: The Foundation Press, 1981); *International Law Essays: A Supplement to International Law in Contemporary Perspective* (Mineola NY: The Foundation Press, 1981).

8 V. nar.: I. Padjen, "Law and Religion in Post-Modernity: Dilemmas Prompted by the Croatian Catholic University", in M. Polzer et al. (eds.), *Religion and European Integration: Religion as a Factor of Stability and Development in South Eastern Europe* (Weimar: The European Academy of Sciences and Arts - Edition Weimar, 2007), str. 377-398; Id., "Catholic Theology in Croatian Universities: Between the Constitution and the Treaty; A Policy Oriented Inquiry", in B. Vukas and T. Šošić (eds.), *International Law: New Actors, New Concepts, Continuing Dilemmas: Liber Amicorum Božidar Bakotic* (Leiden: Nijhoff, 2009), str. 13-40.; Id., "Vjera u narod bez vlasti i vlasništva: Crkvena šutnja 1961-1971. i glasnost 1990-", *Politička misao*, vol. 49, no. 4 (2012), str. 175-211; Id., "Vjera u narod bez vlasti i vlasništva (II.): vlast naroda i bezvlast puka", *Analitičarsko društvo politološko društvo 2013*, vol. 10 (2013), str. 193-217.

tj. nezadovoljavajuće spoznaje praktičnih problema u znanstvenoj literaturi, uključujući hrvatskoj; (1.2) Izbor pristupa i teorijsko-metodologijskog okvira rješavanja problema: (1.2.1) pristupi rješavanju problema (teorijski, tj. spoznaja radi znanja, ili praktični, tj. spoznaja radi odlučivanja i djelovanja; neposredni ili posredni / instrumentalni), (1.2.2) teorijsko-metodologijski okvir, (1.2.3) temeljne vrijednosti / svrhe / ciljevi, (1.2.4) predmeti, (1.2.5) metode, (1.2.6) hipoteze.

(2) *Izvedba istraživanja*. (2.1) Načela Ustava Republike Hrvatske (vjerojatno i načela europskog prava i opća načela prava priznata od civiliziranih nacija), koja su mjerodavna i za ocjenjivanje istraživanja *de lege ferenda*; (2.2) Opis tipičnih današnjih hrvatskih istraživanja *de lege ferenda* i političkih analiza, kao ne samo spoznaja nego, i to prvenstveno, odluka radi provjere hipoteza u točki 1.2.6 studije i ocjena tih odluka na temelju vrijednosti / svrha / ciljeva javnog poretka u točkama 1.2.3 i 2.1 studije kao odluka u skladu s tim vrijednostima ili protiv ili mimo njih; (2.3) Objašnjenje nalaza u točki 2.2 studije o uvjetima i uzrocima, unutarsistemsima i izvansistemsima. (2.4) Predviđanje budućih odluka one vrste koja je opisana i ocijenjena u točki 2.2 pod uvjetima u točki 2.3 studije i ocjena tih odluka na temelju vrijednosti / svrha / ciljeva javnog poretka u točkama 1.2.3 i 2.1 studije kao odluka u skladu s tim vrijednostima ili protiv ili mimo njih; (2.5) Prijedlog, pod zadanim uvjetima, tj. onima u točki 2.3 studije, drugačijih (alternativnih) budućih odluka, koje su više od odluka predviđenih u točki 4 rada u skladu s temeljnim vrijednostima svrhama / ciljevima poretka u točki 1.2.3 i točki 2.2 studije.

Kao što to gornje natuknice pokazuju, ova studija, kao istraživanje istraživanja *de lege ferenda*, pretpostavlja da istraživanja *de lege ferenda* nisu samo slijed ne samo teorijskih spoznaja, tj. onih radi stjecanja znanja nego i - štoviše, prvenstveno – praktičnih spoznaja, tj. onih radi odlučivanja i djelovanja. Stoga ovo istraživanje istraživanja *de lege ferenda* nije samo metateorija nego je teorija prakse a time i samo praksa, tj. praktično. Ta pretpostavka slijedi iz temeljnije, a to je da ne postoji kvalitativna razlika između metoda prava i metoda pravne znanosti (v. pogl. 1.1, 2.1).

1. Sastojci istraživanja

1.1. Problemi

1.1.1. Praktični problemi: istraživanja *de lege ferenda* i analiza politika u današnjoj Hrvatskoj

1.1.1.1. Istraživanja de lege ferenda u hrvatskom pravu

U hrvatskoj pravnoj znanosti istraživanja *de lege ferenda* nisu posebna znanstvena grana,⁹ očito s razloga što se drži da su sastavni dio svake znanstvene grane. Pritom tipični (u smislu tč. 1.2.2.2) današnji hrvatski pravници, uključujući pravne znanstvenike, njeguju - prešutno, ali primjetno - složeno uvjerenje da su istraživanja *de lege ferenda*, ukratko, unutarpravna, u tom smislu da su unutar pozitivnog prava kao skupa pravnih pravila i, rjeđe, pravnih načela¹⁰ (mnogo rjeđe pravnih vrijednosti,¹¹ pogotovo onih koje nisu postavljene pozitivnim pravom, ili složenijih mjerila kao što su to pravne ustanove, e.g. brak, pravne grane, e.g. građansko postupovno pravo, pravna područja, e.g. javno pravo, pravni sistemi, e.g. internacionalno pravo, ili pravna naslijeđa, e.g. romanskogermanska prava). To - dalje: tipično (u smislu tč. 1.2.2.2) - uvjerenje današnjih hrvatskih pravnika razlučivo je u tri jednostavnija, a to su uvjerenja da su, ukratko, činjenice i vrijednosti u primjeni prava i prihvrat stranog prava u hrvatsko pretežno unutarpravne zadaće. Svako od tih uvjerenja samo za sebe protivno je prirodi prava, a pogotovo su to sva zajedno. Štoviše, protivna su također pozitivnom pravu, počevši s Ustavom

9 Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima i granama, NN 118/09, 82/12, 32/13, čl. 2., razlikuje šest glavnih znanstvenih područja, čl. 3. unutar područja društvenih znanosti navodi pod br. 5.02 polje pravo, a čl. 4 unutar polja pravo navodi šesnaest grana, počevši s financijskim pravom i završivši s europskim privatnim pravom. Dok je naziv pravo za pravnu znanost posve primjeren, jer ističe činjenicu da je kontinentalnoeuropsko pravo učeno, a može biti shvaćen i kao doslovan prijevod odgovarajućega angloameričkog izraza *law*, uobičajen je i (pretežno njemački) naziv pravna znanost.

10 Pravilo i načelo se ovdje upotrebljavaju kao ideal-tipovi, u smislu tč. 1.2.2.2, te se pretpostavlja da imaju sastav oblika "Ako p, treba da q", no razlikuju se po tom što pravilo ima potpuno a načelo (koje je "križanac" pravila i vrijednosti - v. bilj. 11) nepotpuno određen uvjet "p", pa se stoga pravilo kad je uvjet "p" ispunjen primjenjuje te isključuje primjenu sebi suprotnog pravila, a kad uvjet "p" nije ispunjen ne primjenjuje se (e.g. ako je uvjet za nastanak vlastoručne oporuke taj da ju je oporučitelj vlastoručno napisao i potpisao, isprava koja taj uvjet ispunjava jest vlastoručna oporuka, a isprava koja nije vlastoručno napisana ili nije tako potpisana ili je usmena ili sl. nije vlastoručna oporuka), dočim se načelo primjenjuje u manjoj ili većoj mjeri, ovisno o stupnju ispunjenja uvjeta "p", te se može primjenjivati i sa sebi suprotnim načelom (e.g. načelo javnosti i načelo ekonomičnosti građanskoga parničnog postupka, koja se redovito međusobno isključuju, mogu biti primjenjivana istovremeno na isti predmet; e.g. predsjednik suda zakaže raspravu o predmetu od velikog interesa javnosti u sudnici koja je dovoljno velika da smjesti samo stranke u sporu, akreditirane novinare i nekoliko zainteresiranih određenih kockom, i na taj način uštedi novac koji bi potrošio na najam dvorane izvan prostorija suda koja je dovoljna da smjesti veći broj zainteresiranih). v.: Ronald Dworkin, "Model pravila I" i "Model pravila II", u Id., *Shvaćanje prava ozbiljno*, prij. (Zagreb: Kruzak, 2003), str. 25-94, nar. str. 33-40.; ukratko R. Alexy, "Ustavna prava i proporcionalnost", *Revus: Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law*, no. 22 (2014), str. 37-51, nar. "2.1 Pravila i principi", str. 37-38.

11 Vrijednost se ovdje upotrebljava kao ideal-tip, u smislu tč. 1.2.2.2, te se pretpostavlja da ima sastav oblika "q je dobro", koji se ovdje drži, ako nije drugačije navedeno, istovjetnim sastavu svrhe ili cilja u smislu *causae finalis*.

Republike Hrvatske.

1.1.1.2. Politička analiza u hrvatskoj politologiji

U današnjoj hrvatskoj političkoj znanosti analiza politika je priznata znanstvena grana¹² no nema primjeren sadržaj i metodu, i to zbog toga što joj predmet i svrha / cilj ne uključuju pravne odluke, iako su upravo one u pravilu najvažnije politike koje su u dovoljnoj mjeri objavljene da mogu biti predmetom znanstvenog istraživanja.

1.1.2. Teorijski problemi: istraživanja *de lege ferenda* i analiza politika

Kao što je to već u uvodu istaknuto, pravno znanstveni i političko znanstveni, tj. teorijski problemi sastoje se u tom da praktični problemi nisu niti primijećeni, nekmoli analizirani u hrvatskoj pravno znanstvenoj i političko znanstvenoj literaturi, a u stranoj literaturi nije za njih nađeno dovoljno dobro rješenje. Podrobno, radovi europskih pravnika¹³ i politologa,¹⁴ uključujući britanske,¹⁵ i čak radovi američkih pravnika¹⁶ osim onih koji su Lasswellovi i McDougalovi

12 Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima i granama, NN 118/09, 82/12, 32/13, čl. 3., unutar područja društvenih znanosti navodi pod br. 5.02. polje politologija, a čl. 4. unutar tog polja navodi četiri grane, naime, političku teoriju/povijest političkih ideja; hrvatsku politiku/politiku Europske unije; komparativnu politiku; međunarodne odnose i nacionalnu sigurnost; javne politike/javno upravljanje.

13 Nar.: Bent Rosenthal, *Étude de l'oeuvre de Myres Smith McDougal en matière de droit international public* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence Pichon et Durand Auzias, 1970) i Sandra Voos, *Die Schule von New Haven: Darstellung und Kritik einer amerikanischen Voelkerrechtslehre* (Berlin: Duncker und Humblot, 2000). Tako Rosenthal, zaključak na str.201., u osvrtu na McDougalovo stajalište da je Lasswellova i njegova teorija opća teorija prava, a ne samo teorija internacionalnog prava, u kojoj je primijenjivana, piše da je nesporno da postoje područja prava, naročito nacionalnog, no također i internacionalnog, koja su tako uređena da bi primjena McDougalovog sistema na njih dovela do nepodnosivo prevelike složenosti. Voos, zaključak na str. 321., daje, među ostalim, sljedeću ocjenu: "9.Terminologija i predloženi okvir istraživanja škole iz New Havena (Lasswellove i McDougalove – op. I.P.) su doduše impresivni i možebitno od pomoći za sociološke studije, no za pravne studije izgledaju previše shematično i složeno a da pritom ne donose značajne spoznajne dobitke." Te ocjene previđaju troje. Prvo, da svaka primjena prava uključuje barem u nekoj mjeri njegovo stvaranje. Drugo, da je Lasswellova i McDougalova teorija političkopravna analiza, tj. po definiciji teorija stvaranja prava ili, drugačije rečeno, teorija *de lege ferenda*. Treće, da naslijedene pravne teorije, uključujući njemačke, koje su najrazvijenije, ne mogu ponuditi odgovarajući okvir istraživanja *de lege ferenda*.

14 Nar. Knud Krakau, *Missionsbewusstsein und Voelkerrechtsdoktrin in den Vereinigten Staaten von Amerika* (Frankfurt a. M.: Metzner, 1967), str. 459-518, vidi u Lasswellovom i McDougalovom političkopravnom učenju, kako to i naslov knjige pokazuje, u prvom redu izdanak američke religijske i političke misli o posebnome povijesnom poslanju SAD.

15 Ph. Allott, "Language, Method and the Nature of International Law", in *British Yearbook of International Law*, vol. 45 (1973), str. 79-135, nar. str. 121-133, sect. V. "McDougal – A New Way of Finding International Law?".

16 E.g. O. R. Young, "International Law and Social Science: The Contribution of Myres S. McDougal", *American Journal of International Law*, vol. 66, no. 1 (1972), str. 60-76.

poklonici¹⁷ ili suradnici, Lasswellov i McDougalov okvir političkopravne analize teorijski i metodologijski načelno je neprihvatljiv. U američkoj političkoj znanosti priznaje se da je Lasswell začetnik političke analize¹⁸ no njegov teorijsko-metodologijski okvir prihvaćen je uz velike izmjene i dopune. U američkoj pravnoj doktrini taj je okvir slijeđen u nizu djela Lasswella, McDougala i suradnika, no niti u jednom u potpunosti te je u svakom slijeđen na drugi način, dok od drugih autora u posljednjih nekoliko desetljeća nije uopće slijeđen. Vjerojatno su jedina iznimka posljednjih godina radovi ovog autora i suradnika.

1.2. Pristupi i teorijsko-metodologijski okvir rješavanja problema

1.2.1. Pristupi rješavanju problema

Ovo istraživanje je po svojem pristupu iprvinstveno praktično, u tom smislu da mu je zadaća stjecanje znanja o tom kako treba – a radi toga i kako ne treba - istraživati *de lege ferenda*, odnosno analizirati politike, no unutar te zadaće je teorijsko, jer nastoji objasniti zašto su tipična današnja hrvatska istraživanja *de lege ferenda*, odnosno tipične današnje hrvatske analize politika takve kakve jesu. Ovo istraživanje je također instrumentalno u tom smislu da nije znanje radi samog znanja nego mu je neposredna svrha promjena hrvatskih istraživanja *de lege ferenda* i hrvatskih političkih analiza, a posredna svrha promjena hrvatskog prava u skladu s temeljnim vrijednostima / svrhama / ciljevima u točki 1.2.3 rada, a time i promjena hrvatske politike, ekonomije, kulture ili, ukratko, društva.¹⁹

1.2.2. Teorijsko-metodologijski okvir

1.2.2.1. Teorije / metodologije

Teorijsko-metodologijski okvir rada čini u prvom redu integralna teorija prava, koja je proširena dogmatikom i historijom hrvatskoga javnog prava, historijskim institucionalizmom i kritičkim teorijama prava te, ovdje posebno

17 V. pregled R. A. Falk, "New Approaches to the Study of International Law", in M. Kaplan (ed.), *New Approaches to international Relations* (New York: St. Martin's Press, 1968), str. 357-379; rev. ed. in Richard A. Falk, *The Status of Law in International Society* (Princeton NJ: Princeton University Press, 1970), ch. XV., str. 447-469. v. današnje sljedbenike okupljene u Policy Sciences: Integrating Knowledge and Practice to Advance Human Dignity for All; <http://www.policysciences.org/>; također njihov časopis *Policy Sciences* (Dordrecht NL: Springer 1970.-).

18 E.g. Wayne Parsons, *Public Policy: An Introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis* (Cheltenham UK: Elgar, 1995), na str. 6., 9., 18-19. i d. Policy Sciences: Integrating Knowledge and Practice to Advance Human Dignity for All; <http://www.policysciences.org/>; također časopis *Policy Sciences* (Dordrecht NL: Springer 1970.-).

19 I. Padjen, "Pristup metodama pravnih i društvenih istraživanja: teorijski ili instrumentalni i praktički?", *Politička misao*, vol. 28, no. 2 (1992), str. 176-192. Pretisak u pogl. 1.2.

važno, prilagođenom Lasswellovom i McDougalovom političkopravnom analizom (v. uvod, nar. bilj. 7-8, i tč. 2.5).

1.2.2.2. *Pojmovi*

S obzirom na to da spoznaja postojećega pretpostavlja spoznaju mogućega i da su pojmovi o društvu bitno sporni,²⁰ nosivi pojmovi ovog rada, a jednako i nosivi sudovi, tj. oni koji imaju sadržaj općih opravdanja ili općih objašnjenja (v. tč. 1.2.2.2), izrijeком su određeni kao ideal-tipovi.²¹

1.2.2.3. *Pretpostavke*

Kao što je to već navedeno, ideal-tipovi su ne samo pojmovi nego i nosive postavke ovog rada (v. tč. 1.2.2.2), tj. oni koji imaju sadržaj općih opravdanja ili općih objašnjenja. Iz pretpostavke da objašnjenja društvenih znanosti, budući su ideal-tipovi, nemaju istinosnu vrijednost ne slijedi da su iskustveno neprovjeriva, nego to da su provjeriva samo neka, i to kao teorije srednjeg dometa (e.g. da povećanje kazni za krvne delikte ne utječe na smanjenje njihovog broja), ali ne i sva objašnjenja, pa su uslijed toga neodredivi uvjeti u kojima provjerena objašnjenja doista vrijede (v. pogl. 2.1). Radi jasnoće, pretpostavke ovog rada koje se ne dokazuju, kao one netom navedene, dalje se nazivaju pretpostavkama ili nedokazanim pretpostavkama, dočim se pretpostavke koje se dokazuju nazivaju hipotezama.(v. tč. 1.2.6)

1.2.3. *Vrijednosti / svrhe / ciljevi*

Sastojci teorijsko-metodologijskog okvira, tj. teorije i metodologije te pretpostavke i pojmovi, neizbježno su vrijednosno obojeni. Kao vrijednosti / svrhe / ciljevi navedeni su samo oni sastojci okvira koji izrijeком služe kao temelj ocjena pravnih odluka i znanstvenih stajališta u točki 2 rada. Temeljni vrijednosti / svrhe / ciljevi prava, i teorije prava, proizlaze iz odnosa sa sredstvima prava te su u tom smislu unutrašnje pravne vrijednosti.²² Prva

20 W. B. Gallie, "Essentially Contested Concepts", *Proceedings of the Aristotelian Society*, vol. 56 (1956), str. 167-198.

21 Poblize, Max Weber, "Die 'Objektivitaet' sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis", in Id., *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 3. Aufl. v. J. Winckelmann (Tuebingen: Mohr & Paul Siebeck, 1968), str. 146-214, nar. 190-211; prij. "Objektivnost' spoznaje u društvenoj znanosti i društvenoj politici", u Id., *Metodologija društvenih nauka*, prij. (Zagreb: Globus, 1986), str. 61-81, nar. str. 21-84. v. razliku ideal-tipova, svojstvenih društvenim znanostima, i modela, svojstvenih prirodnim znanostima, u Barbara Saegesser, *Der Idealtypus Max Webers und der naturwissenschaftliche Modellbegriff* (Basel: Druckerei Birkhaeuser, 1975), nar. str. 155-172.

22 I. Padjen, "Uskrata pravosuđa i uskrata prava: okvir poredbenih istraživanja", u Z. Pokrovac i I. Padjen (ur. / Hg.), *Zabrana uskrate pravosuđa i prava: 11. njemačko-hrvatski pravnički simpozij, Split, 27.-28. travnja 2007. / Justiz- und Rechtsverweigerungsverbot: 11. deutsch-kroatisches Juristensymposium, Split, 27.-28. April 2007* (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu / Rechtswissenschaftliche Fakultät der Universität zu Split i Hrvatska udruga za pravnu i socijalnu

je temeljna vrijednost / svrha / cilj samo pravo, odnosno pojam prava, kao jedinstvo pozitivnih i izvanpozitivnih mjerila djelovanja (pravila, vrijednosti, ustanova itd.) i pravnovažnih djelovanja. Daljnje su temeljne vrijednosti / svrhe / ciljevi izvjesnost, učinkovitost i valjanost prava.

1.2.4. Predmeti

Primarni su predmeti studije, tj. odluke koje se opisuju i ocjenjuju sa stajališta vrijednosti / svrha / ciljeva rada samo nekoliko odluka Ustavnog suda RH i nekoliko djela hrvatske pravne znanosti i hrvatske političke znanosti ukratko navedeni gore u stavku 2 i potpuno dolje u točki 2.2. studije. Sekundarni su predmeti rada neposredni i posredni sudionici, njihovi "pogledi", sredstva i strategije te uvjeti u užem smislu, pretežno transnacionalni ukratko navedeni gore u stavku 3. i potpuno dolje u točki 2.3 studije.

1.2.5. Metode

Ova studija je po svojem sadržaju metodologijska u onoj mjeri u kojoj nastoji izgraditi teorijsko-metodologijski okvir za istraživanja *de lege ferenda*, i to takva koja su upotrebiva dijelom i u političkim analizama. Metodologijska nastojanja su po uobičajenom shvaćanju filozofijska. Rad ne slijedi, barem ne namjeravano, neku određenu filozofiju, a oslanja se na razne, tj. eklektičan je. Utoliko ukoliko postojeća istraživanja uzima kao odluke, rad je također pravnodogmatski i pravnohistorijski te pravnoteorijski.

1.2.6. Hipoteze:

1.2.6.1. Praktične hipoteze

Odredbe praktičnih problema (v. tč. 1.1.1.1-1.1.1.2) prvi su skup praktičnih hipoteza studije. U slučaju da je broj primarnih predmeta istraživanja premalen (v. 1.2.4), točka 2.2 studije nije provjera tih hipoteza niti u onoj mjeri u kojoj je takva provjera moguća, nego je samo dopuna hipoteza, koje tek treba provjeriti, u nekome drugom istraživanju.

Drugi je par praktičnih hipoteza sljedeći: prvo, današnja hrvatska istraživanja *de lege ferenda* i današnje hrvatske političke analize objašnjive su svakim od uvjeta navedenih u točki 2.3 rada, ali niti jednim u tolikoj mjeri da bi bez njega, kao *conditione sine qua non*, ta istraživanja, odnosno analize, bila više u skladu s vrijednostima / svrhama / ciljevima iz točke 1.2.3 rada; drugo, pod tim istim uvjetima vjerojatno je da će ta istraživanja, odnosno analize u budućnosti biti postupno više u skladu s istim vrijednostima / svrhama / ciljevima; treće, pod tim istim uvjetima, ali uz alternativnu regulaciju, dijelom

filozofiju / Kroatische Vereinigung fuer Rechts- und Sozialphilosophie, 2010), str. 59-76, na str. 73-75.

pravnu, istraživanja i analize mogu brže postajati više u skladu s tim istim vrijednostima / svrhama / ciljevima (u mjeri u kojoj je dokazana prva hipoteza dokazana su druga i treća te se posebno ne dokazuju).

1.2.6.2. Teorijske hipoteze

Teorijske su hipoteze, tj. pretpostavke o očekivanim doprinosima ove studije pravnoj znanosti, a i političkoj znanosti, da je studija izvorna u tri pogleda. Prvo, za razliku od radova europskih pravnika i politologa i čak radova američkih pravnika kojima je Lasswellov i McDougalov okvir političkopravne analize teorijski i metodologijski načelno neprihvatljiv (v. tč. 1.1.2), ovaj rad pokazuje da je i zašto je taj okvir načelno prihvatljiv - ali uz značajne prilagodbe, koje su nužne već zbog činjenice da taj okvir niti od njegovih autora nije nigdje sistematski izložen ili primijenjen, pa rad sistematske prilagodbe predlaže i obrazlaže (v. tč. 2.5.2). Drugo, rad je izrađen u prilagođenom Lasswellovom i McDougalovom okviru u značajno većoj mjeri od ranijih radova ovog autora i suradnika. Treće, rad daje potpuno nov prikaz i ocjenu te složeno historijsko objašnjenje današnjih hrvatskih istraživanja *de lege ferenda* i današnjih hrvatskih političkih analiza, s tim što su prikaz i ocjena (v. tč. 2.2) ili izvorni rad ili prethodno priopćenje, dočim je objašnjenje (v. tč. 2.3) u cijelosti izvorno.

2. Izvedba istraživanja

2.1. Načela Ustava Republike Hrvatske

Neposredno važno za ovo istraživanje je načelo u članku 16. stavku 2. Ustava RH, koje je vjerojatno i načelo europskog prava i opće načelo prava priznato od civiliziranih naroda u smislu članka 38. stavka 1. Statuta Internacionalnog suda. Po tom načelu svako ograničenje slobode ili prava treba biti razmjerno naravi potrebe za ograničenjem u svakom pojedinom slučaju. Alko treba biti razmjerno u svakome pojedinom slučaju, o čemu je Ustavni sud nadležan rješavati prvenstveno povodom ustavnih tužbi (čl. 128., st. 1., al. 4. Ustava RH), treba tim više biti razmjerno u svim slučajevima ili u većini slučajeva određene vrste, o čemu je Ustavni sud nadležan rješavati u apstraktnoj ocjeni ustavnosti zakona i drugih propisa (čl. 128., st. 1., al. 1-3. Ustava RH).

2.2. Stanje istraživanja de lege ferenda i analize politika u današnjoj Hrvatskoj

2.2.1. Pravo (pravna znanost i pravna struka)²³

Zadaća je prava kao znanosti i kao struke (nar. sudačke, odvjetničke, upravnopravne) da istražuje ne samo *de lege lata*, nego i *de lege ferenda*, i to kako u pripremi akata čija je prvenstvena svrha stvaranje prava, kao što su to zakoni i ugovori, tako i u pripremi akata čija je prvenstvena svrha primjena prava - ali uvijek uključuje i njegovo stvaranje - kao što su to upravna rješenja i sudske presude. Pritom tipični (u smislu tč. 1.2.2.2) današnji hrvatski pravници, uključujući pravne znanstvenike, njeguju - prešutno, ali primjetno - složeno uvjerenje da su istraživanja *de lege ferenda*, ukratko, unutarpravna, u tom smislu da su unutar pozitivnog prava kao skupa pravnih pravila i, rjeđe, pravnih načela²⁴ (mnogo rjeđe: pravnih vrijednosti,²⁵ pogotovo onih koje nisu postavljene pozitivnim pravom, e.g. pravde; pravnih objekata, koji se jedva razlikuju od pravnih vrijednosti, pogotovo ako su *causae finales*, e.g. prijenos prava vlasništva; pravnih vrlina, e.g. *bonus pater familias*; složenijih mjerila kao što su to: pravne ustanove, e.g. brak; pravne grane, e.g. građansko postupovno pravo; pravna područja, e.g. javno pravo; pravni sistemi, e.g. hrvatsko pravo; pravne porodice, e.g. romanskogermanska). To - dalje: tipično (u smislu tč. 1.2.2.2) - uvjerenje današnjih hrvatskih pravnika razlučivo je u tri jednostavnija, a to su uvjerenja da su, ukratko, činjenice i vrijednosti u primjeni prava (v. tč. 2.1.1-2.1.2) i prihvatanje stranog prava u hrvatsko pravo (v. tč. 2.1.3) pretežno unutarpravni problemi.

2.2.2. Politologija (politička znanost)²⁶

Hrvatska politička znanost koja uključuje i teoriju politike teži tome da si nađe što uži vlastiti predmet.²⁷ Tako nastoji razlučiti pravni i društvenoznanstveni

23 Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima i granama, NN 118/09, 82/12, 32/13, čl. 2., razlikuje šest glavnih znanstvenih područja, čl. 3. unutar područja društvenih znanosti navodi pod br. 5.02 polje pravo, a čl. 4. unutar polja pravo navodi šesnaest grana, počevši s financijskim pravom i završivši s europskim privatnim pravom. Dočim je naziv pravo za pravnu znanost posve primjeren, jer ističe činjenicu da je kontinentalnoeuropsko pravo učeno, a može biti shvaćen i kao doslovan prijevod odgovarajućega angloameričkog izraza, uobičajen je i (pretežno njemački) naziv pravna znanost.

24 Pravilo i načelo se ovdje upotrebljavaju kao ideal-tipovi, u smislu tč. 1.2.2.2.

25 Vrijednost se ovdje upotrebljava kao ideal-tip, u smislu tč. 1.2.2.2.

26 V. Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima i granama, NN 118/09, 82/12, 32/13, čl. 3., ovdje u bilj. 12.

27 Iznimka je Dag Strpić, Promjena (Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 1997), pogl. v., str. 126-192, koje se izrijekom zalaže za integralnu političku znanost.

pojam države,²⁸ istražiti pozitivnopravna i izvanpozitivnopravna opravdanja čovjekovih prava,²⁹ i, najzanimljivije od svega, istražiti značajan dio prava, no tvrdeći da taj predmet nije pravo nego – politika. Djelo potonjeg nastojanja studija je Krešimira Petkovića o hrvatskoj kaznenoj politici.³⁰

2.2.3. Hrvatska transdisciplinarna istraživanja *de lege ferenda* i javnih politika

Ogledno je istraživanje pod vodstvom Ivana Prpića koje je rezultiralo Nacrtom prijedloga Zakona o političkim strankama 2002. godine.³¹

2.2.4. Vrednovanje hrvatskih istraživanja *de lege ferenda* i hrvatskih političkih analiza

Prirodi prava protivno je uvjerenje da je primjena općeg (apstraktnog) pravila ili načela pozitivnog prava na pojedinačno (konkretno) činjenično stanje pretežno unutarpravno rasuđivanje po tom što je spoznaja činjenica tek drugorazredni problem, i to takav čije rješenje ne pretpostavlja posebna visoka stručna znanja o činjeničnom stanju koje se pravno kvalificira, primjerice, visoka znanja računovodstva ili patologije ili statike. Prirodi prava protivno je i uvjerenje da je primjena općeg (apstraktnog) pravila ili načela pozitivnog prava na pojedinačno (konkretno) činjenično stanje pretežno unutarpravno rasuđivanje po tom što ne pretpostavlja spoznaju pravnih i, pogotovo, izvanpravnih vrijednosti /ciljeva. Da je i to uvjerenje protivno prirodi prava dovoljno pokazuje nesporna istina da je pravo sredstvo za promicanje interesa, tj. za postizanje određenih vrijednosti / ciljeva.

Protivno je vlastitim pretpostavkama uvjerenje da je prihvatanje stranog prava u hrvatsko unutarpravni problem po tom što se istraživanje *de lege ferenda* sastoji se u tom da se prikaže određeno strano pravno mjerilo jednoga ili nekoliko zapadnih pravnih poredaka pa se jedno od njih predloži da, uz određene prilagodbe, bude hrvatsko.

28 Z. Posavec, "Država kao predmet socijalne i jurističke znanosti", *Politička misao*, vol. 39 br. 1 (2002), str. 71-83; repr. u Id. i I. Šimonović (ur.), *Država i uprava: Zbornik radova posvećen akademiku Eugenu Pusiću u povodu 90. rođendana* (Zagreb: HAZU, 2008), str. 9-30.

29 Enes Kulenović, *Pluralistička teorija utemeljenja ljudskih prava* (Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti: doktorska disertacija, 2009).

30 Krešimir Petković, *Država i zločin: Politika i nasilje u Hrvatskoj 1990-2012* (Zagreb: Disput, 2013).

31 Objavljen u I. Prpić (ur.), *Država i političke stranke* (Zagreb: Informator, 2004), str. 167-216.

2.3. Uvjeti

Dosadašnja rasprava nameće pitanje zašto ne zadovoljavaju niti tipična današnja hrvatska istraživanja *de lege ferenda*, tj. kakvo pravo treba da bude (v. tč. 2.1.1), niti tipične današnje hrvatske analize javnih politika, tj. političke analize (v. tč. 1.2) - dalje ukratko: pravna i politologijska istraživanja; još kraće: istraživanja? Objašnjenja nalaza u ovoj točki studije, o uvjetima i uzrocima, podijeljena su u dvije skupine, unutarsistemske i izvansistemske. (u pravilu se navode prvo podaci o određenoj vrsti uvjeta, potom negativni uvjeti, tj. oni koji su utjecali i još uvijek mogu utjecati na to da su pravna i politologijska istraživanja manje zadovoljavajuća, a potom, ukratko, pozitivni uvjeti, tj. oni koji su utjecali i još uvijek mogu utjecati na to da ta istraživanja budu više zadovoljavajuća)

(2.3.1) Unutarsistemijski uvjeti i uzroci. (2.3.1.1.) Neposredni, tj. pojedinačni sudionici / djelatnici, uključujući ona njihova svojstva koja su od njih relativno neodvojiva, a to je u prvom redu stupanj naobrazbe (za razliku od svojstava koja su relativno odvojiva, a to su sadržaj naobrazbe te pogledi, sredstva, strategije), te zaposlenost i utjecaj koji imaju u politici, gospodarstvu, kulturi i pravu. Shodno tome neposredni sudionici su (a) pravници i (b) politolozi, s tim što se uspoređuje (c) njihova zaposlenost i utjecaj; (2.3.1.2) Okruženje u kojemu neposredni sudionici / djelatnici žive i djeluju, i to prvenstveno institucije kao posredni djelatnici, a to su (a) institucije pravne znanosti i pravnih struka, tj. (aa) pravni fakulteti i instituti, (ab) pravne struke i profesije, (b) institucije političke znanosti i struke, tj. (ba) Fakultet političkih znanosti, (bb) profesija politolog (?), (bc) institucije sociologijskih, historijskih, ekonomskih i prometnih znanosti, (bd) hrvatske sveučilišne te druge visokoobrazovne i znanstvene institucije; (2.3.1.3) "pogledi" (vjerovanja, očekivanja, vrijednosti, teorije itd.) sudionika / djelatnika, koji uključuju (a) hrvatske znanosti, i to (aa) pravnu znanost, (ab) političku znanost, (ac) transdisciplinarna pravna i politička istraživanja, (d) hrvatsko visoko obrazovanje, i to (a) pravno, (b) politologijsko, (c) transdisciplinarno pravno i politologijsko; (2.3.1.4) sredstva sudionika / djelatnika (znanje, vlast, novac, itsl.); (2.3.1.5) strategije sudionika / djelatnika, naročito vrijednosti / svrhe / ciljevi i planovi upotrebe sredstava za njihovo postizanje.

(2.3.2) Izvansistemijski uvjeti i uzroci, tj. oni koji su vjerojatno u većoj mjeri utjecali na sudionike / djelatnike i njihove poglede, sredstva i strategije nego što su od njih bili utjecani, među ostalim zbog toga što su gotovo beziznimno transnacionalni: (2.3.2.1) pravni sistemi i pravna nasljeđa; (2.3.2.2) institucije pravne i političke znanosti, odnosno struke; (2.3.2.3)

"pogledi", koji pripadaju prvenstveno skupovima sljedećih vrsta: (a), religije i druge kulture, (b) filozofije, (c) ideologije i diskursi; (2.3.2.4) društva (ekonomije i klase); (2.3.2.5) priroda (nar. naraštaji).

2.4. Predviđanje budućeg razvoja

Pod zadanim uvjetima (v. tč. 2.3), vjerojatno će se nastaviti dosadašnji tok odluka (v. tč. 2.2), tj. s jedne strane, uslijed daljnjeg nazadovanja gospodarstva nazadovanje društvenih znanosti no, s druge, uslijed utjecaja stranih gospodarskih i političkih institucija povećanje potrebe za malim brojem dobro obrazovanih stručnjaka, u sve većem broju onih koji su obrazovani u odgovarajućim - dijelom transdisciplinarnih – studijima u inozemstvu, no također i onih koji će završavati takve – transdisciplinarne – studije u Hrvatskoj (*advanced master of European studies*, sveučilišni studij diplomacije, poslijediplomski studij politologije nakon završenog integriranog studija prava itd.).

2.5. Prijedlog alternativnog okvira istraživanja *de lege ferenda*

Pod zadanim uvjetima (v. tč. 2.3) kao alternative predvišenom toku odluka (v. tč. 2.4) predlažu se istraživanja *de lege ferenda*, tj. odluke koje su u takva istraživanja uključene, drugačije (alternativnih) u odnosu na one predviđene u točki 2.4, i to takve koje će biti više u skladu s temeljnim vrijednostima / svrhama / ciljevima poretka u točkama 1.2.2 i ustavnim načelima u točki 2.1. Predlaže se da oni kojima je ovo istraživanje namijenjeno, tj. pravni znanstvenici i praktičari te politolozi odgovarajuće obrazovani u pravu izvode svoja istraživanja u skladu sa svrhama i teorijsko-metodologijskim okvirom političkopravne analize izrađenima od Harolda D. Lasswella i Myresa S. McDougala te prilagođenima, tj. izmjenjenima i dopunjenima u ovom tekstu. Taj se okvir predlaže zbog toga što je plodniji od okvira unutar kojih djeluju hrvatski istraživači *de lege ferenda* i javnih politika. Plodniji je ne samo po tom što su hrvatski okviri pretežno prešutni i nedovoljno raščlanjeni te, kako to pokazuje analiza u 2, neprimjereni javnom poretku i pravnoj teoriji. Teorijsko-metodologijski okvir političkopravne analize razvijen od Lasswella i McDougala plodniji je i po sljedećim značajkama: (5.1) sinteza je američkog pragmatizma te europskoga pravnoga i drugoga intelektualnog naslijeđa; (5.2) već je prilagođen hrvatskim istraživanjima *de lege ferenda*; (5.3) tako prilagođen već je primijenjen u nekoliko hrvatskih istraživanja *de lege ferenda*, koja su istovremeno analize politika.³²

32 Radovi I. Padjena u bilj. 8. i sljedeći: Goranka Lalić Novak, *Uspostava sustava azila u Republici Hrvatskoj: teorijsko-metodološki okvir komparativnog politološko-pravnog istraživanja* (Sveučilište u Zagrebu / Fakultet političkih znanosti: magistrski znanstveni rad <mentor: Ivan

Padjen>, 2009); Goranka Lalić Novak, *Razvoj sustava azila u Hrvatskoj* (Zagreb: Društveno veleučilište u Zagrebu, 2010); Id. and I. Padjen, "Europeanisation of Asylum: From Sovereignty via Harmony to Unity", *Politička misao / Croatian Political Science Review*, vol. 46, no. 5 (2009), str. 75-101; prij. "Europeizacija politike azila: od nacionalne suverenosti do usklađivanja sustava azila", u D. Grubiša, N. Beširević i H. Špehar (ur.), *Politički sustav Europske Unije i europeizacija hrvatske politike: Zbornik radova* (Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2012), str. 154-176; Goranka Lalić Novak, *Pravni i institucionalni aspekti azila* (Sveučilište u Zagrebu / Pravni fakultet: doktorska disertacija <voditelji: Ivan Padjen i Ivan Koprić>, 2012).

2.6. DISKRECIJA, SUDOVANJE I GRANICE PRAVA: POUKE FULLEROVOG "PROBLEMA KIVNOG DOUŠNIKA"♦

1. Koliko diskrecije podnosi pravni sistem?

1.1. Problem

Već dvadesetak godina uvodim bruce u teoriju prava tekstem Lona Lionela Fullera (1902.-1978.) "Problem kivnog doušnika" (1969),¹ koji izlaže sljedeći hipotetski pravni slučaj. Nakon sloma strahovlade Crvenih košulja,² po održanim demokratskim izborima sastavljena je koalicijska vlada čiji se članovi razilaze u gotovo svemu osim u dva programska stajališta, a to je da su protiv prethodne strahovlade a za ustavnu demokraciju. Ministar pravde treba predložiti Vladi što da se učini s kivnim doušnicima koji su Stranci crvenih košulja i državnim organima dostavljali podatke o djelatnostima svojih neprijatelja kao što su "privatno izražavanje kritičkih pogleda na vlast; slušanje stranih radio programa; druženje s poznatim lupežima i razbijačima; stvaranje zaliha jaja u prahu u količinama većim od dopuštenih; neprijavljivanje gubitka osobnih isprava u roku od pet dana; itd."³ Onome kome je bilo dokazano neko od navedenih djela mogla je biti izrečena smrtna kazna. Neka od tih djela bila su kažnjiva na temelju zakona o izvanrednom stanju. Za neka je izricana kazna bez zakonskog temelja, ali od sudaca koji su bili propisano postavljeni na svoju dužnost.⁴ Iz Fullerovog opisa hipotetskog problema vidljivo je da čitava strahovlada Crvenih košulja bila obilježena, s jedne strane, činjenicom da nisu bili ukinuti niti Ustav niti Građanski zakon niti Krivični zakon, pa su tako uredno održavani i propisani višestranački izbori, a, s druge, činjenicom da su donošeni tajni i retroaktivni zakoni, a prihvaćeno značenje Krivičnog zakona izvrtano je zato da se politički protivnici smjeste u zatvor.⁵

♦ Predano na objavu VIII. 2004., objavljeno kao izvorni znanstveni rad u *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, vol.25, no.2 (2004), str. 655-692. Prinos znanstvenoistraživačkom projektu "Socijalna prava izražavanja" podupiranom od Ministarstva znanosti i tehnologije Republike Hrvatske (2002.-).

1 Lon L. Fuller, *The Morality of Law* (1964), rev. ed. (New Haven: Yale University Press, 1969), "Appendix: The Problem of the Grudge Informer", na str. 245-254.

2 Uslijed pomanjkanja građanske hrabrosti, u prijevodu teksta za nastavne potrebe početkom 1980-ih izraz *Crvene* košulje preveo sam *Smeđe* košulje. Taj sam prijevod, nedosljedno izvornom porivu, zadržao do sada, pa je tako tekst početkom 1990-ih i po nazivu jednoga od glavnih likova počeo dobivati na aktualnosti, pogotovo nakon 3. siječnja 2000.

3 Fuller, *bilj. 1*, na str. 247.

4 *Ibid.*

5 *Ibid.*, na str. 246.

1.2. Kontekst

Fullerov "Problem kivnog doušnika" jedan je od najpoticajnijih tekstova o pravu nastalih nakon II. svjetskog rata. Dodatak je "Odgovoru kritičarima", koji je završno poglavlje dodano drugom izdanju Fullerove knjige *Čudorednost prava*.⁶

"Problem" je poticajan prvo po tom što primjerom pokazuje mjerodavnost onoga što knjiga i "Odgovor" izravno kažu o najvažnijoj suprotnosti u pravu, naime, pravnog pozitivizma i pravnog naturalizma, tj. uvjerenja da je samo pozitivno pravo (*jus civitate positum*) pravo i uvjerenja da se pravo sastoji ne samo od pozitivnoga nego i, njemu nadređenoga, prirodnog prava (*jus naturale*).⁷ Fullerov "Odgovor" je zagovor prirodnog prava upravljen najutjecajnijoj skupini njegovih kritičara, koji su sami sebe prozvali novim analitičkim pozitivistima,⁸ a koji su još uvijek jedan od najutjecajnijih pravaca suvremene teorije prava.⁹ Oni su pravni pozitivisti i

6 Fuller, *bilj. 1*, ch.V, "A Reply to Critics", str. 187-244.

7 Norberto Bobbio, "Jusnaturalizam i pravni pozitivizam", u Id., *Esseji iz teorije prava*, prij. (Split: Logos, 1988), na str. 167-169., razlikuje ta dva pravca po tri temelja: prvo, kao ideologije (pravni pozitivizam traži da treba poštovati zakone kao takve; pravni naturalizam traži da treba poštovati zakone samo ako su pravedni); drugo, kao opće teorije prava (po pravnom pozitivizmu izvor prava je u volji zakonodavca; po pravnom naturalizmu izvor prava je u vječnoj ljudskoj prirodi); treće, kao pristupe izučavanju prava (pravni pozitivizam istražuje pravo kakvo ono jest, pozitivnom metodom, tj. povijesnom i sociologijskom metodom slobodnom od vrijednosti; pravni naturalizam nastoji formulirati definiciju pravednog prava, tj. prava kao vrijednosti). *E g.*, na str. 170., zaključuje da kvalifikacija određene teorije kao pozitivističke ili naturalističke ovisi o točki gledišta, naročito o tome da li se teorija analizira kao ideologija, opća teorija ili metodologija prava. Važnost tog zaključka pokazuju klasifikacije Hobbesove teorije. Bobbio (koji se sam drži pravnim pozitivistom), *ibid.*, klasificira je u jusnaturalističke teorije. Mark R. McGuigan (koji se sam drži naturalizmom tomističkog usmjerenja), *Jurisprudence: Readings and Cases* (Toronto: University of Toronto Press, 1968), na str. 99-113., prikazuje Hobbesovu teoriju kao temeljnu pravнопозитивističku teoriju. Poblje o odnosu pravnoga, filozofijskoga i sociologijskoga pozitivizma I. Padjen, "Pozitivizam, izvori međunarodnog prava i socijalna teorija", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 38, no. 4 (1988), na str. 491-505.

8 H. L. A. Hart, Ronald Dworkin, Robert Summers i Marshall Cohen, po Fuller, *bilj. 1*, na str. 191-195.

9 M. D. A. Freeman, *Lloyd's Introduction to Jurisprudence*, 6th ed. (1994), 2nd impr. (London: Sweet & Maxwell, 1996), prikazuje Hartovu, Dworkinovu i Razovu teoriju, zajedno s Hohfeldovom analizom temeljnih pravnih pojmova, McCormickovim institucionalnim pozitivizmom, ekonomskom analizom prava (Posner, Markovits) i obnovljenom filozofijom politike (Rowls, Nozick), u ch. 6 "Modern Trends in Analytical and Normative Jurisprudence", str. 339-509. te dijelom, u ch. 15 "Theories of Adjudication", str. 1255-1368. U američkoj teoriji prava utjecajnijom orijentacijom od novoga analitičkog pozitivizma danas je možda ekonomska analiza prava (koja je, kako to pokazuje Freemanova klasifikacija, više odvojak analitičkog pozitivizma, nadahnut istim utilitarističkim korijenima i povezan s ekonomskom teorijom, nego doista nov tip teorije prava).

po vlastitom samorazumijevanju¹⁰ i po standardnim metateorijama.¹¹ Herbert L. A. Hart, prvi među njima, ukratko je objasnio drugu značajku njihovog usmjerenja, tj. analitičnost, kao uvjerenje "da je analiza (ili izučavanje značenja) pravnih pojmova vrijedno napora".¹² Robert Summers, jedan od pripadnika pravca, podrobnije je objasnio tu značajku sljedećom listom zadataka koje obavljaju analitičke teorije: "analiza postojećih pojmovnih okvira u pravu i o pravu; izgradnja novih takvih okvira s odgovarajućom terminologijom; racionalno opravdanje postojećih i predlaganih institucija i praksi; istraživanje implikacija koje prihvata društvenih svrha ima za socijalno uređenje".¹³ Sljedimo li ponovno H. L. A. Harta, ta se vrsta teorija razlikuje, s jedne strane, "od historijskih ispitivanja uzroka i izvora zakona, od sociologijskih ispitivanja odnosa prava i drugih društvenih pojava",¹⁴ tj.

-
- 10 Tako J. Raz, "The Purity of the Pure Theory", in R. Tur and W. Twining (ed.), *Essays on Kelsen* (Oxford: Oxford University Press, 1986), na str. 81-82., drži da su za pravni pozitivizam karakteristične (pojednostavljeno rečeno) sljedeće tri teze: prvo, reduktivna semantička teza, po kojoj je preskriptivne pravne iskaze, tj. pravne norme i sl., moguće svesti na deskriptivne iskaze, tj. na nenorme; drugo, teza o kontingentnoj vezi prava i morala, po kojoj pravo nema nužno moralni sadržaj, iako ga često ima; treće, teza o izvoru prava, po kojoj nalaz da pravo, odnosno neka pravna norma ili drugi dio prava postoji ili ima određeni sadržaj ne uključuje moralno rasuđivanje.
- 11 E.g. Walter Ott, *Der Rechtspositivismus* (Berlin: Duncker & Humblot, 1976), na str. 102-110., drži da su za pravno pozitivističke teorije karakteristične sljedeće tri teze: prvo, pravo je moguće spoznati bez metafizičkih pretpostavki; drugo, pravo je moguće spoznati iskustveno, tj. po značajkama koje je moguće locirati u prostoru i vremenu te nisu upućene na vrijednosti, iz čega slijedi da je samo pozitivno pravo pravo te da je ono različito od morala; treće, značajke prava su promjenjive, iz čega slijedi da pravo nema neki određen sadržaj, nego sadržaj ovisan o prilikama mjesta i vremena. Usporedimo li te teze s i Razovima, *bilj. 10*, doći ćemo do sljedećih zaključaka: prva Razova teza jednaka je početku druge Ottove teze; druga Razova teza jednaka je nastavku druge Ottove teze; treća Razova teza uključena je u prvu i drugu Ottovu tezu; treća Ottova teza slijedi iz Razovih teza. Usporedimo li Razove i Ottove teze s Bobbiovim, *bilj. 7*, doći ćemo do sljedećih zaključaka: Raz i Ott vode računa samo o pravnom pozitivizmu kao općoj teoriji prava i pristupu izučavanju prava; prva Razova teza i početak druge Ottove teze približno su jednaki pravnom pozitivizmu kao pristupu izučavanju prava u Bobbiovom smislu; druga Razova teza i nastavak druge Ottove teze približno su jednaki pravnom pozitivizmu kao općoj teoriji prava.
- 12 H. L. A. Hart, "Positivism and the Separation of Law and Morals", *Harvard Law Review*, vol. 71 (1958), na str. 601-602. Navedena je značajka po Hartu značajka pravnog pozitivizma naprosto, što znači da je za njega svaki pravni pozitivizam analitički, a da sociologijske, realističke i sl. teorije prava nisu pravno pozitivističke. Ott, *bilj. 11*, također ne razlikuje analitički pravni pozitivizam kao posebno usmjerenje unutar pravnog pozitivizma, ali bi vjerojatno prihvatio da su teorije koje naziva etatičistikima i psihologijskima (v. *bilj. 15*), analitičke u Hartovom smislu. Mario Jori (ed.), *Positivism* (Aldershot: Dartmouth, 1992), sadrži izbor radova (na engleskom) analitičkoga pravno pozitivističkog usmjerenja, ali uključuje, pt. III, str. 165-246., "Positivism vs. Legal Realism".
- 13 M. R. Summers, "The New Analytical Jurists", *New York University Law Review*, vol. 41 (1966), str. 861-896, nar. na str. 865-877.
- 14 Hart, *bilj. 12*, na str. 601.

od pravno pozitivističkih ali neanalitičkih teorija;¹⁵ a, s druge, "od kritike ili ocjene prava sa stajališta ('u izrazima') morala, društvenih ciljeva, 'funkcija', ili drugačije",¹⁶ tj. od, među ostalim, prirodnopravnih teorija, koje ocjenjuju pozitivno pravo sa stajališta ("u izrazima") prirodnog prava.¹⁷ Usprkos toj ogradi, analitičke pravno pozitivističke teorije postale su jusnaturalizmu veoma bliske zbog toga što su u svom nastojanju da "racionalno opravdaju postojeće i predlagane institucije i prakse; istraže implikacije koje prihvata društvenih svrha ima za socijalno uređenje"¹⁸ neizbježno morale ponovno otkriti praktičko rasuđivanje.¹⁹ Taj pak interes za pravno rasuđivanje, čak

15 Ott, *bilj. 11*, I. Teil, str. 33-98., razlikuje sljedeće vrste pravno pozitivističkih teorija: etatičke (John Austin; Felix Somlo i Karl Bergbohm; Hans Kelsen), psihologijske (Ernst Bierling; Rudolf Laun, Adolf Merkel i Georg Jellinek; Ernst Beling i Hans Nawiasky, skandinavski realisti, nar. Alf Ross), sociologijske (Eugen Ehrlich, Max Weber, Theodor Geiger, američki pravni realizam, tj. Karl N. Lewellyn, Jerome Frank, Underhill Moore, F. K. Beutel, i Felix Cohen; prethodnici su Oliver W. Holmes, Roscoe Pound, L. D. Brandeis i Benjamin N. Cardozo) i mješovite (H. L. A. Hart). Iako Ott ne razlikuje analitički pravni pozitivizam od realističkoga, potonji uključuje teorije koje naziva sociologijskima, dočim su analitičke teorije one koje naziva etatičkima i psihologijskima. U Freeman, *bilj. 9*, realističkim pravno pozitivističkim teorijama mogu biti držane, po prilici, sljedeće: ch. 7 "Sociological Jurisprudence and the Sociology of Law", str. 509-654.; ch. 8 "American Realism", str. 655-730.; ch. 9 "The Scandinavian Realists", str. 731-782. U istu skupinu može se svrstati i veći dio teorija u ch. 9 "Historical and Anthropological Jurisprudence", str. 783-836.; sve teorije u ch. 10 "Marxist Theories of Law and State", str. 837-875.; ch. 12 "The Critical Legal Studies Movement", str. 935-1024.; ch. 13 "Feminist Jurisprudence", str. 1025-1146.; i ch. 14 "Postmodernist Jurisprudence", str. 1147-1245.

16 Hart, *bilj. 12*.

17 Za kratak uvod u problem v. Alessandro P. D'Entrèves, *Natural Law: An Introduction to Legal Philosophy*, 2nd ed. (London: Hutchinson, 1970). v. i historijske uvode u problem: Hans Welzel, *Naturrecht und materielle Gerechtigkeit* (Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1951); Michael B. Crowe, *The Changing Profile of Natural Law* (The Hague: Nijhoff, 1973); Jean-Pierre Schouppe, *Le réalisme juridique* (Bruxelles: Story-Scientia, 1987). O razlici prirodnoga objektivnog prava, tj. prirodnog zakona, i prirodnih subjektivnih prava, tj. urođenih prava, v. e.g. Alfred Dufour, *Droits de l'homme, droit naturel et l'histoire* (Paris: Presses universitaires de France, 1991). Obnovu interesa za prirodno pravo nakon II. svjetskog rata svjedoče zbirke rasprava, e.g.: *Annales de philosophie politique*, t. III, *Droit Naturel* (1959); W. Maihofer (Hg.), *Naturrecht oder Rechtspositivismus* (Bad Homburg: Gentner, 1962); časopis *Natural Law Forum* (1955-; preimenovan u *American Journal of Jurisprudence*, 1970-); J. M. Finnis (ed.), *Natural Law*, 2 vols. (Aldershot: Dartmouth, 1991); R. P. George (ed.), *Natural Law Theory* (Oxford: Oxford University Press, 1992). Freeman, *bilj. 9*, u ch. 3 "Natural Law", na str. 145-146. i 149-204. sadrži izvatke iz radova sljedećih autora kao reprezentativne za suvremeni pravni naturalizam: Jacques Maritain, Lon L. Fuller, John M. Mead, Margaret Mead, Alan Gewirth.

18 V. Summers, *bilj. 13*.

19 V. N. McCormick, "Contemporary Legal Philosophy: The Rediscovery of Practical Reason", *Journal of Law and Society*, vol. 10, no. 1 (1983), str. 1-15. Važan poticaj obnovi praktičke filozofije u Europi dao je Chaim Perelman, e.g., Id. (ed.), *Etudes de la logique juridique*, 5 t. (Bruxelles: Bruylant, 1973) i Id., *La logique juridique: Nouvelle rhétorique* (Paris: Dalloz, 1971). v. također brojne prinose časopisu *Archiv fuer Rechts-und Sozialphilosophie*, nar. posebne brojeve, e.g., *Praktische Vernunft und Theorien der Gerechtigkeit*, ARSP, Beiheft 50 (1992) i prinose

kad ne dijeli temeljno uvjerenje naturaliztičkih teorija da postoje univerzalno važeća iznadpozitivna pravna mjerila, ne može izbjeći temeljno naturaliztičko uvjerenje da su izvan- ili čak iznadpozitivna pravna mjerila polazišta pravnog rasuđivanja te da je njime moguće donijeti ili barem opravdati sudske i slične pravne odluke.²⁰ Uzme li se sve to u obzir, valjalo bi očekivati da Fuller svojim analitičkim ali pozitivističkim kritičarima odgovara da, usprkos svojem ponovnom otkriću praktičkog rasuđivanja, još uvijek nisu u njemu dovoljno analitični. Međutim, ono što Fullerov "Odgovor kritičarima" čini trajno važnim jest poruka da njegovi pozitivistički kritičari nisu dovoljno - realistični. Podrobno, Fuller je odgovorio novim analitičkim pozitivistima da ne mogu prihvatiti njegovu *Ćudorednost prava* zbog toga što drže da je pravo jednosmjerna projekcija vlasti na građane,²¹ umjesto da pravo shvate kao interakciju vladara i vladanih.²² Taj prigovor otkriva da je Fuller izgradio

časopisu *Rechtstheorie*, nar. posebne brojeve, počevši s *Argumentation und Hermeneutik in der Jurisprudenz, Rechtstheorie*, Beiheft 1 (1979). v. i reprezentativne zbirke tekstova na engleskom A. Aarnio and N. McCormick (eds.), *Legal Reasoning*, 2 vols. (Aldershot: Dartmouth, 1992) i Scott Brewer (ed.), *The Philosophy of Legal Reasoning*, 5 vols. (New York: Garland, 1998).

- 20 Klasično mjesto jusnaturaliztičke doktrine je Toma Akvinski, *Summa theologiae*, 1a 2ae, Q. 90-97, u Id., *Država*, prij. (Zagreb: Globus, 1990), Q. 90 A.1, na str. 129., gdje se dokazuje da praktičko rasuđivanje ima istu (deduktivnu) strukturu kao spekulativno (teorijsko) rasuđivanje.
- 21 Fuller, *bilj. 1*, na str. 192 i 242. Po Fullerovoj rekonstrukciji, *ibid.*, na str. 192-193., nove analitičke pozitiviste odlikuju također sljedeće značajke: pitaju se od kuda pravo proizlazi, ali ne i što ono jest; ne vide da zakonodavac vrši određenu dužnost, ulogu ili funkciju; stoga se ne pitaju o "ćudorednosti uloge" koju igra; najvažnije, vjeruju da je o pravu moguće jasno misliti samo ako se jasno razdvoje svrhovit napor stvaranja prava i pravo koje proizlazi iz tog napora.
- 22 Za kratak uvod u problem sociologijskih teorija prava v. nar. Thomas W. Bechtler, *Der soziologische Rechtsbegriff* (Berlin: Duncker & Humblot, 1977), koji na str. 16-19. upozorava da treba razlikovati sociologijske definicije, odnosno koncepcije prava od sociologije prava kao skupa teorijskih iskaza temeljenih na prikupljanju iskustvenih podataka i njihovom objašnjavanju. Tome valja dodati da prve pripadaju filozofiji, odnosno analitičkoj teoriji prava, a samo druge pripadaju sociologiji. v. i historijske uvode u problem: T. Parsons, "Law as an Intellectual Stepchild", in H. M. Johnson (ed.), *Social System and Legal Process* (San Francisco: Jossey-Bass, 1978), str. 11-58.; Alan Hunt, *The Sociological Movement in Law* (London: Macmillan, 1978); Jean-André Arnaud, *Critique de la raison juridique: Ou va la sociologie du droit?* (Paris: Pichon-Auzias, 1981); Arnaud, *ibid.*; na str. 168-169., navodi da je sociologija prava u prvim desetljećima poslije Drugoga svjetskog rata bila u angloameričkim zemljama, posebno u Sjevernoj Americi, više istraživana nego podučavana, a da je situacija u kontinentalnoj Europi (uz iznimku Njemačke) bila dobrim dijelom obrnuta, osobito u romanskim zemljama, gdje je bila bliža socijalnoj filozofiji prava nego empirijskog sociologiji prava; da je, dakle, u angloameričkim zemljama razvijana sociologija prava kao empirijska teorija, dočim je u romanskim zemljama razvijana sociologijska koncepcija prava kao analitička teorija, odnosno socijalna filozofija. Sociologija prava u oba smisla često je naziv za istraživanja prava različitih društvenih znanosti, odnosno znanosti o ponašanju. v. e.g. zbirke novijih tekstova na engleskom: K. Rokumoto (ed.), *Sociological Theories of Law* (Aldershot: Dartmouth, 1994); M. L. Levine (ed.), *Law and Psychology* (Aldershot: Dartmouth, 1995); J. Coleman and J. Lange (eds.), *Law and Economics*, 2 vols. (Aldershot: Dartmouth, 1992). v. posebno politologijske analize prava, naročito pravosuđa, e. g.: Axel Goerlitz, *Politische Funktionen des Rechts*

integralnu teoriju prava, koja objedinjuje glavne sastojke jusnaturalizističkih, analitičkopozitivističkih i sociologijskih teorija,²³ i to tako da prirodno pravo, odnosno naravni zakon izvodi iz ljudskog djelovanja. Takva teorija obećaje nove uvide u pravo, a pogotovo u "najpravnu" od svih pravnih institucija, tj. pravosuđe. Po tom mora biti od interesa i današnjim pravnicima, naročito hrvatskima koji su uključeni u prilagodbu hrvatskog pravosuđa zahtjevima vladavine prava.

"Problem krvnog doušnika" poticajan je i po tom što ne sadrži jedno rješenje nego pet različitih prijedloga rješenja, a umjesto opredjeljenja za jedno od njih, u posljednjoj rečenici knjige postavlja pitanje: "Da ste ministar pravde, koji bi od tih prijedloga prihvatili?"²⁴ Iz samih pak prijedloga moguće je zaključiti da bilo koje zadovoljavajuće rješenje mora ocijeniti ispriku zlih doušnika, standardnu za počinioce političkih zlodjela, da su samo vršili svoju pravnu dužnost, da ta ocjena bitno ovisi o ocjeni naravi vladavine smeđih košulja, a potonja ocjena o odgovoru na, po prilici, sljedeće pitanje: "Koliko diskrecije podnosi pravni sistem?"; posebno: "Koliko diskrecije može uključivati pravni sistem, naročito do koje mjere mogu upravne odluke biti izuzete od sudske ocjene a sudske odluke diskrecione, tj. nevezane pravom, prije nego što prestane biti pravnim?". Fuller je u ranijem odgovoru Herbertu Hartu, svome najoštrijem kritičaru, s odobravanjem komentirao nekoliko odluka zapadnonjemačkih sudova koje su kao protupravna ocijenila djela veoma slična onima iz "Problema krvnog doušnika", tj. djela koja su u vrijeme III. Reicha, kad su počinjena, bila u skladu s tada važećima njemačkim

(Wiesbaden: Akademische Verlaganstalt, 1976); J. R. Schmidhauser (ed.), *Comparative Judicial Systems: Challenging Frontiers in Conceptual and Empirical Analysis* (London: Butterworths, 1987); D. W. Jackson and C. N. Tate (eds.), *Comparative Judicial Review and Public Policy* (Westport: Greenwood Press, 1992). v. preglede problema i rezultata istraživanja prava sa stajališta društvenih znanosti, odnosno znanosti o ponašanju. L. Lipson and S. Wheeler (eds.), *Law and the Social Sciences* (New York: Russell Sage Foundation, 1986). Iako većina sociologijskih teorija prava ima sociologijski pojam prava koji je pravnopozitivistički (u smislu *bilj.* 7, 10, 11) neke, doduše rijetke, sociologijske teorije prava imaju jusnaturalizistički pojam prava, e.g. Ph. Selznick, "Sociology and Natural Law", *Natural Law Forum*, vol. 6 (1961), str. 84-108. Činjenica da imaju pravnopozitivistički pojam prava ne implicira da su te teorije pozitivističke u sociologijskom i filozofijskom smislu. No, neobičnom bi bila sociologijska teorija prava koja je sociologijski pozitivistička, a ima jusnaturalizistički pojam prava. Poblje o pozitivističkoj (biheviorističkoj) i, njoj suprostavljenoj, interpretativnoj sociologiji u istraživanju prava: I. Padjen, "Pozitivistička i interpretativna sociologija", *Dometi*, vol. 20, no. 10 (1987), str. 719-739.; Brian Z. Tamanaha, *Realistic Socio-Legal Theory: Pragmatism and Social Theory of Law* (Oxford: Clarendon Press, 1997), ch. 3 "Behaviorism and Interpretivism in Complement", na str. 48-51.

23 O pojmu integralne teorije prava Nikola Visković, *Pojam prava*, 2. izd. (Split: Logos, 1978), tč. 22. Ta je knjiga i sama zanimljiv i u hrvatskoj literaturi veoma utjecajan pokušaj formuliranja integralne teorije prava.

24 Fuller, *bilj.* 1, na str. 253.

zakonima.²⁵ Međutim, ti komentari ne ekspliciraju mjerodavna načela i njihovu relativnu važnost. Stoga je iz komentara nemoguće izvesti ocjene "Problema kivnog doušnika", nekmoli sličnih problema koji su se javili nakon pada komunizma u srednjoj i istočnoj Europi, uključiv Hrvatsku, te koji će se još desetljećima javljati u novononastajućima i nanovouspostavljanima pravnim državama i demokracijama.

Tako *Ćudorednost prava*, Fullerov glavni prinos teoriji prava, završava zagonetkom.

1.3. Zadaci

Glavni dio ovog prinosa nastoji pokazati da "Problem kivnog doušnika", protivno dojmu koji ostavlja, ima jedno jedino ispravno rješenje, pa i odgovor na pitanje "Koliko diskrecije podnosi pravni sistem?". Rješenje je zadano složenim i načelnim mjerilima Fullerove teorije u cjelini. Međutim, glavna svrha odsjeka nije pronalazak rješenja nego istraživanje puta k rješenju. Stoga točka 2.1 prikazuje glavne teze Fullerove teorije o pojmu prava, naročito o unutrašnjoj ćudorednosti prava; točka 2.2 izlučuje iz Fullerovih spisa izričita i prešutna mjerila za određivanje granica sudovanja, dovodi ih u vezu s Aristotelovim mjerilima, koja Fuller dijelom pretpostavlja, te iz tog spoja izvodi nova mjerila, koja će poslužiti i za razumijevanje diskrecije i njezinog odnosa s pravednošću i pravičnošću; točka 2.3 pokazuje da Fullerova mjerila za određivanje granica sudovanja imaju stožernu ulogu u njegovom shvaćanju naravi - uključiv granica - pravnog sistema; napokon. Zaključak, točka 3, iznalazi rješenje "Problema kivnog doušnika" i izvodi iz njih pouke.

Vjerujem da će izvršenje prvoga od navedenih zadataka u tč. 2.2-2.3 i tč. 3 biti izvoran doprinos historiji pravne teorije, u kojoj doprinos Lona Fullera razumijevanju granica pravosuđa još nije do kraja procijenjen²⁶, a njegov je doprinos rehabilitaciji praktičkog rasuđivanja zasjenjen doprinosom Ronalda Dworkina i drugih analitičkih pozitivista. Još važnije, mjerila za određivanje granica sudovanja u tč.2.3, koja su, u cjelini gledano, više potaknuta Fullerovim radovima nego iz njih izvedena, trebala bi biti meritoran doprinos

25 L. L. Fuller, "Positivism and Fidelity to Law: A Reply to Professor Hart", *Harvard Law Review*, vol. 71 (1958), str. 630-672.

26 Trajnu važnost i, istovremeno, nedovoljnu istraženost Fullerove teorije, naročito u dijelu koji se odnosi na granice sudovanja, ilustrira mjesto teksta L. L. Fuller, "The Forms and Limits of Adjudication" (1959), u R. M. Cover and O. M. Fiss (eds.), *The Structure of Procedure* (Mineola NY: The Foundation Press, 1979), str. 508-521. Fullerov je tekst zaključni tekst čitave zbirke, a urednička bilješka uz njega završava, na str. 521., sljedećom rečenicom: "Ostaje da se vidi da li će se Fullerovo shvaćanje pokazati kao suviše ograničavajuće ili će objavljivanje 'Forms and Limits' i samo utjecati na pravce budućeg razvoja u području javnog prava".

sistematskoj teoriji prava, naročito osposobljavanju teorije prava da ocjenjuje pravnost regulativnih sistema ili, jednostavnije, poredaka. Napokon, nadam se da će zaključak u tč. 3 pomoći razumijevanju uloge prava u Hrvatskoj nakon 1990. te drugim novononastajućima i nanovouspostavljanima pravnim državama i demokracijama.

2. Granice sudovanja kao granice prava

2.1. Čudorednost i pravo

"Problem kivnog doušnika" svojevrsno je objašnjenje Fullerove knjige *Čudorednost prava*, koja ima četiri središnje teze.²⁷

Prva je da postoji razlika u sastavu između dvije vrste čudoređa, naime, čudoređa težnje, koje zahtijeva, po prilici, da u svakoj prilici razvijemo do krajnjih granica svoje najbolje sposobnosti, i čudoređa dužnosti, koje zahtijeva da pod određenim uvjetima djelujemo na određeni način.²⁸ Fuller to razlikovanje uspoređuje s razlikovanjem u jeziku pravila kompozicije, koja su široka i jedva određena, i pravila gramatike, koja su detaljna i strogo određena.²⁹ Uspoređuje ga također s različitim poimanjima ekonomije: po jednome u ekonomiji je riječ o najboljoj upotrebi dobara, po drugome o tržišnoj razmjeni.³⁰ U Fullerovoj teoriji razlika između dva čudoređa ima, po svemu sudeći, tri funkcije. Ponajprije, temelj je njegove teze o čudorednosti prava (vidi dolje). Nadalje, dvjema vrstama čudoređa nastoji povezati grčko, tj. klasično poimanje morala, za koje je, kako sam Fuller primjećuje, karakteristično čudoređe težnje i nepostojanje subjektivnog prava,³¹ i moderno

27 O Fullerovoj teoriji prava u hrvatskoj literaturi, s popisom njegovih najvažnijih djela i uputama na najvažniju dotadašnju stranu literaturu o Fullerovoj teoriji, I. Padjen, "Socijalistička (ne)poslušnost i čudorednost prava", 1. dio, *Pitanja*, god. 8, br. 8 (1976), str. 83-100., i 2. dio, *Pitanja*, god. 8, br. 9 (1976), str. 96-107. O srodnosti Fullerovih stajališta i stajališta poststalinističkih sovjetskih teoretičara prava Id., "Socijalistička (ne)zakonitost i čudorednost prava", *Pitanja*, god. 9, br. 6-7 (1977), str. 64-79. Iako se neki od podataka iz ovog rada (veći dio tč. 2.1 i manji dio tč. 2.2.1) sadržajno preklapaju s podacima u članku "Socijalistička (ne)poslušnost...", ovaj je članak u potpunosti novi rad.

28 Fuller, *bilj. 1*, ch. I "The Two Moralities", str. 3-32.

29 *Ibid.*, na str. 6.

30 *Ibid.*, na str. 16-17.

31 Fuller, *bilj. 1*, na str. 5. v. najutjecajnije grčko i istovremeno najutjecajnije klasično moralno naučavanje Aristotel, *Nikomahova etika*, prijev. T. Ladan (Zagreb: SNL, 1981), nar. o blaženstvu kao svrsi moralnog djelovanja 1095a19 i dr. v. komentar Alisdaira McIntyre, *After Virtue: A Study in Moral Theory* (Notre Dame IN: Notre Dame University Press, 1981), "Aristotole's Account of Virtues", str. 137-153., nar. na str. 141. da Nikomahova etika jedva spominje pravila.

poimanje ćudoređa.³² Napokon, nastoji povezati dva logički različita pristupa moralnim (a i pravnim) problemima. Na jednoj je strani teleologija (ponekad nazivana i konzekvencionalizmom; najvažnija joj je podvrsta utilitarizam), po kojoj su temeljna ćudoredna mjerila vrijednosti, logičkog sastava "Q je dobro". Na drugoj je strani deontologija (ponekad nazivana i normativizmom), po kojoj su temeljna ćudoredna mjerila norme, logičkog sastava "Ako P treba da Q".³³

Druga je teza Fullerove knjige da je pravo nastojanje da se ljudsko djelovanje podvrgne vladavini zakona.³⁴ Treća je da konkretni pravni poredak (američki, engleski, itd.), da bi to bio, mora udovoljavati određenim zahtjevima. To su zahtjevi da su pravila koja sačinjavaju pravni poredak: 1) opća; 2) objavljena; 3) prospektivna (reguliraju buduće društvene odnose); 4) razumljiva; 5) konzistentna; 6) provediva; 7) stabilna; 8) slijeđena ne samo od vladanih (adresata pravila) nego i od vladara (adresanata pravila), tj. sukladnost službenog djelovanja proglašenim pravilima.³⁵ Četvrta je teza da ti zahtjevi, koje Fuller naziva zahtjevima unutrašnjeg ćudoređa, tvore postupovni prirodni zakon, tj., nešto drugačije rečeno, proceduralno prirodno pravo.³⁶

2.2. Granice sudovanja

Analiza u tč. 2.1 već je otkrila jednu stranu Fullerovog poimanja granice sudovanja. To je granica zadana sastavom pravnog sistema shvaćenog kao skupa mjerila djelovanja, tj. pravila, odnosno normi i vrijednosti.³⁷ Pobljiže:

32 V. o suprotnosti modernog poimanja morala klasičnome u *ibid.*, "Nietzsche or Aristotle?", str. 103-113.

33 V. ukratko e.g. William K. Frankena, *Ethics* (Engelwood Cliffs NJ: Prentice Hall, 1963), na str. 3 i d.

34 Fuller, *bilj.* I, ch. III "The Concept of Law", str. 99-151., izrijekom na str. 122.

35 *Ibid.*, ch. II "The Morality That Makes Law Possible", str. 3-94.

36 Fuller, *bilj.* I, ch. IV "The Substantive Aims of Law", str. 145-186.

37 Poimanje da se pravo sastoji ne samo od pravnih normi nego i od pravnih vrijednosti u hrvatsku je pravnu struku sustavno uveo Visković, *bilj.* 23, tč. 16., tč. 33., tč. 44. i dr. U ovom tekstu pravna norma poima se kao mjerilo djelovanja koje, ako je potpuno, ima logičku strukturu "Ako P (hipoteza), treba da Q (dispozicija), ako ne-Q (delikt), treba da Q1 (sankcija)". E.g. odredbe čl. 488. st. 1. tč. 1. i čl. 489. Zakona o obveznim odnosima (*Službeni list SFRJ* 29/78 i d., *NN* 53/91 i d.) mogu zajedno biti protumačene kao sljedeća potpuna pravna norma: "Kupac koji je pravodobno i uredno obavijestio prodavaoca o nedostatku (hipoteza) može zahtijevati od prodavaoca da nedostatak ukloni ili da mu preda drugu stvar bez nedostatka (ispunjenje ugovora)(dispozicija). Ako kupac ne dobije zahtijevano ispunjenje ugovora u razumnom roku (delikt), zadržava pravo da raskine ugovor ili da snizi cijenu (sankcija)". Pravna norma može biti nepotpuna, tako da se sastoji samo od hipoteze i dispozicije ili samo od delikta i sankcije. U ovom tekstu pravna vrijednost poima se kao mjerilo djelovanja koje ima logičku strukturu "Q je dobro" (sadrži samo dispoziciju,

ako sastav pravnog sistema udovoljava zahtjevima unutrašnje ćudorednosti prava, tj. ako su norme pravnog sistema opće, objavljene, konzistentne itd., ispunjen je jedan od uvjeta da sudovi, kao organi primjene pravnih mjerila, sude, tj. na temelju pravnih mjerila ustanovljuju da li su se dogodili pravni prekršaji i za njih izriču sankcije.³⁸ Ako taj uvjet nije ispunjen, sudovi možda mogu djelovati kao organi drugih načina mirnog rješavanja sporova, e.g. kao posrednici ili miritelji ili poravnavatelji,³⁹ ali ne kao sudovi.

Fuller je pokušao i izrijekom odrediti granice sudovanja (v. tč. 2.2.1), a pritom je uputio i na mogućnost postojanja još nekih granica sudovanja (v. tč. 2.2.2-2.2.3).

2.2.1. Narav regulativnih problema

Fuller je u svom tekstu "Oblici i granice sudovanja"⁴⁰ (koji je javno izložio prije *Ćudorednosti prava*, ali je objavljen posthumno) izrijekom pokušao odrediti granicu sudovanja raščlambom njegovih značajki i razlikovanjem dvije vrste problema pravne regulacije. Našao je da sudovanje odlikuju u pravilu (ali ne uvijek) sljedeće značajke: pokreću ga neposredno zainteresirani, a ne sam sud; sudac može biti državni ili izabrani (arbitar), ali je nepristran i stručan; sudačka odluka je prospektivna, obrazložena i utemeljena samo na dokazima i drugim razlozima podnesenima od stranaka.⁴¹ Fuller izrijekom analizira samo jednu vrstu problema, koju naziva policentričnima. Problem takve vrste, kaže Fuller, sastavljen je poput paukove mreže, gdje povlačenje

a ne i hipotezu). E.g. čl. 3. Ustava Republike Hrvatske (NN 56/90 i d.) "Sloboda.... (je) najviš(a) vrednot(a) ustavnog poretka Republike Hrvatske".

38 Pojam sudovanja izveden je iz pojma sudskog akta u Radomir D. Lukić, *Uvod u pravo*, 2. izd. (Beograd: Savremena administracija, 1976), na str. 266-268. Sudovanje u Lukićevom smislu razlikuje se od upravljanja, tj. primjene općih pravnih mjerila sa svrhom da se ustanovi konkretna hipoteza i za nju izrekne dispozicija pravne norme. Poblíže *isto*, na str. 263-265.

39 Sudovanje se razlikuje od drugih načina mirnog rješavanja, kao što su arbitraža (kojoj se stranke dobrovoljno podvrgavaju), poravnanja (čiji temelj nisu pravna mjerila), istražnog povjerenstva (čija je svrha ustanovljavanja delikta) itd. Poblíže Juraj Andrassy, *Međunarodno pravo*, 5. izd. (Zagreb: Školska knjiga, 1971), gl. VIII. "Mimo rješavanje sporova", str. 457-477.

40 Fuller, *bilj.* 26.

41 *Ibid.*, na str. 512-517. *Comp.* Mirjan Damaška, *The Faces of Justice and State Authority* (New Haven: Yale University Press, 1986), koji formulira teoriju sudovanja kombinirajući dva para ideala, naime, ideal hijerarhijskog i ideal koordiniranog pravosuđa te ideal pravosuđa koje rješava sporove i ideal pravosuđa koje provodi državnu politiku. Fullерово poimanje sudovanja u glavnim je crtama istovjetno Damaškinom idealu koje rješava sporove, *ibid.*, ch. IV, na str. 92-146. Iako je Damaška u pisanju vrlo vjerojatno konzultirao i Fullera, nar. "The Forms and Limits of Adjudication", *bilj.* 26, ne navodi ga u bilješkama, vjerojatno zbog ekonomičnosti (ne navodi niti Webera, iako svoj ključni pojam ideal nesumnjivo upotrebljava u smislu Weberovog pojma idealtipa).

jedne niti mreže izaziva napetost čitave mreže.⁴² Kao primjer navodi slučaj izvjesne gospođe Timken iz New Yorka koja je ostavila "vrijednu, ali ponešto raznovrsnu zbirku slika Metropolitanskom muzeju i Nacionalnoj galeriji 'na jednake dijelove', a da pritom njezina oporuka nije uputila na neku određenu diobu". Problem je bio policentričan po tom što je dodjela svake pojedine slike jednom od nasljednika imala implikacije za dodjelu svake iduće slike. "Ako dobije Renoira, Galerija će biti manje željna Cezannea, ali tim više željna Bellowsa, itd."⁴³ Idući je Fullеров primjer policentričnog problema hipotetička odluka socijalističke vlade da sudovi, u uobičajenim sudskim postupcima, određuju sve plaće i cijene u nacionalnom gospodarstvu.⁴⁴

Fuller kaže da pokušaj sudske regulacije policentričnog problema ima tri posljedice, i to često sve zajedno:⁴⁵ prvo, sudska regulacija nije uspješna; drugo, sudac zanemaruje bitne značajke sudovanja ("iskušava" različita rješenja nakon završetka glavne sudske rasprave; savjetuje se sa strankama koje nisu predstavljene u glavnoj raspravi; nagađa o činjenicama koje nisu dokazane itd.); treće, reformulira problem tako da postane podobnim za sudovanje. Kao primjer problema koji je rješiv samo ako se reformulira Fuller navodi dogovor sindikata i poslodavca da će izabrani sudac biti nadležan za ocjenu unapređenja. Očito je da sudac ne može odlučiti da li je, kad je Jones unaprijeđen za strojara A, bilo boljih kandidata za taj posao ili da li bi bilo bolje da je Jones raspoređen na drugo radno mjesto s plaćom jednakom plaći strojara A. No, moguće je reformulirati problem tako da sudac može smisleno ocjenjivati njegovo rješavanje. Jedan je način da se oglasi slobodno radno mjesto, da se na oglas jave zainteresirani i da se odlučuje samo o tome koja od osoba što su se javile na natječaj najbolje ispunjava uvjete natječaja. Pritom Fuller pronicivo upozorava da taj način reformulacije uključuje vrlo složenu prethodnu odluku o tome da li doista postoji prazno radno mjesto koje treba popuniti najtečajem. Drugi je način da sudac odlučuje ne o tome tko treba biti unaprijeđen, nego o tome tko je bio unaprijeđen. Uz to navodi neobičan primjer: sudac odlučuje o žalbi radnika koji tvrdi da je raspoređen na poslove strojara A, ali još uvijek prima plaću strojara B. U takvom načinu postupak uključuje dvije suprostavljene strane, žalitelja i poslodavca, a činjenična pitanja svode se na jedno jedino, a to je da li žalitelj doista obavlja poslove strojara A. Navedenim načinima reformuliranja problem regulacije (naročito

42 *Ibid.*, na str. 518.

43 *Ibid.*, na str. 517-518.

44 *Ibid.*, na str. 518.

45 Dalje *ibid.*, na str. 519-521.

drugospomenutim, koji doista jest sudovanje u gore izloženom smislu⁴⁶), policentrični problemi pretvaraju se u jednostavnije. Fuller ne imenuje taj način. U ranijem prikazu Fullerove teorije nazvao sam ga monocentričnim.⁴⁷

Fuller raščlambu dvije vrste problema završava uputama, po svemu sudeći nenamjeravanima, na još dvije granice sudovanja. Naime, kaže da sudovanje može ući u policentrične odnose a da pritom ne izađe iz sebi svojstvenog područja, pa navodi sudsku intervenciju u ekonomsko tržište kao tipični policentrični problem. Potom dodaje:

*Razvoj našega (angloameričkog - op. I.P.) općeg prava ugovora slučaj po slučaj zbivao se putem sudovanja, no temeljna su načela tako razvijenih pravila da ona trebaju poticati slobodnu razmjenu roba u policentričnom tržištu. Sud upada u teškoće ne kad postavlja pravila o ugovaranju, nego kad pokuša napisati ugovor.*⁴⁸

2.2.2. Pravednost i regulativni problemi

Poveže li gornja analiza regulativnih problema, putem Fullerove rasprave o odnosu tržišta i plana u socijalističkim gospodarstvima koja upućuje na Aristotelovu analizu pravednosti,⁴⁹ sa samom tom analizom, te se taj niz uvida poveže s općim znanjima o strukturi današnjih pravnih sistema, moguće je izvesti klasifikaciju pravnih akata koja implicira još jednu - i to veoma složenu - granicu sudovanja. U tom izvodu najkorisnije je polazište Aristotelovo poimanje pravednosti i razlikovanje vrsta pravednosti.

Po Aristotelu, "pravedno je ono što je zakonito i jednako, a nepravedno ono što je protuzakonito i nejednako".⁵⁰ "Pravednost je savršena krepost, ali ne uopće, nego u odnosu prema nekom drugom".⁵¹ Pravednost je, upravo po tom što se sastoji u primjeni kreposti prema drugome, također cijela krepost.⁵² No pravednost može biti i dio kreposti.⁵³ Pravednost koja je dio kreposti uvijek je nekakav razmjer koji se sastoji od najmanje četiri člana, i to dva čovjeka (e.g. označena A i B) te dva dobra ili tereta koja tim ljudima pripadaju (e.g.

46 Tj. u smislu izvedenom pojma sudskog akta u Lukić, *bilj.* 38, na str. 263-268. Prvonavedeni način je upravno odlučivanje u smislu pojma izvedenog iz pojma upravnog akta u *ibid.*

47 I. Padjen, "Socijalistička (ne)poslušnost i čudorednost prava", 1. dio, *Pitanja*, god. 8, br. 8 (1976), na str. 95.

48 Fuller, *bilj.* 26, na str. 521.

49 Lon L. Fuller, *The Problems of Jurisprudence: A Selection of Readings Supplemented by Comments Prepared by the Author*, temporary ed. (Brooklyn: The Foundation Press, 1949), na str. 133-134.

50 Aristotel, *bilj.* 31, 1129a33-34.

51 *Ibid.*, 1129b25-27.

52 *Ibid.*, 1130a9-10.

53 *Ibid.*, 1130a14 i d.

označena C i D).⁵⁴ Aristotel u *Nikomahovoj etici* razlikuje tri vrste pravednosti kao dijela kreposti:⁵⁵ diobenu, razmjensku i ispravljaću.

Diobena ili distributivna pravednost je "ono što je u razdiobama časti ili novaca ili ostalih stvari što su razdjeljive među dionicima državnog zajedništva (jer u tima jedan prema drugomu može biti jednak ili nejednak)".⁵⁶ Članovi diobene pravednosti međusobno su u geometrijskom razmjeru, koji se može izraziti ovako: A (plemić): B (pučanin) = C (senator je, služi vojsku kao konjanik, plaća porez 3 dukata): D (član je pučke skupštine, služi vojsku kao pješak, plaća porez 2 dukata).⁵⁷ "Svi se... slažu da ono što je pravedno pri razdiobama treba biti prema zaslugi, samo što u tome svi ne podrazumijevaju istu vrstu zasluge, nego je ona demokratima slobodnjaštvo, oligarhicima bogatstvo ili pak plemenito podrijetlo, a aristokratima izvrsnost".⁵⁸

Razmjenska ili komutativna pravednost, koju Aristotel naziva još i uzvračaj prema razmjeru, postiže se unakrsnim spajanjem:

Nek je A graditelj, B postolar, C kuća, D cipela. Graditelj mora dobiti od postolara nešto njegova učinka, i mora mu za uzvrat dati nešto od svojega. Ako prvo postoji jednakost prema razmjeru, a zatim nastupi uzajamnost, doći će do opisanog. Ako pak ne, nema jednakosti učinka, i ne nastaje razmjena... Radi takve razmjene ne udružuju se dva liječnika, nego liječnik i seljak, i općenito različiti ljudi, a ne isti... Stoga sve stvari trebaju biti nekako usporedive da bi došlo do razmjene. Zbog toga je i uveden novac...⁵⁹

Razmjenska pravednost ravna se također po aritmetičkoj proporciji.⁶⁰

Ispravljaća je pak pravednost

ono što ispravlja u uzajamnim ugovorima. To opet ima dva dijela, jer od ugovora jedni su voljni a drugi protuvoljni; voljni su poput prodaje, kupnje, zajma uz kamate,oni protuvoljni opet ili su potajni, kao tatbina, preljub..., ili su nasilni, kao tvorni napadaj, prisilno uhićenje, ubojstvo....I tu uopće nije važno da li je dobar čovjek usrkatio lošem

54 V. *ibid.*, 1131a29 i d.

55 Dalje u osloncu na Max Hamburger, *Morals and Law: the Growth of Aristotle's Legal Theory* (New Haven: Yale University Press, 1951), na str. 41. i d., nar. napomena na str. 55-56., da je Aristotel u *Nikomahovoj etici* trebao izložiti prvu diobenu, zatim razmjensku, a na kraju ispravljaću pravednost, umjesto da potonju izloži između diobene i ispravljaće.

56 Aristotel, *bilj.* 31, 1130b31-35.

57 V. *ibid.*, 1131b1-16. Primjere dodao I.P.

58 *Ibid.*, 1131a25-28.

59 *Ibid.*, 1133a5-20.

60 W. D. Ross u *ibid.*, na str. 98., bilj. 3.

*ili pak loš dobromu....A budući da je to nepravedno i ono nejednako, sudac to nastoji izjednačiti...A ono što je jednako sredina je između većega i manjega prema aritmetičkom razmjeru.*⁶¹

Ispravljujuća pravednost u izloženom smislu po Aristotelu je primjenjiva samo na građanske odnose, a ne i na krivične. U tome se razlikuje od pitagorejaca, koji su držali da je pravedno uzajamnost ili reciprocitet, tj. "uzvratanje onoga što je tko učinio".⁶² Nasuprot tome, Aristotel nalazi sljedeće: "Udari li koga onaj što ima vlast, udarac mu se ne smije uzvratiti; a udari li tkogod onoga što ima vlast, ne samo što će mu se vratiti udarac nego će još biti kažnjen".⁶³ Iz toga vjerojatno treba zaključiti da Aristotel drži kako se ispravljujuća pravednost u krivičnoj odgovornosti ravna po geometrijskoj proporciji.

Aristotel nije vidio granice sudovanja. Naprotiv, našao je da sudac može i treba pravičnošću, odnosno nepristranošću⁶⁴ ne samo popuniti praznine u zakonu nego i ispraviti njegove nedostatke. Rečeno današnjim izrazima, zagovarao je *aequitas* ne tek unutar zakona (*infra legem*) ili mimo zakona (*praeter legem*) nego protiv zakona (*contra legem*). U slavnom odlomku, čija je središnja ideja unesena u članak 1. stavak 2. Švicarskoga građanskog zakona,⁶⁵ *Nikomahova etika* kaže sljedeće:

*Dakle, kada zakon govori općenito, a iskrzne slučaj koji se ne slaže s općenitošću, onda je ispravno (ondje gdje je zakonodavac načinio propust te pogriješio govoreći uprošćeno) ispraviti taj propust, dodajući ono što bi rekao i sam zakonodavac da je prisutan i što bi i sam, da je znao, bio unio u taj zakon.*⁶⁶

Fullerovo razlikovanje policentričnih i monocentričnih problema dosta je očito blisko Aristotelovom razlikovanju diobene i razmjenske pravednosti te geometrijskog i aritmetičkog razmjera. No nije istovjetno. Naime, Aristotelovo

61 *Ibid.*, 1131b25-1132a30.

62 *Ibid.*, 1132b22-24.

63 *Ibid.*, 1132b27-30.

64 *Ibid.*, 1136a31 i d. u glavnom tekstu prevodi izvorni Aristotelov izraz *επιείκεια* kao nepristranost, a samo na str. 11, bilj. 2, spominje da je ta riječ grčka višeznačnica, koja znači još "pristojnost, čestitost, doličnost, pravičnost, blagost, čovječnost". Valja voditi računa da je standardni hrvatski prijevod te riječi pravičnost, baš kao što je u latinskome *aequitas*, u francuskome *équité*, u njemačkome *Billigkeit*, a u engleskome *fairness* (jer je izvorni engleski izraz *equity* dobio drugo značenje uslijed pretvaranja pravičnosti u dio engleskog prava).

65 Poblize o Gényjevom utjecaju na nastanak i Aristotelovoj pozadini čl. 1. st. 2. Švicarskoga građanskog zakona Jaro Mayda, *Francois Gény and Modern Jurisprudence* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1978), na str. 31. i d. i 166.

66 *Ibid.*, 1137b20-23.

razlikovanje odnosi se na rezultat pravne odluke, tj. na činjenicu da se njome uspostavlja određena vrsta pravednosti po određenom razmjeru. Fuller bi, baš kao i Aristotel, prihvatio da je kupoprodaja odluka kojom se uspostavlja razmjenska pravednost po aritmetičkom razmjeru. Međutim, Fuller svojim razlikovanjem policentričnih i monocentričnih problema vodi računa o naravi problema koji treba regulirati te, dade se naslutiti, o barem dva sastojka rješavanja problema. To su mjerila rješavanja i uloga interesenata. Tako Fuller vodi računa o činjenici da, primjerice, upravitelj tvornice automobila kupujući sirovine rješava problem koji je za njega distributivan (treba kupiti upravo one sirovine koje su mu potrebne za proizvodnju količine automobila koju ima izgleda prodati te po cijenama koje će njegove proizvode učiniti konkurentnima) čije rješavanje pretpostavlja mjerila u obliku neke vrste plana koji načelno može stvoriti te koji je ovlašten ali i dužan stvoriti i provesti pod prijetnjom sankcija za neuspjeh.

Potraže li se u svjetlu netom izloženog tumačenja granice sudovanja, očito je da sudac kao sudac ne može donositi odluke kakve donosi upravitelj tvornice automobila kupujući sirovine, a pogotovo ne može upravljati čitavim planskim gospodarstvom (nakon gospodarskog i uslijed toga političkog kolapsa socijalizma u srednjoj i istočnoj Europi dvojbeno je mogu li takve odluke donositi kroz duže vrijeme bilo koji državni dužnosnici). Međutim, iz toga ne slijedi da se uloga suca, tj. funkcija sudovanja, svodi na rješavanje građanskih sporova, tj. na uspostavljanje ispravljajuće pravednosti po aritmetičkom razmjeru. Naprotiv, sudac kao sudac može ne samo primjenjivati pravo, što već samo po sebi uključuje akcesornu pravičnost, tj. *aequitas infra legem*,⁶⁷ nego i stvarati pravo po pravičnosti *praeter* ili čak *contra legem*, tj. uspostavljati distributivnu pravednost po geometrijskom razmjeru, i to kako za pojedinačne slučajeve (upravnim aktima⁶⁸) tako i za opće (zakonima). To je moguće ako je udovoljeno sljedećim uvjetima: adresati regulacije su međusobno jednaki; dobra i/ili tereti koji se među njih raspodjeljuju također su jednaki; moguće je donijeti racionalno mjerilo raspodjele dobara i/ili tereta među adresate.

Sva tri uvjeta zadovoljena su u situacijama u kojima adresatima s načelno (e.g. ustavno) jednakom poslovnom, odnosno procesnom sposobnošću treba raspodijeliti jednaka subjektivna prava u procesnim, odnosno komunikacijskim pravnim odnosima.⁶⁹ Lako im je udovoljiti zbog toga što je u suvremenom

67 Tako e.g. Vladimir Đ. Degan, *L'Équité et le droit international* (Le Haye: Nijhoff, 1970), na str. 26-29.

68 U smislu Lukić, *bilj.* 38.

69 Komunikacijskopravnim odnosima nazivam sve one pravne odnose u kojima je medij interakcije,

svijetu široko priznata jednakost svih pred zakonom te zbog toga što prava u navedenim odnosima mnogo manje ovise o širem socijalnom kontekstu od, primjerice, prava na osiguranja tražbina, medicinsku pomoć ili korištenje računala. Angloamerički sudovi su tako stvorili, i stalno stvaraju, najveći dio sudskih procesnih prava. Fuller podsjeća da su tako stvorili i stvaraju pravo ugovora (v. tč. 2.1). Britanski sudovi povremeno mijenjaju granice izbornih okruga za izbor članova Parlamenta.

Sudskim načinom moguće je uređivati i raspodjelu neprocesnih dobara, i to među nejednake adresate, pod uvjetom da je i dobra i adresate moguće klasificirati po lako dokučivim racionalnim mjerilima. Primjerice, sudskim načinom moguće je donositi ne samo pojedinačne odluke nego i opća mjerila o upisima u srednje škole. Iako je teško zamislivo da bi neka država makar prvostupanjske pojedinačne odluke o upisima, a pogotovo donošenje općih upisnih mjerila, povjerila sucima, većina zapadnoeuropskih država nastoji objektivizirati svoja mjerila za upise tako da ih državni i drugi javni službenici u najvećem broju slučajeva primjenjuju tako kao da sude. Dakako, s porastom broja relevantnih razlika među adresatima i/ili predmetima (dobrima i teretima) regulacije mogućnost njihovog sudskog uređivanja pada.

Pada i s porastom prava interesenata, odnosno adresata da sudjeluju u regulaciji. Pravo učenika i/ili njegovog roditelja da sam(i) bira(ju) školu upisa samo po sebi usložuje upise i narušava mogućnost provedbe, a često i formuliranja racionalnih mjerila kakva pretpostavlja sudovanje. Međutim, pravo žalbe neposrednog interesenta na bilo koju prvostupanjsku odluku koja uspostavlja diobenu pravednost po geometrijskoj proporciji, pa je prema tome po svojoj naravi upravna, tendira tome da problem regulacije učini monocentričnim, a time i podsudnim. No samo pod uvjetom da rješenje problema nije *zero-sum game*, u kojoj svaki dobitak jednog interesenta ide na teret određenog interesenta iste ili slične vrste. Taj je uvjet zadovoljen u sljedećem primjeru: DF se natječe među 1600 drugih kandidata za upis u sveučilišnu pravnu školu, koja prima 150 studenata; škola u razredbenom postupku svrsta DF-a po uspjehu na 140. mjesto, ali ga ne ipak ne upiše jer provodi državnu politiku pozitivne diskriminacije pripadnika nekada potlačenih manjina, pa upiše 15 pripadnika takvih manjina umjesto 10% najslabijih od 150 najuspješnijih kandidata; nakon što DF uloži žalbu, škola ga ipak upiše kao 151. upisanog, tj. ne oštećujući neposredno ili u većoj mjeri

tj. radnja i/ili sredstvo činidbe ("objekt"), pravni akt, tj. ponuda za zaključenje ugovora, odgovor na tužbu, svjedočenje, glasovanje na izborima, podnošenje prijedloga zakona itsl. Poblježe Ivan Padjen, (*Ne*)čudorednost (međunarodnog) prava (Rijeka: ICR, 1988), na str. 161.

interese niti jednoga drugoga upisanog studenta.⁷⁰

Uvjet da rješenje nije *zero-sum* nije udovoljen kad se, primjerice, na izdavanje građevinske dozvole može žaliti svaki od vlasnika susjednih zemljišta. Neizvjesnost koju stvara takav "višak" aktivnosti interesenata može biti ublažena propisom da zahtjevu za izdavanje građevinske dozvole treba biti priložena suglasnost vlasnika susjednih zemljišta. Takav propis, koji prividno vraća problem u stanje podsudnosti, može u stvarnosti biti abdikacija javne regulacije, koja zakonom i upravnim aktima uspostavlja diobenu pravednost po geometrijskoj proporciji. Može biti abdikacija u korist nominalno javne a u stvari privatne regulacije, koja dvostranim ugovorima uspostavlja razmjensku pravednost po aritmetičkoj proporciji te čije je iniciranje u potpunosti izuzeto od sudovanja.

2.2.3. Pravno rasuđivanje i diskrecija

Napokon, Fuller u kritici Hartovog poimanja primjene općih pravnih normi pokazuje još jednu granicu sudovanja.

Hart je bio ustvrdio da pravni dužnosnik (nar. sudac) odlučuje na temelju prava ako činjenice slučaja o kojemu donosi odluku (*e.g.* automobil, motorkotač, bicikl, romobil) potpadaju pod jezgru (*core*) značenja pojmova koji su uključeni u pravilo koje primjenjuje (*e.g.* pod jezgru pojma "vozilo" u pravilu "Zabranjen ulaz vozilima!"). Ako činjenice potpadaju pod okružje (*penumbra*) značenja pojmova njegova odluka nije utemeljena na pravu. U tom slučaju dužnosnikova odluka je rezultat diskrecije.⁷¹ Shodno Hartovoj teoriji, upravna i sudska diskrecija može biti ispitana sa stajališta ekspeditivnosti, odnosno svrsishodnosti, i sa stajališta morala. No, diskrecija ne može biti ispitana sa stajališta prava, zato što vršenje diskrecijskih ovlasti nije i ne može biti utemeljeno u pravu.⁷²

Fuller odbacuje Hartovo razlikovanje jezgre i okružja sljedećim primjerom: dvije su osobe optužene da su protupropisno spavale na kolodvoru, i to putnik koji je zahrkao čekajući vlak što je bio kasnio tri sata i beskućnik koji je uhvaćen kad si je s pokrivačem i jastukom namještao ležaj; koji od ta dva slučaja spada pod jezgru, a koji pod okružje pojma "spavati"? Nasuprot Hartu,

70 Približne činjenice u *DeFunis v. Odegaard*, 416. U.S. 312 (1974). Slučaj je u vrijeme kad je nastao izgledao kao velika prijetnja samim temeljima američkoga ustavnog poretka, jer se povremeno činilo da bi mogao dovesti u pitanje velik broj javnih socijalnih politika. Slučaj je okončan kao *moot* (po prilici: zbog pomanjkanja pravnog interesa tužitelja) u vrijeme kad je tužitelj, DeFunis, bio već u završnoj godini studija prava.

71 *V. H. L. A. Hart, The Concept of Law* (Oxford: Clarendon Press, 1961), na str. 138-144., 121. i d.

72 Preneseno iz I. Padjen, "Pravičnost kao bitan sastojak prava", u S. Budak (ur.), *Pravne teme 1* (Zagreb: Hrvatski pravni centar, 1997), na str. 169-170.

koji nastoji značenje pravnih izraza odrediti s obzirom na značajke jezika i drugih simbola koje su neovisne od stvaraoaca tih izraza, Fuller, sukladno svom shvaćanju da je pravo nastojanje da se ljudsko djelovanje podvrgne pravilima (v. tč. 2.1), tvrdi da značenje pravnih izraza ovisi o svrhama njihovih tvoraca.⁷³ Rečeno izrazima naslijeđene kontinentalnoeuropske teorije interpretacije prava, Fuller drži da je mjerodavan subjektivni pristup interpretaciji prava, za razliku od Harta, koji mjerodavnim drži objektivni pristup.⁷⁴

2.3. Granice pravnog sistema

Fullerove napomene o zahtjevima unutrašnjeg ćudoređa prava i o granicama sudovanja pokazuju da je njegova teorija, poput većine drugih modernih teorija prava, teorija pravnog sistema, tj. da nije usredotočena na pojedine norme, odnosno pravila, nego na cjelinu koju norme, odnosno pravila i mogući drugi sastojci prava sačinjavaju.⁷⁵ Fullerova teorija, naročito njegova analiza granica sudovanja, važan je doprinos razumijevanju postojanja, a time i granica pravnog sistema.

Problem postojanja pravnog sistema po Josephu Razu izraziv je pitanjem: "Koja su mjerila postojanja pravnog sistema?"⁷⁶ Pitanje je važno, s jedne strane, u određivanju važenja pravnog sistema u nekome danom trenutku u odnosu na druge pravne sistema koji važe u istom trenutku, primjerice, u određivanju važenja hrvatskoga pravnog sistema u ovom trenutku u odnosu na slovenski ili talijanski pravni sistem u istom trenutku. Tu dimenziju važenja pravnog sistema primjereno je nazvati sinhronijskom. Važno je, s druge, u određivanju važenja pravnog sistema od nekog trenutka do nekoga kasnijeg trenutka, primjerice, u određivanju da li hrvatski pravni sistem iz 1975. važi i danas. Tu dimenziju važenja pravnog sistema primjereno je nazvati dijahronijskom, a uobičajenije se naziva kontinuitetom (u smislu vremenskog

73 Fuller, *bilj.* 25, sect. VII. v. također Fuller, *bilj.* 1, na str. 82-91.

74 Poblize o pristupima tumačenju u njemačkoj doktrini e.g. Karl Engisch, *Einfuehrung in das juristische Denken*, 5. Aufl. (Stuttgart: Kohlhammer, 1971), str. 85-105. U hrvatskoj literaturi e.g. Berislav Perić, *Država i pravni sustav*, 5. izd. (Zagreb: Narodne novine, 1992), na str. 240-245. Subjektivni je pristup kao načelo postavio Friedrich Carl von Savigny, *System des heutigen roemischen Rechts*, 1. Bd. (Berlin: bei Veit und Comp., 1840), na str. 213.

75 V. Joseph Raz, *The Concept of a Legal System* (Oxford: Oxford University Press, 1970), na str. 3. O nastanku pojma pravnog sistema v. nar.: Lars Bjoerne, *Deutsche Rechtssysteme im 18. und 19. Jahrhundert* (Ebelsbach: Gremer, 1984); Paolo Cappellini, *Systema Iuris, t. 1. Genesi del sistema e nascita della "scienza" delle Pandette; t. 2 Dal sistema alla teoria generale* (Milano: Giuffre, 1985). O sastavu modernih teorija pravnog sistema v. nar.: Gerard Timsit, *Thèmes et systèmes de droit* (Paris: Presses Universitaires de France, 1986); Michel van den Kerchove et Francois Ost, *Le système juridique entre ordre et désordre* (Paris: Presses Universitaires de France, 1988); Charles Sampford, *The Disorder of Law: A Critique of Legal Theory* (Oxford: Blackwell, 1989).

76 Raz, *bilj.* 75, na str. 3.

dosega) pravnog sistema.⁷⁷

Da bi se prepoznale mogućnosti koje nudi Fullerova analiza sudovanja za razumijevanje kontinuiteta pravnih sistema (v. tč. 2.3.3 i 2.3.4), korisno je prvo pogledati kako problem kontinuiteta rješavaju najutjecajnije analitičke teorije pravnog sistema,⁷⁸ a to su Kelsenova čista teorija prava (tč. 2.3.1) i Dworkinova teorija rješavanja "teških slučajeva" (tč. 2.3.2).

2.3.1. Kelsen: normativni iracionalizam

Kelsenova čista teorija prava, poput drugih analitičkih pravno pozitivističkih teorija, traži temelj, uključujući temelj trajnosti pravnog sistema, u nekome početnom mjerilu koje podjeljuje, ili barem jamči ili priznaje, pravnost svim drugim pravnim mjerilima donesenima na temelju njega. Po Kelsenu, mjerilo je koje priznaje pravnost svim ostalim mjerilima nekoga pravnog sistema temeljna norma (*die Grundnorm, the Basic Norm*), koja je pretpostavka, uključiv fikcija, i/ili hipotetički opis, podložan sociologijskoj provjeri, da je određeni akt volje prvi ustav tog sistema.⁷⁹ Pritom Kelsen drži da je ustav akt volje čiji je sadržaj pravna norma koja, kao minimum, uređuje stvaranje općih pravnih normi tog sistema, naročito stvaranje zakona. Nadalje, drži da je prvi ustav nekoga pravnog sistema onaj ustav u skladu s kojim se u danom trenutku donose važeće opće i pojedinačne pravne norme.⁸⁰

Važnost tih Kelsenovih postavki u analizi prava i pravnom odlučivanju može pokazati odgovor na sljedeće pitanje: Je li presuda od 20. XII. 1999. kojom Općinski sud u Zagrebu osuđuje NN-a zbog klevete na 6 mjeseci zatvora pravna norma hrvatskoga pravnog sistema? Kelsenovski odgovor na takvo pitanje u prvom koraku glasi ovako: da, ako je presuda donesena na temelju hrvatskoga kaznenog zakona i hrvatskoga zakona o kaznenom postupku, koji su valjani ako su doneseni u skladu s Ustavom Republike Hrvatske iz 1990., koji je valjan ako je donesen u skladu s Ustavnom Socijalističke Republike

77 *V. ibid.*

78 O pojmu analitičke teorije prava v. tč. 1., uz Hart, *bilj. 12*, i Summers, *bilj. 13*. Sociologijske, odnosno socijalne teorije prava, e.g. Parsonsova, čak i kad su razumijevajuće (a ne pozitivističke) nisu neposredno relevantne za analizu trajnosti pravnog sistema, jer su usmjerene na to da daju uzročna i funkcionalna objašnjenja utjecaja društvenih odnosa na pravna mjerila i tih mjerila na društvene odnose, a ne da daju pojmovna objašnjenja karakteristična za analitičke teorije prava. O Parsonsovoj teoriji pravnog sistema v. Sampford, *bilj. 75*, na str. 104-114.

79 E.g. Hans Kelsen, *General Theory of Law and State*, tr. (New York: Russel & Russel, 1961), na str. 110. i dr. O dvoznačnosti izraza temeljna norma, kao pretpostavke i opisa, v. e.g. O. Weinberger, "Introduction: Kelsen as Philosopher", in Hans Kelsen, *Essays in Legal and Moral Philosophy*, tr. (Dordrecht: Reidel, 1973), na str. XVII-XVIII.

80 *Ibid.*, na str. 124. i d.

Hrvatske, koji je opet valjan ako je donesen u skladu s aktima III. Zasjedanja ZAVNOH-a 1944., koji su prvi ustav hrvatskoga pravnog sistema.⁸¹ U tom prvom koraku Kelsenova teorija nesumnjivo je jedan od trajno valjanih i trajno važnih doprinosa teoriji prava.⁸²

U drugom koraku Kelsenova teorija, da bi bila valjanom teorijom pravnog sistema, mora moći dati kategoričan odgovor, bilo pozitivan bilo negativan, na postavljeno pitanje, tj. mora moći kazati da li presuda jest ili nije donesena u skladu sa zakonom, zakon u skladu s ustavom itd. Takav kategoričan odgovor moguć je samo na temelju mjerila za procjenu sukladnosti niže, odnosno kasnije norme s višom, tj. presude sa zakonom, zakona s ustavom, ustava s ranijim ustavom. Međutim, temeljna je Kelsenova teškoća da, iako normativna teorija strukture prava koju je stvorio pada ili prolazi s važenjem normologičkih odnosa i operacija, nikada nije uspio pronaći njihova mjerila.⁸³ Štoviše, u kasnoj fazi svog djelovanja Kelsen je prihvatio normativni iracionalizam, koji se sastoji od sljedećih teza: prvo, između normi ne postoje logički odnosi, stoga norme ne mogu biti međusobno protuslovne; drugo, iz normativnih premisa ne slijede nikakvi logički zaključci, naročito,

81 Izloženo objašnjenje, koje ću radi slikovitosti nazvati "hrvatskim", pretpostavlja dvoje: s jedne strane, da sadržaj prvog ustava imaju dva akta III. Zasjedanja ZAVNOH-a od 9. svibnja 1944., tj. Odluka o Zemaljskom antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Hrvatske kao vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu i najvišem organu državne vlasti Demokratske Hrvatske i Odluka o odobrenju rada predstavnika Hrvatske na II. zasjedanju AVNOJ-a od 29. do 30. studenoga 1943. u Jajcu; s druge, da temeljna norma današnjega hrvatskoga pravnog sistema nije pretpostavka nego je hipotetički opis činjenice da su ti akti, kao prvi ustav RH, u cjelini gledano i danas važeći u tom smislu da su učinkoviti, tj. da se njihov sadržaj primjenjuje u društvenim odnosima koje uređuju. Alternativno je objašnjenje, koje ću nazvati "srpskim", da su akti III. Zasjedanja ZAVNOH-a, ako su uopće prvi ustav, utemeljeni na aktima II. Zasjedanja AVNOJ-a, koji su, u unutrašnjem pravnom poretku prvi ustav Druge Jugoslavije, a u internacionalnom pravnom poretku, nakon drugog sporazuma Tito-Šubašić od 1. studenog 1944. (kojim je priznat internacionalnopravni kontinuitet Prve i Druge Jugoslavije), naprosto novi ustav Jugoslavije ustanovljene 1918., koja je u internacionalnome pravnom poretku bila istovjetna Kraljevini Srbiji. Ako je temeljna norma hipotetički opis činjenice da je prvi ustav učinkovit, "hrvatsko" je objašnjenje nakon osamostaljenja Republike Hrvatske 1991.-92. istinito. Ako je temeljna norma fikcija, koja može biti i protučinjenična, oba objašnjenja mogu biti važeća (dakako, ne i učinkovita). O aktima III. Zasjedanja ZAVNOH-a i Drugom sporazumu Tito-Šubašić v. Jovan Stefanović, *Ustavno pravo Jugoslavije i komparativno*, I. knj., 3. izd. (Zagreb: Školska knjiga, 1965), na str. 275-281. i 251-253. Korisno je ovdje upozoriti da, gledano sa stajališta Kelsenove teorije (bez obzira na to shvaća li se temeljna norma kao pretpostavka ili hipotetički opis) Preambula Ustava Republike Hrvatske iz 1990., koja spominje samo I. Zasjedanje ZAVNOH-a, nije pravno, nego političko objašnjenje hrvatske državnosti.

82 V. e.g. utjecaj na Visković, *bilj.* 23, tč. 72. "Faktički pravni sistem. Hijerarhija pravnih normi", i *bilj.* 175. na str. 228.

83 O. Weinberger, "Kelsens These von der Unanwendbarkeit logischer Regeln auf Normen", in *Die Reine Rechtslehre in wissenschaftlicher Diskussion* (Wien: Manz, 1982), str. 109-121., e.g. na str.109.

iz opće norme ne slijede nikakve pojedinačne norme, a iz opće norme i suda o konkretnom činjeničnom stanju ne slijedi nikakav normativni zaključak.⁸⁴ Jedini logički odnosi koji po starijem Kelsenu postoje među normama jesu onaj između dvije opće norme različitog opsega⁸⁵ te onaj između opće norme, e.g. norme krivičnog zakona koja propisuje kaznu za ubojstvo, i pojedinačne norme, e.g. krivične presude kojom se izriče kazna za ubojstvo, ali s tim što Kelsen izriječom tvrdi da u potpunosti odnosu važenje individualne norme nije izvedeno iz opće.⁸⁶

Ta naoko samoprotuslovna tvrdnja pokazuje glavnu teškoću bilo koje teorije prava koja nije samo analitička nego i pravno pozitivistička, tj. teorija što drži da se pravo sastoji isključivo od mjerila djelovanja postavljenih voljom države ili drugoga pravnostvaralačkog organa.⁸⁷ Naime, način na koji je takva teorija riješila problem temelja prava, a to je pripisivanje značaja prvog ustava ili sličnog izvora prava nekom aktu volje, odvlači je na to da svakoj normi pravnog sistema traži temelj putem akta volje kojim je stvorena, a ne putem više pravne norme. Samo je tako moguće objasniti da Kelsen nalazi da pojedinačna pravna norma, e.g. sudska, dobiva valjanost od presude kao akta volje, a ne od, primjerice, kaznenoga materijalnog zakona s kojim pojedinačna norma treba biti u suglasnosti.

Normativni iracionalizam iste vrste, iako u manjem stupnju, pokazuje i već prikazana Hartova teorija interpretacije prava (v. tč. 2.2.3). Glavne funkcije temeljne norme u Hartovoj teoriji ima pravilo priznanja, tj. koje, pojednostavnjeno rečeno, dužnosnicima pravnog sistema, prvenstveno sucima, propisuje da su određeni pravni akti izvori prava njihovoga pravnog sistema.⁸⁸ Pravilo priznanja je pravilo koje je opće prihvaćeno od sudova,

84 *Ibid.*, na str. 113.

85 H. Kelsen, "Law and Logic" in Id., *Essays in Legal and Moral Philosophy*, tr. (Dordrecht: Reidel, 1973), na str. 246. To uvjerenje očita je pretpostavka Kelsenovog uvođenja ustavnog sudovanja kao apstraktne ocjene ustavnosti zakona u Ustav Republike Austrije 1919. godine kao jedne od najvažnijih ustavnih inovacija u novijoj povijesti. v. poblje e.g.: W. Antonioli, "Hans Kelsens Einfluss auf die oesterreichische Verfassungsgerichtsbarkeit", in S. Engel and R. A. Metall (eds.), *Law, State and International Legal Order: Essays in Honor of Hans Kelsen* (Knoxville TN: University of Tennessee Press, 1964), str. 21-28.; G. Stourzh, "Hans Kelsen, die oesterreichische Bundesverfassung und die rechtsstaatliche Demokratie", in *Die Reine Rechtslehre in wissenschaftlicher Diskussion* (Wien: Manz, 1982), str. 7-29.

86 *Ibid.*, na str. 247. Weinberger, *bilj.* 83, na str. 121. napominje da bi Kelsen da je uspio završiti svoje posthumno objavljeno djelo *Allgemeine Theorie der Normen* (Wien: Manz, 1979) možda našao rješenje problema odnosa logike, prava i pravne znanosti.

87 Navedene značajke spojuje su s definicijama pravnog pozitivizma u tč.1., uz *bilj.* 7, *bilj.* 10, i *bilj.* 11.

88 Hart, *bilj.* 71, na str. 92-93., 97-98. i dr. v. i komentar Miomir Matulović, *Jezik, pravo i moral: filozofija prava Herberta Harta* (Rijeka: ICR, 1986), na str. 113-130.

pa se utoliko razlikuje od temeljne norme shvaćene kao pretpostavke.⁸⁹ Ta inovacija nije, međutim, posve sačuvala Harta od Kelsenovoga normativnog iracionalizma. Kao što je to Fullerova kritika Hartove teorije interpretacije pokazala, po Hartu pravo može, putem općih izraza u pravilima kao što su ona zakonska, samo dijelom odrediti sadržaj pojedinačnih odluka, pa stoga ostatak sadržaja tih odluka diskreciono određuje organ koji ih donosi; no, tome usprkos, takve su odluke pravno valjane, i to zbog toga što su donesene od pravnog organa (v. tč. 2.2.3).

2.3.2. Dworkin: praktičko rasuđivanje

Novije analitičke pravno pozitivističke teorije prava nastojale su izbjeći ili barem minimalizirati normativni iracionalizam. Ponovno su otkrile praktički razum, odnosno praktičko rasuđivanje pa su se time znatno približile jusnaturalističkim (v. tč. 1). Najprimjetnije je u tom pravcu otišao Ronald Dworkin. Njegova glavna stajališta o pravnom rasuđivanju glase ovako.⁹⁰ Prvo, pravo se sastoji ne samo od pravila (normi), nego i od načela, koja se razlikuju logički po tom što pravilo ima strogo određenu hipotezu, pa stoga njegova dispozicije treba biti primijenjena kad god postoje u njemu opisane činjenice, a ne smije kad ne postoje, dočim načelo ima mnogo manje određenu hipotezu, pa je stoga moguće da dva ili više načela budu primijenjena na isto činjenično stanje, no svako ovisno o procjeni njegove važnosti u konkretnom slučaju. Drugo, na mjesto Hartovog pravila priznanja Dworkin stavlja rasuđivanje. Treće, u razvijenome pravnom sistemu (kao što je onaj SAD-a) na svako pitanje vrste "Što o tom kaže pravo?" postoji jedan ispravan odgovor, kojega je moguće pronaći i koji su suci dužni pronaći. Četvrto, u teškim slučajevima suci vrše diskreciju, tj. slobodnu ocjenu, u tom smislu da na temelju nedovoljno određenih pravila moraju rasuđivati, no nikada u tom smislu da im pravila daju potpunu slobodu odlučivanja u bilo kojemu pravcu (kakvu, primjerice, ugovor o najmu stana daje najmoprimcu kad propisuje da po isteku roka za koji je sklopljen najmoprimac ima slobodu da ugovor obnovi ili ne obnovi⁹¹). Napokon, da bi sudac našao jedini ispravan odgovor o, primjerice, pravnoj dopustivosti pobačaja, stvara teoriju u sljedećim koracima: formulira hipotetičko rješenje problema konzistentno sa svojim ostalim uvjerenjima (e.g. o granicama privatnosti, načela *due process*

89 *Ibid.*, na str. 105.

90 Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, New Impression (London: Duckworth, 1977), nar. ch. 3 "The Model of Rules" i ch. 4 "Hard Cases", str. 46-130. Idući izvod prenosi i pojašnjava dio tumačenja u J. Mackie, "The Third Theory of Law", in M. Cohen (ed.), *Ronald Dworkin and Contemporary Jurisprudence* (London: Duckworth, 1984), na str. 161-163.

91 Dworkin, *bilj.* 90, na str. 68-71.

of law, tj. postupovnih jamstava, itsl.), naročito važući primjenjiva načela i pravila; pronalazi i analizira ranije odluke koje podržavaju to rješenje; pokušava razumjeti to rješenje sa stajališta onih koji ga podržavaju; nalazi najbolje razloge koji rješenje opravdavaju.⁹²

Dworkinova teorija sudačkog rasuđivanja nadilazi nedostatke Hartove, a pogotovo Kelsenove teorije. Međutim, u jednom pogledu možda je veoma slična upravo potonjoj. Po Kelsenu, temeljna norma je "u biti naprava kojom pravna znanost (radije no pravna vlast) daje pravnom sistemu značenje", tj. "'transcendentalna pretpostavka' uvedena od pravne znanosti kao izvor objektivnog značenja normi pravnog sistema".⁹³ Da nema te pretpostavke, ne bi postojala razlika između subjektivnog značenja razbojnikove naredbe građaninu da mu preda novac i subjektivnog značenja poreznikove naredbe tom istom građaninu da njemu preda novac.⁹⁴ Ta Kelsenova stajališta otkrivaju da je njegov pojam prava izveden iz spoznajnoteorijskog "zaokreta", karakterističnog za čitavu modernu filozofiju,⁹⁵ nakon kojega su sva pitanja o predmetu spoznaje posredovana pitanjima o naravi (izvoru, pouzdanosti i sl.) same spoznaje. Tako je u Kelsena pojam prava posredovan pitanjima o naravi spoznaje ne samo pravnih subjekata nego pravnih znanstvenika sve dotle da se pravo napokon poima kao pravoznanstvena konstrukcija. Na prvi pogled, Dworkin se ne služi niti (navodno) transcendentalnim pretpostavkama kelsenovskih pravnih znanstvenika niti (navodno) iskustvenim pravilima priznanja hartovskih pravnih dužnosnika. Međutim, činjenica da je Dworkin, umjesto toga, zaokupljen rasuđivanjem sudaca ne znači da je izbjegao zamke spoznajnoteorijskog zaokreta. S jedne strane, zbog toga što u angloameričkom *Common Law* suci imaju ne samo pravni autoritet nego i ulogu teoretičara koju u kontinentalnoeuropskim pravnim sistemima imaju profesori prava.⁹⁶ S druge, zbog toga što je Dworkinova analitička teorija, koja je usredotočena na rasuđivanje a ispušta iz vida neverbalno djelovanje, očito konstruirana iz spoznajnoteorijske perspektive, po kojoj je predmet istraživanja određen metodom.

92 *V. ibid.*, na str. 125-128.

93 Ronald Moore, *Legal Norms and Legal Science* (Honolulu: The University Press of Hawaii, 1978), na str. 98.

94 *V. Kelsen, bilj. 79*, "Appendix: Natural Law Doctrine and Legal Positivism", na str. 404-406.

95 Ukratko o metodologijskim revolucijama u zapadnoj filozofiji, uključujući kartezijansku i kantovsku kao spoznajnoteorijske, v. *e.g.* Kurt Wuchterl, *Methoden der Gegenwartsphilosophie* (Bern: Haupt, 1977), na str. 314-330.; o spoznajnoteorijskom zaokretu v. *e.g.* Henry Le Roy Finch, *Wittgenstein: The Latter Philosophy* (Atlantic Heights NJ: Humanities Press, 1971), na str. 246-251.

96 R. Stith, "Can Practice Do Without Theory?: Differing Answers in Western Legal Education", *Archiv fuer Rechts- und Sozialphilosophie*, vol. 80 (1994), na str. 426.

2.3.3. Fuller: integralna teorija prava

Za razliku od Kelsenove ili Dworkinove teorije, Fullerova je teorija prava integralna u tom smislu da nastoji pravo pojmiti kao višedimenzionalni sistem čiji sadržaj i temelj čine sva tri standardna sastojka prava, tj. pozitivna pravna mjerila, iznadpozitivna pravna mjerila i društveni odnosi koji dovode do stvaranja pravnih mjerila i u kojima se ta mjerila ostvaruju.⁹⁷ Tako Fullerova teorija, prvo, poput svake druge teorije prava, osim onih radikalno socijalnih (koje definiraju pravo kao skup djelovanja ili čak ponašanja⁹⁸), drži da se pravo sastoji, među ostalim, od pravnih pravila, odnosno normi. Drugo, drži da se pravo sastoji i od barem dvije vrste društvenih odnosa: regulativnih institucija, tj. pravnim pravilima uređenih postupaka stvaranja i primjene pravnih normi; i problema, odnosno predmeta regulacije, kao što su policentrični i monocentrični problemi; s tim što regulativne institucije mogu biti i u pravilu jesu i predmet regulacije (v. tč. 2.2) Međutim, njegove rasprave o društvenom međudjelovanju, naročito reciprocitetu, kao izvoru prava i pravnih sistema sugeriraju da sve društvene odnose drži barem potencijalno pravno relevantnima.⁹⁹ Treće, drži da su pravu, kao i svakoj drugoj djelatnosti, svojstvena određena načela obavljanja te djelatnosti, koja naziva unutrašnjim ćudoređem prava ili postupovnim prirodnim zakonom, odnosno proceduralnim prirodnim pravom (v. tč. 2.1).

Fuller se pokušava neizravno ograditi od tomističkog poimanja prirodnog zakona kad kaže da zakoni stvaranja prava, tj. "nastojanja da se ljudsko djelovanje podvrgne vladavini zakona", nemaju ništa zajedničko niti s "umujućom sveprisutnošću na nebesima" niti sa sudom da je kontracepcija povreda Božjeg zakona. Međutim, rečenica koja iza toga slijedi pokazuje da je Fullerovo poimanje postupovnoga prirodnog zakona ipak u važnom dijelu slično Akvinčevom. Naime, Fuller za postupovne naravne zakone stvaranja prava kaže sljedeće: "Oni su poput prirodnih zakona tesarstva ili barem onih zakona poštovanih od tesara koji hoće da kuća koju gradi stoji i služi svrhama onih koji u njoj žive".¹⁰⁰

Akvinac, protivno komentatorima koji su držali da pretpostavlja

97 Ukratko o integralnim teorijama prava Visković, *bilj.* 23, tč. 22. *Ibid.*, je i sam uspio i utjecajan pokušaj konstruiranja takve teorije.

98 E.g. D. Black, "The Boundaries of Legal Sociology", *Yale Law Journal*, vol. 81 (1970), str. 1086-1110.

99 E.g. L. L. Fuller, "Irrigation and Tyranny", *Stanford Law Review*, vol. 17 (1964-65), str. 1021-1042.; Id., "Law as an Instrument of Social Control and Law as a Facilitation of Human Interaction", *Brigham Young University Law Review*, vol. 19 (1975), str. 89-97.

100 *Ibid.*

jednom zauvijek zadani pojam dobra, napose Boga, priznaje da ljudi imaju razne prirodne sklonosti, među ostalim i sklonost da racionalno djeluju. Tim samim priznaje da bilo koje ljudsko djelovanje ima intrinzičnu vrijednost, tj. takvu vrijednost koja je neovisna o njegovoj svrsi i učinku. Tako Akvinac, iako određuje prirodni zakon kao sudjelovanje razumnog bića u vječnom zakonu, drži da se zapovijedi prirodnog zakona tiču prvenstveno ljudski stvorenih dobara, među kojima je i sam ljudski zakon kao osobito ljudski stvoreno dobro.¹⁰¹ Fuller pak pokušava pokazati, kao da dograđuje Akvinčevo naučavanje, da je ljudska dobra moguće stvoriti samo upotrebom primjerenih sredstava, a načela primjerenog odnosa sredstava i dobara naziva postupovnim prirodnim zakonom.¹⁰²

Uzme li se u obzir da Fuller načela obavljanja svake djelatnosti, a ne samo stvaranja prava, drži njezinim postupovnim prirodnim zakonom, lista osam načela unutrašnjeg ćudoređa prava, koju je sam ponudio, očito nije iscrpna. Ta lista obuhvaća samo najvažnija od načela uređenja odnosa među općim pravilima pravnog sistema te načelo jednakog važenja tih pravila za vladare i vladane. Fullerova analiza oblika i granica sudovanja otkriva daljnja načela, poput onoga da se ograničavanjem uloge suda na rješavanje spora predmet regulacije pretvara iz policentričnoga u monocentrični problem (v. tč. 2.2.2).

Međutim, ono što Fullеровu teoriju čini u načelu plodnijom koncepcijom kontinuiteta pravnog sistema od teorija koje su čisto analitičke, kao što je Dworkinova, nije samo usredotočenost na svrhe djelovanja i primjerenost sredstava za njihovo postizanje nego i predmet koji je širi od predmeta analitičkih teorija te u kojema je moguće nalaziti nove "postupovne prirodne zakone". Tako, sa stajališta Fullerove integralne teorije prava, analiza (dis)kontinuiteta pravnog sistema treba istraživati ne samo utemeljenost novih pravnih normi na starima, čime bi se i zadovoljila da je vođena sa stajališta teorije koja je samo analitička, nego i odnos normi prema promjenama njihovoga socijalnog konteksta. Tako će prvo postaviti pitanje o tome u kojoj mjeri su stare norme primjerene novim problemima regulacije. Primjerice, u kojoj mjeri su norme građanskog prava nastale u zajednicama naturalnih gospodarstava primjerene kapitalizmu.¹⁰³ Drugo, postaviti će pitanje kako su

101 Fuller, *bilj.* 1, na str. 96. Akvinski, *bilj.* 20, po tumačenju G. G. Grisez, "The First Principle of Practical Reason", *Natural Law Forum*, vol. 10 (1965), str. 165-196.

102 Nar. Fullerova rasprava o prirodnom zakonu i svrhama djelovanja s Ernestom Nagelom u *Natural Law Forum*, vol. 3 (1958), str. 68-104.; vol. 4 (1959), str. 26-43.

103 Klasična analiza problema je Karl Renner, *Socijalna funkcija pravnih instituta: prilog kritici građanskog prava*, prij. (Beograd: Kultura, 1960).

norme koje uređuju regulativne institucije upotrebljavane. Primjerice, da li su iste zakonske norme o krivičnom postupku promijenile svoj sadržaj ako svjedoke više ne ispituje sudac nego stranke.

Harold Berman je pokazao plodnost upotrebe Fullerovog pojma prava u istraživanju zajedničkih korijena zapadnih pravnih sistema, tj. trajanja zapadne pravne tradicije od europskoga srednjeg vijeka do naših dana.¹⁰⁴ Istražujući veoma široko koncipiran predmet, pokazao je da su važni sastojci srednjovjekovnog prava uzroci suvremenih pravnih sistema.¹⁰⁵ Dakako, nije niti pokušao pokazati da se odredbe srednjovjekovnog prava koje su naslijeđene od suvremenih pravnih sistema primjenjuju zbog toga što su se zadržale kao isti formalni izvor prava od srednjeg vijeka do danas. Rečeno jezikom socijalne teorije i pravne teorije, pokazao je da je srednjovjekovno pravo jedan od važnih uzroka suvremenih pravnih sistema,¹⁰⁶ tj. da je srednjovjekovno pravo još uvijek učinkovito,¹⁰⁷ ne sugerirajući da ono formalno važi, tj. po tom što je temeljeno na formalnim izvorima suvremenih pravnih sistema.¹⁰⁸

Fullerova teorija, upravo zbog toga što je integralna, sadrži u sebi i mjerila za određivanje formalnog važenja pravnog sistema u vremenu, tj. formalnog kontinuiteta pravnog sistema. Naime, kao i svaka prava prirodnopravna teorija, pretpostavlja da postoji razlika između regulativnog sistema koji ima kvalitetu pravnosti i onoga koji to nema (v. tč. 1). Po tome se razlikuje od pozitivističkih teorija, kakva je Razova, čiji kriteriji postojanja pravnog sistema ne uključuju zahtjev da pravni sistem ima minimalan moralni sadržaj (v. tč. 2.3). Stoga je na temelju Fullerove teorije, koja takav zahtjev sadrži, moguće ocijeniti pravnost pravnih sistema, uključiv njihov kontinuitet.

104 Harold J. Berman, *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1983), nar. na str. 4. o preuzimanju Fullerovog pojma prava, "koji naglašava prvenstvo pravne djelatnosti nad pravnim pravilima", i zaključci na str. 520-558. o vrijednosti nalaza istraživanja u odnosu na jednostrane pristupe na tragovima Karla Marxa ili Maxa Webera.

105 E.g. *ibid.*, na str. 166. i d., o pravilu zapadnih i mnogih nezapadnih pravnih sistema da je osuđenoga na smrt dopušteno pogubiti samo ako je uračunljiv te o korijenu tog pravila u srednjovjekovnome kršćanskome naučavanju o grijehu, sakramentu pomirenja i čistilištu. Korisno je podsjetiti da je to pravilo kršćanskoga porijekla zadržano i u komunističkoj Jugoslaviji, kako to najbolje pokazuje poznati slučaj Andrije Artukovića (osuđen 1980-ih za zločine počinjene u II. svjetskom ratu, ali nije pogubljen jer je nakon pravomoćnosti presude nađen neuračunljivim).

106 Uzrok u smislu adekvatnog uzroka, koji je predmet istraživanja pravnika i povjesničara. v. поближе Stephen P. Turner and Regis A. Factor, *Max Weber: The Lawyer as a Social Thinker* (London: Routledge, 1994), na str. 119. i d.

107 U smislu Visković, *bilj.* 23, tč. 77.

108 U smislu *ibid.*

2.3.4. Fuller: upravljačko vođenje i pravo

Po Fulleru, razlika između ustavne demokracije i totalitarizma, koja je obilježila politiku i ekonomiju u 20. stoljeću, u velikoj je mjeri razlika između prava i, kako Fuller naziva njegovu modernu suprotnost, upravljačkog vođenja, koje je karakteristično za vojske i planska gospodarstva.¹⁰⁹ Potonja je pak razlika uspostavljana ne toliko različitim mjerilima, primjerice, u jednoj vrsti poredaka pravnima, a u drugoj političkima, koliko nepoštovanjem osam zahtjeva unutrašnjeg ćudoređa prava (v. tč. 2.1). Pritom su odlučujuće razlike između dva regulativna sistema u sljedećemu: pravila pravnog sistema uređuju prvenstveno odnose građanina s njegovim sugrađanima, a tek uzgredno građanina i vlasti, dočim napuci sistema upravljačkog vođenja uređuju prvenstveno odnose između podređenoga i njegovoga nadređenog, a tek uzgredno između podređenoga i trećih; u pravnom sistemu građanin koji poštuje pravo *slijedi* pravna pravila, dočim u sistemu upravljačkog vođenja podređeni *primjenjuje* pravila zato da postigne svrhu svoga nadređenog.¹¹⁰

Fuller napominje da su njegovi pojmovi dva regulativna sistema idealtipovi te da u zbilji postoji mnoštvo mješovitih, neodređenih i iskrivljenih oblika.¹¹¹ Uz to, treba voditi računa i o činjenici da su ti pojmovi nedorađeni, tako da nije posve jasno do koje se mjere mogu bez dopuna i izmjena primijeniti na razne sadašnje i nekada postojeće regulativne sistemi koji se uobičajeno drže pravnima. Tako valja pretpostaviti da Fuller nije doslovno držao da pravni sistem samo uzgredno uređuje odnose između građanina i države, jer bi u protivnom morao zaključiti da najveći dio kontinentalnoeuropskih pravnih sistema, u kojima država tradicionalno igra mnogo veću regulativnu ulogu od one koju igra u angloameričkima, naprosto nisu pravni sistemi.¹¹² Također, valja pretpostaviti da je Fuller vodio računa o povijesnim mijenama pravnih sistema te da bi, da se upustio u njihovu analizu, sam bio formulirao ili prihvatio idealtipove pojedinih faza pravnih sistema (e.g. prava u nastajućoj političkoj zajednici, u nastajućem trgovačkom društvu, u industrijskom

109 Izvorno: *the system of managerial direction*, Fuller, *bilj. 1*, na str. 207-213. v. i analizu sovjetskih marksističko-lenjinističkih teorija prava, te tajnosti kao bitne značajke prava u zemljama realnog socijalizma, u svjetlu Fullerove teorije u Padjen, "Socijalistička...", *bilj. 27*, str. 64-79.

110 *Ibid.*, na str. 207-208.

111 *Ibid.*, na str. 208. O idealtipu v. nar. Max Weber, "'Objektivnost' spoznaje u društvenoj znanosti i društvenoj politici", u Max Weber, *Metodologija društvenih nauka*, prij. (Zagreb: Globus, 1986), str. 21-84. i Barbara Saegesser, *Der Ideal-typus und der naturwissenschaftliche Modellbegriff* (Basel: Birkhaeuser, 1975).

112 V. e.g. Damaška, *bilj. 41*, o razlici između idealtipova reaktivne države i pravosuđa što rješava sporove među strankama (kojemu su bliski angloameričke države i pravosuđa) i idealtipova aktivne države i pravosuđa što provodi državnu politiku (kojemu su bliski kontinentalnoeuropske države i pravosuđa).

društvu i u složenom privredno organiziranom društvu).¹¹³

Uzme li se u obzir nedorađenost Fullerovih pojmova dva regulativna sistema, zanimljivo je da se ti pojmovi mogu bez bitnih dopuna i izmjena primjenjivati u analizi internacionalnog prava. Razlog je taj što ono udovoljava možda najvažnijem Fullerovom zahtjevu, a to je da uređuje u prvom redu odnose između pripadnika pravnog sistema, što su u internacionalnom pravu još uvijek prvenstveno države i njihove organizacije, a samo u ograničenoj mjeri pojedinci.¹¹⁴ Ono što internacionalno pravo čini veoma slabim pravnim sistemom, uvijek na rubu anarhije ili hegemonije velikih sila, činjenica je da u njemu ne postoji sud s nadležnošću da rješava sve sporove između država. Naime, Internacionalni sud, koji je jedan od glavnih organa Ujedinjenih nacija, rješava samo one sporove između država koje mu države u sporu povjere svojim ugovorom.¹¹⁵ Države rješavaju svoje sporove uglavnom drugim mirnim načinima, kao što su to u prvom redu pregovori, a potom posredovanje, mirenje, poravnanje i arbitraža.¹¹⁶ Uzme li se to u obzir, zanimljivo je vidjeti da klasični udžbenik diplomacije Rogera Fishera savjetuje da diplomati u rješavanju internacionalnih sporova slijede načela koja su u nekoliko ključnih pogleda gotovo veoma slična ili čak istovjetna Fullerovim zahtjevima unutrašnjeg ćudoređa prava (*comp. tč. 2.1*). Dovoljno je ovdje navesti samo najočitije podudarnosti. Tako Fisher savjetuje da protivniku treba dati ponudu koja mu je prihvatljiva sa stajališta njegovih moralnih uvjerenja i opravdana u očima trećih.¹¹⁷ te u skladu s internacionalnim pravom.¹¹⁸ Ti su savjeti istovjetni Fullerovom prvom zahtjevu da pravna pravila trebaju biti općenita te posljednjem zahtjevu da pravila trebaju jednako vrijediti za adresante i adresate. Fisherovi savjeti da protivniku treba dati vjerodostojnu ponudu i

113 Te tipove (pod nešto drugačijim nazivima) analiziraju Sidney Post Simpson and Julius Stone (eds.), *Cases and Readings on Law and Society*, 3 vols. (St. Paul ME: West, 1948).

114 Vladimir Đ. Degan, *Međunarodno pravo* (Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2000), na str. 219-224.

115 Države mogu ugovoriti nadležnost Internacionalnog suda na jedan od sljedeća tri načina: ugovorom unatrag, u pogledu već nastalog spora; ugovorom unaprijed, u pogledu svih sporova ili određene vrste sporova koji među njima mogu nastati; svaka država jednostranom izjavom o prihvaćanju tzv. fakultativne klauzule Statuta Internacionalnog suda, čime država prihvaća nadležnost Suda za rješavanje svih sporova ili određene vrste sporova između nje i svake druge države koja je dala istovrsnu izjavu.
Andrassy, *bilj. 39*, na str. 481-484.

116 *Ibid.*, gl. VIII. "Mirno rješavanje sporova", str. 457-477.

117 Roger Fisher, *International Conflict for Beginners* (New York: Harper, 1969), ch. 6 "Make the Most of Legitimacy", str. 128-150, nar. na str. 132., 135. i 142.

118 *Ibid.*, ch. 8 "Law and Legal Institutions May Help", str. 151-171.

vjerodostojnu prijetnju.¹¹⁹ odgovaraju Fullerovom zahtjevu konzistentnosti i, ponovno, posljednjem zahtjevu. Fisherov savjet da protivniku treba uputiti posebno određen prijedlog.¹²⁰ očito je ekvivalent Fullerovog zahtjeva da pravna pravila budu razumljiva.

Fuller sam kaže da je posljednji zahtjev unutrašnjeg ćudoređa prava najsloženiji te da nadležnost za njegovu provedbu ne mora biti povjerena samo sudovima, kao što je to slučaj u SAD-u. Štoviše, dodaje da i nije dobro da bude povjerena samo sudovima, jer na taj način uklanjanje zloupotreba vlasti ovisi o htijenjima i financijskim sposobnostima povrijeđenih stranaka, pa ističe skandinavskog Ombudsmana kao primjer institucije koja brzo reagira na temelju neformalnih zahtjeva.¹²¹ Međutim, napomena da nadležnost ne mora biti povjerena samo sudovima, jasno upućuje na to da u pravnom sistemu sudovi moraju imati prvenstvenu ili barem veoma utjecajnu ulogu u kontroli i uspostavljanju sukladnosti službenog djelovanja proglašenima pravnim pravilima. Prvo, zbog toga što je po Fullerovom razlikovanju pravnog sistema od sistema upravljačkog vođenja za prvi karakterističan minimum autonomije njegovih pripadnika, koji može postojati samo ako svaki pripadnik ima subjektivna prava (na život, slobodu, imanje itsl.) prema svakome, pa tako i prema državi, a njih može imati samo ako ih može autonomno zaštititi u pravnom postupku pred organom koji je neovisan o ostalim organima pravnog sistema. Drugo, zbog toga je po Fullerovom shvaćanju sukladnost službenog djelovanja proglašenim pravilima najsloženiji zahtjev unutrašnje ćudorednosti prava koji uključuje tumačenje prava, a ono može uspjeti samo u racionalnome pravnom postupku. Dakako, sudovanje je najracionalniji od svih pravnih postupaka te postupak koji jamči visok stupanj autonomije stranaka (v. tč.2.2). Regulativni sistem u kojemu sudovi nemaju utjecajnu ulogu u kontroli sukladnosti službenog djelovanja proglašenim pravilima nije pravni sistem, nego sistem upravljačkog vođenja, anarhija ili nešto četvrto.

Taj nalaz istovremeno otkriva i ulogu sudovanja u trajanju pravnog sistema. Za razliku od Kelsenove teorije, po kojoj pravni sistem traje, potpuno neovisno o tome kako se konkretizira sudskim presudama i drugim pojedinačnim pravnim normama, dotle dok god se njegov ustav mijenja po postupcima koje je sam propisao (v. tč. 2.3.1) te za razliku od Dworkinove teorije, po kojoj, možda, pravni sistem traje dotle dok god ga je moguće objasniti i razvijati istom teorijom (v. tč. 2.3.2), po Fulleru je trajanje pravnog sistema dijelom narušeno svaki put kad neki njegov pripadnik nema

119 *Ibid.*, na str. 112-123., 148.

120 *Ibid.*, ch. 2 "Give them a Yeasable Proposition", str. 15-26.

121 Fuller, *bilj. 1*, na str. 81-82.

mogućnost ili nema pravo da zaštiti neko svoje subjektivno pravo ili ne dobije pravno ispravnu zaštitu. Međutim, taj zaključak istovremeno implicira da po Fullerovoj teoriji, za razliku od Kelsenove, a možda i Dworkinove, nije moguće da regulativni sistem koji koliko-toliko poštuje zahtjeve unutrašnjeg ćudoređa prava odjednom nestane ili pak da odjednom nastane pravni sistem golim uspostavljanjem prvog ustava i provedbom njegovih zahtjeva podanicima na poslušnost. Napokon, iz Fullerovog stajališta da pravni sistem uključuje autonomiju, pa prema tome i subjektivna prava svojih pripadnika, slijedi da procjena da li je neki regulativni sistem uopće pravan i da li on već ili još postoji u danom trenutku u velikoj mjeri ovisi o tome na koji način procjena može utjecati na subjektivna prava potencijalnih pripadnika sistema koji imaju *bona fide* interes za ta prava. To praktično znači da procjena da li je neki regulativni sistem uopće pravni sistem ili je sistem upravljačkog vođenja ili pak bezvlade, treba polaziti od pretpostavke da je sistem pravan u svim pogledima osim u onima u kojima očito vrijeđa zahtjeve unutrašnjeg ćudoređa prava ili slična mjerila.¹²² To nadalje znači da u izboru između dva datuma prestanka jednog pravnog sistema (države) i nastanka drugoga, treba izabrati onaj koji više pogoduje subjektivnim pravima pripadnika oba, pa makar tako da za neke pripadnike bude mjerodavan jedan datum a za ostale drugi.

3. Rješenja i pouke

Rješenje "Problema kivnog doušnika" koje bi sam Fuller držao ispravnim moguće je izvesti iz pet prijedloga rješenja čitanih u svjetlu glavnih teza autorove *Ćudorednosti prava*.

Prvi prijedlog polazi od toga da je vladavina Crvenih košulja pravni poredak kao i bilo koji drugi, a velika diskrecija koju su u njoj imali suci uvjetovana je razlozima koji su moralno i ideologijski, ali ne i pravno važni. Stoga, po prvom prijedlogu, nema temelja za pravnu odgovornost kivnih doušnika.¹²³

Drugi prijedlog polazi od toga da vladavina Crvenih košulja uopće nije bila pravni poredak. Stoga bi ocjena da su doušnička djela bila krivična djela "uključivala toliko mnogo neprimjerenosti kao da pokušamo primijeniti pravne pojmove na borbu za postojanje koja se zbiva u džungli

122 Takvo je rješenje prihvatio čak i jugoslavenski komunistički Zakon o nevažnosti pravnih propisa donesenih prije 6. travnja 1941. i za vrijeme neprijateljske okupacije, donesen 1946. v. komentar Perić, *bilj.* 74, na str. 100. i d. Nažalost, taj vrlo poučni komentar izostavljen je iz Berislav Perić, *Struktura prava*, 12. izd. (Zagreb: Informator, 1994), na str. 84-88. i dr.

123 Fuller, *bilj.* 1, na str. 248-249.

ili pod površinom mora".¹²⁴ Tako, polazeći od pretpostavki koje su, slikovito rečeno, dijametralno suprotstavljene pretpostavkama prvog prijedloga, drugi prijedlog, upravo kao i prvi, zalaže se za to da pravni poredak ništa ne poduzme u pogledu doušnika Crvenih košulja.¹²⁵

Treći prijedlog odbija "ili-ili" pristup prva dva. Ocjenjuje da bi "izazvalo nepodnosiv kaos da se sve što se zbilo pod vladavinom Crvenih košulja proglasi pravno neutemeljenim".¹²⁶ Umjesto toga zalaže se za selektivan pristup, naime, da se kazne samo oni doušnici koji su doista bili kivni.¹²⁷

Četvrti prijedlog također odbija "ili-ili" pristup prva dva prijedloga, ali također i treći pristup, proglašavajući zalaganje za selektivni pristup "čistim crvenokošuljaštvom".¹²⁸ Stoga se četvrti prijedlog zalaže za to da se donese poseban zakon kojim će se urediti odgovornost kivnih doušnika.¹²⁹

Peti prijedlog odbija četvrti, jer se potonji zalaže za rješavanje problema donošenjem retroaktivnog zakona, kao što su to činile Crvene košulje. Po petom prijedlogu, nema potrebe da nova vlast traži bilo kakvo rješenje problema kivnih doušnika, jer je svrha krivičnog zakona osveta, a građani koji su bili žrtve kivnih doušnika ionako su već uzeli pravdu u svoje ruke.¹³⁰

Vjerujem da iz navedenih prijedloga, ako se čitaju u svjetlu glavnih teza *Čudorednosti prava* te analize Fullerove teorije u cjelini, napose njezinih implikacija za ocjenu kontinuiteta pravnih sistema, slijede idući zaključci, odnosno pravnoteorijske i pravno-političke pouke.

Prvo, Fullerovo stajalište da je pravo nastojanje da se ljudsko djelovanje podvrgne pravilima (v. tč. 2.1) te implikacije Fullerove teorije za ocjenu kontinuiteta prava (v. tč. 2.3.4) načelno su protivni radikalnim ocjenama da je neki regulativni sistem u cjelini nepostojeći ili pak da ne treba regulirati društvene odnose koji bez regulacije mogu ugroziti vrijednosti mira, sigurnosti, temeljnih subjektivnih prava pojedinaca itsl. Polazeći od tih stajališta, potpuno je neprihvatljiv peti prijedlog rješenja "Problema kivnog doušnika", a neprihvatljivi su i drugi te četvrti prijedlog ako pretpostavljaju da je vladavina Crvenih košulja bila u cjelini nepostojeći pravni poredak.

Drugo, Fullerovo naučavanje o unutrašnjoj čudorednosti prava te

124 *Ibid.*, na str. 249.

125 *Ibid.*, na str. 250.

126 *Ibid.*

127 *Ibid.*, na str. 252.

128 *Ibid.*, na str. 251.

129 *Ibid.*, na str. 252.

130 *Ibid.*, na str. 252-253.

izričito odbijanje analitičkoga pravnog pozitivizma (v. tč. 2.1, tč. 1) načelno isključuju prihvatljivost prvog prijedloga.

Treće, pod od Fullera zadanom činjeničnom pretpostavkom da su Ustav, Građanski zakon i Krivični zakon donesenih prije vladavine Crvenih košulja ostali na snazi i za te vladavine te pod daljnjom pretpostavkom da su ti akti sadržavali mjerila i za pravnu ocjenu djelovanja kivnih doušnika, najvjerojatnije je neprihvatljiv drugi prijedlog, jer pretpostavlja da pravni poredak za vladavine Crvenih košulja nije uključivao pravila po kojima bi kivni doušnici mogli biti pozvani na pravnu odgovornost, a neprihvatljiv je i četvrti prijedlog, jer pretpostavlja isto, kako to pokazuje zalaganje tog prijedloga za retroaktivno donošenje takvih mjerila.

Ako su izloženi izvodi ispravni, sa stajališta Fullerove teorije prihvatljivim može biti, ali i to isključivo po općem mjerilu koje sadrži, samo treći prijedlog. Po njemu, kivni doušnici (a i bilo koji drugi građani) u načelo mogu krivično odgovarati za zlodjela počinjena za vladavine Crvenih košulja (ili slične), ali samo za ona djela koja su u vrijeme kad su počinjena bila zakonom zapriječena kao krivična djela.¹³¹ Ako je djelo koje je netko od doušnika (ili bilo kojih drugih građana) počinio za vladavine Crvenih košulja narušilo pravni sistem ali u vrijeme kad je počinjeno nije bilo zakonom zapriječeno kao krivično, najveća je sankcija koja u nastajućoj ustavnoj demokraciji možda može biti izrečena počiniocu takvog djela privremena uskrata pasivnog prava glasa, tj. prava da bude biran za državnog dužnosnika.¹³² Ta sankcija može biti protumačena i opravdana kao posebna vrsta disciplinske odgovornosti, tj. kao odgovornost člana institucije (e.g. udruge, trgovačkog društva, parlamenta itsl.) za povredu vrijednosti ili pravila institucije u kojoj (odgovornosti) je krajnja i najveća sankcija isključenje iz institucije,¹³³ s tim da se u slučaju u

131 E.g. odredbom kao što je čl. 337. Kaznenog zakona, *NV* 110/97, koji regulira zloporabu položaja i ovlasti na sljedeći način: "(1) Službena ili odgovorna osoba koja s ciljem da sebi ili drugome pribavi kakvu imovinsku korist ili da drugome prouzroči kakvu štetu iskoristi svoj položaj ili ovlast, prekorači granice svoje ovlasti ili ne obavi dužnost, kaznit će se novčanom kaznom ili kaznom zatvora do tri godine." Nepotrebno je obrazlagati da bi se policijski doušnici optuženi za krivično djelo zapriječeno citiranom odredbom branili od njezine primjene na svoja kivna doušništva tvrdnjom da kao doušnici nisu bili niti službene niti odgovorne osobe.

132 To je bila svrha (u velikoj mjeri izjalovljena zadržošću dotadašnjih žrtava komunističke vladavine, ali i nepouzdanošću podataka u dossierima tajnih policija) lustracija u prvim godinama nekoliko postkomunističkih poredaka. Za Češku v. e.g. v. Cepl, "Ritual Sacrifices", *East European Constitutional Review*, vol. 1, no. 1 (1992), str. 24-26. Za Poljsku v. e.g.: W. Osiatinsky, "Agent Walesa?: A 'Grand-Scale Political Provocation' in Poland", *East European Constitutional Review*, vol. 1, no. 2 (1992), str. 28-30.; A. Rzeplinski, "A Lesser Evil: Attempting to Design a Fair Lustration Procedure", *East European Constitutional Review*, vol. 1, no. 3 (1992), str. 33-35.

133 V. ukratko I. Padjen, "Struktura pravne političke odgovornosti", *Naše teme*, god. 33, br. 5-6 (1989), na str. 1150. i d.

kojemu je riječ institucijom drži demokratski politički sistem, a sankcijom zabrana uključenja u taj sistem. Dakako, u uspostavljenoj ustavnoj demokraciji gubitak pasivnog prava glasa je teška sankcija, koja može biti izrečena samo za posebnu vrstu krivičnih djela ili je pak posljedica osude za teška krivična djela. Međutim, u nastajućoj ustavnoj demokraciji uskrata pasivnog prava glasa može biti opravdana kao privremeno produžavanje preddemokratske vladavine po kratkom postupku za one građane koji su posebno teškim djelima pridonijeli njezinom održavanju.

Vjerujem da navedene pravno-političke pouke mogu biti i okvir za objašnjenje dosadašnje tranzicije Hrvatske u vladavinu prava, pluralističku demokraciju i tržišno gospodarstvo od 1990. do danas. Naime hrvatski je pravni poredak i tijekom prvog razdoblja (1990-ih) i tijekom drugog razdoblja (2000-ih) tranzicije, usprkos očekivanjima velikog dijela javnosti te brojnim obećanjima vodećih političara i pravosudnih dužnosnika, slabo ili nikako reagirao na zatečene očite nepravde, pa čak i one koje su bile počinjene teškim povredama prava na snazi u vrijeme kada su počinjene (kao što su to do 1990. politički progoni počinjeni za komunističke vladavine, a nakon 1990. nasilne deložacije stanara iz stanova nekadašnje JNA,¹³⁴ protuustavna imenovanja sudaca¹³⁵ protuzakonito stjecanje imovine tijekom pretvorbe i privatizacije nekadašnjega društvenog vlasništva¹³⁶ i brojne druge teške povrede čovjekovih prava¹³⁷). Analiza Fullerove teorije o granicama prava pokazuju dvoje: da, protivno raširenom stajalištu (u Hrvatskoj, ali i u drugim modernim kulturama), postoji ne samo pravna mogućnost nego i pravna dužnost da se pravno sankcioniraju čak i ona zlodjela koja u vrijeme kad su bila počinjena nisu bila izrijeckom ili pak jasno pravno zabranjena te su sa stajališta tadašnje vladavine bila prešutno odobravana ili čak poticana; ali da pravne sankcije za takva zlodjela mogu biti samo relativno blage i uglavnom disciplinske.

134 E.g. Božidar Novak (ur.), *Deložacije u Republici Hrvatskoj: pravni, politički i socijalni aspekti* (Zagreb: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, 1994).

135 E.g. Ivan Zvonimir Čičak (ur.), *Kriza hrvatskog sudstva: nijekanje vladavine prava* (Zagreb: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, 1994).

136 Nar. Darko Petričić, *Kriminal u hrvatskoj pretvorbi* (Zagreb: Abakus, 2000).

137 V. nar. Hrvatski helsinški odbor: *dokumenti 1993.-2003.* (Zagreb: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, 2003.).

III. POIMANJA PRAVA I DRUŠTVA

3. PRAVO NA SJECIŠTU POLITIKE, EKONOMIJE I KULTURE

3. PRAVO NA SJECIŠTU POLITIKE, EKONOMIJE I KULTURE*

Dagu Strpiću

"Trebamo li još uvijek sveučilište?", pitao je još 1997., dakle prije početka Bolonjskog procesa, Dieter Simon, istaknuti pravnik i historičar, u to vrijeme predsjednik Berlinsko-bamberške (nekadašnje pruske) akademije znanosti, ranije direktor Max Planck instituta za europsku pravnu povijest i profesor Goetheova sveučilišta u Frankfurtu na Majni. Sam Simon odgovorio je: "Sveučilište nam je još potrebno kao ustanova visokog obrazovanja... Više ga ne trebamo kao *sveučilište*, jer su njegove naslijeđene *differentiae specifica*e u odnosu na visoke stručne škole (politehnike) – 'jedinstvo istraživanja i podučavanja' ili 'znanost kao način života' – isparile" (Simon, 1997: 11; više Schelsky, 1963). Našao je tek jednu iznimku, a to su znanosti o čovjeku, koje se doista njeguju prvenstveno na sveučilištu, no istaknuvši odmah da ono nije napravilo napredak niti u premošćivanju jaza između znanosti o prirodi i znanosti o čovjeku niti u povezivanju razmravljenih humanističkih i društvenih znanosti, "gdje su disciplinarne granice uglavnom proizvod povijesne slučajnosti i kontingentnosti" (Simon, 1997, 12; više: Becker, 1974). Štoviše, ustvrdio je da nema izgleda da preustrojavanje potonjih pod nadimkom "kulturalna znanost" stvori novu paradigmu sposobnu da poveže filologijsko-historijske discipline, koje su u Prvome svjetskom ratu izgubile svoje prvenstvo među znanostima, i teorijske društvene znanosti, koje su uslijed propusta da predvide pad Berlinskog zida 1989-1990. kažnjene gubitkom statusa objašnjavajućih znanosti (Simon, 1997: 12).

1.1. Problemi i njihovo rješavanje

Simonov odgovor potiče dva pitanja ključna za ovu studiju. Prvo, jesu li društvene i humanističke znanosti međusobno toliko znanstveno (teorijski, metodski, logički, pojmovno ili sl.) povezane da je toj povezanosti doista neprimjerena njihova institucionalna rascjepkanost na današnjim sveučilištima? Drugo, koji je odnos između pojedine društvene ili humanističke znanosti, nar. pravne ili političke znanosti, i *studium generale*,

* Predano na objavu 10. veljače 2011., objavljeno kao "Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture (I.): u klasičnom ključu", *Politička misao*, god. 47, br. 4 (2010), str. 108-134; predano 1. svibnja 2011., objavljeno kao "Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture (II.): u modernom i u suvremenom ključu", *Politička misao*, god. 48, br. 1 (2011), str. 7-38. Prinos znanstvenoistraživačkom projektu "Pravni sistem: temeljni problemi" koji je poduprlo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske. Autor zahvaljuje prof. dr. sc. Zoranu Pokrovcu i prof. dr. sc. Dragutinu Laloviću na korisnim primjedbama u vezi s nacrtom studije.

tj. u srednjem vijeku teologijskih i logičkih ili filozofijskih (Maierù, 1994: 8), u prosvjetiteljstvu filozofijskih (nar. Schelling, 1802: Kap. 3; Schelsky, 1963: 70 i d.), a nakon Drugoga svjetskog rata filozofijsko-humanističkih i socijalnoteorijskih temelja jedinstva znanosti (*ibid.*: 246 i d.), primjene te znanosti (e.g. u istraživanju stanja i uzroka korupcije u hrvatskoj državnoj upravi koja završava prijedlogom općih mjera za njihovo prevladavanje), i s tom znanosti povezanih struka (e.g. onih suca, diplomata ili računovođe, koji primjenjuje apstraktno znanje u rješavanju konkretnih problema)? Složenost tih pitanja pokazuje se kad se zaoštre sljedećim potpitanjima: koje su to bile *differentiae specifica* visokih stručnih škola i sveučilišta kad su od četiri najstarija fakulteta koja tvore sveučilište (e.g. De Ridder-Symoens, 1996: 155 i d.) najmanje dva, tj. medicina i pravo (a na neki način i teologija) obrazovala buduće stručnjake, a samo jedan, tj. filozofski, nije, a nerijetko je bio predstudijem preostalih triju fakulteta? (e.g. Di Simone, 1996: 289); je li nosivi sastojak sveučilišta u smislu koji podrazumijeva Dieter Simon - uz onaj nedvojbeni, a to je stjecanje znanstvenih znanja iz određene znanosti, kao što je to pravna znanost, na način na koji ih stječu znanstvenici, tj. znanstvenim istraživanjem (Schelsky, 1968; Padjen/Pokrovac, 2008) - *studium generale* i/ili odijeljenost od ostručavanja? Drugačije rečeno, dovodi li do "isparavanja" sveučilišta nestanak *studium generale* za *Brodgelehrte*, tj. za općeobrazovane (Schiller, 1789) i/ili uvođenje ostručavanja za *Brotgelehrte*, tj. za izobražene za zarađivanje kruha svagdašnjeg (Schelling, 1802: pogl. 3)?

Gornja su pitanja ključna za ovu studiju zbog dva razloga. S jedne strane, iako si hrvatski pravni fakulteti nisu ta pitanja izrijeком postavljali tijekom proteklih desetljeća, djeluju tako kao da su na njih odgovorili na određeni način, kao što to pokazuje činjenica da hrvatski pravni studiji uključuju u sve većoj mjeri ostručavanje u pravu, putem vježbi, klinika i simuliranih suđenja (nar. PFSR/ISS, 2011; PFSZ/DS, 2011), a istovremeno ponovno postaju i studijima državoslovnih, tj. političkih i drugih društvenih te čak humanističkih znanosti (*comp.* Strpić, 2008: 96), ponajprije obnovom studija uprave unutar pravnih fakulteta (nar. PFSR/SS, 2011), no također i vraćanjem studija filozofije prava i uvođenjem sociologijskih teorija prava u studij prava (nar. PFSR/ISS, 2011) te u internacionalnim razmjerima inovativnim istraživanjem i podučavanjem prevođenja jezika prava (Šarčević, 2011). S druge, samo je prvo od dva pitanja, i to dijelom, raspravljano u nedavnim hrvatskim raspravama o politologiji (Kasapović, 2007, 2008; Strpić, 2008a, 2008b, 2009a; Lalović, 2008, 2009a, 2009b), iako je odnos politologije kao znanosti i politologije kao struke, bjelodano, mnogo veći izazov od odnosa pravne znanosti i pravne struke.

Raniji radovi ovog autora nastojali su odgovoriti na postavljena (ili na barem njima veoma bliska) pitanja u pogledu odnosa karakteristično pravnih, moralnih i sociologijskih istraživanja te pokazati da su ta pitanja središnji problemi metodologija ne samo pravnih nego i drugih društvenih istraživanja (nar. Padjen 1984, 1987a, 1987b, 1987c, 1988a, 1988b, 1988c, 1991, 1996, 1997, 2001, 2010). Ovaj prinos pokušat će pokazati da su ti isti - ili barem njima veoma bliski - problemi središnji također istraživanjima politike, ekonomije i kulture. U tu svrhu korisno je jasno odrediti problem ove studije sljedećim pitanjem: Kako se pravo kao skup mjerila djelovanja i način rasuđivanja odnosi prema politici, ekonomiji i kulturi?

1.2. Svrhe i hipoteze

Pristup je problemu zauzet u ovoj studiji - uslijed razloga izloženih ranije (Padjen, 1991) - praktički i instrumentalan radije nego teorijski i sam sebi svrhom. Cilj je ocjena predmeta istraživanja radi olakšavanja njegove promjene prema temeljnim vrijednostima istraživanja. S obzirom na to da su te vrijednosti postulirane stipulativnom definicijom prava (2.1. dio), koja implicira odnose prava prema politici, ekonomiji i čak kulturi, može izgledati da pristup ne rješava problem, nego ga nedopustivo trivijalizira. Zagovarani pristup ipak može biti valjan ako je stipulirana definicija prava dovoljno integralna, tj. uključiva. U tu svrhu studija pokušava povezati u stipuliranu definiciju prava tri velike filozofijske tradicije, koje su još uvijek nosive - i utoliko ključevi - za suvremene doktrine i kulture (2.2. dio). U klasičnom (ontologijskom) ključu pravo je poimano kao ustanovljujuća i ispravljajuća strana cjeline sastavljene od politike, ekonomije, prava i religije - potonje kao središta kulture (3. dio). U modernom (epistemologijskom) ključu ideje prava su u rasponu od poimanja da pravo ustanovljuje moderne društvene sisteme i prema tome je nezaobilazno sredstvo za identifikaciju modernih društvenih pojava do teorija da je pravo, podjednako kao i politika, ekonomija i kultura, pojava svediva na svoje prirodne uzroke (4. dio). U suvremenom (jezičnom) ključu, pravo, koje ustanovljuje čak religiju, može biti shvaćeno samo iz kulture - uključivši politiku i ekonomiju - u koju je utkano (5. dio). Tri se tradicije najznačajnije razlikuju u pogledima na dodir razuma i djela. Za razliku od klasične tradicije, koja priznaje da razum može upravljati djelovanjem, razum i djelo su u epistemologijskom ključu odvojeni logičkim jazom, dočim su u lingvističkom ključu jedva razlučivi. Trostruko rješenje problema istraživanja povećava kako heurističku tako i praktičnu vrijednost stipulirane definicije prava. Integrirajući raznorodne tradicije, definicija služi integritetu pluralističkoga pravnog poretka, tj. postizanju postuliranih temeljnih vrijednosti unutar granica prava (*comp.* Dworkin, 1986: 95-96

i d.). Međutim, pristup zauzet u studiji, iako više uključiv od strančarskih pristupa, još uvijek je samo jedan od pristupa, koji je u posljednjoj crti također neizbježno strančarski. Štoviše, gledan iz kulture koja nije integrirana definicijom, parohijalan je ili čak neprijateljski (6. dio).

U mjeri u kojoj ova studija uspije, mogla bi poslužiti kao doprinos obnovi hrvatskih pravnih fakulteta i studija i kao državoslovnih, tj. društvenoznanstvenih; te kao priznanje dugogodišnjim nastojanjima Daga Strpića da poveže istraživače različitih znanosti u *Studentskom listu* i Slobodnom sveučilištu istraživača (1970-1971), u Centru za društvene djelatnosti SSOH, nar. u časopisu *Pitanja* i listu *Polet* 1970-ih, u časopisu *Naše teme* krajem 1980-ih, u Hrvatskoj udruzi za društvene i humanističke znanosti početkom 1990-ih te u programima studija politologije izrađenima 1993-1995. i izvođenima od 1998. do 2005. od Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

2.1. Pravo kao sredstvo

Iako ova studija pretpostavlja da je kritika esencijalizma (e.g. Popper, 1962: II. 9-21; Robinson, 1950: 153-156, 162-165) u definiranju u značajnom dijelu promašena (Padjen, 1988d: 9-19 i d.), tvrdnja da je određena definicija prava ili politike ili sl. istinita nije dokaziva, pa je stoga u definiranju prihvatljiv samo konvencionalizam ili nominalizam, tj. uvjerenje, odnosno očekivanje da su definicije ili opisi ili propisi upotreba riječi (Petrović, 1977: 138; e.g. Robinson, 1950: 1-7 i d.). Definicije koje su opisi, tzv. leksikalne definicije, istinite su ako se slažu s upotrebom koju opisuju (*ibid.*: 35-41). Definicije koje su propisi nemaju istinosnu vrijednost, nego valjanost, a valjane su ako se temelje na višem propisu, tj. višem pravilu, načelu ili vrijednosti (*ibid.*: 59-65). S obzirom na to da nakana ovog rada nije da bude leksikografski, stipulira definiciju prava koja može u najvećoj mjeri služiti određenim vrijednostima, no njih i ne pokušava opravdati, nego ih postulira, s jedne strane zbog toga što su dijelom interesne i sporne, a s druge zbog toga što će te vrijednosti, iako postulirane, ipak biti barem dijelom opravdane, i to, ponajprije, sastavom prava kako je ono stipulirano i, potom, cjelokupnom argumentacijom ovog prinosa (5. dio).

2.1.1. Zapadno pravo

Zapadno pravno nasljeđe prva je postulirana temeljna vrijednost. Određena je u dva pogleda. S jedne strane, uključuje poredak, što znači da isključuje poimanje prava kao nereda, tj. kao društvenog djelovanja koje uopće nije u skladu s vrijednostima kao što su mir, sigurnost, pravednost te potpunost, određenost i sukladnost s nekim propisima (e.g. Visković, 1981:

137-154; Perenič, 1981: 29-88). S druge, uključuje pravničko pravo, što znači da u slučaju sumnje ima sadržaj koji je dovoljno obuhvatan da uzme u obzir shvaćanja prava koja imaju profesionalni pravnici kako u romansko-germanskim tako i u angloameričkim pravnim porecima. Tako određeno, zapadno pravno nasljeđe nije isključivo, pa čak niti prvenstveno politička koliko spoznajna vrijednost. Onaj koji definira pravo mora tu vrijednost prihvatiti zato da bi njegova definicija bila uopće definicijom prava, po onom istom obrascu po kojemu se antropolog mora s vračem složiti da potonji kolje kokoš (bez obzira na to što vrač to objašnjava kao zazivanje kiše, a antropolog kao jačanje plemenskih veza), jer u protivnom antropolog i vrač neće objašnjavati isti predmet (Thomas, 1979: 95). Tako i onaj koji definira pravo treba uzeti u obzir da je pravo poredak onako kako ga shvaćaju zapadni profesionalni pravnici, čak ako mu je hipoteza znanstvenog istraživanja da je pravo zapravo nered (e.g. Sampford, 1989), a pravničko umovanje ideologija (e.g. Joerges i Trubek, 1989), pa mu je politička svrha promjena koja uključuje plan, poput urotničkoga u Shakespeareovu *Henriku VI*, dio 2:73, *The first thing we do, let's kill all the lawyers*. (cit. Wilensky, 2002: 475).

2.1.2. Čovjekovo dostojanstvo

Prinos postulira kao drugu temeljnu vrijednost onu koju su preporučili Harold Lasswell i Myres McDougal, a to je temeljna vrijednost čovjekova dostojanstva ili slobodnog društva, koja uključuje "zahtjeve za većim stvaranjem i većim dijeljenjem svih drugih vrijednosti te prednost uvjeravanja pred prinuđivanjem" (nar. 1992b: 377-378).¹ Te su vrijednosti ili istovjetne ili sukladne, na jednoj strani, vrijednostima socijalne demokracije (Meyer, 2005; McCormick, 1982) i, na drugoj, suvremenog katolicizma (Granfield, 1967: 380-383). Socijalna demokracija, kao inačica liberalne demokracije, razlikuje se od libertarijanske demokracije, kao druge inačice, time što polazi od

pretpostavke da sloboda uključuje mogućnost da se autonomno prihvati plan života, koja se može zbiti samo kad konkretne okolnosti osobnog života nisu takve da same po sebi isključuju mnoge izbore. Da bi sloboda u tom smislu bila smislena, svaka osoba mora imati pravo na društvena dobra koja omogućuju slobodu djelovanja (Meyer, 2005: 592).

1 McDougalova politička orijentacija (koja ne smije biti pomiješana s njegovom vanjskopolitičkom orijentacijom) ovjekovječena je njegovim udžbenikom McDougal and Huber, 1948, koji je u dvije američke države, Teksasu i Washingtonu, bio osumnjičen da krši Ustav SAD-a time što zagovara planiranje. Macdonald, 1999: 67.

Dočim je temeljna *pretpostavka* vrijednosti čovjekova dostojanstva ili slobodnog društva vjerojatno prihvatljiva većini politički osviještenih državljana suvremenih zapadnih zemalja te rastućem broju nezapadnih, a socijalna demokracija im je jednako legitimna kao i libertarijanska, ovdje zagovarana konkretizacija socijalne demokracije u današnjim uvjetima teško da može biti prihvatljiva imućnim libertarijancima, pogotovo onima iz vrha današnje "financijske industrije". Naime, kao konkretizacija zagovara se oslobođenje politike od ekonomije, nar. od trgovačkih društava, po uzoru na odvajanje države od crkve, radi omogućavanja, s jedne strane, liberalne demokracije i, s druge, ekonomskog razvoja. Ta je vrijednost postulirana zbog uvjerenja, koje je moguće poduprijeti mnoštvom dokaza, da imućni, naročito trgovačka društva, imovinom do te mjere utječu na političare i politiku da su se najveće i najutjecajnije zapadne države pretvorile u plutokracije, a dobrim je dijelom uslijed toga (iako i zbog sklonosti većine stanovnika da se ponašaju kao potrošači, a ne kao državljani; *e.g.* Reich, 2007) došlo do tako velikih razlika u bogatstvu između malobrojnog imućnog sloja i ostatka stanovništva da su potonji postali kreditno nesposobni i time onesposobili ne samo nacionalna gospodarstva nego i svjetsko gospodarstvo u cjelini (Reich, 2010). Zbog toga je oslobođenje politike od ekonomije moguće samo tako da se ograniče ili ukinu brojna prava gospodarskih pravnih subjekata, naročito čovjekova (sic!) - kolokvijalno ljudska - prava trgovačkih društava i drugih pravnih osoba, te da se uspostave institucije i mehanizmi preraspodjele imovine u korist onih koji žive od rada (*v. dalje e.g.* Strpić, 2009b).

2.1.3. Pravo kao politička institucija

Definicija koja propisuje zato da bi izrijeком služila političkoj svrsi sama je političko sredstvo, pa dakle i dio politike, a to je, dakako, i ono što se definira, tj. *definiendum*, što je ovdje pravo, a po istom obrascu mogu biti ekonomija i kultura i malne bilo koja druga društvena pojava. Tako ova studija, tek što je započela, već rješava sve svoje probleme onako kako ih je već riješio premnogi političar (a i politolog), naime tako da je sve odredio kao politiku, pa su stoga i političko umijeće i politička znanost sasvim dovoljni za rješavanje svih - dakako: političkih - problema. Takvo rasuđivanje nije toliko pogrešno koliko je nepotpuno, u, po prilici, tri pogleda. Prvo, konvencionalizam u definiranju uključuje mogućnost definiranja pojedine riječi, u pravilu ne i njezina konteksta, a ni u kojemu slučaju čitavog jezika kojem riječ pripada. Stoga nije jednako ispravno definirati, primjerice, zakon kao, prvo, "odredb(u) razuma u vidu zajedničkog dobra, koju proglašava osoba zadužena da se brine za zajednicu" (Akviski, 1990: pit. 90., čl. 4.); drugo, "za svakog podanika ona pravila koja mu država nalaže riječju, pismenim ukazom ili drugim

dostatnim znakom volje, da ih koristi u razlikovanju pravoga i krivoga, to jest onoga što je protivno i što nije protivno pravilu" (Hobbes, 2004: 26, 4); i, treće, "ples malenih zelenih nosoroga na kiši". Nije zbog toga što je svrha definicije, kao i bilo kojega drugog dijela jezika, općenje radi razumijevanja i čak sporazumijevanja, a to će unutar postojeće zajednice govornika (barem u Hrvatskoj, Europi i Americi) do neke mjere uspjeti osobama koje definiraju zakon na prvi ili drugi način, a neće osobi koja ga definira na treći način, i to ne samo zbog gore spomenute potrebe da ima početnu zajedničku identifikaciju predmeta s profesionalnim pravnicima, nego već zbog toga što onaj tko definira zakon kao "ples..." neće uspjeti govoriti o zakonu ili bilo čemu bliskom zakonu (da se "ples" te "maleni zeleni nosorozi na kiši" i ne spominju) sukladno svojoj definiciji zakona. Drugo, definicija po kojoj je pravo sredstvo i dio politike ne određuje niti približno dovoljno što je to politika sama. Treće, definicija po kojoj je pravo sredstvo politike, pa time i dio politike, još ne određuje dovoljno samo pravo, primjerice, kakav je ono dio politike, je li i nešto različito od politike, koja svojstva pravo mora imati da bi bilo sredstvom politike, ograničava li kao sredstvo svoju svrhu itd.

Pravo kao politiku moguće je pojmiti, a onda i izučavati, na način na koji se nacionalna politika poima i izučava u današnjoj poredbenoj političkoj analizi (Kopstein/Lichbach, 2000), koja je po autoritativnoj ocjeni "kraljica politologije" (Kasapović, 2004: 10), naime kao određenu interesima ili identitetima ili institucijama (Koopstein/Lichbach, 2000). Analiza utemeljena na interesima usredotočuje se na materijalnu dobrobit izvedenu iz ekonomskih tržišta (*ibid.*, 11); analiza utemeljena na identitetima usredotočuje se na kulturu, tj. na uvjerenja i vrijednosti po kojima ljudi često određuju drugačije čak svoje materijalne interese (*ibid.*, 12); treća vrsta analiza usredotočuje se na političke institucije, koje ovlašćuju jedne skupine, a obuzdavaju druge i time preoblikuju interese i identitete u javne politike (*ibid.*, 18).

Takvo, trodijelno poimanje prava kao politike već je na prvi pogled slično, a možda čak istovjetno integralnom poimanju prava, tj. poimanju prava kao sastavljenog od pravnih normi, pravnih vrijednosti i društvenih odnosa, koje je, slijedeći učenja pravnih mislilaca u širokom rasponu od Savignya (nar. 1840), Gurvitcha (nar. 1935) i Radbrucha (nar. 1973) do Cossia (nar. 1963; v. Visković, 1990), u hrvatsku i jugoslavensku pravnu misao unio Nikola Visković (1976: 47-74). Vjerojatno i zbog toga što su put za integralno poimanje prava pripremili Natko Katičić (1928) i Berislav Perić (1964: 1-2) te zbog toga što je koincidiralo s drugim utjecajnim poimanjima prava (nar. Fuller 1967; Padjen, 1976, 1977), a čini se i s Ulpijanovom odredbom *ius est ars boni et aequi*, tj. da je pravo nauk o dobrom i pravičnom (Digesta

1,1,1, pr.; Petrak, 2009), ubrzo je postalo prihvaćeno od svih danas aktivnih hrvatskih teoretičara prava (v. Pojam prava, 2009).

Na istom pravcu, pravo je ovdje pojmljeno kao jedinstvo pozitivnih pravnih mjerila (pravila, vrijednosti i načela te skupova mjerila kao što su pravne ustanove, grane, područja i sistemi, no s težištem u pravilima, tj. normama), izvanpozitivnih pravnih mjerila (od pozitivnih do onih za koja se možda može držati da su obvezatna za sva razumna bića kao razumna bića, tj. da su prirodni zakon, no s težištem u vrijednostima) i njihova socijalnog konteksta (društvenih odnosa, tj. djelatnika i djelovanja, s naglaskom na kvalifikaciji odnosa na temelju mjerila i na funkcioniranju odnosa kao mjerila, i to ne samo društvenih odnosa u cjelini kao "prirode stvari", nego i pojedinih njihovih sastojaka, nar. svojstava djelatnika kao kreposti, odnosno vrlina, e.g. "dobrog privrednika" ili, naprosto, "suca"). Izloženo poimanje razlikuje se od Viskovićeva u najmanje tri pogleda. Prvo, ovdje se drži da su pravne norme/pravna pravila samo jedna vrsta pozitivnopravnih mjerila, a da su druge vrste pravnih mjerila vrijednosti, načela (kao svojevrsni križanac pravila i vrijednosti) i vrline ili kreposti te skupovi pravnih mjerila, kao što su to, naročito ustanove, grane, područja i sistemi. Drugo, drži se da sva ili gotovo sva ta mjerila, a ne samo vrijednosti, mogu biti i izvanpozitivnopravna (običajna, moralna ili sl.). Treće, za pravno važne društvene odnose bitno je da su kvalificirani pravnim mjerilima te da sami mogu funkcionirati kao takva mjerila.

Kako to već pokazuje ocjena da je Carl Fridrich von Savigny (1840), možda najveći pravnik modernog doba (v. Rueckert, 1984), začetnik integralnog poimanja prava, to je poimanje vjerojatno jedino zadovoljavajuće kako za stvaranja i primjene prava tako i za spoznaju prava. Sklonost mnogih pravnika praktičara (sudaca, upravnika, gospodarstvenika, odvjetnika itsl.) da pravo shvaćaju mnogo uže, tj. kao, u najboljem slučaju, jednu od strana ili dimenzija prava pojmljenog integralno, i to u pravilu legalistički, naime kao skup društvenih normi sankcioniranih monopolom prinude (v. Visković, 1976: 35-38), objašnjiva je na dva načina. Prvi je tehnički, a to je svođenje složenosti radi lakšeg rješavanja praktičnih pravnih problema. Drugi je ideologijski, a to je prikriivanje moralnih, političkih, ekonomskih i može bitno drugih problema u primjeni i spoznaji prava.

Integralno poimanje prava, baš kao i njemu slično ili istovjetno poimanje politike, nije teško sročiti. Mnogo je teže odrediti značajke svakoga od sastojaka prava (pozitivnopravna i izvanpozitivnopravna mjerila te društvene odnose; interese, identitete i institucije) i, što je isto, njihove međusobne odnose. To zbog toga što pravo, odnosno politika nije neka vrsta

Legolanda koji se sastoji od unaprijed zadanih sastojaka povezivih u sve veće cjeline kojima se sastojci ne mijenjaju. Za razliku od Legolanda pravo je, kako god bilo pojmљeno, cjelina koja je istovremeno i određena sastojcima i određujuća za njih te, što je vaţnije, suodređuje sve veće i više cjeline čiji je dio te je od svake od njih i sama suodređena, a svaka od tih cjelina, počevši sa samim pravom, u zapadnoj se misli u velikoj mjeri sastoji od pretpostavki, često više prešutnih nego izričitih, koje su filozofijske. Sastoji se i od drugih pretpostavki, naročito stilskih i religijskih, no one nadilaze ovaj prinos.

2.2. Filozofijske pretpostavke

Za razliku od hrvatskih rasprava o naravi prava i pravne znanosti (nar. Visković 1976; Padjen, *e.g.* 1984; Pokrovac, 1995; Padjen/Matulović, 1996), rasprave o naravi politike i politologije vođene posljednjih godina u Hrvatskoj posvetile su premalo pozornosti pretpostavkama filozofijskih nasljeđa na kojima su formulirana raspravљanja poimanja politike i znanosti o njoj (*e.g.* Kasapović, 2007).² Tako Zvonko Posavec (2008), koji je od istaknutog filozofa postao istaknutim politologom, u prikazu njemačke rasprave o državi kao predmetu pravne znanosti i socijalne znanosti propušta ne samo da podrobno analizira ključne prinose raspravi (Kelsen, 1928; Weber, 1977: nar. "Pravni poredak i privredni poredak", 251-259) nego i, mnogo vaţnije, da primijeti kako je velik dio te rasprave vođen na često nerazjašnjanim i, vjerojatno, nesumjerљivim pretpostavkama. Naime, neki su prinosi (nar. Weberov i Kelsenov) toj raspravi pisani s manje ili više izričitih, međusobno sukladnih i dosta strogo slijedeњih pretpostavki novokantovske filozofije, pa je po tim prinosima država kao predmet spoznaje određena naćinom spoznaje kao skup normi, odnosno vrijednosti, tj. logićki predmet, ili kao skup predodţaba normi, tj. psihosocijalni predmet (poblіže 4. dio). Na tim pretpostavkama Kelsen mora zakljućiti da je država, koja je za njega istovjetna s pravom, normativni poredak, jer neodređeno mnoštvo raznorodnih predodţaba nije moguće svesti na zajednićki nazivnik (osim, moţda, na durkheimovskim pretpostavkama, Katićić, 1928; Padjen, 1984) prije nego što se država pojmi kao logićki predmet. Nasuprot tome, neki su drugi prinosi pisani na nejasnim pretpostavkama, pa predmete određene od drugih autora naćinom spoznaje reinterpetiraju tako kao da su određeni ontologijski. Tako, slijedeći Carla Schmitta (*e.g.* 1963: 121 i d.), Josef Isensee (2004: 29-30) ne nalazi opravdanje

2 Veći interes hrvatskih pravnika za pretpostavke poimanja prava nije posljedica boljeg filozofijskog obrazovanja, nego potrebe da se, u mjeri u kojoj je to moguće, u pravnoj praksi, pa stoga i u pravnoj znanosti vodi raćuna o svakome utjecajnijem shvaćanju prava. Ta potreba objaњjava otvorenost hrvatskih teoretićara prava analitićkoj filozofiji kao mogućem okviru izgradnje teorije pravne znanosti.

države u Kelsenovoj temeljnoj normi (e.g. Kelsen, 1967: 201 i d.), nego u metajuridičkoj volji, tj. u nečemu što je s Kelsenova stajališta nespoznatljivo, a, po svemu sudeći, tako je i u angloameričkoj filozofiji jer se u njoj volja već dugo i ne spominje (e.g. *Encyclopedia of Philosophy*, 1967), osim sasvim iznimno i samoreferentno (O'Shaughnessy, 1980, 1995). Zanimajući metodologijske pretpostavke rasprave koju prikazuje, Posavec ocjenjuje pravnoznanstveno poimanje države kao normativnog poretka, naročito ono Kelsenovo, kao nerazložno jednostrano, a rješenje te jednostranosti traži u Jellinekovu poimanju države kao fakticiteta i normativnosti, ne primjećujući da je Kelsenovo poimanje dorada Jellinekova (v. Koch, 1977).

Kao što su to gornji primjeri pokazali, nastojanje da se pojmi pravo i odnosi prava, politike, ekonomije i kulture te time uspostavi temelj pravne znanosti (a vjerojatno i nastojanje da se pojme politika, ekonomija i kultura te time uspostave temelji znanosti o tim predmetima) pretpostavlja rješenje niza problema kojima je zaokupljena u prvom redu filozofija, barem ona zapadna. Među tim problemima nedvojbeno su nezaobilazni, među ostalim, sljedeći: odnos pojmovnog i iskustvenog; odnos jezika i svijeta; odnos bitka i trebanja; priroda definicije; prirode objašnjenja i opravdanja. Nastojanje da se pojmi pravo i njegovi odnosi pretpostavlja te probleme na barem dva načina. Prvo, nije moguće odgovoriti na pitanja kao što su "Što je to pravo?" a pritom ne kazati, izrijeком ili šutke, tj. pomisliti, nešto o riječi "pravo" i/ili o pojmu pravo i/ili o predmetu pravo. Drugo, nije moguće dati odgovor na takvo pitanje a pritom ne kazati, izrijeком ili šutke, tj. pomisliti, nešto o, primjerice, pravnim pravilima kao "trebanju" i o prirodnim uvjetima ljudskog djelovanja kao "bitku".

Ova studija polazi od uvjerenja da ne postoji jedno istinito rješenje bilo kojega od tih problema, nego da u zapadnoj filozofiji postoji više rješenja svakog od njih te da različita rješenja istog problema možda nisu međusobno do kraja usporediva jer svako pripada filozofijskom nasljeđu koje je možda nesumjerljivo sa sličnim nasljeđima (*comp.* Kurelić, 2002: 187-194). Prikaz je i analiza tih nasljeđa zadaća "čiste" filozofije, pa je tako izvan dometa ovog prinosa. No da bi on uopće mogao biti izveden, mora izabrati ona nasljeđa koja su mu važna te odrediti okvire unutar kojih se sa svakoga od izabranih nasljeđa uobičajeno (a možda i nužno) rješavaju gore navedene problematike. Ovdje je izbor između nasljeđa učinjen u skladu s nalazom "(u) filozofiju prava onaj tko je za nju zainteresiran može ući samo kroz vlastitu filozofskopravnu tradiciju, jer mu jedino ona može ponuditi vezu ne samo s filozofskim kontekstom nego i s pravnim i društvenim kontekstom unutar kojega filozofski iskazi o pravu (i pravnoj znanosti) za njega mogu imati smisao" (Padjen, 1988:

153-154). U skladu s tim nalazom, u današnjoj hrvatskoj pravnoj i socijalnoj filozofiji nađena su i izabrana kao njoj najvažnija tri nasljeđa, a to su klasično, moderno i suvremeno, s tim što je unutar posljednjega izabrana filozofija svakodnevnog jezika kao smjer unutar analitičke filozofije.³ Pritom će svako nasljeđe biti prikazano samo u mjeri u kojoj je za izvedbu prinosa nužno, a to znači fragmentarno.

Svako od tih nasljeđa i svaki sastojak svakoga od njih ovdje je konstruiran kao idealtip u smislu Weberove metodologije, tj. kao pojam koji je informiran, ali nije određen zbiljom (Weber, 1986), pa stoga nije niti istinit niti neistinit, nego je spoznajno koristan za istraživanje zbilje jer omogućuje da se pojave u zbilji opišu i objasne te međusobno usporede (Padjen, 2010b). Tako su prikaz i analiza filozofijskih nasljeđa koji slijede i po načinu i po sadržaju ne samo filozofijski (pojmovni?) nego i sociologijski (iskustveni?). Time se hoće kazati dvoje: prvo, po prikazu određeni sastojci pripadaju određenom nasljeđu, a razlog zbog kojega pripadaju može, ali ne mora biti logička ili slična nužnost (e.g. u onom smislu u kojemu iz $5 + X = 7$ nužno slijedi $X = 2$), nego vjerojatnost da se oni u tekstovima koji su predmet istraživanja pojave zajedno; drugo, za sastojke koji ne pripadaju nužno određenom nasljeđu možda jest, a možda i nije moguće naći uvjete pod kojima mogu biti povezani sa sastojcima drugih nasljeđa (e.g. kao što za sastojak Y u $5 + Y + N = 12$ nije moguće naći vrijednost N), pa je tako povezivanje, primjerice, konvencionalizma u definiranju i prirodnog zakona u poimanju odnosa bitka i trebanja možda u svakom mišljenju, pa tako i u svakome filozofijskom nasljeđu, kategorijalna pogreška poput zbrajanja krušaka i jabuka; a možda je samo stilska rogovatnost s određenoga filozofijskog nasljeđa kao kulture, ili čak svih njih zajedno kao dijelova zapadne filozofije, odnosno zapadne kulture.

U skladu s uobičajenim uvodima u filozofiju i historijama filozofije (e.g. Wuchterl, 1977: 314-330), Le Roy Finch (1977: 239-251) u svom prikazu mjesta koje zauzima misao Ludwiga Wittgensteina daje prikaz triju "zaokreta" u povijesti zapadne filozofije, po kojemu se svaki "zaokret" zbio tako da je prije svakog nađena nova metoda filozofiranja, koja je odredila novu središnju filozofijsku disciplinu, a putem nje i novu dihotomiju (novo dvojstvo) kao novi središnji problem filozofije. Tako Platon upotrebom definicije, koju pronalazi Sokrat (nar. razlikovanjem općeg i posebnog),

3 Utemeljiteljima hrvatske pravne i socijalnofilozofijske tradicije ovdje se drže u prvom redu Natko Katičić, Berislav Perić i Nikola Visković. Iako je svaki od njih prihvatio jezični zaokret u suvremenoj filozofiji, niti jedan, a niti jedan od njihovih učenika i nasljednika, nije pritom slijedio mišljenje Martina Heideggera, koje je bilo utjecajno u hrvatskoj filozofiji, uključivši filozofiju politike, u drugoj polovini XX. stoljeća.

ustanovljuje kao središnju filozofijsku disciplinu ontologiju, po kojoj se svijet dijeli u svijet oblika, tj. bitak, i osjetilni svijet, bez bitka (1997). Descartesova upotreba introspekcije (1951), koju je bio pronašao Aurelije Augustin (2010), ustanovljuje kao središnju filozofijsku disciplinu epistemologiju, po kojoj se svijet dijeli u unutarnji, koji je spoznatljiv, i vanjski, koji je nespoznatljiv. Wittgenstein upotrebom metode pretpostavljanja (1998), koju je bio pronašao Kant (1984) (analizom uvjeta mogućnosti spoznaje), uspostavlja kao središnju disciplinu "gramatiku" (filozofijsku analizu jezika), po kojoj se svijet dijeli u svijet o kojemu je moguće govoriti i javni svijet, koji nema značenje. Prvi od "zaokreta" ovdje je nazivan klasičnom, drugi modernom, a treći suvremenom filozofijom. Radi jasnoće, svaka se od tih filozofija naziva filozofijskim nasljeđem ili ključem (*comp.* Langer, 1941). Iako ti nazivi označavaju epohe u kojima su nasljeđa nastala, a time i stupnjeve razvoja, upotreba tih naziva ovdje ne implicira da su starija nasljeđa i njihovi sastojci filozofijski inferiorni novijima.

Iduća će tri odjela ponuditi tri moguća rješenja prvoga od teorijskih problema, tj. dodatno će odrediti, s jedne strane, pravo pojmljeno integralno kao sredstvo politike pojmljene kao institucije te, s druge, odnos prava, politike, ekonomije i kulture, i to na pretpostavkama klasičnoga (3. dio), modernoga (4. dio) i suvremenoga filozofijskog nasljeđa (5. dio). Radi ekonomičnosti, sastojci svakoga od tih nasljeđa koji su pretpostavke za poimanje prava i njegovih odnosa spomenuti su samo u mjeri koja je nužna za rješenje problema u cjelini.

3. Klasična filozofija

Da bi integralno poimanje prava, a onda i odnos pojmova prava, politike, ekonomije i kulture, bilo u skladu sa zapadnim pravnim nasljeđem, pogotovo s pravničkim pravom, mora uzeti u obzir, a ako ne nađe štogod bolje i preuzeti - iako ono nije dovoljno, a možda niti do kraja ispravno - klasično filozofijsko nasljeđe. To već zbog toga što, barem kad je o privatnom pravu riječ, "ako aristotelovski pojmovi objašnjavaju naše vlastito pravo, koje ubrzano postaje svjetskim pravom, trebamo se pitati zašto ti pojmovi tako dobro funkcioniraju" (Gordley, 2006: 31). S obzirom na to da su dijelovi klasične filozofije koji su važni za rješavanje prvoga teorijskog zadatka ovog prinos, a to su odnos teorijskog i praktičnog znanja u pravu s obzirom na odnos pravednosti i pravičnosti prema pravu, politici i ekonomiji, iako naoko notorni, nedovoljno određeni (nar.: razlikuje li Aristotel dvije ili tri vrste pravednosti kao dijela kreposti?; po kojim se sve razmjerima ravna ispravljujuća pravednost, tj. koliko je njezinih vrsta?), a uz to su u hrvatskoj

literaturi gotovo netaknuti (iznimke su Padjen, 1988c, 1997, 2007), njihovo izlaganje, koje slijedi, ne može biti zamijenjeno još šturijim sažetkom ili golim uputama na literaturu. No zato će ovdje u potpunosti biti preskočeno nasljeđe rimskog prava, iako je i ono od stoika nadalje također - ali često previđani - dio klasičnoga filozofijskog nasljeđa (e.g. Dorsey, 1989).

3.1. *Aristotel*

Po Aristotelu, čije shvaćanje je reprezentativno za veći dio grčke filozofije i, uz određene izmjene, za srednjovjekovnu filozofiju, sve je mišljenje (διάνοια) ili teorijsko (θεωρητική) ili praktično (πρακτική) ili poietično (ποιητική). Svako od njih je način života, pa je tako teorijski život, kojim živi filozof, upravljen na kontemplaciju boga i vječnih istina, dočim je praktični život, koji živi građanin, upravljen na sudjelovanje u zajednici. Shodno vrstama mišljenja razlikuju se tri vrste znanja ili znanosti, od kojih je svaka zaokupljena onim što je opće te objašnjava iz svojih počela predmete kojima se bavi. Pritom teorijsko znanje (ἐπιστήμη θεωρητική), koje uključuje teologiju, fiziku (prirodoslovlje) i matematiku, ima svoja počela u bogu, koja su nepromjenjiva, pa su stoga i zaključci teorijskih disciplina univerzalno valjani za sve ljude u sva vremena. Praktično znanje (ἐπιστήμη πρακτική), koje uključuje discipline kao što su etika, politika, ekonomija i retorika, ima svoje počelo u nekoj odluci djelatnika, "jer je 'praktično' i 'namjerno' isto" (1992: 1025b24-25), pa stoga zaključci "praktičnih disciplina ne mogu nikad postići onu općenitost, pa onda niti onu točnost koju mogu postići zaključci teorijskih disciplina. Poietično znanje (ἐπιστήμη ποιητική) ima svoje počelo u zamisli, vještini ili nekoj drugoj moći tvorca, te uključuje kako discipline poput graditeljstva tako i one poput pjesništva.

Dakle, u Aristotela i njegovih suvremenika pravo nije poseban način života i odgovarajućeg znanja. Iako je Aristotelova *Retorika* (1989) spis koji je najprimjetnije zaokupljen pravom, naime vještinom govornika koji su bili prvenstveno odvjetnici, u njegovoj misli pravo pripada u prvom redu praktičnome, gdje je neodvojivo od pravednosti, ali unutar nje ima nekoliko različitih funkcija.

Po Aristotelu,

Od onoga što je građanski pravedno (τό πολιτικόν δίκαιον) jedno je prirodno (τό φυσικόν), drugo je zakonsko (τό νομικόν); prirodno je ono što svugdje ima istu moć, a ne da se nekome čini ovako a drugomu onako; zakonsko je ono pri kojem u početku nije bilo važno je li ovako ili onako, ali kad je jednom postavljeno, onda je važno... (1982: 103-104; 1134b18-21).

Usprkos tom razlikovanju, po Aristotelu ne postoji ono ispravno koje kao načelo čudorednosti određuje djelovanje pojedinca ili kao načelo prava određuje djelovanje zakonodavca. Po Aristotelu je pravo postavljeno običajima, kako u domaćinstvu tako i u polisu (Ritter, 1977: 159).

Nadalje, "pravedno je ono što je zakonito i jednako, a nepravedno ono što je protuzakonito i nejednako" (1982: 88; 1129a33-34). Pravednost je "savršena krepost, ali ne uopće, nego u odnosu prema nekom drugom" (1982: 89; 1129b25-27). Pravednost je, upravo po tom što se sastoji u primjeni kreposti prema drugome, također cijela krepost (1982: 90; 1130a9-10). No pravednost može biti i dio kreposti (1982: 90; 1130a14 i d.). Pravednost koja je dio kreposti uvijek je nekakav razmjer koji se sastoji od najmanje četiri člana, i to dva čovjeka (dalje označena A i B) te dva dobra ili tereta koja tim ljudima pripadaju (dalje označena C i D) (1982: 93; 1131a29 i d.). U *Nikomahovoj etici* moguće je naći (iako nije očito) tri vrste pravednosti kao dijela kreposti: diobenu, razmjensku i ispravljaću. (Hamburger, 1951: 41 i d., 55-56).

Diobena ili distributivna pravednost je "ono što je u razdiobama časti ili novaca ili ostalih stvari što su razdjeljive među dionicima državnog zajedništva (jer u tima jedan prema drugomu može biti jednak ili nejednak)" (1982: 91; 1130b31-35). Članovi diobene pravednosti međusobno su u geometrijskom razmjeru, koji se može izraziti ovako (primjeri I. P.): A (plemić) : B (pučanin) = C (senator je, služi vojsku kao konjanik, plaća porez 3 dukata): D (član je pučke skupštine, služi vojsku kao pješak, plaća porez 2 dukata) (1982: 91; 1131b1-16). "Svi se... slažu da ono što je pravedno pri razdiobama treba biti prema zaslugi, samo što u tome svi ne podrazumijevaju istu vrstu zasluge, nego je ona demokratima slobodnjaštvo, oligarhicima bogatstvo ili pak plemenito podrijetlo, a aristokratima izvrsnost" (1982: 93; 1131a25-28).

Razmjenska ili komutativna pravednost, koju Aristotel naziva još i uzvračaj prema razmjeru, ravna se po aritmetičkoj proporciji (W. D. Ross u *ibid.*: 98, bilj. 3), a postiže se unakrsnim spajanjem:

Nek je A graditelj, B postolar, C kuća, D cipela. Graditelj mora dobiti od postolara nešto njegova učinka, i mora mu za uzvrat dati nešto od svojega. Ako prvo postoji jednakost prema razmjeru, a zatim nastupi uzajamnost, doći će do opisanog. Ako pak ne, nema jednakosti učinka, i ne nastaje razmjena... Radi takve razmjene ne udružuju se dva liječnika, nego liječnik i seljak, i općenito različiti ljudi, a ne isti... Stoga sve stvari trebaju biti nekako uporedive da bi došlo do razmjene. Zbog toga je i uveden novac... (1982: 98-99; 1133a5-20)

Po aritmetičkoj proporciji ravna se i ispravljajuća pravednost, a to je *ono što ispravlja u uzajamnim ugovorima. To opet ima dva dijela, jer od ugovora jedni su voljni a drugi protuvoljni; voljni su poput prodaje, kupnje, zajma uz kamate, ... oni protuvoljni opet ili su potajni, kao tatbina, preljub..., ili su nasilni, kao tvorni napadaj, prisilno uhićenje, ubojstvo... I tu uopće nije važno da li je dobar čovjek uskratio lošem ili pak loš dobromu... A budući da je to nepravedno i ono nejednako, sudac to nastoji izjednačiti... A ono što je jednako sredina je između većega i manjega prema aritmetičkom razmjeru.* (1982: 94; 1131b25-30)

Ispravljajuća pravednost u izloženom smislu po Aristotelu je primjenjiva samo na građanske odnose (ugovorne i odštetne), a ne i na krivične. U tome se razlikuje od pitagorejaca, koji su držali da je pravedno uzajamnost ili reciprocitet, tj. "uzvratanje onoga što je tko učinio" (1982: 97; 1132b22-24). Nasuprot tome, Aristotel nalazi sljedeće: "Udari li koga onaj što ima vlast, udarac mu se ne smije uzvratiti; a udari li tkogod onoga što ima vlast, ne samo što će mu se vratiti udarac nego će još biti kažnjen" (*ibid.*, 98; 1132b27-30). Iz toga vjerojatno treba zaključiti da Aristotel drži kako se ispravljajuća pravednost u krivičnoj odgovornosti ravna po geometrijskoj proporciji (*cf* Hamburger, 1951: 47, note 180). Aristotelova analiza krivičnog sudovanja, ako se shvati ne kao deskriptivna, nego kao preskriptivna analiza, danas je prevladana. Naime, moderno krivično pravo, od Anselma Kanteberijskog i Tome Akvinskog nadalje, podrazumijeva da je krivična odgovornost razmjerna vrijednosti povrijeđene vrijednosti pravnog poretka i stupnju krivnje počinitelja (v. Berman, 1983, 165-198).

Iako je u Ateni postojalo ustavno sudovanje, postupak γραφή παρανόμων (Mogens, 1991: 205-211), o čemu informira i sam Aristotel (1948, odsj. 50), on ne dolazi do pitanja može li diobena pravednost biti predmetom ispravljajuće pravednosti te po kojemu se razmjeru ravna sudska ocjena ustavnosti zakona. Ovdje može dostajati hipoteza da ustavno sudovanje, a podjednako i upravno, ispravlja poremećaj diobene pravednosti. Ispravljajuća pravednost u izloženom smislu po Aristotelu je primjenjiva samo na građanske odnose (ugovorne i odštetne), a ne i na krivične.

Naposljetku, Aristotel razlikuje pravednost (δικαιοσύνη, δίκαιον; *justitia, justum*) i pravičnost (επιείκεια, επεικής; *aequitas, aequum*). Središnji dio Aristotelova izvoda glasi, po prilici, ovako (pritom upozoravam da se u citiranom hrvatskom prijevodu ključni izraz, tj. επιείκεια, prevodi kao nepristranost):

Dakle, kada zakon govori općenito, a iskrсне slučaj koji se ne slaže

s općenitošću, onda je ispravno (ondje gdje je zakonodavac načinio propust te pogriješio govoreći uprošćeno) ispraviti taj propust, dodajući ono što bi rekao i sam zakonodavac da je prisutan i što bi i sam, da je znao, bio unio u taj zakon. Zbog toga ono što je nepristrano jest pravedno, i bolje je od jedne vrste onoga što je pravedno, ali ne i od onoga što je uopće pravedno, nego samo od one pogriješke nastale zbog uopćenosti. A to je i narav onoga što je nepristrano: popravak zakona ondje gdje je štogod propustio zbog svoje općenitosti. I to je i razlog zašto se sve ne određuje zakonom, jer je o nekim stvarima nemoguće postaviti zakon, pa je potrebna posebna odluka. (1982: 111-112; 1137a i d.)

Aristotel razlikuje funkcionalnu stranu pravičnosti, tj. pravičnost kao ispravak prava, i materijalnu pravičnost, tj. pravičnost kao sklonost čovjeka da uzme manje nego što mu pripada (*ibid.*; Hamburger, 1951: 101 f). Pravičnost mu je tako ne samo dio pravednosti nego i viša pravednost u odnosu na bilo koju posebnu pravednost, koja je zakonska jer se sastoji u sukladnosti djelovanja nekom općem mjerilu. Uz to, pravičnost je korektivna funkcija prava. Iz te dvije značajke slijedi da zakon koji je sa stajališta pravičnosti nepravedan treba biti prilagođen zahtjevima više pravednosti. (*ibid.*: 96) Po tom se Aristotel razlikuje od svojih prethodnika (nar. Platona) (*ibid.*, 90-92), no i od najvećeg broja modernih mislilaca.

3.2. Akvinac

Toma Akvinski (1990) dopunjuje Aristotelovo učenje o pravednosti i pravičnosti u, za ovu prigodu, tri važna pogleda: raščlanjuje pojam zakona; određuje hijerarhiju zakona, uključujući odnos prirodnog, božanskog i ljudskog zakona; raščlanjuje praktično rasuđivanje (e.g. Crowe, 1977: 136-141 i d.).

Po Akvincu zadaća je zakona da naređuje i zabranjuje, pa je stoga zakon djelo razuma, a ne volje (1990: pit. 90., čl. 1.). Poput teorijskog (spekulativnog) rasuđivanja praktično je rasuđivanje deduktivno, s tim što zakoni (koji su u svijesti prisutni ponekad zbiljski, a ponekad poput neke sposobnosti) imaju u praktičnom rasuđivanju onu istu ulogu u odnosu na djelovanje koju u teorijskom rasuđivanju imaju rečenice u odnosu na zaključke (*ibid.*: pit. 91., čl. 2.). Postoje četiri vrste zakona: vječni, prirodni (prevodi se i naravni), božanski, ljudski (*ibid.*: pit. 91.). Vječni je zakon "sama zamisao upravljanja stvarima koja postoji u Bogu kao vladaru svemira" (*ibid.* : pit. 91., čl. 1.). Prirodni je zakon "sudioništvo razumskog stvorenja u vječnom zakonu" (*ibid.*: pit. 91., čl. 2.). Ljudski zakon sačinjavaju pojedinačne odredbe što ljudski

razum pronalazi polazeći od zapovijedi prirodnog zakona, kao što teorijski razum iz nedokazivih i po prirodi poznatih načela izvodi razne znanstvene zaključke (*ibid.*: pit. 91., čl. 3.). "Za upravljanje ljudskim životom nužan je bio božanski zakon, osim naravnog i ljudskog zakona" (*ibid.*: pit. 91., čl. 4.). Dvije su vrste božanskog zakona, naime Stari (dan Starim zavjetom) i Novi (dan Novim zavjetom) (*ibid.*: pit. 91., čl. 5.).

svaki djelatnik djeluje zbog neke svrhe koja znači neko dobro. Zato je prvo načelo u praktičnom razumu ono koje se temelji na pojmu dobra, a glasi Dobro je ono čemu sve teži. Prva je, dakle, zapovijed zakona da dobro treba činiti i za njim težiti, a zlo izbjegavati. Na ovoj zapovijedi temelje se sve zapovijedi naravnog zakona, što znači da u zapovijedi naravnog zakona spada sve ono što treba činiti ili izbjegavati, a što praktični razum shvaća da je ljudsko dobro. (ibid.: pit. 94., čl. 2.)

Protivno ranijim komentatorima, koji su držali da Akvinac pretpostavlja jednom zauvijek zadani pojam dobra, napose Boga, Akvinac priznaje da ljudi imaju razne prirodne sklonosti, među ostalim i sklonost da racionalno djeluju, pa tim samim priznaje da bilo koje ljudsko djelovanje ima intrinzičnu vrijednost, tj. takvu vrijednost koja je neovisna o njegovoj svrsi i učinku (v. Grisez, 1965: 165-196). Drugačije rečeno, iako Akvinac određuje prirodni zakon kao sudjelovanje razumnog bića u vječnom zakonu, njegovo poimanje prirodnog zakona uključuje da se zapovijedi prirodnog zakona tiču prvenstveno ljudski stvorenih dobara, među kojima je i sam ljudski zakon kao osobito ljudski stvoreno dobro.

3.3. Rješenje

Gore izloženi sastojci klasičnog nasljeđa sadrže prvo moguće rješenje glavnog problema ovog prinosa, tj. dodatno određuju pravo pojmljeno integralno kao sredstvo politike pojmljene kao institucije te, istovremeno, određuje odnos prava, politike, ekonomije i religije. Ako je uopće potrebno eksplicirati, pravo, politika i ekonomija, pa onda i pojmovi tih predmeta, čine jednu te istu nerazdvojnu cjelinu, no ipak mogu biti razlučeni kao njezine strane ili, još slikovitije, facete. Tako pravednost kao zakonitost i jednakost, koja je i cijela krepost i svaki pojedini dio kreposti (tj. diobena, razmjenska i ispravljajuća) može biti shvaćena kao pravo u širem smislu, ali istodobno i kao politika u širem smislu (a, dakako, i kao etika, jer je pravednost najviša i savršena krepost), no teško da može biti shvaćena i kao ekonomija u današnjem smislu.⁴ Kao što je, govoreći u pojmovima današnje

4 Dakako da ne može biti shvaćena kao ekonomija u Aristotelovu, odnosno antičkom grčkom smislu, u kojemu ekonomija označava obiteljsko gazdinstvo.

teorije prava, zakonu (barem onome u materijalnom smislu, tj. pravnom aktu koji sadrži jedno ili više općih pravnih pravila/normi), s obzirom na njegov sastav i svrhu, najprimjerenije da se njime uspostavlja diobena pravednost, tako je najprimjerenije da se ugovorom uspostavlja razmjenska, a presudom ispravljujuća pravednost (dakako, diobenu pravednost moguće je uspostaviti i ugovorom, *e.g.* internacionalnim, razmjensku presudom, a ispravljujuću ugovorom - no nije najprimjerenije sastavu i svrsi tih akata). Uz to, diobena pravednost može biti shvaćena kao politika u užem smislu, razmjenska pravednost kao ekonomija u užem smislu, diobena i razmjenska pravednost kao politička ekonomija, dočim ispravljujuća pravednost može biti shvaćena kao pravo u užem smislu i, dakako, kao sredstvo politike i ekonomije u užem smislu, koje ispravlja i utoliko normalizira njihove poremećaje.

Aristotelovo poimanje praktičnog znanja i pravičnosti, pogotovo onako kako je nadograđeno od Akvinca u praktični silogizam, s platonističkom pretpostavkom identiteta pojma i stvari na koju se pojam odnosi (v. Ćurić 1974), omogućuje poimanje prava kao kvalifikacije društvenih odnosa pravnim mjerilima, tj. kao konkretizacije apstraktnih mjerila u društvenim odnosima. Klasično poimanje da je svrha etike krepost, tj. vrlina omogućuje poimanje pravnih subjekata kao nosioca kreposti (*bonus pater familias*, sudac), a time i društvenih odnosa čiji su dionici kao pravnih mjerila.

Nerazdvojnost prava, politike i ekonomije nije osobitost klasične filozofije. Harold D. Lasswell, uz Charlesa Merrymana utemeljitelj nove političke znanosti iz koje je izrasla današnja politologija (v. Eulau, 1999), već je naslovom svoje knjige *Tko dobiva što, gdje i kada* (Lasswell, 1935) dao široko prihvaćenu definiciju politike, no istovremeno je podjednako dobro definirao ekonomiju (Polsby, 2001: 11698), sam je gotovo istovjetnom formulom definirao komunikaciju (Communication Models, 1999) te s već spomenutim Myresom McDougalom na toj istoj definiciji gradio teoriju prava kao politike. Sličnost Lasswellova integralnog poimanja prava, politike, ekonomije i čak komunikacije (kao nesumnjivog sastojka ili strane kulture) klasičnome vjerojatno nije slučajna. Lasswellova 4W izgledaju kao prilagodba 4W (*Wer, Wem, Was, Woraus*) njemačkog okvira *Fallanalyse*, tj. raščlambe pravnih problema radi njihovog praktičnog rješavanja u njemačkome pravnom obrazovanju (Glaser, 2007: 505), a taj je okvir vjerojatno prilagodba formule *Quis, quod, coram quo, quo iure petatur* kognicijskoga sudskog postupka u postklasičnom razdoblju rimskog prava i rimske retorike (v. Radovčić, 2004: 273).

Klasično nasljeđe omogućuje i odredbu odnosa prava i, ako već ne kulture u cjelini (koja nije svojstvena socijalnom kontekstu nastanka glavnine

klasične filozofije), onda religije kao nosivog sastojka svake kulture. U Aristotela bog i u Akvinca Bog predmet je teorije, ali je također i predmet prakse (zajedničkog štovanja) i umijeća (likovnog, glazbenog itd.). Po Akvincu religija putem božanskog zakona ulazi u praktično rasuđivanje, no slijeđenje božanskog zakona nije nužno da bi se postiglo blaženstvo. Kao što to Akvinac kaže o paganima, citirajući Sv. Pavla u *Poslanici Rimljanima*, 2,14: "Premda nemaju pisani (sc. božanski) zakon, imaju naravni zakon, jer svatko zna i svjestan je što je dobro, a što zlo" (*ibid.*: pit. 91., čl. 2.).

Iako je klasično poimanje prava, politike, ekonomije, pa čak i religije kao nosivog dijela kulture, te njihovih međusobnih odnosa, nezaobilazno, kako to najbolje pokazuje Lasswellovo utemeljenje današnje politologije, nije dovoljno, pa čak niti točno, i to iz dvaju razloga.

Prvo, Akvinac uočava da odgovor na svako praktično pitanje, tj. da nešto treba činiti, pretpostavlja odgovor na pitanje što je to nešto (Lobkowicz, 1967: 77), no nije jasno niti u Aristotela, a pogotovo u Akvinca, na koje se sve načine odnose praktično i teorijsko. U mjeri u kojoj praktično pretpostavlja teorijsko, opterećeno je nesavladivim teškoćama klasične filozofije, kao što su metafizika i esencijalizam.

Drugo, razlika praktičnog, tj. sudjelovanja građana oslobođenih nužde da rade u poslovima države-grad, i poietičnoga, tj. djelovanja na prirodu obrtnika pojedinaca (u pravilu stranaca bez građanskih prava u državi-gradu) u više je pogleda korjenito promijenjena u modernom svijetu: rad je postao životna nužda svakog građanina, i to kao udruženi rad mnoštva ljudi; rad, mahom privilegiranih, koji nije nužda postaje umjetnost u modernom smislu; udruženi rad koji je nužda ustanovljuje građansko društvo kao sustav potreba koje se međusobno zadovoljavaju razmjenom, tj. tržište; udruženi rad mijenja prirodu u do tada nemogućim razmjerima te se i sam opredmećuje u prirodi; građansko društvo, među ostalim i zbog svoje stihijnosti, nije moguće bez države, tj. političke zajednice pripadnika koji imaju međusobnu slobodu i jednakost kao građani, čak i ako nemaju politička prava (izražavanja i glasovanja) kao državljani (v. Strpić 1992, 2010). Ta bitna promjena sudionika i načina sudjelovanja praktičnog i poietičnog zahtijeva da se značajan - no trajno sporan - dio društva pojmi i izučava teorijski, i to ne samo tako kao da ima svoja počela u aristotelovskome neosobnom bogu nego tako kao da je industrijski prerađena, tj. moderna priroda. Klasična se filozofija za novo, teorijsko promišljanje prakse, pokazuje ne samo nedostatnom nego i netočnom, tj. neistinitom u smislu klasične, dakle korespondencijske teorije istine, jer se predmet promišljanja bitno promijenio.

4. Moderna filozofija

Modernom filozofijom ovdje se, slijedeći historije filozofije (e.g. Copleston, 1960: IV, 13-73; Wuchterl, 1977: 320 i d.), naziva ona koja pretpostavlja spoznajnoteorijski "zaokret". Ako se kao središnja filozofijska disciplina ustanovljuje epistemologija (spoznajna teorija, gnoseologija), po kojoj se svijet dijeli u unutarnji, koji je spoznatljiv, i vanjski, koji je nespoznatljiv (v. Le Roy Finch, 1976), povijesno nastaje Descartesovom upotrebom introspekcije (1951), koju je bio pronašao Aurelije Augustin (2010). No ovdje se moderna filozofija drži pojmom koji je spoznajno koristan za opis i usporedbu skupova ideja bez obzira na to u kojemu su povijesnom kontekstu nastale (v. 2.2. dio).

4.1. Pretpostavke

Moderna poimanja prava i odnosa prava s politikom, ekonomijom i kulturom variraju unutar niza sadržajno bliskih, ali logično neovisnih pretpostavki spoznajnoteorijskog "zaokreta". Iz mnoštva pretpostavki ovdje su kao tipične izdvojene one koje su korisne za razumijevanje u prvom redu učenih pravnih disciplina (v. 4.2.2.-4.2.4. dio) kako su one protumačene od novokantovskih teorija prava, nar. one Hansa Kelsena (e.g. 1942; 1961; 1973), koje su imale najveći utjecaj na razvoj teorije prava u Hrvatskoj (a također i u drugima jugoslavenskim republikama).

4.1.1. Unutarnje i vanjsko

Descartesova metoda korjenite dvojbe zanijekala je sam temelj dotadašnje filozofije, te na njegovo mjesto postavila introspekciju, koja je kao temeljna metoda opravdana ako doista imamo urođene ideje iz kojih je moguće izvesti teorijske i praktične sudove. Njegova pretpostavka da su njegove vlastite ideje, dostupne samo njemu, na neki način univerzalne osporena je od empirista, koji drže da su sve ideje proizvod iskustva (e.g. Hume, 1984: 45 [Intr.]). Neka vrsta dualizma, no još izraženije spoznajnoteorijske naravi, ipak je zadržana. Tako su, po Humeu, svi predmeti znanja ili činjenice (*matters of fact*) ili odnosi među idejama (Hume, 1951: 26, 36 i d.). Nijekanje pouzdanosti znanja o vanjskom svijetu osudilo je i Humea na solipsizam. Tu je posljedicu ipak izbjegao tako što se na kraju opredijelio za "vulgarno stajalište" da su naši osjeti doista predmeti (Hume, 1984: 261 [I.IV.2]). U Kantovoj sintezi racionalizma i empirizma moguća je spoznaja samo onoga što je pojavno, a ne i onoga što nadilazi iskustvo te je teorijski sporno, tj. noumenon ili stvar po sebi (1984: 133 i d. [KrV A 236, B 295]).

Metodička dvojba isključuje mogućnost da se definicijom odredi bit ili

da se o predmetu bilo što kaže. Stoga su definicije moguće samo kao leksikalne, tj. opisi upotreba riječi, *e.g.* riječi "šešir" od proizvođača tog predmeta, ili stipulativne, tj. propisi, *e.g.* te iste riječi u propisima o proizvodnji šešira (nar. Robinson, 1950). Tako je, slijedeći spoznajnoteorijski "zaokret", dopušteno da znanstvenik odredi značenje izraza "pravo" te njegov odnos s izrazima kao što su "politika", "ekonomija" i "kultura" kako mu drago (*comp.* Visković, 1981: 18-23). No to ipak nije tako. Kao što je već istaknuto, odredba svakoga od navedenih izraza dijelom određuje svaki drugi, a sve njih na u krajnjoj instanci određuje uobičajena upotreba drugih njima bliskih izraza (2.1. i 2.1.3. dio). Sam spoznajnoteorijski zaokret uključuje niz metodičkih odredbi, pa dakle i ograničenja definicija, koje će biti razmotrene u idućim dijelovima (4.1.2.-4.1.7. dio).

4.1.2. Duh i tijelo

Po Descartesovu učenju, odnosno kartezijanizmu, koje je Gilbert Ryle nazvao službenim učenjem što ga prihvata većina filozofa, psihologa i teologa, svako je ljudsko biće tijelo i duh. Pritom je ljudsko tijelo u prostoru i predmetom zakona mehanike koji ravnaju drugim tijelima u prostoru te može biti promatrano od vanjskih promatrača. Za razliku od toga ljudski duh nije u prostoru te ne može biti promatran od vanjskih promatrača, nego je privatni (1949: 13). Tako i pravo, koje da bi postojalo mora biti objavljeno (Akvinski, 1990: 134-135 [pit. 90., čl. 4.]; Hobbes, 2004: 184-185 [XXVI. 8]), postaje u najmanju ruku kandidatom za pripadnost i svijetu duha i svijetu tijela, točnije, za predmet koji je s jednoga spoznajnog stajališta dio ljudskog duha, a s drugog dio ljudske prirode, bilo one netaknute bilo one od ljudi prerađene.

Službeno učenje usložnjava se nastankom psihologije kao znanosti. Protivno naslijeđenom objašnjenju da psihologija nastaje tako što se, poput većine modernih znanosti, osamostaljuje - i to posljednja među njima (krajem 19. stoljeća) - od filozofije, ona nastaje tako što filozofija povlači oštru razliku između logičkog, tj. mogućih oblika misli, i psihologijskog, tj. mišljenja kao iskustvene danosti (*e.g.* Carl, 1994: Reed, 1997: 186-188; *comp.* Carl, 1994) i povlači se u logicizam. Dakle, filozofija je ta koja prepušta svoj najvažniji dio, tj. dušu (*soul*) kao ono što drži misli i osjete zajedno, psihologiji, koja ga odmah dijeli u tri odvojena dijela, naime svijest (*mind*), podsvjesno i tijelo (Reed, 1997: 217-219).

Tako spoznajnoteorijski zaokret prividno pruža raznovrsnu građu za odredbe prava - a jednako tako i politike, ekonomije i kulture - kao idealnog i/ili psihičkog i/ili fizičkog predmeta i/ili podvrste svakoga od tih predmeta.

4.1.3. Misao i jezik

Da bi duh bio odvojen od tijela, mora biti odvojen i od jezika. Stoga se zapadno zdravorazumsko poimanje odnosa iskustva, misli i jezika, koje je nastalo još u antici, zaoštava. Po tom poimanju, svatko od nas prvo sam za sebe, tj. neovisno o drugima, spoznaje sastojke osjetilno dostupnog svijeta; zatim apstrakcijom, na temelju uređene sposobnosti logičkog mišljenja, shvaća ontologijski sastav svijeta; potom konvencionalnim znakovima označava sastojke tako shvaćenog svijeta i predočava ih povezivanjem znakova; napokon to što je spoznao tako povezanim znakovima priopćava drugim ljudima. Moderna filozofija izloženo poimanje zaoštava u dva pogleda: prvo, svatko stječe svoje znanje prije i neovisno o jeziku (v. Descartes, 1951); s obzirom na to da svatko može stvoriti svoj vlastiti - "privatni" - jezik (v. Locke, 1960: [II.2.2; cf. III.2, 8, i III.2, 2]). Otuda i dodatni izvor solipsizma modernog poimanja odnosa iskustva, misli i jezika kako je ono zaoštreno u modernoj filozofiji: kako može pojedinac, koji je već sam stekao sigurno znanje, steći tako sigurno znanje i o tome da drugi povezuju s riječima ona ista neposredna značenja, tj. one iste unutarduševne predodžbe koje s tim riječima povezuje on sam? (Apel, 1980: 461-463). Odvajanje duha od jezika pojavljuje se u pravu, a time i u učenim pravnim disciplinama kao dilema: je li ono, počevši s pojedinim pravnim pravilom, ono što je rečeno ili ono što je mišljeno? (e.g. Visković, 1989: 71-78). U društvenim znanostima, pa tako i u onima čiji je predmet pravo, pojavljuje se dilema: je li pravo kao jezični predmet nešto različito od prava kao idealnog i/ili psihičkog i/ili fizičkog predmeta ili je s njim spojeno?

4.1.4. Uzrokovanje i opravdanje

Karteizijanizam je teško spojiv s aristotelijanskim razlikovanjem četiriju vrsta uzroka, primjerice da je kipu tvarni uzrok (*causa materialis*) glina, oblikovni uzrok (*causa formalis*) izgled, pokretni uzrok (*causa efficiens*) kiparenje i svršni uzrok (*causa finalis*) nakana (Aristotel, 1992: 7 [983a27-32]; Wallace, 1972: I, 15). Po modernoj filozofiji, nar. nakon Kanta, tijelo, tj. priroda može biti podložno samo pokretnim uzrocima, koji se počinju držati uzrocima naprosto, i to tako da je svaka pojava i uzrok i posljedica drugih pojava, za razliku od duha koji slobodan te može slobodno birati svoje svrhe (v. Kant, 1984: 217 [A 444, B 472]; Wallace, 1972: II, 70-75); tvarna i oblikovna uzročnost preostaju samo u tragovima, i to tvarna kao podaci dobiveni iskustvom, a oblikovna kao pojam (v. Kant, 1984: 33 [A 20, B 34]).

Tako je i pravo u mjeri u kojoj je spoznato kao dio prirode podvrgnuto uzročnosti, a u mjeri u kojoj je spoznato kao dio ljudskog duha slobodno.

Otuda u rasuđivanju *unutar* prava razlikovanje uzročnosti, *e.g.* je li netko svojim udarcem drugoga teško ranio, i krivnje, *e.g.* je li to učinio namjerno ili nehajno ili bez ikakve krivnje (*e.g.* Novoselec, 2004: 148-157, 203-265). Otuda u rasuđivanju *o* pravu razlika između dviju vrsta mjerila (kriterija) pravnosti. Prvu vrstu čine iskustvena ili sintetička mjerila pravnosti. Po njima je mjerilo djelovanja (pravilo, vrijednost, načelo, vrlina) pozitivnog prava ili skup takvih mjerila (nar. pravni sistem) pravno, odnosno pravan po svojoj učinkovitosti, u tom smislu da adresati mjerila (fizičke i pravne osobe) djeluju u skladu s mjerilom, odnosno skupom i/ili po svojoj prihvaćenosti, u tom smislu da adresati drže da je mjerilo, odnosno skup valjan (vrijedi, važi, obvezuje), iako možda neučinkovit. Drugu vrstu čine pojmovna ili analitička mjerila djelovanja. Po njima je mjerilo djelovanja pozitivnog prava ili skup takvih mjerila pravno, odnosno pravan po svojoj valjanosti (vrijednosti, važenju, obveznosti), u tom smislu da je u skladu s drugim mjerilom djelovanja ili skupom takvih mjerila, bilo pozitivnopravnim (*e.g.* u skladu s ustavnim mjerilom o tome što su i kako nastaju izvori prava; u skladu s internacionalnim pravom) bilo izvanpozitivnopravnim, u pravilu moralnim, koji opet može biti mjerilo ili skup relativnog, odnosno pozitivnog morala (*e.g.* judejskog, kršćanskog) ili apsolutnog morala, odnosno umnog ili prirodnog zakona (*comp.* Visković, 1981: 254-287; Padjen, 1988d: 21-23).

Tvarni uzrok prikriveno postaje mjerilom pravnosti po kojemu neko mjerilo djelovanja, da bi uopće moglo biti pravnim, mora biti dostupno osjetilima, tj. objavljeno (nar. Hobbes, 2004: 184-185 [26.12]; Fuller, 1969: 49-51; v. Padjen, 1976, 1977). Oblikovni uzrok prikriveno postaje mjerilom pravnosti po kojemu bi apstraktna shema pravnog mjerila, *e.g.* pravnog pravila, bila pretpostavka razumijevanja iskustvenih podataka, čak i kad ih čini tekst kao što je to zakon, kao pravnog pravila (v. Gadamer, 1978: 325 i d.; Padjen, 1984: 26; 1988b: 145-146).

4.1.5. Teorijsko i praktično

Sam Descartes ograničio je svoju metodičku skepsu na izvođenje teorijskih sudova, a za područje prakse razvio je maksime privremenog morala koje su mu omogućile da u praktičnom životu bude odlučan (Pažanin, 1983: 127 i d.). Metodičku je sumnju na praktične sudove protegnuo empirizam, koji rezultira naturaliztičkim scijentizmom. Ima dvije glavne tvrdnje.

Prva je da samo znanost, koja je zaokupljena činjenicama, koje opisuje i objašnjava, pruža objektivna, tj. intersubjektivno valjana znanja. Znanstveno je znanje teorijsko. Iz njega je istisnuta teologija, širi se matematika i prirodoslovlje, po njihovom obrascu nastaju teorijske znanosti o društvu i

čovjeku, od sociologije do muzikologije (v. Lobkowicz, 1967).

Druga je tvrdnja tzv. Humeova giljotina, tj. tvrdnja da iz opisnih premisa, tj. iz iskaza, odnosno sudova koji opisuju neke, bilo prirodne bilo društvene činjenice, ne može slijediti propisni zaključak (Hume, 1984: 521 [III.I.2]). Opisi su istiniti ili neistiniti, propisi nemaju istinosnu vrijednost, nego su valjani (vrijedni, važeći, obvezatni) ili nisu valjani (von Wright, 1963: 2 i d.). Izvod iz Humeove giljotine jest Mooreova kritika tzv. naturaliztičke pogreške. Po Mooreu, takvu pogrešku čine etički nauci koji pokušavaju etičko dobro, koje je intrinzično, tj. dobro po sebi (za razliku od instrumentalno dobrog, koje je dobro jer služi nekoj svrsi izvan samog sebe) odrediti kao neko prirodno svojstvo (e.g. koje određuju da je dobro ono što proizvodi zadovoljstvo ili ono što se želi ili hoće), jer je etičko dobro jednostavno, neodredivo, nerazlučivo i neprirodno svojstvo (za razliku od prirodnih svojstava, kao što je neka boja ili duševno stanje) (Moore, 1963: 9).

Na izložene tvrdnje nadovezuju se još neke. Treće, razum može odrediti samo sredstva, a ne i ciljeve (nar. Hume, 1984: 462 [II.III.3]), što znači da je racionalnost isključivo instrumentalna (v. Nathanson, 1994: 17-35). Četvrto, na znanosti nije moguće utemeljiti normativnu etiku, tj. filozofiju morala, koja predlaže ili nastoji opravdati to što treba da bude, što znači da moralni i drugi propisi, uključujući moralne obveze, pripadaju području neobvezatne subjektivnosti. Zbog istog razloga filozofija politike, čiji je središnji problem politička obveza, tj. moralna obveza političkoj zajednici (Chapman, 2009: 148 f), neprimjereno je moraliziranje politike (Macpherson, 1967: 84-85). Filozofija politike moguća je još samo kao promišljanje tehnike vladanja (Basta, 1983; v. Machiavelli, 1998), pa je stoga izraz politička obveza metafora za korist od političke lojalnosti. Zbog tih razloga praktično rasuđivanje (v. 3.1. dio) ne može biti izvorom znanja i ostaje još samo govorničkom vještinom (v. e.g. Perelman, 1979: 1 i d.). Peto, to isto mora vrijediti i za pravno rasuđivanje, uključujući pravne propise i pravne obveze (v. dalje 4.1.7. dio).

4.1.6. Modeli i idealtipovi

Načini spoznavanja "tijela", tj. onoga što je uzrokovano, pa time nije slobodno, kao što su to pojave nežive prirode, i "duha", tj. onoga što je slobodno, a time i opravdano ili skrivljeno, kao što su to čovjekove namjere, vode i spoznajama sastavljenima od različitih pojmova. Pritom su načini spoznavanja pojava, a ne predmeti sami po sebi, ti koji određuju kojim će pojmovima biti oblikovana spoznaja. Tako spoznaje jedne te iste pojave mogu biti oblikovane različitim vrstama pojmova. Primjerice, prometna nesreća može biti objašnjena kao dio u načelu beskonačnog uzročno-posljedičnog

lanca pojava (sudar <- gubitak kontrole nad vozilom <- uživanje alkohola <- uzrujanost zbog sukoba na poslu <- neprospavana noć itd.). No te iste pojave mogu biti pripisane (ubrojene, uračunate) samom vozaču kao njihovu konačnom uzroku (znao je da mu škodi, ali je ipak pio), te on za njih može biti okrivljen i osuđen. Po istom obrascu moguće je iste podatke o nasilnom ponašanju skupine ljudi, *e.g.* genocid, pripisati bilo njihovoj fiziologiji ili njihovoj kulturi bilo njima samima kao konačnim uzrocima (*v. e.g.* Kelsen, 1942).

Čisti pojmovi o prirodnim pojavama su modeli, čisti pojmovi o duhovnim pojavama su idealtipovi. Zajednički su im sljedeći metodički uvjeti koji omogućavaju spoznaju. Prvo, izbor predmeta istraživanja određen je interesom. S obzirom na to da su prirodne znanosti vođene interesom za tim što je njihovim predmetima zajedničko, važno je da spoznaje prirodnih znanosti imaju važnost općih zakona. S obzirom na to da su društvene znanosti vođenje interesom za "spoznaju povijesnih pojava u njihovoj konkretnosti, opći (su) zakoni, budući da su sadržajno najprazniji, i najbezbredniji" (Weber, 1986: 51). Drugo, ograničenje poriva za spoznajom na određene strane zbilje. Zbog toga "(č)ak i s najobuhvatnijim poznavanjem svih zakona što ga je moguće zamisliti stajali bismo zbunjeni pred pitanjem: kako je uopće moguće uzročno razjašnjenje neke pojedinačne činjenice - budući da se ne može zamisliti da je već sam opis najmanjeg isječka zbilje iscrpan" (*ibid.*: 49). Treće, preslaganje prvotnog predmeta spoznaje u manipulirani odsječak zbilje, pri čemu manipulacija služi kao pomoćno sredstvo spoznaje (Saegesser, 1975: 159). Pritom idealtip služi tome da se izmjeri u kojemu stupnju zbilja odstupa od konstruiranog sklopa, dočim je za model nužno da mu se danosti na koje se odnosi što više približavaju. Tako je model primjeren zbilji, dočim je zbilja mjerena idealtipom (*ibid.*: 171). Prema tome, um prirodnoznanstvenika funkcionira zemaljski, a društvenoznanstvenika božanski, baš kao u sljedećoj usporedbi:

... mjerilo ljudskog uma su stvari, pa stoga pojam čovjeka nije istinit zbog samoga sebe, nego je istinit zbog toga što je u skladu sa stvarima; zato što stvar postoji, odnosno ne postoji, mišljenje je istinito, odnosno pogrešno. Međutim, božanski um je mjerilo stvari, jer svaka je stvar utoliko istinita, ukoliko oponaša božanski um... (Akvinski, 1990: pit. 93., čl. 1.)

4.1.7. Primjena i stvaranje

Po Kantu, supsumcija, tj. rasuđivanje, izlazak je iz pojma, koji je po njemu uvijek nešto univerzalno što služi kao pravilo, na potpuno drugu razinu,

naime, na razinu zora (*Anschauung*), koji je uvijek nešto osjetilno. Podrobno:

Ako se razum uopće proglasi kao moć pravila, onda je rasudna snaga moć supsumiranja pod pravila, tj. razlikovanja stoji li što pod danim pravilom (casus datae legis) ili ne.. Opća logika ne sadrži nikakve propise za rasudnu snagu i ne može ih sadržavati...

Kad bi ona dakle htjela općenito pokazati, kako bi trebalo supsumirati pod ova pravila, tj. razlikovati, je li što podvrgnuto njima ili ne, onda ona to ne bi mogla drukčije nego opet samo pomoću nekog pravila... Ni jedno pravilo, koje bi mu se propisalo, nije u nedostatku takvoga prirodnog dara sigurno od zloupotrebe. Stoga liječnik, sudac ili državnik može imati u glavi mnogo lijepih patologijskih, jurističkih ili političkih primjera [pravila⁵ – op. I. P.], i to u takvome stupnju da bi sam u tome mogao postati temeljit učitelj, ali će, ali će ipak u njihovoj primjeni lako pogriješiti. (Kant, 1984: 85 [A 133, B 172])

Iz citiranog Kantova stajališta slijedi da pravna znanost može izučavati samo opća pravila, ali ne i njihovu primjenu, koja pretpostavlja talent te uvježbavanje na primjerima. Stoga je pravičnost (v. Aristotel, 1982: 111 [1137a32-35]) za Kanta nijema boginja (1977c: [MS 234]). U skladu s citiranim stajalištem, koje se nastavlja ocjenom da primjeri donekle štetno djeluju na razumsku spoznaju (Kant, 1984: 85 [A 133, B 172]), iz njemačkoga sveučilišnog obrazovanja isključena je tzv. praktična jurisprudencija (Schroeder, 1979), a matica njemačke pravne znanosti, čiji je vrhunac slobodnopravni pokret (v. Pokrovac, 1995), razapeta je između uvjerenja da suci primjenjuju i uvjerenja da stvaraju pravo. Na tom tragu kasni Hans Kelsen drži ne samo to da je svaki čin primjene prava uvijek i čin njegova stvaranja nego i to da u međusobnome logičkom odnosu mogu biti samo opće pravne norme nejednakog opsega (ili, još uže, odnosi između opisa tih normi - Joergensen, 1937-1938) - uslijed čega je ocjena ustavnosti ili zakonitosti propisa logička operacija; za razliku od toga, opća pravna norma, *e.g.* ona zakonska, i pojedinačna pravna norma koja je stvorena na temelju opće, *e.g.*

5 *Regeln* (Kant, 1977a: 185); *pravila* (Kant, 1970: 150); *rules* (Kant, 1965: 178). Sonnenfeldova pogreška u prijevodu izraza *Regeln* izrazom *primjeri* (Kant, 1984: 85) umjesto *pravila*, i Ladanova pogreška u prijevodu izraza *επιείκεια* izrazom *nepristranost* (Aristotel, 1982: 111 [1137a32-34]; dio 3.1.) umjesto *pravičnost* (koji Ladan navodi tek kao peti od sedam sinonima *nepristranosti*), iako su vjerojatno slučajna koincidencija, mogle bi jednog dana historičarima hrvatske misli izgledati kao omaške hrvatskih prevodilaca obrazovanih u kantovskom nasljeđu koje su izazvane, s jedne strane, neugodom uslijed Kantove nemogućnosti da objasni odnos misli i svijeta, izraženu sudom da ne može postojati *pravilo* kako primijeniti pravilo (a koji Sonnenfeld prevodi kao da ne postoji *primjer* kako primijeniti pravilo) i, s druge, kantovskim čitanjem Aristotela, iako potonji pokazuje odnos misli i svijeta u praktičnom rasuđivanju, barem sa stajališta pravnika, uspješnije nego što to čini Kant (v. Padjen, 1996: 11-15).

ona sudska, nisu u logičlom odnosu - uslijed čega ocjena zakonitosti presude ili upravnog akta nije logička operacija (1973: 246-247; Weinberger, 1982: 109, 113, 121). Carl Schmitt, sa svojim tezama da je pravo odluka, a ne norma (2001: 104-105) te da je suveren onaj tko odlučuje o izvanrednom stanju (*ibid.*: 91), koje suprotstavlja izravno učenjima mladog Kelsena o pravu kao normi i pravnoj naravi države, ne razlikuje se kakvoćom od teza kasnog Kelsena, a možda ni mladoga. Ma koja bila prevratnička nakana izvorno upisana ili naknadno učitana u jedanaestu tezu o Feuerbachu, "Filozofi su svijet samo različito *interpretirali*, radi se o tome da ga se izmijeni" (Marx, 1967: 339), mogao ju je napisati i sam Kant a da pritom ne poziva i ne predviđa nikakvu revoluciju - osim, dakako, one, po njemu neizbježne, koja nastaje svaki put kad sudac donosi presudu, a i kad bilo tko izgovori bilo koju rečenicu.

4.2. Pojmovi prava

Nije moguće, a za rješavanje problema ovog rada nije ni potrebno, izložiti, makar najsažetije, mnogobrojna i raznovrsna moderna poimanja prava (v. e.g. Pattaro, 2005-2011: sv. 8-12; Patterson, 1995: 221-395; Kaufmann, 2004). Dostajat će, uzimajući u obzir pretpostavke (4.1. dio), odrediti problematike teorija o pojmu prava i njihova glavna rješenja (4.2.1. dio) te potom odrediti kako metodičke pretpostavke glavnih tipova pravnih disciplina utječu na poimanja sadržaja prava i kriterija pravnosti (4.2.2.-4.2.4. dio).

4.2.1. Problematike pojma prava

Po Nikoli Viskoviću, stvaranje teorije o pojmu prava uključuje rješavanje četiriju problematika, koje Visković koncipira u modernom ključu (1976: 18-20). Prva je izbor "metodološkog modela pravne znanosti". Visković prikazuje sedam takvih modela koje je moguće svrstati u tri skupine: a) matematičko-neiskustveni; b) prirodno-iskustveni; pravni pozitivizam; dogmatski i logicistički; c) aprioristički; povijesni; kulturalistički (*ibid.*: 20-28, 56-76). Druga je problematika definicije, koja se rješava esencijalistički ili konvencionalistički (*ibid.*: 28-33, 47-54). Treća je odredba sadržaja pojma prava, tj. predmeta od kojih se pravo sastoji. Tri su glavna kandidata za te predmete: pravne norme, pravne vrijednosti i društveni odnosi (*ibid.*: 33, 77-245). Četvrta je problematika odredba kriterija (mjerila) pravnosti. Svaki od predmeta koji su mogući sadržaj prava može biti i mjerilom pravnosti (*ibid.*: 33, 218-245; *comp.* 4.1.4. dio). Po Viskoviću, sve se teorije o pojmu prava mogu s obzirom na rješenja treće i četvrte problematike svrstati u prirodnopravne, legalističke, normativističke, sociološke i integralne, koje nastoje objediniti metode i spoznaje prethodnih (*comp.* 2.1.3. dio).

Teorije prava s obzirom na rješenja problematike sadržaja pojma prava i mjerila pravnosti istovremeno su bliske tipovima učenih pravnih disciplina s obzirom na metodu. Tri su temeljna tipa: pravna dogmatika ili pravna doktrina, koja je bliska legalističkim i normativističkim teorijama; historija prava, koja je preteča sociologijskih teorija; filozofija prava, koja je bliska prirodnopravnima, ali i, kao kritička teorija, normativističkim teorijama (v. Kantorowicz, 1911; Visković, 1976: 40-41).

4.2.2. Pravna dogmatika

Pravna dogmatika ili, u angloameričkom svijetu, pravna doktrina, tumači pozitivno pravo, naročito sistematski, pa ga onda i sistematizira radi njegove primjene (Peczenik, 1981: 1 i d.; Dreier, 1981; Aarnio, 1979: 34 i d.). E.g. tumači izraz "narod" u članku 1. Ustava Republike Hrvatske koji propisuje: "Sva vlast pripada narodu kao zajednici slobodnih i ravnopravnih državljana". Dakle, svrha je dogmatike primjena apstraktnog znanja na konkretne slučajeve, od kojih je svaki jedinstven i neponovljiv, pa prema tome nikada do kraja podvediv pod apstraktno znanje nastalo tumačenjem zakona ili apstrahiranjem iz ranijih poslovnih, upravnih ili sudskih akata. Pravna dogmatika nastala je po uzoru na dogmatsku ili "zureću", dakle iskustvenu medicinu u antičkoj Grčkoj (v. Herberger, 1981: 10 i d.). Ipak, nema sumnje da je glavna metoda pravne dogmatike analiza značenja, te da su stoga glavni predmeti pravne dogmatike pravna mjerila pozitivnog prava kao idealni predmeti izraženi jezikom i da su ta ista mjerila također mjerila pravnosti pozitivnog prava. Pritom su ti predmeti i metode određeni prvenstveno u klasičnom ključu, u osloncu na rimsku pravnu znanost i, putem nje, na grčku filozofiju (v. Schultz, 1946). Međutim, kad kasni srednjovjekovni pravници počnu Justinijanovu kodifikaciju tumačiti kao da je *ratio scripta* (a ne samo *jus scriptum*) koja vrijedi *imperio ratione* (a ne tek *ratione imperii*), njihovo tumačenje dobiva time univerzalno važeće počelo te i samo postaje teorijskom disciplinom (v. Dreier, 1981: 49-50). Kada uslijed Kantova utjecaja pravna dogmatika, s jedne strane, prestane biti zaokupljena primjenom prava i, s druge, izgradi sistem prava, gubi značajke dogmatike i poprima značajke teorijske normativne pravne znanosti (Schroeder, 1979: 82-130).

4.2.3. Historija prava

Iako je historijsko proučavanje prava to koje dovodi do modernog shvaćanja povijesti (Franklin, 1961: 18 i d.), historija prava osamostaljuje se iz pomoćne discipline pravne dogmatike tek u 19. stoljeću, kao disciplina koja objašnjava pojedinačne, odnosno konkretne događaje na temelju pojedinačnih, odnosno konkretnih uzroka (Kantorowicz, 1911: 23 i d.; Wieacker, 1967:

424; Pokrovac, 1995: [3.6]). Primjerice, nastanak članka 1. Ustava Republike Hrvatske objašnjava kao posljedice, među ostalim, shvaćanja naroda kao nacije koje je zastupao prvi hrvatski predsjednik. Takvim objašnjenjima historija prava može odrediti svoj predmet, no na onaj način na koji pravna dogmatika određuje svoj predmet historijskim tumačenjem, pa tako predmet historije prava ostaje uglavnom istovjetnim predmetu pravne dogmatike.

4.2.4. Filozofija prava

U modernom ključu filozofija prava moguća je samo kao dio filozofije vođene interesom koji počinje tamo gdje interes što vodi pravnu dogmatiku prestaje - i obratno. Tako Kantova filozofija prava (1967) obuhvaća samo čisti *a priori* dio pravnog zakonodavstva, apstrahirajući od njegovih iskustvenih sastojaka. Hegelova filozofija prava (1964) iritira pravnika jer je informirana o pravu prvenstveno knjigama koje su pisali filozofi (Villey, 1974: 134). Pravničke filozofije prava ili nisu moderne ili nisu filozofije. Grotiusov pojam prava, koji se predstavlja kao uzorno kartezijanski izveden, naime na način na koji geometri razmatraju svoje likove neovisno o iskustvu (1814: [Proleg. 39, 58; 1.1.12.1.]), široko je prihvaćen zbog toga što na način predmodernih pravnika poseže za svakim raspoloživim dokazom, od biblijskih i filozofijskih do povijesnih i pravničkih. Prva pravnička filozofija (Hugo, 1809) već je po svom naslovu, "filozofija pozitivnog prava", protuslovna sama sebi. Kao disciplina koja po svojoj nakani sadrži opća znanja o pozitivnom, dakle iskustvenom pravu, u Engleskoj se pretvara u *General Jurisprudence* (Austin, 1932), u kontinentalnoj Europi postaje općom znanošću prava ili teorijom prava, a pod utjecajem analitičke filozofije znanosti napokon se pretvara u teoriju pravne znanosti, tj. u pravnu metadogmatiku (van Hoecke, 1985: 27-64).

4.2.5. Sociologija prava

Sociologija se kao paradigmatika društvena znanost razlikuje od historije po tome što objašnjava ne samo konkretne događaje nego prvenstveno čitave vrste događaja, ali i u jednom i u drugom slučaju na temelju obuhvatnih zakona koji povezuju određene vrste događaja kao uzroke s određenim vrstama događaja kao njihovim posljedicama. Tako je primjerice članak 1. Ustava RH sociologijski moguće objasniti kao jednu od više ili čak kao jednu od mnoštva istovrsnih pojava koje vremenski slijede niz istovrsnih događaja kao uzroka. Neposredni uzroci mogu biti: kulturna, tj. jezična, vjerska i običajna heterogenost stanovništva; promjenjive granice u kojemu to stanovništvo prebiva itd. Posredni ili daljnji uzroci uključuju: političku dezintegraciju, deindustrijalizaciju, klerikalizaciju, klasnu borbu itd.

Svako je sociologijsko objašnjenje barem u nekoj mjeri naturaliztičko, odnosno pozitivističko, tj. slijedi objašnjenja prirodnih znanosti, među kojima je uzorna fizika (Turner, 2003: 13; Outhwaite, 1996: 85-86). Objašnjenja određene vrste pravnih pojava određenim vrstama prirodnih pojava nije samo po sebi sociologijsko te se pojavljuje i u drugim učenim pravnim disciplinama tijekom čitavih dva i pol tisućljeća zapadne pravne misli (v. Stephanitz, 1970). Da bi bile sociologijskim, hipotetičke zakonitosti moraju biti iskustveno provjerljive ili opovrgljive.

Čisto naturaliztičko objašnjenje, kakvo je ono koje može dati psihologija opazivog ponašanja, ne sadrži ono što sadrži svako historijsko objašnjenje, a to su stanja svijesti djelatnika kao uzrok ili drugačiji pokretač djelovanja. U naturaliztičkoj ili pozitivističkoj sociologiji podrazumijeva se da stanja svijesti nisu nikakav poseban predmet istraživanja jer su svediva na opazivo ponašanje (Giddens, 1979). Po takvoj sociologiji, primjerice, pod uvjetima koje čine donošenje ustava u nerazvijenome građanskom društvu s malo tržišne međuovisnosti i s malim građanskim slobodama te sa snažnim sukobima najutjecajnijeg naroda i manjih naroda, vjerojatna je posljedica da će u ustav biti upisano da je narod - a ne puk - suveren, a u nalaženju odnosa uvjeta i posljedice istraživanje svijesti društvenih djelatnika samo je pomoćno sredstvo (Abel, 1948). Naturaliztička ili pozitivistička sociologija, ako je dosljedna svojoj metodologiji, određuje svoj predmet istraživanja kao i bilo koji prirodni predmet, naime, kao opazive čine, a ne kao pravila (nar. Black, 1972: 1091; v. Padjen, 1987c: 2160). Međutim, tako prestaje biti sociologijom prava i postaje teorijom nečega što se razlikuje od prava kako ga poimaju pravnici, a vjerojatno i pravni laici (*comp.* 2.1.1. dio). Primjerice, postaje teorijom društvene kontrole (tako *e.g.* Black, 1984) ili teorijom društvene regulacije (Pusić, 1989).

Upravo zbog toga sociologijsko, a onda i svako drugo društvenoznanstveno objašnjenje, primjerice, antropologijsko ili psihologijsko, da bi bilo društvenoznanstveno, treba biti historizirano, odnosno humanizirano u tom smislu da svijest ljudi uključi u objašnjenje društvenog djelovanja. U interpretativnoj ili hermeneutičkoj ili razumijevajućoj sociologiji podrazumijeva se da predmet istraživanja nije naprosto opazivo ponašanje, nego da je predmet društveno djelovanje i da taj predmet, da bi se objasnio, treba prvo razumjeti, tj. ustanoviti subjektivno značenje koje mu pridaju sami djelatnici (Weber, 1976: t. 1., 251; v. Bauman, 1978).

Interpretativna sociologija koja proizlazi iz metodologije usmjerene na razumijevanje i objašnjavanje isključivo nejezičnog djelovanja dosljedno će odrediti svoj predmet istraživanja kao djelovanje, a ne kao jezik kojega su

značenje pravna pravila i druga pravna mjerila (tako *e.g.* Grace, 1978: 11 i d.; v. Padjen, 1987c: 2161). Time i takva sociologija postaje sociologijom nečega što se razlikuje od prava kako ga poimaju bilo pravnici bilo pravni laici (*comp.* 2.1.1. dio). Ogledan su primjer sociologijska istraživanja diskrecije (Hawkins, 1992; slično Administrative, 1994), koja, upravo stoga što su usredotočena na nejezično djelovanje, samo sporadično uspijevaju doprijeti do diskrecije kao predmeta pravnčkog istraživanja koji je jezičan i logičan (v. *e.g.* Bouveresse, 2010; Varadinec, 1995; Krbek, 1937).

Interpretativna sociologija koja proizlazi iz metodologije usmjerene na razumijevanje i objašnjavanje ne samo nejezičnog nego i jezičnog djelovanja ne umnožava svoje predmete, nego ih određuje metodički dosljedno:

Sa pravnog stanovišta postavljamo pitanje: šta važi idealno kao pravo? To jest: koji značaj - što opet znači - koji normativni smisao je logički ispravno pripisati nekoj jezičkoj tvorevini koja se javlja kao pravna norma. Sa sociološkog stanovišta, naprotiv, postavljamo pitanje: šta se stvarno događa u jednoj zajednici usled toga što postoje izgledi da ljudi koji učestvuju u zajedničkom delanju, a među njima naročito oni koji imaju socijalno relevantni stepen stvarnog uticaja na ovo zajedničko delanje, subjektivno prihvataju određene poretke za važeće i praktično delaju u skladu sa njima, dakle sopstveno delanje orijentišu prema njima.- Ovim se određuje, u principu, odnos između prava i privrede. (Weber, 1976: t. 1., 251)

Taj citat moguće je anticipirati kao zaključak 4. dijela studije, a to je da su u modernom ključu, veoma slično klasičnome, pravo, politika, ekonomija i kultura barem dijelom jedan te isti predmet istraživanja, koji se nakon istraživanja određenom metodom pojavljuje kao posebna strana tog predmeta. Neke od tih metoda i strana, koje se mogu sagledati iz nasljeđa učenih pravnih disciplina (4.2.2.-4.2.4. dio), interpretiranih novokantovski, ukratko su prikazane i ocijenjene u ostatku ovog dijela studije (4.3.-4.5. dio). Niti ovaj niti posljednji (5.) dio studije ne osvrće se na teorije o odnosu prava, politike, ekonomije i kulture u modernom nasljeđu pisane sa stajališta izvan njega, kao što su, naročito, Habermasova (1992) i Bidetova (2008), koja izlazi iz modernog nasljeđa u najmanju ruku po tome što raspravlja s Habermasovom teorijom i sa stajališta koja su njoj bliska.

4.3. Pravo i politika

Odnos prava i politike u modernom je ključu gotovo nemoguće istražiti zbog dvaju razloga. Suvremena politička znanost pretežno je angloamerička disciplina, koja sebe danas (*e.g.* Marsh, 2005) prikazuje tako kao da nema

ni američke korijene (v. Crick, 1960), a kamoli europske (*comp.* Favreau, 1989; Bleek, 2001). U svakoj vodećoj politologijskoj tradiciji pravo ima drugačije mjesto. Američki odsjeci za političku znanost uključivali su javno pravo više od sveučilišnih pravnih škola ili podjednako kao one sve dotle dok ono nije postalo podsudno (v. Padjen, 1988d: 26-27), no i danas neki vodeći studiji politologije uključuju istraživanje i podučavanje predmeta o pravu i politici (e.g. Whittington, 2008: 4-7) ili čak studijske smjerove javnog prava (e.g. Princeton, 2011). Vodeće francusko učilište političke znanosti i danas izvodi na desetke pravnih predmeta i čitav studij prava (Institut, 2011). Iako u Njemačkoj još danas djeluje niz fakulteta koji su ne samo po nazivu nego, dijelom, i po sadržaju ustanove državnih i pravnih znanosti (e.g. Bonn), a suvremena njemačka politologija nastaje pod utjecajem američke (Bleek, 2001: 265 i d.), njemačka je politologija po samorazumijevanju čak povijesno različita od pravne znanosti (Bleek, 2001: 41 i d., 100).

Stoga je odnos prava i politike u modernom ključu možda najkorisnije sagledati sa stajališta političkih teorija koje su utjecale na pristupe današnje angloameričke političke znanosti. Prva je sociologija Maxa Webera, koja je posredstvom Talcotta Parsonsa imala važan utjecaj na američku sociologiju (v. Alexander, 1983: 7 i d.) te je u politologiji prethodnik interpretativnog (v. Marsh, 2005: 126-146) i institucionalističkog pristupa (v. *ibid.*: 86-104). Druga je Lasswellova "nova politička znanost" (v. Almond, 1987), koja je, razapeta između krajnosti (Farr, 2006) psihoanalize (nar. Lasswell, 1930) i *policy science* demokracije (e.g. Lasswell, 1951), prvom krajnošću utjecala na bihevioristički, odnosno pozitivistički pristup (v. Marsh, 2005: 43-60), dočim je drugom potakla *policy analysis* naprosto (Colebach: VII, 4-6 i d.). Preostale dvije su marksizam i teorija racionalnog izbora, koje su istoimene pristupima političkoj znanosti (*ibid.*: 61-85; 147-165). S obzirom na to da je teorija racionalnog izbora primjena ekonomske znanosti te da je marksizam teorija usredotočena na društvo, odnosno ekonomiju, te će dvije teorije biti prikazane posebno (dio 4.4.). Međutim, ovdje će biti prikazana Schmittova teorija o odnosu politike i prava kao vjerojatno najutjecajnija politologija prava.

4.3.1. Sociologija politike

Weberova sociologija razvija Jellinekovo učenje o dvojnoj prirodi države kao pravne i društvene pojave (Jellinek, 1977) u novu vrstu znanosti koja se od pravne dogmatike, filozofije i historije razlikuje po metodi, a time i predmetom. Naime, sociologija politike određuje vlast kao vjerojatnost da će se određenim (ili svim) naredbama pokoriti određena skupina ljudi, i to, među ostalim, uslijed vjere tih ljudi da je vlast legitimna, tj. opravdana

(Weber, 1976: t. 1., 167-168). Dakle, metoda je sociologije politike uzročno objašnjenje, a predmet istraživanja su naredbe vlasti. Taj predmet barem u slučaju legalne vlasti (Weber, t. 1., 170-178) uključuje, i to u značajnoj mjeri, naredbe koje su pravna mjerila po metodi pravne dogmatike (v. 4.2.2. dio). Nakon uzročnog objašnjenja pojavljuju se dvije strane tog predmeta: prva je pokoravanje određene skupine ljudi tim naredbama kao vjerojatna posljedica; druga je vjera tih ljudi da je vlast koja izdaje naredbe legitimna, tj. opravdana. Tako je i po metodi i po istraženom predmetu Weberova sociologija politike nova znanstvena disciplina (kako to uočava Blažević, 2010: 58-62), različita od pravne dogmatike, filozofije i historije.

Međutim, Weberova metodologija sociologije prava, tj. "kategorije" ili temeljni pojmovi koje Weberov način uzročnog objašnjavanja pretpostavlja u visokom su stupnju pravni (Turner, 1994: 9 i d.; cf. Blažević, 2010: 58). Po Weberu je ne samo legalna legitimnost nego i tradicionalna legitimnost određena pravom. U legalnoj vladavini svi su, uključujući vladara, vezani pravom, dočim je u tradicionalnoj vladavini vladar dijelom vezan pravom, a dijelom nije (Weber 1976: 178). Weberovo poimanje vjerojatnosti nastupa određenog društvenog događaja kao posljedice drugog događaja preuzeto je iz prava, gdje je poznato kao adekvacijska teorija uzročnosti (Turner, 1994: 119-135). Početak Weberove *Privrede i društva* slijedi Iheringov *Cilj u pravu* (1894), sve dotle da je i Weberovo poimanje djelovanja očito nadahnuto Iheringovim (*ibid.*: 1 i d.; Turner, 1994: 22-32), ali izraženo drugim riječima: ono što Ihering naziva ciljem ili svrhom djelovanja Weber naziva značenjem ili smislom djelovanja, tj. *gemeinter Sinn* (*ibid.*: 30). Weberov pojam društvenog djelovanja koji uključuje trpljenje i propuštanje (Weber, 1976: t. 1., 1) očito je preuzet iz prava i pravne znanosti, te izvan nje i njezinih korijena u kršćanskome moralnom naučavanju uopće nije razumljiv. Najvažnija sličnost Weberove - ali također i kasnije (e.g. Blažević, 2010: 59) - teorije legitimnosti i pravne znanosti proizlazi iz subjektivističkog poimanja legitimnosti kao vjere u legitimnost (*ibid.*: 167-168). Manja je teškoća subjektivističke teorije u tome što mijenja ustaljeno značenje izraza legitimnost kao nečega što *jest* zakonito, primjereno ili obvezatno u *vjeru* da je nešto zakonito, primjereno ili obvezno. Izraz kojemu je tako promijenjeno značenje teško je konzistentno upotrebljavati, pa ni sam Weber u tom, navodno, ne uspijeva. Veća je teškoća subjektivističke teorije u tome što izraz legitimnost ostavlja bitno neodređenim, jer Weber ne određuje *čija* je vjera mjerodavna (Pitkin, 1972: 280-282). Upravo zbog toga izraz legitimnost ostaje otvorenim upotrebi kao da je pojam teorije države i prava.

4.3.2. Psihologija politike

U mjeri u kojoj je Lasswellova psihologija politike zaokupljena podsvjesnim i duševno bolesnim, bliska je pravnoj znanosti samo kao studij razloga za isključenje pravne odgovornosti. No Lasswellova psihologija politike zaokupljena je svim duševnim procesima, i to na način duhovno znanstvene psihologije (Lasswell, 1930: 49 i d.), sve dotle da iz nje izvodi temeljne političke vrijednosti (Padjen, 2010b: 38-40; v. Lasswell, 1992: 725-1128 [III]), koje su opet temelj njegove *policy analysis*. Lasswellov pojmovni okvir te analize počiva izrijeком na Weberovoj sociologiji (Morrison, 1962) te, poput Weberove, pretpostavlja karakteristično njemačku ideju da je pravo sredstvo za uravnoteživanje interesa (v. e.g. Engisch, 1971: 144 i d., 180 i d.). Štoviše, Lasswellov pojmovni okvir političke znanosti u cjelini, koji je poznat kao 4W (*Who, What, When, How*), očita je, iako nepriznata, prilagodba 4W njemačke *Fallanalyse*, koji je opet prilagodba 5Q rimskoga sudskog postupka izraslog iz antičke retorike (v. 3.3. dio).

4.3.3. Politologija prava

Schmittov nauk, čija je središnja misao da se političko odlikuje razlikovanjem prijatelja i neprijatelja (2001a: 19 i d.), smisleno je nazivati politologijom prava zbog tri razloga. Prvo, teorija je političkog (*ibid.*) i kao takva također je teorija prava, čija je središnja misao da je pravo odluka, a ne norma (2001b: 102 f). Drugo, predstavlja se kao vrijednosno neutralna analiza svog predmeta (2001a: 21), dakle kao moderna znanost. Treće, nijekanje je iskustveno dostupnog prava nijekanjem klasičnog poimanja prava. Korisno je obrazložiti drugi i treći razlog.

Schmittovo inzistiranje na konkretnome, tj. na tome da politički pojmovi imaju neku konkretnu suprotnost, da su vezani uz neku konkretnu situaciju (Schmitt, 2001a: 21) te da je odluka uvijek konkretna (Schmitt, 2001b: 104) izgleda kao nastojanje da se izađe iz modernog nasljeđa, naime, da se iz unutrašnjeg svijeta prijeđe u vanjski (v. 4.1.1.-4.1.2. dio). Međutim, nema bijega ako se shvati da je suprotnost prijatelj-neprijatelj samo idealtip koji nema istinosnu vrijednost, nego je samo više ili manje spoznajno koristan.

Iskustveno je očito da postoji ne samo unutrašnje nego i međunarodno pravo, iako je često upitno koji je sadržaj potonjega (onaj određen Poveljom UN-a ili neki drugi, e.g. NATO-a) i u kojoj je mjeri učinkovito, a sve je izglednije da nestane (nar. nuklearnim ratom). Stoga je nijekanjem klasičnoga poimanja prava, koje još uvijek rasvjetljava današnje pravo (v. 3. dio), moguće osporiti pravnost prava i svesti ga na politiku. Schmitt ga niječe u barem tri pogleda. Za razliku od Akvinca, koji drži da zakon spada

na razum, a ne na volju (2000: 129-131 [pit. 90., čl. 1.]), Schmitt određuje pravo kao baš odluku (2001b: 102 i d.). Dočim Kelsen, podjednako kao i jusnaturaliziti, uključiv Akvinca, drži da je način postojanja prava taj da važi, što je moguće samo ako je dio složenoga razumskog poretka (Nino, 1978), Schmitt pravo nalazi u konkretnoj odluci, odnosno u činu volje. Po Akvincu, tri su zapovijedi prirodnog zakona: svim bićima očuvanje svoga bivstvovanja; osjetilnima posebna dobra, naročito prokreacija; razumnima spoznaja istine o Bogu i život u zajednici (2000: 169 [pit. 94., čl. 1.]). Po Schmittu, političko je zaokupljeno egzistencijom (Schmitt: 2001a: 19 f), drugačije, "očuvanjem svoga bivstvovanja" (*comp.* Hobbes, 2004: 94-102 [XIV]).

Teško da je Schmittovo političko mogućnost izbora u starih Grka (*cf.* Posavec, 2011). Naime, ako je neprijatelj onaj koji ugrožava naš opstanak, ili je neprijatelj nešto što ne omogućava izbor (pa nema prostora za političko u grčkom smislu, nego pripada biologiji ili ekonomiji) ili je naše shvaćanje njegove opasnosti za naš opstanak nešto, doduše, iz volje, no umišljeno, dakle proizvoljno.

Uz to, dvojbeno je da li je Schmitt uspio odrediti pravo baš kao odluke koje ne pretpostavljaju poredak, kakav je državni, u pravničkom smislu. Ako državi pripada "*jus belli* ... da u datom slučaju, na osnovu sopstvene odluke, odredi neprijatelja i bori se protiv njega" (Schmitt, 2001a: 30), riječ je o državi, tj. pravnom poretku, u pravničkom smislu. Ako "državi pripada ... *realna mogućnost* (nagl. I. P.) da u datom slučaju, na osnovu sopstvene odluke, odredi neprijatelja i bori se protiv njega" (*ibid.*), država s takvom mogućnošću u povijesti je bilo veoma malo, iz čega slijedi da Schmittovo političko, koje on u moderno doba nalazi vezano uz države, nije bilo toliko vezano koliko on tvrdi, iz čega pak slijedi da je čitav Schmittov pojam političkoga korisniji za analizu društvenih odnosa koji nisu državni, nego su - pretpolitički.

4.4. Pravo i ekonomija

Odnos prava i ekonomije u modernom ključu u hrvatskoj je pravnoj i drugoj socijalnoj teoriji gotovo neistražen, i to zbog teškoća koje pravnici imaju u definiranju imovine, ideologijskog nasljeđa marksizma te zbog nepoznavanja današnje ekonomske znanosti.

4.4.1. Imovina

Velik je dio prava imovinski i već po tome ekonomski, u tom smislu da je određen ne samo pravnim mjerilima (*e.g.* smije li pravo ili interes na nekom dobru biti preneseno na drugog za novac) nego i gospodarskima (*e.g.* ima li određeno dobro izgleda da postigne određenu cijenu). Imovinu je najprimjerenije odrediti na način uobičajen u germanskoj pravnoj literaturi,

naime kao skup subjektivnih prava i pravnih interesa što pravno smiju biti u pravnom prometu te u njemu imaju tržišnu vrijednost, odnosno cijenu, a pripadaju jednome pravnom subjektu, s time da takvim pravnim subjektom može biti i sam skup imovine, nar. kao zaklada ili fundacija. Obično se drži da su sljedeća subjektivna prava imovinska: stvarna, obvezna, nasljedna, posjed, pravo na zaključivanje pravnih poslova (e.g. pravo da se prihvati ponuda za zaključivanje ugovora), pravni odnosi (e.g. članstvo u trgovačkom društvu, udio u zajedničkoj imovini ortakluka). Pritom je svejedno kako je neko imovinsko pravo stečeno: zakonom, pravnim poslom, deliktom ili na neki četvrti način. Pravni je interes očekivanje nekog dobitka koje (još) nije zaštićeno pravom (e.g. očekivani prihod od sjemena koje se uzgaja). Ekonomsko iskustvo i, pogotovo, ekonomska znanost mogu dokazati vjerojatnost takvih očekivanja, pa se ona stoga ponekad nazivaju imovinom u ekonomskom smislu. Računovodstvo nastoji zabilježiti svu imovinu određenoga subjekta, no može je zabilježiti samo kao financijsku imovinu, međutim neki dijelovi imovine (pogotovo pravni interesi) ne mogu se izraziti kao financijska imovina (Padjen, 2009; v. Eneccerus, 1952: 555-562; v. Žager, 2008: 1 i d.; cf. Klarić, 2006: 94-106).

4.4.2. Marksizam

Marksističko shvaćanje odnosa prava i ekonomije redovito se oslanja na Marxov sažetak vlastite teorije da u društvenoj proizvodnji svog života ljudi ulaze, neovisno o svojoj volji, u međusobne odnose proizvodnje koji čine zbiljske vlasničke odnose i ekonomski temelj društva na kojima izrasta pravna i politička nadgradnja kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti (Marx, 1985: 1 f). Oslanjajući se na izloženi sažetak, nastala je marksistička doktrina o ekonomskom vlasništvu koju je, onako kako je bila zagovarana u jugoslavenskoj pravnoj i socijalnoj teoriji, moguće rastaviti u tri teze. Prvo, postoji razlika između vlasništva kao društvenoekonomskog i vlasništva kao pravnog odnosa. Drugo, pojam ekonomskog vlasništva moguće je izvesti neovisno o uobičajenim pravnim mjerilima, koja na temelju sistematizacije i interpretacije pozitivnih prava stvara pravna znanost. Treće, ekonomsko vlasništvo određuje sadržaj pravnog vlasništva, te je ekonomska analiza vlasništva mjerodavnija, odnosno plodnija u spoznavanju vlasničkih odnosa od uobičajene pravnoznanstvene (dogmatske ili sl.) analize. Prva je izložena teza prihvatljiva ako se ekonomskim vlasništvom nazivaju funkcije, tj. namjeravani i nenamjeravani učinci (e.g. bogaćenje) pravnog vlasništva u ekonomskim zbivanjima (e.g. rast cijena) i obratno (e.g. stečajevi). Na toj pretpostavci nastala je jedna od najpoznatijih marksističkih analiza prava (Renner, 1960), koja je široko prihvaćena i od nemarksista. Sporne su i

osporene preostale dvije teze (nar. Padjen, 1985; Barbić, 1985).⁶

4.4.3. Teorija racionalnog izbora

Teorija ili metodologija racionalnog izbora, koja je nastala u klasičnoj i neoklasičnoj ekonomskoj znanosti, iznimka je od opće fragmentacije društvenih i humanističkih disciplina: u posljednjih pola stoljeća ne samo da je prihvaćena u svim društvenim znanostima, tj. u politologiji, sociologiji, socijalnoj psihologiji, antropologiji i pravnoj doktrini (čak i u etici), nego je barem u ekonomskoj i u političkoj znanosti postala najšire prihvaćenim pristupom (Udehn, 2003; 2003; Heckathorn, 2003). Dva su polazišta teorije kako je prihvaćena u sociologiji. Prvo je metodologijski individualizam, tj. pretpostavka da ekonomske i druge društvene pojave mogu biti primjereno objašnjene samo kao djelovanja pojedinaca (Von Mises, 1996: 41-44; Heckathorn, 2003: 274-275). Drugo je pretpostavka (koja se naziva i racionalnim izborom u užem smislu) da pojedinci nastoje postići, po starijoj teoriji, najveću dobit, a po novijoj, najbolji ukupni učinak, koji može uključivati ne samo imovinska nego i altruistična dobra; a s obzirom na to da društveni djelatnici raspolažu nepotpunim informacijama, često nisu u mogućnosti predvidjeti učinke svojih djelovanja (*ibid.*). Najvažnija je primjena teorije čistog izbora u politologiji teorija javnog izbora i iz nje izvedena ustavna politička ekonomija. Ima ista polazišta kao i teorija racionalnog izbora u sociologiji, a uz to još jedno, naime da vlade nisu učinkovite altruistične jedinice koje bez napora ispravljaju nedostatke tržišta, nego su, naprotiv, skupine pojedinaca koji uređujući odnose na tržištu i namećući poreze, slijede privatne radije nego javne interese (Buchanan, n. d.; Petak, 2001). Ekonomska analiza prava naziv je za više različitih pristupa, no i među njima je prevladavajući teorija racionalnog izbora (v. Kregar, 1996; Matulović, 1997-1998). Uz pretpostavke te teorije u sociologiji slijede još dvije, preuzete neposredno iz ekonomske znanosti: društveni djelatnici imaju relativno ustaljene ciljeve; ponuda i potražnja teže ravnoteži. Glavna je zadaća ekonomske analize prava da ocijeni gospodarsku učinkovitost pravnih institucija, primjerice, ugovora ili braka (Maccay, 1999: 408-409).

6 Usprkos tome Ustavni sud Republike Hrvatske je nakon što je marksizam prestao biti službenom ideologijom, rješenjem pokrenuo postupak za ukidanje odredaba kaznenog zakona kojima se štitilo društveno vlasništvo, s obrazloženjem da "Ustav Republike Hrvatske, proglašen 22. prosinca 1990, zaista više ne pozna - kako to proizlazi iz njegova članka 48. st. 1. - institut društvenog vlasništva koje je koncipirano kao društveno-ekonomski a ne kao pravni odnos" (U-I-137/1992 od 24. 6. 1992. NN 43/92). Tim je rješenjem Ustavni sud RH na temelju marksističke doktrine osporene još u socijalizmu protumačio da društveno vlasništvo zaostalo iz socijalizma nije pravni institut i da za njega ne vrijedi ustavno jamstvo prava vlasništva, te da ga stoga država može bez naknade uzeti radnicima i podijeliti ga kome hoće (Padjen, 1992).

Pravniku je ta analiza korisna jer mu omogućava drugačiji pogled na glavni predmet njegova bavljenja. Tipičan pravnik usredotočen je na korektivnu pravednost, a time i na prošlost, tj. na spor dviju stranaka od kojih jedna tvrdi da je pretrpjela štetu uslijed povrede svojega subjektivnog prava i traži pravnim lijekom od druge kao odgovorne da tu štetu nadoknadi. Ekonomska analiza prava usredotočena je na razmjensku pravednost, a time i na budućnost, tj. na pravo kao sustav poticaja i prepreka djelovanju (Veljanovski, 2007: 8), te je stoga od neposredne pomoći pravniku koji sudjeluje u ugovornom ili sudskom stvaranju prava (v. e.g. Radenović, 2006). U zakonodavstvu, tj. uspostavi diobene pravednosti, pravniku na sličan način može pomoći teorija javnog izbora i teorija socijalnog izbora, koja je zaokupljena "racionalnim temeljem društvenih sudova i javnih odluka u izboru između društvenih alternativa", pogotovo kad to čini na pretpostavkama različitim od onih teorije racionalnog izbora (Sen, 2010: 95). Ekonomske teorije izbora gotovo su nezaobilazne u primjeni načela razmjernosti u pravu (e.g. Hanau, 2004). Učinkovitost može biti jedan od kriterija pravnosti (*comp.* 4.1.4. dio).

Šteta ekonomske analize prava može biti podjednaka koristi, pri čemu je intelektualno najmanje opasna neoliberalna vjera u tržišnu slobodu. Pretpostavka klasične teorije da se racionalni izbor sastoji samo od lukavog promicanja vlastitog interesa "osebujna" je i "otuđujuća" (Sen, 32; pobliže Taylor, 2006). Ideja da ta pretpostavka nije idealtip, nego bjelodana istina (Von Mises, 1996: 59-64) koju neoliberalni ekonomisti tretiraju kao aksiom podjednako zavodi u bludnju kao i pojam učinkovitosti, koji nije objektivan, koherentan i neovisan o političkim vrijednostima (Kennedy, 1981). Promidžba da su angloamerički suci stvorili *Common Law* na temelju pretpostavki i mjerila ekonomske analize prava (Posner, 1983) ne zavodi toliko na imitaciju angloameričkog prava koliko na zaključak da su načelo učinkovitosti i njegove izvedenice, doista, pravo (v. kritiku D'Amato, 1981), što je liberalna inačica marksističkog učenja o dva vlasništva, ekonomskom i pravnom, i o prvom kao temeljnijem.

4.5. Pravo i kultura

Kantovo poimanje kulture tipično je za moderno nasljeđe. Po Kantu, čovjek je konačna svrha zemaljske prirode, s time što je prva svrha prirode čovjekova sreća, a druga njegova kultura, koja je opet proizvodnja sposobnosti racionalnog bića za koje god si svrhe postavio (Kant, 1977c: 387, 390). Tako pojmljena kultura može imati malo što zajedničko s pravom koje je shvaćeno tako da je svako djelovanje ispravno samo po sebi ili je po svojoj maksimi takvo da sloboda volje svakoga može koegzistirati sa slobodom svakoga

drugog u skladu s općim zakonom (Kant, 1977b: 337). Kultura postaje bliska pravu tek u Hegela (1964), koji nalazi da pravni pojmovi i institucije nisu izvedeni iz izvanvremenskog uma, nego su se razvili višetisućljetnom društvenom praksom (Mohr, 2008: 2 [2.2]).

Svijest o razvoju, odnosno povijesnosti mijenja i moderno poimanje jezika stavljajući ga u samo središte kulture, pa onda mijenja i poimanje odnosa jezika i prava. Moderni racionalisti imaju "sintaktički" pristup jeziku, koji je usmjeren na njegov oblik i sastav. Zahtjev koji taj pristup postavlja jest racionalnokategorijalni; obilježuje ga formalna strogost. Jezik se "dijeli" s razumom i rezultat te operacije ne smije imati ostatak, nešto što razum ne bi mogao objasniti, nekmoli razumjeti. Stoga razum može opisati obični, svakodnevni jezik umjetno stvorenim metajezikom, koji je precizniji od običnoga. "Sintaktičkom" pristupu u filozofiji i lingvistici odgovaraju pravnoteorijska stajališta prema kojima je mjerodavno isključivo doslovno značenje zakona, pravna dogmatika može se izgraditi kao metajezik prava, a teorija prava kao metadogmatika. Nakon Kanta taj pristup više nije moguć te ga mijenja "semantički" pristup. U pravu se pozna po traženju konteksta, od zakonodavne namjere do povijesnih okolnosti (Haft, 1976).

Povijesno shvaćanje jezika, kao kulture, proteže se i na traženje korijena kulture u kultu (v. Halton, 1992) te na traženje povijesnog početka i kraja religije, koja je ionako iskrivljeni oblik svijesti (e.g. Marx, 1967: 357-428), primjerice, nadomjestak za dobra koja su poželjna, ali nedostupna (e.g. Stark, 1987: 25-53). Izvori svega traže se u prirodi (Comte, 1998). Tako religija, koja je još uvijek izvor nemalog dijela modernog prava (e.g. Berman, 1983), postaje još samo predmet modernog prava, koje ju dijelom ograđuje a dijelom štiti.

4.6. Rješenje

U modernome (epistemologijskom) ključu ideje o pravu kreću se od poimanja da pravo ustanovljuje moderne društvene sisteme i prema tome je nezaobilazno sredstvo za identifikaciju modernih društvenih pojava do teorija da je pravo, podjednako kao i politika, ekonomija i kultura, pojava svediva na svoje prirodne uzroke. Usprkos tako širokom rasponu općih pretpostavki o spoznaji i svijetu, pravo, politika, ekonomija i kultura ostaju, ne posve različito od klasičnog nasljeđa, značajnim dijelom jedan te isti predmet istraživanja, koji se nakon istraživanja određenom metodom pojavljuje kao posebna strana tog predmeta. Primjerice, predmet istraživanja je jezično i nejezično društveno djelovanje donositelja ustavne odredbe o nositelju suverenosti koje je istodobno ne samo stvaranje ustava kao pozitivnopravnog mjerila djelovanja

nego i primjena drugih mjerila djelovanja, kako onih pozitivnopravnih, kao što su poslovnička, tako i nepozitivnih, kao što su vrijednosti naroda, puka, demokracije i sl. Nakon istraživanja određenom metodom, primjerice objašnjenja na temelju odgovarajućih uzroka, kao rezultat istraživanja pojavljuje se toj metodi odgovarajuća strana predmeta istraživanja, primjerice funkcija (namjeravana ili nenamjeravana posljedica) primjerice klerikalizacije omogućene političkom dezintegracijom uslijed gospodarske krize. Međutim, dočim su u modernome ključu pravo, politika, ekonomija, pa i kultura još uvijek samo različite strane istog predmeta izučavanja, način izučavanja strogo je znanstven, ali ne i stručan. Ako ponuđeno tumačenje (koje je, i opet, mišljeno prvenstveno kao idealtip informiran zbiljom, ali ne i kao njezin vjerni opis ili njezino točno objašnjenje) upućuje možebitna daljnja istraživanja u pravom smjeru, pokazuje se da bi točan odgovor na uvodna pitanja ovog rada mogao glasiti da *differentia* specifica modernih sveučilišta i visokih stručnih škola nije toliko ta da prva pružaju svojim studentima *studium generale* koliko ta da im ne pružaju pretpostavke na kojima bi mogli uz znanost savladati struku (v. 1.1. dio).

5. Suvremena filozofija

Kao što je navedeno u uvodnim pretpostavkama (2.2. dio), suvremenom se filozofijom ovdje drži nasljeđe što počinje Wittgensteinovom upotrebom metode pretpostavljanja (1998), koju je bio pronašao Kant (1984; v. Stenius, 1960) (analizom uvjeta mogućnosti spoznaje), čime se kao središnja filozofijska disciplina uspostavlja "gramatika" (filozofijska analiza jezika), po kojoj se svijet dijeli u svijet o kojemu je moguće govoriti i javni svijet, koji nema značenje. Wittgenstein prije jezičnog "zaokreta" drži da je jezik slika svijeta, a bitna je funkcija jezika da slika svijet, da je jezik logički račun koji se ravna po strogim pravilima i da rečenica ima toliko dijelova koliko ima događaja što ih opisuje (1960). "Zaokret" čini uvidom da je označavanje predmeta u svijetu samo jedna od mnogobrojnih upotreba jezika te da su pravila sadržana u načinima njegove upotrebe, koje naziva "jezičnim igrama" (1998).

I nakon "zaokreta" Wittgenstein drži da o onome o čemu nije moguće govoriti treba šutjeti (1960: [6.53-7]) te, štoviše, teži tome da u filozofiji dođe do točke koja postoji u religiji, nakon koje se više ne traži nikakvo obrazloženje ili opravdanje (Malcolm, 1993: 3). I po tome je dio - doduše osebujan i s rastepenom sljedbom (Uschanov, 2002) - postmoderne, koju obilježava slom velikih pripovijesti (nar. marksizma) i kriza sposobnosti da se ponudi odgovarajući, "objektivni" pogled na svijet (Lyotard, 1979).

No razlikuje se od matice filozofije korjenitim nijekanjem kartezijanstva, tj. uvjerenja da su tuđe svijesti "privatne", tj. nepoznatljive, nastojeći pokazati da spoznaja vlastite svijesti pretpostavlja spoznaju tuđe (1998: [347 i d.]). S druge strane, dijeli uvjerenje nosivo za postmodernu o množini i nesumjerljivosti razloga (Welsch, 1991: 263), pogotovo onih koji su povezani u načine života ili kulture. Pristup jeziku je "pragmatski", tj. usmjeren na jezično ponašanje, na stvarnu upotrebu i na promjene značenja izraza do kojih dolazi u njihovoj upotrebi (Haft, 1977). Po Wittgensteinu, uzročno objašnjenje samo je jedan od odgovora na pitanje "zašto?", razlozi trebaju biti temelj objašnjenja i treba ih razlikovati od uzroka (Glock, 1996: 74). Winch iz toga zaključuje da je studij kulture po svojoj naravi predmet filozofije i da je dio sociologije zapravo nezakonito čedo filozofije (1963: 48). Razlika između opisa i propisa se relativizira, ovisi o kontekstu. Uz to, ako se svi iskazi dijele u opise i propise, koje je vrste ovaj iskaz? No iako je, ili upravo zbog toga što je zanijan jak između jezika, misli i svijeta, javlja se problem neodređenosti jezika, koji postaje gotovo središnjim problemom prava (e.g. D'Amato, 1990; Pannier, 2000).

U suvremenom (jezičnom) ključu pravo može biti pojmljeno još samo kao dio kulture - uključiv politiku i ekonomiju - u koju je utkano. No kako odrediti onaj dio kulture koji jest ili treba biti držan pravom a da pritom, nakon ponovnog posvećenja društva, pravo ne postane religijskim, ili protureligijskim, a jurisprudencija teologijom, ili "znanstvenim ateizmom"? Sociologija religije navodno je od svog nastanka pa sve do nedavno bila baš znanost potonje vrste (Stark, 1999). Nije razborito očekivati odgovor od bilo koje druge discipline. Dočim klasično nasljeđe priznaje da razum može upravljati djelovanjem, razum i djelo su u epistemologijskom ključu odvojeni logičkim jazom, a u lingvističkom ključu jedva razlučivi. Možda je i zbog toga danas još samo pravom moguće odrediti što je to religija (Padjen, 2010a).

Postoje samo dva odgovora. Prvi je traženje oslonca u sva tri nasljeđa. Za pravnika to znači da predmet pravo odredi problemski, ali da ga istražuje i dalje s modernih metodičkih stajališta koja je savladao, bez upadanja u metodički sinkretizam; da prvo završi *studium generale* te da uz studij prava završi i studij još jedne znanosti, možda čak i struke, i da čitav radni vijek napreduje u svakom od tih pravaca, iako po naravi stvari prvenstveno u pravnoj struci. Samo tako može biti građanin, stručnjak, znanstvenik i filozof. Pravnodogmatski pristup rješavanju društvenih problema, koji slijedi medicinu možda bi mogao postati zanimljivim primjerom djelovanja i drugim studentima društvenih znanosti, naročito politolozima. Drugi je odgovor izbjegavanje pitanja, sa svim posljedicama koje ono nosi.

Trostruko rješenje problema ovog istraživanja povećava kako heurističku tako i praktičnu vrijednost stipulirane definicije prava. Integrirajući raznorodne tradicije, definicija služi integritetu pluralističkoga pravnog poretka, tj. postizanju postuliranih temeljnih vrijednosti unutar granica prava (*comp.* Dworkin, 1986: 95-96 i d.). Dakako, pristup zauzet u studiji, iako više uključiv od strančarskih pristupa, još uvijek je samo jedan od pristupa, koji je u posljednjoj crti također neizbježno strančarski. Štoviše, gledan iz kulture koja nije integrirana definicijom (ne samo neeuropske nego i europske), parohijalan je ili čak neprijateljski.

IV. NASTAVA METODOLOGIJE PRAVNE ZNANOSTI

4. METODOLOGIJA PRAVNE ZNANOSTI: SYLLABUS

NASTAVNI PREDMET POSLIJEDIPLOMSKOGA DOKTORSKOG STUDIJA IZ PODRUČJA DRUŠTVENIH ZNANOSTI, POLJE PRAVO PRAVNOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U RIJECI (2014. - 2015.)

"Metodologija pravne znanosti" (5 ECTS) obvezatni je nastavni predmet prvog semestra Poslijediplomskoga doktorskog studija iz područja društvenih znanosti, polje pravo Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Silab predmeta (tzv. detaljni izvedbeni program predmeta) izveden je iz silaba "Metodologije javnog prava" (dolje). Predmet je uređen Opisom studijskog programa" od 26. rujna 2010., pročišćeni tekst od 27. listopada 2010.¹ Nosilac predmeta je Ivan Padjen. Nastavu predmeta izvodi od ljetnog semestra akademske godine 2011.-12. Od akademske godine 2013.-14. u izvedbi nastave sudjelju Zoran Pokrovac i Žaklina Harašić, nastavnici Pravnog fakulteta Sveučilišta u Splitu, i Maša Marochini Zrinski, suradnica Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci.

"Metodologija javnog prava" (4 ECTS) izborni je nastavni predmet prve godine Doktorskog studija iz pravnih znanosti Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Predmet je sada uređen opisom studija od 27. rujna 2013.² Nosilac predmeta je Ivan Padjen. Nastavu izvodi od ljetnog semestra akademske godine 2009.-10.

"Metodologija prava" (5 ECTS) izborni je nastavni predmet devetog semestra Sveučilišnoga integriranog studija prava Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Silab predmeta izveden je iz silaba "Metodologije javnog prava" (gore), uz primjereno kraćenje i zamjenu sadržaja metodologije javnog prava sadržajima opće metodologije prava. Nosilac predmeta je Ivan Padjen. Nastavu izvodi od zimskog semestra akademske godine 2011.-12. Od akademske godine 2013.-14. u izvedbi nastave sudjeluje Maša Marochini Zrinski, suradnica Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci.

"Metodologija pravnih istraživanja" (3 h) modul je Metodološkog seminara Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Sadržaj modula izveden je iz 3. dijela silaba predmeta "Metodologija pravne znanosti". Nastavnik modula je Ivan Padjen. Izvodi ga od akademske godine 2013.-14.

Tekst koji slijedi skraćeni je silab "Metodologije pravne znanosti" kako je objavljen ranijih godina ali s manjim izmjenama i dopunama za akademsku godinu 2014.-15.

1 <http://www.pravri.hr/hr/studij/poslijediplomski/doktorski/osp.pdf>

2 http://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/Opci_studij_-_predmeti.pdf

1. SVRHE / CILJEVI PREDMETA

Svrhe /ciljevi kolegija su da doktorand, koji je već stekao temeljna teorijska znanja o pravu i temeljne metodičke vještine u pravu, razumije metode analitički i stekne usporediva znanja, sposobnosti i vještine u pravnoj znanosti. U tu svrhu kolegij priprema studenta za sljedeća tri zadatka, od kojih je svaki obrađen u jednom od tri dijela kolegija, odnosno studijske literature kolegija:

(1) prepoznavanje metodičkih problema sudske, upravne, samoupravne i zakonodavne prakse, nacionalne i transnacionalne, koje je moguće na zadovoljavajuće načine riješiti samo na temelju metodologijskih znanja u drugom i trećem dijelu kolegija.

(2) razumijevanje:

(2.1) sastava uobičajenoga pravnog rasuđivanja, tj. metoda prava, u rasponu od mjerila / razloga izbora izvora prava, sistematizacije prava te razumijevanja, tumačenja i primjene prava, naročito javnog prava (izvori internacionalnog prava, tumačenje ustava, pravičnost i diskrecija);

(2.2) metoda spoznavanja i odlučivanja, tj. opravdavanja na temelju općih i pojedinačnih pozitivnopravnih i izvanpozitivnopravnih mjerila ("dogmatska metoda") i objašnjavanje na temelju općih društvenih zakona ("sociologijska metoda") i objašnjavanje pojedinačnih uzročnih veza ("historijska metoda") te izgradnja pojmova i teorija, naročito s obzirom na odnos pravne znanosti spram filozofije i društvenih znanosti (politologije, ekonomije, sociologije itd.).

(3) osposobljavanje za primjenu glavnih metoda istraživanja i tehnike izrade znanstvenog rada, naročito doktorskih disertacija, te pripreme zakonodavstva (teorijska i praktična mjerila upotrebe poredbenog prava u istraživanjima *de lege ferenda*).

2. OČEKIVANI ISHODI UČENJA

Od studenta temeljne razine, koji je prvi put upisan u kolegij o metodologiji pravne znanosti, očekuje se, prvo, da ocijeni znanstveni rad i drugo, napravi prijedlog znanstvenoistraživačkog rada koji izvršava sve zadatke discipliniranoga integralnog istraživanja prava, tj.

(1) prepoznaje teorijske i praktične probleme;

(2) postulira vrijednosti zato da izluči istraživačeve vrijednosne pretpostavke u odredbi problema i razjašnjenju temeljnih načela;

(3) određuje predmet i izabire metode istraživanja;

- (4) razjašnjava temeljna načela ustavne i / ili stroge prirode;
- (5) opisuje tendencije u pravnoj regulaciji (zakonskoj, upravnoj, trgovačkoj, itd.; nar. sudskoj) i ocjenjuje ih sa stajališta temeljnih načela;
- (6) povezuje tendencije u regulaciji s uvjetima (pravnim i izvanpravnim);
- (7) predviđa vjerojatne buduće pravce regulacije;
- (8) predlaže alternativne pravce koji su više u skladu s temeljnim načelima.

Od studenta više razine, koji je ranije savladao temeljnu razinu ovog kolegija ili drugoga usporedivog kolegija, očekuje se da stekne, uz opisana znanja, sposobnosti i vještine da raščlanjuje i izgrađuje složene pojmove pravne znanosti.

3. OKVIRNI SADRŽAJ PREDMETA

(A) Razumijevanje metodologijskih problema

(1) Prethodna je zadaća predmeta tada studente podsjeti na to kako raspoznati i razvrstati metodičke probleme prava, naročito javnog, analiziranjem pojedinačnih no važnih slučajeva iz sudske, upravne, zakonodavne i diplomatske prakse. Odabrani primjeri pokazuju, u prvom koraku, metodičke probleme *unutar* prava, tj. unutar jednoga pravnog sistema. Sustavno se analiziraju kanoni tumačenja prava od strane hrvatskih sudova radi primjene čija funkcija je uspostava razmjenske pravednosti ispravljajućom. Dodatno se naglašavaju prva i do sada najsloženija ustavnosudska odluka vođena svrhovitim tumačenjem, promjena izvora ustavnog prava koja će biti stalan poticaj povijesnim tumačenjima, te međunarodno ugovorno stvaranje prava radi uspostave distributivne pravednosti umjesto sudske primjene radi uspostave ispravljajuće pravednosti. U drugom koraku analiziraju se metodički problemi *između* prava, tj. između dva ili više pravnih sistema, i to, s jedne strane, sadašnjega hrvatskoga i, s druge, međunarodnog prava i crkvenog prava. U trećem koraku raščlanjuju se društveni odnosi koji su, navodno, *izvan* prava, nar. tzv. ekonomsko vlasništvo, profesionalna etika i nastanak države „poput rođenja djeteta“. Napokon, razmatraju se mogućnosti *pravnog ocjenjivanja čitavoga* (pravnog?) *poretka*.

(2) Pretpostavljajući da pravo, takvo kako ga prakticiraju suvremeni pravници, uspostavlja prvenstveno ispravljajuću pravednost (za razliku od politike i ekonomije, koje uspostavljaju diobenu, odnosno razmjensku pravednost), sustavni pregled literature o problemima usredotočen je na metode u sudskoj primjeni prava, tj. na izbor i tumačenje općih pravnih mjerila

(uključujući odredbe pravnih mjerila, akata, postupaka, izvora i sistema) te, krajnje sažeto, sudsko dokazivanje.

(2.1) Pokazuju se glavne razlike sastava te, s njim međuuvjetovano, rasuđivanja kontinentalnoeuropskih civilističkih i angloameričkih *common law* poredaka.

(2.2) Vodi se računa o činjenici da ispravljaјуća pravednost u javnom pravu ispravlja diobenu, a ne razmjensku pravednost, s posve neočekivanim posljedicama. U tom svjetlu analizira se nalaz da valjana primjena općega pravnog mjerila uključuje pravičnost (u najmanju ruku akcesornu), koja pretpostavlja, s jedne strane, čudoredni uvid u osobitosti pojedinog slučaja i, s druge, prihvāt pravnog i političkog poretka. Taj nalaz otkriva da su čak u privatnom pravu, a pogotovo u javnom, pravne metode u krajnjoj liniji neodvojivo od metoda etike i politike. Tako nalaz nameće dva sklopa problema (2.3-2.4) za koje pravnik sa znanstvenim ambicijama mora imati nekakvo rješenje.

(2.3) Jesu li pravne metode racionalne (logične?!) u tom smislu da pravno rasuđivanje polučuje zaključke koje razborita osoba mora prihvatiti kao valjane (ili čak istinite?), ili su, veoma različito, pravne metode naprosto govorničke vještine podobne da izazovu slaganje slušateljstva? Ako su pravne metode racionalne, da li su primjena metoda (logike?) karakteristične za geometriju ili su osobitost normativnih disciplina, kakva je etika, ili su svojstvene pravu a mjerodavne čak za geometriju? Samo se po sebi razumije da ovaj nastavni predmet treba postaviti ta pitanja i prikazati neke od utjecajnih odgovora ali ne može niti pokušati na njih dati konačne odgovore.

(2.4) Što to važi kao znanstvena ili, smjernije, učena (doktrinalna) spoznaja prava? Koje su njezine glavne vrste / discipline te koji su osobiti zadaci svake od njih? Postoji li značajna razlika između učenih spoznaja prava u kontinentalnoeuropskim civilističkim i angloameričkim *common law* sistemima?.

(2.5) Pravna doktrina mora voditi računa o pretpostavkama koje određuju pravne rasprave, uključiv nju samu. Vjerojatno su najvažnije takve pretpostavke one o odnosu činjenica i normi ili, rečeno više tehnički, o odnosu onoga što jest ("bitka") i onoga što treba da bude ("trebanja"). Najtješnje su prepletene s razlikovanjem teorije i prakse. Pojavljuju se u pozitivnom pravu kao pretpostavke razlikovanja ne samo činjeničnih i pravnih pitanja nego također derivativnog i originarnog stjecanja prava, posjeda kao činjenice i kao prava, delikta i norme kao temelja odgovornosti itd. Pojavljuju se u izvanpozitivnom opravdanju prava kao pretpostavke o odnosu volje i razuma te

prava i morala, najčešće kao suprotnost jusnaturalizma i pravnog pozitivizma. Pojavljuju se kako u načinu određivanja prava kao suprotnost esencijalizma i konvencionalizma tako i u sadržaju odredaba prava kao suprotnost poimanja prava kao norme, karakterističnog za hermeneutiku, i poimanja prava kao činjenice, karakterističnog za pozitivizam. Te pretpostavke je nemoguće izbjeći a teško da je bilo koju moguće do kraja raščlaniti nekmoli provjeriti i/ili opravdati. No, ako su ostavljene neraščlanjene izazivaju pojmovne zabune. Neke su same takve zabune koje jest moguće izbjeći. Zbog toga ih svaki pravnik mora do neke mjere analizirati.

Ako je temeljni ili barem za neke potrebe važan zadatak učene (znanstvene, filozofijske) spoznaje prava taj da se odgovori na pitanje "Što je to pravo?", da li je odgovor na to pitanje, tj. definicija prava, kaže li odgovor na to pitanje nešto o samom predmetu pravo ili je on, naprotiv, čista stipulacija značenja riječi "pravo" koja ne može biti niti istinita niti neistinita? Ako je samo stipulacija, kako utječe na definicije pravnih riječi kao što su "nadležnost", "službenik" ili "porez"? Kako stipulativne definicije nepravničkih riječi kao što su "društvo", "sloboda" i "odgovornost", utječu na definiciju prava i pravnih riječi?

(2.6) Pozitivisti tvrde da sociolog može identificirati društvene norme na isti način na koji prirodni znanstvenik identificira prirodne pojave, naime, postupkom koji se sastoji od promatranja i uzročnog ili kvaziuzročnog objašnjavanja. Mnogim politolozima samorazumljivo je da mogu definirati državu i identificirati konkretno postojeću državu bez obzira na pravo. Zagovornici hermeneutike ublažili su tu tvrdnju pokazujući da identifikacija kako prirodnih tako i društvenih pojava uključuje razumijevanje simboličkih sklopova, koje nije svedivo na uzročno ili kvaziuzročno objašnjenje. Hermeneutička kritika pozitivizma zastala je na pol puta. Ovaj nastavni predmet sugerira da je razumijevanje društvenih pojava najprimjerenije pojmiti kao normativno objašnjavanje, koje je temeljna metoda normativnih, dogmatskih i metateorijskih društvenih disciplina. Nadalje, da sociologija pretpostavlja ne samo metode tradicionalnih društvenih, naročito pravnih disciplina nego također kategorije modernog prava i, štoviše, oslanja se na identifikacije društvene zbilje što ih daju pravo i pravne discipline. Uzme li se u obzir činjenica da sociologija, politologija i druge tzv. empirijske društvene znanosti ovise o pravnim i učenopravnim identifikacijama društvenih pojava (svim naporima usprkos, politolozi još nisu uspjeli identificirati dvije stotine inešto država, koliko ih trenutno postoji u svijetu, bez da uzmu u obzir činjenicu da je svaka od njih država po tom što je to po međunarodnom pravu) paradoksalno je da hrvatski pravni učenjaci još uvijek očekuju da nauče

temeljne metode pravnog istraživanja od sociologa ili drugih empirijskih društvenih znanstvenika.

(2.7) Glavni problem izvanpozitivnog opravdanja prava, koji je osebujan zadatak filozofije prava, svediv je na pitanje da li pravo može biti smisleno definirano bez upute na iznad-pozitivna pravna načela, tj. na moral (ćudorednost). Kako pravni pozitivisti, koji tvrde da može, tako i pravni naturalizti, koji vjeruju da ne može, skloni su previdjeti činjenicu da odgovori na to pitanje ovise uglavnom o značenju koje je dano "moralu". Šest je mogućih značenja tog izraza: M1.= zahtjevi da ljudsko djelovanje bude bezuvjetno ispravno ili dobro; M2 = M1 ograničen na osobno djelovanje; M3 = M1 ograničen na javno djelovanje (M1 i/ili M2 i/ili M3 = apsolutni ili univerzalan moral, moral u smislu propisa ili u jakom smislu); M4 = iskustveno postojeći zahtjevi ljudskom djelovanju; M5 = M4 ograničen na osobno djelovanje; M6 = M4 ograničen na javno djelovanje (M4 i/ili M5 i/ili M6 = konvencionalni ili pozitivni moral, moral u smislu opisa ili u slabom smislu). Raščlamba pretpostavki suvremenih filozofijskih, političkih, pravnih i sociologijskih istraživanja morala može pokazati da je osebujni zadatak filozofije prava logički neprimjeren. Osebujno moderna ideja da je pravna znanost teorijska djelatnost zaokupljena samo pravom posljedica je razvoja u sljedeća tri pravca: zamjene praktičkog rasuđivanja modernom teorijom; nastankom danas uobičajene pretpostavke da je moral strogo međuosoban (tj. M2 i/ili M5); uspon modernog sciјentizma. Potonji uključuje da moralni zahtjevi mogu biti protumačeni još samo kao konvencionalno važeći (tj. kao M4-M6) te da su filozofijske definicije morala arbitrarne stipulacije. Štoviše, uključuje da je moguće očekivati toliko sociologija morala, od kojih se očekuje da budu stroge znanosti o moralnim činjenicama, koliko ima sociologa koji iz stvaraju. Uzme li se to u obzir, središnje pitanje filozofije prava, tj. "Je li pravo moralno?", toliko je malo obećavajuće koliko i pitanja: "Je li pravo plavo?" ili "Da li je pravo Božja zapovijed?". Tako se čini da su danas smisljena još samo metaetička istraživanja značenja i upotreba moralnih izraza (npr. "dužnost", "pogreška", "dobro" i sl.).

(B) Razvoj pojmova i postupaka

Radije no da očekuju od sociologa, politologa i drugih empirijskih društvenih znanstvenika da im pruže glavne alate pravnog istraživanja, te da istovremeno izbjegavaju probleme filozofije, učeni pravnici, naročito stručnjaci za javno pravo, trebaju, filozofijski informirani, unaprijediti svoje vlastite pojmove i postupke tako da pravna doktrina može, među ostalim, spremnije integrirati metode i nalaze empirijskih znanosti. U tu svrhu studenti

ovog predmeta mogu naći korisnim da sudjeluju u izvedbi slijedeća tri zadatka (2.8, 2.9, 3):

(2.8) Rekonstrukcija uobičajenih temeljnih pravnih pojmova (pravnog subjekta, pravnog objekta, subjektivnog prava, izvora prava, javnog i privatnog prava, pravnog sistema itd.) prvo za to da proniknu u sastav suvremenih pravnih sustava, počevši s hrvatskim, zato da mogu razumjeti što detaljno rade kad se služe najvažnijom metodom tumačenja prava, a to je sistematsko tumačenje, i drugo za to da dođu do funkcionalnih kategorija koje mogu služiti za trans-disciplinarna i transsistemska pravna istraživanja (no uz upozorenje da su pravne tradicije, npr. kontinentalnoeuropska civilistička i angloamerička *common law*, možda nesumjerljiva).

(2.9) Razvoj metoda javnog prava, naročito upravne i sudske diskrecije te izbora, tumačenja i primjene izvora upravnog, ustavnog i međunarodnog prava, naročito razrješavanje sukoba ljudskih prava.

(C) Primjena metoda u istraživanju

(3) Konačni je cilj ovoga nastavnog predmeta taj da osposobi studente za primjenu glavnih metoda izučavanih u predmetu u njihovome vlastitom istraživanju. Osposobljavanje u metodama u pravu uključuje raspoznavanje i razvrstavanje metodičkih problema prava, naročito javnog, analiziranjem važnih slučajeva iz sudske, upravne, zakonodavne i diplomatske prakse (v. tč. A.1). Osposobljavanje u metodama o pravu uključuje dva koraka. U prvom student uči, putem primjera te vlastitih pokušaja i pogrešaka, kako se izrađuje i ocjenjuje znanstveni rad unutar mjerila uobičajenih u današnjoj znanosti koja, uz određene prilagodbe, vrijede i u pravnoj znanosti. U drugom upoznaje i uvježbava metode *policy* usmjerenog okvira istraživanja prava, koje je najprimjerenije za istraživanja javnog prava, jer su ona gotovo neizbježno istraživanja *de lege ferenda*. Napokon, studenta se upućuje u mogućnosti, koristi ali i opasnosti kritičke teorije prava, uključujući ocjenjivanje pravnosti pravnih poredaka.

4. STUDIJSKA LITERATURA

Svrha je popisa literature koji slijedi da prepozna naslove na hrvatskom i engleskom jeziku koji su su važno štivo o problemima metodologije prava i pravne znanosti i, uz to, vodič u daljnjemu bibliografskom istraživanju. Objašnjenja oznaka literature:

ak = 1.800 znakovnih mjesta, uklj. praznine (oznaka opsega literature)

zamjena = očekuje se da student svaki tekst propisan ovim silabom

za koji nađe najnovije izdanje potonjim zamijeni tekst propisan silabom, uz istodobnu obavijest nastavniku; student može uz suglasnost nastavnika tekst obvezatne ispitne literature zamijeniti tekstom preporučene literature ili drugom odgovarajućom literaturom;

\$ = obvezatna ispitna literatura (cca): 1.dio 196ak; 2.dio 332ak; 3.dio 22ak= 550ak= 350 tiskanih stranica.

X = obvezatna tehnička literatura (upute za pisanje znanstvenih radova) čije se poznavanje pretpostavlja i ne ispituje: 3.dio 30ak.

#, &, % = preporučena literatura, po redoslijedu važnosti za metodologiju pravne znanosti / prava / javnog prava;

! = literatura čije se poznavanje pretpostavlja ali ne ispituje.

***** literatura koja je dostupna u elektroničkom obliku.

MPZPSD = poglavlje knjige *Metodologija pravne znanosti; pravo i srodne discipline* (Rijeka, u pripremi za 2015.).

1. PREPOZNAVANJE I RAZVRSTAVANJE NEKIH METODIČKIH PROBLEMA PRAVA, NAROČITO ONIH PRETEŽNO JAVNOPRAVNIH:

Obvezatna literatura: \$ (1.1.1.1) 47 + (1.1.1.4) 9 + (1.2.1.1) 18 + (1.3.1) 47 + (1.3.2) 39 + (1.3.3) 32 + (1.4.1) 4 = 196

1. Literatura ranijeg studija čije se poznavanje pretpostavlja i/ili savjetuje a ne ispituje se:

! (a) Perić, Berislav, *Država i pravni sustav*, 5. izd. (Zagreb: Narodne novine, 1992), gl. VI. "Pravni sustav", str. 163-222; gl. VII. "Tehnika prava", str. 223-274. <120ak> i/ili

! (b) Visković, Nikola, *Teorija države i prava* (Zagreb: Birotehnika, 2001), gl. 9. "Sistematizacija pravnih normi", str. 267-293; gl. 8. "Primjena pravne norme", str. 237-262. <95ak>

!! (c) Petrović, Gajo, *Logika*, 18. izd. (Zagreb: Školska knjiga, 1987), nar. str. 5-18, 20-27, 42-50, 72-102, 136-148, 149, 169.

***(d)** Pitanja.

1.1. Problemi unutar pravnog sistema:

1.1.1. Tumačenja prava unutar pravnog sistema <\$ ukupno 47ak >:

1.1.1.1. Sudska argumentacija: tumačenje i/ili izbor pravnih pravila? <\$ 115ak >:

(a)Harašić, Žaklina, *Sudska argumentacija* (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2010), str.39-97 (rukopis: 1-82); \$ obvezatni samo dijelovi označeni "\$ samo <rukopis....>"

\$(aa)3.2.2.a contrario, str.39-55 (rukopis: 6-22); \$ samo <rukopis 6-8, prim.1-3, 7.300zmsp><4ak>

\$(ab)3.2.3. a simili, str.55-60 (rukopis: 22-30); \$ samo <rukopis 22-24, prim. 17-19, 6.150zmsp><3,5ak>

\$(ac)3.2.4. a fortiori, str.60-64 (rukopis: 22-30); \$ samo <rukopis 26-30, prim. 22-24, 7.660zmsp><4,25ak>

\$(ad)3.2.5. a coherentiae, str.56-59 (rukopis: 30-35);\$samo<rukopis 30-35, prim. 26, 12.460zmsp> <6,25ak>

\$(ae)3.2.6. historija, str.68-71 (rukopis: 35-38); <str. 35-38, nema primjera, 5.700zmsp> <3,20ak>

\$(af)3.2.7. cilj, str.71-85 (rukopis: 38-52); \$ samo <rukopis 38-42, primjeri 27-29, 11.660zmsp> <6,5ak>

\$(ag)3.2.8. sistem, str.85-97 (rukopis: 52-65); \$ samo <rukopis 52-57, primjeri 41-43, 11.800zmsp><6,5ak>

\$(ah)3.2.9.autoritet, str. 98-104 (rukopis: 65-71); \$ samo <rukopis 65-67, primjeri 54-56, 2.630><1,5ak>

\$(ai)3.2.10 priroda stvari, str. 105-109 (rukopis: 71-76); \$ samo <rukopis 71-76, primjeri 70-71, 11.220 zmsp> <11.800zmsp><6,3ak>

\$(aj)3.2.11. opća načela, str. 109-114 (rukopisi: 76-82); \$ samo <rukopis 76-80, primjeri 72-74, 9.230zmsp><5ak>

1.1.1.2.Sistem i svrha unutar pravnog sistema: odgovornost novinara:

(a) čl. 14-20, 35-41 Ustava RH, procisceni tekst NN 85/10.

(b) čl. 199.-205 Kaznenog zakona, NN 110/97 i d.

(c) čl. 1061, 1098-1100 i dr. Zakona o obveznim odnosima NN 35/05 i d.

(d) čl. 21-22 Zakona o medijima, NN 59/04 i d.). <cca 5ak>

##(e) Pitanja.

1.1.1.3.Svrhovito tumačenje unutar pravnog sistema: autonomija sveučilišta:

(a) Ustavni sud Republike Hrvatske, Odluka i Rješenje itd. 26.01.2006. U-I-902/1999 (NN 14/00).<43ak>

(b) Padjen, I., "Ustavni sud i sveučilište: Prijedlozi Hrvatskoga

pravnog centra u svjetlu Odluke Ustavnog suda od 26.I.2000.", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 21:1 (2000), str. 449-500. Z nastavu su važni uvod i tč.B.2-4. <18ak>

(c) Padjen, I. i Z. Pokrovac, "Akademska prava između humboltovskog sveučilišta i bolonjskog procesa", uvodno priopćenje na istoimenome 12. hrvatsko-njemačkome pravničkom simpoziju (Split, travnja 2008.), u pripremi za tisak u zborniku radova skupa. <20ak>

##(d) Pitanja.

1.1.1.4. Povijesno tumačenje: ustavni izvori prava: <ukupno 9ak>

\$* (a) Vlada RH, Prijedlog odluke o pristupanju promjeni Ustava RH, s prijedlogom nacrtu promjene Ustava RH (Zagreb, rujna 2009.), prijedlog o izvorima prava. <0,5ak>

\$* (b) čl. 118. Ustava RH, pročišćeni tekst NN 85/10. <0,1ak>

\$* (c) Padjen, I., "Izvori prava po prijedlozima Ustava RH 2009" (izvorni znanstveni članak), u O. Cvitan (ur.), *Ustavne promjene Republike Hrvatske i Europska Unija: Zbornik radova, znanstveni skup* (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2010), 13-18. <8ak>

1.1.1.5. Prvenstvo međunarodnog prava nad nacionalnim: da li i tajnog?:

(a) MVPEIRH o NATO-RH po Jutarnjem listu (30.03.2007.). <2ak>

(a) MORH o NATO-RH po Jutarnjem listu (30.03.2007.). <2ak>

1.1.2. Sudsko stvaranje prava unutar pravnog sistema:

1.1.2.1. Pravo korištenja grobnog mjesta:

##(a) VSRH Rev 362/07-2. <6,2 ak>

##(b) Pitanja. <1,3ak>

1.1.3. Od sudskoga upravnog i zakonodavnog stvaranju prava unutar pravnog sistema:

1.1.3.1. Granice pravičnosti u međunarodnom pravu: slovenski teritorijalni zahtjevi:

(a) Padjen, I., "Odgovor na pitanje 'Što to doista traži Slovenija od Hrvatske?': Hladni rat s Deželom; Zahtjevi za našim morem su nezakoniti i moguće ih je ostvariti jedino ako Slovenija Hrvatskoj ponudi jednako vrijedna dobra", *Slobodna Dalmacija* (13. VI. 2009.), str. 8-9. <9,5ak>

(b) Padjen, I., "More kao danak EU-u", *Slobodna Dalmacija* (4. XI. 2009.), str. 7. <3,5ak>

1.1.3.2. *Diplomatsko (upravno u nacionalnom pravu, ugovorno u međunarodnom pravu) stvaranje prava unutar pravnog sistema: uređenje slovensko-hrvatske granice na moru:*

#* (a) Padjen, I., "Pravo služnosti okončava blokadu", *Slobodna Dalmacija* (11. VIII. 2009.), str. ?? <6ak>

#* (b) Padjen, I., "Ne zagradi more bližnjega svog", *Novi list* (20. XI. 2009.), str. 25. <2,5ak>

1.2. Problemi među pravnim sistemima:

1.2.1. Problemi između sadašnjega i ranijih pravnih sistema: :<\$ ukupno 18ak>

1.2.1.1. *Konvalidacija ugovora o darovanju bez predaje stvari i bez valjanog oblika*\$*

(a) Gž-4667/02 od 04.02.2003. <1.5ak>

\$(b) Gž-11112/01 od 15.01.2002. <1.3ak>

\$(c) Rev-2372/94 od 14.09.1994.<0.7ak>

\$(d) Gž-944/87 od 24.02.1987. <0,7ak>

\$(e) Gž-3276/92 od 14.07.1992. <0,7ak>

\$(f) Rev-983/01 od 22.01.2002. <0,7ak>

\$(g) Gž-4393/03 od 19.10.2004. <1,9ak>

\$(h) Konvalidacija oblika ugovora: prikaz i pitanja. <11ak>

1.2.2. Problemi između nacionalnog i internacionalnog prava:

1.2.2.1. *Nacionalni sudovi i međunarodni ugovori: 1 Protokol EKLJP:*

#* (a) Bonifačić, Marko, "Hrvatsko iskustvo zaštite vlasništva po Europskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava: Noli me tangere!" , u Z. Pokrovac i I. Padjen (ur./ Hg.), *Zabrana uskrate pravosuđa i prava: II. Njemačko-hrvatski pravnički simpozij, Split, 27.-28. travnja 2007.* (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu i Hrvatska udruga za pravnu i socijalnu filozofiju, 2010), 343-369; za nastavu i ispit tč. 2-4, str. 349-364, u elektroničkom rukopisu str. 4-13. <15ak>

1.2.3. Problemi između nacionalnog i crkvenog prava:

1.2.3.1. *Ugovori između Svete Stolice i Republike Hrvatske:*

%(a) Zakon o potvrđivanju ugovora između Svete Stolice i Republike Hrvatske o dušobrižništvu katoličkih vjernika, pripadnika oružanih snaga i redarstvenih službi Republike Hrvatske, NNMU 2/97. (objava MVPRH o stupanju ugovora na snagu NNMU 8/97).

%(b) Zakon o potvrđivanju ugovora između Svete Stoline i Republike Hrvatske o suradnji u području odgoja i kulture, NNMU 2/97. (objava MVPRH o stupanju ugovora na snagu NNMU 8/97).

%(c) Zakon o potvrđivanju ugovora između Svete Stoline i Republike Hrvatske o pravnim pitanjima, NNMU 3/97. (objava MVPRH o stupanju ugovora na snagu NNMU 8/97).

%(d) Zakon o potvrđivanju ugovora između Svete Stoline i Republike Hrvatske o gospodarskim pitanjima, NNMU 18/98. (objava MVPRH o stupanju ugovora na snagu NNMU 13/03).

\$(e) Padjen, I., "Katolicizam i nacionalizam u Hrvata 1990-ih: pravnoteorijski pogled (II.)", u H.-G. Fleck (ur.), *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj, II. dio, Zagreb, 5.-6. ožujka 1999.* (Zagreb: Friedrich-Naumann-Stiftung, 1999), str. 139-242, za nastavu i ispit tč. 2.2.3. "Ugovori između Svete Stoline i Republike Hrvatske 1997-98" na str. 200-204. <4ak>

*(f) Padjen, I., "Catholic Theology in Croatian Universities: Between the Constitution and the Treaty; A Policy Oriented Inquiry", in B. Vukas and T. Šošić (ur.), *International Law: New Actors, New Concepts – Continuing Dilemmas; Liber Amicorum Božidar Bakotić* (Leiden: Nijhoff, 2010), str. 13-40; za nastavu i ispit sect. IV.3, str. 29-34. <9ak>

1.3. Problemi izvan prava?:

1.3.1. Nepravno vlasništvo?: <\$ ukupno 47ak>

\$(a) Ustavni sud RH, Rješenje broj U-III-106/1991, U-I-137, od 24.lipnja 1992. (NN 43/92). <1k>

\$(b) Padjen, I. "Nezavisnost sudova, pravno rasuđivanje i pravno obrazovanje", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 42, suppl. 4 (1992), str. 697-708. <23ak>

*(c) Padjen, I. "O vlasti i vlasništvu u 'realnom' socijalizmu", *Pravo i društvo 1981-82*, 2 (1983), str. 33-78.

*(d) Padjen, I., "Kritika politekonomske i građanskopravne pojmanja vlasništva", *Pravo i društvo 1983-84*, 4 (1985), str. 33-61; rev.repr. *Naše teme*, 29:10-12 (1985), str.990-1035.; skr.repr. Protivrečnosti društvene svojine (Beograd: Komunist, 1986), str.138-146.; skr.izvedba *Radio Beograd: III.program* (21.06.1985.).

\$(e) Padjen, I., "Pojam imovine", iz Isti, "Imovinske pretpostavke sveučilišnoga računovodstveno-financijskog i informacijskog sistema", u

Josip Kregar i dr., *Funkcionalna integracija sveučilišta* (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009), str. 71-78. <2,5ak>

\$* (f) Padjen, "Društveno vlasništvo: kritika građanskopravnog i politekonomskog pristupa" (V.2012) <20ak>

&* (g) Malenica, A., "Podele stvari i pojam 'stvar' u rimskoj pravnoj doktrini", *Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 1 (2006), str. 19-51, summary 50-51.

1.3.2. Nepravna etika?: <\$ ukupno 39ak>

#*(a) Sveučilište u Zagrebu, Etički kodeks (18.05.2007.). <23ak>

\$*(b) Primjedbe na Nacrt etičkog kodeksa Sveučilišta u Zagrebu (04.04.2007.). <25ak>

\$*(c) Mišljenje o naravi etičke odgovornosti (2008) <1ak>

\$*(d) Izdvojeno mišljenje na odgovor na upit Fakulteta F o naravi etičke odgovornosti (2008) <1ak>

\$*(e) Upravni sud RH R.R. v. F (2008) (naziv promijenjen).<11ak>

\$*(f) Pitanja.<1ak>

1.3.3. Ex facto civitas oritur?: <\$ ukupno 32ak>

\$* (a) Ustavna odluka o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske, 25. lipnja 1991. (NN 31/91). <1,5ak>

\$* (b) Peace Conference on Yugoslavia / Arbitration Commission, Opinion No.1, International Legal Materials, vol.31 (1992), p. 1494; repr. Š. Trifunovska (ed.), *Yugoslavia Through Documents: From its Sources to its Dissolution* (The Hague: Nijhoff, 1994), 415-418; prij. Konferencija o Jugoslaviji / Arbitražna komisija, Mišljenje br.1 (10.XII.1991.) u: A. Milardović, *Dokumenti o državnosti Republike Hrvatske* (Zagreb: Alinea, 1992), str.141-142 <2,5ak> (elektronički nedostupan pa zamijenjen srpskim prijevodom).

\$* (c) Padjen, I. i M. Matulović, "Stvaranje hrvatske države izvan prava", u H.-G. Fleck i I.Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara - istoričara 8: Zadar, 26.-28. septembra 2003.* (Zagreb: Friedrich-Naumann-Stiftung, 2004), 87-92; prijevod sažetka Isti, "Cleansing the Law of Theory: A View from Croatia (Editorial)", *Croatian Critical Law Review*, vol.1, no.1-2 (1996), 118-122. <5ak>

\$* (d) Padjen, I. and M. Matulović, "Cleansing the Law of Theory: A View from Croatia (Editorial)", *Croatian Critical Law Review*, vol.1, no.1 (1996), str. 80-89, 103-109. <14+9=23ak>

1.4. Pravna ocjena pravnog poretka: unutar, između ili izvan prava?:

1.4.1. Pravnost prošlog poretka?: Denacifikacija, lustracija itsl.:<\$ ukupno 4ak>

\$* (a) Fuller, Lon L., "Dodatak: problem kivnih doušnika", prij. iz Isti, *The Morality of Law*, rev.ed. (New Haven: Yale University Press, 1968), pp.245-253.; prij. I. P., 2 str. <4ak>

& (b) Radbruch, Gustav, *Rechtsphilosophie*, 8.Aufl. (Stuttgart: Koehler, 1973); prij. Id., *Filozofija prava*, prev. D. Guteša (Beograd: Nolit, 1980), str.281-293 "Zakonsko nepravo i nadzakonsko pravo" (1946), str. 281-293. <14ak>

1.4.2. Pravnost sadašnjeg poretka?: MKTJ:

#* (a) The Statute of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, Arts.1-10 (UNSC Resoution 827, 25 May 1993, Resolution 1166, 13 May 1998); prijevod nije elektronički dostupan, no moguće ga je naći kao Statut Međunarodnog suda za kazneni progon osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnoga humanitarnog prava počinjena na području bivše Jugoslavije od 1991., Čl.1.-10. (UNVS Rezolucija br.827, 25 svibnja 1993.; Rezolucija br.1166, 13. svibnja 1998.), u Ivo Josipović, *Haško implementacijsko kazneno pravo / The Hague Implementing Criminal Law* (Zagreb: Hrvatski pravni centar & Informator, 2000), str. 387-391. <4ak> (elektronički nedostupno)

#* (b) Ustavni zakon o suradnji s međunarodnim kaznenim sudom (NN 36/96). <11 ak>

#* (c) Milan Vuković, sudac Ustavnog suda RH, izdvojeno mišljenje uz Rješenje broj: U-III-3849/2006. od 19.prosinca (povodom ustavne tužbe protiv rješenja kojim je odbijena žalba protiv rješenja o produljenju pritvora). <1ak>

2. PREGLED LITERATURE O PROBLEMIMA:

Obvezatno: <\$ (2.2.1) 25 + (2.2.4)15 + (2.2.6)15+ (2.4.3)17 +(2.4.4)20+ (2.4.5)23+ (2.5.1)5+(2.5.2)17+(2.5.3)67+(2.5.4)1+(2.6.1)15+(2.6.2)12+(2.8.0)7+(2.8.1)4+ (2.8.2)37 +(2.9.1)37+(2.9.2)22=339ak>

2.1. Suvremeni pravni sistemi: pregledi sastava, nar. izvora te metoda tumačenja i primjene propisa (samo uvodni problem, posebno tč. 2.8., nar. Izvori tč.2.8.3):

2.1.0. Temeljna literatura čije se poznavanje pretpostavlja (!) iako se ne ispituje:

2.1.0.1. Teorija prava:

! (aa) Perić, Berislav, *Struktura prava*, 12. izd. (Zagreb: Infomator, 1994), pogl. III. "Pravni akt", 95-185. <ca160ak> (ili odgovarajući dio novijeg izdanja); i

! (ab) Perić, Berislav, *Država i pravni sustav*, 5. izd. (Zagreb: Narodne novine, 1992), gl. VI. "Pravni sustav", 163-222. <ca105ak> (ili odgovarajući dijelovi novijeg izdanja);

i/ili

! (b) Visković, Nikola, *Teorija države i prava*, 2. Izd. (Zagreb: Birotehnika, 2006), gl. 6. "Pravna norma i normativni pravni akti", 159-203; gl. 9. "Sistematizacija pravnih normi", 267-293 <ca130ak>.

2.1.0.2. Građansko pravo:

! (a) Klarić, Petar i Martin Vedriš, *Građansko pravo*, IX. Izd. (Zagreb: Narodne novine, 2006), gl. I. "Uvod", str. 3-5; gl. II. "Izvori građanskog prava", str. 16-23. <ca35ak> (ili odgovarajući dijelovi novijeg izdanja).

2.1.0.3. Upravno pravo:

! (a) Borković, Ivo, *Upravno pravo*, 7. Izd. (Zagreb: Narodne novine, 2002), gl. II.-V., str. 41-110 (nar. odredba upravnog prava i odnosi s drugim pravnim granama, zakonitost i svrsishodnost te izvori upravnog prava). <ca100ak>

2.1.0.4. Ustavno pravo:

! (a) Smerdel, Branko i Smiljko Sokol, *Ustavno pravo* (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006), gl. II. "Ustavno pravo kao grana prava i njegovi izvori", str. 11-20. <17ak> (ili odgovarajuće poglavlje novijeg izdanja).

2.1.0.5. Međunarodno pravo:

! (a) Andrassy, Juraj, Božidar Bakotić i Budislav Vukas, *Međunarodno pravo*, I. dio (Zagreb: Školska knjiga, 1995), pogl. I. "Uvod", 1-52 <cca110ak> (ili odgovarajući dio novijeg izdanja); i/ili

! (b) Degan, Vladimir Đ., *Međunarodno pravo* (Rijeka: Pravni fakultet

Sveučilišta u Rijeci, 2000), pogl. I. "Uvod", str. 1-67. <ca120ak> (ili odgovarajući dio novijeg izdanja).

2.1.1. Kontinentalnoeuropska prava:

& (a) Merryman, John Henry, *The Civil Law Tradition: An Introduction to the Legal Systems of Western Europe and Latin America*, 2nd ed. (Stanford CA: Stanford University Press, 1985), XII+168.

2.1.2. Angloamerička prava:

2.1.2.1. Englesko pravo:

& (a) David, Rene, *Uvod u privatno pravo Engleske*, prev. (Beograd: Institut za uporedno pravo, 1960), Deo II. "Izvori i struktura savmerenog engleskog prava", 59-153; Aneks VII. "Englesko administrativno pravo", 191-194. <ca100ak>

2.1.2.2. Američko pravo:

&** (a) Farnsworth, Allan, *An Introduction to the Legal System of the United States* (New York: Columbia University Parker School of Foreign and Comparative Law, 1963); prij. Id., *Uvod u pravni sistem Sjedinjenih Američkih Država*, prij. Đ. Krstić (Beograd: Savremena administracija, 1963), gl.5. "Precedentno pravo", str. 45-57; gl.7. "Pisani zakoni", str. 69-77; "Izvori prava od drugostepenog značaja", str. 78-84; gl.9. "Klasifikacija", str. 87-93; gl.12. "Javno pravo", str. 143-167. <86ak>

% (b) Mehren, Arthur Theodor von and Peter L. Murray, *Law in the United States*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), XV+325.

2.1.3. Poredbeno:

##*(a) Chloros, A.G., "Common Law, Civil Law and Socialist Law: Three Leading Systems of the World, Three Kinds of Legal Thought", *The Cambrian Law Review* (1978), pp.11-26.; repr. in Cs. Varga (ed.), *Comparative Legal Cultures* (Aldershot: Dartmouth, 1992), str. 83-100. <27ak>

& (b) Glendon, Mary Ann, Michael Gordon and Chris Osakwe, *Comparative Legal Traditions in a Nutshell* (St.Paul: West Publishing Co., 1982), XXVIII+402.; esp. chs. 5-6, pp. 101-139; chs.10-11, pp. 211-255. (3rd ed. 2008).

##* (c) David, R., "Sources of Law: I. Introduction", in *International Encyclopedia of Comparative Law*, vol.1, ch.1 (n.d. /cca 1973), pp. 3-18. <30ak>

(d) Id., "Interpretation of Statutes", pp. 82-96. <30ak>

2.2. Pravno rasuđivanje:

2.2.1. Pravo kao rasuđivanje: <\$ ukupno 25ak>

\$** (a) Perelman, Ch. "Pravno rasuđivanje", u Id., *Pravo, moral, filozofija*, prij. (Beograd: Nolit, 1983), str. 95-104. <25 ak>

*** (b) Wroblewski, J., "Justification of Legal Decisions", *Revue internationale de philosophie* (1974), str.277-294.; prij. "Opravdanost pravnih odluka", *Pravni vjesnik*, god. 4, br. 1-2 (1987), str. 143-148. <22ak>

& (c) Twining, W.T., "Legal Reasoning and Argumentation", in *The International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, vol.13 (Amsterdam: Elsevier, 2001), pp. 8670-8675. <15 ak>

& (d) Aarnio, A. and N. MacCormick, "Introduction", in Id. (eds.), *Legal Reasoning*, 1st vol. (Aldershot: Dartmouth, 1991), pp. XI-XVIII. <12ak>

2.2.2. Nalaženje izvora prava (vidi 2.1.0):

2.2.3. Jezik prava:

** (a) Bobbio, N., "Pravna znanost i analiza jezika", prij. *Dometi*, god.12., br.6 (1979), str. 11-22. <19ak>

& (b) Olivecrona, K., "Pravni jezik i zbilja", prij. *Dometi*, god.12., br.6 (1979), str. 23-34. <24ak>

& (c) Wroblewski, Jerzy, "Semantika i pravno tumačenje", prij. *Dometi*, god.12, br. 6 (1979), str. 35-46. <24ak>

& (d) Opalek, K., "Problemi naredbenog značenja" prij. *Dometi*, god.12, br.6 (1979), str. 47-56. <20ak>

*** (e) Solum, L. B., "Indeterminacy", in D. Patterson (ed.), *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory* (Oxford: Blackwell, 1996), pp. 488-502. <27ak>

& (f) Visković, Nikola, *Jezik prava* (Zagreb: Naprijed, 1978), 175 str.

2.2.4. Nalaženje pravnih mjerila - normi, vrijednosti, načela: <\$ ukupno15ak>

\$** (a) Visković, Nikola, *Pojam prava*, 2. izd. (Split: Logos, 1981), tč. 62-63, str. 180-191. <15ak>

*** (b) Dworkin, Ronald, *Taking Rights Seriously* (1978) prij. *Shvaćanje prava ozbiljno* (Zagreb: Kruzak, 2003), pogl. 3. "Model pravila II.", str. 55-94. <50ak>

& (c) Raz, J., "Legal Principles and Limits of Law", *Yale Law Journal*, vol.81 (1972); prij. "Pravni principi i granice prava", *Dometi*, god. 18., br. 8 (1985), str. 37-56.

2.2.5. Ocjena dokaza u pravu:

*** (a) Jackson, J. and S. Doran, "Evidence", in D. Patterson (ed.), *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory* (Oxford: Blackwell, 1996), pp.172-183. <20ak>

2.2.6. Argumentacija u pravu: <\$ ukupno 15>

*** (a) Visković, Nikola, *Argumentacija i pravo* (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 1997), gl. I. "Argumentacija, retorika, znanost, logika, tumačenje", str. 6-22; gl. II. "Vrste i struktura argumentacije", str. 23-55. <75ak>

& (b) MacCormick, N., "Argumentation and Interpretation in Law", *Ratio Juris*, vol. 6, no.1 (1993), pp. 16-29.

2.2.6.1. Topika:

*** (a) Struck, G., "Katalog toposa", prij. *Pravni vjesnik*, god. 3, br.3-4 (1987), str.405-410 <20ak>

& (b) Visković, Nikola, *Argumentacija i pravo* (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 1997), gl. III. "Argumentativni toposi u pravu", str. 56-93. <55ak>

& (c) Tarello, G., "Nova retorika i pravo: argument 'a cohaerentia' i analiza prakse sudskih organa", *Pravni vjesnik*, god. 4, br. 1-2 (1987), str.139-141. <10ak>

*(d) Stoljar, S., "Sistem i topos", prij. *Pravni vjesnik*, god. 3, br. 3-4 (1987), str. 411-414. <15ak>

2.2.6.2. Tumačenje propisa:

*(a) Padjen, I, "Interpretacija prava", napisano za *Pravni leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža").

? (b) Moore, M., "Interpreting Interpretation", in A. Marmor (ed.), *Law and Interpretation* (Oxford: Clarendon Press, 1995), pp.1-29. <30ak>

*(c) Freeman, M. "The Modern English Approach to Statutory Construction", in: Id. (ed.), *Legislation and the Courts* (Aldershot: Dartmouth, 1997), pp.1-6. <8ak>

*(d) Djerđja, Dario, „Neke primjedbe o tumačenju prava", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, vol. 23, br. 2 (2002), 615-643. <40ak>

2.2.6.3. Kvalifikacija i podvođenje u pravu:

*(a) Pavčnik, M., "Prilog teoriji argumentacije u pravu", *Pravo i društvo*, vol. 5, sv. 1 (1989), str. 76-85. <15ak>

#* (b) Engisch, Karl, *Einfuehrung in das juristische Denken*, 6. Aufl. (Stuttgart: Kohlhammer, 1977), Kap.6. "Die Gewinnung konkreter juristischer Urteile aus dem Rechtssatz, insbesondere das Problem der Subsumption"; prij. "Dobijanje konkretnih pravnih presuda na temelju pravnog načela: osobito problem supsumcije", *Pravni vijesnik*, god. 4, br. 1-2 (1988), str. 179-185. <23ak>

2.2.6.4. Analogija:

#* (a) White, J., "Analogical Reasoning", in D. Patterson (ed.), *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory* (Oxford: Blackwell, 1996), p.583-590. (15ak)

& (b) Nerhot, P., "Introduction", in Id. (ed.), *Legal Knowledge and Analogy* (Dordrecht; Kluwer, 1991), pp.1-11.<12ak>.

2.3. Narav pravnog rasuđivanja:

2.3.1. Razboritost i praktičko zaključivanje:

#* (a) Hardie, William F. R., *Aristotle's Ethical Theory*, 2nd ed.(Oxford: Clarendon Press, 1980), ch. XI "Practical Wisdom", pp. 212-214; prij. I. P. <2,5ak>

(b) Toma Akvinski, *Suma teologije*, I-II, pit. 90 čl. 1, "O biti zakona", prij. u Isti, *Država*, prij. T. Vereš (Zagreb: Globus, 1990), str.129-131. <1,5ak>

(c) Anscombe, G. E. M., *Intention* (1957), 2nd ed. (Cambridge MA: Harvard University Press, 1963), par. 33, str. 57-62 <6ak>

#* (d) Padjen, I. "Legal Nature of Religion", in *Convictions philosophiques et religieuses et droits positifs* (Bruxelles: Bruylant, 2010), pp.477-514; extr. "Practice", pp. 512-514. <4ak>

2.3.2. Racionalnost i autonomnost pravnog rasuđivanja?:

% (a)Brewer, S. "Introduction", in Id. (ed.), *The Philosophy of Legal Reasoning: Vol.1. Logic, Probability and Preusmptions in Legal Reasoning* (New York: Garland Publishing, 1998), pp. VII-XI.

% (b)Levi, E.H., "The Nature of Judicial Reasoning", *University of Chicago Law Review*, vol.32, no.3 (1965), p.395-409. in Brewer, S. (ed.), *The Philosophy of Legal Reasoning: Vol.3. Moral Theory and Legal Reasoning* (New York: Garland Publishing, 1998), pp. 235-249.

2.3.3. Postoji li praktička logika?:

*** (a) D. M. Gabbay and John Woods, D. "The Practical Turn in Logic", M. Gabbay and F. Guenther (eds.), *Handbook of Philosophical Logic*,

13 vol, 2nd ed. (Berlin: Springer, 2005), pp. 15-19. <5ak>

% (b) Hintikka, Jarkko and Gabriel Sandu, "What is Logic?" in D. Jacquette (ed.), *Philosophy of Logic* (Amsterdam: Elsevier, 2007), 13-39.

% (c) Hodges, Wilfried, "The Scope and Limits of Logic" in D. Jacquette (ed.), *Philosophy of Logic* (Amsterdam: Elsevier, 2007), 41-63.

% (d) Hitchcock, D., "Informal Logic and the Concept of Argument", in Dale Jacquette (ed.), *Philosophy of Logic* (Amsterdam: Elsevier, 2007), 101-130.

2.3.4. Neizbježne pretpostavke pravnog rasuđivanja?:

#* (a) Engisch, Karl, *Einfuehrung in das juristische Denken*, 6. Aufl. (Stuttgart: Kohlhammer, 1977), Kap. VIII. "Von Gesetz zum Recht, von der Jurisprudenz zur Rechtsphilosophie",

prij. "Od zakona do prava, od jurisprudencije do pravne filozofije", *Pravni vjesnik*, god. 4, br. 1-2, str. 163-167. <14,5ak>

2.4. Pravna doktrina:

2.4.1. Suvremeno stanje pravnih doktrina:

& (a) Rorty, R., "Filozofija u današnjoj Americi", prij. *Filozofska istraživanja*, br.4/5 (1981), str. 71-84.

& (b) Stith, R., "Can Practice Do Without Theory: Differing Answers in Western Legal Education", *Archiv fuer Rechts- und Sozialphilosophie*, Bd. 80, H. 3 (1994), str. 426-435.

2.4.2. Moderni svijet - međunarodno pravo:

& (a) Lauterpacht, H., "The Grotian Tradition of International Law", *The British Yearbook of International Law* (1946), pp. 1-53, repr. u R. Falk, F. Kratochvil and S.H. Mendlovitz (eds.), *International Law: A Contemporary Perspective* (Boulder: Westview Press, 1985), pp. 10-35.

#* (b) "The Lauterpacht Tradition and its Successors: Towards Theory?: Discussion" in James Crawford and Margaret Young (eds.), *The Function of Law in the International Community: An Anniversary Symposium: Proceedings of the 25th Anniversary Conference of the Lauterpacht Centre for International Law* (2008)

<URL: http://www.lcil.cam.ac.uk/25th_anniversary/book.php> <11ak>

2.4.3. Sadržaj i metode pravne znanosti: <\$ ukupno17ak>

\$(a) Visković, Nikola, *Pojam prava*, 2.izd. (Split: Logos, 1981), metodologijski modeli pravne znanosti, tč.5.-12, str. 8-18. <17ak>

2.4.4. Pravo znanstvene discipline: <\$ ukupno 13 ak>

\$ (a) Padjen, I., "Naturalizacija pravne znanosti: pregled", MPZPSD 1.1, tč. 1.3, 1.4, 2.-2.5, str. 8-25. <20 ak>

#* (b) Padjen, I., *(Ne)ćudorednost međunarodnog prava* (Univerza v Ljubljani, Doktorska disertacija, 1987), tč. 2.2.2.3. "Pravni studiji", str. 103-119. <51 ak>

& (c) Herberger, Maximilian, *Dogmatik: Zur Geschichte von Begriff und Methode in Medizin und Jurisprudenz* (Frankfurt a.M.: Klostermann, 1981), XIV+490.

& (d) Kaufmann, A., "Rechtsphilosophie, Rechtstheorie, Rechtsdogmatik", u. Id. U. W. Hassemer (Hg.), *Einfuehrung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart* (Muenchen: Mueller, 1977), Kap. 1, S. 1-22.

#* (e) Padjen, I., "Filozofija prava", napisano za *Pravni leksikon* (Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža"), neobjavljeno <4 ak>.-> MPZPSD 2.4. str. 129-131. <3 ak>

& (f) Van Hoecke, Marc, *What is Legal Theory?* (Leuven: Acco, 1985), 146.

(g) "Opća historija i pravna povijest"; <9 ak> MPZPSD 2.2.

#* (h) Padjen, I. and M. Matulović, "Cleansing the Law of Theory: A View from Croatia (Editorial)", *Croatian Critical Law Review*, vol.1, no.1 (1996), sect. 1.3 "Legal Theory: The Structure and Role" & 1.4. "Jurisprudential Blunders and Limits of Legal Systems", pp. 22-37. <26 ak>

2.4.5. Gradnja teorija u pravnoj dogmatici: <\$ ukupno 23 ak>

\$* (a) Padjen, I., "Uskrata pravosuđa i uskrata prava: okvir poredbenih istraživanja", u. Pokrovac, Z. i I. Padjen (ur. / Hg.), *Zabrana uskrate pravosuđa i prava: 11. njemačko-hrvatski pravnički simpozij, Split, 27.-28. Travnja 2007. / Justiz- und Rechtsverweigerungsverbot: 11. deutsch-kroatisches Juristensymposium, Split, 27.-28. April 2007* (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu / Rechtswissenschaftliche Fakultät der Universität zu Split i Hrvatska udruga za pravnu i socijalnu filozofiju / Kroatische Vereinigung fuer Rechts- und Sozialphilosophie, 2010), str. 59-76; <23 ak>.

& (b) Kluever, J., "Begriffsbildung in den Sozialwissenschaften und in der Rechtswissenschaft", in G. Jahr und W. Maihofer (Hg.), *Rechtstheorie: Beitræge zur Grundlagendiskussion* (Frankfurt a.M.: Klostermann, 1971), S. 369-383.

& (c) Dreier, R., "Zur Theoriebildung in der Jurisprudenz", in Id., *Recht-Moral-Ideologie* (Frankfurt a.M.: 1981), S. 70-105.

*** (d) Katičić, N., "Pravni pojmovi i funkcioniranje prava", *Pravo i društvo*, sv.1.(1982), 45-53. <10ak>

& (e) Visković, Nikola, *Jezik prava* (Zagreb: Naprijed, 1978), 6. "Definicije u pravu", str. 32-40 <10ak>

(f) Padjen, I., "Rekonstrukcija pravne znanosti kao tehnološki problem". MPZPSD 2.1 <35ak>

2.4.6. Poredbena istraživanja prava:

(a) Padjen, I., "Uskrata pravosuđa i uskrata prava: okvir poredbenih istraživanja". <23ak> = tč. 2.4.5.a.

(b) Hyland, R., "Comparative Law", in D. Patterson (ed.), *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory* (Oxford: Blackwell, 1996), p.184-199. <25ak>.

& (c) Glenn, P., "Are Legal Traditions Incommensurable?", *American Journal of Comparative Law*, vol. 49, no.1 (2001), pp.133-145; sažeto u Isti, *Legal Traditions of the World*, 3rd ed. (Oxford: Oxford University Press, 2007), pp. 43-47. <6ak>

& (d) Jackson, Vicki C., *Comparative Constitutional Law* (New York: Foundation Press, 1999), ch. II "What is Comparative Constitutional Law?", pp. 144-189.

& (e) Klug, H. "Constitutionalism, Comparative", *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, vol. 4 (Amsterdam: Elsevier, 2001), pp. 2643-2648.

(f) European Group of Public Administration, „Law and Administration Theme”; <URL: http://www.iias-iisa.org/egpa/e/study_groups/law/Pages/theme.aspx> <7ak>

(i) Butler, W., "Introduction", in Id. (ed.), *International Law in Comparative Perspective* (Alphen an den Rijn: Sijthoff & Nordhoff, 1980), pp. 1-9.<12ak>

2.4.7. Zalaz i kritika prava:

& (a) Posner, R., "The Decline of Law as an Autonomous Discipline: *Harvard Law Review*, vol.100 (1987), p.760-780; repr. in Brewer, S. (ed.), *The Philosophy of Legal Reasoning: Vol. 5. Scientific Models of Legal Reasoning: Economics, Artificial Intelligence, and the Physical Sciences* (New York: Garland Publishing, 1998), pp.235-249.

(b) Kregar, J. i I. Šimonović, "Teorijski temelji ekonomske analize prava", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 46, no. 6 (1996), str. 557-617.

& (c) Binder, C., "Critical Legal Studies", in D. Patterson (ed.), *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory* (Oxford: Blackwell, 1996), pp. 280-290. <18ak>

& (d) Balkin, J. M., "Deconstruction", in D. Patterson (ed.), *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory* (Oxford: Blackwell, 1996), p.367-374. <15ak>

& (e) Patterson, D., "Postmodernism", in D. Patterson (ed.), *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory* (Oxford: Blackwell, 1996), pp. 375-384. <17ak>

2.5. Predmet i metode: teorija i metodologija prava i pravne znanosti:

\$ (a) Padjen, I., "Predmet i metoda: problematike teorije i metodologije prava i pravne znanosti" (skraćeno: IPPM); tekst uključuje sve sadržaje tematskog područja 2.5. koji su označeni >; sadržaji, odnosno tekstovi označeni * nisu uključeni u tekst "Predmet i metoda", nego su posebni tekstovi; *studentu koji je u ranijemu sličnom predmetu savladao čitav tekst tč.2.5.1-2.5.8, preporuča se da ga zamijeni tekstom u tč.2.5(b).*

(b) "Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture". MPZPSD 3 <63ak>

2.5.1. Problematike teorija o pojmu prava: <\$ ukupno 5ak>

\$* (a) Visković, Nikola, *Pojam prava*, 2. izd. (Split: Logos, 1981), tč. 4, str. 7.<1ak>

\$ >(b) IPPM tč. 2.5.1, str. 1-2, uz Visković, *Pojam prava (1981)*, tč. 4, str. 7-8. <3,6ak>

2.5.2. Pristup rješavanju problematike sadržaja prava: <\$ ukupno 17ak>

\$* (a) Visković, *Pojam prava (1981)*, tč. 25, str. 46-47. <3ak>

2.5.2.1. Djelovanje i ponašanje:

\$ >(a) IPPM tč.2.5.2.1, str. 3, uz Visković, *Pojam prava*, 2. izd. (Split: Logos, 1981), tč. 25, str. 46-47.<0,6ak>

\$ >(a) IPPM tč.2.5.2.1.A, str. 3-4, "Društveni odnos". <3,5ak>

\$ >(ab) IPPM tč.2.5.2.1.B, str. 5, o Hans Kelsen, "Uzročnost i ubrajanje", u Isti, *What is Justice?* (Berkeley: University of California Press, 1957), pp. 324-349, esp. at pp. 331-332. <2ak>

2.5.2.2. Mjerila djelovanja i društvena regulacija:

(A) Pravila/norme i vrijednosti: Viskovićeva analiza:

\$ >(a) IPPM tč.2.5.2.2.A, str. 6, o Visković, *Pojam prava* (1980), tč.44, str.107-110. <0,5ak>

(B) Vrijednosti i norme: deontologijske i teleologijske etike:

\$ >(a) IPPM tč.2.5.2.2.B, str. 6-8, prij. i saž. Frankena, William, *Ethics* (Engelwood Cliffs NJ: Prentice Hall, 1963), "Teleologijske teorije" i "Deontologijske teorije", pp.13-16, "Utilitarizam i pravednost", pp. 29-35.; v. i prij. *Etika* (Zagreb: Kruzak, 1998). <4,1ak>

(C) Pravila/norme i vrijednosti: Sajama o Meinongu:

\$ >(a) IPPM tč.2.5.2.2.C, str. 8, o Sajama, Seppo, "Dužnost i vrijednost", prij. M. Matulović, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, vol.6 (1985), str.161-169. <1,1ak>

(D) Prevladavanje jaza između deontologije i teleologije?:

\$ >(a) IPPM tč.2.5.2.2.D, str. 8-9, o Rawls, J., "Two Concepts of Rules", *Philosophical Review*, vol. 55 (1963), 3. <2,1ak>

*** (b) Dworkin, R., "Model pravila II", ovaj program tč. 2.2.4.b.

2.5.3. Odnos "bitka" i "trebanja" kao ključ za razumijevanje problematika sadržaja prava i kriterija/mjerila pravnosti: <\$ ukupno 66,5 ak>

2.5.3.1. "Bitak" i "trebanje" u pravu: činjenična i pravna pitanja:

\$* (a) Perelman, Ch., "Razlikovanje činjenica i prava: gledište logičara". u Isti, *Pravo, moral, filozofija*, prij. (Beograd: Nolit, 1983), str. 105-114. <25 ak>

2.5.3.2. "Bitak" i "trebanje" u filozofiji i logici:

\$* (a) Visković, Nikola, *Pojam prava* (1981), tč. 33, str. 62-70, tč. 60, str. 168-175. <10+10=20ak>

\$ >(b) IPPM tč. 2.5.3.2, str.8-10, o Visković, *Pojam prava* (1981), tč.3, str.62-70, tč.60, str.168-175. <2,5ak>

2.5.3.3. Važnost 'zaokreta' u filozofiji za razumijevanje poimanja odnosa 'bitka' i 'trebanja':'

& >(a) IPPM tč. 2.5.3.3, str. 11, prij. i saž. Finch, Henry Le Roy, *Wittgenstein: The Latter Philosophy* (Atlantic Heights MJ: Humanities Press, 1971), ch. 14 "Wittgenstein's Place in Western Thought", pp. 246-251. <1,35ak>

2.5.3.4. Veza između "zaokreta" u filozofiji i tri razine poimanja, tj. tri stajališta tumačenja odnosa "bitka" i "trebanja":

&* (a) IPPM tč. 2.5.3.4, str. 11-12.<2ak>

2.5.3.5. Poimanja uzročnosti:

(A) Filozofijska poimanja: Aristotel, Hume, Kant, kontinentalno europska recepcija Kanta:

IPPM tč. 2.5.3.5.A. "Filozofijska poimanja uzročnosti", prij. i saž. Wallace, William, *Causality and Scientific Explanation*, 2. vols. (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1972), vol.1, pp. 13, 15 (Aristotle); vol. 2, ch. 1.5 "David Hume", pp. 38-39; vol. 2., ch. 1.7 "Immanuel Kant", pp. 50-75, nar. 65-67; vol. 2, ch. 2.5. "John Stuart Mill", exc. Iz 128-131, 133.

> (a) Aristotel, *Metafizika*, knj. II.gl. II 94a20-23.<1ak>

> (b) Hume, David, *An Enquiry Concerning Human Understanding*, nar. sect. 7, pt. 2, n. 59, 417 <1ak>

> (c) Kant, Immanuel, *Kritika čistoga uma*, prev. v. Sonnenfeld (Zagreb: Matica Hrvatska, 1984), "Predgovor drugome izdanju", str.14-15; cit. in Wallace at pp. 65-66. <3ak>

\$ >(d) IPPM 2.5.3.5.Ad, "Recepcija Kantovog poimanja uzročnosti", str. 15 <0,5ak>

& > (d) Mill, John Stuart, *The System of Logic*, bk.2. <3ak>

** (e) Petrović, Gajo, *Logika*, 11.izd. (Zagreb: Školska knjiga, 1977), dio II. gl. II. tč. 1.d, str.161-167 "Millove induktivne metode" <6ak>

(B) Od filozofije putem prava do sociologije:

\$ >(a) IPPM tč. 2.5.3.5.B, "Od filozofije do prava: kontinentalnoeuropske teorije o uzročnosti u pravu", str. 16-20, prij. i saž. Hart, H.L.A. and A.M. Honoré, *Causation in the Law* (Oxford: Clarendon Press, 1959), Pt.III. "Continental Theories of Causation", str.381-440. <8ak>

\$ > (b) IPPM tč. 2.5.3.5.C, "Od prava do sociologije: Weber o uzročnosti", str. 20-22, prij. i saž. Turner, William P. and Regis A. Factor, *Max Weber: The Lawyer as a Social Thinker* (London: Routledge, 1994), pp.120-165, nar. str. 126-131, "Uzrok: pravna pozadina". <5ak>

2.5.3.6. Pravilnosti (prirodni zakoni) i pravila (ljudski zakoni):

(A) Normativna dvosmislenost pravila i pravilnosti: socijalnopsihologijski pristup:

\$ > (a) IPPM tč. 2.5.3.6. A, str. 22, prij. i saž. Lasswell, Harold D. and Abraham Kaplan, *Power and Society* (New Haven CT: Yale University Press, 1950), p. 22. <0,5ak>

(B) Društvena pravila i logička nužnost: analitički pristup:

\$ > (a) IPPM tč. 2.5.3.6. B, str. 22-23, prij. i saž. Wittgenstein, Ludwig, *Philosophische Untersuchungen*, I.215, I.225., I.237, I.238 i dr. <2ak>

2.5.3.7. Nestanak praktičkog rasuđivanja:

(A) Hume o naturaliztičkoj pogrešci:

\$ > (a) IPPM tč. 2.5.3.6. C, str. 23-24, prij. i saž. Hume, David, *A Treatise on Human Nature*, ed. by E. C. Mosner (Harmondsworth: Penguin, 1984), bk. III, pt. I, ch. II "Moral Distinctions not Derived from Reason", p. 521. <0,7ak>

(B) Da li je praktičko zaključivanje moguće?: Joergensenova dilemma:

\$ > (a) IPPM tč. 2.5.3.6. D, str. 24-25, prij. i saž. Herberger, Maximilian und Dieter Simon, *Wissenschaftstheorie fuer Juristen: Logik-Semiotik-Erfahrungswissenschaften* (Frankfurt a.M.: Metzner, 1980), Abt. 5.1. "Die Auseinandersetzung um die Grundlagen der Deontischen Ethik", S. 179-182. <2,3ak>

2.5.4. Problematika definicije:<\$ 1ak>

#* (a) Petrović, Gajo, *Logika*, 11. izd.(Zagreb: Školska knjiga, 1977), str. 137-142 <8ak>

& (b) Robinson, Richard, *Definition* (Oxford: Clarendon, 1950).

#* (c) Hart, H.L.A., *Definition and Theory in Jurisprudence* (Oxford: Clarendon Press, 1953), trans. as / prij. kao "Definicija i teorija u jurisprudenciji", prij. M. Matulović, *Dometi*, god. 12, br. 4 (1983), 41-56 <30ak>

#* (d) Visković, Nikola, *Pojam prava*, 2. izd.(Split: Logos, 1981), tč. 1-4, str. 1-7; tč. 13.-15, str. 18-23; tč. 23-25, str. 39-47. <16ak>

2.5.4.1. Što se definira?

\$ >(a) IPPM tč. 2.5.4.1, str. 26, saž. Petrović, Gajo, *Logika*, 11. izd. (Zagreb: Školska knjiga, 1977), str. 138. <0,2>

& >(b) Robinson, Robinson, *Definition* (Oxford: Clarendon, 1950), ch.1, par. 9, str. 7-11.

2.5.4.2. Kako se definira?: analitička definicija: <0,2>

\$ >(a) IPPM tč. 2.5.4.2, str. 26, saž. Petrović, Gajo, *Logika*, 11. izd.

(Zagreb: Školska knjiga, 1977), str. 137-138.

& > (c) Visković, Nikola, *Pojam prava*, 2. izd.(Split: Logos, 1981), tč. 2.

2.5.4.3. Kako se definira?: još neke vrste definicije: <0,2>

\$ > (a) IPPM tč. 2.5.4.3, str. 27, saž. Petrović, Gajo, *Logika*, 11. izd. (Zagreb: Školska knjiga, 1977), str. 139-140.

& >(b) IPPM tč. 2.5.4.3, str. 27, saž. Robinson, Richard, *Definition* (Oxford: Clarendon, 1950), ch. 5, par. 0-1, str.93-96; par. 3-10, str. 96-148.

&* (c) Hart, H.L.A., *Definition and Theory in Jurisprudence*, ovaj program tč. 2.5.4.c.

2.5.4.4. Što se postiže definicijom? esencijalizam vs. konvencionalizam: <0,5>

\$ > (a) IPPM tč. 2.5.4.4, str. 27, saž. Petrović, Gajo, *Logika*, 11.izd. (Zagreb: Školska knjiga, 1977), str.137-138; sažetak IP

#* (b) Robinson, Richard, *Definition* (Oxford: Clarendon, 1950), ch. 5, par. 2, str. 96-98.

\$ > (c) Visković, Nikola, *Pojam prava* (1981), tč. 2., str. 4-5, tč.13.-15., str. 18-23. sažetak IP

2.5.5. Problematika metodologijskog modela pravne znanosti:

(a) Visković, Nikola, *Pojam prava* (1981), točke 5-12., str.9-17; vidi ovaj program tč. 2.4.3.

2.5.6. Teorije prava s obzirom na sadržaj prava i kriterij pravnosti:

\$? (a) Visković, *Pojam prava* (1981), tč.16-22, str. 23-36.

2.5.7. Odnos analitičke definicija prava, sadržaja prava i mjerila pravnosti: implikacije Viskovićeve teorije:

> (a) I. P. uz Visković, *Pojam prava*, 2.izd.(Split: Logos, 1981), tč. 1-22, 33, 60.

2.5.8. "Bitak" i "trebanje" u pravnoj znanosti:

#* (a) Bobbio, Norberto, "Bitak i trebanje u pravnoj znanosti", u Isti, *Eseji iz teorije prava*, prij.(Split: Logos, 1988), str.31-49.<30ak>

#* (b) Padjen, I. "Norme i činjenice: prilog prevladavanju pokušaja sociologizacije pravne znanosti", *Pravo i društvo 1982-83*, vol. 3 (1984), str. 21-44; MPZPSD 2.3.1<45ak>

2.6. Društvo i pravo: djelovanje i/ili razlozi kao nosivi sastojci društva, uključiv prava?:

2.6.1. Poimanje prava kao djelovanja: :<\$ 15ak>

\$\$\$ (a) Weber, M., *Wirtschaft und Gesellschaft*, prij. *Privreda i društvo*, t.1 (Beograd: Prosvjeta, 1976), dio II., gl. I., par.1., str. 251-259. <15ak>

& (b) Weber, M. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tuebingen: Mohr, 1922), prij. (Zagreb: Globus, 1986), nar. "O nekim kategorijama razumijevajuće sociologije", str. 157-201.

& (c) Tamanaha, Brian Z., *Realistic Socio-Legal Theory of Law* (Oxford: Oxford University Press, 1997).

& (d) Turner, Stephen and Regis A. Factor, *Lawyer as a Social Thinker* (London. Routledge, 1994), nar. str.126-131.

2.6.2. Poimanja prava kao djelovanja / činjenica i/ili kao obrazlaganja / normi:<\$ 12ak>

\$\$\$ (a) H. Kelsen, "Što je to čista teorija prava?", prij., *Dometi*, god. 18, br. 8 (1985), str. 13-20. <12ak>

(b) Kelsen, H., *O granicama između pravničke i sociološke metode*, prij.(1927), 46. <60ak>

(c) Padjen, I., "Pozitivistička i interpretativna sociologija", *Dometi*, god. 20, br.10 (1987), str.719-739. <45ak>; iz IPDD, str.122-146.

(d), "Normativno objašnjavanje kao temeljna metoda istraživanja društva", *Naše teme*, god.32, br.1-2 (1988), str.257-274. <30ak>; iz IPDD, str. 159-173.

&* (e), "Sociologija i moderno pravo", *Revija za sociologiju*, god.18, br.3-4 (1987), str.93-110. <25ak>; iz IPDD 159-173.

(f), "Pravne pretpostavke znanosti o modernim društvima", *Naše teme*, 32:7-8 (1988), str.1875-1890. <45 ak>; iz IPDD, str.194-206.

(g) Cotterrell, R., "Law as Constitutive", in *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Science*, vol.12 (Amsterdam: Elsevier, 2001), pp.8497-8500. <12ak>

(h) Padjen, I., "Što to može pravna znanost očekivati od sociologije?" MPZPSD 2.3.2 <19ak>

2.7. Pravo i moral: izvanpozitivni temelji obveznosti pravnog poretka:

2.7.1. Temelj obveznosti pravnog poretka:

(a) Padjen, I., "Pozitivizam, izvori međunarodnog prava i socijalna

teorija", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol.38, no.4 (1988), str.489-505. <25ak>

&(a) Padjen, *(Ne)čudorednost (međunarodnog) prava* (Rijeka: ICR, 1988), str.

2.7.2. Izvanpozitivno opravdanje prava:

& (a) Geddert, Heinrich, *Recht und Moral: Zum Sinn eines alten Problems* (Berlin: Duncker u. Humblot, 1984).

& (b) Dworkin, R., "Law as Interpretation", *Texas Law Review*, vol.60 (1982), 527-550; repr. in: *The Philosophy of Legal Reasoning: Vol.3. Moral Theory and Legal Reasoning* (New York: Garland Publishing, 1998), pp.65-88.

& (c) Finnis, J., "Natural Law and Legal Reasoning", *Cleveland State Law Review*, vol.38 (1990), 1-13; repr. in: *The Philosophy of Legal Reasoning: Vol.3. Moral Theory and Legal Reasoning* (New York: Garland Publishing, 1998), pp.89-102..

2.8. Pravni sistem: Rekonstrukcija temeljnih pravnih pojmova kao okvira sistematskog, tj. karakteristično pravničkog, tumačenja prava:

2.8.0. Temeljni pravni pojmovi: <\$ 7ak>

\$ (b) Padjen, "Pravna područja i mjerila sistematizacije" <preuzeto iz Padjen tpd 2010 tz Visković gl. 9.4.><7ak>

2.8.1. Pravni sistem: poimanja: <\$ 4ak>

\$* (a) Padjen, Ivan, „Poimanja prava i pravnog sistema" <u pripremi za objavu> <4ak>

2.8.2. Pravne vrijednosti i načela kao temelj pravnog sistema: <\$ 397ak>

2.8.2.1.Pravna načela i pravne vrijednosti: pojmovi:

& (a) Visković, Nikola, *Pojam prava*, 2. izd. (Split: Logos,1981), IV. pogl., str. 103-161.

& (b) Perenič, Anton, *Relativna samostojnost prava: prispevek k marksističnu teoriji prava* (Ljubljana: Center za samoupravno normativno dejatnost, 1981), II. "Specifične lastnosti modernega prava", str. 29-49.

(A) Mir:

(B) Sigurnost:

(C) Pravednost:

\$* (a) Aristotel, *Nikomahova etika*, prij. T.Ladan (Zagreb: Fakultet političkih nauka, 1982), gl.V. 1129^a-1138b15; sažetak I.P. <3ak>

#* (b) Aristotel, *Nikomahova etika*, prij. T. Ladan (Zagreb: Fakultet političkih nauka, 1982), gl.V. 1129^a-1138b15; izbor <15ak>

& (c) Max Hamburger, *Morals and Law: The Growth of Aristotle's Legal Theory* (New Haven: Yale University Press, 1951), pt.I "Voluntary Action", pp.12-37; pt.II "On Law and Justice", pp.34-55.

& (d) Visković, Nikola, *Pojam prava*, 2. izd. (Split: Logos,1981), tč. 56 „Pravna vrijednost pravde“, str. 143-146; tč. 57 "Ideološki oblici pravde: komunistička, položajna, razmjenska, radna i solidarna pravda", str. 146-155.

2.8.2.2. Subjektivno pravo / ovlaštenje i dužnost / obveza:

(a) Visković, Nikola, *Pojam prava*, 2. izd. (Split: Logos,1981), tč. 65 „Pravna obveza“, str. 194-196; tč. 66 "Pravno ovlaštenje ili 'subjektivno pravo. Objekt obveze i ovlaštenja", str.196-200.<6ak>

#* (b) Tucak, Ivana, *Hohfeldovi temeljni pravni pojmovi: analiza, kritika, recepcija, važnost* (Pravni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku: doktorska disertacija, 2010), XVIII+397; 2.2. "Pravni odnosi" <25ak>

2.8.2.3. Relativno i apsolutno pravo:

#* (a) Padjen, I., "Apsolutna i relativna prava i dužnosti" <5ak>

2.8.2.4. Neimovinsko (osobno?) i imovinsko pravo:

#* (a) Padjen, I., "Imovinske pretpostavke sveučilišnoga računovodstveno-financijskog sistema", u J. Kregar i dr., *Funkcionalna integracija sveučilišta* (Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu, 2009), tč. 4. "Dodatak: odredbe pojmova", str.77-78. <3ak> = tč.1.3.1.e

2.8.2.5. Primarno i sekundarno pravo:

(a) Hart, H. L. A., *The Concept of Law* (Oxford: Clarendon, 1961), ch. v. "Law as the Union of Primary and Secondary Rules" , pp. 77-98.<30ak>

(b) Matulović, Miomir, *Jezik, pravo i moral: Filozofija prava Herberta Harta* (Rijeka: ICR, 1986), II.3 „Primarna i sekundarna pravila“, str. 113-120.<11>

2.8.2.6. Instrumentalno i komunikacijsko pravo:

& (c) Padjen, I., *(Ne)ćudorednost (međunarodnog) prava: Pristup filozofiji prava* (Rijeka: ICR, 1988), 3.3.e "Glavni pojmovi za analizu prava", str. 160-165.

2.8.2.7. Materijalno /supstantivno i formalno / procesno pravo:

#* (a) Padjen, I., Z. Pokrovac i N. Opatić, "Zabrana uskrate pravosuđa i uskrate prava: pristup hrvatskim problemima", u Pokrovac, Z. i I. Padjen (ur. / Hg.), *Zabrana uskrate pravosuđa i prava: 11. njemačko-hrvatski pravnički simpozij, Split, 27.-28. Travnja 2007. / Justiz- und Rechtsverweigerungsverbot: 11. deutsch-kroatisches Juristensymposium, Split, 27.-28. April 2007* (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu / Rechtswissenschaftliche Fakultät der Universität zu Split i Hrvatska udruga za pravnu i socijalnu filozofiju / Kroatische Vereinigung fuer Rechts- und Sozialphilosophie, 2010), str. 231-282; Uvod & tč. 1 "Teorijski pristup", uključiv tč.1.1. "Pojmovi", str. 231-238 & tč. 1.1.1. "Materijalno i procesno pravo", str. 238-244. <6.5+8.5ak=15ak>

2.8.2.8. Javno i privatno pravo:

\$ (a) Padjen, I., "Javno i privatno pravo: transfer teorija", priopćenje na 12. hrvatsko-njemačkome pravničkom simpoziju (Split, travnja 2006.), u tisku *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Splitu*. <ca 25ak>

(A) Odvajanje kaznenog i privatnog prava:

#* (a) Berman, H., "Moderno kazneno pravo" , iz Isti, *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1983), ch.4 "Theological Sources of the Western Legal Tradition", str.165-66, 175-79, 179, 183. Izbor, sažetak i prijevod © Ivan Padjen <7ak>

* Kunštek, Eduard, "Actio civilis u kaznenom postupku", u Id. i M. Matulović (ur.), *Kazneno pravo, kazneno postupovno pravo i kriminalistika: Zbornik radova povodom 70. godina života Berislava Pavišića* (Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2014), str. 269-279. <14ak>

(B) Dioba / sistem privatnog / građanskog prava:

#* (a) Vladimir Vodinelić, *Građansko pravo: uvodne teme* (Beograd: Nomos, 1991), gl.IV., odsj.II."Sistematika savremenog građanskog prava: glavne sistematike", str.27-34.<10ak>

(C) Utjecaj diobe/sistema građanskog prava na trgovačko i upravno pravo:

\$(a) Padjen, I., „Poredba sistema građanskog, trgovačkog i upravnog prava”.<2ak>

2.8.2.9. Vrste pravne odgovornosti:

(a) Padjen, I. "Struktura pravne političke odgovornosti", *Naše teme*, god. 33, br. 5-6 (1989), uvod na str.1150-1156 <10ak>

\$(b) Padjen, I., „Vrste pravne odgovornosti u hrvatskome pravnom

sistemu" , vlatiti prij. Isti, „Kinds of Legal Responsibility / Liability in the Croatian Legal System", 5th Meeting of the Central and Eastern European Network of Jurisprudence (Maribor: May 2008). <7ak>

2.8.2.10. Pozitivno i izvanpozitivno pravo:

#* (a) Padjen, I., Z. Pokrovac i N. Opatić, "Zabrana uskrate pravosuđa i uskrate prava: pristup hrvatskim problemima" = 2.8.2.7.a; Uvod & tč. 1 "Teorijski pristup", uključiv tč.1.1. "Pojmovi", str. 231-238 & tč. 1.1.3. "Pozitivno i izvanpozitivno pravo", str. 250-257. <6.5+8,5=15ak>

2.8.2.11. Subjektivno i objektivno pravo:

#* (a) Padjen, I., Z. Pokrovac i N. Opatić, "Zabrana uskrate pravosuđa i uskrate prava: pristup hrvatskim problemima" = 2.8.2.7.a; Uvod & tč.1. "Teorijski pristup", uključiv tč.1.1. "Pojmovi", str. 231-238 & tč. 1.1.2. "Objektivno i subjektivno pravo", str. 244-249. <7+8=15ak>

2.8.3. Izvori prava kao temelj pravnog sistema:

2.8.3.1. Postupci i načini:

(A) Zakonodavstvo:

& (a) Schneider, Michael, *Gesetzgebung*, 3. Aufl. (Heidelberg, Mueller, 2002), XX+477.

& (b) Igličar, Albin, *Zakonodavno odločanje* (Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 1994), 207.

(B) Upravljanje:

(C) Sudovanje:

& (a) Damaška, Mirjan, *Dva lica pravde i državne vlasti*, prij. (Zagreb: Globus, 2008), XVI+277.

(D) Mirno rješavanje sporova:

& (a) Andrassy, Juraj, *Međunarodno pravosuđe* (Zagreb: JAZU, 1948), 231 str.

& (b) Cover, Robert M. and Owen M. Fiss, *The Structure of Procedure* (Mineola NY: The Foundation Press, 1979), Pt. I. "General Perspective", pp. 1-188.

% (c) Fischer, Roger, *International Conflict for Beginners* (New York: Harper and Row, 1969), XX+231.

& (d) Čulinović, E. i N. Žunić-Kovačević, "Izvensudsko rješavanje potrošačkih sporova iz financijskih usluga – europska iskustva i prijedlog

rješenja za hrvatsko pravo", u v. Tomljenović, E. Čulinović i v. Butorac-Malnar (ur.), Republika Hrvatska na putu prema Europskom pravosudnom području: Rješavanje trgovačkih i potražajskih sporova (Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2009), str. 217-240.

(E) Pregovori:

& (a) Fischer, Roger and William J. Ury, *Getting to Yes: Negotiation Agreement without Giving In*, 2nd ed. By B. Patton (Boston MA: Houghton Mifflin, 1991), XIX+200; 1st ed. (1981) prevedeno na srpski kao *Dolaženje do sporazuma*.

& (b) Pappi, F. U. u.a. (Hg.), *Die Institutionalisierung internationaler Verhandlungen* (Frankfurt a.M. & New York: Campus Verlag, 2004), 370 S..

(F) Običaj:

& (a) D'Amato, Anthony, *The Concept of Custom in International Law* (Ithaca NY: Cornell University Press, 1971), XVI+286.

2.8.3.2. Izvori prava: akti i mjerila:

(A) Izvori prava: poimanja:

* (a) Padjen, I., "Pojam izvora prava i stanje istraživanja izvora hrvatskog prava", priopćenje (1. inačica) na 6. Hrvatsko-njemačkome pravničkom "Pravni izvori i pravne metode u Hrvatskoj i Njemačkoj" (organizatori: Deutsche Akademische Austauschdienst, i dr.; Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 13.-14. rujna 2001.) <izvadak 2ak> = 1.1.1.4.b

(B) Izvori hrvatskog prava:

* (b) Padjen, I., "Izvori prava po prijedlozima Ustava RH 2009" (izvorni znanstveni članak), u O. Cvitan (ur.), *Ustavne promjene Republike Hrvatske i Europska Unija: Zbornik radova, znanstveni skup* (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2010),. 13-18. <8ak> = 1.1.1.4.b.

(C) Izvori međunarodnog prava:

& (a) Degan, Vladimir Đ., *Sources of International Law* (The Hague: Nijhoff, 2000), X+564, nar. ch. I. „Introduction", pp. 1-13.

(D) Izvori prava EU:

& (a) Hartley, T. C., *Temelji prava Europske zajednice*, 2. hrv. izd. (Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2004), LX+497 str., nar. II. dio "Pravni sustav Zajednice", str. 89-189.

2.8.4. Granice sistematizacije prava:

2.8.4.1. Da li su pravni sistemi sumjerljivi?:

& (c) Glenn, P., "Are Legal Traditions Incommensurable?", *American Journal of Comparative Law*, vol. 49, no.1 (2001), pp.133-145; sažeto u Isti, *Legal Traditions of the World*, 3rd ed. (Oxford: Oxford University Press, 2007), pp. 43-47 <6ak> = 2.4.6.c.

2.8.4.2. Da li je pravo legoland?:

#* (a) Tucak, Ivana, *Hohfeldovi temeljni pravni pojmovi: analiza, kritika, recepcija, važnost* (Pravni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku: doktorska disertacija, 2010), XVIII+397; 7 "Zaključak" , str. 365-382. <25ak>

2.8.4.3. Dometi sistematskog tumačenja:

#* (a) Harašić, Žaklina, "Dometi sistematskog tumačenja u pravu", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 46, br. 2 (2009), str. 315-335 <35ak>

2.9. Razvoj metoda javnog prava

2.9.1. Diskrecija i pravičnost:<\$ 37ak>

\$* (a) Padjen, I., "Pravičnost kao bitan sastojak prava", u S. Budak (ur.), *Okrugli stol Hrvatskoga pravnog centra* (Zagreb: Hrvatski pravni centar, 1997), str.164-174.; s naknadnim proširenjima. <25ak>

2.9.1.1. Diskrecija izvan granica prava:

\$* (a) Krbek, Ivo, *Diskreciona ocjena* (Zagreb: JAZU, 1937), gl.II., tč.4 "Diskreciona ocjena" i tč.5 "Razlika između tumačenja, pronalaženja pravnog pravila i diskrecione ocjene", str.38-47 <12ak>; uključeno u 2.9.1.3.a.

& (b) Gadamer, Hans, G., *Istina i metoda: osnovi filozofske hermeneutike*, prij.(Sarajevo: Masleša, 1978), dio II., gl.II., tč.2(a) "Hermeneutički problem primjene", str.341-45 <5ak>

& (c) Hart, H.L.A., "Pozitivizam i odvojenost prava i morala"(1958), prij., *Dometi*, god.18, br.8 (1985), str.21-36 <20ak>

& (d) Engisch, Karl, *Einfuehrung in das juristische Denken*, 5.Aufl. (Stuttgart: Kohlhammer, 1971), Kap.IV. "Juristenrecht. Unbestimmte Rechtsbegriffe, normative Begriffe, Generalklauseln, freies Ermessen", S.106-133, nar. 108-09 i 111-18 <10ak>

& (e) Lukić, Radomir, *Uvod u pravo*, 2.izd.(Beograd: Naučna knjiga, 1976), deo II., od.II., podod.II., gl.II., tč.9(b)2(bb), "Neodređenost pojmova", str.334-36 <3ak>

2.9.1.2. Diskrecija u granicama prava:

& (a) J. Rawls, "Two Concepts of Rules", *Philosophical Quarterly*, vol.64, no.3 (1955), str.3-32, nar. tč.III. str.18-19 i 22-29 <15ak>; sažetak u 2.5.2.2.Da.

& (b) Dworkin, Ronald, *Shvaćanje prava ozbiljno*, prij.(Zagreb: Kruzak, 2003), "Model pravila I." (1967), str.25-59 <50ak>

#* (c) Yablon, Ch.M., "Problem diskrecije u američkoj pravnoj misli", *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, god.9 (1988), str.163-77 <20ak>

2.9.1.3. Upravna diskrecija:

#* (a) Krbek, Ivo, *Diskreciona ocjena* (Zagreb: Nadbiskupska tiskara, 1937), gl.I.-III., str.1-76 <110ak> ; uključuje 2.9.1.1.a

& (b) Schwartze, Juergen, *European Administrative Law* (London: Sweet & Maxwell, 1992), ch.3, pat.3 "Legal Constraints and the Freedom of Decision of the Administration: Elements which moderate legal constraints - undefined legal terms and discretion", p.261-294. <50 ak>

& (c) Varadinek, Brigitta, *Ermessen und erichtliche Nachpruefbarkeit im franzoesischen und deutschen Verwaltungsrecht und im Recht der Europaeischen Gemeinschaft* (Aachen: Verlag Shaker, 1995).

& (d) Canor, Iris, *The Limits of Judicial Discretion in the European Court of Justice* (Baden-Baden: Nomos, 1998).

2.9.2. Tumačenje ustava i ustavno sudovanje: <\$ 22ak>

\$(a) Pavčnik, Marijan, "Constitutional Interpretation", in G. Vukadinović i A. Kartag-Odri (eds.), *American Jurisprudence of the 20th Century* (Novi Sad: Novi Sad Association for Theory, Ethics and Philosophy of Law, 2006), p.165-183; prij. Id., "Ustavno tumačenje", u G. Vukadinović i A. Kartag-Odri (ur.), *Američka jurisprudencija XX. veka* (Novi sad: Novosadska asocijacija za teoriju, etiku i filozofiju prava, 2006), str.177-195. <22ak>

& (b) Beatty, D.M., "The Forms and Limits of Constitutional Interpretation", *American Journal of Comparative Law*, vol.49, no.1 (2001), str.79-120.

& (c) Choudry, S., "Globalisation in Search of Justification: Toward a Theory of Comparative Constitutional Interpretation", *Indiana Law Journal*, 74 (1999), p-p.819-892.

*** (d) Zierlein, Karl-Georg, "Die Rolle der Verfassungsgerichte bei der Auslegung von Rechtsnormen", prij. "Uloga ustavnih sudova pri interpretaciji pravnih normi", u: J. Crnić i N. Filipović (ur.), *Ustavni sud u*

zaštiti ljudskih prava: interpretativna uloga ustavnog suda (Zagreb: Hrvatski institut za ljudska prava Novi Vinodolski, 2000), 305-325; 327-345. <30ak>

2.9.3. Tumačenje međunarodnih ugovora:

& (a) Crnić-Grotić, Vesna, *Pravo međunarodnih ugovora* (Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 2002), gl.V. "Tumačenje ugovora", str.105-165. <90ak>

& (b) Matscher, F., "Methods of Interpretation of the Convention", in R. St. J. Macdonald et al.(eds.), *The European System for the Protection of Human Rights* (Dordrecht: Kluwer, 1993), str.63-82 <30ak>

2.9.4. Razrješavanje sukoba ljudskih prava:

& (a) Matulović, Miomir, *Ljudska prava: Uvod u teoriju ljudskih prava* (Zagreb: Filozofska istraživanja, 1996), "Uvod", str. 9-20; 12."Sukob ljudskih prava", str. 323-337. <ca 40ak>

2.9.4.1. SAD:

(A) Pravna provedba politike:

(B) Pravna provedba morala:

People v. Edgar S. Bullington 27 Cal.App. 2d 396 in: David Adams, *Philosophical Problems in the Law*, 3rd ed. (Belmont CA: Wadsworth, 2000), na str.197.

(C) Sloboda govora i govor mržnje:

Cohen v. California 108 U.S. 15 (1971), in Adams, na str.223

(D) Pornografija:

(a) Reno v. American Civil Liberties Union 117 S.Ct.2329 (1997)

(b) American Booksellers Association v. Hudnut 771 F 2nd 323 (1985)

(E) Sloboda vjeroispovjesti:

(a) Minersville School District v. Gobitis 310 U.S. 586 (1940)

(b) Church of the Lukumi Babalu Aye v. City of Hialeah 508 US 520 (1993)

2.9.4.2. Hrvatska:

& (aa) USRH, Rješenje U-I-179/1991, 24. lipnja 1992., NN 49/92.

##*(ab) Padjen, I. & M. Matulović, "Cleansing the Law of Theory", *Croatian Critical Law Review*, vol. 1, no.1 (1996), pp. 50-53.<5ak>

& (ba) USRH, Odluka U-I-206/1992, U-I-207/1992, U-I-209/1992,

U-I-222/1992, 8. prosinca 1993., NN 113/93.

(bb) Padjen & Matulović, op.cit., pp. 42-44 <3ak>

& (ca) USRH, U-I-849/1994, 14 November 1994, NN 83/94.

(cb) Padjen & Matulović, op.cit., pp. 45-47 <3ak>

& (da) USRH, U-III-702/1994, 14 October 1994, NN 83/94.

(db) Padjen & Matulović, op.cit., pp. 47-50 <5ak>

3. PRIMJENA METODOLOGIJE U ISTRAŽIVANJU I ODLUČIVANJU

Obvezatno: <\$ 20 + X = 30>

3.1. Pristup:

& (a) Padjen, I., "Pristup metodama pravnih i društvenih istraživanja: teorijski ili instrumentalni i praktički?", *Politička misao*, vol. 28, no. 2 (1991), str.176-192.; eng.sum. "The Approach to Methods of Legal and Social Research: Theoretical or Instrumental and Practical?"; MPZPSD 1.2.

3.2. Plan, izrada i ocjena znanstvenog rada:

3.2.1. Vrste znanstvenih radova:

#* (a) Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Vrste objavljenih rukopisa. <4ak>

3.2.2. Upute za izradu znanstvenog rada

X*(a) Padjen, Upute za izradu studentskih radova (2008). <30ak>

& (b) Uzelac, Upute za izradu studentskih pisanih radova (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009 ili novije izdanje)

3.2.3. Ocjena / recenzija znanstvenog rada:

* Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Obrazac za ocjenu rukopisa s uputama (05.06.2009.) <10ak>

3.3. Pravna analiza *de lege lata* & *de lege ferenda*:

3.3.1. Policy Oriented Jurisprudence kao obrazac Policy Analysis:

#* (a) Lasswell, Harold D. & Myres S. McDougal, *Jurisprudence for a Free Society: Studies in Law, Science and Policy* (The Hague: Kluwer, 1992), pt. 1."Law as Fundamental Policy: Jurisprudence in Policy-Oriented Perspective", ch. 1 "Criteria for a Theory About Law".<60ak>

\$ (b)Padjen, I. "Istraživanja *de lege ferenda*" <22ak> MPZPSD 2.5.3.

3.3.2. Je li policy oriented jurisprudence razvijena rimska retorika?

* (a) Padjen, "Catholic Theology in Croatian Universities: Between the Constitution and the Treaty – A Policy Oriented Inquiry", in B. Vukas, T. M. Šošić (eds.), *International Law: New Actors, New Concepts – Continuing Dilemmas: Liber Amicorum Božidar Bakotić* (Leiden, Boston: Martinus Nijhoff: Publishers, 2010); pp. 13-40; Section 7. "From Four Hands to a Full Trio", pp. 37-40. <5ak>

3.4. Obrasci pravoznanstvenih radova:

3.4.1. Analitička teorija / filozofija prava:

#* (a) Tucak, Ivana, *Hohfeldovi temeljni pravni pojmovi: analiza, kritika, recepcija, važnost* (Pravni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku: doktorska disertacija, 2010), XVIII+397; 1."Uvod". <20ak>, "Sadržaj" <3ak>, "Sažetak" <26ak>.

3.4.2. Sociologija prava:

#* (a) Padjen, I., "Fašizam i zapadna pravna tradicija", u I. Goldstein i dr. (ur.), *Antisemitizam, holokaust, antifašizam* (Zagreb: Židovska općina, 1996), str.307-327. <46ak>

3.4.3. Integralna pravna znanost / teorija:

#* (a) Padjen, I., "Katolicizam i nacionalizam u Hrvata 1990.-ih: pravnoteorijski pogled" (pred.X.98.), Grozdana Cvitan (ur.), *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj: Split, Vila Dalmacija 2.-4.lipnja* (Zagreb: Friderich Naumann-Stiftung, 1998), 235-272.; "Katolicizam i nacionalizam u Hrvata 1990.-ih: pravnoteorijski pogled (II. dio)" (pred.X.99.), Hans-Georg Fleck (prir.), *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj II.dio: Zagreb, 5.-6. ožujka* (Zagreb: Friderich Naumann-Stiftung, 1999), 139-242.; sažetak str. 139-145. <155ak>

3.4.4. Politička analiza prava (politička = ne samo de lege lata nego i de lege ferenda; ne samo korektivna, kakvu nastoje i trebaju provoditi prvostupanjski građanski sudovi, nego i distributivna, tj. zakonodavna, kakvu nastoje i trebaju nastojati uspostavljati, zakonodavci, vlade, ministri i visoki, nar. ustavni sudovi);

#* (a) Padjen, I., "Akademska sloboda u hrvatskome visokom obrazovanju", prinos simpoziju "Uloga ljudskog prava na obrazovanje u demokratizaciji visokog obrazovanja u Hrvatskoj" (organizatori: SIC-Studentski informacijski centar, Zagreb, i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Zagreb: FFSZ, četvrtak 12.svibnja 2005., 10-17 h). <neobjavljeno> <6ak>;

#* (b) Padjen, I., "I stanari su ljudi", *Feral Tribune*, god.22, br.1045 (30.09.2005.), str.18-20.<8ak>

#* (c) Padjen, I., "Law and Religion in Post-Modernity: Dilemmas Prompted by the Croatian Catholic University", in M. Polzer, S. Devetak, L. Toplak, F. Unger and M. Eder (eds.), *Religion and European Integration: Religion as a Factor of Stability and Development in South Eastern Europe* (Weimar: European Academy of Sciences and Arts, 2007), 377-398 <35ak>

* (d) Padjen, I., "Catholic Theology in Croatian Universities", <v. 3.3.1.a +3.3.2a>

* (e) Lalić-Novak, G. i I. Padjen, "Europeanisation of Asylum: From Sovereignty via Harmony to Unity", *Politička misao / Croatian Political Science Review*, vol. 46, no. 5 (2009), 75-101. <40ak>; <v. 3.3.1.a +3.3.2a>

#* (f) Lalić, Goranka, "Pristup sustavu azila i postupak utvrđivanja izbjegličkog statusa u međunarodnom, europskom i hrvatskom pravu azila: prijedlog doktorske disertacije". <31ak>

*(g) Lalić, Goranka, *Pravni i institucionalni aspekti azila: doktorska disertacija*, uvod (14.07.2010.)..<14ak>; <v. 3.3.1.a +3.3.2a>

3.4.5. Zadaci ograničaja politike promjene pravom

-(a) Padjen, I., "Vladavina prava: prilog pojašnjenju zadataka pravne znanosti". MPZPSD 2.5.1. <21ak>

-(b) Padjen, I., "Granice strategije pravnog razvoja". MPZPSD 2.5.2. <28ak>

3.5. Kritička pravna doktrina:

3.5.1. Kritička usmjerenja:

(a) Padjen, I. and M. Matulović, "Cleansing the Law of Theory", *Croatian Critical Law Review*, vol.1, no.1 (1996), ch. 5, pp. 109-113. <6ak>

3.5.2. Kritika pravnih i društvenih doktrina:

3.5.2.1. Marksizam, pozitivizam i teorijska naivnost:

& (a) Padjen, I., "Kritika politekonomskog i građanskopravnog poimanja vlasništva", u ovom program 1.3.1.d

& (b) Padjen, I., "Društvo, pravo i moral: problemi i nedostaci metodologije pravnih i društvenih istraživanja u Jugoslaviji ", *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, 10 (1989), str. 79-110.

#* (b) Padjen, I. and M. Matulović, "Cleansing the Law of Theory: A View from Croatia (Editorial)", *Croatian Critical Law Review*, vol. 1, no. 1 (1996), pp. 1-122; excerpt on Croatian legal scholarship, pp. 9-22. <32ak>

3.5.2.2. Teorija javnog izbora:

#* (a) Padjen, I., "Legal Nature of Religion", in *Convictions philosophiques et religieuses et droits positifs: textes presentes au colloque international de Moncton, 24-27 Aout* (Bruxelles: Bruylant, 2010), pp. 457-514; sect. I. „Is Religion Undefinable" , at 478-482.<7ak>

3.5.3. Pravna ocjena pravnog poretka:

(a) Padjen, I., "Diskrecija, sudovanje i granice prava: Pouke Fullerovog 'Problema kivnog doušnika'", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, vol.25, no.2 (2004), str. 655-691. MPZPSD 2.6 <56ak>;

#* (b) Padjen, I. "O vlasti i vlasništvu u 'realnom' socijalizmu", u ovom programu tč. 1.3.1.c.

#* (c) Padjen, I., "Fašizam i zapadna pravna tradicija" , u ovom programu tč. 3.4.2.a

(d) Padjen, I. and M. Matulović, "Cleansing the Law of Theory", *Croatian Critical Law Review*, vol.1, no.1 (1996), ch.5, p.1-113, u ovom programu *passim*.

4. Mogući nastavci predmeta

4.1. Temelji poredbenog prava: izborni nastavni predmet Poslijediplomskoga doktorskog studija iz društvenih znanosti, polje pravo, Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci).

4.2. Teorija javnog prava: izborni nastavni predmet Poslijediplomskoga doktorskog studija iz prava Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu).

**V. METHODOLOGY OF LEGAL SCIENCE:
LAW AND RELATED DISCIPLINES
A SUMMARY**

**V. METHODOLOGY OF LEGAL SCIENCE:
LAW AND RELATED DISCIPLINES –
A SUMMARY OF THE INTRODUCTORY CHAPTER:
1.1. "NATURALIZATION OF LEGAL SCIENCE:
A REVIEW"**

1. Elements of the Inquiry

1.1. The Problems

The practical problem is that legal science and related disciplines, which include primarily other social sciences, disregard - as a result of inadequate naturalization - normativity of both law and society. The problem does not imply that a naturalistic science of law, man or society is not possible or needed. On the contrary, it is taken for granted that even legal science has been already naturalized to a high degree. It is also maintained that a further naturalization of legal science may be useful for a variety of purposes. However it is assumed that what is known as normativity has not been explained naturalistically and is not likely to be explained in such a way in the foreseeable future. For that reason certain aspects of normativity, such as the value of human artefacts, are the subject-matter of - or the interpretation provided by - humanities as distinct from social sciences. Other aspects of normativity, most notably the validity or bindingness of legal standards of conduct, are the subject-matter of - or the interpretation provided by - legal science as distinct from other social sciences. However, even the latter distinguish themselves, by taking into account aspects of normativity, from the natural sciences.

The theoretical problem is that the normativity of law and naturalization of legal science, although central topics of methodology of law and legal science, have not been dealt with adequately, at least in Croatian literature.

1.2. The Goals

The theoretical goal is the reconstruction of legal science as a social science that performs the tasks of conventional legal science (*i.e.* systematization, choice, interpretation, and application of law) by taking into account the social context of law (*i.e.* the subject-matter, conditions and consequences of law) and, moreover, extra-positive legal standards (*i.e.* positive moralities, natural law and natural rights). The book achieves the goal by performing the following three tasks: firstly, by pointing out the elements that qualify legal science as a social science (chapters 2.1, 2.2, 2.3.1, 2.3.2,

2.4); secondly, by demonstrating that methods of law and legal science are indispensable in identifying the subject-matter of other social sciences (1.1-2, 2.3.1, 2.3.2, 3); thirdly, by linking legal science to other social sciences, primarily to political science (chapters 2.5.1, 2.5.2, 2.5.3, 2.6, 3). The tasks are critical in that their performance uncovers presuppositions, intellectual (e.g. transcendental) and social (e.g. cultural, ideological), of legal science and related disciplines.

The didactic goal is to provide assistance to postgraduate and graduate students in, first, understanding legal science as a social science and, secondly, implementing it in research *de lege lata* and *de lege ferenda*.

1.3. The Framework

1.3.1. Theory

The theoretical and methodological framework of the book is integral theory of law, which conceptualizes its subject-matter as a unity of, on the one hand, legal standards of conduct (rules, values, principles, institutes, systems etc.), both positive and extra-positive, and, on the other, social actions that are the subject-matter (object), direct condition or direct consequence of the standards. Integral theory of law is expanded by Harold Lasswell and Myres McDougal's policy analysis, or configurative jurisprudence, historical institutionalism and critical legal theory.

1.3.2. Normativity

The term normativity is used here in the sense of bindingness or validity of human actions and artefacts, most notably standards of conduct (rules, values, institutes, systems etc.). Normativity includes the following: a) a social rule or other standard of conduct, as a statement how someone under a certain condition ought to act, differs from a social regularity as either a statement how someone under a certain condition acts or the fact that someone under a certain condition acts in a certain way; b) members of a group wherein there is a social regularity tend to interpret it as a social rule, due to reduction of - and / or in order to reduce - complexity by imitation; c) keeping promises is an important social regularity that has been transformed into a widely recognized standard of conduct; d) the larger the group the more numerous its parts that strive to establish hegemony over or autonomy within the group by imposing their sets of standards on the group; e) as a consequence of gradual and incomplete transformation of social regularities into social rules, implementation of the latter and competition among sets of standards, normativity, *i.e.* the validity or bindingness of standards of conduct, as well

as of systems of such standards, exists - like virtue - in a certain degree rather than in a yes or no fashion; f) standards of conduct acquire the validity or bindingness of a definite force by virtue of their rank in a system of standards of conduct that includes meta-standards (*e.g.* by virtue of the meta-standard that the hierarchically superior rule trumps the hierarchically inferior, the official language is required in formal communication, while dialects may be used in media, literature, theatre etc.).

1.3.3. Legal Science

Legal science, or normative legal science in a broad sense, consists of three overlapping disciplines.

Legal dogmatics, or normative legal science in a narrow sense, systematizes, selects, and interprets law to facilitate its application, which consists of qualification and proof of facts with a view of reaching a decision. Legal dogmatics is usually divided into special dogmatic disciplines such as Civil Law, Criminal Law and International Law.

Legal history explains singular causal links between legal phenomena or legal and extra-legal phenomena on the basis of everyday experience (unlike sociology of law, which explains law causally on the basis of general laws in the sense of social regularities). The most important function of legal history is the identification of legal decisions (judicial, administrative, diplomatic, commercial etc.) that are likely to cause future legal decisions. Legal history is also often divided into special historical disciplines, such as History of Private Law or History of International Law.

Legal theory analyses, on the one hand, fundamental legal concepts (*e.g.* legal subject, legal object, legal right etc.), especially the concept of a legal system, and on the other, legal methods (see further *infra* at 1.3.5). Legal theory is not merely meta-dogmatics and / or meta-history but also a discipline that has its own subject-matter. The primary subject-matter is a historically existing legal system (*e.g.* Croatian, Austrian, international), including its relations to, on the one hand, other legal systems (*e.g.* EU law) and, on the other, related social phenomena such as personality, morality, polity, economy and society.

1.3.4. Social Sciences

At a cost of oversimplification, social sciences are seen here as humanities or *Geisteswissenschaften* that are naturalized by the expansion of their task in the following way: the task of humanities is understanding linguistic and nonlinguistic actions, including thinking, the latter being expressed or even constituted by language; the task of legal science is broader

in that it includes also legal justification of both actions and artefacts, the most notable being legal standards of conduct; the task of natural sciences, from physics to biology and psychology, is to explain causally natural objects, *i.e.* stones, plants, animals and humans, including their behavior, on the basis of general laws and by reference to efficient causes; the task of social sciences is naturaliztic in that they also explain human actions and artefacts causally on the basis of general laws and by reference to efficient causes, as if the actions and artefacts were natural objects and events. Hence, the task of social sciences is to explain naturaliztically objects that philosophers have maintained to be explicable only rationally, *i.e.* as guided by reasons.

1.3.5. Methods

A method (μέθοδος) is a way to an object. The way is usually reasoning or research.

Law-making and / or law-applying are methods. They are labelled here legal methods in a broad sense. Legal method in that sense is a way not merely to the knowledge of what ought to be done but also to the decision to do something or even the action of doing it. Legal method is usually structured as a legal procedure. The most obvious such procedures are legislation, administration and adjudication. The making of customs and the formation of contracts are legal procedures *sui generis*.

Acquiring knowledge is also a method. Methods relevant to humanities and social sciences can be divided into explanations, *i.e.* methods of attaining knowledge of something that is, and justifications, *i.e.* methods of attaining knowledge of what ought to be done and / or what is good (and hence ought to be achieved). A closely related distinction is the one in law and legal science between research *de lege lata*, *i.e.* into the law that exists, and research *de lege ferenda*, *i.e.* into the law that ought to exist.

The term methodology of law is often used as a name of the subdiscipline that is concerned with interpretation and application of law. The term is used here to designate also the study of systematization and choice of law. Choice, systematization, interpretation and application of law are labelled here legal methods in the narrow sense. Methodology of legal science is defined here as the subdiscipline that studies explanation and justification in law and legal science, including the construction of, on the one hand, law-making and / or law-applying and, on the other, legal science. The dividing line between the two sub-disciplines can be drawn in the following way: while methodology of law is concerned primarily with the application of legal methods in the narrow sense, methodology of legal science is concerned primarily with the criteria

for construing and identifying those methods. Each sub-discipline may be concerned with its subject-matter either at the level of a special dogmatic or historical discipline or at the level of legal theory. Hence the subject-matter of special disciplines concerned with trans-systemic legal relations, such as International Law or Private International Law, overlaps with the subject-matter of legal theory.

Law and legal science differ in degree rather than kind. The immediate goal and / or consequence (function) of law is decision or even action, while the immediate goal and / or consequence (function) of legal science is knowledge. Law justifies on the basis of itself, while legal science justifies more readily on the basis of extra-positive standards.

1.3.6. Values

Philosophy and politics tend to have grand problems. Hence they are prone to searching for utopia. The model is Jacob's ladder, which is travelled by the angels of God to descend to the Earth to solve human problems and then ascend back to the Heaven. Law can also be seen as a ladder, but of a bathroom format, which is scurried up and down between alligators in a marsh and wolfs on its shore. The pedestrian perspective is the best but also the most dangerous side of law. Hence law needs a minimum not only of morality but also of philosophy and polity.

1.4. The Subject-Matter

The subject-matter of the book is not legal methods in either the broad sense (*i.e.* procedures of law-making) or the narrow sense (*i.e.* systematization, choice, interpretation and application of law). The book is not concerned directly even with justification and explanation in law and legal science. The subject-matter of the book is the relation of legal science to neighboring disciplines with a special regard to naturalization.

The subject-matter is not any of the following three naturaliztic orientations that have swept Anglo-American legal philosophy in the past three decades. The first is ontological naturalism, which claims that there are only natural or physical objects. The claim is philosophical and as such inconclusive. The second is semantic naturalism, which holds that "philosophical analysis of any concept must show it to be amenable to empirical inquiry". Semantic naturalism is of no interest here since it is concerned with philosophy of law rather than legal science. Concepts of the latter are ideal types, which do not have a truth value. The third is methodological naturalism, which "views philosophy as continuous with empirical inquiry in the sciences". Methodological naturalism is not the subject-matter because

it is also concerned with philosophy of law rather than legal science. A more important consideration is that the integration of integral legal science with policy oriented jurisprudence (see esp. chapter 2.5.3), which is a major objective of the book, belongs to methodological naturalism.

The subject-matter of the book is the fourth orientation, namely, the so called replacement naturalism, which maintains that "(1) conceptual analysis of the concept of law should be replaced by reliance on the best social scientific explanations of legal phenomena, and (2) normative theories of adjudication should be replaced by empirical theories."

Although the replacement naturalism is linked to American legal realism and its recent American interpretation, the book does not pay attention to them. The reasons are as follows. First, the American replacement naturalism, as already noted, strives to naturalize philosophy of law. Naturalization of philosophy is either impossible or a misnomer that cannot be rectified or the project comparable to a criticism in prose of speaking prose instead of poetry. Secondly, this book reviews sociological theories that are far more complex than American legal realism. Thirdly, Anglo-American debates are self-sufficient. Fourthly, the naturalization of legal science developed in this book reveals the replacement naturalism as far-fetched.

2. Sociological Conceptualizations of Law: Tendencies and Appraisals

This part of the introductory chapter summarizes the author's writings that are presupposed by the book.¹

In view of the fact that the boundaries of sociology as a scholarly discipline are notoriously blurred, it is interesting to note that within sociology of law in a professionally strict sense there is a tendency of defining the subject-matter of the discipline as distinctly sociological. The tendency is observable in both positivist (empiricist) and hermeneutic (interpretive) sociology of law.

Positivists have claimed that a sociologist can identify social norms

1 I. Padjen, "Pozitivistička i interpretativna sociologija" / "Positivist and Interpretive Sociology", *Dometi*, god. 20, br. 10 (1987), str. 719-739.; Id., "Normativno objašnjavanje kao temeljna metoda istraživanja društva" / "Normative Explanation as the Fundamental Method of Social Research", *Naše teme*, god. 32, br. 1-2 (1988), str. 257-274.; Id., "Sociologija i pravna znanost: trajna važnost Weberovih i Kelsenovih metodologijskih stajališta" / "Sociology and Legal Science: the Lasting Relevance of Methodological Views Advanced by Weber and Kelsen", *Naše teme*, god. 31, br.12 (1987), str. 2159-2174; Id., "Sociologija i moderno pravo" / "Sociology and Modern Law", *Revija za sociologiju*, vol. 18, br. 3-4 (1987), str. 93-110.; Id., "Pravne pretpostavke znanosti o modernim društvima" / "Legal Presuppositions of the Sciences of Modern Societies", *Naše teme*, god. 32, br. 7-8 (1988), str. 1975-1990.

in the same way in which a natural scientist identifies natural phenomena, namely, by a procedure which consists of observation and causal or quasi-causal explanations. The program of positivist sociology cannot be carried out either in its strict variant, which has been formulated by logical positivists, or in its revised variants, which have been formulated by Popper, Zetterberg, Lasswell and Kaplan and Merton. Moreover, the criticism of positivism has rehabilitated hermeneutic sociology in two ways: directly, by reaffirming the hermeneutic insight that understanding (*Verstehen*) is a necessary step of every scientific inquiry that cannot be reduced to a causal explanation; indirectly, by disputing the positivist assumptions that, on the one hand, the task of the social sciences is the formulation of social laws and, on the other, the result of social sciences can be value-free.

Advocates of hermeneutics have modified the positivist program by showing that the identification of both natural and social phenomena involves understanding of symbolic structures, which is not reducible to causal and quasi-causal explanations, and that in social sciences such explanations presuppose identifications gained by understanding. However, the hermeneutic critique of positivism has stopped half-way.

It is still commonly believed that sociology, by virtue of its method, has formulated empirical concepts of social phenomena that differ substantially from normative concepts provided by legal science and similar disciplines. The belief has been generated largely by Weber's and Kelsen's writings, which have reaffirmed inadvertently the validity of traditional metaphysical dichotomies (real v. ideal etc.), but at the same time released methodology from its metaphysical context.

It is not possible to find conclusive reasons for the now common view that one can formulate, depending on the method or standpoint one opts for, either empirical or normative concepts of social phenomena. Nor is it possible to justify conclusively the view that understanding is indeed the basic method of inquiries into society and that understanding can be most appropriately conceptualized as a normative explanation, which is the basic method of both humanities and legal science. However, the latter view is validated by what is commonly known about the practice of social sciences. Thus sociology presupposes not only the method of traditional social, especially legal disciplines, but also categories of modern law and, moreover, relies on identifications of social reality provided by law and legal disciplines.

3. Summary of the Texts Reproduced in the Book

I. Introduction

***1.2. The Approach to Methods of Legal and Social Research: Theoretical or Instrumental and Practical?*²**

A study of methods necessarily intervenes into its subject-matter. For that reason it is plausible to formulate methodologies with explicit instrumental and practical aims. Such inquiries can be in several respects superior to traditional methodologies, which are theoretically oriented and - almost inevitably - either philosophically naive or preoccupied more with their own philosophical grounding than with methods they study.

An instrumentally and practically oriented methodology of legal research is concerned primarily with the following two questions: whether legal methods, i. e. patterns of reasoning in as well as about law, serve the legal order; and whether the latter can be justified. A further analysis indicates that the questions concern the relationship between characteristically legal, moral and sociological inquiries, which is the central problem not only of methodologies of legal research but also of methodologies of social research.

II. Legal and Social Research

II.1. Legal Science

***2.1. Reconstruction of Legal Science as a Technological Problem*³**

Methodology of legal and other social research is inadequate. The reasons why are primarily theoretical rather than extratheoretical, i. e. political, ideological, financial,. etc. The methodology is responsible for the marginalization of legal education, legal profession and - in the final analysis - law in Yugoslavia.

The prevailing opinion on the nature of legal science (also known as

2 Submitted for publication in December 1991, published originally as "Pristup metodama pravnih i društvenih istraživanja", *Politička misao*, vol. 28, br. 2 (1992), str. 176-192. The original version of the paper was presented at the "Jugoslavenski dani sociologije: Sekcija za metodologiju"/"Yugoslav Days of Sociology: Section on Methodology" (sponsor: Jugoslavensko udruženje za sociologiju / Yugoslav Association of Sociology; Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu / Philosophical Faculty of the University of Belgrade, 23 May 1989).

3 Submitted for publication in August 1989, published originally as "Rekonstrukcija pravne znanosti kao tehnološki problem", *Pravo i društvo* 1989, vol. 5, no. 2 (1989), str. 51-70.; simultaneously in *Naše teme*, god. 33, br. 12 (1989), str. 3425-3444.

normative legal science or legal dogmatics) includes the following three theses. The first is that legal science has two ends: knowledge of what the law is (*i.e. de lege lata*) and knowledge of what the law ought to be (*i.e. de lege ferenda*); the first goal, which differs from the end of the law, belongs to science and can be achieved by objective methods. General legal norms are the subject-matter of legal science. Legal science in a strong or narrow sense (*i.e. de lege lata*) has two ends: interpretation and systematization of positive law.

The prevailing opinion is contestable. Interpretation of positive law should be seen as normative explanation. It presupposes criteria of systematization of law and shares with them the same ground of validity. Neither the criteria nor the ground are reducible to positive law.

The prevalent belief among sociologists, political economists, psychologists etc. on the relationship between, on the one hand, legal and other normative, interpretive and similar sciences and, on the other, empirical social sciences is that the latter can both formulate empirical concepts of law and other symbolic forms and discover the laws that explain the history and future of law. The belief comes in several variants, ranging from metaphysical materialism to sociological positivism. Interpretive sociology is a methodological opposite of the latter.

For the following two reasons normative (interpretive) social disciplines, especially (normative) legal science, are a logical presupposition of the so-called empirical sciences, which explain (causally, functionally etc.) social reality: understanding, i.e. normative explanation, is the basic method of social research, which answers questions of the kind "What is the social phenomenon X?". The most important relations in modern societies are constituted by legal norms. For the same reasons in the contemporary society, which is to a high degree anomic as a result of either the inefficacy of proclaimed standards of conduct or of the secrecy of operative standards, there is no room for either legal science or other social sciences.

Although the so-called empirical social sciences logically presuppose normative (interpretive) social sciences, the former can change identifications of social phenomena provided by the latter.

II.II. History

2.2. General History and Legal History⁴

General historians ignore legal history. This is the case not only in Croatia but also in Germany, where history became a paradigmatic science in the 19th century. However, legal history is relevant to general history for theoretical and methodical as well as substantive reasons. The first is the idea of history. It emerged in the 16th century, when French lawyers cleared medieval addenda (*glossas* etc.) off the Justinian Code and, as a result, discovered that the Code regulated a world very different from the one they inhabited. The second is the idea of progress. It came into being as a result of the clergy's rise as an estate that established itself during the first Western revolution. It was the papal revolution at the beginning of the second millenium, which was instrumental in the emergence of modern law.

II.III. Sociology

2.3.1. Norms and Facts: A Plea Against Attempts to Sociologize Legal Science⁵

Ever since the tripartition of legal science - into normative legal science, philosophy of law, and sociology of law - was established, attempts have been made (*inter alia* by Nikola Viskovic) to reintegrate these disciplines by sociologizing normative science of law. What has been achieved thus far is, however, the formulation of speculative (rather than empirical) general sociologies of law and the development of special sociologies (or social sciences) of law (*e.g.* criminology, sociology of family, sociology of judicial process). The relative failure of the sociological movement in law is a corollary of the underlying assumption that, whereas normative legal science concerns itself with a kind of social norms, sociology is concerned with something far more real, namely, social facts. The paper challenges the

4 Submitted for publication in February 2008., published originally as "Prinos raspravi u povodu predavanja akademika Nikše Stančića i akademika Zvonka Posavca o povijesti kao znanosti", in T. Raukar (ur.), *Aktualnost studija historijske znanosti za suvremenog čovjeka: Friedrich Nietzsche i njegova knjiga O koristi i štetnosti historije za život* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, 2008), str. 29-36.

5 Submitted for publication in April 1983, published originally as "Norme i činjenice: protiv sociologizacije pravne znanosti", *Pravo i društvo 1982-83*, vol. 3 (1984), str. 20-44. Presented to the 18th meeting of the "Radna grupa 'Pravo i društvo – temeljna istraživanja'" Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti / "Working Group 'Law and Society – Fundamental Investigations'" of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts on 25 April 1983 as a comment of Nikola Visković's paper "Znanost politike i prava u nas" / "Our Science of Politics and Law". Revised.

assumption by claiming that social facts are inherently normative. To make this claim good the paper: (1) lists principal uses of the term "normative legal science" (according to Bobbio); (2) disputes (Bobbio's) view that legal science can be normative by reference to its subject-matter only; (3) examines three interpretations of the normative method and its relation to the method of causal explanation, arguing that: (3.1) Radomir Lukic's interpretation is unsatisfactory, since it fails to explain the relation of logic to language as well as of mental processes to observable behavior; (3.2) Hans Kelsen's interpretation recognizes the necessity of "understanding" human actions and the role which *a priori* forms play in cognition, but does not bridge the gulf between logic and language; (3.3) by bridging it, ordinary language philosophy provides the basis for interpreting normatively not only linguistic, but also nonlinguistic behavior (Ludwig Wittgenstein, Peter Winch). On the basis of these considerations the paper suggests that legal science should be reconstructed as a hermeneutic sociology (or, perhaps, practical philosophy) that normatively interprets social reality, explains it teleologically and defends its validity claims argumentatively.

***2.3.2. What Can Legal Science Expect from Sociology?*⁶**

The formulation of an integral legal science that would include, inter alia, characteristically sociological methods and insights is a legitimate project. Prospects for its execution are, however, poor, since legal science in Yugoslavia is not in position even to provide for a systematic view of the existing legal material. Furthermore, the expectation that sociology could serve as a conceptual framework for the reconstruction of legal science can hardly be met, since sociology, as it is known today, has not managed to provide a satisfactory account of the opposition between social rules, which actors freely create and follow, and social systems, which determine human behavior. Finally, it is not realistic to expect that sociology could answer the question about the efficacy of legal systems, because it is inextricably intertwined with validity. Hence the lawyers who are interested in a closer cooperation with sociologists should, as a temporary but a long-term measure introduce sociology of law into law curricula of legal education. However, the opening of legal science to sociology has a chance of succeeding only if sociology submits itself to a corresponding reconstruction.

6 Submitted for publication in May 1985, published originally as "Što može pravna znanost očekivati od sociologije?", *Pravo i društvo 1982-83*, vol. 3 (1984), str. 20-44. Presented to the 28th meeting of the "Radna grupa 'Pravo i društvo – temeljna istraživanja'" Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti / "Working Group 'Law and Society – Fundamental Investigations'" of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts on 21 June 1984. Revised.

II.IV. Philosophy

2.4. Philosophy of Law⁷

Philosophy of law inquires into the nature of law, especially the nature of legal values, legal reasoning and conceptualization of law with a view of gaining knowledge of law that surpasses not only lay but also scientific knowledge. The need for philosophy of law is a corollary of the fact that legal research both uses and presupposes fundamental legal concepts (*e.g.* of legal subject, legal right, legal responsibility, constitution) that cannot be defined by positive law, legal dogmatics or another science. Wittgenstein's forecast that philosophy, which he considered to be the idling of language without its own subject-matter, is going to wither away with a disappearance of the distinction between philosophy, science and common sense are actually coming true, at least in part. However, the original problem of Western legal philosophy, *i.e.* the distinction between knowledge and opinion persists, now as the problem of rationality. In legal research it is the problem of both legal reasoning and reasoning about law in the range of traditional philosophical inquiries into reasoning and traditional sociological research into cultures and ideologies.

II.V. Political Science

2.5.1. The Rule of Law: A Clarification of the Tasks of Legal Science⁸

The paper is based on two theses of the author's book *(Ne)ćudorednost (međunarodnog) prava / The (Im)Morality of (International) Law* (Rijeka: ICR, 1988). The first is that contemporary legal science should be concerned primarily with the structure of international rather than national law. The second is that legal science is necessarily value-laden and normative by its function and, moreover, tending by its nature to serve the creation of morally good law.

Assuming that in our time the morally good law is structured as the rule of law the paper explicates the concept and its juridical core. It is argued that the rule of law is not only an attainable goal of international community,

7 The paper was written in December 2002 as an entry of *Pravni leksikon / Legal Dictionary* at the request of Leksikografski zavod "Miroslav Krleža" in Zagreb /Lexicographical Institute "Miroslav Krleža". Since the publisher did not accept the author's terms of publication, the paper was withdrawn.

8 Submitted for publication in February 1989, published as "Vladavina prava", *Dometi*, god. 22, br. 5(1989), str. 347-356. Editors of *Dometi* had omitted the subtitle.

which does not require a prior establishment of the *civitas maxima*, but a goal which has been partly achieved in contemporary international law. Furthermore it is argued that the rule of law is imperative for the actually existing socialist orders, especially in Yugoslavia, if they are to implement proclaimed economic and political reforms.

Although the rule of law is an Anglo-Saxon invention, it has played a pivotal role also in the formation of continental legal systems and of international law. Contemporary legal systems - especially the ones of socialist countries, including Yugoslavia, and international law - are, however, threatened by the basic of all legal evils, which may turn them into pre-modern social orders. It is the secrecy of legal acts.

This finding sheds a new light on the proper role of legal science. Although legal science can perform its functions only by appraising positive laws from a point of view that tends to promote definite moral standards, moralizing is not the primary task of legal science. The primary task is the discovery of laws, *i. e.* law-finding.

2.5.2. Limits of the Strategy of Legal Development⁹

Legal expertise, unlike any other (with the exception of military expertise), seems to be conducive to strategic reasoning about the development of law. The impression is corroborated by principal theses of Harold Berman's *Law and Revolution* (1983). However, contrary to Berman's thesis that the Western legal tradition developed in great revolutionary leaps, his own analysis demonstrates that every leap had been prepared for a long time. For that reason, leaps are not to be expected in the future. Even less are to be expected leaps provoked solely by new legislation. Legal history is not made by economic relations (as claimed by marxists), political relations (as assumed by weberians), ideas and other beliefs (which are the main concern of Koschaker, Watson and Dorsey) and is not made even by a dialectical unity of all those factors, which is the key according to Berman. According to Radding, history is made by people. Radding's thesis, naïve as it may seem to be, is nonetheless useful as a remainder of three cardinal legal problems. Historiography as a rule neglects people as actors, *i.e.* factors of history. Modern law, while analytically distinct from morality, presupposes both Christian values and doctrines and separation of church and state. Professional lawyers are a pivotal element of law. For these reasons, to the extent lawyers

9 Published as "Granice strategije pravnog razvoja", *Politička misao*, vol. 30, no. 3. (1992), str. 55-70. Presented at the roundtable of the research project "Vladavina prava" / "The Rule of Law", convened by Daga Strpić on the occasion of the 30th anniversary of the Faculty of Political Sciences in University of Zagreb on 3 December 1992.

can act strategically they can act primarily on themselves.

2.5.3. Research de lege ferenda: the Use of Lasswell and McDougal's Policy Analysis¹⁰

The purpose of the study is to demonstrate how legal scientists, legal practitioners and political scientists educated in law can determine conditions and goals / values of legal decisions, or of public policies, especially a choice of foreign legal institutions as examples to be followed. The study is formulated within a modified Lasswell and McDougal's framework of policy analysis. The modified framework requires a researcher to perform the following tasks.

(1) Definition of the elements of inquiry. (1.1) Delimitation of the problem: (1.1.1) legal and political or practical problem, i.e. a state of affairs that is in conflict with basic goals / values in sections 1.2.3 and 2 and can be rectified by legal means; (1.1.1) scientific or theoretical problem, i.e. paucity of knowledge of the practical problem that can be filled by legal and political science; (1.2) Selection of the approach and of the framework of inquiry: (1.2.1) the approach (theoretical and /or practical knowledge; instrumental or final knowledge); (1.2.2) theoretical and methodological framework: (1.2.2.1) theories / methodologies, (1.2.2.2) concepts, (1.2.2.3) presuppositions, (1.2.3) postulation of basic goals / values; (1.2.4) subject-matter; (1.2.5) methods; (1.2.6) hypotheses: (1.2.6.1) practical, (1.2.6.2) theoretical.

(2) Performance of the inquiry: (2.1) Selection of constitutional values / goals from within competing legal systems in accordance with the basic goals / values in section 1.2.3; (2.2) Description of past tendencies in decision and the appraisal of the tendencies / decisions as being *infra*, *contra* and / or *praeter* the basic and constitutional values / goals; (2.3) The analysis of factors (causes and conditions) affecting decision: (2.3.1) intra-systemic; (2.3.2) extra-systemic; (2.4) Projection of probable future tendencies in decision; (2.5) The invention and evaluation of policy alternatives.

II.VI. Legal Evaluation of Social Orders

2.6. Discretion, Adjudication and Limits of Law: The Moral of Fuller's 'Problem of the Grudge Informer'¹¹

Fuller's "Problem of the Grudge Informer", which has been one of the

10 Preliminary communication of a work in progress.

11 Published originally as "Diskrecija, sudovanje i granice prava: Pouka Fullеровог 'Problema kивnog doaušnika'", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, vol. 25, no. 2 (2004), pp.655-692.

most inspiring texts about law written after the World War II, may be used also as a highly illuminating introduction into the study of law. It demonstrates, by construing a hypothetical, the relevance of the most important tension within law, *i.e.* the tension between legal positivism and legal naturalism, which Fuller's integral theory of law attempts to overcome. "The Problem" ends by listing five different solutions. They imply that a valid solution must consider the excuse, which is a standard defense used by perpetrators of political misdeeds, that the grudge informers have merely carried out their legal duties. Consideration of the excuse depends essentially on the evaluation of the Purple Shirts regime, which depends in turn on the following question: "How much discretion can a legal system endure, esp. to what degree can administrative decisions be withheld from judicial review, and to what degree can judicial decisions be discretionary, *i.e.* not bound by law, before the system loses its legal character?".

The central part of the paper (Part 2) attempts to demonstrate that "The Problem of the Grudge Informer" has a single valid solution, including the answer to the question "How much discretion can a legal system endure?". The solution follows from complex and abstract criteria of Fuller's theory as a whole. However, the purpose of Part 2 of the paper is to search for the right path rather than to point out its end. Hence Section 2.1 outlines tenets of Fuller's theory of the concept of law, esp. of the internal morality of law; Section 2.2. extracts from Fuller's writings explicit and tacit criteria that define limits of adjudication, links them with Aristotle's criteria (presupposed partly by Fuller himself), and infers new criteria, which should be serviceable to understanding both discretion and its relations to justice and equity (fairness); Section 2.3. reveals that Fuller's criteria defining limits of adjudication play a pivotal role in his conception of the nature - including limits - of the legal system.

The conclusion (Part 3) of the paper spells out the solution of "The Problem" and draws from it the moral, which may explain *inter alia* the transition of Croatia into the rule of law, pluralist democracy and market economy since 1990: contrary to a widespread opinion (in Croatia as well as in other modern cultures), it is not only justifiable but also required by law to sanction legally even the misdeeds that, at the time they were committed, were not prohibited (explicitly and/or clearly) by law, including the misdeeds that were tacitly approved and/or encouraged by the regime; however, legal sanctions for such misdeeds must be relatively mild and chiefly of a disciplinary nature.

III. Conceptions of Law and Society

3. *Law at the Intersection of Politics, Economy and Culture*¹²

How is law, as both a set of standards of conduct and a way of reasoning, related to politics, economy and culture? The approach to the problem taken in the paper is practical and instrumental rather than theoretical for its own sake. The aim is to appraise the subject-matter with a view of facilitating its change towards the basic values of the inquiry. Since the values are postulated by a stipulative definition of law, which implies relations of law to politics, economy and even culture, it may appear that the approach unduly trivializes rather than solves the problem. The approach may nonetheless be valid, if the stipulated definition of law is sufficiently integral, that is, inclusive. To that end the paper attempts to integrate into the stipulated definition of law three major philosophical traditions, which are still building blocs of - and hence the keys to - contemporary doctrines and cultures. In the classical (ontological) key law is conceived of as a constituting and correcting aspect of the whole consisting of politics, economy, law and religion qua centerpieces of culture. In the modern (epistemological) key ideas of law range from the conceptions that law is the constituent of modern social systems and hence an indispensable means of identifying modern social phenomena to the theories that law, as well as politics, economy and culture, are phenomena reducible to its natural causes. In the contemporary (linguistic) key law, which is the constituent even of religion, can be understood only from within the culture - including politics and economy - into which it is woven. The three traditions differ most markedly in their views of the contact between reason and action. In contrast to the classical tradition, which recognizes that reason can be action guiding, in the epistemological key reason and action are separated by a logical gap, whereas in the linguistic key they are hardly distinguishable. The triple solution of the problem of inquiry increases both heuristic and practical potential of the stipulated definition of law. By integrating diverse philosophical traditions, the definition is serviceable to the integrity of a pluralistic legal order, that is, to achieving the postulated basic values within limits of the law. However, the approach taken in the paper, while more inclusive than more partisan approaches, is still merely an approach, which is in the final analysis also partisan. Moreover, when seen from a culture that has not been integrated by the definition, the approach may be parochial or even inimical.

12 Submitted for publication in February-May 2011, published originally as "Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture (I.): u klasičnom ključu", *Politička misao*, god. 47, br. 4 (2010), str. 108-134. and "Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture (II.): u modernom i u suvremenom ključu", *Politička misao*, god. 48, br. 1 (2011), str. 7-38.

IV. Methodology of Legal Science: Syllabus

The Syllabus of the consists mainly of the list of readings prepared in 2007 for the course "Metodologija javnog prava" / "Methodology of Public Law " (4 ECTS), an elective general (introductory) course of the Doctoral Program in Law of the Faculty of Law, University of Zagreb, which has been taught by the author since the academic year 2009-10. The list is the basis of the following two courses: "Metodologija pravne znanosti" / "Methodology of Legal Science" (5 ECTS), an obligatory course of the Doctoral Program in the Area of Social Sciences, the Field of Law, of the Faculty of Law, University of Rijeka, which has been taught by the author since the academic year 2011-12. "Metodologija prava" / "Methodology of Law" (5 ECTS), an elective course of the 5th year of the university integrated (undergraduate and graduate) program in law of the Faculty of Law, University in Rijeka, taught by the author since the academic year 2011-12. The list is also a basis of "Metodologija pravnih istraživanja" / "Methodology of Legal Research", a modul (3h) of the compulsory "Methodological Seminar of the Doctoral Program in Political Science of the Faculty of Political Science, University of Zagreb, taught by the author since the academic year 2013-14.

The objectives of the courses are that a student, who has already acquired basic theoretical knowledge about law and basic methodical skills in law, understands methods analytically and acquires comparable knowledge, competences and skills in legal science. To that end the course prepares the student to perform the following three tasks, each covered by a corresponding part of the syllabus.

(1) recognition of methodical problems in legislative and judicial law-making, on the sub-national, national and transnational level, which require methodological knowledge in the second and the third part of the course;

(2) understanding: the structure of conventional legal reasoning, or legal methods, i.e. choice, systematization, interpretation and application of law; justification and explanation of law;

(3) using methods in advanced legal research, esp. in research *de lege ferenda* and preparation of a doctoral dissertation.

The list of readings included in the syllabus is a guide to basic titles in Croatian and English that a student should supplement and update by her own bibliographical research.

VI. IZVORI

6.1. Isprave

6.2. Stručni radovi

6.2.1. Rječnici i enciklopedije

6.2.2. Časopisi i blogovi

6.2.3. Knjige, poglavlja, članci

6.2.4. Autorovi radovi

6.1. ISPRAVE

INTERNACIONALNO PRAVO

Statut Internacionalnog suda (1945).; 1.1.-1.3.5 (13), 1.2-43 (52), 2.5.3-2.1 (173), 2.6-2.3.4 (206),

The Statute of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991, Arts.1-10 (UNSC Resoution 827, 25 May 1993, Resolution 1166, 13 May 1998).; 4.4-1.4.2 (272)

Peace Conference on Yugoslavia / Arbitration Commission, Opinion No.1, International Legal Materials, vol. 31 (1992), p. 1494; repr. Š. Trifunovska (ed.), *Yugoslavia Through Documents: From its Sources to its Dissolution* (The Hague: Nijhoff, 1994), pp. 415-418; prij. Konferencija o Jugoslaviji / Arbitražna komisija, Mišljenje br. 1 (10. XII. 1991.) u A. Milardović, *Dokumenti o državnosti Republike Hrvatske* (Zagreb: Alinea, 1992), str.141-142.; 4.4-1.3.3 (271)

PRVA JUGOSLAVIJA

Krivični zakonik (1929).; 2.5.2-2 (160)

Stečajni zakon (1929).; 2.5.2-2 (160)

Zakon o izvršenju i obezbjeđenju (1930).; 2.5.2-2 (160)

Zakon o prinudnom poravnanju van stečaja (1929).; 2.5.2-2 (160)

Zakonik o sudskom krivičnom postupku (1929).; 2.5.2-2 (160)

Zakoniku o sudskom postupku u građanskim parnicama (1929).; 2.5.2-2 (160)

DRUGA JUGOSLAVIJA (1943.-1991.)

Ustavi

AVNOJ, II. Zasjedanje, akti (29.-30. XI. 1943.).; 2.6-2.3.1(198)

Deklaracija Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, 29. studenog 1943.; http://komunist.free.fr/dokumenta/avnoj_deklaracija.html

Tito-Šubašić, drugi sporazum (1. XI. 1944.). = “Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije I Predsjednik kraljevske jugoslavske vlade sporazumjeli su se u ovome:...”; http://www.nasa-jugoslavija.org/Sporazum_Tito_Subasic.html; 2.6-2.3.1 (198)

Ustav SFRJ, Sl. l. SFRJ 9/74; 2.1-1.2.4.1 (73), 2.2 (83)

Zakoni

Zakon o nevažnosti pravnih propisa donesenih prije 6. aprila 1941. i za vrijeme neprijateljske okupacije, Sl. l. FNRJ, 86/46.; 2.6-3 (208)

Zakon o objavljivanju saveznih zakona i drugih saveznih propisa i općih akata, Službeni list SFRJ Sl. l. SFRJ 13/80.; 2.5.1-2 (143)

Zakon o obveznim odnosima, Sl. l. SFRJ 29/78.; 2.1-1.2.2.1 (64); 2.6-2.1(187), 4.4-1.1.1.2 (267)

Zakon o općem upravnom postupku, Službeni list SFRJ 52/56 s izmjenama i dopunama, pročišćeni tekst Službeni list SFRJ 47/86.; 2.5.1-2 (143)

Zakon o parničnom postupku, Sl. l. SFRJ 4/77.; 2.2 (84-85)

Zakon o udruženom radu, Sl. l. SFRJ 53/76.; 2.1 (73), 2.2 (83)

Okružni sud u Zagrebu

Presuda Andriji Artukoviću (1986.); 2.6-2.3.3 (204)

REPUBLIKA HRVATSKA

Ustavi

ZAVNOH, I. Zasjedanje (13-14. VI. 1943.)

ZAVNOH; II. Zasjedanje akti (12.-15. X. 1943.)

ZAVNOH, III. Zasjedanje, Odluka o Zemaljskom antifašističkom vijeću narodnog slobodjenja Hrvatske kao vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu i najvišem organu državne vlasti Demokratske Hrvatske (9. V. 1944.); 2.6.-2.3.1 (198).

ZAVNOH, III. Zasjedanje, Odluka o odobrenju rada predstavnika Hrvatske na II. zasjedanju AVNOJ-a od 29. do 30. studenoga 1943. (9. V. 1944.); 2.6.-2.3.1 (198), 2.6-2.3.1(198)

Ustavna odluka o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske, 25. lipnja 1991., NN 31/91; 4.4-1.3.3.a (271)

Ustav Republike Hrvatske, NN 56/90 i d., pročišćeni tekst NN 85/10.; 2.6-2.2, (187-188), 2.6.-2.3.1(198)

Ustavni zakon o suradnji s međunarodnim kaznenim sudom, NN 36/96.; 4.4-1.4.2.b (272)

Prijedlozi promjene Ustava

Vlada RH, Prijedlog odluke o pristupanju promjeni Ustava RH, s prijedlogom nacрта promjene Ustava RH (Zagreb, rujan 2009.); 4.4-1.1.1.4.a (268)

Internacionalni ugovori

Zakon o potvrđivanju ugovora između Svete Stolica i Republike Hrvatske o dušobrižništvu katoličkih vjernika, pripadnika oružanih snaga i redarstvenih službi Republike Hrvatske, NNMU 2/97. (objava MVPRH o stupanju ugovora na snagu NNMU 8/97).; 4.4-1.2.3.1.a (269)

Zakon o potvrđivanju ugovora između Svete Stolica i Republike Hrvatske o suradnji u području odgoja i kulture, NNMU 2/97. (objava MVPRH o stupanju ugovora na snagu NNMU 8/97).; 4.4-1.2.3.1.b (270)

Zakon o potvrđivanju ugovora između Svete Stolica i Republike Hrvatske o pravnim pitanjima, NNMU 3/97. (objava MVPRH o stupanju ugovora na snagu NNMU 8/97).; 4.4-1.2.3.1.c (270)

Zakon o potvrđivanju ugovora između Svete Stolica i Republike Hrvatske o gospodarskim pitanjima, NNMU 18/98. (objava MVPRH o stupanju ugovora na snagu NNMU 13/03).; 4.4-1.2.3.1.d (270)

Zakoni

Kazneni zakon, NN 110/97.; 2.6-3 (210), 4.4-1.1.1.3.b (267)

Zakon o medijima, NN 59/04 i d.; 4.4-1.1.1.2.d (267)

Zakon o obveznim odnosima, Sl.l. SFRJ 29/78 i d., NN 53/91 i d. .; 2.1-1.2.2.1 (64); 2.6-2.1 (187), 4.4-1.1.1.2 (267)

Zakon o obveznim odnosima, NN 35/05 i d.; 4.4-1.1.1.2.d (267)

Zakon o općem upravnom postupku, NN 47/09.

Zakon o parničnom posupku, Sl. l. SFRJ 4/77, NN 53/91, 91/92, 58/93, 112/99, 88/01, 117/03, 8/05, 02/07, 84/08, 123/08, 57/11, 148/11, 25/13. ; 2.2 (84-85)

Zakon o upravnim sporovima, NN 20/10.

Zakon o vlasništvu i drugim stvarnim pravima, NN pročišćeni tekst zakona

NN 91/96, 68/98, 137/99, 22/00, 73/00, 129/00, 114/01, 79/06, 141/06, 146/08, 38/09, 153/09, 143/12.

Prijedlozi zakona

Nacrt prijedloga zakona o političkim strankama, 2004: u Prpić, Ivan (ur.), Država i političke stranke (Zagreb: Informator), str. 167-216.; 2.5.3-2.2.2 (175)

Prijedlog zakona o osobnom stečaju.; 2.5.3 (165)

Podzakonski propisi

Pravilnik o znanstvenim i umjetničkim područjima i granama, NN 118/09, 82/12, 32/13; 2.5.3-1.1.1.1 (168)

Društveno autonomno pravo

Sveučilište u Zagrebu, Etički kodeks (18. svibnja 2007.); 4.4.-1.3.2.a (271)

Primjedbe na Nacrt etičkog kodeksa Sveučilišta u Zagrebu (4. Ttravnja 2007.); 4.4.-1.3.2.b (271)

Mišljenje o naravi etičke odgovornosti (2008); 4.4.-1.3.2.c (271)

Izdvojeno mišljenje na odgovor na upit Fakulteta F o naravi etičke odgovornosti (2008); 4.4.-1.3.2.d (271)

Saopćenja ministarstva

Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija, o odnosima RH-e i NATO-u, Jutarnji list (30. ožujka 2007.); 4.4.-1.1.1.5.a (268)

Ministarstvo obrane, o odnosima RH-e i NATO-u, Jutarnji listu (30. ožujka 2007.); 4.4.-1.1.1.5.a (268)

Ustavni sud Republike Hrvatske: odluke, rješenja, upute

Rješenje broj U-III-106/1991, U-I-137, od 24. lipnja 1992., NN 43/92.; 4.4-1.3.1.a (270)

Rješenje U-I-179/1991, od 24. lipnja 1992., NN 49/92.; 4.4-2.9.4.2.aa (294)

Odluka U-I-206/1992, U-I-207/1992., U-I-209/1992, U-I-222/1992 od 8. prosinca 1993., NN 113/93.; 4.4-2.9.4.2.ba (295)

Odluka U-I-283/1997, od 12. svibnja 1998, NN 69/98.

Odluka, U-I-849/1994, 14. studenog 1994., NN 83/94.; 4.4-2.9.4.2.bb (295)

Odluka i Rješenje U-I-902/1999, od 26. siječnja 2006, NN 14/00.; ; 4.4-2.9.4.2.ca (295)

Rješenje U-VII-R-164/2014, od 13. siječnja 2014, NN 15/14.

Milan Vuković, sudac Ustavnog suda RH, izdvojeno mišljenje uz Rješenje broj U-III-3849/2006. od 19.prosinca 2006.

Vrhovni sud Republike Hrvatske

Rev-2372/94 od 14. rujna 1994.; 4.4-1.2.1.1.c (269)

Rev-983/01 od 22. siječnja 2002.; 4.4-1.2.1.1.f (269)

Rev 362/07-2 od 7. siječnja 2009.; 4.4.-1.1.2.1.a (268)

Okružni / Županijski sud u Z.

Gž-944/87 od 24. veljače 1987.; 4.4-1.2.1.1.d (269)

Gž-3276/92 od 14. srpnja 1992.; 4.4-1.2.1.1.e (269)

Gž-11112/01 od 15. siječnja 2002.; 4.4-1.2.1.1.b (269)

Gž-4667/02 od 4. veljače 2003.; 4.4-1.2.1.1.a (269)

Gž-4393/03 od 19. listopada 2004.; 4.4-1.2.1.1.g (269)

AUSTRIJA

Opći građanski zakonik (OGZ)= Allgemeines buergerliches Gesetzbuch (ABGB).; 4.4-1.2.1.1 h (269)

RIM

Justinijanova kodifikacija; 1.1-2.2 (28), 2.1-1.2.4 (73), 2.2 (85), 2.3.1-2.1 (91), 2.5.2-1 (153, 156-159), 3-4.2.2 (242)

ŠVICARSKA

Švicarski građanski zakonik = Schweizerisches Zivilgesetzbuch (BBl 1904 IV 1, 1907 VI 367).; 1.2-3 (52), 2.6-2.2.2 (192), 3-2.2.2 (192)

FRANCUSKA

Građanski zakon = Code civil (1804).; 2.5.2 10

SAVEZ SOVJETSKIH SOCIJALISTIČKIH REPUBLIKA

Soviet Mission to the United Nations, "The Reality and Guaranties of a Secure World", press release repr. from Pravda i Izvestija (17 September 1987).; 2.5.1-2 (141)

SJEDINJENE AMERIČKE DRŽAVE

People v. Edgar S. Bullington 27 Cal.App. 2d 396 (1938).; 4-4-2.9.4.1.B (294)

Minersville School District v. Gobitis 310 U.S. 586 (1940).; 4-4-2.9.4.1.Ea (294)

Cohen v. California 108 U.S. 15 (1971).; 4-4-2.9.4.1.C (294)

DeFunis v. Odergaard, 416. U.S. 312 (1974); 2.6-2.2.2, bilj. 71 (195)

American Booksellers Association v. Hudnut 771 F 2nd 323 (1985); 4-4-2.9.4.1.Da (294)

Church of the Lukumi Babalu Aye v. City of Hialeah 508 US 520 (1993); 4-4-2.9.4.1.Eb (294)

Reno v. American Civil Liberties Union 117 S.Ct.2329 (1997); 4-4-2.9.4.1.Da (294)

6.2. STRUČNI RADOVI

6.2.1. Rječnici i enciklopedije

Encyclopedia of the Social Sciences, 1935: ed. by Anderson Seligman, E. R., 15 vols. (New York: The Macmillan Company).

Filozofijski rječnik, 1965: ur. Filipović, v. (Zagreb: Matica Hrvatska).

Grčko-hrvatski rječnik za škole po Benseler-Kaegijevu grčko-njemačkom rječniku, 1910: prir. Sentz, Stjepan (Zagreb: Trošak i naklada hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade).

International Encyclopedia of Comparative Law, 1973-2010: ed. by David, R. et al. (Tuebingen: Mohr & New York: Oceana).

International Encyclopedia of the Social Sciences, 1968: ed. by Sills, D. L. / Merton, R. K., 19 vols. (New York: The Macmillan Company & The Free Press).

International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences, 2001: ed. by Smelser, N. J. / Baltes, P. B., 26 vols. (Amsterdam: Elsevier).

Handlexikon zur Rechtswissenschaft, 1972: hg. v. Goerlitz, A. (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt).

Historisches Woerterbuch der Philosophie, 1971-2007: hg. v. Ritter, J., 12 Bde (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft).

A New Dictionary of Sociology, 1979: ed. by Michellm, G. D. (London: Routledge & Kegan).

Opća enciklopedija, 1977-1982: ur. Šentija, J., 8 sv. (Zagreb: Leksikografski zavod).

Woerterbuch der philosophischen Begriffe, 1955: hg. v. Hoffmeister, J., 2. Aufl. (Hamburg: Meiner).

6.2.2. Časopisi i blogovi

Policy Sciences (Dordrecht NL: Springer 1970.-).

Policy Sciences: Integrating Knowledge and Practice to Advance Human Dignity for All; <http://www.policysciences.org>.

6.2.3. Knjige, poglavlja, članci

Aarnio, Aulis, 1979: *Denkweisen der Rechtswissenschaft* (Wien: Springer).

Aarnio, A. / McCormick, D. N. (eds.), 1992: *Legal Reasoning*, 2 vols. (Aldershot: Dartmouth).

Abel, Richard L. / Lewis, Philip S. C. (eds.), 1988-89: *Lawyers in Society*, 3 vols. (Berkeley: University of California Press).

Abel, R. L., 1989: "Comparative Sociology of Legal Professions", in Abel, Richard L. / Lewis, Philip S. C. (eds.), *Lawyers in Society*, vol. 3, *Comparative Theories* (Berkeley: University of California Press).

Abel, Th., 1948: "The Operation Called 'Verstehen'", *American Journal of Sociology*, vol. 54, no. 3, pp. 211-218.

Administrative Discretion and Problems of Accountability: Proceedings 25th Colloquy on European Law, 1997: Oxford (United Kingdom), 27-29 September 1995 (Strasbourg Cedex: Council of Europe Publishing).

Adorno, Th. u.a., 1972: *Postivismusstreit in der deutschen Soziologie*, 5. Aufl. (Frankfurt a. M.: Suhrkamp).

Akvinski, Toma, 1990: *Izbor iz djela*, 2 sv., prij. (Zagreb: Naprijed).

Akvinski, Toma, 1990: *Summa Theologica*, 1a2ae, Q. 90-97, u Id., *Država*, prij. T. Vereš (Zagreb: Globus).

Albert, H. u. a. (Hg.), 1972: *Rechtstheorie als Grundlagenwissenschaft der Rechtswissenschaft* (Duesseldorf: Bertelsmann) = *Jahrbuch der Rechtssoziologie und Rechtstheorie*, Bd. 2.

Alexander, Jeffrey C., 1982: *Theoretical Logic in Sociology*, vol. 1: *Positivism, presuppositions, and current controversies* (Berkeley CA: University of California Press).

Alexander, Jeffrey C., 1984: *Theoretical Logic in Sociology*, vol. 4: *The Modern Reconstruction of Classical Thought - Talcott Parsons* (Berkeley CA: University of California Press).

Alexy, R., 2014: "Ustavna prava i proporcionalnost", *Revus: Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law*, no. 22, pp. 37-51.

Allott, Ph., 1973: "Language, Method and the Nature of International Law", in *British Yearbook of International Law*, vol. 45, pp. 79-135.

Almond, G., 1987. "Harold Dwight Lasswell", in *Biographical Memoirs*, vol. 57 (Washington, DC: National Academy of Science).

Andrassy, Juraj, 1971: *Međunarodno pravo*, 5. izd. (Zagreb: Školska knjiga).

Antoniolli, W., 1964: "Hans Kelsens Einfluss auf die oesterreichische Verfassungsgerichtsbarkeit", in Engel, S. / Metall, R. A. (eds.), *Law, State and International Legal Order: Essays in Honor of Hans Kelsen* (Knoxville TN: University of Tennessee Press), pp. 21-28.

Antonovič, I. I., 1981: *Buržuaznaja sociologičeskaja teorija*, Č. 2. (Minsk: Vyšeišaja škola, 1981).

Apel, Karl-Otto, 1967: *Analytic Philosophy of Language and the Geisteswissenschaften* (Dordrecht: Reidel).

Apel, Karl-Otto, 1980: "Transcendentalno-hermeneutički pojam jezika", u Id., *Transformacija filozofije*, prij. (Sarajevo: Veselin Masleša), str. 453-479.

Aristotel, 1948: *Ustav atenski*, prij. (Zagreb: JAZU).

Aristotel, 1982: *Nikomahova etika*, prij. (Zagreb Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu).

Aristotel, 1988: *Politika*, prij. (Zagreb: Globus/Sveučilišna naklada Liber).

Aristotel, 1989: *Retorika*, prij. (Zagreb: Naprijed).

Aristotel, 1992: *Metafizika*, prij. (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada).

Arnaud, André-Jean, 1969: *Les origines doctrinales du Code civil francais* (Paris: Pichon-Auzias).

Arnaud, Jean-André, 1981: *Critique de la raison juridique: Ou va la sociologie du droit?* (Paris: Pichon-Auzias).

Augustin, Aurelije, 2010: *Ispovijesti*, prij. (Zagreb: Kršćanska sadašnjost).

Austin, John, 1832: *The Province of Jurisprudence Determined* (London: John Murray).

Austin, J. L., 1971: "Performative - Constative", in J. R. Searle (ed.), *The Philosophy of Language* (Oxford: Oxford University Press), pp. 13-22.

Baker John H. (ed.), 1989: *Judicial Records, Law Reports, and the Growth of Case Law* (Berlin: Duncker & Humblot).

Barak, Aharon, 2005: *Purposive Interpretation in Law*, tr. (Princeton NJ: Princeton University Press).

Barbić, J., 1985: "Društveno vlasništvo i poslovna praksa", *Pravo i društvo* 1983-84, vol. 4, str. 89-94; rev. repr. 1985: *Naše teme*, god. 29, br. 10-12, str. 1036-1049.

Basta, D., 1983: "Kako je politika postala tehnika: Usputne beleške o Makijavelijevom *Vladaru*", u D. Rodin (ur.), *Praksa i politika* (Zagreb: Fakultet političkih nauka), str. 179-187.

Basta, Lidija, 1984: *Politika u granicama prava: studija o anglosaksonskom konstitucionalizmu* (Beograd: IIC SSOS).

Bauman, Zygmunt, 1978: *Hermeneutics and Social Science* (London: Hutchinson).

Bechtler, Thomas W., 1977: *Der soziologische Rechtsbegriff* (Berlin: Duncker & Humblot).

Becker, Carl L., 1932: *The Heavenly City of the Eighteenth Century Philosophers*, (New Haven CT: Yale University Press).

Becker, E., 1974: "The Rediscovery of the Science of Man", in Romanishin, J. M. (ed.), *Social Science and Social Welfare* (New York: Council of Social Work Education), pp. 7-19.

Becker, U. / Maydell, B. B. v. / Nussberger, A. (Hg.), 2006: *Die Implementierung internationaler Sozialstandards: Zur Durchsetzung und Herausbildung von Standards auf ueberstaatlicher Ebene* (Baden-Baden: Nomos).

Berman, Harold J., 1966: *Justice in the USSR*, 2nd.ed. (Cambridge MA: Harvard University Press).

Berman, Harold J., 1983: *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition* (Cambridge MA: Harvard University Press).

Bernstein, Richard J., 1978: *The Restructuring of Social and Political Theory* (Philadelphia PA: University of Pennsylvania Press).

Birnbacher, Dieter, 1973: *Die Logik der Kriterien: Analyse zur Spaetphilosophie Wittgenstein* (Hamburg: Meiner).

Bjoerne, Lars, 1984: *Deutsche Rechtssysteme im 18. und 19. Jahrhundert* (Ebelsbach: Verlag Rolf Gremer).

Bidet, Jacques, 2008: *Opća teorija moderne: teorija prava, ekonomije i politike*, prij. (Zagreb: Disput).

Black, D., 1970: "The Boundaries of Legal Sociology", *Yale Law Journal*, vol. 81, pp. 1086-1110.

Black, Donald, 1984: *Toward a General Theory of Social Control*, 2. vols. (Orlando FL: Academic Press).

Bleek, Wilhelm, 2001: *Geschichte der Politikwissenschaft in Deutschland* (Muenchen: Beck).

Bobbio, N., 1971: "'Sein' and 'Sollen' in Legal Science", *Archiv fuer Rechts - und Sozialphilosophie*, Beiheft N. F. 6, pp. 7-32.

Bobbio, N. 1988: "Bitak i trebanje u pravnoj znanosti", u Id., *Eseji iz teorije prava*, prij. (Split: Logos), str. 31-50.

Bobbio, N., 1988: "Jusnaturalizam i pravni pozitivizam", u Id., *Esseji iz teorije prava*, prij. (Split: Logos), str. 19-30.

Bodul, Dejan, 2013: *Potrošački stečaj u poredbenom pravu i mogućnosti njegove recepcije u Republici Hrvatskoj* (Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci: doktorska disertacija).

Bogdanović, Harijam 1981: *Kvantitativni pristup u sociologiji* (Beograd: Službeni list).

Bos, Maarten, 1984: *A Methodology of International Law* (Amsterdam: North Holland).

Bottomore, T. / Nisbet, R. (eds.), 1979: *A History of Sociological Analysis* (London: Heinemann).

Bouveresse, Aude, 2010: *Le pouvoir discrétionnaire dans l'ordre juridique communautaire* (Bruxelles: Bruylant).

Brewer, Scott (ed.), 1998: *The Philosophy of Legal Reasoning*, 5 vols. (New York: Garland).

Buehl, W. A. (Hg.), 1972: *Verstehende Soziologie: Grundzuege und Entwicklungstendenzen* (Muenchen: Nymphenburger Verlagshandlung).

Buchanan, James M., n.d.: Public Choice: The Origins and Development of a Research Program; http://www.pubchoicesoc.org/about_pc.html.

Bull, Hedley / Watson, Adam, 1984: "Conclusion", in Id. (eds.), *The Expansion of International Society* (Oxford: Clarendon Press), pp. 425-435.

Butorac, T., 07.06.1988.: "Moskovsko uvjeravanje", *Danas*, god. 7, br. 329, str. 51.

Cappellini, Paolo, 1985: *Systema Iuris, t. 1. Genesi del sistema e nascita della "scienza" delle Pandette; t. 2 Dal sistema alla teoria generale* (Milano: Giuffrè).

Carl, Wolfgang 1994: *Frege's Theory of Sense and Reference: Its Origin and Scope*, (Cambridge: Cambridge University Press).

Chapman, J. W., 2009: "The Moral Foundations of Political Obligation", in Pennock, J. R. / Chapman, J. W. (eds.), *Nomos XII.: Political and Legal Obligation* (1970), 2nd impr. with a new intr. by W. J. Quirk (New Brunswick NJ: Transaction Publishers), pp. 142-174.

Cepl, V., 1992: "Ritual Sacrifices", *East European Constitutional Review*, vol. 1, no. 2, pp. 24-26.

Cicourel, Aaron V., 1974: *Cognitive Sociology: Language and Meaning in Social Interaction* (New York: Free Press).

Cohen, Marshall (ed.), 1984: *Ronald Dworkin and Contemporary Jurisprudence* (Totowa NJ: Rowman and Allanheld).

Coing, Helmut (Hg.), 1973-: *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europaeischen Privatrechtsgeschichte* (Muenchen: Beck).

Coing, Helmut, 1985-89: *Europaeisches Privatrecht*, 2 Bde. (Muenchen: Beck).

Colebatch, H. K., 2004: *Policy*, prijev. (Zagreb: Fakultet političkih znanosti).

Comte, Auguste, 1998: *Discours sur l'ensemble de positivisme* (Paris: Flammarion).

Communication Models, 1999: <http://pegasus.cc.ucf.edu/~rbrokaw/commtheory.html>.

Copleston, Frederick, 1962-1965: *History of Philosophy*, 7 vols. (Garden City: NJ Image Books).

Cossio, Carlos, 1963: *La teoría egológica del derecho: su problema y sus problemas*. (Buenos Aires: Abeledo-Perrot).

Covington, R. N. et. al., 1976: *Cases and Materials for a Course on Legal Methods* (Mineola, NY: The Foundation Press).

Crick, Bernard, 1960: *The American Science of Politics* (Berkeley CA: University of California Press).

Crowe, Michael B., 1973: *The Changing Profile of Natural Law* (The Hague: Nijhoff, 1973).

Čičak, Ivan Zvonimir (ur.), 1994: *Kriza hrvatskog sudstva: nijekanje vladavine prava* (Zagreb: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava).

Čulić, M., 29.04.1987.: "Svlačenje pravde: Dokle će pravosuđe robovati revolucionarnoj svrsishodnosti", *Danas*, god. 6, br. 293, str. 1.

Ćurić, Josip, 1974: "'Connaturalitas': Strukturalna srodnost svijesti i stvarnosti prema nauci Tome Akvinskoga", u Kuničić, J. i dr. (ur.), *Zbornik u povodu 700. Obljetnice smrti Sv. Tome Akvinskoga (1274-1974)* (Zagreb: Dominikanski provincijalat), str. 39-64.

D'Amato, Anthony, 1971: *The Concept of Custom in International Law* (Ithaca NY: Cornell University Press).

D'Amato, A., 1989: "Gregor Samsa Awoke one Morning from Uneasy Dreams: He Found Himself Transformed into an Economic Analyst of Law", *Northwestern University of Law Review*, vol. 83, pp. 1012-1021.

D'Amato, A., 1990: "Pragmatic Indeterminacy", *Northwestern University Law Review*, vol. 85, pp. 148-162.

D' Entrèves, Alessandro P., 1970: *Natural Law: An Introduction to Legal Philosophy*, 2nd ed. (London: Hutchinson).

Dallmayr F. R. / McCarthy, Th. A. (eds.), 1977: *Understanding and Social Inquiry* (Notre Dame IN: University of Notre Dame Press).

Damaška, Mirjan, 1986: *The Faces of Justice and State Authority: A Comparative Approach to the Legal Process* (New Haven: Yale University Press).

Damaška, Mirjan, 2008: *Lica pravosuđa i državna vlast: Usporedni prikaz pravosudnih sustava*, prij. (Zagreb: Globus).

Damm, Reinhard, 1976: *Systemtheorie und Recht: Zur Normentheorie Talcott Parsons* (Berlin: Duncker & Humblot).

Danto, Arthur C., 1968: *What Philosophy Is: A Guide to the Elements* (New York: Harper & Row).

Dawe, A., 1971: "The Two Sociologies", *British Journal of Sociology*, vol. 21 (1970), pp. 207-218.; repr. in Thompson, K. / J. Tunstall, J. (eds.), *Sociological Perspectives: Selected Readings* (Harmondsworth: Penguin Books), pp. 542-554.

Dawe, A., 1979: "Theories of Social Action", in Bottomore, T. / Nisbet, R. (eds.), *A History of Sociological Analysis* (London: Heinemann), pp. 362-418.

Degan, Vladimir Đ., 1970: *L'Équité et le droit international* (Le Haye: Nijhoff).

Degan, Vladimir Đ., 2000: *Međunarodno pravo* (Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci).

De Ridder-Symoens, H. (ed.), 1996: *Universities in Early Modern Europe (1500-1800)* (Cambridge: Cambridge University Press).

De Ridder-Symoens, H., 1996: "Management and Resources", in Id. (ed.), *Universities in Early Modern Europe (1500-1800)* (Cambridge: Cambridge University Press), pp. 154-209.

Descartes, René, 1951: *Rasprava o metodi*, prij. (Zagreb: Matica Hrvatska).

Di Simone, M. R., 1996: "Admission", in De Ridder-Symoens, H. (ed.), *Universities in Early Modern Europe (1500-1800)* (Cambridge: Cambridge University Press), pp. 285-325.

Dika, M. (ur.), 1992: "Nezavisnost sudbene vlasti", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 42, suppl. 4., str. 509-720.

Dilthey, Wilhelm, 1900: "Die Entstehung der Hermeneutik", in *Philosophische Abhandlung: Festschrift fuer Christoph Sigwart*; <http://www.gleichsatz.de/b-u-t/spdk/dilthey/wd-meneutik.html>.

Dilthey, Wilhelm, 1910: *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in der Geisteswissenschaften*; <http://de.scribd.com/doc/6045435/Dilthey-1910-Der-Aufbau-Der-Geschichtlichen-Welt-in-Den-Geisteswissenschaften>

Dilthey, Wilhelm, <Diltaj, V.>, 1980: *Zasnivanje duhovnih nauka*, prev. (Beograd: Prosveta).

Dorsey, Gray L., 1989: *Jurisculture: Greece and Rome* (New Brunswick NJ: Transaction Publishers).

Dreier, Ralph, 1981: *Recht-Moral-Ideologie* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp).

Dreier, R., 1981: "Zum Selbstverstaendnis der Jurisprudenz als Wissenschaft", in Id., *Recht-Moral-Ideologie: Studien zur Rechts-theorie* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp), S. 48-69.

Dubischar, Roland, 1983: *Einfuehrung in die Rechtstheorie* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft).

Dufour, Alfred, 1991: *Droits de l'homme, droit naturel et l'histoire* (Paris: Presses universitaires de France).

Dunes, André, 1977: *Documentation juridique* (Paris: Dalloz).

Dworkin, Ronald, 1977: *Taking Rights Seriously*, new impr. (London: Duckworth, 1977).

Dworkin, Ronald, 1986: *Law's Empire* (Cambridge MA: Harvard University Press).

Dworkin, R., 2003: "Model pravila I" i "Model pravila II", u Id., *Shvaćanje prava ozbiljno*, prij. (Zagreb: Kruzak), str. 25-94.

Đurić, Mihailo, 1962: *Problemi sociološkog metoda* (Beograd: Savremena škola).

Eisenstadt, Shmuel N., 2004: *Fundamentalizam, sektaštvo i revolucija: jakobinska dimenzija modernosti*, prij. (Zagreb: Politička kultura).

Enneccerus, Ludwig, 1952: *Allgemeiner Teil des buergerlichen Rechts: Ein Lehrbuch*, 1. Hb., 14. Aufl. v. H.C. Nipperdey (Tuebingen: Mohr).

Engel, S. / Metall, R. A. (eds.), 1964: *Law, State and International Legal Order: Essays in Honor of Hans Kelsen* (Knoxville TN: University of Tennessee Press).

Engisch, Karl, 1971: *Einfuehrung in das juristische Denken*, 5. Aufl. (Stuttgart: Kohlhammer).

Eulau, H., 1999: "Harold Lasswell's Legacy to Mainstream Political Science: A Neglected Agenda", *Annual Review of Political Science*, vol. 2, pp. 75-89.

Fackenheim, Emil L., 1967: *The Religious Dimension of Hegel's Thought* (Boston: Beacon Press).

Falk, R. A., 1970: "New Approaches to the Study of International Law", in M. Kaplan (ed.), *New Approaches to international Relations* (New York: St. Martin's Press, 1968), pp. 357-379; rev. ed. in Richard A. Falk, *The Status of Law in International Society* (Princeton NJ: Princeton University Press), pp. 447-469.

Farr, J. / Hacker, J. S. / Kazee, N., 2006: "The Policy Scientist of Democracy: The Discipline of Harold Lasswell", *Americal Political Science Review*, vol. 100, no. 4, pp. 1-8.

Fikentscher, Wolfgang, 1975-77: *Methoden des Rechts*, 5 Bde. (Tuebingen: Mohr).

Finch, Henry Le Roy, 1971: *Wittgenstein: The Latter Philosophy* (Atlantic Heights NJ: Humanities Press).

Favre, Pierre, 1989: *Naissance de la science politique en France: 1870-1914* (Paris: Fayard).

Finch, Henry Le Roy, 1977: *Wittgenstein – The Latter Philosophy: An Exposition of "Philosophical Investigations"* (Atlantic Highlands NJ: Humanities Press).

Finnis, J. M. (ed.), 1991: *Natural Law*, 2 vols. (Aldershot: Dartmouth).

Fisher, Roger, 1969: *International Conflict for Beginners* (New York: Harper).

Franck, Thomas M. / Wiesband, Edward, 1971: *Word Politics: The Law You Make Will Be Your Own* (New York: Oxford University Press).

Franck, Thomas M. / Wiesband, Edward (eds.), 1974: *Secrecy and Foreign Policy* (New York: Oxford University Press).

Frankena, William K., 1963: *Eth ics* (Engelwood Cliffs NJ: Prentice Hall).

Franklin, Julian H., 1961: *Jean Bodin and the Sixteenth-Century Revolution in the Methodology of Law and History* (New York: Columbia University Press).

Freund, O.-K., 1978: "Comparative Law as an Academic Subject", *Law Quarterly Review*, vol. 82 (1966), pp. 40-61.; repr. in Zweigert, K./Puttfarken, H.-J. (Hg.), *Rechtsvergleichung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft), S. 307-333.

Freeman, M. D. A., 1996: *Lloyd's Introduction to Jurisprudence*, 6th ed.(1994), 2nd impr. (London: Sweet & Maxwell).

Friedlander, Robert A., 1975. "Power Politics and the Rule of Law: Professor Schwarzenberger Reconsidered", *De Paul Law Review*, vol. 24, pp. 836-852.

Friedrich, Carl J., 1968: *Transcendent Justice: The Religious Dimensions of Constitutionalism* (Durham NC: Duke University Press).

Fuller, Lon L., 1949: *The Problems of Jurisprudence: A Selection of Readings Supplemented by Comments Prepared by the Author*, temporary ed. (Brooklyn: The Foundation Press).

Fuller, L. L., 1958: "Positivism and Fidelity to Law: A Reply to Professor Hart", *Harvard Law Review*, vol. 71, pp. 630-672.

Fuller, L. L. / Nagel, Ernest, 1958-59: *Natural Law Forum*, vol. 3, pp. 68-104.; vol. 4, pp. 26-43.; repr. in Finnis, J. (ed.), 1991: *Natural Law*, vol. 1 (Aldershot: Dartmouth), pp. 3-60.

Fuller, L. L., 1964-65: "Irrigation and Tyranny", *Stanford Law Review*, vol. 17, pp. 1021-1042.

Fuller, L. L., 1969: *The Morality of Law* (1964), rev. ed. (New Haven CT: Yale University Press).

Fuller, L. L., 1975: "Law as an Instrument of Social Control and Law as a Facilitation of Human Interaction", *Brigham Young University Law Review*, vol. 19, pp. 89-97.

Fuller, L. L., 1979: "The Forms and Limits of Adjudication" (1959), in Cover, R. M. / Fiss, O. M. (eds.), *The Structure of Procedure* (Mineola NY: The Foundation Press), pp. 508-521.

Gadamer, Hans-Georg, 1978: *Istina i metoda: Osnovi filozofske hermeneutike*, priј. (Sarajevo: Veselin Masleša).

Gallie, W. B., 1956: "Essentially Contested Concepts", *Proceedings of the Aristotelian Society*, vol. 56, pp. 167-198.

Galnoor, Itzakh (ed.), 1977: *Government Secrecy in Democracies* (New York: New York University Press).

Gay, Peter, 1968: *The Enlightenment: An Interpretation; The Rise of Modern Paganism*, New York: Vintage).

George, R. P. (ed.), 1992: *Natural Law Theory* (Oxford: Oxford University Press).

Geuss, Raymond, 2008: *Philosophy and Real Politics* (Princeton NJ: Princeton University Press).

Giddens, Anthony, 1974: "Introduction", in Id. (ed.), *Positivism* (London: Heinemann, 1974), pp. 1-22.

Giddens, A., 1978: "Positivism and its Critics", in Bottomore, T. / Nisbet, R. (eds.), *A History of Sociological Analysis* (London Heinemann), pp. 237-286.

Glaser, I., 2007: "Pristup obradi slučajeve u okviru studija prava u Njemačkoj: njegov kontekst i njegovo porijeklo", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, vol. 44, no. 3-4 (86), str. 501-521.

Glock, Hans-Johann, 1996: *A Wittgenstein Dictionary* (Oxford: Blackwell, 1996).

Goerlitz, Axel, 1976: *Politische Funktionen des Rechts* (Wiesbaden: Akademische Verlaganstalt).

Gordley, James, 2006: *Foundations of Private Law: Property, Tort, Contract, Unjust Enrichment* (Oxford Oxford. University Press).

Goldštajn, A., 1983: "Autonomne norme i autonomne sankcije u domaćem i međunarodnom trgovačkom pravu", *Pravo i društvo 1981-82*, vol. 2, str. 87-105.

Grace, Clive / Wilkinson, Phillip, 1973: *Sociological Inquiry and Legal Phenomena* (New York: St. Martin Press).

Graffton, Anthony, 1997: *The Footnote: A Curious History* (Cambridge MA: Harvard University Press)

Granfield, D. D., 1967: "Towards a Goal Oriented Consensus", *Journal of Legal Education*, vol. 19, no. 4, pp. 379-402.

Grawert, R., 1992: "Recht positives; Rechtspositivismus", *Historisches Woerterbuch der Philosophie*, Bd. 8 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft), S. 234-242.

Grisez, G. G., 1965: "The First Principle of Practical Reason", *Natural Law Forum*, vol. 10, pp. 165-196.

Grotius, Hugo, 1814: *On the Law of War and Peace*, London, tr. A. C. Campbell; <http://www.constitution.org/gro/djbp.htm>

Gurvitch, Georges, 1935: *L'expérience juridique et philosophie pluraliste du droit* (Paris: Pedone).

Habermas, Juergen, 1992: *Faktizitaet und Geltung: Beitræge zur Diskurstheorie des Recht und des demokratischen Rechtsstaats* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp).

Haft, F., 1977: "Recht und Sprache", in Kaufmann, A. / Hassemer, W. (Hg.): *Einfuehrung in die Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart* (Heidelberg: Mueller), S. 112-119.

Hallett, Garth, S. J., 1967: *Wittgenstein's Definition of Meaning as Use* (New York: Fordham University Press).

Halton, E., 1992: "The Cultic Roots of Culture", in Muench, R. / Smelser, N. J. (eds.), *Theory of Culture* (Berkeley CA: University of California Press), pp. 29-63.

Hamburger, Max, 1951: *Morals and Law: the Growth of Aristotle's Legal Theory* (New Haven: Yale University Press).

Hanau, Hans, 2004: *Der Grundsatz der Verhaeltnismaessigkeit als Schranke privater Gestaltungsmacht* (Tuebingen Mohr).

Hart, H. L. A., 1953: *Definition and Theory in Jurisprudence* (Oxford: Clarendon).

Hart, H. L. A., 1958: "Positivism and the Separation of Law and Morals", *Harvard Law Review*, vol. 71, pp. 601-602.

Hart, H. L. A. / Honoré, A. M., 1959: *Causation in the Law* (Oxford: Clarendon).

Hart, H. L. A., 1961: *The Concept of Law*, (Oxford; Clarendon).

Hasanbegović, Jasminka, 1988: *Perelmanova pravna logika kao nova retorika* (Beograd: Istraživačko-izdavački Centar SSO Srbije).

Hasanbegović, Jasminka, 2000: *Topika i pravo: značaj obnove misli o topici za određenje prirode i osobnosti pravnog rasuđivanja* (Podgorica: CID).

Hawkins, Keith (ed.), 1992: *The Uses of Discretion* (Oxford: Clarendon Press).

Heckathorn, D. D., 2003: "Sociological Rational Choice", in Ritzer, G. / Smart, B. (eds.): *Handbook of Social Theory* (London: Sage), pp. 272-284.

Hegel, Georg W. F., 1964: *Osnovne crte filozofije prava*, prij. (Sarajevo: Veselin Masleša).

Henkin, L., 1971: "Does International Law Work?", *Dialogue*, vol. 4, no. 2, pp. 65-69.

Henkin, Louis, 1979: *How Nations Behave: Law and Foreign Policy*, 2nd ed. (New York: Columbia University for Council on Foreign Relations).

Herberger, Maximilian / Simon, Dieter, 1980: *Wissenschaftstheorie fuer Juristen* (Frankfurt a. M.: Metzner).

Herberger, Maximilian, 1981: *Dogmatik: Zur Geschichte von Begriff und Methode in Medizin und Jurisprudenz* (Frankfurt a. M.: Klostermann).

Hesse, M., 1978: "Theory and Value in the Social Sciences", in Hookway, Ch. / Pettit, Ph. (eds.), *Action and Interpretation: Studies in the Philosophy of the Social Sciences* (Cambridge: Cambridge University Press), pp. 1-16.

Hirsch, E. D., 1967: *Validity in Interpretation* (New Haven CT: Yale University Press).

Hobbes, Thomas, 2004: *Levijatan*, prij. (Zagreb: Jesenski i Turk).

Hoecke, Mark van, 1995: *What is Legal Theory* (Leuven: Acco).

Hofmeister, Herbert (Hg.), 1986: *Kodifikation als Mittel der Politik: Vortraege und Diskussionsbeitraege ueber die deutsche, schweizerische und oesterreichische Kodifikationsbewegung um 1900* (Wien: Boehlaus).

Hrvatski helsinški odbor: dokumenti 1993.-2003., 2003: (Zagreb: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava).

Huizinga, Johan, 1970: *Homo ludens: o podrijetlu kulture u igri*, prij. (Zagreb: Matica Hrvatska).

Hugo, Gustav, 1809: *Lehrbuch des Naturrechts als einer Philosophie des positiven Rechts*, 1. Aufl. (1792), 3. Versuch (Berlin: August Myling).

Hume, David, 1975: *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, ed. L. A. Selby-Bigge, rev. by P. H. Nidditch (Oxford: Oxford University Press).

Hume, David, 1984: *A Treatise of Human Nature*, ed. by E. C. Mosner (Harmondsworth: Midelese Penguin).

Hume, David, 1951: *Enquiries Concerning the Human Understanding and Concerning the Principles of Morals*, ed. by L. A. Selby-Bigge (Oxford; Clarendon, 1888).

Hunt, Alan, 1978: *The Sociological Movement in Law* (London: Macmillan).

Ihering Rudolf (Jering, Rudolf), 1894: *Cilj u pravu*, 2 t., prev. (Beograd: DŠKS).

Isensee, Josef, 2004: *Država, ustav, demokracija*, prij. (Zagreb: Politička kultura).

Jacob, André, 1976: *Introduction à la philosophie du langage* (Paris: Gallimard).

Jackson, D. W / Tate, C. N. (eds.), 1992: *Comparative Judicial Review and Public Policy* (Westport: Greenwood Press).

Jahr, G. / Maihofer, W. (Hg.), 1970: *Rechtstheorie: Beitrage zur Grundlagendiskussion* (Frankfurt a. M.: Klostermann).

Jahr, G., 1970: "Zum Verhaeltnis von Rechtstheorie und Rechtsdogmatik", in Jahr G. / Maihofer, W. (Hg.), *Rechtstheorie: Beitrage zur Grundlagendiskussion* (Frankfurt a. M.: Klostermann), S. 303-311.

Jaspers, Karl, 1967: *Uvod u filozofiju*, prev. (Beograd: Prosveta).

Jellinek, G., 1977: *Die Aufgabe der Staatslehre*, in Koch, H.-J. (Hg.), *Seminar: Die juristische Methode im Staatsrecht: Ueber Grenzen von Verfassungs- und Gesetzesbindung* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp), S. 161-180.

Joergensen, S., 1937: "Imperatives and Logic", *Erkenntnis*, Bd. 7, S. 288-298.

Joerges, Ch. / Trubek, D. M. (eds.), 1989: *Critical Legal Thought: An American-German Thought* (Baden-Baden: Nomos).

Johnson, H. M. (ed.), 1978: *Social System and Legal Process* (San Francisco: Jossey-Bass).

Jori, Mario (ed.), 1992: *Positivism* (Aldershot: Dartmouth).

"Josipović Vladi: Hitno uvedite osobni stečaj; Time bi se izbjeglo da se građanima nemilosrdno plijeni cijela imovina, smatra Josipović", *Večernji list* (23.03.2013.); <http://www.vecernji.hr/hrvatska/josipovic-vladi-hitno-uedite-osobni-bankrot-i-stecaj-528565>

Kahn-Freund, O., 1978: "Comparative Law as an Academic Subject", *Law Quarterly Review*, vol. 82 (1966), pp. 40-61.; repr. in Zweigert, K. / Putfarken, H.-J. (Hg.), *Rechtsvergleichung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft), pp. 307-333.

Kant, Immanuel, 1965: *Critique of Pure Reason*, tr. by N. Kemp Smith (New York: Macmillan & Toronto St. Martin's Press).

Kant, Immanuel, 1970: *Kritika čistog uma*, prev. N. M. Popović (Beograd Kultura).

Kant, Immanuel, 1977a: *Werke in zwölf Bänden, Band 3*, Frankfurt a. M.; <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Kant,%20Immanuel/Kritik%20der%20reinen%20Vernunft>.

Kant, Immanuel, 1977b: *Werke in zwölf Bänden, Band 8*, Frankfurt a. M.; <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Kant,+Immanuel/Die+Metaphysik+der+Sitten>.

Kant, Immanuel, 1977c: *Werke in zwölf Bänden, Band 10*, Frankfurt a. M.: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Kant,+Immanuel/Kritik+der+Urteilskraft/Zweiter+Teil.+Kritik+der+teleologischen+Urteilskraft/Anhang.+Methodenlehre+der+teleologischen+Urteilskraft>.

Kant, Immanuel, 1984: *Kritika čistog uma*, prij. (Zagreb: Matica Hrvatska).

Kantorowicz, Hermann, 1911, *Rechtswissenschaft und Soziologie* (Tuebingen: Mohr).

Kasapović, M., 2004: "Suvremena komparativna politika: kako strukturirati znanje?", *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, vol. 1, str. 9-29.

Kasapović, M. (ur.), 2007: *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti* (Zagreb: Fakultet političkih znanosti).

Kasapović, M., 2007: "Izlazak iz množine? Kraj unutarnje institucionalne kolonizacije hrvatske političke znanosti?", u Kasapović, M. (ur.), *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti* (Zagreb Fakultet političkih znanosti), str. 7-95.

Kasapović, Mirjana, 2008: "Dvojac bez kormilara: odgovor na istupe Dragutina Lalovića i Daga Strpića na znanstvenom skupu 'Stanje i povijest političke znanosti u državama bivše Jugoslavije'", *Analiza Hrvatskoga politološkog društva 2008*, vol. 5, str. 145-164.

Katičić, Natko, 1928: "Pravo i država: pokušaj jedne teorije prava uz kritiku normativne škole u pravu", u *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički*. Knj. 203, str. 146-200.; repr. kao *Pravo i država*. (Zagreb: Nadbiskupska tiskara).

Kaufmann, A. / Hassemer, W. (Hg.) 1977a: *Einfuehrung in die Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart* (Heidelberg: Mueller).

Kaufmann, A., 1977b: "Rechtsphilosophie, Rechtstheorie, Rechtsdogmatik", in Kaufmann, A. / Hassemer, W. (Hg.), *Einfuehrung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart* (Heidelberg: Mueller), S. 9-12.

Kaufmann, Arthur (Hg.), 2004: *Einfuehrung in die Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart*, 7. Aufl. (Heidelberg: Mueller).

Kelley, Donald R., 1988: *History, Law and the Human Science: Medieval and Renaissance Perspectives* (London: Variorum Reprints).

Kelsen, Hans, 1911: *Hauptprobleme der Staatslehre, entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatz* (Tuebingen: Mohr).

Kelsen, H., 1911: *Ueber Grenzen zwischen juristischer und soziologischer Methode* (Tuebingen: Mohr).

Kelsen, Hans, 1928: *Der soziologische und der juristische Staatsbegriff: Kritische Untersuchung des Verhaeltnisses von Staat und Recht*, 2. Aufl. (Tuebingen: Mohr)

Kelsen, Hans, 1942: *Society and Nature: A Sociological Inquiry* (Chicago IL: University of Chicago).

Kelsen, H., 1950: "Causality and Imputation", *Ethics*, vol. 61, no. 1, pp. 1-11.

Kelsen, Hans, 1960: "Kausalitaet und Zurechnung", *Archiv fuer Rechts- und Sozialphilosophie*, Bd. 46, S. 321-333.

Kelsen, Hans, 1961: *General Theory of Law and State*, tr. (New York: Russel & Russel).

Kelsen, Hans, 1967: *Pure Theory of Law*, tr. of the 2nd German ed. 1960 (Berkeley CA: University of California Press).

Kelsen, H., 1968: "Die Rechtswissenschaft als Norm- oder als Kulturwissenschaft. Eine methodenkritische Untersuchung", *Schmollers Jahrbuch fuer Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reiche*, Jg. 40 (1916), S. 1181-1239.; repr. in Klecacky, H. / Marcic, R. / Schambeck, H. (Hg.), *Die Wiener rechtstheoretische Schule* (Wien: Europa Verlag), S. 37-93.

Kelsen, H., 1968: "Recht und Logik" (1965), repr. in Klecacky, H. / Marcic, R. / Schambeck, H. (Hg.), *Die Wiener rechtstheoretische Schule* (Wien: Europa Verlag), S. 1469-1499.

Kelsen, H., 1968: "Zum Begriff der Norm" (1960), repr. in Klecacky, H. / Marcic, R. / Schambeck, H. (Hg.), *Die Wiener rechtstheoretische Schule* (Wien: Europa Verlag), S. 1445-1449.

Kelsen, Hans, 1973: *Essays in Legal and Moral Philosophy*, tr. (Dordrecht: Reidel).

Kelsen, H., 1973: "Law and Logic" in Id., *Essays in Legal and Moral Philosophy*, tr. (Dordrecht: Reidel), pp. 228-253.

- Kelsen, Hans, 1976: *Allgemeine Theorie der Normen* (Wien: Manz).
- Kennedy, D., 1981: "Cost-Benefit Analysis of Entitlement Problems: A Critique", *Stanford Law Review*, vol. 33, pp. 387-445.
- Kerchoue Michel van den / Ost, Francois, 1988: *Le système juridique entre ordre et désordre* (Paris: Presses Universitaires de France).
- Kirchmann, Julius Hermann v., 1848: *Ueber die Werthlosigkeit der Jurisprudenz als Wissenschaft* (Berlin: Springer).
- Kirschner, V., 1988: "Supernova: Death of a Star", *National Geographic*, no. 173, p. 619.
- Klarić, Petar / Vedriš, Martin, 2006: *Građansko pravo: Opći dio, stvarno pravo, obvezno i nasljedno pravo*, 9. izd. (Zagreb: Narodne novine).
- Klecacky, H. / Marcic, R. / Schambeck, H. (Hg.), 1968: *Die Wiener rechtstheoretische Schule* (Wien: Europa Verlag).
- Kliesow, Roland, 1972: *Crisis Management und Voelkerrecht: Gegebenheiten und rechtliche Aspekte eines aussenpolitische Ordnungsgefueges zur friedlichen Konfliktbewaeltigung zwischen den USA und der Sowjetunion* (Freiburg i. B.: Universitaet, Rechtswissenschaftliche Fakultaet, Dissertation).
- Koch, H.-J. (Hg.), 1977: *Seminar: Die juristische Methode im Staatsrecht: Ueber Grenzen von Verfassungs- und Gesetzesbindung* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp).
- Konstantinov, V. F. i dr., 1981: *Osnovy marksistsko-leninskoi filosofii*, 5. izd. (Moskva: Politizdat).
- Kopstein, J. / Lichbach, M. (eds.), 2000: *Comparative Politics Interests, Identities, and Institutions in a Changing Global Order* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Korać, Veljkom 1962: *Marks i savremena sociologija* (Beograd: Kultura).
- Koschaker, Paul 1953: *Europa und das Roemische Recht* (1947), 2. Aufl. (Muenchen: Beck).
- Kosovac, Mladen (ur.), 1974: *Kancelarijsko poslovanje* (Beograd: Službeni list SFRJ).
- Krakau, Knud, 1967: *Missionsbewusstsein und Voelkerrechtsdoktrin in den Vereinigten Staaten von Amerika* (Frankfurt a. M.: Metzner).
- Kraljević, I., 21.03.1980.: "Postajemo li birokratsko društvo?", *Vjesnik: Sedam dana*.

- Krawietz, Werner, 1984: *Recht als Regelsystem* (Wiesbaden: Steiner).
- Krbek, Ivo, 1937: *Diskreciona ocjena* (Zagreb: JAZU).
- Kregar, J. / Šimonović, I., 1996: "Teorijski temelji ekonomske analize prava", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 46, suppl. 6, str. 557-617.
- Kuhlmann, W., 1978: "Zur logischen Strukturtranszendentalprogramatischer Normbegründung", in W. Oelmueller (Hg.), *Transzendentalphilosophische Normbegründungen* (Paderborn: Schoeningh, S. 15-26.
- Kulenović, Enes, 2009: *Pluralistička teorija utemeljenja ljudskih prava* (Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti: doktorska disertacija, 2009).
- Kurelić, Zoran, 2002: *Liberalizam sa skeptičnim licem: Nesumjerljivost kao politički pojam*, (Zagreb: Barbat).
- Kuvačić, Ivan, 1977: *Znanost i društvo* (Zagreb: Naprijed).
- Lalić Novak, Goranka, 2009: *Uspostava sustava azila u Republici Hrvatskoj: teorijsko-metodološki okvir komparativnog politološko-pravnog istraživanja* (Sveučilište u Zagrebu / Fakultet političkih znanosti: magistarski znanstveni rad <mentor: Ivan Padjen>).
- Lalić Novak, G. / Padjen, I., 2009: "Europeanisation of Asylum: From Sovereignty via Harmony to Unity", *Politička misao / Croatian Political Science Review*, vol. 46, no. 5, pp. 75-101; prij. "Europeizacija politike azila: od nacionalne suverenosti do usklađivanja sustava azila", u D. Grubiša, D. / Beširević, N. / Špehar, H. (ur.), 2012: *Politički sustav Europske Unije i europeizacija hrvatske politike: Zbornik radova* (Zagreb: Fakultet političkih znanosti), str. 154-176.
- Lalić Novak, Goranka, 2010: *Razvoj sustava azila u Hrvatskoj* (Zagreb: Društveno veleučilište u Zagrebu).
- Lalić Novak, Goranka, 2012: *Pravni i institucionalni aspekti azila* (Sveučilište u Zagrebu / Pravni fakultet: doktorska disertacija <voditelji: Ivan Padjen i Ivan Koprić>).
- Lalović, D., 2008: "Zdvojna posebnost u raljama ohole općenitosti? Politologija kao znanost i politolog kao stručnjak", *Analiz Hrvatskoga politološkog društva 2008*, vol. 5, str. 117-144.
- Lalović, D., 2009a: "Politološki antibarbarus I.", *Analiz Hrvatskoga politološkog društva 2009*, vol. 6, str. 149-175.
- Lalović, D., 2009b: "Politološki antibarbarus II.", *Politička misao*, vol. 46, no. 4., str. 132-161.
- Lang, Rikard, 1980: *Politička ekonomija*, 4. izd. (Zagreb: Informator).

Langer, Susanne K., 1941: *Philosophy in a New Key* (New York: Mentor); <http://www.scribd.com/doc/5018804/langer-Philosophy-in-a-new-key>.

Lanović, Mihajlo, 1942: *Uvod u pravne nauke*, 2. izd. (Zagreb: Državni tiskarski zavod).

Larenz, Karl, 1991: *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*, 6. Aufl. (Berlin: Springer).

Lasswell, Harold D., 1936: *Politics: Who Gets What, When, How* (New York: McGraw Hill).

Lasswell, Harold D. 1951: "The Policy Orientation", in Lerner, D. / Lasswell, H. D. (eds.): *The Policy Sciences: Recent Developments in Scope and Method*, (Stanford CA: Stanford University Press), pp. 3-15.

Lasswell, Harold D., 1964: *The Future of Political Science* (London: Tavistock Publications).

Lasswell, Harold D., 1968: "Policy Sciences", in *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 22 (New York: The Macmillan Company & The Free Press), pp. 181-189.

Lasswell, Harold D., 1971: *The Policy Orientation of Political Science* (Agra: Lakshmi Narain Agrwal).

Lasswell, Harold D., 1977: *Psychopathology and Politics* (1930), new intr. F. L. Greenstein (Chicago IL: University of Chicago Press).

Lasswell, Harold D. / McDougal, Myres S. / Chen, Lung-chu, 1980: *Human Rights and World Public Order: The Basic Policy for an International Law of Human Dignity* (New Haven CT: Yale University Press).

Lasswell, Harold D. / McDougal, Myres S., 1992: *Jurisprudence for a Free Society: Studies in Law, Science and Policy* (New Haven CT: New Haven Press).

Leiter, B. 2009: "Naturalizing Jurisprudence: Three Approaches", in Shook, J. R. / Kurtz, P. (eds.), *The Future of Naturalism* (Amherst NY: Humanity Books), pp. 197-208.

Leiter, B., 2012: "Naturalism in Legal Philosophy" (First published Mon Jul 15, 2002; substantive revision Tue Jul 31, 2012), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*; <http://plato.stanford.edu/entries/lawphil-naturalism/#1>.

Levine, M. L. (ed.), 1995: *Law and Psychology* (Aldershot: Dartmouth).

Lewis, David K., 1969: *Convention: A Philosophical Study* (Cambridge MA: Harvard University Press).

Lipson, L. / Wheeler, S. (eds.), 1986: *Law and the Social Sciences* (New York: Russell Sage Foundation).

Lobkowicz, Nicholas. 1967: *Theory and Practice: History of a Concept from Aristotle to Marx* (Notre Dame: University of Notre Dame Press).

Locke, John, 1960: *An Essay Concerning Human Understanding*, ed. by A. D. Woozley (New York: Fontana / Collins).

Loeber, D. A., 1970: "Legal Rules For Internal Use Only", *International and Comparative Law Quarterly*, vol. 19, pp. 70-98.

Loeber, Deitrich André (eds.), 1986: *Ruling Communist Parties and Their Status under Law* (Dordrecht: Nijhoff).

Luhman, Niklas, 1972: *Rechtssoziologie*, 2 Bde (Reinbek b. H.: Rowohlt).

Lukić, Radomir, 1961: *Tumačenje prava* (Beograd: Savremena administracija).

Lukić, Radomir D., 1976: *Uvod u pravo*, 2. izd. (Beograd: Savremena administracija).

Lukić, Radomir, 1976: *Sociologija morala*, 2. izd. (Beograd: Naučna knjiga).

Lukić, Radomir D., 1977: *Uvod u pravo*, 3. izd. (Beograd: Naučna knjiga).

Lukić, Radomir D., 1977: *Metodologija prava* (Beograd: SANU).

Lyons, John, 1979: *Semantics*, vol. 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1979).

Lyotard, Jean-François, 1979: *La condition postmoderne: rapport sur le savoir* (Paris: Minuit).

Maccay, E., 1999: "Schools: General", in *Encyclopedia of Law and Economics*; <http://encyclo.findlaw.com/500/pdf>.

Machiavelli, Niccolo, 1998: *Il principe = Vladař*, prij. (Zagreb: Globus).

McCormick, Neil, 1982: *Legal Right and Social Democracy* (Oxford: Clarendon Press).

MacCormick, D. N., 1983: "Contemporary Legal Philosophy: The Rediscovery of Practical Reason", *Journal of Law and Society*, vol. 10, no. 1, pp.1-15.

Macdonald, R. St. J. / Johnson, D. / Morris, G. L., 1973: "International Law and Society in the Year 2000", *The Canadian Bar Review*, vol. 51, pp. 316-339.

Macdonald, R. St. J. / Johnston, D. S. / Morris, G. L. (eds.), 1978: *The International Law and Policy of Human Welfare* (Aalphen an den Rijn NL: Sijthoff & Noordhoff).

Macdonald, R. St. J. / Johnson, D. / Morris, G. L. (eds), 1980: "International Law of Human Welfare: Concept, Experience, Priorities", in Id., *The International Law and Policy of Human Welfare* (Alphen aan den Rijn: Sijthoff & Noordhoff), pp. 3-79.

Macdonald, R. St. J., 1999: "A Charmed Life", in *Myres Smith McDougal: Appreciations of an Extraordinary Man* (New Haven CT: Yale Law School).

McDougal, Myres/Huber, David, 1948: *Property, Wealth, Land: Allocation, Planning and Development: Selected Cases and Other Materials on the Law of Real Property* (Charlottesville VA.: Michie Casebook Corp.).

McDougal, Myres S. and Associates, Myres S., 1960: *Studies in World Public Order* (New Haven CT: Yale University Press).

McDougal, Myres S. / Feliciano P., Florentino P. Feliciano, 1961: *Law and Minimum World Public Order: The Legal Regulation of International Coercion* (New Haven CT: Yale University Press); repr. as *The International Law of War: Transnational Coercion and World Public Order* (New Haven CT: New Haven Press & Dordrecht NL: Nijhoff, 1986).

McDougal, Myres S. / Burke, William T. 1962: *The Public Order of the Oceans: A Contemporary International Law of the Sea* (New Haven CT: Yale University Press).

McDougal, Myres S. / Lasswell, Harold D / Vlašić, Ivan, 1963: *Law and Public Order in Space* (New Haven CT: Yale University Press).

McDougal, Myres S. / Lasswell, Harold D / Miller, J. C., 1967: *The Interpretation of International Agreements and World Public Order: Principles of Content and Procedure* (New Haven CT: Yale University Press), repr. (New Haven CT: New Haven Press & Dordrecht NL: Nijhoff, 1994).

McDougal, Myres S. / Lasswell, Harold D / Chen, Lung-chu, 1980: *Human Rights and World Public Order: Basic Policies of an International Law of Human Dignity* (New Haven CT: Yale University Press).

McDougal, Myres S. / Reisman, W. Michael, 1981: *International Law in Contemporary Perspective* (Mineola NY: The Foundation Press, 1981).

McDougal, Myres S. / Reisman, W. Michael, 1981: *International Law Essays: A Supplement to International Law in Contemporary Perspective* (Mineola NY: The Foundation Press, 1981).

McGuigan, Mark R., 1968: *Jurisprudence: Readings and Cases* (Toronto: University of Toronto Press, 1968).

McIlwain, Charles H., 1940: *Constitutionalism, Ancient and Modern* (Ithaca NY: Cornell University Press).

McIntyre, Alisdair, 1981: *After Virtue: A Study in Moral Theory* (Notre Dame IN: Notre Dame University Press).

Mackie, J., 1984: "The Third Theory of Law", in Cohen, M. (ed.), *Ronald Dworkin and Contemporary Jurisprudence* (London: Duckworth), pp. 161-170.

Macpherson, Thomas, 1967: *Political Obligation*, (London: Routledge & Kegan Paul).

Maihofer, W. (Hg.), 1962: *Naturrecht oder Rechtspositivismus* (Bad Homburg: Gentner).

Maihofer, W., 1971: "Zum Verhaeltnis von Rechtssoziologie und Rechtstheorie", in G. Jahr und W. Maihofer (Hg.), *Rechtstheorie* (Stuttgart: Kohlhammer), S. 247-302.

Maihofer, W., 1972: "Rechtstheorie als Basisdisziplin der Jurisprudenz", in Albert, H. u. a. (Hg.), *Rechtstheorie als Grundlagenwissenschaft der Rechtswissenschaft* (Duesseldorf: Bertelsmann), S. 51-78.

Malcolm, Norman, 1993: *Wittgenstein: A Religious Point of View?*, ed. with a response by P. Winch (London: Routledge).

Mandić, Oleg, 1964: *Pregled dijalektičkog materijalizma* (Zagreb: Narodne novine).

Marsh, David / Stoker, Gerry, 2005: *Teorije i metode političke znanosti* (Zagreb: Fakultet političkih znanosti).

Marković, Mihajlo, 1982: *Filozofski osnovi nauke* (Beograd: SANU).

Marx, Karl / Engels, Friedrich, 1967: *Rani radovi*, prij. (Zagreb: Naprijed).

Marx, Karl, 1986: *Prilog kritici političke ekonomije*, prij. (Beograd: BIGZ).

Matulović, Matulović, 1986: *Jezik, pravo i moral: filozofija prava Herberta Harta* (Rijeka: ICR).

Matulović, Miomir / Jovanović, Milovan, 1997: *Pravo i ekonomija*, (Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci <skripta>).

Mayda, J., 1978: "Some Critical Reflections on Contemporary Comparative Law", in *Revista Juridica de la Universidad de Puerto Rico*, vol. 39 (1970), pp. 432-459.; repr. in Zweigert, K. / Putfarken, H.-J. (Hg.), *Rechtsvergleichung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft), pp. 361-394.

Mayda, Jaro, 1978: *Francois Gény and Modern Jurisprudence* (Baton Rouge: Louisiana State University Press).

Merton, Robert, 1967: *On Theoretical Sociology* (New York: The Free Press).

Merryman, John H., 1965-66: "The Italian Style I.: Doctrine", *Stanford Law Review*, vol. 18, no. 2, pp. 39-65.

Metodologija prava, 1977: (Beograd: SANU).

Mićunović, Dragoljub, 1977: *Logika i sociologija* (Beograd: Filozofsko društvo Srbije).

Mihajlova, A. I. / Giljarevski, R. S., *Uvod u informatiku / dokumentalistiku*, prij. (Zagreb: Referalni centar).

Milić, Vojin, 1978: *Sociološki metod*, 2. dop. izd. (Beograd: Nolit).

Millar, R. S., 1934: "Procedure, Legal", in *Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 12 (New York: The Macmillan Company), pp. 439-454.

Meyer, Thomas, 2005: *Theorie der sozialen Demokratie* (Wiesbaden: Verlag fuer Sozialwissenschaften).

Mises, Ludwig von, 1996: *Human Action: A Treatise on Economics*, 4th ed. (San Francisco CA: Fox & Wilkes).

Mogens, Herman H., 1991: *The Athenian Democracy in the age of Demosthenes: Structure, Principles, and Ideology* (Oxford: Blackwell).

Mohr, Georg, 2008: "Rechtskultur", in Gosepath, S. / Hinsch, W. / Roessler, B. (Hg.), *Handbuch der Politischen Philosophie und Sozialphilosophie* (Berlin: De Gruyter); <http://www.unesco-phil.uni-bremen.de/Texte%20zur%20Vorlesung/Rechtskultur.pdf>.

Moore, G. E. <Mur, Dž. E.>, 1963: *Principi etike*, prev. Z. Simić (Beograd: Nolit).

Moore, Ronald, 1978: *Legal Norms and Legal Science* (Honolulu: The University Press of Hawaii, 1978).

Morrison, William L., 1962: "Weber in Law, Science and Policy Terms (Unrevised manuscript. Not to be regarded as published)", 48 p.

Nathanson, Steven, 1994: *The Ideal of Rationality: A Defense, within Reason* (Chicago and La Salle: Open Court).

A New Cathecism: Catholic Faith for Adults, 1965: tr. (London: Burns and Oates).

Nino, C. S., 1978: "Some Confusions around Kelsen's Concept of Validity", *Archiv fuer Rechts- und Sozialphilosophie*, Bd. 64, H. 3, S. 357-376.

Nisbet, Robert, 1966: *The Sociological Tradition* (New York: Basic Books, 1966).

Novak, Božidar (ur.), 1994: *Deložacije u Republici Hrvatskoj: pravni, politički i socijalni aspekti* (Zagreb: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava).

Novoselec, Petar, 2004: *Opći dio kaznenog prava* (Zagreb: Vlastita naklada).

O'Shaughnessy, Brian, 1980: *The Will: A Dual Aspect Theory*, 2 vols.; 2nd ed. 2008 (Cambridge: Cambridge University Press).

O'Shaughnessy, Brian, 1995: "The Will", in Guttenplan, S. (ed.), *A Companion to the Philosophy of Mind* (Oxford. Blackwell).

Oelmueller, W. (Hg.), 1978: *Transzendentalphilosophische Normbegründungen* (Paderborn: Schoeningh).

Osiatinsky, W., 1992: "Agent Walesa?: A 'Grand-Scale Political Provocation' in Poland", *East European Constitutional Review*, vol. 1, no. 2, pp. 28-30.

"Osobni bankrot: Selite u manji stan, oprostite se s karticama: Što donosni Zakon o osobnom stečaju koji je u pripremi, a 'svjetlo dana' bi trebao dočekati u travnju. Bit će rješenje samo za one dužnike koji nemaju drugog izlaza", Srijeda, 12. 02. 2014. u 22:32: *24 sata*, <http://www.24sata.hr/politika/osobni-bankrot-selite-u-manji-stan-oprostitute-se-s-karticama-353446>.

Outhwaite, W., 1996: "The Philosophy of Social Science", in Turner, B. S. (ed.), *The Blackwell Companion to Social Theory* (Oxford: Blackwell), pp. 83-110.

Ott, Walter, 1976: *Der Rechtspositivismus* (Berlin W: Duncker & Humblot).

Pannier, R., 2000: "D'Amato, Kripke, and Legal Indeterminacy", *William Mitchell Law Review*, vol. 27, pp. 881-939.

Parsons, Talcott, 1951: *The Social System* (New York: The Free Press).

Parsons, T., 1978: "Law as an Intellectual Stepchild", in Johnson, H. M. (ed.), *Social System and Legal Process* (San Francisco: Jossey-Bass), pp. 11-58.

Parsons, Wayne, 1995: *Public Policy: An Introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis* (Cheltenham UK: Edward Elgar).

Pattaro, Enrico / Roversi, Corrado (eds.), 2005-2014: *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence*, 12 vols. (Dordrecht: Springer; vol. 12 in print).

Patterson, Denis (ed.), 1996: *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory* (Oxford: Blackwell).

Pavić, Ž. (ur.), 1996: *Pravni fakultet u Zagrebu*, I. knj. *Prilozi za povijest fakulteta*, 1. sv. (Zagreb: Pravni fakultet, 1996), str. 391-432.

Pažanin, A., 1983: "Dualizam teorije i prakse kod Descartesa", *Godišnjak za povijest filozofije*, vol. 1, str. 107-134.

Peczenik, Aleksander, 2007: *Scientia Juris: Legal Doctrine as Knowledge of Law and as a Source of Law*, vol. 14 (Dordrecht: Springer) = Pattaro, E. / Roversi, C. (eds.), 2005-2014: *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence*, vol. 4 (Dordrecht: Springer).

Pečujlić, Miroslav, 1982: *Metodologija društvenih nauka*, 2. izm. i dop. izd. (Beograd: Suvremena administracija).

Perelman, Chaim, 1971: *La logique juridique: Nouvelle rhétorique* (Paris: Dalloz).

Perelman, Chaim (ed.), 1973: *Études de la logique juridique*, 5 t. (Bruxelles: Bruylant).

Perelman, Chaim, 1979: *The New Rhetoric and the Humanities* (Dordrecht: Reidel).

Perenič, Anton, 1981: *Relativna samostojnost prava: prispevek k marksistični teoriji prava* (Ljubljana: Pravna fakulteta - DDU Univerzum).

Perenič, A. 1984: "Pokušaj suočavanja sociologije i pravne teorije: neke početne konstatacije", *Pravo i društvo 1982-83*, vol. 3 (1984), str. 64-70.

Perić, Berislav, 1962: *Pravna znanost i dijalektika* (Zagreb: Narodne novine).

Perić, Perić, 1978: *Struktura prava*, 1. dio, 6. izd. (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber).

Perić, Berislav, 1981: *Država i pravni sustav* (Zagreb: Pravni fakultet).

Perić, Berislav, 1994: *Struktura prava*, 12. izd. (Zagreb: Informator).

Perić, Berislav, 1992: *Država i pravni sustav*, 5. izd. (Zagreb: Narodne novine).

Perović, S., 1987: "Križa pravnog sistema: pokušaj teorijskog uopštavanja", *Pravni život*, god. 37, str. 1-30.

Petak, Zdravko, 2001: *Javna dobra i političko odlučivanje* (Zagreb: Fakultet političkih znanosti).

Petković, Krešimir, 2013: *Država i zločin: Politika i nasilje u Hrvatskoj 1990-2012* (Zagreb: Disput).

Petrak, M., 2009: "*Ius est ars boni et aequi*: Celsova definicija prava i integralna teorija prava", prinos međunarodnome znanstvenom skupu "Pojam prava: Viskovićevo integralno poimanje prava", 2009: organizatori: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci i Hrvatska udruga za pravnu i socijalnu filozofiju te teoriju prava i države; Rijeka, Pravni fakultet, 27. XI. 2009., u pripremi za tisak.

Petričić, Darko, 2000: *Kriminal u hrvatskoj pretvorbi* (Zagreb: Abakus).

Petrović, Gajo, *Logika*, 1977: 11. izd. (Zagreb: Školska knjiga); 1987: 18. izd.

PFSZ/DS, 2011 = Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Diplomski studij prava, Nastavni plan 2010-11.; http://www.pravo.hr/diplomski_studij.

PFSR/ISS, 2011 = Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Integrirani (prije-diplomski i diplomski) sveučilišni studij prava, 2010-11.; <http://www.pravri.hr/hr/studij/diplomski/kratko.pdf>.

PFSR/SS, 2011 = Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Upravni studij, 2010-11.; <http://www.pravri.hr/hr/studij/strucni/opce.pdf>.

Pitkin, Hannah F., 1972: *Wittgenstein and Justice* (Berkeley: University of California Press).

Platon, 2010: *Država*, prij. (Zagreb: Naklada Jurčić).

Podgorecki, Adam, 1974: *Law and Society* (London: Routledge and Kegan Paul).

Pojam prava: Viskovićevo integralno poimanje prava, međunarodni znanstveni skup, 2009: organizatori: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci i Hrvatska udruga za pravnu i socijalnu filozofiju te teoriju prava i države; Rijeka, Pravni fakultet, 27. XI. 2009., u pripremi za tisak.

Pokrovac, Zoran, 1995: *Hermann U. Kantorowicz i slobodnopravni pokret* (Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu: doktorska disertacija).

Polsby, N. W., 2001: "Political Science: Overview", in *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (Amsterdam: Elsevier, Amsterdam (gen. ed. N.J. Smelser, N.J. / Bates, P. B), pp. 11.698-11.701.

Popper, Karl R., 1967: *The Open Society and Its Enemies*, 2 vols., 2nd ed. (New York: Torchbook).

Popper, Karl, 1968a: *The Logic of Scientific Discovery*, 3rd ed. (New York: Harper & Row).

Popper, Karl, 1968b: *Conjectures and Refutations*, 3rd ed. (New York: Harper & Row).

Popper, K., 1976: "Die Logik der Sozialwissenschaften", in Adorno, u. a., *Positivismusstreit in der deutschen Soziologie* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp), S. 103-123.

Posavec, Zvonko, 2008: "Država kao predmet socijalne i jurističke znanosti" u id. / Šimonović, I. (ur.), *Država i uprava: Zbornik radova posvećen akademiku Eugenu Pusiću u povodu 90. rođendana*. (Zagreb: HAZU), str. 9-30.

Posavec, Zvonko, 2011: "Pojam političkog", u *Hrvatski radio III* (31.03.2011., 12.00-12.30 sati)

Pound, Roscoe, 1959: *Jurisprudence*, 5. vols. (St. Paul MN: West Publishing Co.).

Priester, J.-M., 1971: "Rechtstheorie als analytische Wissenschaftstheorie", in Jahr, G. / Maihofer, W. (Hg.), *Rechtstheorie: Beiträege zur Grundlegendiskussion* (Stuttgart: Kohlhammer), S. 13-61.

Princeton University, Department of Politics, 2011: Graduate Program, Public Law; <http://www.princeton.edu/politics/research/fields/law>.

"Produktivnost: gde zaostajemo", 30.08.1981.: *NIN*, god. 31, br. 1600, str. 23-24.

Prpić, I. (ur.), 2004: *Država i političke stranke* (Zagreb: Informator).

Puhovski, Ž., 1987: "Znanost i ritual: o simboličkoj strukturiranosti socijalnog polja", *Scientia Yugoslavica*, vol. 13, no. 3-4, str. 93-100.

Pusić, E., 1985: "Razvoj prava u razvoju samoupravnoga socijalističkog društva", *Pravo i društvo 1983-84*, vol. 4, str. 3-20.

Pusić, Eugen, 1989: *Društvena regulacija: Granice znanosti i iskustva* (Zagreb: Globus).

Radbruch, Gustav, 1973: *Rechtsphilosophie*, 8. Aufl. (Stuttgart: Koehler).

Radding, Charles, 1988: *The Origins of Medieval Jurisprudence: Pavia and Bologna 850-1150* (New Haven CT: Yale University Press).

Radenović, M., 2005: "'Medicinska marihuana' i kraj 'federalističke revolucije': analiza herestetičkih manevara na Vrhovnom sudu SAD-a u slučajevima OCBC i Raich", *Anali Hrvatskoga politološkog društva* 2005, vol. 2, str. 197-221.

Radovčić, Vesna, 2004: *Pravni aspekti u učenjima antičke retorike* (Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu).

Radovčić, v., 2004: "Građanski proces u režimu općeg (recipiranog rimskog) prava", u Id.: *Pravni aspekti u učenjima antičke retorike* (Zagreb: Pravni fakultet), str. 257-287.

Rawls, J., 1955: "Two Concepts of Rules", *The Philosophical Review*, vol. 64, no.1, pp. 3-32.

Rawls, John, 1999: *Theory of Justice*, rev. ed. (Cambridge MA: Harvard University Press).

Raz, Joseph, 1970: *The Concept of a Legal System: An Introduction to the Theory of Legal System* (Oxford: Oxford University Press).

Raz, J., 1986: "The Purity of the Pure Theory", *Revue internationale de philosophie*, pp. 42-459.; repr. in Tur, R. / Twining, W. (eds), *Essays on Kelsen* (Oxford: Oxford University Press), pp. 79-97.

"The Reality and Guaranties of a Secure World"; repr. iz *Pravda i Izvestija* (17.IX.1987.) in Presse release of the Soviet Mission to the United Nations (UNHO).

Reed, Edward S., 1997: *From Soul to Mind: The Emergence of Psychology from Erasmus Darwin to William James* (New Haven CT: Yale University Press).

Reich, Robert, 2008: *Supercapitalism: The Battle for Democracy in a Age of Big Business* (Cambridge: Icon Books).

Reich, R., 19.07.2010.: "Unjust spoils", *The Nation*; <http://article/36893/unjust-spoils>.

Die Reine Rechtslehre in wissenschaftlicher Diskussion, 1982 (Wien: Manz).

Renner <Rener>, Karl, 1960: *Socijalna funkcija pravnih instituta: prilog kritici građanskog prava*, prij.(Beograd: Kultura).

Ricoeur, P., 1977: "The Model of the Text: Meaningful Action Considered as a Text", *Social Research*, vol. 38 (1971), pp. 529-555.; repr. in F. R. Dallmayr F. R. / McCarthy, Th. A. (eds.), *Understanding and Social Inquiry* (Notre Dame OH: University of Notre Dame Press), pp. 316-334.

Ritter, Joachim, 1977: "'Naturrecht' bei Aristoteles", in Id., *Metaphysik und Politik: Studien zu Aristoteles und Hegel* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp), S. 133-179.

Robinson, Richard, 1950: *Definition* (Oxford: Clarendon).

Roehl, Klaus, 1987: *Rechtssoziologie: Ein Lehrbuch* (Koeln: Heymanns).

Rokomuoto, K. (ed.), 1994: *Sociological Theories of Law* (Aldershot: Dartmouth).

Romac, Ante, 1973: *Izvori rimskog prava* (Zagreb: Informator).

Romac, Ante, 1983: *Rječnik rimskog prava*, 2. izd. (Zagreb: Informator).

Romanishin, J. M. (ed.), 1979: *Social Science and Social Welfare* (New York: Council of Social Work Education).

Rosenthal, Bent, 1970: *Étude de l'oeuvre de Myres Smith McDougal en matière de droit international public* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence Pichon et Durand Auzias).

Rottleuthner, Hubert (Hg.), 1975: *Probleme der marxistischen Rechtstheorie* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp).

Rottleuthner, H., 1975: "Marxistische und analytische Rechtstheorie", in Id. (Hg.), *Probleme der marxistischen Rechtstheorie* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp), S. 159-311.

Rueckert, Joachim, 1984: *Idealismus, Jurisprudenz und Politik bei Friedrich Carl von Savigny* (Ebelsbach: Gremer).

Runciman, W. G., 1985: *A Treatise on Social Theory*, vol. 1, *The Methodology of Social Theory* (Cambridge: Cambridge University Press).

Ryan, A. (ed.), 1973: *The Philosophy of Social Explanation* (Oxford: Oxford University Press, 1973).

Ryle, Gilbert, 1949: *The Concept of Mind* (Harmondsworth, Middlesex: Penguin).

Rzeplinski, A., 1992: "A Lesser Evil: Attempting to Design a Fair Lustration Procedure", *East European Constitutional Review*, vol. 1, no. 3, pp. 33-35.

Saegesser, Barbara, 1975: *Der Idealtypus Max Webers und der Naturwissenschaftliche Modellbegriff: Ein begriffskritischer Versuch* (Basel Birkhaeuser).

Sampford, Charles, 1989: *The Disorder of Law: A Critique of Legal Theory* (Oxford: Balckwell).

Savigny, Friedrich Carl von, 1840: *System des heutigen roemischen Rechts*, 1. Bd. (Berlin: bei Veit und Comp.).

Schachter, O., 1968: "Towards a Theory of International Obligation", *Virginia Journal of International Law*, vol. 8, pp. 300-322.

Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph, 1802: *Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums*. in Id., *Werke*, Bd. 2, Leipzig 1907; Vorlesungen+%C3%BCber+die+Methode+des+akademischen+ Studiums/3.+%C3%9Cber+die+ersten+Voraussetzungen+des+akademischen+Studium.

Schelsky, Helmut, 1963: *Einsamkeit und Freiheit: Idee und Gestalt der deutschen Universitaet und ihrer Reformen* (Reinbeck b. H.: Rowohlt).

Schiller, Friedrich, 1789: "Was heisst und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte", *Mercur* (November, 1789); [http://www.willensbekundung.net/ Assets /PDF_Dateien/ Schiller_Universalgeschichte.pdf](http://www.willensbekundung.net/Assets/PDF_Dateien/Schiller_Universalgeschichte.pdf).

Schmidhauser, J. R. (ed.), 1987: *Comparative Judicial Systems: Challenging Frontiers in Conceptual and Empirical Analysis* (London: Butterworths).

Schmitt, Carl, 1963: *Der Begriff des politischen: Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien* (Berlin: Duncker und Humblot).

Schmitt, Carl <Šmit, Karl>, 2001a: "Pojam političkog", u Id., *Norma i odluka: Karl Šmit i njegovi kritičari*, prev. (Beograd: Filip Višnjić), str. 15-52.

Schmitt, Carl <Šmit, Karl>, 2001b: "Politička teologija", u Id., *Norma i odluka: Karl Šmit i njegovi kritičari*, prev. (Beograd: Filip Višnjić), str. 85-123.

Schnur, Roman, 1986: *Die Rolle der Juristen in der Entstehung des modernen Staates* (Berlin: Duncker & Humblot).

Schouppe, Jean-Pierre, 1987: *Le réalisme juridique* (Bruxelles: Story-Scientia).

Schroeder, Jan, 1979: *Wissenschaftstheorie und Lehre der "praktischen Jurisprudenz" auf deutschen Universitaeten and der Wende zum 19. Jahrhundert* (Frankfurt a. M.: Klostermann).

Schutz, Fritz, 1946: *History of Roman Legal Science* (Oxford: Clarendon).

Schwarzenberger, G., 1975a: "Civitas Maxima", *Yearbook of World Affairs*, vol. 29, pp. 337-368.

Schwarzenberger, G., 1975b: "The Forms of Sovereignty", *Current Legal Problems*, vol. 10, pp. 264-295.

Searle, John, 1969: *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language* (Cambridge: Cambridge University Press).

Selznick, Ph., 1961: "Sociology and Natural Law", *Natural Law Forum*, vol. 6, pp. 84-108.

Shetreet, Simon / Deschenes, Jules (eds.), 1985: *Judicial Independence: A Contemporary Debate* (Dordrecht: Nijhoff).

Sen, Amartya, 2010: *The Idea of Justice* (London: Penguin).

Senturi, J. J., 1934: "Procedure, Parliamentary", in *Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 12 (New York: The Macmillan Company, pp.) 454-458.

Sesardić, Sesardić, 1984: *Fizikalizam* (Beograd: Istraživačko- izdavački centar SSO Srbije).

Simon, D., 1997: "Do We Still Need University?", *Institute for Human Sciences Newsletter*, no. 57, pp. 11-13.

Simpson, Sidney Post / Stone, Julius (eds.), 1948: *Cases and Readings on Law and Society*, 3 vols. (St. Paul ME: West).

Sirotković, H., 1980: "Organizacija i djelovanje Fakulteta od 1918. do danas", u Filipović, N. / Sokol, S. (ur.), *Pravni fakultet u Zagrebu 1945-1980* (Zagreb: Pravni fakultet), str. 45-60.

Sirotković, Hodimir / Margetić, Lujo, 1990: *Povijest država i prava naroda SFR Jugoslavije*, 2. izd. (Zagreb: Školska knjiga).

Soljar, S, 1981: "System and Topoi", *Rechtstheorie*, Bd. 12, S. 385-393.

Stajić, B., 1970. "Prilog proučavanju jugoslovenskih zvaničnih publikacija", *Bibliotekar*, god. 22, 585-597.

Stark, R., 1999: "Atheism, Faith, and the Social Scientific Study of Religion", *Journal of Contemporary Religion*, vol. 14, no. 1, pp. 41-62.

Stenius, Erik, 1960: *Wittgenstein's Tractatus: A Critical Exposition of Its Main Lines of Thought*; <http://www.ditext.com/stenius/11.html>.

Stephanitz, Dieter, 1970: *Exakte Wissenschaft und Recht: Der Einfluss von Naturwissenschaft und Mathematik auf Rechtsdenken und Rechtswissenschaft in zweieinhalb Jahrtausenden. Ein historischer Grundriss* (Berlin: De Gruyter).

Stefanović, Jovan, 1965: *Ustavno pravo Jugoslavije i komparativno*, I. knj., 3. izd. (Zagreb: Školska knjiga).

Stith, R. 1994: "Can Practice do Without Theory?: Differing Answers in Western Legal Education", *Archiv fuer Rechts - und Sozialphilosophie*, vol. 80, pp. 426-435.

Stone, Julius, 1984: *Visions of World Order: Between State Power and Human Justice* (Baltimore: Johns Hopkins Press).

Stourzh, G., 1982: "Hans Kelsen, die oesterreichische Bundessverfassung und die rechtsstaatliche Demokratie", in *Die Reine Rechtslehre in wissenschaftlicher Diskussion* (Wien: Manz), S. 7-29.

Strpić, Dag, 1997: *Promjena* (Zagreb: Fakultet političkih znanosti).

Strpić, D., 2008a: "Razlomak politologije", *Anali Hrvatskoga politološkog društva 2008*, vol. 5, str. 93-116.

Strpić, D., 2008b: "Razvojna politologija i politike razvoja", *Anali Hrvatskoga politološkog društva 2008*, vol. 5, str. 211-240.

Strpić, D., 2009a: "Izlazak iz cjelovite jednine političke znanosti", *Anali Hrvatskoga politološkog društva 2009*, vol. 6, str. 177-202.

Strpić, D., 2009b: "Moderna normala: Kontekstualne teorijske osnove političke analize socijetalnih ciklusa i kriza u Matrix-kapitalizmu", *Politička misao*, vol. 46, no. 3, str. 7-38.

Strpić, Dag, 2010: *Karl Marx i politička ekonomija Moderne* (Zagreb: NZCH/Disput).

Summers, R. S., 1966: "The New Analytical Jurists", *New York University Law Review*, vol. 41, pp. 861-896.

Supek, Rudi, 1961: *Ispitivanje javnog mnijenja* (Zagreb: Naprijed).

Suppe, Frederick (ed.), 1977a: *The Structure of Scientific Theories*, 2nd ed. (Urbana IL: University of Illinois Press).

Suppe, F., 1977b: "The Search for Philosophic Understanding of Scientific Theories", in Id. (ed.), 1977: *The Structure of Scientific Theories*, 2nd ed. (Urbana IL: University of Illinois Press, 1977), pp. 1-241.

Šanc, Franjo, 1942: *Poviest filozofije*, 1. knj. (Zagreb).

Šarčević, Susan, 2011; URL: [http:// www.pravri.hr/hr/nastavnici/ssarcevic.html](http://www.pravri.hr/hr/nastavnici/ssarcevic.html).

Šešić, Bogdan, 1974: *Opšta metodologija*, 4. izd. (Beograd: Naučna knjiga).

Tamanaha, Brian Z., 1997: *Realistic Socio-Legal Theory: Pragmatism and Social Theory of Law* (Oxford: Clarendon Press).

Tadić, Ljuba, 1962: *Filozofske osnove pravne teorije Hansa Kelsena* (Sarajevo: Veselin Masleša).

Taylor, Michael, 2006: *Rationality and the Ideology of Disconnection* (Cambridge: Cambridge University Press).

Teilhard de Chardin, Pierre, 1955: *Le Phénomèn humain*, Paris: Éditions du Seuil).

Tettinger, Peter, 1982: *Einfuehrung in die juristische Arbeitstechnik* (Muenchen: Beck).

Thomas, David, 1979: *Naturalizm and Social Science: A Post-Empiricist Philosophy of Social Science* (Cambridge: Cambridge University Press).

Timsit, Gerard, 1986: *Thèmes et systèmes de droit* (Paris: Presses Universitaires de France).

Tintić, N., 1995: "Pravni fakultet u Zagrebu" (1969-1970), repr. u Pavić, Ž. (ur.), 1996: *Pravni fakultet u Zagrebu*, 1. knj. *Prilozi za povijest fakulteta*, 1. sv. (Zagreb: Pravni fakultet, 1996), str. 391-432.

Toulmin, Stephen Edelston, 1958: *The Uses of Argument* (Cambridge: Cambridge University Press).

Troplong, M., 1843: *De l'influence du Christianisme sur le droit civil de Romains* (Paris: Hachette).

Trubek, D. M., 1972: "Max Weber on Law and the Rise of Capitalism", *Wisconsin Law Review*, vol. 1972, pp. 720-754

Tur, R. / Twining, W. (eds), 1986: *Essays on Kelsen* (Oxford: Oxford University Press, 1986).

Turner, Stephen P. / Factor, Regis A., 1994: *Max Weber: The Lawyer as a Social Thinker* (London: Routledge).

Turner, S. P. / Roth, P. (eds.), 2003: *Philosophy of the Social Sciences* (Oxford: Blackwell, 2003).

Turner, S. P. / Roth, P., 2003: "Introduction. Ghosts and the Machine: Issues in Agency, Rationality and Scientific Methodology in Contemporary Philosophy of Social Science", in Id. (eds.), *Philosophy of the Social Sciences* (Oxford: Blackwell, 2003), pp. 1-20.

Udehn, L., 2003: "The Methodology of Rational Choice", in Turner, S. P. / Roth, P. A. (eds.), *Philosophy of the Social Sciences* (Oxford: Blackwell), pp.143-165.

Unger, Roberto M., 1977: *Law and Modern Society* (New York: Free Press).

Urbančić, Ivan. 1976: *Temelji metode moći: Problem filozofske hermeneutike kod Diltaja*, prev. (Beograd: Mladost).

Uschanov, T. P., 2002: "Ernest Gellner's Criticisms of Wittgenstein and Ordinary Language Philosophy", in Kitching, Gaving / Pleasants, Nigel (eds.): *Marx and Wittgenstein: Knowledge, Morality and Politics*, Routledge, London: Routledge; <http://www.helsinki.fi/~tuschano/writings/strange>.

Varadinek, Brigitte, 1995: *Ermessen und gerichtliche Nachpruefbarkeit im franzoesischen und deutschen Verwaltungsrecht und im Recht der Europaeischen Gemeinschaften* (Aachen: Verlag Shaker).

Varga, Csaba, 1991: *Codification as a Socio-Historical Phenomenon* (Budapest: Akademiai Kiado).

Veljanovski, Cento, 2007: *Economic Principles of Law* (Cambridge: Cambridge University Press).

Viehweg, Theodor, 1974: *Topik und Jurisprudenz*, 5. izd. (Muenchen: Beck).

Villey, M., 1974: "Das Roemische Recht in Hegels Rechtsphilosophie", in Riedel, M. (Hg.), *Materialien zu Hegels Rechtsphilosophie*, Bd 2 (Frankfurt a. M.: Suhrkamp).

Visković, Nikola, 1981: *Pojam prava: Prilog integralnoj teoriji prava* (1976), 2. izd. (Split: Logos).

Visković, N., 1984: "Znanost politike i prava u nas", *Politička misao* (1982), sažetak u *Pravo i društvo 1982-1983*, vol. 3 (1984), str. 15-16.

Visković, N., 1989: *Jezik prava* (Zagreb: Naprijed).

Visković, N., 1990: *Pravo kao kultura: Egoistička teorija prava Carlosa Cossija* (Rijeka: ICR).

Visković, N., 2006: *Teorija prava i države*, 2. izd. (Zagreb: Birotehnika CDO).

Voos, Sandra, 2000: *Die Schule von New Haven: Darstellung und Kritik einer amerikanischen Voelkerrechtslehre* (Berlin: Duncker und Humblot).

Vrban, Duško, 2003: *Država i pravo* (Zagreb: Golden Marketing).

Vuković, Mihajlo, 1953: *Interpretacija pravnih propisa* (Zagreb: Školska knjiga).

Vuković, Mihajlo / Vuković, Đuro, 1981: *Izrada pravnih propisa: Nomotehnika*, 3. izd. (Zagreb: Informator).

Wallace, William, 1972: *Causality and Scientific Explanation*, vol. 1 (Ann Arbor MI: University of Michigan Press).

Watson, Alan, 1974: *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law* (Charlottesville VA: University Press of Virginia).

Watson, Alan, 1981: *The Making of the Civil Law* (Cambridge MA: Harvard University Press).

Watson, Allen, 1985: *The Evolution of Law* (Baltimore MD: The Johns Hopkins University Press).

Weber, Max, 1889: *Zur Geschichte der Handelsgesellschaften im Mittelalter. Nach südeuropäischen Quellen.*(Stuttgart: Enke).

Weber, Max, 1968: "'Objektivitaet' sozialwissenschaftlicher und soziopolitischer Erkenntnis", in Id., *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, 3. Aufl. (Tuebingen: Mohr), S. 146-214; prij. Weber 1986.

Weber, Max, 1976: *Privreda i društvo*, t.1, prev. (Beograd: Prosveta).

Weber, Max, 1986: "'Objektivnost' spoznaje u društvenoj znanosti i društvenoj politici", u Max Weber, *Metodologija društvenih nauka*, prij. (Zagreb: Globus), str. 21-84.

Weinberger, O., 1973: "Introduction: Kelsen as Philosopher", in Kelsen, Hans, *Essays in Legal and Moral Philosophy*, tr. (Dordrecht: Reidel), pp. IX.-XXVIII.

Weinberger, Ota, 1981: *Normentheorie als Grundlage der Jurisprudenz und Ethik* (Berlin: Duncker & Humblot).

Weinberger, O., 1982: "Kelsens These von der Unanwendbarkeit logischer Regeln auf Normen", in *Die Reine Rechtslehre in wissenschaftlicher Diskussion* (Wien: Manz), S. 109-121.

Welsch, Wolfgang, 1991: *Unsere postmoderne Moderne*, 3. Aufl. (Weinheim: VCH Acta humaniora).

Welzel, Hans, 1951: *Naturrecht und materielle Gerechtigkeit* (Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht).

Whittington, K. E. / Kelemen, D. R. / Caldeira, G. A. (eds.), 2008: *Oxford Handbook of Law and Politics* (Oxford: Oxford University Press).

Wieacker, Franz, 1967: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 2. Aufl. (Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht).

Wiggershaus. R. (Hg.), 1975: *Sprachanalyse und Soziologie: Die sozialwissenschaftliche Relevanz von Wittgensteins Sprachphilosophie* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp).

Wilensky, Harold L., 2002: *Rich Democracies: Political Economy, Public Policy and Performance* (Berkeley CA: University of California Press).

Winch, Peter, 1963: *The Idea of a Social Science and its Relation to Philosophy*, 3rd impr. (London: Routledge); 2nd ed. (1990), with "Preface to the Second Edition", IX-XVIII.

Wittgenstein, Ludwig, 1960: *Tractatus logico-philosophicus*, prij. G. Petrović (Sarajevo: Veselin Masleša).

Wittgenstein, Ludwig, 1977: *Philosophische Untersuchungen* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp).

Wittgenstein, Ludwig, 1998: *Filozofijska istraživanja*, prij. (Zagreb: Globus).

Wright, Georg Henrik von, 1963: *Norm and Action: A Logical Inquiry* (London: Routledge & Kegan Paul).

Wright, Georg Henrik von, 1971: *Explanation and Understanding*, prev. (Cornell University Press).

Wright, Georg Henrik von, 1975: *Objašnjenje i razumevanje*, prev. (Beograd: Nolit).

Wright, Larry, 1977: *Teleological Explanations* (Berkley: University of California Press).

Wuchterl, Kurt, 1977: *Methoden der Gegenwartsphilosophie* (Bern: Haupt).

Young, O. R., 1972: "International Law and Social Science: The Contribution of Myres S. McDougal", *American Journal of International Law*, vol. 66, no. 1, pp. 60-76.

Zamashchikov, S., 1986: "The Disemination of Decisions Within the Party", in D. Loeber (ed.), *Ruling Communist Parties and Their Status under Law* (Dordrecht: Nijhoff), pp. 53-56.

"Zaštita ustavom zaštićenih", 19.07.1988.: *Danas*, god. 7, br. 335, str. 17.

Zweigert, Konrad / Koetz, Hein, 1977: *An Introduction to Comparative Law*, vol. 1 *The Framework* (Amsterdam: North Holland).

Zweigert, K. / Putfarken, H.-J. (Hg.), 1978: *Rechtsvergleichung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft).

Žager, Katarina i dr., 2008: *Osnove računovodstva: računovodstvo za neračunovođe* (Zagreb: Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika).

6.2.4. Autorovi radovi pretisnuti ili upućeni u knjizi

Padjen, I., 1976: "Socijalistička (ne)poslušnost i čudorednost prava", 1. dio, *Pitanja*, god. 8, br. 8, str. 83-100.; 2. dio, *Pitanja*, god. 8, br. 9, str. 96-107.

-----, 1977: "Socijalistička (ne)zakonitost i čudorednost prava", *Pitanja*, god. 9, br. 6-7, str. 64-79.

-----, 1980: "Pravo i politika: prolegomena teoriji o pravnom (spoznajnom) interesu", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 18, str. 57-72.

-----, 1984: "Norme i činjenice: prilog prevladavanju pokušaja sociologizacije pravne znanosti" (pred.IV.83.), *Pravo i društvo 1982-83*, vol. 3, str. 21-44. Repr. u MPZ 2.3.1.

-----, 1985: "Što to može pravna znanost očekivati od sociologije?", *Pravo i društvo 1983-84*, vol. 4, str. 123-133. Repr. u MPZ 2.3.2.

-----, 1985: "Kritika politekonoskog i građanskopravnog poimanja vlasništva", *Pravo i 1983-84*, 4 (1985), str. 33-61; rev.repr. *Naše teme*, god. 29, br. 10 -12 , str. 990-1035.

-----, 1987a: "Pozitivistička i interpretativna sociologija", *Dometi*, god. 20, br. 10, str. 719-739.

-----, 1987b: "Sociologija i moderno pravo", *Revija za sociologiju*, vol. 18, br. 3-4, str. 93-110.

-----, 1987c: "Sociologija i pravna znanost: trajna važnost Weberovih i Kelsenovih metodologijskih stajališta", *Naše teme*, god. 31, br. 12, str. 2159-2174.

-----, 1988a: "Normativno objašnjavanje kao temeljna metoda istraživanja društva", *Naše teme*, god. 32, br. 1-2, str. 257-274.

-----, 1988b: "(I)racionalnost pravne znanosti: pristupi problem", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 38, suppl. 2, str. 143-154.

-----, 1988c: "The Root of Legal Theory", *Synthesis Philosophica*, vol. 5, no. 1, pp. 235-248.

-----, 1988d: *(Ne)čudorednost (međunarodnog) prava: pristup filozofiji prava* (Rijeka: ICR).

-----, 1988e: "Nestanak makroetike: formiranje moderne pravne znanosti i nestanak temelja pravne misli", *Politička misao*, vol. 25, no. 2 (1988), str. 72-88.

-----, 1988f: "Pravne pretpostavke znanosti o modernim društvima", *Naše teme*, god. 32, br. 7-8, str. 1975-1990.

-----, 1988g: "Pozitivizam, izvori međunarodnog prava i socijalna teorija", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 38, no. 4, str. 489-505.

-----, 1989: "Vladavina prava ", *Dometi*, god. 22, br. 5, str. 347-356. Repr. u "Vladavina prava: prilog pojašnjavanju zadataka pravne znanosti" MPZ 2.5.1.

-----, 1989: "Struktura pravne političke odgovornosti", *Naše teme*, god. 33, br. 5-6, str. 1150-1182.

-----, 1989: "Pravna znanost kao konstituent modernog prava", *Naše teme*, god. 33, br. 11, str. 2992-3014.

-----, 1989: "Rekonstrukcija pravne znanosti kao tehnološki problem", *Naše teme*, god. 33, br. 12, str. 3425-3444; istovremeno u *Pravo i društvo*, vol. 5, no. 2 (1989), str. 51-70. Repr. MPZ 2.1.

-----, 1990: "Internationalisation of Legal and Political Studies in Yugoslavia: Croatian University System as a Model", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 40, suppl. 4, pp. 505-554.

-----, 1991: "Pristup metodama pravnih i društvenih istraživanja: teorijski ili instrumentalan i praktički?", *Politička misao*, god. 28, br. 2, str.176-192. Repr. MPZ 1.2.

-----, 1992: "Nezavisnost sudova, pravno rasuđivanje i pravno obrazovanje", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 42, suppl. 4, str. 697-712..

-----, 1993: "Pristup strategiji znanosti i visokog obrazovanja; s osvrtom na Nacrt rijedloga zakona o visokim učilištima Ministarstva kulture i prosvjete Republike Hrvatske, I. 1993.", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 43, suppl. 1, str. 103-134.

-----, 1993: "Granice strategije pravnog razvoja", *Politička misao*, vol. 30, no. 3, str. 55-70. Repr. MPZ 2.5.2.

Padjen, I. / Matulović, M., 1996: "Cleansing the Law of Legal Theory", *Croatian Critical Law Review*, vol. 1, no. 1, pp. 1-122.

Padjen, I., 1997: "Fairness as an Essential Element of Law", *Politička misao/Croatian Political Science Review*, vol. 33, no. 5, pp. 108-119; prij. "Pravičnost kao bitan sastojak prava", u Budak, S. (ur.), *Pravne teme 1* (Zagreb: Hrvatski pravni centar), str. 164-174.

-----, 2001: "Uloga pravnih fakulteta u izobrazbi odvjetnika", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 38, no. 1, str. 37-58.

-----, 2004: "Diskrecija, sudovanje i granice prava: pouke Fullerovog 'Problema kivnog doušnika'", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, vol. 25, no. 2, str. 655-691. Repr. u "Ocjena poredaka: diskrecija, sudovanje i granice prava – pouke Fullerovog 'Problema kivnog doušnika'" MPZ 2.6.

-----, 2005: "Akademska sloboda u hrvatskome visokom obrazovanju", prinos okruglom stolu "Uloga ljudskog prava na obrazovanje u demokratizaciji visokog obrazovanja u Hrvatskoj" (organizatori: SIC-Studentski informacijski centar, Zagreb, i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Zagreb: FFSZ, četvrtak 12. svibnja 2005., 10-17 h).

-----, 2005: "Stanarsko pravo: izumeđu staroga i novoga pravnog pluralizma", prinos skupu "Stanarska prava - vlasnička prava - ljudska prava" (organizator: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava; Zagreb: "Hrvatski novinarski dom", utorak 21. lipnja 2005.). Objavljeno u *Feral Tribune*, god. 22, br. 1045 (30. rujna 2005.), str.18-20.

-----, 2006: *Uvod u (javno) pravo: pregled nastavnog gradiva*, 1. priv. izd. (2006), tč. 2.0.A.

-----, 2007: Javno i privatno pravo: Transfer pravnih teorija, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* (, god. 44, br. 3-4 (86), str. 43-462.

-----, 2007: "Law and Religion in Post-Modernity: Dilemmas Prompted by the Croatian Catholic University", u Polzer, M. / Devetak, S. / Toplak, L. / Unger, F. / Eder, M. (eds.), *Religion and European Integration: Religion as a Factor of Stability and Development in South Eastern Europe* (Weimar: The European Academy of Sciences and Arts - Edition Weimar, 2007), pp. 377-398.

-----, 2008a: "Prinos raspravi u povodu predavanja akademika Nikše Stančića i akademika Zvonka Posavca o povijesti kao znanosti", u T. Raukar (ur.), *Aktualnost studija historijske znanosti za suvremenog čovjeka: Friedrich Nietzsche i njegova knjiga 'O koristi i štetnosti historije za život'* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2008), str. 29-36. Repr. kao "Opća historija i pravnaovijest" MPZ 2.2.

Padjen, I. / Pokrovac, Z., 2008b: "Akademska prava između humboltovskog sveučilišta i bolonjskog procesa: uvodnik. Prinos skupu „12 Hrvatsko-njemački pravnički simpozij: Akademska prava između humboltovskog sveučilišta i bolonjskog procesa" (organizatori: Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn/Zagreb, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, Institut za pravnu i ustavnu povijest Pravoznanstvenoga fakulteta Sveučilišta u Beču, Akademija pravnih znanosti Hrvatske, Hrvatska udruga za pravnu i socijalnu

filozofiju, Znanstveni projekt *Pravni sistem: temeljni problemi*; Split: 25.-26. IV. 2008). privremeno objavljeno kao: Prebrzi vlak za Bolognu: Hrvatska na raskrižju između koncepta humboltovskog sveučilišta i bolonjskog procesa, *Feral Tribune*.(25): 1177 (25. travnja 2008), 20. URL: <http://www.drustveno-veleuciliste.net/prebrzi-vlak-za-bolognu-8.html>.

Padjen, I., 2010a: "Legal Nature of Religion", in Centre de droit civil et comparé du Quebec, Centre international de la common law en français, Instituut voor Vreemdelingenrecht en Rechtsanthropologie, Istituto subalpino per l'analisi e l'insegnamento del diritto delle attività transnazionali, *Convictions philosophiques et religieuses et droits positives: Textes presents au colloque international de Moncton (24-27 août 2008)* (Bruxelles Bruylant), pp. 477-514.

-----, 2010b: "Uskrata pravosuđa i uskrata prava: okvir poredbenih istraživanja", u Pokrovac, Z. / Padjen, I. (ur. / Hg.), *Zabrana uskrate pravosuđa i prava: 11. njemačko-hrvatski pravnički simpozij, Split, 27.-28. Travnja 2007. / Justiz- und Rechtsverweigerungsverbot: 11. deutsch-kroatisches Juristensymposium, Split, 27.-28. April 2007* (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu / Rechtswissenschaftliche Fakultät der Universitaet zu Split i Hrvatska udruga za pravnu i socijalnu filozofiju / Kroatische Vereinigung fuer Rechts- und Sozialphilosophie), str. 59-76.

Padjen, I. / Pokrovac, Z., 2010c: "Uskrata pravosuđa i uskrata prava: pojmovni problemi", u Z. Pokrovac i I. Padjen (ur. / Hg.), *Zabrana uskrate pravosuđa i prava /Justiz- und Rechtsverweigerungsverbot: 11. njemačko-hrvatski pravnički simpozij, Split, 27.-28. travnja 2007. / 11. Deutsch-kroatisches Juristensymposium, Split, 27.-28. April 2007.* (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu), str. 39-57.

Padjen, I., 2010d : "Catholic Theology in Croatian Universities: Between the Constitution and the Treaty; A Policy Oriented Inquiry", in B. Vukas and T. Šošić (eds.), *International Law: New Actors, New Concepts, Continuing Dilemmas: Liber Amicorum Božidar Bakotic* (Leiden: Nijhoff, 2009), str. 13-40.

-----, 2010e: "Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture (I.): u klasičnom ključu", *Politička misao*, vol. 47, no. 4, str. 108-134. Repr. u MPZ 3.

-----, 2011: "Pravo na sjecištu politike, ekonomije i kulture (II.): u modernom i suvremenom ključu", *Politička misao*, vol. 48, no.1, str. 7-38. Repr. u MPZ 3.

-----, 2011: "Vjera u narod bez vlasti i vlasništva: Crkvena šutnja 1961.-1971. i glasnost 1990.-", *Politička misao*, vol. 49, no. 4, str. 175-211.

-----, 2012: "Vjera u narod bez vlasti i vlasništva (II.): vlast naroda i bezvlast puka", *Anali Hrvatskoga politološkog društva 2013*, vol. 10, u tisku.

-----, 2012: "Vjera u narod bez vlasti i vlasništva: Crkvena šutnja 1961.-1971. i glasnost 1990.-", *Politička misao*, vol. 49, no. 4, str. 175-211.

VII. KAZALO

7.1. Autorsko kazalo

7.2. Predmetno kazalo

7.1. Autorsko kazalo

Broj označava stranicu. Broj i uz njega slovo b označava bilješku na stranici. Broj i uz njega znak više i slovo b označava i stranicu i bilješku na stranici.

Aarnio, Aulis, 9b, 60b, 183b, 242, 275

Abel, Richard L., 150b,

Abel, Theodor, 20+b, 124b, 244

Adorno, Theodor, 17b, 21b

Akvinski, Toma, 129, 154b, 183b, **202-203**, 220, **230-231**, **231-233**, 235, 239, 277, 248-249

Albert, Hans, 10b, 139

Alexander, Jeffrey C., 19b, 22, 246

Alexy, Robert, 168b

Allott, Philip, 169b

Almond, G., 246

Andrassy, Juraj, 142b, 188b, 206b, 273, 290

Anscombe, G. E. M., 277

Antoniolli, Walter, 199

Antonović, I. I., 125

Apel, Karl-Otto, 17b, 20b, 22, 23b, 71, 89, 104, 125b, 236

Aristotel, 14b, 32, 37b, 70, 129, 171, 185, 186b, 187b, **190-193**, 226, **227-230**, 231-232, **232-233**, 236, 240+b, 277, 283, 287, 288

Arnaud, André-Jean, 149b, 183b,

Augustin, Aurelije, 130, 155, 226, 234

Austin, John, 130, 148b, 182b, 243

Austin, J. L., 66+b, 106, 130

Baker John H., 149b,

Bakotić, Božidar, 270, 293, 296

Balkin, Jack M., 281

Barbić, Jakša, 83, 250

Basta, Danilo, 238

Basta, Lidija, 134+b,

Bauman, Zygmunt, 18b, 244

Beatty, David M., 293

Bechtler, Thomas W., 183b

Becker, Carl L., 154b

Becker, Ernest, 215

Bermann, Harold J., 30, 86, **150-159**, **159-164**, 204+b, 229, 253, 289

Bernstein, Richard J., 18b

Birnbacher, Dieter, **113-115**

Bidet, Jacques, 245

Binder, Christine, 281

Bjoerne, Lars, 196b

Black, Donald, **18+b**, 202b, 244

Bleek, Wilhelm, 246

Bobbio, Norberto, **89-90**, **92**, 101, 180b, 181b, 275-285

Bodul, Dejan, 165b

Bogdanović, Harijam, 119b

Bonifačić, Marko, 269

Borković, Ivo, 273

Bos, Maarten, 12b, 135+b

Bottomore, Tom, 19b, 124b, 162b

Bouveresse, Aude, 245

Brewer, Scott, 183b, 277

Buchanan, James M., 254

Buehl, Walter, 17b

Bull, Hedley, 140b

Burke, William T., 166b

Butler, William E., 280

Butorac, Tomislav, 141b

Butorac, Vlatka, 290

Caldeira, G. A. (Whittington 2008 &), 246

Canor, Iris, 293

Cappellini, Paolo, 196B

- Carl, Wolfgang, 235
 Cepl, V., 210b
 Chapman, John W., 238
 Chen, Lung-chu, 166b
 Chloros, A.G., 274
 Choudry, S., 293
 Cicourel, Aaron V., 19b
 Cohen, Felix, 182b
 Cohen, Marshall, 148, 180, 200
 Cohen, Paul R., 294
 Coing, Helmut, 150b
 Colebatch, Hal K., 246
 Comte, Auguste, 253
 Copleston, Frederick, 234
 Cossio, Carlos, 221
 Cotterrell, Roger, 83, 286
 Crnić, Jadranko, 294
 Crnić-Grotić, Vesna, 294
 Covington, Robert N., 120b
 Crick, Bernard, 246
 Crowe, Michael B., 182b, 230
 Čičak, Ivan Z., 211b
 Čulić, Marinko, 145b
 Čulinović Herc, Edit, 290
 Čurić, Josip, 232
 D'Amato, Anthony, 12b
 D'Entrèves, Alessandro P., 182b
 Dallmayr Fred R., 18b, 20b, 61b
 Damaška, Mirjan, 188b, 205b, 290
 Damm, Reinhard, 148b
 Danto, Arthur C., 108-109
 David, René, 274
 Dawe, Anthony, 124b, 126b, 162+b, 163+b
 De Ridder-Symoens, H., 216
 Degan, Vladimir Đ., 193b, 206b, 273, 291
 Descartes, René, 108, 226, 234-237
 Deschenes, Jules, 149b,
 Di Simone, M. R., 216
 Dika, Mihajlo, 149b
 Dilthey, Wilhelm, 10-11b,
 Doran, S., 276
 Dorsey, Gray L., 30, 156, **157-158**, 162, 227
 Dreier, Ralph, 9b, 77b, 242, 279
 Dubischar, Roland, 10b, 62b
 Dufour, Alfred, 182
 Dunes, André, 120b
 Dworkin, Ronald, 130, 148b, 168b, 180b, 185, 197, **200-201**, 202, 203, 208, 217, 256, 275, 282, 287, 293
 Đerđa, Dario, 276
 Đurić, Mihailo, 119b
 Eisenstadt, Shmuel N., 86
 Enneccerus, Ludwig, 250
 Engel, Salo, 199b
 Engels, Friedrich (Marx 1967 &), 253
 Engisch, Karl, 196b, 248, 277, 278, 290
 Eulau, Heinz, 232
 Fackenheim, Emil L., 154
 Factor, Regis A., 194, 204b, 205, 286
 Falk, Richard A., 170b, 278
 Farnsworth, Allan, 274
 Farr, James, 246
 Favre, Pierre, 246
 Feliciano, Florentino P., 166
 Fikentscher, Wolfgang, 12b, **48-51**, 53
 Finch, Henry Le Roy, 107, 108-109, 114, 201b, **225-226**, 234, 282
 Finnis, John M., 130, 148b, 182b, 287
 Fisher, Roger, 135+b, **206-207**
 Franck, Thomas M., 142b, 143b
 Frankena, William K., 188b, 282

- Franklin, Julian H., 85, 150b, 242
 Freeman, Michael D. A., 180b, 182b, 276
 Freund, Otto-Kahn, 72b
 Friedlander, Robert A., 136b
 Friedrich, Carl J., 155, 155b
 Fuller, Lon L., 4, **31-32**, 130, **134-135**, 142, 148b, 152+b, **179-211**, 221, 237, 272, 298
 Gabbay, Dov M., 277, 278
 Gadamer, Hans-Georg, 65b, 93, 237, 292
 Gallie, Walter B., 171b
 Galnoor, Itzakh, 143
 Gay, Peter, 154b
 Geddert, Heinrich, 287
 George, Robert P., 182b
 Geuss, Raymond, 14b
 Giddens, Anthony, **18-22**, 75b, 244
 Giljarevski, R. S., 120b
 Glaser, Ivan, 232
 Glendon, Mary Ann, 274
 Glenn, Patrick, 280, 292
 Glock, Hans-Johann, 255
 Goerlitz, Axel, 183b-184b
 Gordley, James, 226
 Gordon, Michael, 274
 Goldštajn, Aleksandar, 64, 141b, 160b
 Grace, Clive, 18+b, 75b, 245
 Graffton, Anthony, 85
 Granfield, D. D., 219
 Grawert, R., 9b
 Grisez, Germain G., 203b, 231
 Grotius, Hugo, 69, 130, 243
 Gurvitch, Georges, 130, 221
 Haber, David, 219b
 Habermas, Juergen, 71, 89, 106, 245
 Hacker, Jacob S. (Farr 2006 &), 246
 Haft, Frijthof, **253**, 255
 Hallett, Garth, 107
 Halton, E., 253
 Hamburger, Max, 191, 228, 229, 230, 288
 Hanau, Hans, 252
 Harašić, Žaklina, 267, 292
 Hardie, William F. R., 277
 Hart, H. L. A., 66b, 68+b, 72b, 77, 130, 131, 148b, 180b, 181+b, 182b, 184, 185b, **195-196**, 197b, **199-200**, **200-201**, 283, 284, 285, 288, 292
 Hartley, Trevor C., 291
 Hassemer, Winfried, 49b, 60b, 279
 Hawkins, Keith, 245
 Heckathorn, D. D., 251
 Hegel, Georg W. F., 129, 154b, 243, 253
 Henkin, Louis, 145, 145b
 Herberger, Maximilian, 9b, 62b, 67b, 130, 242, 279, 284
 Hesse, Mary, 66b, 123b
 Hintikka, Jakko, 278
 Hirsch, Erich D., 60b
 Hitchcock, D., 278
 Hobbes, Thomas, 70, 126, 129, 180b, 221, 235, 237, 249
 Hodges, Wilfried, 278
 Hoecke, Mark van, 10b, 243, 279
 Hofmeister, Herbert, 149b
 Honoré, Anthony M., 66b, 283
 Hugo, Gustav, 130, 243
 Huizinga, Johan, 112
 Hume, David, 70b, **234**, **238**, 283, 284
 Hunt, Alan, 183b
 Hyland, R., 280
 Igličar, Albin, 290
 Ihering Rudolf, 70, 130, 247

- Isensee, Josef, 223
 Jackson, Donald W., 184b
 Jackson, J., 276
 Jackson, Vicki C., 280
 Jacob, André, 106
 Jahr, Guenther, 10b, 279
 Jaspers, Karl, 108
 Jellinek, Georg, 98, 182b, 224, 246
 Joergensen, Stieg, 67, 67b, 69, 240, 284
 Joerges, Christian, 219
 Johnson, Douglas, 140b
 Johnson, Harry M., 125b, 183b
 Jori, Mario, 181b
 Jovanović, Georg, 160b
 Jovanović, Milovan (Matulović, M.), 251
 Kahn-Freund, Otto, 72b
 Kant, Immanuel, 104, 105, 107, 108, 109, 129, 226, 234, **236**, **239-241**, 242, 243, **252-253**, 254, 283,
 Kantorowicz, Hermann, 5, 9b, 10n, 242
 Kaplan, Abraham, 284
 Kaplan, Morton, 170
 Kasapović, Mirjana, 216, 221, 223
 Katičić, Natko, 83, 101, 221, 223, 225b, 280
 Kaufmann, Arthur, 49b, 60b, 241, 279
 Kazee, N. (Farr 2006 &), 246
 Kelemen, D. R. (Whittington 2008 &), 246
 Kelley, Donald R., 150b
 Kelsen, Hans, 16, 17b, 28, 55b, 59b, 60b, 61, 62, 63, **63-65**, 67, 68+b, 75b, 87, 89, 90, 92, **92-112**, 119b, 121, 121b, 125, 130, 148b, 181b, 182b, **197-200**,
200-202, 207, 208, **223-224**, 234, 239, **240-241**, 249, 281, 286
 Kennedy, Duncan, 252
 Kerchove Michel van den, 148b, 196b.
 Kirchmann, Julius Hermann v., 16b, 73, 77
 Kirschner, V., 50b
 Klarić, Petar, 250, 273
 Klecatsky, Hans (Kelsen 1968 &), 99, 103, 105,
 Kliesow, Roland, 142b
 Kluever, J., 280
 Klug, H., 280
 Koch, Hans-Joachim, 99, 224
 Konstantinov, V. F., 44b, 74b
 Kopstein, Jeffrey, 221
 Korać, Veljko, 119b,
 Koschaker, Paul, 30, 82, 150, **153-156**, 158, 162
 Kosovac, Mladen, 144b
 Krakau, Knud, 169b
 Kraljević, Inge, 120b, 144b
 Krawietz, Werner, 148b
 Krbek, Ivo, 245, 292, 293
 Kregar, Josip, 251, 271, 281, 288
 Kuhlmann, Wolfgang, 71b
 Kulenović, Enes, 175b
 Kunštek, Eduard, 289
 Kurelić, Zoran, 224
 Kuvačić, Ivan, 119b
 Lalić Novak, Goranka, 178b, 298
 Lalović, Dragutin, 215b, 216
 Lang, Rikard, 136b
 Langer, Susanne K., 226
 Lanović, Mihajlo, 9b, 10b, 90b,
 Lasswell, Harold D., 8, 8b, 16, 30, 31, 37, **165-178**, 219, 232, 233, 246, **248**, 284, **295**

Lauterpacht, Hersch, 278,
 Leiter, Brian, 15b, **15-17**,
 Levi, Edward H., 277
 Levine, Martin L., 183b
 Lewis, David K., 64b
 Lewis, Philip S. C., 150b
 Lichbach, Mark, 221
 Lipson, Leon, 184b
 Lobkowicz, Nicholas, 233, 238
 Locke, John, 236
 Loeber, Deitrich A., 143
 Luhmann, Niklas, 17b, 148b
 Lukić, Radomir, 28, 60b, 66b, 70b, 87b,
 88b, 94, **95-97**, 119b, 122b, 188b, 190b,
 193b, 292
 Lyotard, Jean-François, 254
 Maccay, E., 251b
 Machiavelli, Niccolo, 238
 McCarthy, Thomas A., 18b, 20b,
 61b
 McCormick, Neil D., 219
 Macdonald, Ronald St. J., 140b,
 141+b, 142b, 219b, 294
 McDougal, Myres S., 8+b, 16, **30-31**, **165-178**, 219, 219b, 232, **296**
 McGuigan, Mark R., 180b
 McIlwain, Charles H., 158+b
 McIntyre, Alisdair, 186b
 Mackie, John, 200
 Macpherson, Thomas, 238
 Maihofer, Werner, 10b, 182b, 279
 Malcolm, Norman, 254
 Malenica, Antun, 271
 Mandić, Oleg, 44b
 Marčić, Rene (Kelsen 1968 &), 99,
 103, 105
 Margetić, Lujo, 84, 157b, 160b
 Marsh, David, 245-246
 Marković, Mihajlo, 119b, 123b
 Marx, Karl, 106, 126, 130, 204b,
 241, 250,
 Matscher, Frantz, 294
 Matulović, Miomir, 8b, 10b, 15b,
 199b, 223, 251, 271, 279, 282, 288,
 289, 294, 295, 297, 298,
 Mayda, Jaro, 71b, 192b
 Mehren, Arthur, 274
 Merton, Robert, 20+b, 21+b
 Merryman, Charles, 232
 Merryman, John H., 143, 274
 Metall, Rudolf A., 199
 Meyer, Thomas, 219
 Mićunović, Dragoljub, 119
 Mihajlov, A. I., 120b
 Milić, Vojin, 119b
 Mill, John Stuart, 283
 Millar, R. S., 52
 Miller, James C.,
 Mises, Ludwig von, 251, 252
 Mogens, Herman H., 229
 Mohr, Georg, 253
 Moore, George E., 70, 70b, 104, 238
 Moore, Michael S., 276
 Moore, Ronald, 201b
 Moore, Underhill, 182b
 Morris, Gerald L., 140b, 141b,
 142b,
 Morrison, William L., 248
 Murray, Peter L., 274
 Nathanson, Steven, 238
 Nerhot, Patrick, 277
 Nino, C. Santiago, 249
 Nisbet, Robert, 19b, 124b, 125b, 162b
 Novak, Božidar, 211b
 Novoselec, Petar, 237
 O'Shaughnessy, Brian, 224
 Oelmueller, Willi, 71
 Olivecrona, Karl, 275

- Opalek, Kazimierz, 275
 Opatić, Nikola, 289
 Osakwe, Chris, 290
 Osiatinsky, Wictor, 210
 Ost, Francois, 148b, 196b
 Ott, Walter, 59b, 181b-182b,
 Outhwaite, William, 244
 Pannier, Russell, 291
 Pappi, F. U., 255
 Parsons, Talcott, 21+b, 125+b, 126,
 130, 148b, 163, 197b, 246
 Parsons, Wayne, 170n
 Pattaro, Enrico, 241
 Patterson, Denis, 241, 275, 276,
 277, 280, 281
 Pavčnik, Marijan, 277-278, 293
 Pavić, Željko (ur., Tintić), 81
 Pažanin, Ante, 237
 Peczenik, Aleksander, 242
 Pečujlić, Miroslav, 197b
 Perelman, Chaim, 89, 182b, 238,
 275, 282
 Perenič, Anton, 117b, 219, 287
 Perić, Berislav, 118b, 119b, 122b,
 165b, 196b, 208b, 221, 225b, 266,
 273,
 Perović, Slavko, 57b
 Petak, Zdravko, 251
 Petković, Krešimir, 175, 175b
 Petrak, Marko, 222
 Petričić, Darko, 211
 Petrović, Gajo, 40b, 41b, 42b, 218,
 267, 283, 284-285,
 Pitkin, Hannah F., 247
 Platon, 108, 129, 225, 230
 Podgorecki, Adam, 120b
 Pokrovac, Zoran, 5, 10b, 81, 171b,
 216, 223, 240, 243, 268, 269, 279,
 289, 290
 Polsby, N. W., 232
 Popper, Karl, 21, 21b, 40, 130, 218
 Posavec, Zvonko, 175, 223, 224,
 249
 Posner, Richard, 180b, 252, 280
 Pound, Roscoe, 149b, 182b,
 Priester, J.-M., 10b
 Prpić, Ivan, 175+b
 Puhovski, Žarko, 47-48
 Pusić, Eugen, 16+b, 17, 57b, 81, 83,
 118b, 139+b, 175b, 244
 Putfarken, Hans-Juergen, 72b
 Radbruch, Gustav, 130, 221, 272
 Radding, Charles, 30, 155b, **158-63**
 Radenović, Marko, 252
 Radovčić, Vesna, 232
 Rawls, John, 8b, 130, 282, 283
 Raz, Joseph, 60b, 196b, 181b
 Reed, Edward S., 236
 Reich, Robert, 220
 Reisman, Michael W., 166b
 Renner, Karl, 203b, 250
 Ricoeur, Paul, 61, 61b
 Ritter, Joachim, 228
 Robinson, Richard, 40b, 42b, 218,
 235, 284-285
 Roehl, Klaus, 149b
 Rokomuoto, K., 183b
 Romac, Ante, 153b
 Romanishin, John M. (ed., Beckera),
 216
 Rorty, Richard, 131, 278
 Rosenthal, Bent, 169b
 Roth, Paul A., 11b
 Rottleuthner, Hubert, 106, 148b
 Rueckert, Joachim, 222
 Runciman, W. G., 46b
 Ryan, Alan, 18b
 Ryle, Gilbert, 28, 106-107, 116, 235

Rzeplinski, A., 210
 Saegesser, Barbara, 15b, 171b, 239
 Sajama, Seppo, 282
 Sampford, Charles, 148b-149b,
 196b-197b, 219
 Sandu, Gabriel, 278
 Savigny, Eike von, 130
 Savigny, Friedrich Carl von, 70,
 130, 148, 196b, 222
 Schachter, Oscar, 9b
 Schambeck, Herbert (Kelsen 1968 &),
 99, 103, 105
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph,
 216
 Schelsky, Helmut, **215-216**
 Schiller, Friedrich, 216
 Schmidhauser, John R., 184b
 Schmitt, Carl, 223b, 241, 246, **248-
 249**
 Schneider, Michael, 290
 Schnur, Roman, 149b
 Schouppe, Jean-Pierre, 182b
 Schroeder, Jan, 241-242
 Schwartze, Juergen, 293
 Schwarzenberger, Georg, 136b
 Searle, John, 66b, 106
 Selznick, Philip, 184b
 Shetreet, Simon, 149b
 Sen, Amartya, 252
 Senturi, J. J., 53b
 Sesardić, Sesardić, 45b
 Simon, Dieter, 67, 130, **215-216**,
 284
 Simpson, Sidney Post, 206b
 Sirotković, Hodimir, 160b
 Smerdel, Branko, 273
 Sokol, Smiljko, 273
 Solum, Lawrence B., 275
 Stajić, Branislava, 144b
 Stark, Rodney, 253, 255
 Stenius, Erik, 254
 Stephanitz, Dieter, 244
 Stefanović, Jovan, 198b
 Stith, Richard, 13b, 201b, 278
 Stoker, Gerry (Marsh &) 245-246
 Stoljar, Samuel, 276
 Stone, Julius, 142, 142b, 206b
 Stourzh, G., 199b
 Strpić, Dag, 147b, 174b, 215, 216,
217, 218, 233
 Struck, Gerhard, 276
 Summers, Robert S., 130, 180b,
181+b, 182b, 197b
 Supek, Rudi, 119b
 Suppe, Frederick, 22b, 162b
 Šanc, Franjo, 154b
 Šarčević, Susan, 216
 Šešić, Bogdan, 41b
 Šimonović, Ivan, 175b, 281
 Tadić, Ljuba, 119b
 Tamanaha, Brian Z., 184b, 286
 Tarello, Giovanni, 276
 Tate, C. Neal, 184b
 Taylor, Michael, 252
 Teilhard de Chardin, Pierre, 154b
 Tettinger, Peter, 120b
 Thomas, David, 22, 22b, 24, 24b,
 105, 142b, 219
 Timsit, Gerard, 149b, 196b
 Tintić, Nikola, 82
 Tomljenović, Vesna, 290
 Toulmin, Stephen Edelston, 105
 Troplong, M. Raymond-Théodore,
 146, 156b
 Trubek, David M., 156+b, 219
 Tucak, Ivana, 296
 Tur, Richard, 181b
 Turner, Stephen P., 11b, 28, 84,

204b, 244, 247, 283, 286
 Twining, William, 181b, 275
 Udehn, L., 251
 Unger, Felix, 297
 Unger, Roberto M., 57b, **137-139**,
 148b, 160
 Urbančič, Ivan, 11b
 Ury, William J., 291
 Uschanov, T. P., 254
 Varadinek, Brigitte, 245, 293
 Varga, Csaba, 149, 274
 Vedriš, Martin, 273
 Veljanovski, Cento, 252
 Viehweg, Theodor, **70-71**,
 Villey, Michel, 243
 Visković, Nikola,
 Visković, Nikola, 4, 49b, 50b, 57b,
 87b, 88, 93, 94, 121b, 148b, 165b,
 184b, 187b, 198b, 202b, 204b, 218-
 219, 221, 222, 223, 225b, 235, 236,
 237, **241-242**, 266, 273, 275, 276,
 278, 280, **281-285**, 287, 288
 Vodinelić, Vladimir ml., 289
 Voos, Sandra, 169b,
 Vrbanić, Duško, 4, 165b
 Vukas, Budislav, 8b, 270
 Vuković, Đuro, 165,
 Vuković, Mihajlo, 119, 165,
 Vuković, Milan, 272
 Wallace, William, 11b, 43b, 236, 283
 Watson, Adam, 140,
 Watson, Alan, 30, 150, **156-157**,
 158, **161-162**
 Weber, Max, 15+b, 16, 17b, 24, 55b,
 62, 75b, 84, 86, 99, 115, 125, 126,
 130, 151, 156+b, 157, 163, 171b,
 182b, 188b, 204b, 205b, 223, 225,
 239, 244, 245, **246-247**, 248, 283,
 286
 Weinberger, Ota, 63b, 148b, 197b,
 198b, 199b, 241
 Welsch, Wolfgang,
 Welzel, Hans, 255
 Wheeler, Stanton, 184b,
 White, J., 277
 Whittington, K. E., 246
 Wieacker, Franz, 9b, 242
 Wiesband, Edward, 142b, 143b
 Wiggershaus, Rolf, 18b
 Wilensky, Harold L., 219
 Wilkinson, Phillip, 18+b, 75b
 Winch, Peter, **107-113**, **115-116**, 252
 Wittgenstein, Ludwig, 18, 28, 29, **61-62**,
 70b, 87, **106-116**, 125, 130, 201b,
 225, 226, **254-255**, 282, 284
 Woods, John D., 277
 Wright, Georg Henrik von., 18b,
 43b, 105, 123b, 238b
 Wright, Larry, 24b
 Wroblewski, Jerzy, 275
 Wuchterl, Kurt, 201b, 225, 234
 Yablon, Ch.M., 293
 Young, Margaret, 278
 Young, Oran R., 170b
 Zamashchikov, S., 143b
 Zierlein, Karl-Georg, 293
 Zweigert, Konrad, 72b, 82
 Žager, Katarina, 250
 Žunić Kovačević, Nataša, 290

7.2. Predmetno kazalo

Čitatelju kojega zanimaju samo osnovni podaci dovoljno je da pogleda natuknice napisane ***kurzivom*** i **podebljanim** slovima.

Čitatelju kojega zanimaju detaljni podaci mogu biti od koristi sljedeća objašnjenja predmetnog kazala:

1. Natuknice:

1.1. Natuknica se sastoji od jedne riječi (npr.: „pravni akt“) ili više riječi (npr.: „pravni akt, gesta“).

1.2. Natuknica upućuje na istu riječ ili na riječ podjednakog značenja na svima važnijim mjestima u knjizi na kojima se pojavljuje.

1.3. Natuknicu slijedi oznaka mjesta u knjizi koja se sastoji od broja poglavlja i dijela poglavlja te, u zagradi, broja stranice knjige (npr.: „1.1-2.2 (19)“ označava 1.1 poglavlje, 2.2 odsjek, točku ili sl. tog poglavlja i 19. stranicu knjige).

1.4. U natuknici koja se sastoji od više riječi, one su povezane na jedan ili više od sljedećih načina:

1.4.1. povlakom, ako je predmet označen prvom riječi ili skupom riječi svojstvo, sastojak ili jedinka predmeta označenog drugom riječi ili drugim skupom riječi ili je potonjim određen, prvenstveno pojmovno i/ili normativno (npr.: „pravo – rimsko“ označava rimsko pravo; „pravo – sociologija, razumijevajuća i/ili tumačeća“ označava pojam i/ili poimanje prava razumijevajuće i/ili tumačeće sociologije; „ustav, prvi – Kelsen“ označava pojam i/ili poimanje prvog ustava Hansa Kelsena);

1.4.2. zarezom, ako je predmet označen drugom riječi svojstvo, sastojak ili jedinka predmeta označenog prvom riječi ili je njime određen, prvenstveno pojmovno i/ili normativno (npr.: „iskustvo, svakodnevno“; „pravo, metoda“; „internacionalno pravo, ugovor“);

1.4.3. praznim mjestom, ako su riječi neodvojiva cjelina (npr.: „metodologija pravne znanosti“; „pravo kao činjenica“);

1.4.4. dvotočkom, koja pokazuje međusobni odnos, uključujući utjecaj, predmeta označenih riječima (npr.: „kršćanstvo: pravo, 1.1-3.2.5.2 (30)“).

1.5. Značenje nekih natuknica objašnjeno je istoznačnicom (npr. „čin mišljenja, tj. *Denkakt*“), a nekih riječima u zagradi (npr. „logičko (pripada logici kao disciplini)“).

1.6. Natuknica je napisana u pravilu kao poseban odlomak.

1.6.1. Duga natuknica dijeli se u više, od kojih samo prva ima puni naslov, a svaka iduća skraćeni (npr. „pravna znanost“ „p.z., američka“ „p.z. integralna“).

1.6.2. Ako dvije ili više kraćih natuknica koje slijede abecednim redom započinje istom riječi ili istim riječima spajaju se u istu – složenu – natuknicu.

1.6.2.1. U složenoj natuknici sastavljenoj od više riječi na jedan ili više načina iz tč. 1.4.1-1.4.3, početna riječ prve natuknice vrijedi u svakoj idućoj te se ne ponavlja (npr.: „definicija – empirizam, 1.2-2 (41-42), definicija – esencijalizam, 1.2-2 (40-41)“ piše se skraćeno „definicija – empirizam, 1.2-2 (41-42) – esencijalizam, 1.2-2 (40-41)“;

- „analiza, opisna, 3-3.1 (229), analiza, filozofijska, 1.1-1.5 (15)“ piše se skraćeno „analiza, opisna, 3-3.1 (229), filozofijska, 1.1-1.5 (15)“;
- „analiza političkih institucija, 2.1-2.3 (76), analiza prava, 2.1-1.2.4 (73) piše se skraćeno „analiza političkih institucija, 2.1-2.3 (76) prava, 2.1-1.2.4 (73)“;
- 1.6.2.2. U složenoj natuknici sastavljenoj od više riječi na način iz tč. 1.4.4 početna riječ, a kad je moguće i svaka druga riječ, ponavlja se kraticom (npr.: „bitak: trebanje, 1.1-2.1 (19), 1.1-3.2.3.1 (29); bitak: trebanje – filozofija i logika, 4.4-2.5.3.1 (282)“ piše se skraćeno, uz odvajanje točka-zarezom, „bitak: trebanje, 1.1-2.1 (19), 1.1-3.2.3.1 (29); b.: t. – filozofija i logika, 4.4-2.5.3.1 (282)“).
- 1.7. Važne natuknice i važna mjesta označeni su masno (npr.: „**argumentacija**“), a najvažnije masno kurzivom (npr.: „**analiza**“). Jednako su označena mjesta u knjizi (npr.: „1.1-2.1 (19)“; „**1.1-3.2.3.1 (28)**“; „**2.3.1 (87-116)**“).
2. Uputnice:
- 2.1. strelica između dvije riječi ili skupine riječi pokazuje da su podjednakog značenja i da se uz potonju nalaze oznake mjesta u knjizi (npr.: „interpretacija prava -> tumačenje prava“);
- 2.2. v. + strelica između dvije riječi ili skupine riječi pokazuje da su sličnog značenja i da se uz svaku nalaze oznake mjesta u knjizi (npr.: „čin v. -> radnja“).
- 2.3. Uputnica je napisana na kraju ili

iza natuknice koja započinje istom riječi.

- 2.4. Ako dvije ili više uputnica koje slijede abecednim redom započinju istom riječi ili istim riječima spajaju se u istu – složenu – uputnicu u kojoj se natuknice od kojih je sastavljena odvajaju točka-zarezom te se početna riječ ponavlja kraticom (npr.: „definicija v. -> pojam i/ili poimanje; d., stipulativna v. -> idealtip“;), osim ako je očita (npr.: „činjenica, pravna -> pravna č.; v. -> pravo kao činjenica“), a kraticom se označava i druga riječ koja je očita (npr.: „odnos, pravni -> p.o.“).

američki pravni realizam -> pravna teorija, američki pravni realizam

analiza (nar.: pojmovna, teorijska; ali: politička analiza, političkopravna analiza), opisna, 3-3.1 (229), filozofijska, 1.1-1.5 (15), pojmovna, 1.1-1.5 (16), 1.1-2.3, bilj. (21), 1.1-3.2.3.1 (28), propisna, 3-3.1 (229), značenja i/ili razumijevanja, 2.3.1-3.3.1 (108), 2.3.1-3.3.2 (111), 2.3.1-3.3.4 (115), 2.6-1.2 (181), 3-4.2.2 (242) konkretizacije zakona u sudskoj, upravnoj, poslovnoj i samoupravnoj praksi, 2.1, bilj. (57) političkih institucija, 2.1-2.3 (76) prava, 2.1-1.2.4 (73), 2.1-1.2.4.2 (74), 2.1-3.1 (77), 2.6-1.2 (181)

analogija u pravu, 4.4-2.2.6.4 (277)

Annie Hall – Woody Allen, 1.1 (3)

anomija, 1.1-3.2.1 (27), 2.1-2.2 (76)

antropologija, 3-4.2.5 (244)

antropologija, teorija racionalnog izbora, 3-4.4.3 (251)

apsolutno pravo, 4.4-2.8.2.3 (288);
a.p.: relativno pravo, 4.4-2.8.2.3 (288)

apstrakcija, 3-4.1.3 (235)

argumentacija, 2.3.1-1.1 (89), 2.3.1-3.2.2.3 (105), 2.3.1-3.3.4 (116) u

pravu, **4.4-2.2.6 (276)**
argumentum a simili -> razlog sličnosti
aritmetički razmjjer, 2.6-2.2.2 (191-193)
autonomija, 1.1-1.3.1 (8), 2.6-2.3.4
(207-208) sveučilišta, 4.4-1.1.1.3
(267-268)
besposličarenje jezika -> filozofija kao
besposličarenje jezika
bibliografsko istraživanje, 1.1-3.IV (34)
bilješka uz tekst -> fusnota
biologija, 1.1-1.3.4 (11), 1.1-2 (18), 1.1-
2.4 (24)
birokratsko pravo – Unger, 2.5.1-2
(138-140)
bitak: trebanje, 1.1-2.1 (19), 1.1-
3.2.3.1 (29), 3-2.2 (224) kao ključ za
razumijevanje problematika sadržaja
prava i kriterija/mjerila pravnosti,
4.4-2.5.3 (282-284); b.t.: – filozofija
i logika, 4.4-2.5.3.1 (282); **b.t.**
- filozofija, zaokreti, 4.4-2.5.3.2
(282), 4.4-2.5.3.3 (283) u pravnoj
znanosti, **4.4-2.5.8 (285)**; b.t.: pravo,
činjenična pitanja: pravo, pravna
pitanja – filozofija i logika, 4.4-2.5.3.1
(282); b.t. v. -> činjenica: norma i/
ili vrijednost; opis i/ili opisivanje:
propis i/ili propisivanje; filozofija,
dihotomije; filozofija – moderna,
dihotomije
Bog – Akvinac, 3-3.2 (231)
Bog kao predmet teorije, prakse i
umijeća, 3-3.2 (232-233)
bog, neosobni, 3-3.2 (333)
brak: učinkovitost, ekonomska, 3-4.4.3
(251)
Brodgelehrte, 3-1.1 (216)
Brotgelehrte, 3-1.1 (216)
cijena, 3-4.4.1 (250)
civilizacije, osovinske – Eisenstadt, 2.2
(85)
civitas maxima -> država, svjetska
Codex Iustiniani, glossae, 1.1-3.2.2
(28)
crkva: država, 1.1-3.2.5.2 (30), 3.5.2-1

(151), 4.4-1.2.3.1 (269-270)
crvene košulje - Fuller, 1.1-3.2.6 (31),
1.1-3.2.6 (31), 2.6-1.1 (179)
čin mišljenja, tj. *Denkakt: čin volje*,
tj. *Willensakt* – Kelsen, 2.1-1.2 (62),
2.3.1-3.2.2.1 (100, 101), 2.3.1-3.2.2.3
(105), 2.6-2.3.1 (197)
čin v. -> djelo; djelovanje; radnja;
djelatnost; činidba
činidba, 2.6-2.2.2 (193-194)
činidba v. -> djelo; djelovanje; radnja;
djelatnost; čin
činjenica, 1.1-2.4 (23), 2.1-1.2.3.5
(70), **društvena**, 1.1-2 (18), 1.1-2.2
(20), 1.1-2.3 (20), 1.1-2.4 (22), 1.1-
2.5 (25), 1.1-3.2.3.1 (28), 2.1-1.2.2.3
(65-66), **2.3.1 (87-116)**, 2.3.1 (87),
2.3.1-1 (87), 2.3.1-1.1 (88), 2.3.1-2.2
(92-94), 2.3.1-3.2.1 (98), 2.3.1-3.2.2.1
(100-101), 2.3.1-3.2.2.3 (105), 2.3.1-
3.3.3 (113), prirodna, 1.1-2 (18),
2.3.2-3 (127), **znanstvena**, 2.1-2
(43) kao **predmet spoznaje**, 3-4.1.1
(234); **č.: norma i/ili vrijednost**,
1.1-2.1 (19), 1.1-3.2.3.1 (28), **2.3.1**
(87-116), 2.3.1(87), 2.3.1-1(87-88),
2.3.1-2.2 (92-94), 2.3.1-3.2.1(98),
2.3.1-3.2.2.1(100), 2.3.1-3.2.2.3
(105), **2.3.1-3.3.2 (110-113)**, **2.3.1-**
3.3.3 (113-115), **2.3.1-3.3.4 (115-116)**,
2.5.3-1.1 (168), 2.5.3-2.2 (174-175),
2.6-2.3.1 (197-200); **č., društvena: č.,**
prirodna, 1.1-2 (18)
činjenica, pravna -> pravna č.; č.:
norma i/ili vrijednost v. -> bitak:
trebanje; opis i/ili opisivanje: propis i/
ili propisivanje; filozofija – moderna,
dihotomije; v. -> pravo kao činjenica
činjenje -> djelovanje; radnja;
djelatnost; čin
članstvo, 3-4.4.1 (250)
čovjekova tvorba, 1.1-1.1 (4), 1.1-1.3.2
(8), 1.1-1.3.4. bilj. (10), 1.1-1.3.5 (13)
čovjekovo dostojanstvo – Lasswell &
McDougal, **3-2.1.2 (219-220)**

čovjekovo pravo, 3-2.1.2 (220), političko, građani, jednakost, 3-3.2 (333), pornografija – SAD, 4.4-2.9.4.1.D (294), sloboda vjeroispovijesti – SAD, 4.4-2.9.4.1.E (294); č.p., moral: pravo – SAD, 4.4-2.9.4.1.B (294); č.p.: č.p., razrješenje sukoba, **4.4-2.9.4 (294-295)**; č.p.: č.p., razrješenje sukoba – Hrvatska, 4.4-2.9.4.2 (294-295); č.p.: č.p., razrješenje sukoba – SAD, 4.4-2.9.4.1 (294); v. -> subjektivno pravo, temeljno; subjektivno pravo, prirodno, tj. *jus naturale, natural right*

de lege ferenda, 1.1-3.2.1 (26), 2.1-1.1.1 (59), 2.1-1.2.2 (62)

de lege lata, 1.1-3.2.1 (26), 2.1-1.1.1 (59), 2.1-1.1.3 (59), 2.1-1.2.2 (62)

definicija, 1.1-2.5 (25), 1.1-3.3 (32-33), **1.2-2 (40-43, 47)**, 2.2 (84), **2.3.1-3.3.2 (110-113)**, **2.3.1-3.3.3 (113-115)**, 3-2.1 (218), 3-2.1 (220), 3-2.2 (224), 3-2.2 (225), 3-4.1.1 (234-235), **4.4-2.5.4 (284-285)**

d. – empirizam, 1.2-2 (41-42) – **esencijalizam**, 1.2-2 (40-41), 3-4.2.1 (241), 4.4-2.5.4.4 (285) – **konvencionalizam**, tj. nominalizam, 2-2.1 (218), 3-2.1.3 (220), 3-2.1 (218), 3-2.1.3 (220), 3-2.2 (225), 3-4.1.1 (234-235), 3-4.2.1 (241), 4.4-2.5.4.4 (285) – Visković, 3-4.2.1 (241)

d., **analitička**, 2.1-1.2.4 (72), **istinitost**, 3-2.1 (218), 3-4.1.1 (234-235), 4.4-2.5.4.4 (285), leksikalna, 1.2-2 (42-43), 3-2.1 (218), 3-4.1.1 (234-235), **načini definiranja**, 4.34-2.5.4.2 (284-285), 4.4-2.5.4.3 (285), **predmet** definicije, 4.4-2.5.4.2 (284-285), **problematika**, **4.4-2.5.4 (284-285)**, **stipulativna**, 1.1-3.3 (32-33), 1.2-2 (42-43), 3-4.5 (256), 3-4.1.1 (234-235), **svrha i/ili učinak**, 4.4-2.5.4.4 (285)

d. države, 1.1-2.5 (25) institucije, **1.1-2.5 (25)**

d. kao metoda, 3-2.2 (225) **prava**, **1.1-2.5 (25)**, **1.1-3.3 (32-33)** riječi svakodnevnog jezika, 2.1-1.2.1.1 (61), 2.1-1.2.1.2 (62), 2.3.1-3.3.2 (110-113) **temeljnih izraza znanstvene teorije**, 1.1-2.3 (21) vlasništva, 1.1-2.5 (25)

d.: **opis**, 1.2-2 (41-42); **d.** – esencijalizam: **d.** – konvencionalizam, tj. nominalizam, 3-4.2.1 (241); **d.**, leksikalna: **d.**, stipulativna, 3-2.1 (218), 3-4.1.1 (234-235); **d. prava**, **analitička: pravo, sadržaj: pravo, mjerilo pravnosti**, **4.3.4-2.5.7 (285)**

d. v. -> pojam i/ili poimanje; **d.**, stipulativna v. -> idealtip; **d.** prava v. pravo – pojam i/ili poimanje; **d.** temeljnih izraza znanstvene teorije v. -> izraz, temeljni, znanstvene teorije, odredivost, tj. definibilnost

demokracija, 2.6-1.1 (185), liberalna, 3-2.1.2 (219), libertarijanska, 3-2.1.2 (219), pluralistička, 1.1-3.2.6 (32-32), 2.6-3 (211), socijalna, vrijednosti, 3-2.1.2 (219)

derogacija, 1.1-1.3.2 (9)

deskripcija, deskriptivno -> opis, opisno

determinizam, **1.1-2.4 (23)**, 1.1-3.2.3.2 (29)

dijalektički materijalizam, 1.2-2 (44), 1.2-2, bilj. (44), 2.3.2-1 (121-123)

diplomati, 3-1.1 (216)

diplomacija: stvaranje prava, 4.4-1.1.3.2 (269)

diplomacija v. -> mirno rješavanje sporova

diplomatsko (upravno u nacionalnom pravu, ugovornom u internacionalnom pravu) stvaranje prava unutar pravnog sistema: uređenje slovensko-hrvatske granice na moru, 4.4-1.1.3.2 (269)

disciplina pravne znanosti -> pravna

znanost, discipline
discipline susjedne pravnoj znanosti,
 1.1-1.1 (4-5), 1.1-1.2 (5-7)
diskrecija, tj. slobodna ocjena, 1.1-3.2.6
 (31), 1.1-3.IV (33), 2.6-2.2.3 (195-
 196), 2.6-2.3.2 (200-201), 2.6-3 (208-
 211), 4.4-2.9.1 (292-295), upravna,
 4.4-2.9.1.3 (293) izvan granica
 prava, 4.4-2.9.1.1 (292) kao predmet
 pravničkog istraživanja, 3-4.2.5 (245)
 unutar granica prava, 4.4-2.9.1.2
 (293); d.: pravičnost, 4.4-2.9.1 (292-
 295); d.: **pravo**, 4.4-2.9.1 (292-295)
 distributivna pravednost -> pravednost,
 diobena, tj. distributivna
 djelatni uzrok -> uzrok, djelatni, tj.
 pokretni
djelatnik, 2.1-1.2.1.2 (61), 2.1-1.2.3.5
 (70), 2.3.1-3.2.1 (98), 2.3.1-3.2.2.4
 (104-105), 2.3.1-3.3.4 (115-116),
 3-2.1.3 (222), 3-3.1 (227), 3-3.2
 (231), 3-4.2.5 (244), društveni, 1.1-2.2
 (20), 1.2-3 (53), 2.3.2-2 (123-126),
 svrha i/ili cilj, 3-4.4.3 (251)
djelatnost, 1.2-1 (39), 1.2-1 (47), 2.1-
 1.2.1 (60), 2.3.1-3.3.1 (109), 2.3.1-
 3.3.2 (110-111), 2.6-2.3.3 (202-204)
 djelatnost v. -> djelo; djelovanje;
 radnja; čin
 djelo: razum – filozofija, moderna i/
 ili epistemologijska, 3-4.5 (255); d.:r.
 – filozofija, suvremena i/ili jezična,
 3-4.5 (255)
 djelo: riječ -> r.: d.
 djelo v. -> djelovanje; radnja;
 djelatnost; čin
djelovanje (svjesno i/ili neprouzročeno
 ponašanje), 1.1 (3), 1.1-1.3.1 (8),
 1.1-1.3.2 (8-9), 1.1-1.3.4 (10-11),
 1.1-1.3.5 (12-13), 1.1-1.4 (21), 1.1-2
 (18), 1.1-2.1 (19), 1.1-2.5 (24-25),
 1.1-3.2.3.1 (28), 1.1-3.2.3.2 (29), 1.1-
 3.2.5.2 (30), 1.1-3.3 (32-33); 2.1-1.2.1
 (60-62), 2.1-1.2.3.6 (71); 2.1-2 (75);
 2.3.1-3.2.2.1 (100), **2.3.1-3.3.4 (115-
 116)**; 2.3.2-2 (123-126), 2.3.2-3 (127);
 2.6-2.3.3 (202-204); **4.4-2.5.2.1 (281)**
d. – sociologija, 2.1-2.1 (75), 2.6-2.3,
 bilj. (197)
d., društveno, 1.1-1.3.1 (8), 1.1-2 (18),
 1.1-2.3, bilj. (21), 1.2-2 (46-48), 1.2-3
 (51), društveno, kao izvor prava, 2.6-
 2.3.3 (202), društveno, kao predmet
 istraživanja, 3-4.2.5 (244), jezično i/
 ili nejezično, 1.1-1.3.4 (8), 1.1-2.1
 (20), 1.1-3.2.3.1 (28), 1.1-3.2.3.2 (30),
 2.1-1.2.2.3 (66), 2.6-2.3.2 (201),
 3-4.2.5 (245), komunikacijsko, 1.2-
 2 (47), namjeravano, 2.3.1-3.3.4
 (115), nesvjesno, 2.3.1-3.3.4 (115),
 pravnovažno, tj. pravnorelevantno,
 2.1-2 (75), propuštanje – pravo:
 kršćanstvo, 3-4.3.1 (246), razumno,
 3-3.2 (231), reaktivno, 2.3.1-3.3.4
 (115), službeno, 2.6-2.3.4 (207),
 smisleno, 2.3.1-3.3.4 (115), svrha i/
 ili cilj – Ihering: djelovanje, značenje
 i/ili smisao – Weber, 3-4.3.1 (246),
 unutarnje, tj. neopazivo i/ili vanjsko,
 tj. opazivo, 1.1-2.2 (18), vrijednost,
 intrinzična, 3-3.2 (231)
d.: ponašanje, 2.3.1-2.2 (92-94); **2.3.1-
 3.3.4 (115-116)**; 4.4-2.5.2.1 (281)
d.: pravilo, 2.1-1.2.2.2 (61-62), 2.1-
 1.2.2.1 (64); **2.3.1-3.3.4 (115-116)**;
 2.3.1-2 (125); 2.3.2-1 (122); **2.6-1.2
 (184)**, 2.6-2.1 (187), 2.6-2.2.3 (196),
 2.6-2.3, bilj. (197), **2.6-2.3.3 (202-
 204)**, 2.6-2.3.4 (207), 2.6-3 (209-210)
d. v. -> djelo; radnja; djelatnost; čin;
 d., komunikacijsko v. -> d., jezično
 i/ili nejezično; d., nesvjesno v. ->
 d.: ponašanje; d., unutarnje, tj.
 neopazivo i/ili vanjsko, tj. opazivo v.
 -> ponašanje
dobro, 3-4.4.1 (250), altruistično,
 3-4.4.3 (251), ekonomsko, 2.5.1-

2 (139), etičko, 3-4.1.5 (238), imovinsko, 3-4.4.3 (251), ljudski stvoreno, 3-3.2 (231); d., intrinzično: d., instrumentalno, 3-4.1.5 (238); d.: priroda, 2.1-1.2.3.5 (70)

dogmatska metoda prava i/ili pravne znanosti – Lukić, 2.3.1-3.1 (96)

dokazivanje (u pravu), 1.1-1.3.3 (9), 1.1-1.3.5, bilj. (12), **4.4-2.2.5 (276)**

domaćinstvo, 3-3.1 (228)

donošenje javnih politika -> političko odlučivanje

donošenje pravnih odluka -> pravno odlučivanje

dramatis parsona, tj. dramsko lice, 2.2 (84)

društvena činjenica -> č., d.

društvena grupa -> d. skupina

društvena istraživanja (stručna i/ili znanstvena), 1.1 (3), 1.1-1.2 (6), 1.1-2, bilj. (17), 1.1-2 (18), 1.1-2.4 (24), 1.1-3.1.2 (26), 1.1-3.2.1 (26-27), 1.1-3.2.5.3 (30-31), 1.2-1 (37-39), 1.2-2 (39-48), 1.2-4 (53-55), 2.1, bilj. (57-58), 2.1- (58), 2.1-1.2.1.1, bilj. (61), 2.1-2 (76); v. -> društvene znanosti

društvena kontrola, 3-4.2.5 (244), promjena, 2.1-1.2.2 (67), regulacija, 2.1, bilj. (57), 2.1 (58), 2.1-1.2.3.4 (69), 3-4.2.5 (244), skupina, veličina, 1.1-1.3.2 (6), struktura, 2.1-2.3.3 (204); d. pravilnost -> p. ponašanja; d. regulacija v. -> r.; pravna r.

društvena teorija, tj. opća znanost o društvu i/ili opća sociologija -> teorija društva

društvene teorije, tj. teorije unutar društvene znanosti -> društvene znanosti, teorije

društvene znanosti, **1.1 (3-34)**, 1.1-1.1 (4), **1.1-1.3.4 (10-11)**, 1.1-1.3.5 (12), 1.1-1.3.5 (14), **1.1-1.3.5 (15-16)**, 1.1-1.3.5, bilj. (15), 1.1- 1.5 (17), 1.1-2, bilj. (17), 1.1-2 (19), **1.1-2.2 (20)**, **1.1-2.4 (22-24)**, **1.1-2.5 (24)**, 1.1-3.2.1 (27), 1.1-3.2.3.1 (28), 1.1-3.2.3.2 (28-29), 1.1-3.IV (34), **1.2 (37-55)**, 1.2-1 (37-39) 1.2-2 (46-47, 50), 2.1 (58), 2.1-1.2.4 (72), 2.1-3 (74-77), 2.1-4 (78), **2.3.1 (87-116)**, 2.3.1-1.1 (89), 2.3.1-2.1 (92), 2.3.1-3 (95), 2.3.1-3.2.2.3 (105-106), 2.3.1-3.3.1 (107, 109-110), **2.3.2 (117-128)**, **2.5.3 (165-178)**, **3 (215-256)**, 3-1.1 (216), **3-4.2.5 (243-245)**, **3-4.3 (245-249)**, **3-4.4 (249-252)**, **4.4-2.6 (286)**, **4.4-3.3 (295-296)**, **4.4-3.4.4 (296-297)**, **4.4-3.5.2 (297-298)**

d.z., fragmentacija, 3-4.4.3 (251)

iskustvene, 1.1-1.5 (16), 1.1-2 (18), 1.1-2.1, bilj. (19), 1.1-3.2.3 (21), 1.1-3.2.1 (27), 2.1-2.1 (74), 2.1-2.2 (76), 2.3.1-2 (88), 2.3.1-1.1 (89)

kritičke, **1.1-1.3.1 (8)**, 1.1-1.3.3, bilj. (10), **1.1-1.4 (15)**, 1.1-2.3, bilj. (21), **4.4-3.5 (297-298)**, **metode**, 1.1 (3), 1.1-1.2 (5), **1.1-2.5 (24-25)**, 1.1-3.2 (9), 1.1-2, bilj. (17), 1.1-2 (18), 1.1-2.5 (24-25), 1.1-3.1.2 (26), 1.1-3.2.3.2 (28), 1.1-3.2.5.3 (31), 1.1-3.IV (34), 2.3.1-1.1 (89), **naturalističke i/ili naturalizacija**, tj. poprirodnoznanstvenjenje, 1.1-1.1 (4), **1.1-1.3.4 (10-11)**, **1.1-1.5 (15-17)**, **1.1-2.1 (18-19)**, **1.1-2.2 (20)**, **1.1-2.3 (20-21)**, **1.1-2.4 (22-24)**, **1.1- 2.5 (24-25)**, 1.1-2.4, bilj. (22), 1.1-3.2.3.1 (28), 2.1-1.2.4 (72), 2.1-2.1 (75), 2.3.1-3.2.2.3 (105), **normativne i/ili normativnost**, 1.1 (3), 1.1-1.3.2 (8-9), 1.1-2, bilj. (17), **1.1-2.4 (24-25)**, 1.1-3.2.1 (27), 1.1-2.3.1 (28), 2.1-2.1 (74), 2.1-2.2 (76), 2.1-2.3 (76), 2.3.1-3.2.1 (99), **objašnjavajuće**, 3 (215), objašnjavajuće, **uzrocima, djelatnim**, 1-1-3.2.3.1 (28), 2.1-1.2.2.3 (66), 2.1-2.2 (76); 2.3.1-3 (95), 2.3.1-3.2.1 (99), 2.3.1-3.2.2 (100), 2.3.1-3.2.2.2 (102), **objektivnost i/ili subjektivnost**, 1.1-1.5, bilj. (15), 1.1-2.1 (19), 1.1-

2.3 (21), 1.1-2.3, bilj. (21), **1.1-2.4 (23-24)**, 1.1-3.2.1 (26), 2.1-2.1 (75), pojmovi, 1.1-1.4 (15), 1.1-1.5 (15), 1.1-2.3, bilj. (21), 1.1-2.5, bilj. 62 (25), 1.1-3.2.1 (27), 1.1-3.2.3.2 (28), 1.1-3.2.5.3 (31), **pozitivističke**, 1.1-2.4 (23-24), pozitivističke, jugoslavenske, 2.1-2.1 (75-76), predmet, 1.1 (3), 1.1-1.1 (4-5), 1.1-1.3.4 (11), 2.3.1-2.1 (92), primjena, 3-1.1 (216), **razumijevajuće i/ili tumačeće**, 1.1 (3), 1.1-2 (17), 1.1-2, bilj. (17), 1.1-2 (18), 1.1-2.1 (18-19), 1.1-2.2 (20), **1.1-2.4 (22-24)**, **1.1-2.5 (24-25)**, 1.1-3.2.1 (27), 2.1-2 (75-76), **teorije**, tj. teorije unutar društvene znanosti, 1.1 (3), 1.1-1.3.1 (8), 1.1-1.4 (15), 1.1-1.5 (15-16), 1.1-2.2 (20), 1.1-2.3 (21-22), 1.1-2.4 (24), 1.1-3.2.5.2 (30), 1.1-3.2.5.3 (31), 1.1-3.3.IV (34), teorije, sistematske, 1.1-2.3 (21), teorije, srednjeg dometa, 1.1-2.3 (21-22), teorije, svrha i/ili cilj i/ili zadaća i/ili zadaća i/ili zadatak, 1.1-2.1 (18-19), 1.1-2.2 (20), **teorijski i/ili praktički i/ili praktični zahtjevi**, **1.1-2.5 (24-25)**.
d.z.: društvena teorija, 3-1.1 (216);
d.z.: prirodne znanosti, 1.1-1.1 (4), 1.1-1.3.4 (11), 1.1-1.5, bilj. (15), 1.1-2.1 (18-19), 1.1-2.1, bilj. (19), 1.1-2.2 (20), 1.1-2.4 (22-24), 1.1-2.4, bilj. (22), 1.1-3.2.3.1 (28); **d.z.: struke**, 3-1.1 (216); **d.z.: studium generale**, 3-1.1 (215)
d.z., empirijske -> d.z., iskustvene;
d.z., hermeneutičke -> d.z., razumijevajuće i/ili tumačeće;
d.z., kauzalističke -> d.z., objašnjavajuće, uzrocima, djelatnim;
d.z., pozitivističke; sociologija, pozitivistička; d.z., objašnjenje -> objašnjenje, društvenoznanstveno;
d.z., pojam i/ili poimanje prava -> pravo – d.z.; d.z., pojam i/ili poimanje simbola -> simbol – d.z.;

d.z.: pravna znanost -> p.z.: d.z.; d.z., tumačeće -> d.z., razumijevajuće i/ili tumačeće; d.z., vrijednosna neutralnost -> d.z., objektivnost i/ili subjektivnost; pravna znanost, objektivnost i/ili subjektivnost; pravnoznanstvena metoda, objektivnost i/ili subjektivnost, prirodne znanosti, objektivnost i/ili subjektivnost; tumačenje, objektivnost i/ili subjektivnost

d.z. v. -> društvena istraživanja; sociologija; d.z., metode v. -> razumijevanje; tumačenje; objašnjenje; d.z., naturalističke i/ili naturalizacija, tj. poprirodnoznanstvenjenje v. -> d.z., objašnjavajuće, uzrocima, prirodnim; d.z., pozitivističke; sociologija, pozitivistička; d.z., objektivnost i/ili subjektivnost v. -> znanosti, objektivnost i/ili subjektivnost; prirodne znanosti, objektivnost i/ili subjektivnost; itd.; pravnoznanstvena metoda, objektivnost i/ili subjektivnost; tumačenje, objektivnost i/ili subjektivnost; itd.; d.z., pojmovi v. -> pojam, idealtip; d.z., pozitivističke v. -> sociologija, pozitivistička; d.z.: prirodne znanosti v. -> d.z., naturalističke i/ili naturalizacija društvene znanosti i humanističke znanosti: prirodne znanosti, institucionalizacija, 3 (215)
društveni djelatnik -> djelatnik, d. društveni istraživači, empirijski -> d.i., iskustveni
društveni istraživači, iskustveni, 1.1-2.5 (24-25)
društveni kontekst prava -> pravo: društvo
društveni odnos (djelovanje jednog

čovjeka ili više ljudi prema drugom čovjeku i/ili drugim ljudima, koje vjerojatno uvjetuje povratno djelovanje), 1.1-3.2.1 (26-27), 1.2-4 (53), 2.1-1.2.2.2 (65), 2.1-1.2.3.2 (68), 2.1-1.2.3.3 (68), 2.1-1.2.3.4 (68-69), 2.1-2.2 (76), 2.1-2.3 (76), 2.1-3.2 (78), 2.3.1-1 (87), 2.3.1-2 (91), 2.3.1-2.2 (93-94), 2.3.1-3 (95), **2.3.1-3.3.1 (109)**, **2.3.1-3.3.2 (110-113)**, 2.6-2.1 (187), 2.6-2.2.1 (190), 2.6-2.3, bilj. (197), 2.6-2.3.3 (202-204), 2.6-3 (209-210), 3-2.1.3 (222), 3-4.2.1 (241), **jezični i/ili nejezični**, 1.2-3 (52), 2.1-2.1 (74), **2.3.1-3.3 (106-116)**, komunikacijski, 1.2-3 (52); d.o.: pravno pravilo -> p.p.: d.o. društveni poredak, 1.1-1.2 (6); 1.2-4 (53)

društveni predmet – društvene znanosti, naturalističke, 1.1-3.2.1 (26); 2.1-1.2.4 (72), **2.1-2.1 (74-77)**

društveni sistem, 2.1 (57), 2.1-2.2 (76), suvremeni, 2.5.1-2 (139, 142), utemeljen na privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, 2.5.1-2 (136); v. -> društveni poredak

društveni zakon (kao da je prirode) -> z. društva

društveni znanstvenici, 1.1-2.5 (24-25), društveno djelovanje -> d., d.

društveno pravilo: logička nužnost – analitički, 4.4.2.5.3.6.B (283-284); -> p. (djelovanja i/ili ponašanja)

društveno raslojavanje, 2.5.1 -2 (138)

društveno vlasništvo, pretvorba, 4.4-1.3.1 (270-271)

društenoznanstveni interes, 3-4.1.6 (239)

društenoznanstveni pojmovi -> društvene znanosti, pojmovi

društvo, 1.1-1.3.3 (10), 1.1-2.4 (23), 1.1-2 (44); 2.3.1-2.1 (92), 2.3.1-3.3.1

(109-110), 2.3.1-3.3.2 (110, 113), 2.3.1-3.3.3 (115), 2.3.1-3.3.4 (116), 2.6-2.3.4 (205-206), 3-4.3 (246), **moderno i/ili građansko**, 1.1-1.1 (5), 1.1-1.5, bilj. (17), 1.1-3.2.1 (27), 1.1-3.3 (33), 2.1, bilj. (57), 2.1-2.1 (75); **3-3.3 (233)**, **paramoderno**, 3.1-2 (139), **postmoderno**, 2.3.1-2 (139) **suvremeno**, 1.1-3.2.1 (27), 2.1-2.2 (76); **d.: priroda**, 1.1-2.4 (23); 2.1-1.2.2.1 (63-64); 2.3.1-3.2.1 (99); d.: pravo v. -> p.: d.

država, 1.1-2.5 (25), **3-2.2 (223-224)**, **3-3.2 (333)** – pojam i/ili poimanje, pretpostavke, 3-2.2 (223) – **pravna znanost: država – društvene znanosti**, **3-2.2 (223-224)** – pravna teorija, 2.3.1-3.2.1 (98) – psihologija, iskustvena – Kelsen, **2.3.1-3.2.2.1 (100-101)** – Kelsen – kritika, **2.1.3-3.2.2.2 (102-104)**, **3-2.2 (223-224)** – sociologija, 2.3.1-3.2.1 (98-99), dvojna priroda – Jellinek, 3-4.3.1 (246-247), liberalna, 2.5.1-2 (138), država, moderna, nestanak, 1.1-1.4 (15), pravna, 2.6-1.2 (179), 2.6-3 (211), svjetska, 1.1-2.5.1 (29), svjetska, vladavina prava, 1.1-3.2.5.1 (29-30), 2.5.1-1 (136), 2.5.1, bilj. (136), postanak: internacionalno pravo, 4.4-1.3.3 (271); država: crkva -> c.: d.; d.: pravo -> p.: d.

država-grad, 3-3.2 (223)

državljeni: potrošači, 3-2.1.2 (220)

državoslovne znanosti, 3-1.1 (216)

državoslovni fakultet, 3-1.2 (218)

duh, 3-4.1.4 (236), ljudski, 1.1-1.3.4, bilj. (10) i/ili duhovni – Lukić, 2.3.1-3.1 (95, 97) kao predmet spoznaje, 3-4.1.6 (238); d.: svrha i/ili svršni uzrok, 3-4.1.4 (236); **d.: tijelo**, 2.1-1.2.3 (71-72), 2.3.1-3.3 (107), **3-4.1.2**

(235); d.: t. v. -> filozofija, moderna, dihotomije

duhovne znanosti, 1.1-1.2 (5), 1.1-1.3.4 (10), 1.1-1.3.4, bilj. (10-11), 1.1-2.1 (19), 1.1-2.4 (23), iskustvene, 1.1-1.3.4, bilj. (10); d.z., empirijske -> d.z., iskustvene; d.z. v. -> humanističke znanosti

duševni procesi – psihologija, 3-4.3 (246)

efikasnost prava -> pravo, učinkovitost

ekonomija (zbilja), 1.1 (4), 1.1-1.2 (7), 1.1-1.3.2, bilj. (7), 1.1-3 (32-33), 3-2.1.3 (220), 3-3.1 (227), 3-4.3 (246), planska, 2.6-2.2.2 (193), 2.6-2.3.4 (205), socijalistička, 2.6-2.2.2 (193), tržišna, 1.1-3.2.6 (31-32), 2.6-2.2.1 (190), 2.6-3 (211)

ekonomija (znanost) -> ekonomska znanost

ekonomisti, 1.1-2.5 (25), 2.3.1-1.2 (89), 2.3.1-2.1 (92), neoliberalni, 3-4.4.3 (252)

ekonomska analiza prava, 2.6-1.2, bilj. (180), 3-5.4.3 (251); e.a.p.: pravednost, razmjenska, tj. komutativna, 3-4.4.3 (252); e.a.p.: pravnoznanstvena analiza, 3-4.4.2 (250)

ekonomska znanost, 1.1-1.2 (7), 1.1-4 (34), 2.3.1-3.2.2.3 (106), 3-4.4.1 (250) – teorija racionalnog izbora, 3-4.4.3 (251), klasična, 3-4.4.3 (251)

ekonomski odnos, 1.1-2.5.2 (30)

ekonomski poredak, 3-2.2 (223)

empatija -> razumijevanje: empatija

empirijski istraživač -> društveni istraživač, iskustveni

empirizam -> filozofija, empiristička entitet-> predmet

epistemologija, 2.3.1-3.2.1 (98), 2.3.1-3.2.2.1 (101), 2.3.1-3.3.1 (108-109) kao središnja filozofijska disciplina, 3-2.2 (226), 3-4 (234); e.: sociologija, 2.3.1-3.3.1 (109-110), 2.3.1-3.3.2 (110), 3.3.3 (113)

epistemologijski ključ i/ili zaokret -> filozofija, moderna i/ili epistemologijska

esencijalizam (u definiranju), 1.2-2 (40-42), 3-3.2 (233)

estetika, 2.3.1-3.2.1 (98), 2.3.1-3.3.3 (113)

estetsko stajalište, 2.3.1-3.2.1 (98)

etika, 2.3.1-3.2 (96), 2.3.1-3.2.2 (99), 2.3.1-3.2.2.2 (102-103), 3-3.1 (227), naturalistička pogreška, 4.4-2.5.3.7.A (284); e., deontologijska: e., teleologijska, 4.4-2.5.2.2 (282); e., normativna: znanost, 3-4.1.5 (238); e.: pravo, 4.4-1.3.2 (271); e.: p. v. -> pravo: moral

etnologija, 2.3.1-3.2.1 (97)

Europska Unija, izvori prava, 4.4-2.8.3.2.D (291)

europski studiji (interdisciplinarno znanstveno polje), 1.1-1.2 (7)

ex facto civitas oritur?, **4.4-1.3.3 (271)**

Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1.1-1.2 (7), 1.1-1.2 (6)

Fallanalyse, 3-3.2 (232) – njemačka, 3-4.3 (246)

filozofi, 1.1-1.3.4 (11), 1.1-2.5 (25)

filozofija (osim filozofije prava, koja je poseban skup natuknica nakon onih o filozofiji), 1.1 (3), 1.1-1.2 (5-7), 1.1-1.3.5 (14), 1.1-1.4 (14), 1.1-1.5 (15), 1.1-2.1 (19), 1.1-2.1, bilj. (19), 1.1-2.5 (25), 1.1-3.1.2 (26), 1.1-3.2.3.1 (28), 1.1-3.2.4 (29), 1.1-3.3 (32-33), 1.2-2 (39-40), 2.3.1-3.1 (96), 2.3.1-3.2.1 (99), 2.3.1-3.2.2.1 (100), 2.3.1-3.2.2.2 (103), 2.3.1-3.3 (107), 2.3.1-3.3.1 (108), 2.3.1-3.3.3 (113), **2.4 (129-131)**, 3.1.1 (216), 3-4.1.2 (235), 3-4.3.1 (2.4.6)

f., analitička, 2.1-1.2.2 (67), 2.1-1.2.4, bilj. (72), 2.3.1-1.1 (89), 2.3.1-

3.2.2.3 (104, 106), 2.3.2-2 (125), 2.6-1.2, bilj. (183), dihotomije, 3-2.2 (225), discipline, 1.1-1 (39), 1.2-1 (39), **2.3.1-3.3.1 (108-110)**, discipline, središnja, 3-2.2 (225), empiristička, 1.2-2 (41-42), 2.3.1-3.3 (107), 3-4.1.5 (237), filozofska gramatika – Wittgenstein, 2.3.1-3.2.2.3 (106), 2.3.1-3.3 (107), **2.3.1-3.3.1 (107-110)**, 2.3.1-3.3.2 (112), 3-5 (254), hermeneutička, 2.3.1-2.2 (93), istraživanje, 1.1-3.2.4 (29), 1.2-2 (44-45, 47), jezična, 2.3.1-3.3.1 (107), 2.3.1-3.3.2 (113), klasična i/ili ontologijska, 1.1-3.3 (32-33), **3-1.2 (217)**, **3-4 (226-233)**, kritička teorija, 1.1-1.3.1 (8), 1.1-1.3.1, bilj. (8), 1.1-1.4 (15), 1.1-2.3, bilj. (21), logički pozitivizam, 1.1 (3), **2.2 (20)**, **1.1-2.3 (20-21)**, **1.1-2.4 (22-24)**, 2.3.1-3.2.2.3 (104), metoda, 2.3.1-3.3 (107), 2.3.2-1 (122), 3-2.2 (225), moderna i/ili epistemologijska, 1.1-3.3 (32-33), 2.6-2.3.2 (201), **3-1.2 (217)**, **3-4 (234-254)**, moderna, dihotomije, 1.1-2.1 (19), **3-4.1 (234-241)**, naslijeđena, 2.3.1-3.3 (107), naslijeđa, **3-1.2 (217)**, pragmatizam, 2.5.3 (177), predmet, 1.1-1.2 (5), 1.1-1.3 (13-14), 1.1-3.2.4 (29), 2.4 (130), pristupi filozofiji, **2.3.1-3.3.1 (108)**, racionalistička, 3-4.5 (253), suvremena i/ili jezična, **3-1.2 (217)**, **3-5 (254-256)**, suvremena, kontinentalnoeuropska, 2.3.1-3.3.1 (108), svakodnevnog jezika, 1.1-3.2.3.1 (28), 2-4 (130), **2.3.1-3.3 (106-116)**, svakodnevnog jezika: filozofija, kartezijanska, 1.1-3.2.4 (29), 3-5 (254), zaokret, 2.3.1-3.3 (106), 2.3.1-3.3.1 (107), 2.3.1-3.3.2 (113), **3-1.2 (217)**, **3-4 (234)**, **3-5 (254)**

f. čovjeka, 2.3.1-3.3 (107) društvenih znanosti, 2.3.2-2 (122) jezika, 2.3.1-3.2.2.3 (106), **2.3.1-3.3.1 (107-110)**,

3-5 (254) kao besposličarenje jezika - Wittgenstein, 1.1-3.2.4 (29), 2.4 (130) morala, 3-4.1.5 (238) politike, 1.1-1.4 (14), 3-4.1.5 (238) praktička i/ili praktična, 2.3.1-1.1 (89) prava (*idućee natuknice*), rasuđivanja, 1.1-3.1.2 (26), 1.1-3.2.4 (29) tumačenja, 2.3.1-2.2 (93) znanosti, 2.3.1-3.3.1 (110), 2.3.2-1, bilj. (119) znanosti, postempirizam, **1.1-2.4 (23-24)** znanosti, prihvaćeno stajalište o strukturi prirodne znanosti, 1.1-2.1, bilj. (19), **1.1-2.2 (20)**, **1.1-2.3 (21)**, **1.1-2.4 (22-24)**

f.: religija – Wittgenstein, 3-5 (254); **f.**: svakodnevno znanje, 1.1-3.2.4 (29), 2.4 (130); **f.**: znanost, 1.1-1.5 (15-17), 1.1-2.1, bilj. (19), 1.1-3.2.3.1 (28), 1.1-3.2.4 (29), 1.1-3.IV (34) – Winch, 2.3.1-3.3.1 (110); **f.**, analitička: **f.**, hermeneutička, 1.1-2, bilj. (17); **f.**, kartezijanska: **f.**, svakodnevnog jezika, 3-5 (254); **f. društva: društvene znanosti**, **2.3.1-3.3.1 (107-110)**

f., epistemologijski ključ i/ili zaokret -> **f.**, moderna i/ili epistemologijska; **f.**, zaokret; **f.**, jezični ključ i/ili zaokret -> **f.**, suvremena i/ili jezična; **f.**, zaokret; **f.**, običnog jezika -> **f.** svakodnevnog jezika; **f.**, ontologijski ključ i/ili zaokret -> **f.**, klasična i/ili ontologijska; **f.**, zaokret

f., dihotomije **v.** -> ideja: pojava; unutarnje: vanjsko; iskazivo: neiskazivo; **f.**, moderna, dihotomije **v.** -> činjenica: norma i/ili vrijednost; riječ: djelo; subjektivno: objektivno; unutarnje: vanjsko; duh: tijelo; jezik: misao i/ili mišljenje; uzrokovanje: opravdanje; teorijsko: praktičko i/ili praktično; model: idealtip; primjena:

stvaranje; f. znanosti v. -> znanost
filozofija prava, 1.1 (3), 1.1-1.3.5, bilj. (12), 1.1-1.3 (14), 1.1-1.5 (15-16), 1.1-3.2.3.1 (28), **1.1-3.2.4 (29)**, **1.1-3.3 (32-33)**, 1.2-3 (49-50), 1.2-4 (53-54), 1.2-3 (49-50), 1.2-4 (53-54), **2.4 (129-131)**, **3-4.2.4 (243)** – Kant, 3-4.2.4 (243), analitička, 4.4-3.4.1 (296), današnja američka, naturalizam, metodologijski, 1.1-1.5 (15-16), današnja američka, naturalizam, supstantivni ontologijski, 1.1-1.5 (15), 1.1-1.5 (17), današnja američka, naturalizam, supstantivni semantički, 1.1-1.5 (15), današnja američka, naturalizam, vrste, 1.1-1.5 (15-16), naturalizacija, tj. poprirodoznanstvenjenje, 1.1-1.5 (15-16), pravnička, 3-4.2.4 (243), rekonstrukcija, 1.1-3.2.3.1 (26-27), 2.3.1 (87), svakodnevnog jezika, 1.1-3.2.1 (27), svrha i/ili cilj i/ili zadaća i/ili zadatak, **1.1-3.2.4 (29)**, **2.4 (129-131)**
 f.p., integralna -> pravni integralizam; pravna teorija, integralna; pravna znanost, integralna; pravo, pravni integralizam; f.p., pravnopozitivistička -> pravni pozitivizam; pravna teorija – pravnopozitivistička; pravna znanost – pravnopozitivistička; f.p., prirodnopravna -> pravni naturalizam; pravna teorija, prirodnopravna; pravna znanost, prirodnopravna; f.p., naturalizacija, tj. poprirodoznanstvenjenje v. -> društvene znanosti, naturalizacija; humanističke znanosti, naturalizacija; pravna znanost, naturalizacija;
 filozofijska antropologija -> filozofija čovjeka
 filozofijska disciplina -> filozofija, discipline
 filozofijska hermeneutika -> filozofija, hermeneutička; filozofija tumačenja
 filozofijska tradicija -> filozofija, naslijeđena
 filozofijski interes, 3-2.2 (224), 3-4.2.4 (243)
 filozofijsko istraživanje -> filozofija, istraživanje
 filozofski fakultet, 2.3.2-1, bilj (119), 2.3.2-3 (128)
 financijska industrija, 3-2.1.2 (220)
 fizika (prirodoslovlje), 3-3.1 (227)
fizikalizam, 1.1-1.5 (15), 1.2-2 (45-46), 1.2-2, bilj. (45)
 fiziologijsko stajalište, 2.3.1-3.1 (97), 2.3.1-3.2.1 (98-99), 2.3.1-3.2.2.2 (103)
 formalno pravo -> procesno, tj. formalno, tj. postupovno pravo
 funkcija, 3-4.4.2 (250)
 fusnota (žargon), 2.2 (85)
Geisteswissenschaften -> duhovne znanosti
general jurisprudence – Austin, 3-4.2.4 (243)
gentlemen's agreement, tj. memorandum of understanding, 4.4-1.1.1.5 (268)
 geometrijski razmjer, 2.6-2.2.2 (191-193)
 gnoseologija -> epistemologija
 gospodarstvenici, 3-2.1.3 (222)
 gospodarstvo -> ekonomija
govor, tj. *la parole*, 2.3.1-3.2.2.3 (106)
 govor, tj. *la parole*: jezik, tj. *la langue* -> jezik, tj. *la langue*; govor, tj. *la parole*
 govorni akt, 2.3.1-3.3 (107)
 govorničko umijeće, tj. vještina -> govorništvo
 govorništvo, Antička Grčka, 3-3.1 (227)
 graditeljstvo, 3-3.1 (227)
 građani, jednakost, 3-3.2 (333), sloboda, 3-3.2 (333)
građansko pravo, 2.1-1.2.3.4 (69); **g.p.: trgovačko pravo: upravno pravo**, **4.4-2.8.2.8.C (289)**
 gramatičko stajalište, 2.3.1-3.2.2.2

(102-103)
gramatika (filozofijska analiza jezika)
 kao središnja filozofijska disciplina,
 3-2.2 (226)
 granice pravičnosti u internacionalnom
 pravu: slovenski teritorijalni zahtjevi,
 4.4-1.1.3.1 (268)
 hegemonija v. -> prevlast
 hermeneutička sociologija ->
 sociologija – razumijevajuća i/ili
 tumačeća
 historičari, 1.1-3.2.2 (27-28), **2.2 (81-86)**
 historičari, pravna povijest (zbivanja),
 1.1-2.2 (28), **2.2 (81-86)**
historija (znanost), 1.1 (3), 1.1-1.2 (5-6),
 1.1-1.3.3, bilj. (9), 1.1-1.3.4, bilj. (10),
 1.1-2.4 (23), **1.1-3.2.2 (27-28)**,
 2.2 (85-86), 2.2 (81-86), 2.3.1-1.1 (89),
 2.3.1-3.2.1 (97), 3-4.3.1 (246),
 hrvatska, 1.1-3.2.2 (27-28), 2.2 (81),
 njemačka, 1.1-3.2.2 (27-28), 2.2 (81, 86)
 filozofije, 3-2.2 (225), 3-4 (234);
 h.: sociologija, 2.3.1-1.1 (89); h.
 prava -> pravna h.; h.: pravna h.:
 pravna znanost
 historijske znanosti -> historija
 historijski institucionalizam ->
 institucionalizam, historijski
historizacija objašnjenja, 3-4.2.5 (244)
 hrvatska literatura (teorije prava i sl.) -
 > teorija prava, hrvatska
Hrvatska, tranzicija u vladavinu prava,
 pluralističku demokraciju i tržišno
 gospodarstvo, 1.1-3.2.6 (32), 2.6-3
 (208-211); H.: Slovenija, granica na
 moru, 4.4-1.1.3.1 (269)
 htijenje, 1.1-2.1 (18), 1.1-2.2 (20),
 2.3.1-3.2.2.2 (102-103), 2.6-2.3.4
 (207)
 htijenje v. -> volja; namjera; svijest
humanističke znanosti, 1.1-1.1
 (4), 1.1-1.2 (5), **1.1-1.3.4 (10)**,

1.1-1.3.5 (11), fragmentacija,
 3-4.4.3 (251), naturalizacija, tj.
 poprirodostvanje, 1.1-1.1
 (4); h.z.: društvene znanosti, 1.1-1.1
 (4), 1.1-1.3.4 (10); h.z. v. -> duhovne
 znanosti
 humanistika, 3-1.1 (216)
 humanizacija objašnjenja, 3-4.2.5 (243)
Humeova giljotina, 3-4.1.5 (238); v.
 -> naturalistička pogreška; etika,
 naturalistička pogreška
idealtip, 2.6-2.3.4 (205), 3-2.2 (225),
 3-4.1.6 (239), 3-4.3.3 (248), 3-4.4.3
 (252), 3-4.6 (254); i.: model, 1.1-1.5.
 bilj. (15), **3-4.1.6 (238-239)**
ideja, 1.1-2.4 (23), 2.5.2 (30), 3-4
 (234), **3-4.1.1 (234)** napretka, 1.1-
 3.2.2 (28) 2.2 (86) povijesti, 1.1-3.2.2
 (28), 2.2 (85) prava, 1.1-3.3 (33); i.
 progresu -> i. napretka; i.: i., kao
 predmet spoznaje, 3-4.1.1 (234); i.:
 pojava, 2.3.1-3.3.1 (108)
 identifikacija -> prepoznavanje i/ili
 prepoznatljivost
identitet (socijalni, kulturni) – politička
 analiza, 3-2.1.3 (221); i. v. ->
 prepoznavanje i/ili prepoznatljivost;
 istovjetnost
ideologija, 1.1-1.2 (6), 1.1-3.2.1 (26),
 1.1-3.2.4 (29), 2.4 (131), 3-2.1.1 (219)
 igra zbroja ničica, tj. *zero sum game*
 2.6-2.2.2 (194-195)
imovina, 2.2 (84), 2.5.3, bilj. (165),
 2.6-3, bilj. (210), 2.6-3 (211),
3-4.4.1 (249-250), 4.4-1.3.1 (270-271),
 financijska, 3-4.4.1 (250)
imovinsko pravo, 3-4.4.1 (249), 4.4-
 2.8.2.4 (288); i.p.: neimovinsko pravo,
 4.4-2.8.2.4 (288)
imperio ratione, tj. vlašću razuma,
 3-4.2.2 (242)
institucija, 1.1-1.3.2 (8), 1.1-1.5 (16),
 1.1-2.5 (25) – politička analiza,
 3-2.1.3 (221)

institucija, pravna -> pravna institucija
institucionalizam, historijski, 1.1-1.3.1
(8), 2.5.3-1.2.2.1 (170-171), 2.5.1
(133-146), 2.5.2 (147-164), **2.5.3**
(165-178), 4.4-2.6 (286)

Institut političkih studija u Parizu:
pravni studij, 3-4.3 (246)

instrumentalno (služi nečemu, nar.
svrsi), 1.1 (3), 1.1-3.1.2 (26), 1.1-
3.2.5.3 (31), 1.1-3.3 (32), 1.2-1 (37-
38), **1.2-2 (39-48)**, 1.2-3 (51)

instrumentalno pravo:

komunikacijsko pravo, 4.4-2.8.2.6
(288)

integralna pravna teorija -> pravni
integralizam

integralna pravna znanost -> pravna
znanost – integralna

integralni pojam i/ili poimanje prava->
pravni integralizam; pravo – pravni
integralizam

intelektualci, 2.2 (85)

intencionalni iskaz -> iskaz,
intencionalni

interakcijsko ili običajno pravo –
Unger, 2.5.1-2 (138-140)

interes, 2.1-1.2.3.5 (69-70), 2.1-3 (77-
78), 2.5.1-2 (139, 141), 2.5.3-1.1.1.1,
bilj. (168), **2.5.3-2.2 (175)**, 2.6-2.2.2
(194-195), 3-4.1.6 (239), 3-4.4.1 (250)
– politička analiza, 3-2.1.3 (221),
ekonomski, 2.1-1.2.3.5 (70), javni i/
ili privatni, 3-4.4.3 (251), moralni,
2.1-1.2.3.5 (70), politički, 2.1-1.2.3.5
(70), 2.5.1-2 (145), pravni, 3-4.4.1
(250), stvaralački sukob interesa,
2.5.1-2 (139) za prirodno pravo,
nakon II. svjetskog rata, 2.6-1.2, bilj.
(182); i. akademskih pravnika: i.
imalaca društvene moći, 2.1-3.1 (77-
78); i.: pravo -> pravo: interes

interes pravne znanosti ->
pravnoznanstveni i.; i. društvenih
znanosti -> društvenoznanstveni

i.; i. filozofije -> filozofijski i.; i.
istraživanja -> istraživački i.; i. pravne
dogmatike -> pravnodogmatski i.; i.
prirodnih znanosti - prirodnoznanstveni
i. ; i. v. -> pravo kao sredstvo
zadovoljavanja interesa

interesent, 2.5.1-1 (137), 2.5.1-2 (139,
142), 2.5.3-1.1.1.1, bilj 10 (168), 2.6-
2.2.1 (188-189), 2.6 -2.2.3 (193-196)
internacionalna podjela rada, 2.5.1-1
(137)

internacionalna zajednica, 1.1-3.2.5.1
(29), 2.1, bilj. (57), 2.5.1 (133), 2.5.1-
1 (135-136), 2.5.1-2 (137, 139-140,
142)

Internacionalni kazneni tribunal za
bivšu Jugoslaviju, 4.4-1.4.2 (272)

internacionalni običaj, 1.1-1.3.5, bilj.
(11), 4.4-2.8.3.1.F (291); v. -> običaj;
običajno pravo

internacionalni poredak, 1.1-1.2 (6);
v.-> pravni sistem, internacionalni

internacionalni pravni sistem -> pravni
sistem, internacionalni

Internacionalni sud, Statut, članak 38.,
1.1-1.3.5, bilj. (13)

internacionalni ugovor, 4.4-1.1.3.1
(269), javnost i/ili tajnost, 4.4-1.1.1.5
(268) tumačenje, **4.4-2.9.3 (294)**); v.
-> ugovor

internacionalno pravo, 1.1-1.3.5, bilj.
(11), 1.1-3.2.5.1 (29-30), 1.1-3.IV
(33), 2.5.1 (133), 2.5.1-2 (140-142,
145), moderno, **4.4-2.4.2 (278)**, izvori,
1.1-3.IV (33), 4.4-2.8.3.2.C (291),
javnost i/ili tajnost, 1.1-3.2.5.1 (30),
pravičnost, 4.4-1.1.3.1(268), pravna
praznina, 1.1-1.3.5, bilj. (12), ugovor,
1.1-1.3.5 (12), 4.4-1.1.3.1 (269); i.p.:
država, postanak, 4.4-1.3.3 (271); i.p.:
nacionalno pravo, 4.4-1.1.1.5 (268),
4.4-1.4.1 (272)

internacionalno pravo (disciplina), 1.1-
1.3.2 (5), 1.1-1.3.5 (13)

internacionalno privatno pravo (disciplina), 1.1-1.3.5 (13)
 interpretacija -> tumačenje
 interpretacija prava -> tumačenje prava
interpretativna shema, 2.3.1 (91), 2.3.1-2 (91-92), 2.3.1-2.2 (92-94), 2.3.1-3.2.1 (98), 2.3.1-3.2.2.2 (103-104), 2.3.1-3.2.2.3 (105), 2.3.1-3.3.2 (105), 2.3.1-3.3.3 (114)
intersubjektivnost, 1.1-2.3 (21), 1.1-2.4 (23), 2.3.1-3.1 (97), 2.3.1-3.3.2 (112-113), 2.3.1-3.3.3 (114)
introspekcija, 3-4 (234), 3.-4.1.1 (234) kao metoda, 3-2.2 (226)
iracionalizam, normativni, 2.6-2.3.1 (198-199); v. -> racionalnost; pravo: logika
iskaz, 1.1-1.3.1 (8), društvenoznanstveni, **1.1-2.4 (24)**, intencionalni, **1.1-2.2 (20)**, 1.1-2.4 (23), iskustveni i/ili neiskustveni, 1.1-2.4, bilj. (19), iskustveno i/ili logički provjerljiv, 1.1-2.2 (20), 1.1-2.3 (21), jezični, normativni i nenormativni, 2.3.1-2.1(91), performativni, 2.1-1.2.2.3 (66), protokolarni, **1.1-2.2 (20)**, 1.1-2.4 (23), znanstveni, 1.1-2.4 (22), znanstveni, iskustveno utemeljenje i/ili ograničenje prihvatljivosti, **1.1-2.4 (24)**; i., iskustveni i/ili neiskustveni v. -> iskaz, znanstveni, iskustveno utemeljenje i/ili ograničenje prihvatljivosti
iskazivo: neiskazivo, 2.3.1- 3.3.1 (108)
 iskustveno promatranje -> promatranje, iskustveno
iskustvo, povijesno, 1.1-1.3.5 (13-14), sistematizirano, 1.1-1.5 (16), svakodnevno, 1.1-1.3.3 (9); i.: misao: jezik, 3-4.1.3 (236); i.: uzrok, tvarni, 3-4.1.4 (236); iskustvo prava -> pravo, iskustveno
istina, 1.2-1 (39), 1.2-2 (40-47), 2.1-

1.2.2 (63-67), **2.3.1-3.3.3 (113-114)**, 3-4.1.5 (238) – korespondencijska teorija, 3-3.2 (333), bjelodana, 3-4.4.3 (252)
istinitost, 1.1-1.5 (15), 1.1-2.4 (24), 2.5.3-1.2 (171), 3-2.1 (218); i.: opis: propis, 3-4.1.5 (238)
 istinosna vrijednost -> istinitost
 istovjetnost društvene pojave -> prepoznavanje i/ili prepoznatljivost društvene pojave
 istraživači društva -> društveni istraživači
 istraživački interes, 3-4.1.6 (239)
 istraživanje, društva -> društveno istraživanja
istraživanje (nar.: iskustveno, praktično; ali: pojmovno istraživanje), 1.1 (3), 1.1-1 (4-17), 1.1-1.2 (6), 1.1-1.3.5 (9), 1.1-3.2.5.3 (30-31), 1.1-3.2.6 (32), 1.1-3.3 (32), 1.1-3.IV (34), iskustveno, 1.1-1.5 (15-16), 1.1-2.3, bilj. (21), metoda, 1.1-3.1.2 (26), 1.2-1 (37-39), 1.2-2 (40, 43, 46, 47, 48), predmet, 1.1-1.3.1 (8), 1.1-1.3.5 (9), 1.1-2.3 (21), 1.1-2.5 (25), 1.1-3.1.2 (36), 1.2-2 (41-43, 47-48), 1.2-3 (51-53), predmet, izbor, 1.1-2.3 (21), temelj, 1.2-2 (47) **de lege ferenda**, 1.1-1.2 (6), 1.1-1.3.5 (12), 1.1-3.2.1 (26), **1.1-3.2.5.3 (30-31)**, **1.1-3. IV (33-34)**, **2.5.3 (165-178) de lege lata**, 1.1-1.3.5 (12), 1.1-3.2.1 (26); i.: podučavanje, 3 (215)
 istraživanje, društva -> društveno i.; i., empirijsko -> i., iskustveno; i., pravničko -> pravničko i.; i. prava -> pravničko i.; pravno i.; pravna znanost; i., pravno -> pravno i.; i., pravnoznanstveno -> pravna znanost; i. **de lege ferenda** v. -> **de lege ferenda**; političkopravno

istraživanje; i. predmet v. -> pravničko
i., predmet; pravno i., predmet;
pravna znanost, predmet; društveno i.,
predmet; društvene znanosti, predmet;
sociologija, predmet; itd.
ius est ars boni et aequi, 3-2.1.3 (221)
izbor izvora prava, mjerila i/ili razlozi,
1.1-3.IV (33); v. -> i. prava
izbor prava, 1.1-1.2 (5), 1.1-1.3.5
(12), 1.1-1.5 (15), 1.1-2.5.3 (31), 1.1-
3.IV (33); i. p.: tumačenje prava,
4.4-1.1.1.1 (266-267); i.p. v. ->
pronalaženje prava
izbor predmeta istraživanja ->
istraživanje, p., i.; znanost, p., i.
izgradnja pojmovnih okvira u pravu i
o pravu -> pravni pojam, temeljni;
pravna znanost, pojam, temeljni
izigravanje zakona -> zloupotreba prava
izraz, temeljni, znanstvene teorije,
odredivost, tj. definibilnost, 1.1-2.3
(21)
izraz v. -> pojam
izvan- i/ili iznadpozitivnopravno
mjerilo -> pravno m., i. iznad- i/ili
izvanpozitivno
izvanpravno opravdanje prava -> ocjena
pravnosti; ocjena pravnosti poretka
izvor prava, 1.1-1.5 (15), 1.1-3.IV
(33), 2.6-2.3.3 (202), 3-4.1.4 (237),
4.4-2.8.3 (290-291) – internacionalno
pravo, 1.1-1.3.5, bilj. (12), 4.4-
2.8.3.2.C (291) – Europska Unija, 4.4-
2.8.3.2.D (291) – pravna znanost, 1.1-
1.3.5 (13) – Republika Hrvatska, 4.4-
2.8.3.2.B (291), društveno djelovanje
kao izvor prava, 2.6-2.3.3 (202)
i.p. v. -> običaj; običajno pravo;
internationalni običaj; internacionalni
ugovor; propis; pravni akt; ustav;
zakon; ugovor; upravni akt; presuda;
društveno djelovanje; priroda stvari;
internationalno pravo, izvor; hrvatsko

pravo, izvor; itd.
javna uprava (interdisciplinarno
znanstveno polje), 1.1-1.2 (7)
javno pravo, 1.1-3.IV (33), 3-4.3
(246), **metode**, **4.4-2.9 (292-295)**,
metodički problemi, **neki**, **4.4-1 (266-
272)**, podsudnost, 3-4.3 (246); **j.p.:**
privatno pravo, **4.4-2.8.2.8 (289)**
jedinствена uzročna veza -> uzrok,
neponovljivi
jezična igra – Wittgenstein, 2.3.1-3.3.2
(111), 2.3.1-3.3.3 (115)
jezična sposobnost, urođena, 2.3.1-
3.2.2.3 (106)
jezični zaokret -> filozofija, suvremena
i/ili jezična
jezično stajalište, 2.3.1-3.1 (96), 2.3.1-
3.2.2.2 (104), 2.3.1-3.3.1 (110)
jezik, 1.1-1.2 (5), 1.1-1.3.4 (10), 1.1-
1.3.5 (11), 1.1-2.5 (25), 1.1-3.2.3.1
(28), 2.3.1 (87), 2.3.1-2 (91), 2.3.1-2.1
(92), 2.3.1-3.1 (96, 97), **2.3.1-3.2.2.3
(105-106)**, **2.3.1-3.3 (106-116)**,
predteorijski, 1.1-2.4 (22), privatni,
2.1-1.2.1 (62), 2.3.1-3.3.2 (113),
službeni, 1.1-1.3.2 (9), svakodnevni,
1.1-3.2.3.1 (28), znanstveni, 1.1-2.4
(22) kao djelovanje, **2.3.1-3.3.2 (110-
113)** kao uvjet spoznaje, 2.3.1-3.3.1
(110)
j., tj. *la langue*: **govor**, tj. *la parole*,
2.3.1-3.2.2.3 (106), 2.3.1-3.3 (107);
j.: logika, 1.1-3.3.2.1 (28), 2.3.1
(87), 2.3.1-3 (94), 2.3.1-3.3 (107),
2.3.1-3.3.2 (112); **j.:** **misao i/ili
mišljenje**, 1.1-1.3.4 (9-10), 1.1-2.1
(19), 1.1-3.3.2.1 (28), 2.3.1-3.1 (95-
96), **2.3.1-3.3 (106-107)**; **j.:** **misao
i/ili mišljenje**: **svijet**, **2.3.1-3.3.1
(106-107)**, **2.3.1-3.3.2 (107-110)**; **j.:**
pravilo, 2.1-1.2.2.1 (61), 2.1-1.2.2.2
(61-62), 2.1-1.2.3.6 (71), **2.3.1-3.3.2
(110-113)**, 2.3.1-3.3.3 (113-114),

2.3.1-3.3.4 (114-116), **2.6-2.1 (186)**;
j.: *svijet*, 2.3.1-3.3.1 (107-108)
j., pravni -> pravo: j.; j. kao sredstvo
 razumijevanja -> j. kao uvjet
 spoznaje; j.: misao i/ili mišljenje v. ->
 filozofija, moderna, dihotomije
 Joergensenova dvojba, tj. dilema, **2.1-
 1.2.2.3 (67)**, 4.4-2.5.3.7.B (284)
Jugoslavija (1943-1991), 2.5.1 (133),
 2.5.1-1 (136-137), 2.5.1-2 (137, 139,
 144, 145), produktivnost, 2.3.1-2
 (145)
 jusnaturalizam -> pravni naturalizam
 juridički silogizam -> pravni silogizam
 kapital, 2.5.1-1 (137)
kapitalizam, **1.1-1.4 (14)**, 2.5.1-1
 (137), 2.6-2.3.3 (203); k.: socijalizam,
 2.5.1-1 (137)
kartezijanstvo, 3-4.1.2 (235), 3-4.2.4
 (243)
 kategorija društvene znanosti ->
 društvene znanosti, pojmovi, temeljni;
 sociologija, pojmovi, temeljni; k.
 pravne znanosti -> pravni pojam,
 temeljni
 kategorijalni aparat -> pojmovi,
 temeljni
 katolicizam, suvremeni, 3-2.1.2 (219)
 kivni doušnici – Fuller, 1.1 (4), 1.1-3.2.6
 (31-32), 2.6 (179-211)
 kognitivna sociologija -> sociologija –
 razumijevajuća i/ili tumačeća
 kolektivni ugovor radnog prava, 1.1-
 1.3.5 (12)
komparativna politika, 3-2.1.3 (221)
 komparativno pravo -> poredbeno
 pravo
 komunikacija, 1.1-1.3.5 (11), 1.1-2.4
 (23)
komunikacijska teorija, 2.1-1.2.3.6
 (71), 2.1-1.2.4.2 (74)
 komunikacijski odnos -> društveni
 odnos, jezični i/ili nejezični
 komunikacijski pravni odnos, 2.6-2.2.2
 (193), 2.6-2.2.2, bilj. (193-194)
 komunikacijski sistem, 2.3.1-3.2.2.3
 (104)
komunikacijsko pravo:
instrumentalno pravo, 4.4-2.8.2.6
 (288)
 konkludentna radnja -> pravni akt,
 konkludentna radnja
konkretizacija prava, 3-3.2 (232)
 konkretno – Schmitt, 3-4.3.3 (248)
 konstitutivno (pravilo ili sl.) ->
 ustanovljujuće
kontekst, jezični i/ili nejezični, 2.3.1-
 2.1 (92), 2.3.1-2.1 (92), 2.3.1-3.3.2
 (111-112), 2.3.1-3.3.4 (116)
 konvalidacija ugovora o darovanju bez
 predaje stvari i bez valjanog oblika,
 1.2.1.1 (269)
konvencionalizam (u definiranju), 1.2-2
 (42)
krijepost, tj. vrlina, 1.1-1.3.2 (9),
 3-2.1.3 (222), 3-3.2 (231) kao svrha
 etike, 3-3.2 (232)
kriterij, 2.3.1-3.3.3 (113-115),
pravnosti, 4.4-2.5.6 (285),
 logičnosti prava, 2.3.1-3.2.2.3 (105),
 nesemantički, dokazni, 2.3.1-3.3.3
 (114-115), **razumijevanja, 2.3.1-3.3.2
 (105)**, semantički, definitorni, 2.3.1-
 3.3.3 (114), semantički, nedefinitorni,
 2.3.1-3.3.3 (114); k.: logika, 2.3.1-
 3.3.2 (113)
 kritička teorija -> filozofija, k.t.;
 društvene znanosti, k.t.
 kritička teorija prava -> pravna teorija,
 k.
kritika, 1.1-1.2 (6), 1.1-1.2, bilj. 3 (7),
 1.1-2.1 (19), 1.1-2.3 (21-22), 1.1-2.4
 (22-24)
 krivično pravo, moderno, 3-3.1 (229)
 krivičnopravni odnos – Aristotel, 2.6-
 2.2.2 (192)
 krivnja: uzročnost: rasuđivanje o pravu,

3-4.1.4 (237)

kršćanstvo, 3-4.3.1 (246); k.: pravo, 1.1-3.2.5.2 (30), 2.5.2-1 (153-155, 158), 2.5.2-1, bilj. (154), 2.6-2.3.3, bilj. (204), 3.5.2-1 (151), 3.5.2-2 (159, 163)

kultura, 1.1 (4), 1.1-1.2 (6-7), 1.1-1.3.2, bilj. (8), 1.1-3.2.4 (29) 2.4 (129, 131), 3-2.1.3 (220), **3-3.3 (231-233)**, **3-4.5 (252-253)**, **3-5 (254-256)** – Kant, 3-4.5 (252), moderna, 1.1-3.2.6 (32), 2.6-3 (211), politička, 1.1-1.2 (7) kao predmet filozofije – Winch, 3-4.5 (255); k.: kult, 3-4.5 (253); k.: pravo -> p.: k.

kulturalna znanost, 3 (215)

kvalifikacija činjenica i podvođenje iskaza o činjenicama u pravu, 1.1-1.3.3 (9), 4.4-2.2.6.3 (276-277)

laici, pravni, 3-4.2.5 (244)

legitimnost – subjektivistička teorija, 3-4.3.1 (246) – Weber, 3-4.3.1 (246), tradicionalna, 3-4.3.1 (246) kao vjera u opravdanost, 3-4.3.1 (246)

lex superior derogat legi inferiori tj. viši zakon ukida niži, 1.1-1.3.2 (9)

logičizam, 2.1.3-3 (95), 2.1.3-3.2.2 (100), 2.1.3-3.2.2.1 (100), 3-4.1.2 (235)

logička norma -> n., l.

logička operacija, 1.1-2.3 (21), 1.1-2.4 (22) tvorba, 2.3.1-3.2.2.1 (100)

logički formalizam, 2.3.1-3.2.2.3 (105)

logički pozitivizam -> filozofija, l.p.; sociologija, pozitivistička

logičko (pripada logici kao disciplini), 1.1-1.2 (5), 1.1-2.1 (18-19), 1.1-2.2 (20), 1.1-2.3 (21), 1.1-2.4 (22-24), 1.1-3.2.1 (27), 1.1-3.3 (33), 1.2-2 (40, 43-44), 1.2-3, bilj. (33), 2.1-1.1.3 (60), 2.1-1.2.1.1 (61), 2.1-1.2.1.2 (61), 2.1-1.2.2.3 (65-66), 2.1-1.2.3.4 (69), 2.1-2.2 (76), 2.1-2.3 (76), 2.3.1-3 (94), **2.3.1-3.1 (95-97)**, 2.3.1-3.2.1 (98-99), 2.3.1-3.2.2.1 (100-101), 2.3.1-3.2.2.2 (103, 104), 2.3.1-3.2.2.3 (104-105), 2.3.1-3.3 (107), 2.3.1-3.3.2 (112, 113), 2.3.1-3.3.3 (114), 2.6-2.1 (187), 2.6-2.1, bilj. (187), 2.6-2.3.1 (198-199), 2.6-2.3.2 (200), 3-2.1.5 (215-216), 3-2.1.7 (217), 3-2.2 (223, 225), 3-4.1.2 (235), 3-4.1.3 (236), 3-4.1.7 (240-241), 3-4.2.5 (245), 3-5 (254, 255), 4.4.2.5.3.6.B (283-284) kao mogući oblik misli, 3-4.1.2 (235) načelo, 2.3.1-3.2.2.2 (103) stajalište, 2.3.1-3.1 (96), 2.3.1-3.3.1 (110); l.: normativno, 2.3.1-3.1 (96), 2.3.1-3.3.2 (112); v. -> logično

logično (pripada logici), 1.1-1.1 (5), 1.1-2.4 (23-24), 1.1-3.2.1 (27), 1.1-3.3 (33), 2.1-1.2.1.1 (61), 2.1-1.2.2.3 (65, 67), **2.1-1.2.3.4 (69)**, 2.1-2.2 (76), 2.1-2.3 (76), 2.3.1-1.1 (89), 2.3.1-2.1 (91), 2.3.1-3.2.2.3 (105), **2.3.1-3.3 (107)**, **2.3.1-3.3.2 (110-113)**, **2.3.1-3.3.3 (115)**, 3-4.1 (234), 3-4.2.5 (245) nužno, 2.3.1-1.1 (89), 2.3.1-3.3.4 (115); v. -> logičko

logika, 1.1-1.2 (5); **1.2-1 (39)**, 2.1-1.2.2 (63), 2.1-1.2.2.3 (67), 3-1.1 (216) – Kant, 3-4.1.7 (239-240); l.: jezik -> jezik: l.; l.: norma -> logičko: normativno; l.: praktičko i/ili praktično mišljenje -> rasuđivanje, praktičko i/ili praktično: l.; l.: pravo -> p.: l.

ljestve Jakovljeve, 1.1-1.4 (14)

ljudi kao pokretači povijesti, 1.1-3.2.5.2 (30)

ljudsko pravo -> čovjekovo pravo

managerial direction – Fuller -> upravljačko vođenje – Fuller

marksizam, 1.1-3.2.5.2 (30), 2.1-2.1, bilj. (74), 2.1-2.1 (76), 2.3.1-1 (88), 2.3.1-3.2.2.3 (105, 106), 3-4.3 (246), **3-4.4.2 (250)**, pravo, 3.5.2-1 (151, 158), 3.5.2-2 (162), 4.4-2.8.2.1.b (287), **4.4-3.5.2.1 (297-298)**; m.:

postmoderna, 3-5 (254); m.: Ustavni sud Republike Hrvatske, 4.4-1.3.1.a (270); m., pravo v. -> p. - m.; m., vlasništvo; v. -> v. - m.

matematika, 2.3.1-3.3 (107); 3-3.1 (227), 3-4.1.5 (237)

matematska operacija, 1.1-2.3 (21)

materijalizam, metafizički, 1.1-3.2.1 (27); 2.1-2.1 (74)

materijalno pravo -> supstantivno pravo

Max-Planck-Institut fuer europaeische Rechtsgeschichte, Frankfurt a. M., 2.2 (81),

medicinska dogmatika, 3-4.2.2 (242)

međunarodna zajednica -> internacionalna zajednica

međunarodno pravo -> internacionalno pravo

međuosobnost -> intersubjektivnost

memorandum of understanding, tj. *gentlemen's agreement*, 4.4-1.1.1.5 (268)

mentalizam, 2.3.1-3 (94-95), 2.3.1-3.1 (97), 2.3.1-3.2.2.1 (100-101), 2.3.1-3.2.2.3 (105)

mnijenje i znanje -> znanje i mnijenje

metadisciplina, 1.1-1.3.3 (10), 1.2-2 (40), 3-4.2.4 (243)

metadogmatika, 1.1-1.3.3 (10), 1.3.3, bilj. (10)

metafizički materijalizam -> materijalizam, metafizički

metafizika, 1.1-2.1, bilj. (19), 1.2-2 (44-48), 1.2-1.1.1, bilj. (59), 2.1-1.2.2.3 (68), 2.2 (84), 2.3.1-3.3.1 (108-109), 2.6-1.2, bilj. (181), 3-3.2 (233)

metahistorija, 1.1-1.3.3 (10)

metamjerila, 1.1-1.3.2 (9)

metapredmet, 1.2-2 (40)

metoda, 1.1 (3), 1.1-1.1 (4), 1.1-1.2 (5-6), 1.1-1.3.2 (9), 1.1-1.3.3 (10), **1.1-1.3.5 (11-14)**, 1.1-1.5 (15), 1.1-2, bilj. (17), 1.1-2 (18), 1.1-2.1 (19), 1.1-2.1, bilj. (19), 1.1-2.4 (23), **1.1-2.5 (24-25)**, 1.1-3.2.1 (26), 1.1-3.2.2 (26-27), 1.1-3.2.3.1 (28), 1.1-3.2.3.2 (28), 1.1-3.2.5.3 (31), 1.1-3.IV (33-34), **1.2-1 (38-39)**, 2.3.1-1.1 (89), 2.3.1-2.1 (91-92), 2.3.1-3 (94), **2.3.1-3.1 (95-97)**, **2.3.1-3.1 (95-97)**, **2.3.1-3.2.1 (97-99)**, **2.3.1-3.2.2 (99-100)**, 2.3.1-3.2.2.3 (106), 2.6-2.3.2 (201), 3-4.2.2 (242), 3-4.2.5 (245), 3-4.3.1 (246-247), **3-4.6 (253-254)**, dijalektička, 2.3.2-1 (122), iskustvena, 2.6-1.2, bilj. (180), **normativna**, 1.1 (3), 1.1-1.3.2 (9), 1.1-2, bilj. (17), **1.1-2.5 (24-25)**, 1.1-3.2.3.1 (28), 2.1-1.1.3, bilj. (60), 2.3.1 (87), 2.3.1-1.1 (89-90), 2.3.1-2 (90-91), 2.3.1-2.2 (93-94), **2.3.1-3 (94-116)**, 2.3.2-1 (121-123), 2.3.1-3 (127-128), **uzročna**, 2.3.2-1 (121-122), 2.3.2-2 (123)

m. pisanja pravnih dokumenata, 2.3.2-1, bilj. (119-120) pretraživanja pravnih dokumenata dokumentacije, 2.3.2-1, bilj. (119-120) spoznaje, 1.1-1.2 (5-6), 1.1-1.3.2 (9), 1.1-1.3.5 (11), 1.1-3.2.1 (19), 1.1-2.1 (19), 1.1.1-2.5 (24), 1.1-3.IV (33)

m.: predmet, **2.3.1-3.1 (95-97)**, **2.3.1-3.1 (95-97)**, **2.3.1-3.2.1 (97-99)**, **2.3.1-3.2.2 (99-100)**, 2.6-2.3.2 (201), 3-4.2.2 (242), 3-4.2.5 (245), 3-4.3.1 (246-247), **3-4.6 (253-254)**

m. društvenih znanosti -> društvene znanosti, m.; m., pozitivna -> m., iskustvena; m. prava -> pravna m.; m. pravne znanosti -> pravnoznanstvena m.; m. stjecanja znanja -> m. spoznaje; m., normativna v. -> objašnjenje, normativno

metodički problemi prava između nacionalnog i internacionalnog prava, **4.4-1.2.2 (269)** između

- sadašnjega i ranijega pravnog sistema, 4.4-1.2.1 (269) izvan prava?, 4.4-1.3 (270-271) među pravnim sistemima, 4.4-1.2 (269-270) unutar pravnog sistema, 4.4-1.1 (266-269)*
- metodički sinkretizam -> sinkretizam, metodički
- metodologija, 1.1-1.3.5 (11-14), 1.2-1 (38-39), 1.2-2 (39-48) kao metadisciplina, 1.2-2 (40); m.: razumijevanje, 3-4.2.5 (244)*
- metodologija društvenih znanosti, 1.1-2.1 (19), 2.1 (18-19), 1.1-2.3, bilj. (21), individualizam, 3-4.4.3 (251), jugoslavenska, 2.3.2-1 (119), 2.3.1-1, bilj. (119)*
- Metodologija javnog prava (nastavni predmet), 1.1-1.2 (7), 1.1-3.IV (33-34), 4 (259-298)*
- metodologija prava, 1.1 (3), 1.1-1.1 (4), 1.1-1.2 (5-7), 1.1-1.3.5 (12-13), 1.1-3.2.1 (26-27): 2.1 (57), 2.1-1.1.3, bilj. (60), 2.1-1.2.3.4 (69), 2.1-1.2.4 (72), 2.3.1-3.1 (95-96), 2.3.2 (118), p.t., hrvatska, 1.1-1.1 (3), jugoslavenska, 2.3.2-1, bilj. (119), 2.3.2-1 (119-123), rekonstrukcija, 2.3.2-1 (121), svrha i/ili cilj i/ili zadaća i/ili zadatak, 1.1 (3), 1.1-1.2 (5-7), 1.1-1.3.5 (11-12), 1.1-3.1.2 (26), 1.1-3.2.5.3 (30), 2.1-1.2.4 (71-73); m.p.: metodologija pravne znanosti, 1.1-1.3.5(13)*
- Metodologija prava (nastavni predmet), 1.1-1.2 (7), 1.1-1.3.5 (12), 1.1-3.2.1 (28), 1.1-3.IV (33-34), 4 (259-298)*
- metodologija pravne znanosti, 1.1 (3), 1.1-1.1 (4), 1.1-1.2 (6), 1.1-1.3.5 (12-13), 1.1-3.IV (33-34), svrha i/ili cilj i/ili zadaća i/ili zadatak, 1.1 (3), 1.1-1.2 (5-7), 1.1-1.3.5 (2-13), 1.1-3.1.2 (26-27), 2.1-1.2.3.6 (71), 2.3.1 (87), 2.3.1-1.1 (88), 2.3.1-1.2 (89-90), 4.4-3.1 (295), vrste, 4.4-2.5 (278-281), 4.4-2.5.5 (285); m.p.z.: metodologija prava, 1.1-1.3.5(13)*
- Metodologija pravne znanosti (nastavni predmet), zadaci, 1.1-1.2 (7), 1.1-3.IV (33-34), 4.4-1 (266-276), prepoznavanje metodičkih problema pravne prakse, 1.1-3.IV (33), 4.4-1 (266-272), razumijevanje sastava uobičajenoga pravnog rasuđivanja, 1.1-3.IV (33-34), 4.4-1 (272-295), osposobljavanje za primjenu glavnih metoda istraživanja i tehnike izrade znanstvenog rada te pripreme zakonodavstva, 1.1-3.IV (34), 1.1-3.IV (33-34), 4.4-1 (295-298)*
- Metodologija pravne znanosti: pravo i susjedne discipline (ova knjiga), odredba sastojaka istraživanja, 1.1 (3), 1.1-1 (4-17), okvir istraživanja, 1.1-1.3 (7-14), predmeti, 1.1-1.5 (15-17), problemi, 1.1-1.1 (4-5), 1.1-1.4 (14-15), svrha, didaktička, 1.1-1.2 (7-8), svrha, znanstvena, 1.1-1.2 (5-7), vrijednosti, 1.1-1.4 (14-15)*
- metodologija pravnih istraživanja, 1.2-3 (48-53)*
- Metodologija pravnih istraživanja (nastavni modul), 1.1-1.2 (7), 2.5.3 (165-177)*
- metodologija pravnih i društvenih istraživanja, 1.1-1.2 (6), 3-1.1 (217), predmet, intervencija u predmet, 1.2-2 (46-48), 1.2-3 (48-53), prepreke i/ili problemi, 1.1-3.2.1 (26), 2.1 (57-58), 2.1, bilj. (58), 2.1-3 (77-79) prepreke izvanteorijske (političke, financijske itd.), 1.1-3.2.1 (26-27), 2.1 (58), 2.1, bilj. (58), 2.3.2-1 (120-121) prepreke teorijske, 1.1-3.2.1 (26-27), 2.1 (58), 2.1, bilj. (58), 2.1-3 (77-78) 2.3.2-1*

(120) svrha i/ili cilj i/ili zadaća i/ili zadatak, 1.1 (3), **1.2-3.1.2 (26-27)**; 1.2-1 (37-39), **1.2-2 (39-48)**, **1.2-3 (48-53)**, **1.2-4 (53-55)**
 metodologijski individualizam -> metodologija društvenih znanosti, individualizam
 metodološki modeli pravne znanosti – Visković, **3-4.2.1 (241)**; v. -> metodologija pravne znanosti
mirno rješavanje sporova, 4.4-2.8.3.1.D (290-291)
 misao i/ili mišljenje: jezik -> jezik: misao i/ili mišljenje
 mišljenje: volja– Kelsen -> čin mišljenja: čin volje – Kelsen
mjerilo djelovanja, 1.1-1.3.2 (8), hijerarhija, 1.1-1.3.2 (9), važenje, 1.1-1.3.2 (9); m.d.: društvena regulacija, 4.4-2.5.2.2 (282); m.d.: logička nužnost – analitički, 4.4.2.5.3.6.B (283-284); m.d.: zakon prirode, 4.4.2.5.3.6 (283-284); m.d., pravno -> pravno m.
 mnijenje: znanje-> z.: m.
model, 3-4.1.6 (234-235); v. -> idealtip; idealtip: m.; pojam; filozofija, moderna, dihotomije
 moderna filozofija -> f., moderna
moral, 1.1-1.3.3 (10), 1.1-1.3.4 (9), 1.1-1.4 (15), 1.1-2.5 (25), 1.1-2.5.2 (30), 2.1-1.1.1, bilj. (59), 2.1-1.2.3 (70-72), 2.3.1-3.1 (96), 2.3.1-3.2.2.2 (102, 103), 2.3.1-3.3.1 (109), 2.3.2-2 (125), apsolutni, 2.1-1.2.3 (70, 71), konvencionalni, 2.1-1.2.3 (70), naturalistička pogreška, 4.4-2.5.3.7.A (284), pozitivni, 1.1-1.2 (4), 1.1-1.5 (17); m., apsolutni: racionalnost, 2.1-1.2.3.5 (70); m., apsolutni v. -> zakon, prirodopravni (*lex naturalis*, *natural law*); m.: pravo -> p.: m.
moralizacija politike, 1.1-1.4 (14-15)

moralna disciplina, 1.1-3.2.5.1 (30)
 moralna ocjena -> ocjena moralnosti
moralno istraživanje, 1.1-3.1.2 (26), 1.2-4 (54-55)
 nacija, 1.1-1.2 (7), 1.1-1.3.5, bilj. (12)
 nacionalni sudovi i internacionalni ugovori: 1 Protokol uz Europsku konvenciju o čovjekovim pravima, 4.4-1.2.2.1 (269)
nacionalno pravo: internacionalno pravo, 3-4.3.3 (248)
načelo djelovanja, 1.1-2.5 (25), **2.3.1-3.3.3 (113-114)**, **2.5.3, bilj. (168)**, **2.5.3-2.2, bilj. (174)**
 načelo kauzaliteta -> uzročnost, n.
 načelo razmjernosti – europsko i hrvatsko pravo, 2.5.3 (167), 2.5.3-2.1 (173)
 nadarenost, 3-4.1.7 (240)
 naknada štete, 3-4.4.3 (252)
nalaženje izvora prava, **4.4-2.2.2 (275)**
nalaženje pravnih mjerila, tj. pravnih normi, pravnih vrijednosti, pravnih načela itd., **4.4-2.8.3 (290-291)**
 nametanje svjetonazora -> svjetonazor, nametanje 2.1-2.1 (75)
namjera i/ili namjerno, 1.1-2.2 (20), 2.3.1-3.3 (107), **2.3.1-3.3.4 (115-116)**, 2.3.2-2 (124-125), 3-3.1 (227), 3-4.1.4 (237), 3-4.1.6 (238), 3-4.4.2 (250), 3-4.5 (253, 254), subjektivna, 2.3.1-3.3.4 (115); v. -> htijenje; volja; svijest
 nasljedno pravo, 3-4.4.1 (250)
naturalistička pogreška, 3-4.1.5 (238) – Hume, 4.4-2.5.3.7.A (284); v. -> etika, n.p.naturalistička pogreška; moral, naturalistička pogreška; činjenice: norme i/ili vrijednosti;
 naturalistički scijentizam -> scijentizam, naturalistički,
 naturalističko, tj. prirodnoznanstveno objašnjenje normativnosti -> normativnost, naturalističko, tj.

prirodnoznanstveno objašnjenje
naturalizacija društvenih znanosti - >
društvene znanosti, n.; n. filozofije
prava -> f.p., n.; n. humanističkih
znanosti-> humanističke znanosti, n.;
n. pravne znanosti -> pravna znanost,
n.

neimovinsko pravo, 4.4-2.8.2.4 (288)

nepravna etika?, **4.4-1.3.2 (271)**

nepravno vlasništvo?, **4.4-1.3.1 (270-271)**

nestanak praktičkog rasuđivanja, 4.4-2.5.3.7 (284)

norma, 1.1-1.5 (17), 1.1-2.1 (19), 1.1-2.5 (25), 1.1-2.1 (26), 1.1-2.3.1 (28), **2.1-1.2.2 (62-67)**, 2.1-1.2.3 (70-71), 2.1-1.2.3.6, bilj. (71), 2.1-3 (77), društvena, 1.1-1.3.2 (8-9), 1.1-2.5 (25), 1.2-3 (51), 2.1-2 (75), logička, 2.3.1-3.3.2 (112), moralna, 2.1-1.2.3.6 (71), opća ili generalna, 2.1-1.2.2 (65), pojedinačna ili individualna, 2.1-1.2.2 (65), temeljna – Kelsen, 3-2.2 (223-224); n.: istinitost, **2.1-1.2.2 (63-67)**; n.: logika, 2.6-2.3.1 (198-199); n.: logika – analitički, 4.4.2.5.3.6.B (283-284); n.: vrijednost – etika, deontologijska: etika, teleologijska, 4.4-2.5.2.2.B (282); n., pravna -> p.n.

normativna dvosmislenost pravila i
pravilnosti – socijalnopsihologijski
– Lasswell & Kaplan, 4.4-2.5.3.6.A
(283-284)

normativna metoda -> metoda, n.; n.
pravna znanost -> pravna znanost, n.;
pravna dogmatika

normativni iracionalizam ->
iracionalizam, normativni

normativni poredak, 2.3.1-3.2.1 (99),
3-2.2 (223-224)

normativni sistem, 2.1-1.2.3 (71),

normativno objašnjenje -> objašnjenje,

n.; metoda, n.

normativno stajalište, 2.3.1-3.1 (96),
2.3.1-3.2.2.2 (104), 2.3.1-3.2.2.2
(102-103) zaključivanje, 2.1-1.2.2.3
(67), 4.4-2.5.3.7.B (284)

normativno tumačenje -> objašnjenje,
normativno; metoda, normativna; n.
zaključivanje v. -> praktički silogizam

normativnost društvenih znanosti ->
društvene znanosti, normativne i/ili
normativnost

normativnost prava-> pravo,

normativno i/ili normativnost

normativnost pravne znanosti -> pravna
znanost, normativna

normativnost, 1.1(3), 1.1-1.1 (4), **1.1-1.3.2 (8-9)**, 1.1-1.3.4 (11), **1.1-3.2.3.1 (28)**, 1.1-3.2.5.1 (29); **2.3.1 (87-116)**,
naturalističko objašnjenje, 1.1-1.1 (4),
predmet i/ili tumačenje humanističkih
znanosti, 1.1-1.1 (4), značenja
(predmet, metoda, funkcija), **1.1-2.3.1 (28)**; n. pravne znanosti -> pravna
znanost, normativna i/ili normativnost
novac, 2.2 (84); 2.5.3-1.1.1.1 (168),
2.5.3-2.3.1 (176); 2.6-2.2.2 (191), 2.6-
2.3.2 (201); 3-3.1 (228), 3-4.4.1 (250)
novinar, pravna odgovornost, 4.4-
1.1.1.2 (267)

novokantovstvo, 3-4.2.5 (245)

nužnost, logička, 3-2.2 (225)

obećanje, 1.1-1.3.2 (8)

običaj, 2.1-2 (77) – Aristotel, 3-3.1
(228)

običajno pravo, 1.1-1.3.5 (12)

objašnjenje, **1.1-1.3.5 (11-14)**, 1.1-
1.5 (16), **1.1-2.1 -2.5 (18-25)**,
3-4.2.5 (243-244), 3-4.5 (253),

društvenoznanstveno, **1.1-2.1-2.5 (18-25)**, funkcionalno, 1.1-2.4
(24), 1.1-3.2.1 (27), 2.1-2 (76-77),
naturalističko, i/ili pozitivističko,
3-4.2.5 (243-244), **normativno**, 1.1

(3), 1.1-1.3.2 (9), 1.1-2, bilj. (17), **1.1-2.5 (24-25)**, 1.1-3.2.1 (26-27), 1.1-3.2.3.1 (28), 2.1-1.2 (60), 2.1-1.2.1.1, bilj. (61), **2.1-1.2.1.1 (61-62)**, 2.1-1.2.2.3 (65), 2.1-2 (76-77), 2.3.2-1 (121-122), 2.3.2-2 (125), 2.3.2-3 (127), **obuhvatnim društvenim zakonom**, 1.1-3.IV (34), obuhvatnim zakonom, 3-4.2.5 (243), povijesno, 3-4.2.5 (243), **razlogom**, 1.1-1.3.4 (11), razlogom – Wittgenstein, 3-4.5 (255), **svrhovito i/ili ciljno**, 1.1-2.5, bilj. (24), 2.1-1.2.1 (62), 2.3.1-1.1 (89), 2.3.2-2 (123), 2.3.2-2, bilj. (123), uzročno, 1.1-3.2.1 (27), 2.1-2.2 (76), 2.3.1-1.1 (89), 2.3.1-3 (94-116), 2.3.2-1 (121-122), 2.3.2-2 (123), 2.3.2-3 (124), 3-4.3.1 (246-247), 3-4.6 (254), uzročno – Wittgenstein, 3-4.5 (255), **uzročno, djelatnim uzrokom**, 1.1-1.1 (4), 1.1-1.2 (6), 1.1-1.3.3 (9), 1.1-1.3.4 (11), 1.1-1.3.5 (11), 1.1-1.3.5 (13), 1.1-1.5 (15-17), 1.1-2, bilj. (17-18), 1.1-2.2 (20), **1.1-2.4 (22-24)**, **1.1-2.5 (24-25)**, **1.1-3.2.1 (27)**, 1.1-3.2.3.1 (28), 1.1-3.2.5.3 (31), 1.1-3. IV (33-34), 2.3.2-1 (122), 3-4.1.5 (237), uzročno, neponovljivim, tj. jedinstvenim uzrokom, 1.1-1.3.3 (9), 1.1-3.IV (34), vlastitog djelovanja, 1.1-2.5 (25) kao metoda spoznaje, 1.1-2.1 (19), **neponovljive, tj. jedinstvene pojave**, 1.1-1.3.3 (9), 1.1-3.IV (34) **ponovljivih, tj. vrste pojava**, 3-4.2.5 (243); o.: **opravdanje**, 3-2.2 (224); o., uzročno: metoda, normativna, **2.3.1-3 (94-116)**, **2.3.1-3.2.1 (97-99)**

o., normativno v.-> u poglavlju 2.3.1 metoda, normativna; o. teleološko -> o., svrhovito i/ili ciljno; o. na temelju obuhvatnoga društvenog zakona -> o., obuhvatnim društvenim zakonom; o.

na temelju razloga -> o., razlogom; o.: razumijevanje-> r.: o.; o v. -> razumijevanje

objektivno: subjektivno -> s.: o.

objektivno pravo, prirodno: subjektivno pravo, prirodno, 2.6-1.2 (182)

oblik života – Wittgenstein, 2.3.1-3.2.2.3 (106), 2.3.1-3.3 (107), 2.3.1-3.3.1 (109-110), 2.3.1-3.3.2 (112-113)

obrazovanje, pravno -> p. o.

obrazovanje, visoko, 3 (215), svrha i/ili cilj i/ili zadaća i/ili zadatak, znanstveno istraživanje, 3-1.1 (216)

obuhvatni zakon -> z., o.

obveza, moralna, 3-4.1.5 (238)

obvezatnost, 1.1-1.3.2 (8-9), 3-4.1.5 (238), temelj i/ili mjerilo, 1.1-3.2.1 (27), 2.1-1.2 (60), 2.1-1.2.2 (67); o. v. -> vađenje; vrijednost

obvezno pravo, 3-4.4.1 (250)

ocjena ispravnosti i/ili vrijednosti i/ili vađenja v. -> opravdanje

ocjena moralnosti, 1.1-3.2.6 (31)

ocjena pravnosti djelovanja i/ili mjerila djelovanja, pravna, 1.1-3.2.5.3 (31), 1.1-3.2.6 (31-32), 1.1-3.1.2 (26), 2.5.3-2.2 (174-175), 2.6-1.2 (181), 2.6-2.3.1 (197)

ocjena pravnosti poretku, pravna: moralna: politička, 1.1-1.2 (7), **1.1-3.2.6 (31-32), 2.6 (179-211)**, 4.4-1.4.1 (272), kritika, **4.4-3.5.3 (298)**, moralna, 4.4-2.7.2 (287)

ocjena ustavnosti: logika, 3-4.1.7 (240)

od sudskoga upravnom i zakonodavnom stvaranju prava *unutar* pravnog sistema, 4.4-1.1.3 (268)

odgovornost, krivična, 3-3.1 (229)

odluka, 1.1-1.3.3 (9), 1.1-1.3.5 (11), 1.1-1.3.5, bilj. (12), pravna, 1.1-1.3.3 (9-10), 1.1-1.3.5, bilj. (12), 1.1-1.5 (15), 1.1-3.2.5.3 (30-31), 1.1-3.2.5 (31-32); o. v. -> pravni akt; pravno

odlučivanje; presuda; upravni akt
 odnos, društveni -> d.o.
 odnos, pravni -> p.o.
 određenost prava -> pravo, o.
 odvajanje vjerskih i crkvenih vlasti ->
 crkva: država
 odvjetnici, 3-2.1.3 (222) – Antička
 Grčka, 3-3.1 (227)
 okvir, teorijski i metodologijski ->
 teorijski i metodologijski okvir
 ombudsman, 2.6-2.3.4 (207)
ontologija, 2.3.1-3.2.1 (98), 2.3.1-
 3.3.1 (108) kao središnja filozofijska
 disciplina, 3-2.2 (225-226)
 ontologijski ključ i/ili zaokret ->
 filozofija, klasična i/ili ontologijska
 opazivo ponašanje kao predmet
 istraživanja, 3-4.2.5 (244)
 opća historija -> historija
**opće načelo priznato od civiliziranih
 nacija**, 2.5.3 (167), 2.5.3-2.1 (173)
 opće: posebno, 3-2.2 (225)
 općenormativni akt -> pravni akt, opći
 općenje -> komunikacija
 opći historičari -> historičari
opis i/ili opisivanje, 1.1-1.3 (13-14),
 1.1-2.2 (20), 1.1-2.3 (20-21), 1.1-2.4
 (22), 1.1-2.5 (25), 1.1-3.2.5.3 (31),
 1.2-2 (41, 42, 43, 46), 1.2-3 (53),
 2.1- 1.2.2 (62-67); o. i/ili o.: propis
 i/ili propisivanje, 1.1-1.3 (13-14),
 1.2-3 (53), 2.1-1.2.2.1 (64-65), **2.1-
 1.2.2.3 (65)**, 3-4.1.5 (237-238), 3-4.5
 (255); o. i/ili o.: p. i/ili p.: vađenje i/
 ili obveznost i/ili vrijednost, 3-4.1.5
 (238); v. -> bitak: trebanje; činjenica:
 norma i/ili vrijednost; filozofija,
 moderna, dihotomije; istinsna
 vrijednost -> istina
oponašanje, 1.1-1.3.2 (8)
opravdanje, 1.1-1.3.4 (11), 1.1-1.3.5
 (12-13), 1.1-1.4 (14), 1.1-1.5 (15),
 1.1-2.5 (25), 1.1-3.1.2 (26), 1.1-3.
 IV (34), 3-4.1.5 (238) pravno, 1.1-

3.IV (33-34), metode spoznaje,
 1.1-1.3.5 (12); o. djelovanja i/ili
 mjerila djelovanja, pravno -> ocjena
 pravnosti, djelovanja i/ili mjerila
 djelovanja; o. poretka, pravno:
 moralno: političko -> ocjena pravnosti
 poretka, pravna: moralna: politička;
 o. v. -> objašnjenje: o.; o. v. ->
 uzrokovanje: o.
 ortaštvo, 3-4.4.1 (250)
 osjetilno – Kant, 3-4.1.7 (239-240)
osoba, 1.1-1.3.3 (10), 2.2 (84)
otkrivanje prava, 1.1-3.2.5.1 (29-30),
2.5.1-3 (146)
 označavanje, 3-4.1.3 (236)
 pjesništvo, 3-3.1 (227)
 plan, gospodarski, 2.6-2.2.2 (193)
 pluralistička demokracija ->
 demokracija, pluralistička
 plutokracija, 3-2.1.2 (220)
podsvjesno, 3-4.1.2 (235)
 pogled na svijet -> svjetonazor
pojam, 3-4.1.7 (239-240), idealtip,
 1.1-1.5 (15), 1.1-1.5. bilj. (15),
 model, 3-4.1.6 (234-235); p.:
 stvar – platonizam, 3-3.2 (232); p.:
 uzrok, oblikovni, 3-4.1.4 (236); p.
 društvenoznanstveni -> društvene
 znanosti, pojam; p. pravni -> pravni
 pojam; itd.; p. prava -> pravo –
 pojam i/ili poimanje; pravo – pravni
 pozitivizam; pravo – filozofija prava;
 itd.
 pojava -> predmet; p. ljudske
 subjektivnosti -> svijest; razum; volja;
 htijenje; namjera
 pojednostavnjenje, 1.1-1.3.2 (8),
 pojmovna analiza -> a., pojmovna
 pojmovni aparat -> pojam; pojam,
 temeljni
 pojmovni okvir -> pojam; pojam,
 temeljni
 pojmovno: iskustveno, 3-2.2 (224),
policy analysis -> politička analiza

polis, 3-3.1 (228); v. -> država-grad
 politehnika -> visoka stručna škola
politekonomisti, 1.1-2.5 (27)
 političari, 3-2.1.3 (220)
politička analiza, 2.5.3 (165-178) –
 Lasswell, 3-4.3 (246) demokracije –
 Lasswell, 3-4.3 (246) usredotočena na
 identitete, interese, institucije, 3-2.1.3
 (221), hrvatska, 2.5.3 (165-178)
politička ekonomija, 1.1-1.2 (6-7),
 1.1-1.2, bilj. (7), 1.1-2.5, bilj. (25),
 1.1-3.2.1 (27); p.e.: pravednost,
 razmjenska, 3-3.3 (232)
 politička institucija, 1.1-1.2 (6); 2.1-2.3
 (76), 2.3.1-3.3.4 (115)
 politička kultura, 1.1-1.2 (7)
 politička obveza, 3-4.1.5 (238)
 politička teorija: pravna teorija –
 Schmitt, 3-4.3.3 (248)
 politička vrijednost i/ili svrha i/ili cilj,
 1.1-3.2.5.3 (31), 2.1-3 (78)
 politička znanost -> politologija
 politički odnos, 1.1-2.5.2 (30)
 politički poredak, 1.1-1.2 (6)
 politički sistem, 2.1-1.2.4 (72), 2.3.1-
 1.1 (88)
 politički znanstvenici -> politolozi
 političko – Schmitt, 3-4.3.3 (249)
političko odlučivanje, 1.1-2.5.3 (30-
 31), 2.5.3 (165-178)
**političkopravna analiza – Lasswell
 & McDougalov okvir – prilagođen od
 I.P.**, 1.1-2.5.3 (30-31), 2.5.3 (165-
 178), 4.4-3.3 (295-296), 4.4-3.4.4
 (296-297)
 političkoupravne discipline, 1.1-1.2 (7)
politika, 1.1 (4), 1.1-1.2 (6-7), 1.1-
 1.3.1, bilj. (8), 1.1-1.3.3 (10), 1.1-
 1.3.4 (14-15), 1.1-1.5 (16), 1.1-3.2.5.3
 (30-31), 1.1-3.3 (32-33), 2.5.1 (133-
 146), 2.5.2 (147-164), 2.5.3 (165-
 178), 2.6 (179-211), 3 (215-256),
 3-2.1.3 (220), 3-3.1 (227), 3-3.3
 (231-233), 3-4.3 (245-249), 3-4.6

(253-254), 3-5 (254-255) — hrvatska,
 3-2.1.3 (223) – integralna, 3-2.1.3
 (221) kao tehnika vladanja, 3-4.1.5
 (238) kao minimum politike, 1.1-1.4
 (15), vrijednost i/ili svrha i/ili cilj, 1.1-
 3.2.5.3 (30-31), 2.5.3 (167), 2.5.3-2.1
 (173); p.: ekonomija: država: crkva,
 3-2.1.2 (220); p. u užem smislu:
 pravednost, diobena, 3-3.3 (232)
politologija, 1.1-1.2 (5-7), 1.1-2.5
 (25), 1.1-3.II.V (29-31), 1.1-3.
 IV (34), 2.3.1-1.1 (88), 2.3.1-3.2.1
 (99), 3-1.1 (216), 4.4-3.3 (295-296),
 4.4-3.4.4 (296-297), hrvatska, 2.5.3
 (167), 2.5.3-1 (167-73), 2.5.3-2 (173-
 178), 3-1.1 (216), hrvatska, predmet,
 2.5.3-1.1 (169), 2.5.3-2.2 (174-175),
 hrvatska, svrha i/ili cilj i/ili zadaća i/ili
 zadatak, 2.5.3 (169), 2.5.3-1.2 (172),
 institucionalizam, 3-4.3 (246), nova
 politička znanost, tj. *new science of
 politics*, 3-4.3 (246), objektivnost i/ili
 subjektivnost – Schmitt, 3-4.3.3 (248),
 pozitivistička i/ili bihevioristička,
 pravna znanost: politologija – SAD,
 3-4.3 (246), teorija javnog izbora,
 3-4.4.3 (251), teorija racionalnog
 izbora, 3-4.4.3 (251), ustavna
 politička ekonomija, 3-4.4.3 (251)
 prava, 2.6-1.2, bilj. (183-184),
 3-4.3.3 (248-249); p., suvremena:
 angloamerička, 3-4.3 (245-246); p.:
 pravna znanost – Njemačka, 3-4.3
 (246); p.: pravna znanost – SAD,
 3-4.3 (246); p. kao znanost: p. kao
 struka, 3-1.1 (216)
politolozi, 1.1-2.5 (25), 1.1-3.2.5.3 (30-
 31), 2.3.1-1.1 (89), 2.5.3 (166), 2.5.3-
 1.1 (169), 2.5.3-2.5 (177), 3-2.1.3
 (220), američki, 2.5.3-1.2 (173),
 europski, 2.5.3-1.2 (173), hrvatski,
 1.1-3.2.5.3 (30-31), 2.5.3-1.1 (166),
 2.5.3-2.3 (176), 2.5.3-2.5 (177)
 pomoć, međusobna, 2.5.1-2 (139)
političkopravna analiza – Lasswell

- &McDougalov okvir – prilagođen od I.P.**, 1.1 (3), 1.1-1.5 (16), **1.1-2.5.3 (30-31)**, **2.5.3 (166-177)**, **4-3.3.1 (295)**, **4-3.3.2 (296)**, svrha i/ili cilj i/ili zadaća i/ili zadaci, 1.1 (3), 1.1-2.5.3 (30-31), **2.5.3 (166-167)**, zadaci, kako slijedi od 1 do 2.5:
- (1) Odredba sastojaka istraživanja, 1.1 (3), 1.1-2.5.3 (30-31), **2.5.3 (166-167)**, **2.5.3-1 (167-173)**
 - (1.1) Odredba problema istraživanja, 1.1-2.5.3 (30), 2.5.3 (166-167), **2.5.3-1.1 (167-170)**
 - (1.1.1) pravni i politički ili praktični problem, 1.1-2.5.3 (30), 2.5.3 (166-167), **2.5.3-1.1.1 (167-169)**
 - (1.1.2) pravnoznanski i političkoznanski ili teorijski problem, 1.1-2.5.3 (30-31), 2.5.3 (166-167), **2.5.3-1.1.2 (169-170)**
 - (1.2) Izbor pristupa i teorijsko-metodologijskog okvira rješavanja problema, 1.1 (3), 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-1.2 (170-173)**
 - (1.2.1) pristupi rješavanju problema (teorijski, tj. svrha je spoznaja, i/ili praktični, tj. svrha je odluka i/ili djelovanje; neposredna svrha, nar. spoznaja, i/ili posredna, tj. instrumentalna, nar. odluka i/ili djelovanje), 1.1 (3), 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-1.2.1 (170)**
 - (1.2.2) teorijsko-metodologijski okvir, 1.1 (3), 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-1.2.2 (170-171)**
 - (1.2.2.1) teorije-metodologije (pravna teorija – integralna, kritička; pravna dogmatika; pravna historija; historijski institucionalizam; Lasswell-McDougalova političkopravna analiza prilagođen od I.P.), 1.1 (3), 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-1.2.2.1 (170-171)**
 - (1.2.2.2) pojmovi (ideal-tipovi), 1.1-2.5.3 (31) 2.5.3 (167), **2.5.3-1.2.2.2 (171)**
 - (1.2.2.3) pretpostavke, 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-1.2.2.3 (171)**
 - (1.2.3) temeljna vrijednost i/ili svrha i/ili cilj prava (čovjekovo dostojanstvo; , 1.1 (3), 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-1.2.3 (171-172)**
 - (1.2.4) predmeti, 1.1 (3), 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-1.2.4 (172)**
 - (1.2.5) metode, 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-1.2.5 (172)**
 - (1.2.6) hipoteze, 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-1.2.6 (172-173)**
 - (1.2.6.1) hipoteza, praktična, 1.1-2.5.3 (31), **2.5.3-1.2.6.1 (172-173)**
 - (1.2.6.2) hipoteza, teorijska, 1.1-2.5.3 (30-31), **2.5.3-1.2.6.2 (173)**
 - (2) izvedba istraživanja, 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-2 (173-177)**
 - (2.1) ustavna načela i/ili strogo pravo, tj. *jus cogens*, *jus strictum*, konkurentnih pravnih poredaka, 1.1-2.5.3 (30-31), 2.5.3 (167), **2.5.3-2.1 (173)**
 - (2.2) opis i ocjena odluka na temelju ustavnih načela i/ili načela *jus cogens* kao odluka u skladu s tim načelima te temeljnim vrijednostima i/ili svrhama i/ili ciljevima prava ili protiv ili mimo njih, 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-2.2 (174-175)**
 - (2.3) objašnjenje odluka uvjetima i/ili uzrocima, 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-2.3 (175-176)**
 - (2.3.1) uvjeti i/ili uzroci odluka, unutarsistemski, 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-2.3.1 (176)**
 - (2.3.2) uvjeti i/ili uzroci odluka, izvansistemski, **2.5.3-2.3.2 (176)**
 - (2.4) predviđanje vjerojatnih budućih odluka i njihova ocjena na temelju ustavnih načela i/ili *jus cogens* te temeljnih vrijednosti itd., kao odluka u skladu s tim vrijednostima i načelima ili protiv ili mimo njih, 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-2.4 (177)**
 - (2.5) prijedlog, pod zadanim uvjetima,

alternativnih budućih odluka, koje su više u skladu s ustavnim načelima i/ili jus cogens te temeljnim vrijednostima itd., 1.1-2.5.3 (31), 2.5.3 (167), **2.5.3-2.5 (177)**

praksa: pojetika (umijeće), 3-3.2 (233)

praksa: pravo – Hegel, 3-4.5 (253)

praktički silogizam, 2.1-1.2.2.3 (67), 3-3.3 (232), 4.4-2.5.3.7.B (284)

praktički silogizam; v.-> pravni silogizam

praktičko (služi dobrom, nar. spoznaji dobroga i/ili dobrom djelovanju), 1.1 (3), 1.1-3.1.2 (26), 2.1-1.2.2.3 (67), 2.1-1.2.3.6 (71), 2.1-2 (77), 2.3.1-1.1 (89), 2.6-1.2 (182-183, 185), 2.6-1.2, bilj. (182-183), **2.6-2.3.2 (200-201)**, 3-1.2 (217), 4.1.5 (233-234), 4.4-2.5.3.7.A (284); p. zaključivanje, **4.4-2.3.1 (277)**; p. rasuđivanje -> r., p. i/ili praktično; p. teorijsko -> t.: p. i/ili praktično; p. v.-> p. silogizam; praktično

praktična jurisprudencija, 3-4.1.7 (240)

praktično (služi svrsi, nar. spoznaji sredstva da se postigne svrha i/ili odluci da se svrhovito djeluje i/ili svrhovito djelovanju), 2.1-1.2.3.6 (71), 2.1-3.1 (78), 3-1.2 (217), 3-2.1.3 (222), 3-3 (226), 3-3.1 (227), 3-3.2 (230-231), 3-3.3 (231-233), 3-4.1.1 (234), **3-4.1.5 (237-238)**, **3-4.1.7 (240)**, **3.4.1.7, bilj. (240)**, 3-4.2.5 (245), 3-5 (256), 4.4-2.5.3.7.A (284); p. rasuđivanje -> r., p. i/ili praktičko; p. teorijsko -> t.: praktičko i/ili p.; v.-> instrumentalno; praktičko

pravda -> pravednost

pravednost, 3-2.1.1 (218) – Aristotel, 1.1-3.2.6 (32), 1.1-3.3 (32-33), **2.6-2.2.2 (190-195)**, **3-3.1 (227-230)**, 4.4-2.8.2.1 (287-288), **diobena** – Aristotel, 2.6-2.2.2 (191, 193), 3-3.1 (228), **ispravljaјуća** – Aristotel, 2.6-2.2.2 (191-192), 3-3.1 (229), posebna – Aristotel, 3-3.1 (230), prirodna – Aristotel, 3-3.1 (227), **razmjenska** – Aristotel, 2.6-2.2.2 (191), 3-3.1 (228), zakonska – Aristotel, 3-3.1 (227); p.: krijepost, 3-3.1 (228); p.: pravičnost: p., ispravljaјуća: odgovornost, građanska, 3-3.1 (229); p.: pravičnost: pravo: politika: ekonomija, 3-3 (226); p., diobena: razmjer, geometrijski, 3-3.1 (228); p. d.: zasluga, 3-3.1 (228); p., d.: politika, u užem smislu, 3-3.3 (232); p., d.: sudovanje, ustavno, 3-3.1 (229); p., ispravljaјуća: razmjer, aritmetički, 3-3.1 (229); p., i.: razmjer, geometrijski, 3-3.1 (229); p., i.: vrijednost, povrijeđena: krivnja, 3-3.1 (229); p., i.: odgovornost, građanska, 3-3.1 (229); p., razmjenska: razmjer, aritmetički, 3-3.1 (228); p., r.: učinak, 3-3.1 (228); p., r.: politička ekonomija, 3-3.3 (232); p.: zakonitost: jednakost, 3-3.1 (228), 3-3.2 (231); p., distributivna -> p., diobena; p., komutativna -> p., razmjenska; p., korektivna -> p., ispravljaјуća

pravičnost, 1.1-3.2.6 (32), 1.1-3. IV (33), 2.6-2.2.2 (192-193), **3-3.1 (229-230)**, **4.4-2.9.1 (292-295)**, – Aristotel, *op.cit.*, – Kant, 3-4.1.7 (240) – prijevod, hrvatski, 3-4.1.7, bilj. (241), funkcionalna – Aristotel, 3-3.1 (230), internacionalno pravo, 4.4-1.1.3.1 (268), materijalna – Aristotel, 3-3.1 (230); p.: pravednost: pravo itd. v.-> pravednost

pravilnost, 1.1-1.3.2 (8-9), 1.1-1.3.3 (9), 1.1-3.2.1 (27), 2.1-2.1 (74, 76); p.: pravilo -> pravilo: p.

pravilo (djelovanja i/ili ponašanja), 1.1-1.3.2 (8-9), 1.1-2.5 (25), 2.1-1.2.1.1 (61-62), 2.1-1.2.1.2 (61-62), 2.1-1.2.2.1 (64), 2.3.1-2.1 (92), **2.3.1-3.3.2 (110-113)**, **2.5.3, bilj. (168)**,

- 2.5.3-2.2, *bilj.* (174), 3-2.1 (218), 3-4.1.7 (239-241), 3-4.2.5 (244), 3-5 (254), 4.4-2.5.2.2 (282), 4.4-2.5.3.6 (283-284) – Kant, 3-4.1.7 (239-240)
- p., društveno**, 2.3.1-2.1 (92), 2.3.1-3.3.1 (109-110), 2.3.1-3.3.2 (110-113), 2.3.1-3.3.3 (113-114), 2.3.1-3.3.4 (114-116)
- p. jezično**, 2.3.1-3.1 (96), 2.3.1-3.3.1 (109-110), 2.3.1-3.3.2 (110-113), 2.3.1-3.3.3 (113-115), 2.6-2.1 (186), 3-5 (254)
- p. obveznost**, 1.1-1.3.2 (8-9), 2.3.1-3.3.1 (110), ponašanja, 2.3.1-3.1 (95), proglašeno, 2.3.2-3 (128)
- p., slijeđenje pravila**, 1.1-3.2.3.2 (28-29), 2.3.1-3.2.2 (99), 2.3.1-3.3.1 (109), 2.3.1-3.3.2 (113)
- p., ustanovljujuće i/ili uređujuće**, 2.1-1.2.1.2 (61), 2.3.1-3.3.1 (109-110), 2.3.1-3.3.2 (110-113), 2.3.1-3.3.4 (115-116)
- p.: pravilo: pravilnost**, 1.1-1.3.2 (8), 4.4.2.5.3.6 (283-284); **p. i/ili norma: vrijednost** – Meinong – Sajama, 4.4-2.5.2.2.C (282); p. i/ili norma: vrijednost – Visković, 4.4-2.5.2.2.A (282); **p.: značenje**, 2.3.1-3.3.2 (111); **p. priznanja** – Hart, 2.6-2.3.1 (199-200)
- p. kao uvjet spoznaje** -> spoznaja, uvjet, p. kao uvjet; p., konstitutivno -> p., ustanovljujuće i/ili uređujuće; p., pravno -> pravno p.; p., primjena -> primjena p.; p. priznanja -> temeljna norma - Kelsen; p., regulativno -> p., ustanovljujuće
- pravna odgovornost, vrste**, 4.4-2.8.2.8 (289)
- pravna tehnika**, 1.1-1.1 (4)
- pravna teorija**, 1.1-1.1 (5), 1.1-1.3.1 (8), 1.1-1.3.3 (9-10), 1.1-1.3.3, *bilj.* (10), 1.1-1.3.5, *bilj.* (12), 1.1-1.3.5 (13), 1.1-2 (18), 1.1-3.2.4 (29), 1.1-3.2.5.2 (30), 1.1-3.2.6 (31-32), 1.1-3. IV (33-34), 2.3.2 (117-118), 2.3.2, *bilj.* (117), 2.3.2, *bilj.* (118), 2.3.2-1 (119), 2.3.2-1, *bilj.* (119), 2.3.2-1 (122-123), 2.3.2-2 (123), 2.3.2-2 (125-126), 2.3.2-3 (128), 2.4 (129-131), 2.5.3 (165-178), 2.5.3-1.1, *bilj.* (169), 2.6 (179-211), 2.6-1.2 (180-184), 3-4.2.1 (241), 3-4.2.2 (242), 4.4-2.4.4 (279) **pravni integralizam** 1.1-1.3.1 (8), 1.1-3.2.3.2 (28-29), 1.1-3.2.5.3 (30-31), 1.1-3.2.6 (31-32), 1.1-3.3 (33), 2.3.2-1 (119-123), 2.5.3-1.2.2.1 (170-171), 2.6-1.2 (183-184), 2.6-2.3.3 (201-204), 3-1.2 (217), 3-2.1.3 (220-223), 3-2.2 (226), 3-4.2.1 (241), 4.4-3.4.3 (296),
- p.t., američki pravni realizam**, 1.1-1.5 (16), analitička, 2.1-1.2.4 (72), 2.6-2.3.1 (199), 4.4-3.4.1 (296), analitička: pravni pozitivizam, 2.6-2.3.1 (199), definicija – filozofija, analitička, 2.1-1.2.4, *bilj.* (72), hrvatska, 1.1-1.1 (3), **integralna**, 1.1-1.3.1 (8), 1.1-3.2.3.2 (28-29), 1.1-3.2.5.3 (30-31), 1.1-3.2.6 (31-32), 2.3.2-1 (119-123), 2.5.3-1.2.2.1 (170-171), 2.6-1.2 (183-184), 2.6-2.3.3 (201-204), 3-2.1.3 (220-223), 3-4.2.1 (241), 4.4-3.4.3 (296), integralna, hrvatska, 3-2.1.3 (222), **kritička**, 1.1-1.3.1 (8), 2.5.3-1.2.2.1 (170-171), **institucionalizam, historijski**, 1.1-1.3.1 (8), 2.5.3-1.2.2.1 (170-171), 2.5.1 (133-146), 2.5.2 (147-164), 2.5.3 (165-178), 4.4-2.6 (286), ylegalistička, 3-4.2.1 (241), metode, analiza značenja, 2.6 (181), normativistička, 3-4.2.1 (241), **političkopravna analiza Lasswella i McDougala, prilagođena od I.P.**, 1.1-1.3.1 (8), 1.1-3.2.5.3 (30-31), 2.5.3 (153-177), 2.5.3-1.2.2.1 (170-

- 171), **pragmatička**, 1.1-3.2.5.3 (30-31), 2.5.3 (153-177), 2.5.3-2.5 (177), prirodnopravna, 3-4.2.1 (241), **problemi**, 2.3.2 (117), 2.3.2-1 (121), realistična, 2.6-1.2 (183), **rekonstrukcija**, 1.1 (3), 1.1-1.2 (5), 1.1-3.2.1 (26-27), 1.1-3.2.3.1 (28), 1.1-3.2.3.2 (28-29), 1.1-3.2.4 (29-30), 1.1-3.2.5.1 (29-30), 1.1-2.5.3 (30-31), 1.1-2.6 (31-32), 3 (32-33), 2.1 (57-79), 2.1-3.2 (78-79), 2.3.1 (87-116), 2.3.2 (117-128), 2.3.2 (117-118), 2.4 (129-131), 2.5.1 (133-146), 2.5.3 (165-178), 2.6 (179-211), 3 (215-256), sociologijska, 2.3.1-2.1 (92), 3-4.2.1 (241), **trodioba u pravnu dogmatiku, filozofiju prava, sociologiju prava**, 1.1-2.3.1 (28), 1.2-3, bilj. (49), **vladajuće uvjerenje o prirodi i/ili karakteru pravne znanosti**, 1.1-3.2.1 (26-27), 2.1-2 (77)
- p.t.: metodologija prava: metodologija pravne znanosti**, 4.4-2.5 (281-285); p.t.: politička teorija – Schmitt, 3-4.3.3 (248); p.t.: pravo, sadržaj: pravo, mjerilo pravnosti, 4.4-2.5.6 (285); p.t.: sociologija, 2.3.2, bilj. (117); p.t.: teologija, 3-4.5 (255); p.t.: znanstveni ateizam, 3-4.5 (255)
- p.t.: sociologija v. -> pravna znanost: sociologija; pravna znanost: sociologija prava; pravna znanost, sociologizacija; p.t., trodioba u pravnu dogmatiku, filozofiju prava, sociologiju prava; v. -> pravna znanost, trodioba u pravnu dogmatiku, filozofiju prava, sociologiju prava**
- pravna vrijednost i/ili svrha i/ili cilj**, 1.1 (3), 1.1-1.3.1 (8), 1.1-2.5 (25), 1.1-3.2.4 (29), 1.1-3.2.5.3 (30-31), 1.1-3.3 (32-33), 2.5.3 (166-167), 2.5.3-1.1 (168), 2.5.3-1.2 (170, 171-172, 172-173), 2.5.3-2.2 (174-175), 2.5.3-2.5 (177), 3-2.1.3 (222), 3-4.2.1 (241), 4.4-2.8.2.1 (287-288); pravna vrijednost: pravno načelo, 4.4-2.8.2.1 (287-288)
- pravna znanost**, 1.1 (3-4), 1.1-1.1 (4-5), 1.1-1.2 (5-7), 1.1-1.3.3 (9-10), 1.1-1.3.4 (10), 1.1-1.3.5 (12-14), 1.1-1.5 (15-16), 1.1-2, bilj. (17), 1.1-2 (18), 1.1-3.2.1 (26-27), 1.1-3.2.3.1 (28), 1.1-3.2.3.2 (28-29), 1.1-3.2.4 (29), 1.1-3.2.5.1 (29-30), 1.1-3.2.5.3 (30-31), 1.1-3.3.IV (33-34), 2.3.1 (87-116), 2.3.1 (87), 2.3.2 (117-118), 2.3.2-1, 2.3.2-1 (119-123), 2.3.2-2 (123, 125-126), 2.3.2-3 (127-128), 2.5.3 (165-178), 3-1.1 (216), 3-4.1.7 (240)
- p.z., američka**, 1.1-1.3.5 (13), discipline, 1.1-1.1 (4), 1.1-1.2 (6), 1.1-1.3.3 (9-10), 1.1-1.3.5 (13), 4.4-2.4.4 (279), discipline, sistemske, 2.3.1-1 (87-88), 2.3.1-1.1 (88), eksplanatorno-deskriptivna – Bobbio, 2.3.1-1.2 (90), 2.3.1-3.2.2.1 (101), eksplanatorno-preskriptivna – Bobbio, 2.3.1-1.2 (90), hrvatska, 2.5.3-2.2 (174, 175), **institucionalizam, historijski**, 1.1-1.3.1 (8), 2.5.3-1.2.2.1 (170-171), 2.5.1 (133-146), 2.5.2 (147-164), 2.5.3 (165-178), 4.4-2.6 (286), **integralna**, 1.1-1.3.1 (8), 1.1-3.2.3.2 (28-29), 1.1-3.2.5.3 (30-31), 1.1-3.2.6 (31-32), 1.1-3.3 (33), 2.3.2-1 (119-123), 2.5.3-1.2.2.1 (170-171), 2.6-1.2 (183-184), 2.6-2.3.3 (201-204), 3-1.2 (217), 3-2.1.3 (220-223), 3-2.2 (226), 3-4.2.1 (241), 4.4-3.4.3 (296), **kritička**, 1.1-1.3.1 (8), 2.5.3-1.2.2.1 (170-171), **Jugoslavija (1943-91)**, 2.3.1-1, bilj. (119), 2.3.1-1, bilj. (119-120), 1.1-1.3.1 (8), 2.5.3-1.2.2.1 (170-171), Jugoslavija (1943-91), **marginalizacija**, 1.1-3.2.1 (26), 2.1 (57-58), 2.1-3.1 (77-78), Jugoslavija (1943-91); **interes**, 2.1 (57-58),

2.1-3.1 (77-78), 2.3.2-1 (120), kontinentalnoeuropska, 2.5.3 (166), **metoda**, 1.1 (3), 1.1-1.1 (4), 1.1-1.2 (5-6), 1.1-1.5 (15), 1.1-2.5 (24-25), 1.1-3-1-2 (26), 1.1-3.2.1 (26), 1.1-3.2.5.3 (31), 1.1-3.IV (33-34), 2.3.1-1.1 (89), **4.4-2.4.3 (278-279)**, metoda, **dogmatska**, 2.3.1-3 (94), 2.3.1-3.1 (95-96), metoda, **idealna**, 2.3.1-3.1 (95-96), metoda, **normativna**, 2.3.1-3.1 (95-97), metoda, **objektivnost i/ili subjektivnost**, 1.1-3.2.1 (26), 2.1-1.1.1 (59), 2.1-1.2.2.1 (63),

p.z., naturalizacija, tj.

poprirodnoznanstvenjenje, 1.1 (3-34), 1.1-1.1 (4-5), **1.1-1.3.4 (10-11)**, **1.1-1.5 (15-17)**, **1.1-2 (17-25)**, **1.1-2.1 (18-19)**, **1.1-2.2 (20)**, 1.1-3.2.1 (26-27), **1.1-3.2.3.1 (28)**, 1.1-3.2.3.2 (28-29), 1.1-3.2.5.3 (20-31), 1.1-3.IV (33-34), **2.1 (59-79)**, 2.3.1 (87-116), **2.3.2 (117-128)**, 2.5.3 (165-178), 3-4 (234-254)

p.z., normativna (skraćeno: n.), 1.1-1.3.3 (9), 1.1-3.2.1 (26-27), 1.1-3.2.3.1 (28), 1.1-3.2.3.2 (28-29), 1.1-2.5.1 (29), 2.3.1-1 (87), 2.3.1-1.1 (89), **2.3.1-1.2 (89-90)**, 2.3.2-2 (126), n., funkcija, 1.1-1.3.5 (13), **1.1-3.2.3.1 (28)**, 1.1-3.2.5.1 (29), 2.3.1-1.1 (89), 2.5.1-3 (146), n., metoda, 1.1-2, bilj. (17), **1.1-2.5 (24-25)**, **1.1-3.2.3.1 (28)**, 2.3.1-1.1 (89), 2.3.1-3.1 (96), **2.3.1-3.2 (97-106)**, **2.3.1-3.3 (106-116)**, n., opća teorijska, 2.3.1-3.2.2.1 (101), n., predmet, **1.1-3.2.3.1 (28)**, 2.3.1-1.1 (88-89), n., predmet, pravne norme, **2.3.1-2.1 (91-92)**, n., predmet, ljudska ponašanja i/ili društveni odnosi, **2.3.1-2.2 (92-94)**, rekonstrukcija, 1.1-3.2.3.1 (28), 2.3.1-3.2.2.3 (106) n. u širem smislu, **1.1-1.3.3 (9)**, u užem smislu, **1.1-1.3.3 (9)**, 1.1-2 (18), 1.1-3.2.1 (26); **n.: društvene znanosti**,

iskustvene i/ili kauzalističke, **1.1-3.2.3.1 (28)**, **2.3.1 (87-116)**, 2.3.1-1 (87), 2.3.1-1.1 (88-89), 2.3.1-2.1 (91-92), 2.3.1-3 (94-95), 2.3.1-3.2.1 (99), 2.3.1-3.2.2 (100), 2.3.1-3.2.2.2 (102-103); **n.: sociologija, 1.1-3.2.3.1 (28), 2.3.1 (87-116)**, 2.3.1-1 (88), 2.3.1-1.1 (88-89), 2.3.1-2.1 (91-92), 2.3.1-3 (94-95)

p.z., normativno-deskriptivna –

Bobbio, 2.3.1-1.2 (90), normativno-preskriptivna – Bobbio, 2.3.1-1.2 (90), njemačka, 1.1-1.1 (5), 3-4.1.7 (240), njemačka, slobodnopravni pokret, 3-4.1.7 (240), objektivnost i/ili subjektivnost, 1.1-3.2.1 (26), 2.1-1.1.1 (59), 2.1-1.2.2.1 (63), 2.1-2.1 (75), 2.5.1 (133), 2.5.1 (133), opća, 3-4.2.4 (243), otkrivanje prava, **1.1-2.5.1 (29-30)**, **2.5.1-3 (146)**, **pojmovi**, 1.1-1.3.3 (10), 1.1-1.5 (15), 1.1-3.2.1 (27), 1.1-3.2.5.3.1 (31), 1.1-3.IV (34), 2.6-1.2 (181), pojmovi temeljni, 1.1-1.3.3 (10), 1.1-3.2.1 (27), 1.1-3.2.4 (29), 2.6-1.2 (181), **političkopravna analiza Lasswella i McDougala, prilagođena od I.P.**, 1.1-1.3.1 (8), **1.1-3.2.5.3 (30-31)**, **2.5.3 (153-177)**, 2.5.3-1.2.2.1 (170-171), **predmet**, 1.1 (3), 1.1-1.1 (4), **1.1-1.2 (5)**, **1.1-1.3.1 (8)**, **1.1-1.3.3 (9-10)**, **1.1-1.3.5 (13-14)**, 1.1-2 (17-18), 1.1-3.2.1 (26), 1.1-3.2.1 (27), **1.1-3.2.3.1 (28)**, 1.1-3.2.5.3 (31), 2.1-1.1.1, bilj. (59), **2.1-1.1.2 (59)**, 2.1-1.2.2.1 (63), 2.1-1.2.3.3 (68-69), 2.3.1-1 (87), predmet, **internacionalno pravo**, 2.5.1 (133), predmet, pravne norme, 1.1 (3), 1.1-2.2 (18), 1.1-2.5 (25), **1.1-3.2.1 (26-27)**, **1.1-3.2.3.1 (28)**, predmet, **pravne norme + prednormativna ponašanja**, 2.3.1-2.1 (93), **problem**,

1.1 (3), 1.1-1.1 (6), 1.1-1.4 (14), 1.1-3.2.1 (26-27), **1.1-3.2.5.1 (29-30)**, **1.1-3.2.5.3 (30-31)**, **1.1-3.IV. (33-34)**, 2.5.1 (133), 2.5.1-2 (142, 144), 2.5.1-3 (146)

p.z., rekonstrukcija, 1.1 (3), **1.1-1.2 (5)**, **1.1-3.2.1 (26-27)**, , 1.1-3.2.3.2 (28-29), **1.1-3.2.5.1 (29-30)**, **1.1-2.5.3 (30-31)**, **1.1-2.6 (31-32)**, **3 (32-33)**, **2.1 (57-79)**, **2.1-3.2 (78-79)**, 2.3.2 (117-128), **2.3.2 (117-118)**, **2.5.1 (133-146)**, **2.5.3 (165-178)**, **2.6 (179-211)**, **3 (215-256)**, rimska, 3-4.2.2 (242), romanskogermanska, 1.1-1.3.5 (13), 1.1-1.5 (16), **sadržaj, 4.4-2.4.3 (278-279)**, **sociologizacija**, 2.3.1 (87), 2.3.1-1 (88), **2.3.1-1.1 (88-89)**, 2.3.1-1.2 (92), 2.3.2-1, bilj. (122), **svrha i/ili cilj i/ili zadaća i/ili zadaća i/ili zadatak**, 1.1 (3), **1.1-1.2 (5-7)**, 1.1-1.3.3, bilj. (9), **1.1-3.2.1 (26-27)**, **1.1-3.2.5.1 (29-30)**, **1.1-3.2.5.3 (30-31)**, **2.1 (57-79)**, 2.1 (58), 2.1-1.1.1 (59), 2.1-1.1.1, bilj. (59), 2.1-1.1.3 (59-60), 2.1-1.1.3, bilj. (60), 2.1-1.2.3 (67), **2.1-3 (77-79)**, **2.5.1 (133-146)**, 2.5.1 (133), **2.5.1-3 (146)**, **2.5.3-1.2.1 (170)**, **2.5.3-1.2.3 (171-172)**, teorije, 1.1 (3), 1.1-1.3.1 (8), 1.1-1.5 (15-16), 1.1-3. IV (34), trodioba u pravnu dogmatiku, filozofiju prava, sociologiju prava, 1.1-3.2.3.1 (28), 1.2-3, bilj. (49), 2.3.1-1 (87-88)

p.z., znanstveni rad (skraćeno: zr), z.r., izrada, **upute, 4.4-3.2.2 (295)**, z.r., **obrasci**, analitička pravna teorija, političkopravna analiza – Lasswell & McDougalov okvir – prilagođen od I.P., integralna pravna znanost, sociologija prava **4.4-3.4 (296)**, z.r., **plan, izrada i ocjena, 4.4-3.2 (295)**, z.r., vrste, 4.4-3.2.1 (295)

p.z. kao logična pretpostavka društvenih znanosti, 1.1-2.5 (24-25), 1.1-3.2.1 (26-27), 2.1-2.2 (76), **2.3.1 (87-116)**, **2.3.2 (117-128)**

p.z.: bitak: trebanje, 4.4-2.5.8 (285);

p.z.: društvene znanosti, 1.1(3), 1.1-1.1 (4), 1.1-1.2 (5-7), **1.1-1.3.3 (9-10)**, **1.1-1.3.4 (10-11)**, **1.1-1.3.5 (12-14)**, 1.1-1.4 (14-15), **1.1-1.5 (15-17)**, **1.1-2 (17-18)**, **1.1-2.5 (24-25)**, **1.1-3.2.1 (26-27)**, **1.1-3.2.3.1 (28)**, **1.1-3.2.3.2 (28-29)**, **1.1-3.2.5.3 (20-31)**, **1.1-3.3 (32-33)**, **1.1-3.IV (33-34)**, 2.1 (58), 2.1, bilj. (58), 2.1-2 (74-77), 2.1-2.1, bilj. (75), 2.1-2.2 (76), 2.1-2.3 (76), 2.1-2 (77), 2.1-3.2 (78), **3 (215-256)**; **p.z.: ekonomska znanost**, 1.1-3.IV (34), 3-3.1 (227-228), **3-3.3 (231-233)**, **3-4.4 (249-252)**, **3-4.6 (253-254)**, **3-5 (254-256)**; **p.z.: etika**, 2.3.1-3.2.2 (99), 2.3.1-3.2.2.2 (103); **p.z.: etnologija**, 2.3.1-3.2.1 (97); **p.z.: filozofija prava**, 1.1-3.2.4 (29), 1.1-3.3 (32-33), 1.1-3.IV (34), 2.3.1-2.1 (92), 2.3.1-3.3.1 (110), **3-3.3 (231-233)**, **3-4.2 (241-245)**, **3-4.2.4 (243)**, **3-4.6 (253-254)**, **3-5 (254-256)**; **p.z.: gramatika**, 2.3.1-3.1 (96), 2.3.1-3.2.1 (98), 2.3.1-3.2.2 (99), 2.3.1-3.2.2.2 (102-103), 2.3.1-3.2.2.3 (106); **p.z.: historija**, 2.3.1-3.2.1 (97); **p.z.: kultura**, **3-3.3 (231-233)**, **3-4.5 (252-253)**, **3-4.6 (253-254)**, **3-5 (254-256)**; **p.z.: moral**, 1.1-1.2 (5), 1.1-1.3.3 (10), **1.1-1.4 (14-15)**, 1.1-2.5 (24-25), 1.1-3.1.2 (26), 1.1-2.5.1 (29-30), 2.5.1 (133), 2.5.1-3 (146); **p.z.: politologija**, **1.1-3.2.5.1 (29-30)**, **1.1-3.2.5.2 (30)**, **1.1-2.5.3 (30-31)**, **1.1-2.6 (31-32)**, **1.1-3.3 (32-33)**, **2.5.1 (134-146)**, **2.5.2 (147-184)**, **2.5.3 (165-178)**, 3-3.1 (227-228), **3-3.3 (231-233)**,

3-4.3 (245-249), 3-4.6 (253-254), 3-5 (254-256); p.z.: politologija, njemačka: američka, 3-4.3 (246); p.z.: **pravo, 1.1-1.3.5 (13-14);** p.z.: pravo – **vladajuće shvaćanje o karakteru pravne znanosti**, 1.1-3. 2.1 (26-27), 2.1-1.1 (59-60), 2.1-1.2 (60-67); p.z.: **psihologija**, iskustvena, 2.3.1-3.2.1 (97), 2.3.1-3.2.2.1 (100-101); p.z.: **racionalnost**, 1.1-3.2.4 (29), 2.1-1.2.2.1 (64-65), 2.1-1.2.3.1 (68), 2.1-1.2.4.2 (74), 2.3.1-3.2.2.3 (105), 2.3.2-2 (125), 2.4 (131); p.z.: **sociologija, 1.1-2 (17-18)**, 1.1-2.1, **1.1-2.5 (24-25)**, 1.1-3.IV (34), 2.3.2 (117-128); p.z.: **sociologija, historijska**, 2.2 (86); p.z.: **sociologija prava, 2.3.1-3.2 (97-107), 3-4.2 (241-245), 3-4.2.5 (243-245), 3-4.6 (253-254), 3-5 (254-256);** p.z.: **vladavina prava, 1.1-3.2.5.1 (29-30), 2.5.1 (133), 2.5.1-1 (134-136), 2.5.1-3 (146)**

p.z. v. -> pravna teorija; pravna dogmatika; pravna historija; p.z., normativna, u širem smislu -> pravna znanost; p.z., u užem smislu -> pravna dogmatika; p.z., vrijednosna neutralnost -> p.z., objektivnost i/ili subjektivnost

pravni akt, 2.1-1.1 (59), 2.1-1.2.1 (60), 2.1-1.2.1, bilj. (60), 2.1-1.2.1.1 (61), 2.1-1.2.2 (62-63), 2.1-1.2.2.3 (66), 2.1-1.2.3.2 (68), 2.1-3 (78), 2.6-2.3.1 (197), gesta, 2.3.1-2.2 (92, 94), 2.3.1-3.2.2.2 (103), jezični i/ili nejezični, 2.3.1-2.1 (91-92), 2.3.1-2.2 (92), 2.3.1-2.2 (94), 2.3.1-3.2.2.2 (103-104), konkludentna radnja, 2.1.3-2.1 (91), opći i/ili općenormativni, 2.1, bilj. (57), 2.1-1.1.2 (59), 2.1-1.2.4.1 (73), 2.1-1.2.2.2 (65), 2.1-3.1 (77), 2.1-3.2 (78), pojedinačni, 2.1-1.1.2 (59), poslovni, 3-4.2.2 (242), sudski,

3-4.2.2 (242), šutnja, 2.1.3-2.1 (91), upravni, 3-4.2.2 (242)

pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1.1-1.2 (7), Sveučilišta u Zagrebu, 1.1-1.2 (7), hrvatski, 1.1-1.2 (7), 1.1-3.2.3.2 (29), 2.3.2-1 (120-121), 2.3.2-1, bilj. (120), 2.3.2-3 (128), 3-1.1 (216)

pravni integralizam, tj. uvjerenje da se pravo se sastoji od pozitivnog prava i prirodnog prava te pravno važnog djelovanja, **1.1-1.3.1 (8)**, 2.3.2 (118), **2.3.2-1 (119-123)**, 2.3.2 (118), 2.3.2-3 (128), 2.6-2.1 (187), 2.6-2.3.4 (207), 2.6-3 (209), 3-3.3 (231, 232), 3-4.2.1 (241); p.i. v. -> filozofija prava, integralna; teorija prava, i.; pravna znanost, i.

pravni interes, 3-4.4.1 (250)

pravni izvor -> izvor prava

pravni jezik, prevođenje, teorija, 3-1.1 (216)

pravni kriterij -> pravno mjerilo; p.k. v. -> kriterij pravnosti

pravni laici, 3-4.2.5 (245)

pravni lijek, 3-4.4.3 (252)

pravni materijal -> pravna građa

pravni naturalizam, tj. uvjerenje da se pravo sastoji ne samo od pozitivnog nego i od prirodnog prava, koje je obvezatno po razumu, za sva razumna bića kao razumna bića, **1.1-3.2.6 (31)**, 2.1-1.2.3.5 (70), 2.3.1-1.2 (90), **2.6-1.2 (180-185), 2.6-1.2 (180, 182-184), 2.6-1.2, bilj. (182), 2.6-2.2 (202-204)**, 3-4.2.1 (242) – Akvinac, 2.6-2.3.3 (202-203) – Fuller: Akvinac, 2.6-2.3.3 (202-203); p.n.: pravni pozitivizam -> p.p.: p.n.; p.n. v. -> pravo, prirodno; filozofija prava, prirodnopravna; teorija prava, p.; pravna znanost, p.; zakon, prirodni, tj. *lex naturalis*; zakon, umni, tj. *Vernunftstrecht*;

subjektivno pravo, p., tj. *jus naturale*
pravni objekt, 1.1-1.3.3 (10), 2.5.2-2 (126), 2.6-2.2.2 (193-194)
pravni odnos, 1.1-1.3.5 (13), 2.1-2.3 (76), 3-4.4.1 (250), unutarstemski, 4.4-1.1.1.3 (267-268), *transistemski*, 1.1-1.3.3 (10), 1.1-1.3.5 (13), 2.1-3.2 (78), **4.4-1.2 (269-270)**, **4.4-1.3 (270-271)**, **4.4-1.4 (272)**
pravni pojam, značenje, 2.6-1.2 (181), **temeljni**, 1.1-1.3.3 (10), 1.1-3.2.1 (27), 1.1-3.2.4 (29), 2.1 (58), 2.1-1.2.4 (72-74), 2.2 (85), 2.6-1.2 (181), **4.4-2.8.0 (287)**, temeljni, *rekonstrukcija*, 1.1-3.2.1 (27), 1.1-3.2.3.1 (28), 1.1-3.2.3.2 (28-29), 2.1 (58), 2.1-1.2.4 (72-74), 2.3.2 (118), 2.3.2-3 (127)
pravni poredak, tj. skup, nar. sistem, pravnih mjerila te ponašanja koja su predmet, uvjet i posljedica skupa pravnih mjerila, 1.1-1.2 (6), 1.1-1.4 (14), 1.1-3.1.2 (26), 1.1-3.3.5.3 (31), 1.1-3.2.6 (31-32), 1.2-4 (53), **3-2.1.1 (218-219)**, 3-2.2 (223), 3-3.1 (229), 3-4.3.3 (249), 3-5 (256), obvezatnost, temelj i/ili mjerilo, 4.4-2.7.1 (286-287), pluralistički, 1.1-3.3 (33), 3-1.2 (217), 3-4.5 (256), predmoderni, 1.1-3.2.5.1 (30)
pravni postupak, 1.1-1.3.5 (12), 1.1-1.3.5, bilj. (12), 1.1-1.5 (15)
pravni pozitivizam, tj. uvjerenje da se pravo sastoji samo od pozitivnog prava, koje je obvezatno po volji ljudi, za one ljude koji su tom pozitivnom pravu podložni, **1.1-3.2.6 (31)**, 2.3.1-1.2 (90), **2.6-1.2 (180-185)**, **2.6-1.2, bilj. (182)**, 3-4.2.1 (241), analitički, **2.6-1.2 (180-184)**, 2.6-1.2, bilj. (182), 2.6-1.2, bilj. (183), analitički, zadaća i/ili zadaci, 2.6-1.2 (181), historijski, 2.6-1.2 (181-182), 2.6-1.2, bilj. (182),

neanalitički, 2.6-1.2 (181-182), sociologijski, 2.6-1.2 (181-182), 2.6-1.2, bilj. (182),), 2.6-1.2, bilj. (183); p.p.: pravni naturalizam, **1.1-3.2.6 (31)**, **2.6-1.2 (180-184)**, **2.6-1.2 bilj. (180-184)**; p.p. v. -> pravo, pozitivno; filozofija prava, pravno pozitivistička; pravna teorija, p.; pravna znanost, p.
 pravni problem -> pravo, problem
pravni silogizam, 2.1-1.2.2.3 (66); v.-> pravno zaključivanje; pravno rasuđivanje
pravni sistem, tj. sistem pravnih mjerila, 1.1-1.3.1 (8), 1.1-3.2 (8-9), 1.1-1.3.3 (10), 1.1-1.3.5 (15), 1.1-3.2.3.2 (29), 1.1-3.2.5.1 (30), 1.1-3.2.6 (31-32), 2.1 (57), 2.1-1 (59), 2.1-1.2 (67-72), 2.1-1.2.4 (72-74), 2.1-3.2 (78), 2.3.2 (117-118), 2.3.2-1 (121), 2.3.2-2 (124, 126), 2.3.2-2 (127-128), 2.5.1-1 (135), **2.5.2 (148-149)**, 3-2.1.3 (222), 4.4-1.1.1.2 (267), **4.4-2.8 (292-295)** – pojam i/ili poimanja, **2.5.2 (148-149)**, **4.4-2.8.1 (287-288)**, granice, **1.1-3.2.6 (31-32)**, **2.6-1.2 (184)**, **2.6 (279-211)**
p.s. internacionalni, 1.1-1.3.3 (10), 1.1-3.2.5.1 (30), 2.5.1 (133), pravni sistem, jugoslavenski, socijalistički, 1.1-3.2.5.1 (30), 2.1, bilj. (57), 2.1 (58), jugoslavenski socijalistički, kriza, 2.1, bilj. (57), moderni, vladavina prava, 1.1-3.2.5.1 (29-30), nacionalni, 2.5.1 (133), neslužbeni, 2.3.2 (117-118), 2.3.2-1 (120), 2.3.2-3 (127), obvezatnost, temelj i/ili mjerilo, 4.4-2.7.1 (286-287), sastojci, 4.4-2.8.4.2 (292), socijalistički, javnost i/ili tajnost, 1.1-3.2.5.1 (29-30), socijalistički, vladavina prava, 1.1-3.2.5.1 (29-30), stvarna prava, *numerus clausus*, 4.4-1.1.2.1 (268), svrha, 4.4-1.1.1.2 (267), temelj, **4.4-2.8.2 (287)** ili pravni poredak – Unger, 2.5.1-2 (138-140)

p.s.: diskrecija, tj. slobodna ocjena, **1.1-3.2.6 (31-32)**, **2.6-1.2 (184)**, **2.6 (279-211)**; **p.s.: p.s., nesumjerljivost**, 4.4-2.8.4.1 (292)

p.s. v. -> pravo i/ili pravni sistem; pravni poredak; pravo; normativni poredak; **p.s., granice v.** -> pravo, granice; sudovanje, granice; **p.s., internacionalni v.**-> internacionalno pravo; **p.s.: p.s. v.** -> pravni odnos, transistemi

pravni studij, doktorski, 1.1-1.2 (6-7), 1.1-3.IV (33-34), hrvatski, 3-1.1 (216), integrirani, tj. preddiplomski i diplomski, 1.1-1.2 (6-7), uvod u, 1.1-3.2.6 (31), 2.6-1.1 (179); **p.s. v.**-> pravno obrazovanje

pravni subjekt, 1.1-1.3.3 (10), 1.1-3.2.4 (29), **2.2 (84-85)**, 3-3.2 (232), 3-4.4.1 (250) kao nosilac krijeposti, tj. vrline, 3-3.2 (232) kao nosilac pravnih mjerila, 3-3.2 (232)

pravni sustav -> pravni sistem

pravni znanstvenici, 1.1-3.2.5.3 (30-31), 2.5.3 (166), 2.5.3-2.5 (177), hrvatski, 1.1-3.2.5.3 (30-31), 2.5.3 (166), 2.5.3-1.1 (168), 2.5.3-2.2 (174)

pravnici, 1.1-2.5 (25), 1.1-3.2.2 (28), 1.1-3.2.3.2 (28-29), 1.1-3.2.5.2 (30), 1.1-3.2.5.3 (30), 2.3.2 (117), 2.3.2-1 (119-120), 2.3.2-3 (127), 2.5.2 (149), 3-4.2.5 (244-245), 3-4.2.5 (244-245), američki, 2.5.3-1.1 (169), 2.5.3-1.2 (173), europski, 2.5.3-1.2 (173), francuski, 16. stoljeće, ideja povijesti, 1.1-3.2.2 (28), 2-2 (85), hrvatski, 2.5.3 (165), 2.5.3 -1.1(168), 2.5.3-2.2 (174), 2.5.3-2.3 (176), hrvatski, uvjerenja, **2.5.3-1.1 (168)**, 2.5.3-2.2 (174), **2.5.3-2.2 (175)**, pravnici, praktičari, 1.1-3.2.5.3 (30-31), 2.5.3 (166), 2.5.3-2.5 (177), 3-2.1.3 (222), profesionalni, 3-2.1.3 (221), profesionalni, zapadni,

3-2.1.1 (219); **p.:** moderna država, 2.5.2 (149); **p.:** privatne korporacije, 2.5.2 (149)

pravničko istraživanje (stručno, praktično), 1.1-2 (17), 1.1-3.1.2 (26), 1.2-2 (43-45, 47-48), **1.2-3 (48-53)**, **1.2-4 (53-55)**

pravnik, tipični, 3-4.4.3 (252); **p.:** građanin: stručnjak: znanstvenik: filozof, 3-4.5 (255); **p.:** pravednost, ispravljajuća, tj. korektivna, 3-4.4.3 (252)

pravno istraživanje (znanstveno i/ili stručno, praktično i/ili teorijsko), 1.1 (3), 1.1-1 (4), 1.1-1.2 (7), 1.1-2 (17-18), 1.1-3.1.2 (26), 1.1-3.2.1 (26-27), 1.1-3.2.4 (29), 1.2-1 (37-39), 1.2-2 (43-45, 47-48), **1.2.3 (48-53)**, **1.2-4 (53-55)**, 2.4 (129, 131), poredbeno, 2.1-1.1.3 (60), 2.1-1.2.4 (72), racionalnost, 1.1-3.2.4 (29), 2.4 (131), **pristup, strančarski, 3-1.2 (217-218)**, **3.5 (255)**; **p.i. v.** -> pravničko istraživanje (stručno, nar. praktično); istraživanje *de lege lata*; istraživanje *de lege ferenda*; izbor prava; sistematizacija prava; tumačenje prava; primjena prava; kvalifikacija činjenica (u pravu; dokazivanje u pravu); pravičnost; stvaranje prava; pravna metoda; pravni postupak; pravno i društveno istraživanje

pravno mjerilo, 1.1-1.1 (4), 1.1-1.2 (5), 1.1-1.3.1 (8), 1.1-1.3.4 (11), 1-1.3.5 (12-14), 1.1-2.5 (25), 1.1-3.3 (32), 1.1-3.IV (33-34), 2.3.1-2.1 (91), 3-4.4.1 (250), društveni kontekst, 3-2.1.3 (222), izvanpovijesno, 1.1-1.2 (5), izvan- i/ili iznadpozitivno, 1.1-1.2 (5), 1.1-1.3.1 (8), 1.1-1.3.5 (13-14), 1.1-3.IV (33-34), 2.6-1.2 (182), 3-2.1.3 (222), 3-4.1.4 (237), 3-4.6 (254), javnost i/ili tajnost, 3-4.1.4 (237), pozitivno, 3-2.1.3 (222),

3-4.1.4 (237), 3-4.2.2 (242), 3-4.6 (254), razumsko, 1.1-1.2 (5), važenje i/ili obvezatnost, 1.1-1.1 (4), 1.1-1.3.2 (9) kao ustanovljujuće i/ili uređujuće pravnog i/ili društvenog poretka, 1.1-2.5 (25); p.m.: društvena promjena, 2.6-2.3.3 (203-204); p.m., izvan- ili iznadpozitivno, opis i/ili opisivanje: propis i/ili propisivanje, 1.1-1.3 (13-14); p.m. v. -> pravna norma; pravno pravilo; pravna vrijednost; pravno načelo; pravna ustanova; pravna grana; pravno područje; pravni sistem; pravno nasljeđe

pravno načelo, 1.1-1.3.5, bilj. (12), 1.1-2 (18), 1.1-2.5 (25), 1.2-3 (49, 51, 53, 54), 2.1-1.2.2.3 (66), 2.1-1.2.3.5 (69), 2.1-1.2.3.6 (71), 2.1-1.2.4 (72), 2.5.3 (167), 2.5.3-1.1 (168), **2.6-2.3.2 (200-201)**, 3-2.1.3 (222), 4.4-2.8.2.1 (287-288) razmjernosti, 3-4.4.3 (252); p.n.: pravna vrijednost, 4.4-2.8.2.1 (287-288)

pravno nasljeđe, zapadno, 1.1-3.2.5.2 (30), 2.2 (80-86), 2.5.1 (134-145), 2.5.2 (150-159)

pravno obrazovanje, 1.1-1.2 (6), 1.1.-3.2.1 (26), Jugoslavija (1943-91), 2.1 (58), 2.1, bilj. (57), pravno obrazovanje, Jugoslavija (1943-91), marginalizacija, 1.1-3.2.1 (26), 2.1 (57-58), 2.1-3.1 (77-78)

pravno odlučivanje, 1.1-3.2.5.3 (31), 1.1-3.IV (33-34); p.o.: racionalnost: 2.1-1.2.4 (72-73); v. -> primjena prava; stvaranje prava; pravna odluka pravno ostručavanje, 3-1.1 (216) pravno područje, 3-2.1.3 (222)

pravno pravilo, 1.1-1.3.1 (8), 1.1-2.5 (25), 2.1-2.1 (75), 2.3.1-3.1 (95), 2.6-1.3 (187), 2.6-2.2.1 (190), 2.6-2.2.3 (195-196), 2.6-2.3 (196), 2.6-2.3.1 (199-200), 2.6-2.3.2 (200-201), 2.6-2.3.3 (202-203), 2.6-2.3.3, bilj. (204), 2.6-2.3.4 (206-207), 2.6-3 (209-210), 3-2.1.3 (220-222), 3-2.2 (224), 3-3 (232), 3-4.1.3 (236-237), 3-4.2.5 (244-245), običajno, 1.1-1.3.5 (12), 1.1-1.3.5, bilj. (12), proglašeno, 2.1-2.2 (77), 2.3.2 (117-118), 2.3.2-1 (120), 2.3.2-3 (128), 2.6-2.2 (187-188), 2.6-2.1 (187), 2.6-2.3.4 (207), 2.6-3 (209) kao predmet istraživanja, 3-4.2.5 (244); p.p.: društveni odnos, tj. društveno djelovanje, **2.6-1.2 (184)**, 2.6-2.1 (187), 2.6-2.2.3 (196), 2.6-2.3, bilj. (197), **2.6-2.3.3 (202-204)**, 2.6-2.3.4 (207), 2.6-3 (209-210)

pravno rasuđivanje, 1.1-3.1.2 (26), 1.1-3.2.4 (29), 1.1-3.3 (32), 1.1-3.IV (33), 1.2-1 (37-39), 1.2-2 (43-45, 47-48), **1.2-3 (48-53)**, **1.2-4 (53-55)**, 2.1-1.2.3 (69-71), 2.4 (129, 131), 3-1.1 (217), 3-4.1.5 (238), **4.4-2.2 (275-277)**, **4.4-2.3 (277-278)**, pretpostavke, **4.4-2.3.4 (278)**; p.r. o pravu: pravno rasuđivanje u pravu, 1.1-3.1.2 (26), 1.2-3 (48-53), 3-4.1.3 (237); p.r.: prirodno pravo, 4.4-2.7.2 (287); p.r. v.-> pravna metoda; pravno odlučivanje; pravni silogizam; primjena prava; stvaranje prava

pravno stajalište, 2.3.1-3.2.2 (92), 2.3.1-3.2.2.2 (103), 2.3.1-3.2.2.2 (104), prvog ustava - Kelsen, 2.3.1-3.2.2.2 (102)

pravno uređenje i/ili određenje -> pravna kvalifikacija

pravno zaključivanje, 2.1-1.2.2.3 (66); v. -> pravni silogizam; pravno rasuđivanje

pravnost prošlog poretka?: denacifikacija, lustracija itsl., **4.4-1.4.1 (272)**

pravnost sadašnjeg poretka?: Internacionalni kazneni tribunal za

bivšu Jugoslaviju, **4.4-1.4.2 (272)**
 pravnodogmatski interes, 3-4.2.4 (243)
pravo, **1.1-2.5 (25)**, 1.1-3.2.2 (30),
 1.1-3.2.6 (32), **1.1-3.3 (32-33)**, 2.3.1-
 3.2.2.2 (102)
p. – angloameričko, 3-2.1.1 (219),
4.4-2.1.2 (274), *značenje, subjektivno*,
 2.6-2.3.2 (201) – angloameričko:
 učinkovitost: *ekonomska analiza*
prava, 3-4.4.3 (252)
p. – antičko grčko, 3-3.1 (227)
p. – da li je sastavljeno kao Legoland?,
 4.4-2.8.4.2 (292)
p. – društvene znanosti, 1.1-3.2.1
 (27), *naturalističke*, 1.1-3.2.1 (26),
 2.1-1.2.4 (72), **2.1-2.1 (74-77)**, 2.3.2
 (118), **2.3.2-3 (127-128)**, 2.6-1.2, bilj.
 (184) – filozofija prava, 1.1-3.2.4 (29),
 2.4 (129)
p. – Grotius, 3-4.2.4 (243)
p. – jugoslavensko, socijalističko, 2.2
 (81-84), *javnost i/ili tajnost*, 2.5.1-2
 (144), marginalizacija, 1.1-3.2.1 (26)
p. – kontinentalnoeuropsko, **4.4-2.1.1**
(274); *p.* – k.: angloameričko, 2.6-
 2.3.4 (205) – kritika, **4.4-2.4.7 (280-**
281)
p. – legalističko, 3-2.1.3 (222)
p. – liberalne demokracije, *javnost i/*
ili tajnost, 2.5.1-2 (143-144)
p. – marksizam, 3.5.2-1 (151, 158),
 3.5.2-2 (162)
p. – metodologija pravne znanosti, **4.4-**
2.5 (281)
p. – moderno, 1.1-3.2.5.2 (30),
 1.1-2, bilj. (17), 1.1-3.2.2 (28),
 1.1-3.2.5.1 (29-30), 1.1-3.2.5.2
 (30), 2.5.1 (133), 2.5.2 (147-164),
 kontinentalnoeuropsko, 2.5.1 (133),
 2.5.1-2 (137), *razvoj, skok*, 1.1-
 3.2.5.2 (30), 2.5.2-1 (159), 3.5.2-2
 (159, 160), *vladavina prava*, **1.1-**
3.2.5.1 (29-30), **2.5.1-1 (134-136)**
p. – Njemačka, kodifikacije, 2.2 (82)
p. – *pojam i/ili poimanje prava*, 1.1-
 3.2.4 (29), 1.1-3.2.2 (30), **1.1-3.2.6**

(32), 1.1-3.3 (32-33), 2.3.1-3.2.1
 (98-99), 2.4 (129), **2.6 (179-211)**, **2.6-**
1.2 (180-184), **3 (215-256)**, 3-2.1.3
 (222, 224), 3-2.2 (224), 3-3.3 (231),
 3-4.1.2 (235), **3-4.2 (241-245)**, **4.3-2.5**
(281-285), *pretpostavke, filozofijske*,
 3-2.2 (223), *problematike* – Visković,
3-4.2.1 (241), *problemsko*, **3-4.5**
(255)

p. – *politologija*, 2.6-1.2, bilj. (183)
p. – postmoderno, 1.1-3.2.5.1 (29-30),
 2.5.1-2 (146) – *povijest*, 1.1-3.2.5.2
 (30), **2.5.2-2 (150-159)**
p. – *pravna teorija*, 1.1 (4), 1.1-1.2 (6),
 1.1-1.5 (16), 1.1-3.2.1 (26), 1.1-2(17-
 18), 1.1-3.2.4 (29), 1.1-3.2.6 (32),
1.1-3.3 (33-34), 2.3.1-3.2.1 (98), **4.4-**
2.5 (281)
p. – *pravni integralizam 1.1-1.3.1*
(8), 1.1-3.2.3.2 (28-29), 1.1-3.2.5.3
 (30-31), 1.1-3.2.6 (31-32), 1.1-3.3
 (33), **2.3.2-1 (119-123)**, 2.5.3-1.2.2.1
 (170-171), 2.6-1.2 (183-184), **2.6-**
2.3.3 (201-204), 3-1.2 (217), **3-2.1.3**
(220-223), 3-2.2 (226), 3-4.2.1 (241),
 4.4-3.4.3 (296); *p.* – *p.i.: politika*
 – *politički integralizam: politička*
analiza usredotočena na interese,
 3-2.1.3 (221)
p. – *pravo i/ili i/ili svakodnevne*
predodžbe i/ili pravna znanost:
sociologija i/ili socijalna psihologija
 – Kelsen, 2.3.1-3.2.2.1 (100-101),
2.3.1-3.2.2.2 (103)
p. – predmoderno, 1.1-3.2.5.1 (29-30),
 2.5.1-2 (146),
p. – rimsko, 3-3 (226), recepcija, **2.5.2-**
1 (153-159), Bologna, univerzitet,
 2.5.2-1 (156, 158-159), Pavia,
 carski sud, 2.5.2-1 (158-159); *p.* – r.:
p. – kanonsko, 2.5.2-1 (154); *p.* – r.:
p. – kontinentalnoeuropsko, 2.5.2-
 1 (153-169) – romanskogermansko,
 3-2.1.1 (219)
p. – socijalističko, *javnost i/ili*

- tajnost, 1.1-3.2.5.1 (29-30), 2.5.1-2 (143), 2.6-2.3.4, bilj. (205), vladavina prava, 1.1-3.2.5.1 (29-30)**
- p. – sociologija, 2.6-1.2, bilj. (184), pozitivistička, 1.1-2 (17-18), razumijevajuća i/ili tumačeća, 1.1-2 (17-18), 1.1-2.4 (23), 2.1-2.1 (75) sociologija prava, 1.1-2 (17-19), 1.1-3.2.3.1 (28), 2.3.1-3.2.1 (98-99)**
- p. – srednjevjekovno: moderno, 2.6-2.3.3 (204)**
- p. – strano, 1.1-3.2.5.3 (30-31), 2.5.3-1.1 (168) kao uzor, izbor, 1.1-3.2.5.3 (30-31), 2.5.3 (165), 2.5.3-2.1 (173)**
- p. – zapadno nasljeđe, 1.1-3.2.5.2 (30), 3.5.2 (150), 2.5.2-1 (150-159), 2.5.2-2 (160-164), 2.6-2.3.3 (204), 3-2.1.1 (218-219), 3-3 (226)**
- pravo, granice, 1.1-3.2.6 (31-32), 1.1-3.2.6 (31-32), 2.6-2.3 (196-211)**
- p., iskustveno, 1.1-2 (18)**
- p., izvjesnost i/ili sigurnost, 1.1-1.2 (5), 1.1-1.3.5 (13), 1.1-3.2.6 (31), 2.6-1.1 (179), 2.6-3 (208-211)**
- p, izvanpozitivno, 1.1-1.1 (5), izvanpozitivno, mjerila, 1.1-1.3.1 (8), 1.1-1.3.5 (13-14), 1.1-3.IV (33)**
- p., javnost, uvjet prava i pravne te drugih društvenih znanosti, 1.1-1.2 (4), 1.1-3.2.1 (27), 2.1-2.2 (76), 2.5.1-2 (142-144), 2.5.1-3 (146)**
- p., javnost i/ili tajnost, 1.1-1.2 (5-6), 1.1-3.2.1 (27), 1.1-3.2.5.1 (29-30), 1.1-3.2.6 (31-32), 2.1-2.2 (76), 2.1-1.2.4 (72), 2.1-2.2 (76), 2.1-3.2 (78), 2.5.1-2 (142-144), 2.5.1-3 (146), 3-4.1.2 (235), p., metode, 1.1-1.2 (5-6), 1.1-1.3.3 (10), 1.1-1.3.5 (12-13), 1.1-1.5 (15), 1.1-3.IV (33-34), u širem smislu, 1.1-1.3.5 (12), 1.1-1.5 (15), u užem smislu, 1.1-1.3.5 (12), 1.1-1.5 (15)**
- p., metodički problemi, neki, 4.4-1 (266-272)**
- p., mjerilo pravnosti, 4.4-2.5.6 (285)**
- p., modernizacija, 2.5.2-1 (160-161)**
- p., normativno i/ili nenormativno, 1.1-2 (17-18), 1.1-2.5 (24-25), 1.1-3.2.3.1 (28)**
- p., objašnjenje, uzrokom, djelatnim, 2.1-1.2.2.3 (66)**
- p., obvezatnost, 3-2.1.3 (222), temelj i/ili mjerilo, 4.4-2.7.1 (286-287) obvezatnost i/ili temelj: moral, 4.4-2.7.2 (287), obvezatnost i/ili temelj: prirodno pravo, 4.4-2.7.2 (287)**
- p., određenost i/ili neodređenost, 1.1-1.2 (5), 1.1-2.3.2 (29), 1.1-3.2.6 (31-32), 3-2.1.1 (218)**
- p., posljedice, 1.1-1.2 (5), 1.1-1.3.5 (13)**
- p., povratno djelovanje, tj. retroaktivnost, 1.1-3.2.6 (32)**
- p., pozitivno, 1.1-1.2 (4), 1.1-1.3.1 (8), 1.1-1.3.5 (13), 1.1-3.2.1 (26-27), 1.1-3.2.3.1 (28), 1.1-3.2.3.2 (28-29), 1.1-3.2.4 (29), 1.1-3.IV (33-34), 2.1 (58), 2.1-1.1.1 (59), 2.1-1.1.1, bilj. (59), 2.1-1.1.3 (59-60), 2.1-1.2 (60), 2.1-1.2.2.1 (64), 2.1-1.2.4 (72-73); p.p.: izvanpozitivno, 4.4-2.8.2.10 (290)**
- p., pravničko, 3-2.1.1 (219)**
- p., predmeti, 1.1-1.2 (5), 1.1-1.3.1 (8)**
- p., presude, objava, 2.5.2 (149)**
- p., prirodno, 1.1-1.1 (5), 1.1-3.2.6 (31-32), 2.1-1.2.3.5 (70), 2.6-1.2 (184), 2.6-1.2 (180, 182), 2.6-1.2, bilj. (180), 2.6-2.2 (202-204), 4.4-2.7.2 (286-287), prirodno, proceduralno, načela – Fuller, 1.1-3.2.6 (32), 2.5.1-2 (135), 2.6-2.1 (186-187), 2.6-2.3.3 (202-203), 2.6-2.3.4 (205) pravo, prirodno, proceduralno, načela – Fuller: zakon, pravni, prirodni – Akvinac, 2.6-2.3.3 (202-203)**
- p., proglašeno, 2.3.2 (117-118), 2.6-2.1 (187), 2.6-2.3.4 (207), 2.6-3 (209), 3-3.3 (231, 232), 3-4.2.1 (241)**
- p., racionalnost, 1.1-3.2.4 (29), razvoj, skok, 1.1-3.2.5.2 (30), relativno, 4.4-2.8.2.3 (288)**
- p., sastojci, tj. sadržaj – pojam i/**

- ili poimanje – pravna teorija, **4.4-2.5.2 (281-82)**, sastojci, tj. sadržaj – Visković, **3-4.2.1 (241)**
- p., stalnost i/ili promjenjivost**, 1.1.-1.2 (5), 1.1-3.2.6 (31-32)
- p., strategijsko sredstvo i/ili djelovanje**, 1.1-1.2 (5), 1.1-3.2.5.2 (30), socijalno inženjerstvo pravom, 2.5.2 (149), objava presuda, 2.5.2 (149), zakonodavstvo, 2.5.2 (149)
- p., svrha i/ili cilj i/ili zadaća i/ili zadatak**, 1.1-3.2.5.3 (30-31), 2.5.3 (166-167), 2.5.3-1.2 (170, **171-172**, 172-173), 2.5.3-2.2 (174-175), 2.5.3-2.5 (177), **učinak, 2.5.2 (147-150)**
- p., učinkovitost**, tj. efikasnost *i/ili neučinkovitost*, tj. neefikasnost, 1.1-3.2.1 (27), **1.1-3.2.3.2 (28-29)**, 1.1-3.2.6 (31-32), 2.1-1.2.2.1 (64), 2.1-2.2 (76-77), 2.3.2 (117-118), 2.3.2-3 (127-128)
- p., ustanovljujuće i/ili uređujuće društvenog poretka**, 1.1-2.5 (26), 1.1-3.2.1 (27), 2.1 (57), 2.1, bilj, 4 (57), 2.1-2.2 (76-77)
- p., uvjeti**, 1.1-1.2 (5), 1.1-1.3.1 (8), **1.1-3.2.5.3 (30-31)**
- p., zalaz, 4.4-2.4.7 (280-281)**
- p., značenje**, subjektivno i/ili objektivno, 3-4.1.3 (236)
- p., pravo i/ili pravni sistem** – Fuller: Kelsen: Dworkin, 2.6-2.3.4 (207-208), autonomija, minimum, **2.6-2.3.4 (207-208)**, pojam i/ili poimanje - Fuller, 2.6-2.2 (187-188), postojanje i/ili važenje, dijahronijsko i/ili sinhronijsko, 2.6-2.3 (196-197), temelj, 2.6-2.3.1 (199); p. i/ili p.s.: upravljačko vođenje – Fuller, **2.6-2.3. (205-208)**; p. i/ili p.s. v. -> pravna norma, temeljna; pravilo priznanja
- pravo kao činjenica**, 1.1 (3), 1.1-2 (18), 1.1-2.3.1 (28), **1.1-3.2.5.1 (29-30)**, 2.3.2-1 (119), 2.6.-2.3.1, bilj.
- (198) kao **djelovanje** – pojam i/ili poimanje, 4.4-2.6.1 (286) kao jednosmjerna projekcija vlasti na podanike, 2.6-1.1 (183) kao Legoland, 3-2.1.3 (222-223), kao **nauk o dobrom i pravičnom**, 3-2.1.3 (221) kao **obrazlaganje normi** – pojam i/ili poimanje: pravo kao djelovanje – pojam i/ili poimanje, 4.4-2.6.1 (286) kao opazivo ponašanje, 3-4.2.5 (244) kao politička institucija, **3-2.1.3 (220-223)** kao **pravnoznanstvena konstrukcija** – Kelsen, 2.6-2.3.2 (201) kao predmet, fizički i/ili psihički i/ili idealni, 3-4.1.3 (236) kao **rasuđivanje**, **4.4.-2.2.1 (275)** kao **metode**, 1.1 (1), **1.1-1.3.5 (12)** kao **ustanovljujuće i/ili uređujuće pravnog i/ili društvenog poretka**, 1.1-1.2 (5-6), 1.1-2.5 (25), 1.1-3.2.1 (27), 1.1-3.3 (32-33) kao **vrijednost**, 1.1-3.2.4 (29), **2.5.3-1.2.3 (171-172)**
- pravo korištenja grobnog mjesta, 4.4-1.1.2.1 (268)
- pravo: društvene znanosti**, 1.1-3.2.1 (27), 2.1-1.2.4 (72), **2.1-2.1 (74-75)**
- p.: društvo, 1.1-1.2 (5-6), 1.1-1.3.1 (8)**, 1.1-1.3.3 (10), 1.1-1.3.4 (10-11), 1.1-1.4 (14-15), 1.1-2 (17-18), **1.1-2.5 (24-25)**, 1.1-3.2.1 (27), **1.1-3.2.3.1 (28)**, 1.1-3.2.3.2 (28-29), 1.1-3.2.5.3 (30-31), **1.1-3.3 (32-33)**, 1.1-3.IV (33-34); **4.4-2.6 (286)** – moderno, 3-4.6 (253)
- p.: država**, 1.1-1.4 (15), 1.1-2.5 (2.5), 1.1-3.2.5.1 (29), 2.6-1.2 (179), 2.6-3 (211), 3-2.2 (223); p.: država – Kelsen: Schmitt, 3-4.1.7 (241)
- p.: ekonomija**, 1.1 (4), 1.1-1.2 (6), 1.1-1.2, bilj. (7), 1.1-3.2.5.2 (30), **1.1-3.3 (32-33)**, 2.5.2-1 (151, 158), 2.5.2-2 (162), **3-3.3 (231-233)**, **3-4.4 (249-**

- 252), 3-4.6 (253-254), 3-5 (254-256);
 p.: ekonomija: gazdinstvo – Antička
 Grčka, 3-3.3 (231)
- p.: ideje**, 1.1-3.2.5.2 (30), 2.5.2-1 (151),
 2.5.2-1, bilj. (154), 2.5.2-1 (158-159),
 2.5.2-2 (162)
- p.: interes**, 2.1-1.2.3.5 (70), **2.1-1.2.3.5**
(69-70), 2.5.3-2.2.4 (175), **2.5.3-2.2**
(175), 3-4.3.2 (248), 3-4.3 (246)
- p.: jezik**, 1.1-1.2 (5), 1.1-1.4 (14), 1.1-
 2.5 (24-25), **1.1-3.2.3.1 (28)**, **1.1-3.3**
(33), 3-4.5 (253); p.: jezik, određenost
 i/ili neodređenost, 3-4.5 (255)
- p.: kršćanstvo**, 1.1-2.5.2 (30)
- p.: kultura**, 1.1 (4), 1.1-1.2 (6), 1.1-
 3.2.4 (29), 1.1-3.2.6 (32), **1.1-3.3**
(32-33); **3-3.3 (231-233)**, **3-4.5**
(252-253), **3-4.6 (253-254)**, **3-5 (254-**
256) – Hegel, 3-4.5 (253) – Kant,
 3-4.5 (252); p.: k.: religija – klasično
 nasljeđe, 3-3.2 (232-233)
- p.: logika**, 1.1-1.2 (5), 1.1-3.2.3.2 (28),
 2.1-1.2.2 (63), 2.1-1.2.3.4 (69), 2.3.1-
 3.2.2.3 (105), **2.6-2.3.1 (198-199)** –
 Kelsen, 3-4.1.7 (240)
- p.: ljudi kao pokretači** pravne povijesti,
 1.1-3.2.5.2 (30), 2.5.2-1 (158-159),
2.5.2-2 (162-164); p.: ljudi, učeni,
 2.5.2-1 (153-154)
- p.: moral**, 1.1-1.2 (5), 1.1-1.3.3, bilj.
 (9), 1.1-1.3.4 (10), 1.1-3.2.5.2 (30)
1.1-3.2.6 (32), **2.1-1.2.3 (70-72)**, 2.5.1
 (133), 2.5.2-1 (152), 2.5.2-1, bilj.
 (152), 2.5.2-2 (163), 2.6-1.2 (180-
 182), 2.6-1.2, bilj. (181), **2.6-2.1 (186-**
187), 2.6-2.3.3 (202), 2.6-2.3.3 (204),
minimum morala nužan za pravo,
 1.1-1.4 (15); **moralizacija prava**, 1.1-
 1.4 (15), 1.1-1.5 (17), 1.1-2.5 (25),
moralno dobro pravo, **1.1-3.2.5.1**
(29), **1.1-3.2.5.2 (30)**, **1.1-3.2.6 (31-**
32), 2.5.2-1 (152), 2.5.2-1, bilj. (152),
 2.5.2-2 (163), **unutarnja moralnost**
prava, **1.1-3.2.6 (32)**
- p.: odluka: norma** – Schmitt, 3-4.1.7
 (241);
- p.: osoba**, 1.1-1.3.3 (10)
- p.: politika**, 1.1-1.1 (4), 1.1-1.2 (6-
 7), 1.1-1.3.1 (8), 1.1-1.3.3 (10),
 1.1-1.4 (14-15), 1.1-3.2.1 (26),
1.1-3.2.5.1 (29-30), **1.1- 3.2.5.2**
(30), **1.1-3.2.5.3 (30-31)**, **1.1-3.2.6**
(31-32), **1.1-3.3 (32-33)**, 1.1-3.IV
 (33-34), 2.5.2-1 (151, 158), 2.5.2-2
 (161, 162), **3-2.1 (218-223)**, **3-3.3**
(231-233), **3-4.3 (245-249)**, **3-4.6**
(253-254), **3-5 (254-256)** – Schmitt,
 3-4.3.3 (248), **minimum politike**
 nužan za pravo, 1.1-1.4 (15); p.: p.:
 ekonomija: komunikacija – Lasswell
 & McDougal, 3-3.2 (232); **p.: p.:**
ekonomija: kultura, **3 (215-256)**,
 3-2.1.3 (234), 3-4.2.5 (245) –
filozofija – klasična i/ili ontologijska,
3-3 (226-233) – moderna i/
ili epistemologijska, **3-4.6 (253-**
254) – suvremena i/ili jezična, **3-5**
(254-256); p.: p.: e.: k kao predmet
 istraživanja, 3-4.2.5 (245)
- p.: praksa – Hegel, 3-4.5 (253)
- p.: pravna znanost**, 1.1-1.3.4 (10-11),
1.1-1.3.5 (13-14), 1.1-3.2.1 (26-27),
 1.1-3.2.5.1 (29-30), 1.1-3.2.5.3 (30-
 31), 1.1-3.2.6 (31-32), 1.1-3.IV. (33-
 34)
- p.: prepoznavanje** društvene pojave,
 3-4.6 (253)
- p.: racionalnost**, 2.3.1-3.2.2.3 (104-
 105)
- p.: religija**, 1.1-2.5.2 (31), 1.1-3.3 (33),
 3-1.2 (217), 3-4.5 (255)
- p.: revolucija**, 2.5.2 (150), **2.5.2-1**
(150-159), **2.5.2-2 (160-164)**
- p.: um** – Kant, 3-4.5 (253)

p., prirodno: pravno rasuđivanje, 4.4-2.7.2 (287)

p.: razum: volja – Akvinac: Schmitt, 3-4.3.3 (249)

p., sastojci tj. sadržaj: mjerilo

pravnosti: metoda, **3-4.2.1 (242)**

pravo, prirodno; v. -> moral, apsolutni; zakon, prirodnopravni, tj. *lex naturalis*, *natural law*; subjektivno pravo, prirodno, tj. *jus naturale*, *natural right*; p., određenost v. -> p., izvjesnost i/ili sigurnost; p. kao činjenica v. -> pravna građa; izvori prava; p.: ćudorednost -> p.: moral
Pravoslavni i državoslovni fakultet u Zagrebu (1894,-1926.), 1.1-1.2 (7), 2.2 (81)

predmet, 2.3.1-3.2.1 (98), fizički, 2.3.1-3.1 (95, 97), 2.3.1-3.3 (106), idealni, 2.3.1-3.1 (95, 97), mentalni, 2.3.1-3.1 (97), 2.3.1-3.3 (106), prirodni, 1.1-1.3.4 (11), 1.1-1.5 (15), 1.1-2.1 (18-19), 1.1-3.2.3.1 (28), psihički, 2.3.1-3.1 (95, 97), vrste, 2.3.1-3.1 (95, 97); **p.: metoda**, 2.3.1-3.1 (95-97), 2.3.1-3.2.1 (97-99), 2.3.1-3.2.2 (99), 2.3.1-3.2.2.3 (104); **p. i metoda: teorija i metodologija prava i pravne znanosti**, **4.4-2.5 (281-285)**

predmet v.-> društvene znanosti, p.; istraživanje, p.; pravo, p.; itd.
predrazumijevanje, 2.1-1.2.2.2 (65, 67), 2.1-1.2.3.2 (68), 2.3.1-2.2 (93),

pregled literature o metodičkim problemima prava, **4.4-2 (272-295)**

pregovori, 4.4-2.8.3.1.E (290-291)

prepoznavanje i/ili prepoznatljivost društvene pojave, 1.1-1.2 (4), 1.1-1.2 (4), 1.1-1.2 (5), 1.1-1.5(16), 1.1-2.1 (19), 1.1-2.3 (21), 1.1-2.4 (23), 1.1-2.4 (24), 1.1-2.5 (25-26), 1.1-3.2.1 (28), 2.1-1.2.1.1 (61), 2.1-2.1 (75), 2.1-2.3 (76), 2.3.1-1.1 (89), 2.3.1-2 (90-91), 2.3.1-2.1

(91), 2.3.1-2.2 (93-94), 2.3.1-3 (94-95), 2.3.1-3.1 (95, 97), 2.3.1-3.2.1 (99), 2.3.1-3.2.2 (99), 2.3.1-3.2.2.1 (101), 2.3.1-3.2.2.2 (103), **empirijskopsihologijsko**, 2.3.1-3.2.2.1 (100-101), **uzročnoobjašnjavajuće**, 2.3.1-2.1 (94), **normativno, pravno i/ li pravnoznanstveno**, 2.3.1-2.2 (92-94), 2.3.1-3.2.2.2 (103-104)

prepoznavanje i/ili prepoznatljivost norme i/ili normative pojave, nar. pravne, normativno, 2.3.1-1.1 (89), **2.3.1-2.1 (91-92)**, 2.3.1-3 (94), 2.3.1-3.1 (95), 2.3.1-3.1 (97), 2.3.1-3.2.1 (99), 2.3.1-3.2.2 (99), 2.3.1-3.2.2.2 (103), **ponašanjem koje uređuje**, **2.3.1-2.2 (92-94)**

prepoznavanje i razvrstavanje nekih metodičkih problema prava, naročito javnopravnih, **4.4-1 (266-272)**

presedan, 2.1-1.1.2 (59)

preskripcija, preskriptivno -> propis i/ ili propisno

presuda, 2.1, bilj. (57-58), 2.1-1.1.2 (59), 2.1-1.2.2.1 (64), 2.1-1.2.4.1 (73), 2.1-2.1(75), 2.1-3.2 (78),

Presveto Trojstvo, 2.2 (84)

prevlast, 1.1-1.3.2 (8)

prihvaćeno stajalište o strukturi prirodne znanosti -> filozofija znanosti - prihvaćeno stajalište o strukturi prirodne znanosti
prihvata poretka, subjektivni, 3-4.2.5 (245)

prijatelj i/ili neprijatelj – Schmitt, 3-4.3.3 (248-249)

prijenos interesa, 3-4.4.1 (250)

prijenos subjektivnog prava, 3-4.4.1 (250)

prilagođeni Lasswell-McDougalov okvir političkopravne analize -> političkopravna analiza – Lasswell &McDougalov okvir – prilagođen od I.P.

primarno pravo: sekundarno pravo,

- 4.4-2.8.2.5 (288)
- primjena** apstraktnog znanja, 3-4.2.2 (242); p.: primjer – Kant, 3-4.1.7 (240); p.: stvaranje, **3-4.1.7 (239-241)**; p.: stvaranje v. -> pravilo, slijeđenje pravila
- primjena metodologije u istraživanju i odlučivanju, 4.4-3 (295-298)**
- primjena prava**, 1.1-1.2 (4), 1.1-1.3.3 (8), 1.1-1.3.5 (11), 1.1-1.3.5 (11-12), 1.1-3.IV (33), 2.1-1.1.2 (59), **2.1-1.2.2 (65), 2.1-1.2.2.3 (65-67), 2.1-1.2.3 (67-72), 2.1-1.2.4 (72-74), 2.3.2-2 (124), 2.3.2-3 (127-128), 2.5.3-1.1 (168), 2.5.3-2.2 (174-175), 2.6-2 (186-208), 2.6-3 (208-211)**, 3-2.1.3 (222), 3-4.2.2 (242), činjenice, 2.5.3-1.1 (168), 2.5.3-2.2 (174-175), vrijednosti, 2.5.3-1.1 (168), 2.5.3-2.2 (174); p.p.: logika, 3-4.1.7 (241); p.p.: racionalnost, 2.1-1.2.2.3 (65), 2.1-1.2 (60); p.p. v. -> kvalifikacija činjenica u pravu; dokazivanje u pravu; pravičnost
- primjena pravila**, 2.1-1.2.1.1 (61), **3-4.1.7 (239-241)**; p.p. v. -> pravilo, slijeđenje pravila
- primjer: primjena – Kant**, 3-4.1.7 (240); p.: spoznaja, razumska, 3-4.1.7 (240)
- pripis i/ili pripisivanje**, 3-4.1.6 (239), 3-4.2.5 (245)
- priroda**, 1.1-1.2 (6), 1.1-2.1 (19), 1.1-2.4 (23), 1.2-2 (44), industrijski prerađena, 3-3.2 (333), prerađena, 3-4.1.2 (235) stvari, 3-2.1.3 (222); p.: dobro -> d.: p.; p.: društvo -> d.: p.
- prirodne znanosti**, 1.1-1.3.4 (10), 1.1-2.1 (18), 1.1-2.4 (22), 1.1-2.4 (23), 1.1-2.3.1 (30), 2.3.1-3.2.1 (97,99), 2.3.1-3.2.2.3 (104), 3 (215), 3-4.1.6 (239), objektivnost i/ili subjektivnost, 1.1-2.1 (18), 1.1-2.4 (23), 1.1-2.4 (24); v. -> znanosti, objektivnost i/ili subjektivnost; društvene znanosti, objektivnost i/ili subjektivnost; itd.
- prirodne znanosti**, vrijednosna neutralnost -> prirodne znanosti, objektivnost i/ili subjektivnost
- prirodni dar** -> nadarenost
- prirodno pravo** -> p., p.
- prirodoslovlje**, 3-4.1.5 (237), prirodoznanstveni interes, 3-4.1.6 (239)
- pristup rješavanju problematike sadržaja prava, 4.4-2.5.2 (281-82)**
- privatno pravo**, 2.1-1.2.2.2 (68), 3-3 (226), dioba, 4.4-2.8.2.8.B (289), **p.p.: javno pravo**, 4.4-2.8.2.8 (289)
- proizvodni odnosi**, 3-4.4.2 (250)
- problem**, **1.1 (3), 1.1-1.4 (14-15), filozofijski, 1.1-1.4 (14-15)**, 1.1-2.1 (19), 1.1-2.1, bilj. (19), 1.1-3.2.4 (29), **politički i/ili filozofije politike**, 1.1-1.4 (14-15), **pravni**, 1.1-1.4 (14-15), 1.1-3.2.5.3 (30-31), problem kivnog doušnika – Fuller, **2.6-1.1 (179), 2.6-1.2 (180-185), 2.6-1.3 (185-186), 2.6-3 (208-211), 2.6-2.3.1 (199), 4.4-1.4.1 (272)**
- problematike teorija o pojmu prava, 4.4-2.5.1 (281)**
- problemi između nacionalnog i crkvenog prava, 4.4-1.2.3 (269-270)**
- procesni pravni odnosi, 2.6-2.2.2 (193), **procesno**, tj. formalno, tj. postupovno **pravo**, 2.1-2.1 (75), 2.3.2 -3 (127), 4.4-2.8.2.8 (288-289); p.p.: supstantivno, tj. materijalno pravo -> s.p.: p.p
- profesori prava – kontinentalnoeuropski, 2.6-2.3.2 (201), promatranje, iskustveno, 1.1-2, bilj. (19), **pronalaženje prava**, 1.1-1.2 (6), 1.1-1.3.3, bilj. (8), 1.1-3.2.5.1 (30),

propis (pravni), 2.1-1.2.4.1 (73),
propis i/ili propisivanje, 1.1-1.3.5
 (13), 1.2-3 (53), 2.1- 1.2.2 (62); p. i/
 ili p.: istinitost, p. i/ili p.: opis i/ili
 opisivanje: istinitost: obvezatnost,
2.1-1.2.2 (63-67), 3-4.1.5 (237-238);
 v. -> bitak: trebanje; činjenica: norma
 i/ili vrijednost; filozofija – moderna,
 dihotomije
 protokolarni iskaz -> iskaz, protokolarni
provjerljivost, iskustvena, 1.1-1.5 (15),
 1.1-2.2 (20), 1.1-2.3 (21), **1.1-2.4 (22-
 24)**, logička, 1.1-2.2 (20),
**prvenstvo međunarodnog prava nad
 nacionalnim: da li i tajnog?**, 4.4-
 1.1.1 (268),
 prvi ustav -> ustav, prvi,
 psihički akt, logički sadržaj, 2.3.1-
 3.2.2.1 (100-101); v. -> predmet,
 psihički
psihoanaliza: politologija, 3-4.3 (246),
psihologija, 1.1-1.2 (6), 1.1-1.3.4,
 bilj. (10), 1.1-1.3.4 (11), 2.3.1-3.2.1
 (97), 2.3.1-3.2.2.1 (100-101), 3-4.1.2
 (235), 3-4.2.5 (243), 3-4.2.5 (244),
 duhovnoznanstvena, predmet, 3-4.3
 (246) politike - Lasswell, **3-4.3.2
 (248)**; p.: pravna znanost -> p.z.: p.
racionalizam, 3-4.1.1 (234); **r.:
 empirizam**, 3-4.1.1 (234)
 racionalni izbor u užem smislu, 3-4.4.3
 (251)
 racionalno: instrumentalno, 3-4.1.5
 (238)
racionalnost, 1.1-1.2 (4-5), 1.1-1.5
 (17), 1.1-3.2.4 (29), 2.3.1-3.2.2.3
 (105), 2.3.1-3.3.4 (116), 2.4 (130-
 131), 2.6-2.3.3 (202-203), 3-4.1.5
 (238), 3-4.4.3 (251-252), 3-4.5 (252-
 253)
 racionalnost: djelovanje, 3-3.2 (231)
 racionalnost: moral, apsolutni, 2.1-
 1.2.3.5 (70)
 racionalnost: pravna znanost, 2.1-
 1.2.2.1 (64-65), 2.1-1.2.3.1 (68),
 2.1-1.2.4.2 (74), 2.3.1-3.2.2.3 (105),
 2.3.2-2 (125), 2.6-1.2 (181-182)
 racionalnost: pravno odlučivanje, 2.1-
 1.2.4 (72-73), **2.6-2.2.2 (190-195),
 2.6-2.2.2 (190-195), 2.6-2.3.1 (197-
 200)**, 2.6-2.3.4 (207)
 racionalnost: pravo, 2.3.1-3.2.2.3 (105),
 2.3.2-2 (125), 2.6-1.2 (181-182), **2.6-
 2.2.2 (190-195), 2.6-2.3.1 (197-200),
 2.6-2.3.2 (200-201)**
 racionalnost: primjena prava, 2.1-
 1.2.2.3 (65), 2.6-1.2 (181-182), **2.6-
 2.2.2 (190-195), 2.6-2.3.1 (197-200),
 2.6-2.3.2 (200-201)**
 racionalnost: transformacija prava, 2.1-
 1.2.2.1 (64-65), 2.1-1.2.3.1 (68)
 računovodstvo, 3-4.4.1 (250)
 računovođa, 3-1.1 (216)
 rad, 2.5.1-2 (140), 3-2.1.2 (220),
3-3.3 (233), podjela, 1.1-1.5 (17),
 2.5.1-1 (137), udruženi, **3-3.3 (233)**
 kao jedinstvo transcendentnog i
 iskustvenog – Marx – Habermas,
 2.3.1-3.2.2.3 (106); v. internacionalna
 podjela rada najamni, 2.3.2-2 (125)
 radna snaga, 2.5.1-1 (137)
 radnici, 2.6-2.2.1 (189), 3-4.4.2, bilj.
 (251)
 radnik, jugoslavenski: radnik, švedski,
 proizvodnost,
 radno mjesto, 2.6-2.2-1 (189),
 radno pravo, 1.1-1.3.5 (12)
 radno-klasna teorija društvenog
 vlasništva -> vlasništvo, društveno –
 radnoklasna teorija
radnja, 1.1-1.3.5 (12), 1.1-1.3.5, bilj.
 (12), 1.1-2.3, bilj. (21), 2.1-1.2.1.2
 (61), jezična i/ili nejezična, 2.1-1.2.1
 (60), konkludentna, 1.2-3 (51), 2.1-
 1.2.1 (60), unutarnja, tj. neopaziva i/ili
 vanjska, tj. opaziva, 2.1-1.2.3.5 (70);
 v. -> djelovanje; djelatnost; činidba;
 čin; djelo
**rasprave o državi, metodologijske
 pretpostavke**, 3-2.2 (223-224),

- njemačke, 3-2.2 (223)
- rasuđivanje**, 1.1-1.3.5 (11), 1.1-3.1.2 (26), 1.1-3.2.4 (29), 1.1-3.3 (32), 1.1-3.IV (33), 2.4 (129, 131) – Kant, 3-4.1.7 (239-240), deduktivno, 3-3.2 (230),
- rasuđivanje, praktičko i/ili praktično**, 2.6-1.2 (182), 2.6-2.2.3 (195-196), 2.6-2.3.2 (200-201), 3-2.3 (230-231), 3-3.3 (233), 3-4.1.5 (238), nestanak, 4.4-2.5.3.7.A (284); r., p. i/ili p.: logika, 2.1-1.2.2.3 (68), **pravničko**, 2.2 (85), **pravno**, 2.6-1.2 (182), 2.6-2.2.3 (195-196), 2.6-2.3.1 (197-201), **2.6-2.3.2 (200-201)**, **sudačko**, **2.6-2.3.2 (200-201)**
- rasuđivanje o pravu: mjerila djelovanja**, iskustvena, tj. sintetička: mjerila djelovanja, pojmovna, tj. analitička, 3-4.1.4 (237)
- rasuđivanje unutar prava: uzročnost: krivnja**, 3-4.1.4 (237), rasudna snaga – Kant, 3-4.1.7 (239-240)
- ratio scripta*, tj. zapisani razum, 3-4.2.2 (242)
- ratione imperii*, tj. uslijed vlasti, 3-4.2.2 (242)
- razboritost: praktičko zaključivanje**, **4.4-2.3.1 (277)**
- razlog**, **2.3.1-3.3.3 (113-115)**, **2.3.1-3.3.4 (115-116)**, 2.3.1-2 (125), 2.3.1-3 (127), 2.6-2.2.1 (188), 2.6-2.3.2 (201), 3-4.3.2 (248), **3-5 (254-255)**; r.: uzrok – Wittgenstein, 3-4.5 (255)
- razlog sličnosti**, tj. *argumentum a simili*, 2.1-1.2.2.3 (67),
- razmjena**, 2.3.1-3.3.4 (116), 2.6-2.1 (186), 2.6-2.2.1 (190), 2.6-2.2.2 (191), **3-3.1 (228-229)**, 3-3.3 (233), ideja, 1.1-2.4 (23), tržišna, 2.6-2.1 (186)
- razmjernost u pravu -> pravno načelo, razmjernost
- razum**, 1.1-1.2 (5), 1.1- 3.3 (33); r.: djelo – moderna i/ili epistemologijska filozofija, 1.1-3.3 (33), 3-1.2 (217), 3-4.5 (255), suvremena i/ili jezična filozofija, 3-4.5 (255); r.: sredstvo: cilj, 3-4.1.5 (238); r.: volja, 3-4.3.3 (249) – Akvinac, 2.3.1-3.2 (230) – Kelsen, 2.3.1-3.3 (107)
- razumijevanje**, 1.1-1.3.2 (9), 1.1-1.3.4 (10), 1.1-2, bilj. (18), 1.1-2.1 (19), 1.1-2.2 (20), **1.1-2.4 (22-24)**, **1.1-2.5 (24-25)**, **1.1-3.2.1 (27)**, **1.1-3.2.3.1 (28)**, 1.1-3.IV (33-34), **2.1-1.2 (60-67)**, 2.1-1.2.1 (60-62), 2.1-1.2.1, bilj. (60), 2.1-1.2.2 (65, 67), 2.1-1.2.3 (67-68), 2.1-1.2.3.5 (69), 2.1-2 (76-77), 2.3.1-1.1 (89), 2.3.1-2.2 (93), **2.3.1-3.3.1 (108-110)**, 2.3.1-3.3.2 (112), 2.3.1-3.3.3 (115), 2.3.1-3.3.4 (115), 2.3.2-2 (123, 124, 125), 2.3.2-3 (127), 3-4.5 (253)
- r.**, konsenzualno, **1.1-2.4 (23)**, **1.1-2.5 (24)** logično prvenstvo, **1.1-2.4 (23)**, **1.1-2.5 (24)**,
- r.:** empatija, 1.1-2.4 (23); **r.:** **objašnjavanje**, 1.1-2, bilj. (17-18), **1.1-2.4 (22-24)**, **1.1-2.5 (24-25)**, **1.1-3.2.1 (27)**, 2.3.1-1.1 (89), **2.3.1-3.2.2.3 (105)**, 2.3.2-1 (123); **r.:** **spoznavanje**, 2.1-1.2.1.2 (61-62), 2.3.1-3.3.2 (110-113), 2.3.1-3.3.3 (113-115), 2.3.1-3.3.4 (115-116); **r.:** **tumačenje**, 2.1-1.2.1, bilj. (60), 2.3.1-2.2 (93); **r. jezika: r. ponašanja**, **2.3.1-3.3.4 (115-116)**; **r. prava: t. prava**, **2.1-1.2.3.5 (69)**, r. teksta tj. *subtilitas intelligendi*: t. teksta, tj. *subtilitas explicationis*, 2.1-1.2.1, bilj. (60)
- r.** v. -> objašnjenje, normativno; metoda, normativna
- razumno, 1.1- 1.3.4 (11), 1.1- 1.3.5 (13), 1.1- 1.5 (16),

razumski poredak, 3-4.3.3 (249)
 razvoj, gospodarski, 3-2.1.2 (220),
realno: idealno, 1.1-2.1 (19), **3-4.1**
(234-241); v.-> filozofija, moderna i/
 ili epistemologijska, dihotomije
regulacija – Jugoslavija, javnost i/ili
 tajnost, 2.5.1-2 (144) – kapitalistička,
 2.5.1-1 (137), – liberalne demokracije,
 javnost i/ili tajnost, 2.5.1-2 (143-
 144) – post- i/ili paramoderna,
 2.5.1-2 (139-140) – socijalističke
 zemlje, javnost i/ili tajnost, 2.5.1-
 2 (143) – SSSR, partijska, 2.5.1-2
 (143) – SSSR, pravna, 2.5.1-2 (143)
 – SSSR, upravne odluke „samo za
 unutarnju upotrebu“, 2.5.1-2 (143) –
 suvremena, 2.5.1-2 (142), društvena,
 2.5.1-2 (137-140, 142), međudržavna,
 2.5.1-2 (140), a, pravna, 2.5.1-2 (144-
 145), privatnopravna, 2.5.1-2 (144),
**javnost i/ili tajnost, 2.5.1-2 (142-
 144), 2.5.1-3 (146)**, institucija, 2.6-
 2.3.3 (202), predmet, , 2.6-2.3.3 (202),
 problem, **2.6-2.2.1 (188-190)**, problem,
 monocentrični – Fuller, 2.6-2.2.1
 (190), 2.6-2.2.2 (192), 2.6-2.3.3 (202-
 203), problem, policentrični – Fuller,
 2.6-2.2.1 (188-190), 2.6-2.2.2 (192),
 2.6-2.3.3 (202-203); r., upravljačko
 vođenje – Fuller -> upravljačko
 vođenje – Fuller
 regulativni sistem, vrste, 2.6-2.3.4 (205)
 regulativno (pravilo ili sl.) -> pravilo,
 ustanovljujuće, tj. konstitutivno i/ili
 uređujuće, tj. regulativno
 relativizam, 2.3.1-3 (95), 2.3.1-3.2.2
 (100), 2.3.1-3.2.2.1 (102), 2.3.1-3.1.1
 (110)
 religija, 1.1-1.2 (7), 1.1-3.3 (33) 3-3.2
 (232-233), 3-4.5 (253, 255)
 Republika Hrvatska, izvori prava, 4.4-
 2.8.3.2.B (291)
 Republika Slovenija, zahtijevani
 prostori, 4.4-1.1.3.1 (269)
 revolucija, 1.1-3.2.2 (28), 1.1-3.2.5.2
 (28), 2.2 (86) – Kant, 3-4.1.7 (241),
 papinska, XI. stoljeće, 1.1-3.2.2 (28),
 2.2 (86), svjetska, 1.1-1.3.5 (14),
 riječi: djela, 1.1-2.1 (19); v. ->
 djelovanje, jezično i/ili nejezično;
 filozofija – moderna, dihotomije
 samosvijest, 2.1-1.2.3 (71-72); v. ->
 svijest; duh: tijelo
 samoupravni sporazum, 2.1-1.1.2 (59)
sankcija, 3-2.1.3 (222), retroaktivna,
 1.1-3.2.6 (32), **2.6-1.1 (179)**, stegovna,
 1.1-3.2.6 (32), 2.6-3 (210-211)
 saopćavanje, 3-4.1.3 (236)
saopćivo i/ili nesaopćivo, 3-2.2 (226),
 3-5 (254)
scijentizam, naturalistički, 3-4.1.5
 (237)
sekundarno pravo: primarno pravo,
 4.4-2.8.2.5 (288)
shema, apstraktna: pravno mjerilo,
 3-4.1.4 (237)
 sigurnost, 3-2.1.1 (218)
 simbol – društvene znanosti, 1.1-3.2.1
 (27), 2.1-2.1 (74)
 sinkretizam, metodički, 3-4.5 (255)
sistem, 2.1-1.2.3 (67-68), svrha unutar
 pravnog sistema: odgovornost
 novinara, 4.4-1.1.1.2 (267) mjerila
 djelovanja, 1.1-1.3.2 (8-9); v. ->
 normativni s.; pravni s.; s. mjerila
 djelovanja; društveni s.; pravni s.;
 politički s.
sistematizacija prava, 1.1-1.2 (5), 1.1-
 1.3.3 (9), 1.1-1.3.5 (12), 1.1-1.5 (15),
 1.1-3.2.1 (26-27), 1.1-3.3 (33), 1.1-3.
 IV (33), **2.1 (58), 2.1-1.1 (59), 2.1-1.2**
(60), 2.1-1.2.1, bilj. (60), 2.1-1.2.3
 (67), **2.1-1.2.3.5 (69-70), 2.1-1.2.4**
(72), 2.1-1.2.4.1 (73-74), 3-4.2.2
 (242), **4.4-2.8 (292-295)**, granice, **4.4-
 2.8.4 (292)**
 skepsa -> sumnja
 sklonost, prirodna, 3-3.2 (231)
 sloboda govora: govor mržnje – SAD,
 4.4-2.9.4.1.C (294)

sloboda: nužnost, 2.3.1-3.2.1 (98)
slobodna ocjena -> diskrecija
Slovenija: Hrvatska, granica na moru,
4.4-1.1.3.1 (269)
slučaj, konkretni, 3-4.2.2 (242)
slijeđenje pravila -> pravilo, s.; v. -> p.,
primjena; primjena; stvaranje
smisao, 2.1-2 (42, 44), 2.1-1.2.1
(60), 2.3.1-3.1 (96), 3-4.2.5 (245),
normativni, 3-4.2.5 (245); s. v. ->
značenje
socijalističke zemlje, reforme, 2.5.1-1
(137)
socijalistički poredak, 1.1-2.5.1 (29-30)
socijalna psihologija – teorija
racionalnog izbora, 3-4.4.3 (251)
socijalno pravo: profesionalna etika,
4.4-1.3.2 (271)
sociolog, 2.3.1-1.1 (89), 2.3.1-1.2 (89),
2.3.1-2.1 (92), 2.3.1-3 (94)
sociologija, 1.1 (3), 1.1-1.2 (5.7), 1.1-
1.2 (6), 1.1-1.3.3 (9), 1.1-1.3.4, bilj.
(10), 1.1-1.5 (16), **1.1-2 (16-25)**, 1.1-
3.1.2 (26), 1.1-3.2.1 (27), **1.1-3.2.3.1**
(28), **1.1-3.2.3.2 (28-29)**, 1.1-2.4
(29), 1.1-3.IV (34), 1.2-1 (37), 1.2-2
(40, 46, 53), 1.2-4 (53-55), 2.1. bilj.
(57), 2.1 (58), 2.1-1.2.1 (62), 2.1-2.1
(74), **2.3.1 (87-116)**, **2.3.1-1.1 (88-**
89), **2.3.1-3.2.1 (97-98)**, **2.3.1-3.2.2.1**
(101), 2.3.1-3.3.4 (115), **2.3.2 (107-**
128), 3-4.1.5 (238), 4.4-3.4.2 (296)
sociologija – Weber, 3-4.3.1 (246)
sociologija, francuska, 2.3.1-
3.2.2.1 (101), **historijska**, 2.2
(86), **kauzalistička**, 2.3.1-3.2.2.3
(104), **metoda**, 2.3.1-3 (94), 2.3.1-
3.2.1 (99), **metodologija**, 1.1-2
(17), 1.1-2.1 (18-19), 1.2-3 (53),
2.3.1-2 (124-126), 2.3.2-1 (119),
2.3.2-2 (124-126), metodologija,
jugoslavenska, 2.3.2-1 (119), 2.3.2-
1, bilj. (119), **naturalistička**, 3-4.2.5
(244), **pojmovi, temeljni**, 2.3.2-2
(124-125), 2.3.2-2 (124-126), 2.3.2-3

(127-128), **postempiristička**, **1.1-2.4**
(22), **postpozitivistička**, **1.1-2.4 (22)**,
pozitivistička, **1.1(3)**, **1.1-2 (17-18)**,
1.1-2.1 (18-19), **1.1-2.2 (20)**, **1.1-2.3**
(20-22), **1.1-2.4 (22-24)**, **1.1-2.5 (24-**
25), 1.1-2.1 (27), 2.1-1.1 (59), 2.1-
2.1 (76), 3.1-1.1 (89), 3-4.2.5 (244),
predmet, 1.1-1.3.4 (11), 1.1-2 (17-18),
1.1-2.1 (18), 1.1-2.5 (25), 1.1-3.2.3.1
(28), 2.3.1-3.3.4 (115), predmet
– pozitivistička, 3-4.2.5 (244),
razumijevajuća i/ili tumačeća, 1.1
(3), **2 (17-18)**, **1.1-2.1 (18-19)**, 1.1-2.2
(20), 1.1-2.3 (20-22), **1.1-2.4 (22-24)**,
1.1-2.5 (24-25), 1.1-3.2.1 (26-27), 2.1-
2.1 (75), 2.3.1-1.1 (89), 2.3.1-3.3.4
(115), razumijevajuća – Weber, 3-4.3
(246), razumijevajuća i/ili tumačeća,
predmet, društveno djelovanje,
3-4.2.5 (244), razumijevajuća i/ili
tumačeća, predmet, pravo, 3-4.2.5
(245), razumijevajuća i/ili tumačeća:
politologija – SAD:: pravna znanost:
politologija – SAD, 3-4.3 (246),
rekonstrukcija, 1.1-3.2.3.1 (28), 1.1-
3.2.3.2 (29), 2.3.2-3 (128), svrha i/
ili cilj i/ili zadaća i/ili zadatak, **1.1-**
2.1 (18-19), **1.1-2.4 (22-24)**, teorija
racionalnog izbora, 3-4.4.3 (251)
sociologija diskrecije, 3-4.2.5 (245)
djelovanja, 1.1-3.2.3.2 (28-29), 2.3.2-
2 (123-126) ideologije, 1.1-3.2.4
(29), 2.4 (131) **kulture**, 1.1-3.2.4
(29), 2.4 (131) morala, 2.1-1.2.3.5
(70) **politike**, **3-4.3.1 (246-247)**
politike, metoda, objašnjenje,
uzročno, 3-4.3.1 (246-247); s.
politike: pravna dogmatika: historija:
filozofija, 3-4.3.1 (246) **prava**, **1.1-2**
(16-25), 1.1-3.2.3.1 (28), 1.1-3.2.3.2
(28-29), 1.1-1.3.3 (9), **1.1-2 (17-18)**,
1.1-3.2.3.2 (27-28), 2.1-1.1.1 (59),
2.1-2.1 (75), 2.1-2.1, bilj. (75), 2.1-
2.1, bilj. (76), 2.3.1 (87-88), 2.3.1-1
(88-89), 2.3.1-1.1 (89-90), 2.3.1-2.1
(92), 2.3.1-3 (97), 2.3.1-3.2.1 (99),

2.3.1-3.2.2 (100), 2.3.1-3.2.2.1 (101), 2.3.1-3.2.2.2 (104), 2.3.2 (118), 2.3.2, bilj. (118), 2.3.2 (119), 2.3.2-2 (125), 2.3.2-3 (127-128), 2.4 (129, 130, 131), **3-4.2.5 (243-245)** prava – Weber, 3-4.3.1 (246) prava, pojmovi, temeljni: pravna znanost, pojmovi, temeljni – Weber, 3-4.3.1 (246) prava, predmet, društvene činjenice, 2.3.1 (87), 2.3.1-1 (87-88) prava, predmet, utjecaj društvenih činjenica na pravne norme i obratno, 2.3.1-1 (87-88), 2.3.1-3.2.1 (99) prava, rekonstrukcija, 1.1-2.5 (24-25), 1.1-3.2.3.1 (28), 2.3.1 (87) **religije**, 3-4.5 (255) **sistema**, 1.1-3.2.3.2 (28-29), 2.3.2-2 (123-126)

sociologija: filozofija – Winch, 3-4.5 (255)

sociologija v. -> društvene znanosti; s., hermeneutička; s., kognitivna; s. tumačeća -> s., razumijevajuća i/ili tumačeća; s., metoda -> razumijevanje; objašnjenje kao metoda spoznaje; objašnjenje, društvenoznanstveno; objašnjenje, funkcionalno; objašnjenje, normativno; objašnjenje, razlozima; objašnjenje, uzročno; s. predmet v. -> društvene znanosti, predmet; društveno istraživanje, predmet; istraživanje, predmet; s.: historija -> h.: s.; s.: pravna znanost -> p.z.: s.

sociologist; pravna teorija, sociologizam; v. -> pravna znanost, sociologizacija

sociologijska istraživanja; s. teorije -> sociologija

sociologijski pojam prava -> pravo – sociologija

sociologijsko stajalište, 3-4.2.5 (245), sociolozi, 1.1-3.2.3.2 (28-29), 2.3.2 (117), 2.3.2-1 (119), 2.3.2-2 (123, 124), 2.3.2-3 (127), jugoslavenski, 2.3.2 (117) prava, 2.3.2-2, bilj. (119-120)

solipsizam, 3-4.1.1 (234), 3-4.1.3 (236)

sporazumijevanje, jezično i/ili nejezično, 2.3.1-3.3.1 (110), 2.3.1-3.3.3 (115)

sposobnost, logičnog mišljenja, 3-4.1.3 (236)

spoznaja, 1.1-1.3.1 (8), 1.2-1 (38-39), 1.2-2 (41, 43, 44), 2.3.1 -3.3.1 (108)

spoznaja, društvenoznanstvena, 2.1-2 (77), **iskustvena**, 2.3.2-2 (123), metoda, 3-4.1.6 (238), metoda: pojam, 3-4.1.6 (238), **osjetilna**, 3-4.1.3 (236), pojam, 3-4.1.6 (238), **razumska**: **primjer**, 3-4.1.7 (240), sociologijska, 2.3.2-2 (121, 123), uvjet, 2.3.1 -1.2 (93), 2.3.1 -3.2.2.3 (105-106), 2.3.1 -3.3 (107), 2.3.1 -3.3.1 (108-110), **uvjet, pravilo kao uvjet spoznaje**, 2.3.1-3.3.1 (109); v. -> spoznaja mogućeg kao uvjet

spoznaja djelovanja, 2.1-1.2.1.2 (61-62) **društva**, 1.1-1.3.2 (9), 1.1-2.1 (19), 1.1-2.5 (24), 1.1-3.2.3.2 (28), **1-2 (37-55) mogućega kao uvjet spoznaje zbiljskog**, 2.3.1-2.1 (91-92), 2.3.1-3.2.2.2 (104), 2.3.1-3.2.2.3 (105, 106), 2.3.1-3.3 (106), 2.3.1-3.3.1 (109), znanstvena, 2.1-1.1.3, bilj. (60) **prava**, 1.1-1.2 (5-6), 1.1-1.3.1 (8), 1.1-1.3.2 (9), 1.1-1.3.5 (13), 1.1-3.1.2 (26), 1.1-3.2.3.2 (28), 1.1-3.2.4 (29), 1.1-3.2.5.3 (31), 1.1-3.IV (33-34), **1-2 (37-55)**, 2.1-1.2.1 (60), 2.4 (129-130), 3-2.1.3 (222) prava, iskustvena, 2.6-1, bilj. (181) prava, laička, 1.1-3.2.4 (29), 2.4 (129), sociologijska, 2.3.2-1 (119) prava, stručna, 1.1-3.2.4 (29), 2.4 (129) prava, znanstvena, 1.1-3.2.4 (29), 2.4 (129)

spoznaja: jezik, 3-4.1.3 (236); s.: **metoda**, 2.3.2-1 (119-121)

spoznaja, način -> s., metoda; s. prava

v. -> pravno rasuđivanje; pravna metoda; pravnoznanstvena metoda; s.: razumijevanje -> r.: s.
 spoznajna teorija -> epistemologija
 spoznajnoteorijski zaokret – Kelsen, 2.6-2.3.2 (201); v.-> filozofija, moderna i/ili spoznajnoteorijska stajalište opravdanja, tj. ocjene i/ili razumijevanja i/ili objašnjenja, 2.3.1-3.3.1 (110); -> estetsko s.; fiziologijsko s.; gramatičko s.; jezično s.; logičko s.; normativno s.; pravno s.; stilističko s.
 stanje svijesti kao predmet istraživanja, 3-4.2.5 (244)
 stilističko stajalište, 2.3.1-3.2.2.2 (102)
 stoici, 3-3 (226)
 stranačka sposobnost, 2.2 (84-85)
 strano pravo -> pravo, strano
strategija, 1.1 (3), 1.1-1.2 (6), 1.1-3.2.5.2 (30), **2.5.2 (147-150)**; s.: pravo -> p., strategijsko sredstvo i/ili djelovanje
struka: znanost, 3-4.6 (254)
studium generale, 3-4.6 (254) – srednji vijek: prosvjetiteljstvo, 3-1.1 (216), – nakon Drugoga svjetskog rata, 3-1.1 (216)
 stvar, 4.4-1.3.1 (270-271) po sebi, 3-4.1.1 (234); s.: pojam – platonizam, 3-3.2 (232)
 stvaranje i primjena -> p. i s.
stvaranje prava, 1.1-1.2 (6), 1.1-1.3.5 (12), 1.1-3.2.5.1 (29), 2.3.2-2 (124, 126), 2.6-1.2, bilj. (183), 2.6-2.3.1 (197), 2.6-2.3.3 (202-203), 3-2.1.3 (222), sudsko, 3-4.4.3 (252), sudsko unutar pravnog sistema, **4.4-1.1.2 (268)**, ugovorno, 3-4.4.3 (252), unutar pravnog sistema, 4.4-1.1.2.1 (268); s.p.: primjena prava – Kelsen, 3-4.1.7 (240)
 stvarno pravo, 3-4.4.1 (250)
subjektivna pravna obveza, tj.

dužnost, 4.4-2.8.2.2 (288)
subjektivno pravo, tj. pravno ovlaštenje, 1.1-1.3.3 (10), 1.1-3.2.4 (29), 2.6-1.3 (186), 2.6-2.2.2 (193), 2.6-2.3.4 (207-208), 4.4-2.8.2.2 (288), imovinsko, 3-4.4.1 (250), prirodno, tj. *jus naturale, natural right*, 1.1-1.2 (5), 2.6-1.2, bilj. (182), stjecanje, 3-4.4.1 (250), temeljno, 2.6-2.3.4 (207), 2.6-3 (209) na zaključivanje pravnog posla, 3-4.4.1 (250); s.p.: subjektivna pravna obveza, 4.4-2.8.2.2 (288) v. -> čovjekovo pravo
subjektivno: objektivno, 1.1-2.1 (19); v. -> znanost, objektivnost i/ili subjektivnost; tumačenje, objektivnost i/ili subjektivnost; itd.
substantia, tj. imetak, 2.2 (84)
 suci, 3-1.1 (216), 3-2.1.3 (222), angloamerički, 2.6-2.3.2 (201)
sudska argumentacija: tumačenje i/ili izbor pravnih pravila?, 4.4-1.1.1.1 (266-267)
sudovanje, 1.1 (4), 1.1-1.3.3 (9), 1.1-1.3.5 (12), 1.1-1.5 (16), **1.1-3.2.6 (31-32)**, **2.6-2.2.1 (188)**, **2.6-2.3.4 (207)**, 4.4-2.8.3.1.C (290), granice, 1.1-3.2.6 (32), **2.6-2.2 (187-196)**, krivično – Aristotel, 3-3.1 (229), upravno, 1.1-3.2.6 (31), ustavno, 3-3.1 (229); s.: mirno rješavanje sporova, 2.6-2.3.4 (207); v. -> pravo, granice; pravni sistem, granice; sudska ocjena
 sudska ocjena upravnog akta 1.1-3.2.6 (31), 2.6-1.2 (184)
 sudska praksa, 2.1, bilj. (57)
 sudska presuda kao izvor prava, 1.2.1.1 (269)
sudski postupak, 2.1-1.2.2.3 (65), 2.6-2.2.2 (194) – rimski, kognicijski, 3-3.2 (232)
sukladnost prava, 3-2.1.1 (218)

sumnja, metodička, 3-4.1.1 (234), 3-4.1.5 (237)

supstantivno, tj. materijalno pravo:
procesno, tj. formalno pravo, 2.3.2-3 (127), 4.4-2.8.2.7 (288-289)

supsumcija – Kant -> rasuđivanje – Kant

sustav -> sistem

suveren – Schmitt, 3-4.1.7 (241)

suvremeni pravni sistemi: pregledi sastava, nar. izvora te metoda, 4.4-2.1 (273-274)

svakodnevno iskustvo -> i., s.

svakodnevno znanje -> z., s.

Sveta Stolica: Republika Hrvatska, 4.4-1.2.3.1 (269-270)

sveučilište, 3 (215), fakultet, 3-1.1 (216), pravoslovni i državoslovni fakultet, 3-4.3 (246); s., odjel za politologiju, SAD: pravni studij, 3-4.3 (246); s., moderno: visoka stručna škola, 3-4.6 (254)

Sveučilište u Zagrebu, Etički kodeks, 4.4-1.3.2 (271)

svijest, 1.1-2.1 (19), 1.2-2 (45), 1.2-4 (52), 2.1-1.2.3.5 (70), 2.3.1-3.2.2.1 (100), 2.3.1-3.3.2 (111), 3-3.2 (230), 3-4.1.2 (235), 3-4.2.5 (244), 3-4.5 (253), 3-5 (255), društvena, 3-4.4.2 (250), tuđa i/ili vlastita 3-5 (255); s. društvena: ideologija, 2.3.2-2 (125), 3-4.5 (253); s.: podsvjesno: tijelo, 3-4.1.2 (235); s.: t. svijet, 2.3.1-3.3.2 (111); v.-> namjera; htijenje; volja; misao: jezik: svijet

svijet o kojemu je i/ili nije moguće govoriti -> saopćivo i/ili nesaopćivo

svjetonazor, nametanje, 1.1-1.4 (15), objektivni i/ili subjektivni, 3-5 (254)

svjetska država -> d., s.

svojstvo stranke u parnici -> stranačka sposobnost

svrha i/ili cilj i/ili vrijednost, politike, prava -> politika, pravo, v. i/ili c. i/ili s.

system of managerial direction – Fuller

-> upravljačko vođenje

šteta, 3-4.4.3 (252)

temelj obvezatnosti; t. važenja -> obvezatnost, temelj i/ili mjerilo

Temelji poredbenog prava (nastavni predmet), 4.4-4 (298)

Teorija javnog prava (nastavni predmet), 4.4-4 (298)

temeljna norma, tj. die Grundnorm – Kelsen, 2.6-2.3.1 (197-200)

talent -> nadarenost

teologija, 3-1.1 (216), 3-3.1 (227), 3-4.1.5 (237), kršćanska, 2.2 (84); t.: pravna teorija, 3-4.5 (255)

teorija i/ili teorijsko (služi spoznaji), 1.1 (3), 1.1-1.3.1 (8), 1.1-1.5 (25), 1.1-3.1.2 (26), 3-4.1.5 (233-234), izgradnja, 1.1-3.IV (34) društva, tj. opća znanost o društvu i/ili opća sociologija, 2.1-1.2.2.1 (64), 2.1-2 (77), društvene kontrole, 3-4.2.5 (244) društvene regulacije, 3-4.2.5 (244) društvenog izbora, 3-4.4.3 (252) teorija pravne znanosti, 3-4.2.4 (243) racionalnog izbora, 3-4.3 (246), **3-4.4.3 (251-252)**; t.: praksa – država: grad: društvo, moderno, 3-3.2 (233); t. racionalnog izbora: zakonodavstvo: pravednost, diobena, 3-4.4.3 (252); t. prava -> pravna t.; t. spoznaje -> epistemologija

teorijsko: praktičko (služi dobrom, nar. spoznaji dobroga i/ili odluci da se dobro djeluje i/ili dobrom djelovanju)

i/ili praktično (služi svrsi, nar. spoznaji sredstva da se postigne svrha i/ili odluci da se svrhovito djeluje i/ili svrhovitom djelovanju), 1.1-1.5 (17), 1.1-25 (25), 1.1-3.1.2 (26), 1.1-3.2.5.3 (31), 1.1-3.3 (32), 1.1-3.IV (34), 1.2-1 (37-39), 1.2-2 (39-48), 3.3-4.1.5 (233-234), **2.6-2.3.3, bilj. (233), 3-3.1 (227), 3-3.2 (230), 3-4.1.5 (237-238), 3-3.2 (233), 3-3.2 (233)**

teorijsko: praktičko i/ili praktično; v. -> znanje, teorijsko: znanje, praktičko i/ili praktično; činjenice: norme i/ili vrijednosti; bitak: trebanje

teorijsko-metodologijski okvir pravne historije, 2.2 (85); *političkopravne analiza* -> p. Lasswell & McDougalov okvir – prilagođen od IP

tijelo, 3-4.1.2 (235) kao predmet spoznaje, 3-4.1.6 (238); t.: uzrok, djelatni, tj. pokretni, 3-4.1.4 (236); t.: duh -> duh: tijelo

tko, što, gdje, kako, tj. *Who, What, When, How* – Lasswell, 3-4.3 (246)

topika, 4.4-2.2.6.1 (276)

totalitarni poredak, 1.1-1.2 (5-6)

tradicija v. -> nasljeđe

transcendentalna pragmatika, 2.1-1.2.3.6 (71)

transcendentalni uvjeti -> spoznaja mogućega kao uvjet spoznaje zbiljskog

transformacija prava, 2.1-1.2.2.1 (64-65), 2.1-1.2.3.1 (68), 2.3.1-2.1 (91-92); t.p.: pravna historija, 2.1-1.2.4.1 (74); **t.p.: racionalnost**, 2.1-1.2.2.1 (64-65), 2.1-1.2.3.1 (68); **t.p.: tumačenje prava**, 2.1-1.2.4.1 (73-74)

transistemska pravni odnos, -> p.o., t. trgovačko društvo, 3-4.4.1 (250), povijest, 2.2 (84), subjektivno pravo, čovjekovo, 3-2.1.2 (220)

trgovačko pravo: građansko pravo: upravno pravo, 4.4-2.8.2.8.C (289)

tržišno gospodarstvo -> ekonomija, tržišna

tržišna razmjena -> razmjena, tržišna **tržište**, 2.1 (58), 2.5.1-1 (137), 2.6-2.2.1 (190), 2.6-2.2.2 (190), 3.-2.1.3 (221), **3-3.3 (233)**, 3.-4.4.3 (251), 2.6-2.2.1 (190), 2.6-3 (211), 3-3.2 (233), nedostatak, 3-4.4.3 (251), policentrično, 2.6-2.2.1 (190), svjetsko, 2.5.1-1 (137); t.: plan

(ekonomski), 2.6-2.2.2 (190)

tuda svijest -> svijest, tuda

tumačenje (t. *prava posebne natuknice*), 2.1-1.2.3 (70), **2.1-1.1, bilj. (60)**, 2.1-1.2.1.1 (61, 62), 2.1-1.2.2 (62), 2.1-1.2.2.2 (65), **2.1-1.2.3 (67)**, 2.1-1.2.3.3 (68), 2.1-1.2.4 (72-73), 2.1-1.2.3.3 (68), 2.1-1.2.3.4 (69), subjektivno i/ili objektivno, 3-4.1.3 (236) čovjekove tvorbe, 1.1-1.1 (4) djelovanja, 1.1-1.3.2 (8), 1.1-2.5 (24), 1.1-3.2.3.1 (28) djelovanja, objektivno i/ili subjektivno, 1.1-2.1 (19), mjerila djelovanja, 1.1-1.5 (25) ponašanja, normativno, 2.3.1 (87) predmeta, 1.1-2.3 (22); t.: razumijevanje -> r.: t.; v. -> r. teksta tj. *subtilitas intelligendi*: t. teksta, tj. *subtilitas explicationis*

tumačenje prava, 1.1-1.4 (4), 1.1-1.2 (5), 1.1-1.3.5 (12), 1.1-1.3.5, bilj (12), 1.1-1.5 (15), 1.1-3.2.1 (26), 1.1-3.3 (33), 1.1-3.IV (33), **2.1 (58)**, **2.1-1.1.1 (59)**, **2.1-1.1.3 (59-60)**, **2.1-1.2-1.2.1 (60)**, 2.3.1-3 (94), 2.3.2-1, bilj. (119-120), 2.6-2.2.3, bilj. (196), 2.6-2.3.4 (207), 3-4.2.2 (242)

t.p., jezično, 2.1-1.1.3 (60), 2.1-1.2.1 (60), 2.3.1-3.1 (96), doslovno, tj. tekstualno, 3-4.5 (253), prošireno, tj. kontekstualno, 3-4.5 (253)

t.p., objektivno i/ili subjektivno, 2.6-2.2.3 (196), 2.6-2.2.3, bilj. (196), 3-4.1.3 (236)

t.p., povijesno, 2.1-1.1.3 (59), 2.1-1.2.3.3 (68), 2.1-1.2.3.4 (69), **4.4-1.1.1.4 (268)**

t.p., sistematsko, 2.1, bilj. (57), 2.1-1.1.3 (60), 2.1-1.2.3.3 (68), dometi, 4.4-2.8.4.3 (292), unutarstemska, 4.4-1.1.1.3 (267-268); t.p., s.: izbor prava, pravna načela, 4.4-1.1.2.1 (268)

t.p., svrhovito i/ili ciljno, 2.1-1.1.3 (60), 2.1-1.2.3.3 (68), 2.1-1.2.3.3 (69)

t.p.unutar pravnog sistema, 4.4-1.1.1

(266-268), autonomija sveučilišta, 4.4-1.1.1.3 (267-268)
t.p.: izbor prava, 4.4-1.1.1.1 (266-267)
t.p.: primjena prava, 2.1-1.2.3.5 (69)
t.p.: sistematizacija prava, 2.1-1.1.3 (59-60), 2.1-1.2.3 (67-71)
t.p.: sistematizacija prava: transformacija prava, 2.1-1.2.4.1 (73-74)
 t.p., teleologijsko -> t.p., svrhovito i/ili ciljno; t.p., gramatičko -> t.p., jezično; t.p., historijsko -> t.p., povijesno; t.p., logičko-sistematsko -> t.p., logičko; t.p., sistematsko
tumačenje pravnog akta, internacionalnog ugovora, 4.4-2.9.3 (294), propisa, 4.4-2.2.6.2 (276), ustava, 1.1-3.IV (33), **4.4-2.9.2 (293-294)**, zakona, izvrtnje uobičajenog značenja, 2.6-1.1 (179)
 tvorba, jezična i/ili nejezična, 3-4.2.5 (245)
 temelj obvezatnosti; t. važenja -> obvezatnost, temelj i/ili mjerilo
 Temelji poredbenog prava (nastavni predmet), 4.4-4 (298)
 Teorija javnog prava (nastavni predmet), 4.4-4 (298)
temeljna norma, tj. die Grundnorm – Kelsen, 2.6-2.3.1 (197- 200)
 talent -> nadarenost
teologija, 3-1.1 (216), 3-3.1 (227), 3-4.1.5 (237), kršćanska, 2.2 (84); t.: pravna teorija, 3-4.5 (255)
teorija i/ili teorijsko (služi spoznaji), 1.1 (3), 1.1-1.3.1 (8), 1.1-1.5 (25), 1.1-3.1.2 (26), 3-4.1.5 (233-234), izgradnja, 1.1-3.IV (34) društva, tj. opća znanost o društvu i/ili opća sociologija, 2.1-1.2.2.1 (64), 2.1-2 (77), društvene kontrole, 3-4.2.5 (244) društvene regulacije, 3-4.2.5 (244) društvenog izbora, 3-4.4.3 (252) teorija pravne znanosti, 3-4.2.4

(243) racionalnog izbora, 3-4.3 (246), **3-4.4.3 (251-252)**; t.: praksa – država-grad: društvo, moderno, 3-3.2 (233); t. racionalnog izbora: zakonodavstvo: pravednost, diobena, 3-4.4.3 (252); t. prava -> pravna t.; t. spoznaje -> epistemologija
teorijsko: praktičko (služi dobrom, nar. spoznaji dobroga i/ili odluci da se dobro djeluje i/ili dobrom djelovanju) **i/ili praktično** (služi svrsi, nar. spoznaji sredstva da se postigne svrha i/ili odluci da se svrhovito djeluje i/ili svrhovitom djelovanju), 1.1-1.5 (17), 1.1-25 (25), 1.1-3.1.2 (26), 1.1-3.2.5.3 (31), 1.1-3.3 (32), 1.1-3.IV (34), 1.2-1 (37-39), 1.2-2 (39-48), 3.3-4.1.5 (233-234), **2.6-2.3.3, bilj. (233), 3-3.1 (227), 3-3.2 (230), 3-4.1.5 (237-238), 3-3.2 (233), 3-4.1.5 (237-238), 3-3.2 (233)**
 teorijsko: praktičko i/ili praktično; v. -> znanje, teorijsko: znanje, praktičko i/ili praktično; činjenice: norme i/ili vrijednosti; bitak: trebanje
teorijsko-metodologijski okvir pravne historije, 2.2 (85); **političkopravne analiza** -> p. Lasswell & McDougalov okvir – prilagođen od IP
 tijelo, 3-4.1.2 (235) kao predmet spoznaje, 3-4.1.6 (238); t.: uzrok, djelatni, tj. pokretni, 3-4.1.4 (236); t.: duh -> duh: tijelo
 tko, što, gdje, kako, tj. *Who, What, When, How* – Lasswell, 3-4.3 (246)
topika, 4.4-2.2.6.1 (276)
 totalitarni poredak, 1.1-1.2 (5-6)
 tradicija v. -> nasljeđe
transcendentalna pragmatika, 2.1-1.2.3.6 (71)
 transcendentalni uvjeti -> spoznaja mogućega kao uvjet spoznaje zbiljskog
transformacija prava, 2.1-1.2.2.1 (64-65), 2.1-1.2.3.1 (68), **2.3.1-2.1**

(91-92); t.p.: pravna historija, 2.1-1.2.4.1 (74); **t.p.: racionalnost**, 2.1-1.2.2.1 (64-65), 2.1-1.2.3.1 (68); **t.p.: tumačenje prava**, 2.1-1.2.4.1 (73-74)

transistemska pravni odnos, ->p.o., t. trgovačko društvo, 3-4.4.1 (250), povijest, 2.2 (84), subjektivno pravo, čovjekovo, 3-2.1.2 (220)

trgovačko pravo: građansko pravo: upravno pravo, 4.4-2.8.2.8.C (289)

tržišno gospodarstvo -> ekonomija, tržišna

tržišna razmjena -> razmjena, tržišna

tržište, 2.1 (58), 2.5.1-1 (137), 2.6-2.2.1 (190), 2.6-2.2.2 (190), 3.-2.1.3 (221), **3-3.3 (233)**, 3.-4.4.3 (251), 2.6-2.2.1 (190), 2.6-3 (211), 3-3.2 (233), nedostatak, 3-4.4.3 (251), policentrično, 2.6-2.2.1 (190), svjetsko, 2.5.1-1 (137); t.: plan (ekonomski), 2.6-2.2.2 (190)

tuda svijest -> svijest, tuda

tumačenje (t. prava posebne natuknice), 2.1-1.2.3 (70), **2.1-1.1, bilj. (60)**, 2.1-1.2.1.1 (61, 62), 2.1-1.2.2 (62), 2.1-1.2.2.2 (65), **2.1-1.2.3 (67)**, 2.1-1.2.3.3 (68), 2.1-1.2.4 (72-73), 2.1-1.2.3.3 (68), 2.1-1.2.3.4 (69), subjektivno i/ili objektivno, 3-4.1.3 (236) čovjekove tvorbe, 1.1-1.1 (4) djelovanja, 1.1-1.3.2 (8), 1.1-2.5 (24), 1.1-3.2.3.1 (28) djelovanja, objektivno i/ili subjektivno, 1.1-2.1 (19), mjerila djelovanja, 1.1-1.5 (25) ponašanja, normativno, 2.3.1 (87) predmeta, 1.1-2.3 (22); t.: razumijevanje -> r.: t.; v. -> r. teksta tj. *subtilitas intelligendi*: t. teksta, tj. *subtilitas explicationis*

tumačenje prava, 1.1-1.4 (4), 1.1-1.2 (5), 1.1-1.3.5 (12), 1.1-1.3.5, bilj. (12), 1.1-1.5 (15), 1.1-3.2.1 (26), 1.1-3.3 (33), 1.1-3.IV (33), **2.1 (58)**, **2.1-1.1.1 (59)**, **2.1-1.1.3 (59-60)**, **2.1-1.2-1.2.1 (60)**, 2.3.1-3 (94), 2.3.2-1, bilj. (119-120), 2.6-2.2.3, bilj. (196),

2.6-2.3.4 (207), 3-4.2.2 (242)

t.p., jezično, 2.1-1.1.3 (60), 2.1-1.2.1(60), 2.3.1-3.1 (96), doslovno, tj. tekstualno, 3-4.5 (253), prošireno, tj. kontekstualno, 3-4.5 (253)

t.p., objektivno i/ili subjektivno, 2.6-2.2.3 (196), 2.6-2.2.3, bilj. (196), 3-4.1.3 (236)

t.p., povijesno, 2.1-1.1.3 (59), 2.1-1.2.3.3 (68), 2.1-1.2.3.4 (69), **4.4-1.1.1.4 (268)**

t.p., sistematsko, 2.1, bilj. (57), 2.1-1.1.3 (60), 2.1-1.2.3.3 (68), dometi, 4.4-2.8.4.3 (292), unutarsistemska, 4.4-1.1.1.3 (267-268); t.p., s.: izbor prava, pravna načela, 4.4-1.1.2.1 (268)

t.p., svrhovito i/ili ciljno, 2.1-1.1.3 (60), 2.1-1.2.3.3 (68), 2.1-1.2.3.3 (69)

t.p.unutar pravnog sistema, **4.4-1.1.1 (266-268)**, autonomija sveučilišta, 4.4-1.1.1.3 (267-268)

t.p.: izbor prava, 4.4-1.1.1.1 (266-267)

t.p.: primjena prava, **2.1-1.2.3.5 (69)**

t.p.: sistematizacija prava, **2.1-1.1.3 (59-60)**, **2.1-1.2.3 (67-71)**

t.p.: sistematizacija prava:
transformacija prava, **2.1-1.2.4.1 (73-74)**

t.p., teleologijsko -> t.p., svrhovito i/ili ciljno; t.p., gramatičko -> t.p., jezično; t.p., historijsko -> t.p., povijesno; t.p., logičko-sistematsko -> t.p., logičko; t.p., sistematsko

tumačenje pravnog akta, internacionalnog ugovora, 4.4-2.9.3 (294), propisa, 4.4-2.2.6.2 (276), ustava, 1.1-3.IV (33), **4.4-2.9.2 (293-294)**, zakona, izvrtnje uobičajenog značenja, 2.6-1.1 (179)

tvorba, jezična i/ili nejezična, 3-4.2.5 (245)

važnje, 1.1-1.1 (4), 1.1-1.3.2 (9), važnje, 2.1-1.2.2 (63), 2.1-1.2.2.3

(67), 2.1-1.2.3.6 (71), **2-5 (281-285)**, **4.4-2.5.6 (285)**, **4.4-2.5.7 (285)**, idealno, 3-4.2.5 (245), snaga, 1.1-1.3.2 (9), temelj i/ili mjerilo, normativno, 1.1-3.2.3.2 (28-29), 2.3.2-1 (121-122), 2.3.2-3 (127-128), 4.4-2.5.6 (285), 4.4-2.5.7 (285), temelj i/ili mjerilo, psihologijsko (uvjerenje u ispravnost), 4.4-2.5.6 (285), 2.5.7 (285), vađenje, temelj i/ili mjerilo, realistično (potreba i/ili učinkovitost), 4.4-2.5.6 (285), 2.5.7 (285), temelj i/ili mjerilo, vrijednosno, 1.1-3.2.3.2 (28-29), 3.2-1 (121-122), 2.3.2-3 (127-128), 4.4-2.5.6 (285), 2.5.7 (285); v. -> obvezatnost; vrijednost
velika pripovijest – postmoderna, 3-5 (254)

verstehende Soziologie ->

razumijevajuća i/ili tumačeća sociologija

visoka stručna škola, 3 (215)

visoko obrazovanje -> o., v.

vježba, 3-4.1.7 (240)

vlada, 3-4.4.3 (251); v.: tržište, 3-4.4.3 (251)

vladajuće uvjerenje o karakteru pravne znanosti -> pravna teorija, vladajuće uvjerenje o prirodi i/ili značaju pravne znanosti

vladavina, 1.1-3.2.6 (31-32), 2.6-1.2 (184-185), 2.6-3 (211), komunistička, 2.6-3 (211), preddemokratska, 2.6-3 (210), **prava**, 1.1 (3), **1.1-3.2.5.1 (29-30)**, **1.1-3.2.6 (31-32)**, 2.6-1.2 (184), 2.6-2.1 (187), 2.6-2.1 (187), 2.6-2.3.3 (202), 2.6-3 (211), **3.5.1-1 (134-136)**, tradicionalna, 3-4.3.1 (246); v. -> poredak

vladavina zakona -> vladavina prava

vlasništvo, 1.1-2.5 (25), 2.5.1-2 (139) – marksizam, 2.2 (82), 3-4.4.2 (250), **4.4-1.3.1 (270-271)**, društveno

– radnoklasna teorija 2.2 (83); v., ekonomsko: v., pravno – marksizam – kritika, 3-4.4.2 (250), **4.4-1.3.1 (270-271)**

vlast, 2.5.1-2 (139) kao predmet sociologije politike – Jellinek, 3-4.3.1 (246-247)

vojna struka, 1.1-3.2.5.2 (30), 2.5.2 (148)

vojska, 2.6-2.3.4 (205)

volja, 1.1-1.3.5 (13), 1.1-2.1 (18), 1.1-2.2 (20), 2.3.1-3.2.2.1 (100, 101), 2.3.1-3.2.2.2 (103), 2.3.1-3.2.2.3 (105), 2.3.1-3.3 (107), 2.3.1-3.3.1 (108), 2.3.1-3.3.2 (112), 2.6-1.2 (180), 2.6-2.2.2 (191), 2.6-2.3.1 (197, 199), 3-2.1.3 (220-221), 3-3.1 (229), 3-3.2 (230), 3-4.3.3 (249), 3-4.4.2 (250), 3-4.5 (252), metajuridička, 3-2.2 (224), metajuridička – Schmitt, 3-2.2 (223-224); v.-> čin volje – Kelsen; htijenje; namjera; svijest; razum: volja
vrijednosna neutralnost znanosti
-> znanost, objektivnost i/ili subjektivnost; pravna znanost, objektivnost i/ili subjektivnost; itd.
vrijednosno načelo, 1.2-3 (49-54) v.-> načelo; vrijednost; pravno načelo; pravna vrijednost

vrijednosno vađenje -> vađenje, temelj i/ili mjerilo, vrijednosni

vrijednost, 1.1 (3), 1.1-1.3.1 (8), 1.1-1.3.2 (8), **1.1-1.4 (14-15)**, 1.1-2.5 (25), 1.1-3.2.5.3 (30-31), 1.1-3.3 (32-33), 2.1-2.2 (77), **2.5.3, bilj. (168)**, **2.5.3-2.2, bilj. (174)**, kršćanska, 1.1-3.2.5.2 (30), čovjekove tvorbe, 1.1-1.1 (4), politička, 2.1-3.2 (78), politička, temeljna, 3-4.3 (246), temeljna, 3-4.5 (256); v.: norma – etika, deontologijska: etika, teleologijska, 4.4-2.5.2.2.B (282); v.: pravilo i/ili norma: – Meinong

– Sajama, 4.4-2.5.2.2.C (282); v. i/ ili norma: činjenica - > n. i/ili v.: č.; v. -> obvezatnost; važenje; pravna vrijednost i/ili svrha i/ili cilj; politička vrijednost i/ili svrha i/ili cilj
 vrlina -> krijepost
 Wegenerova teorija o kretanju kontinenata, 1.2-2 (45)
Who, What, Where, When – Lasswell, 3-3.2 (232)
Willensakt, 2.1-1.2 (62)
 zajednica istraživača -> znanstvena zajednica
 zajednica, 2.5.1-2 (139)
 zaklada, 3-4.4.1 (250)
zakon -> **zakon pravni** -> **zakon**; **zakon društva** (kao da je prirode); **zakon prirode** (fizikalni ili sl.); **zakon znanstveni**
zakon (pravni), 2.1., bilj. (57), 2.1-1.1.2 (59), 2.1-1.2.2.1 (64), 3-2.1.3 (220-221), javnost i/ili tajnost, 2.6-1.1 (179), 2.6-2.3.4, bilj. (205) – Akvinac, 3-2.1.3 (220-221), 3-3.2 (230), prirodni, tj. *lex naturalis* – tomizam, 2.6-2.3.3 (202), retroaktivni, 1.1-3.2.6 (32), 2.6-1.1 (179), 2.6-3 (209-210), božanski – Akvinac, 3-3.2 (231), hijerarhija – Akvinac, 3-3.2 (230), ljudski – Akvinac, 3-3.2 (230-231), općenitost – Aristotel, 3-3.1 (230), pozitivni, 1.1-1.4 (14), pozitivni, novi, 1.1-3.2.5.2 (30), prirodni, 1.1-1.2 (5), 3-4.1.4 (237), 3-4.3 (249), prirodni – Akvinac, 3-3.2 (230-231), 3-4.3 (249), prirodni, zapovijed, prva – Akvinac, 3-3.2 (230), umni, 3-4.1.4 (237), vječni – Akvinac, 3-3.2 (230), značenje, doslovno, tj. tekstualno, 3-4.5 (253), značenje, kontekstualno, 3-4.5 (253)
z.: **odluka** – Akvinac: Schmitt, 3-4.3.3 (249); **z.**: **razum**: **volja**, 3-3.2 (230); **z.**: ugovor: pravednost, diobena, 3-3.3 (231-232); **z.**, **prirodni**, tj. *lex naturalis*

– Akvinac: **pravo, prirodno, proceduralno, načela** – Fuller, 2.6-2.3.3 (202-203); **z.**, vječni: **z.**, prirodni: **z.**, božanski: **z.**, ljudski, 3-3.2 (230-231)
zakon društva, 1.1-1.3.3 (9), 1.1-1.3.4 (11), 1.1-2.1 (19), 1.1-2.4 (23-24), 1.1-2.5 (25), 1.1-3.2.1 (27), 1.1-3.IV (34), 2.1-2.1 (74-75)
zakon prirode, 2.1-1.2.1.1 (61), 1.1-1.3.4 (11), 1.1-2.1 (19)
zakon znanstveni, 1.1-1.3.4 (11), 1.1-2.1 (19) (239), **obuhvatni**, 1.1-2.4 (23-24), opći – Weber, 3-4.1.6 (239); v. -> objašnjenje, obuhvatnim zakonom; objašnjenje djelatnim uzrokom
 zakonodavac, 3-3.1 (230), **zakonodavstvo**, 1.1-3.2.5.2 (30), 2.5.2 (149), 2.5.2, bilj. (149), 2.5.2-1 (153), 2.5.2-2 (160-161), 2.1-1.2.4.1 (73), 2.1-2.2 (78)
 zakonodavstvo, *a priori* – Kant, 3-4.2.4 (243)
 zasluga – aristokrati: demokrati: oligarsi – Aristotel, 3-3.1 (228)
 zbivanje, prirodno, 2.1-2 (42)
zero-sum game -> igra zbroja ničica
 zlodjelo, političko, 1.1-3.2.6 (31-32), 2.6-1.1 (179), 2.6-1.2 (184), sankcije, 1.1-3.2.6 (32), 2.6-3 (211)
 zloupotreba prava, 2.6-1.1 (179), 2.6-3 (208-211)
 zloupotreba vlasti, 2.6-2.3.4 (207)
značenje, **1.1-2.1 (18-19)**, 1.1-2.3, bilj. (21), **1.1-2.4 (22-24)**, 1.2-2 (42), 1.2-3 (51), 1.2-3, bilj. (51), 2.1-1.1 (59), 2.1-1.2 (60-63, 65), 2.3.1-3 (94), 2.3.1-3.1 (96), 2.3.1-3.3.1 (108), 2.3.1-3.3.2 (111), 3-4.1.3 (236), 3-4.2.2 (242), 3-4.2.5 (244), jezgra, tj. *core* – Hart, 2.6-2.2.3 (195), objektivno, 2.6-2.3.2 (201), okružje, tj. *penumbra* – Hart, 2.6-2.2.3 (195),

pojave, prirodne i/ili društvene, 2.3.1-3.2.2.3 (104)pravnostvaralačkog akta, 3.1-2.2 (93), 2.3.1-3.2.1 (98), 2.3.1-3.2.2.2 (103), radnje, **2.3.1-3.3.3 (116), riječi/iskaza i/ili radnje, 2.3.1-3.3.1 (109), 2.3.1-3.3.3 (115)**, riječi/iskaza, **2.3.1-3.3 (106), 2.3.1-3.3.2 (111), 2.3.1-3.3.3 (115)**, subjektivno, 2.6-2.3.2 (201), 3-4.2.5 (244); z.: **pravilo, 2.3.1-3.3.2 (111)**; v. -> smisao **znak**, 2.1-1.2.1, bilj. (60), 2.1-1.2.2.2 (65), 2.3.1-3.3.3 (113), konvencionalni, 3-4.1.3 (236)

znanost, 1.1-1.5 (16-17), 1.1-2.1 (18-19), 1.1-2.2 (20), 1.1-2.3 (20-22), 1.1-2.4 (22-24), **1.2-1 (38-39)**, 1.2-2 (39-40, 45-47, 49), 2.3.1-3.2.2.2 (103), 2.3.1-3.3 (106), 2.3.1-3.3.1 (109, 110), induktivna, 1.1-2.3 (21), **normativna**, 2.3.1-3.2.2 (99-100), 2.3.1-3.2.2.1 (101), 2.3.1-3.2.2.2 (102-103), 2.3.1-3.3 (106-107), **objektivnost i/ili subjektivnost**, 1.1-2.3 (21), 3-4.1.5 (237), predmet, izbor, 1.1-2.3 (21), **problem**, 2.3.1-1 (121-122), **svrha i/ili cilj i/ili zadaća i/ili zadatak**, 2.1-2 (75-76), **2.3.2-1 (121-122)**, 3 (215), 3-4.1.6 (239) kao način života, 3 (215); z.: **etika, normativna**, 3-4.1.5 (238); z.: **opis: objašnjenje**, 3-4.1.5 (237); z.: struka, 3-4.6 (254); z.: teorija, 3-4.1.5 (237)

z., izraz, temeljni, definicija -> izraz, temeljni, znanstvene teorije, odredivost, tj. definibilnost; z., objektivnost i/ili subjektivnost v. -> prirodne znanosti, objektivnost i/ili subjektivnost; pravna znanost, objektivnost i/ili subjektivnost; itd.; z., predmet v. -> istraživanje, predmet; društvene znanosti, predmet; sociologija, predmet; itd.; v. ->

filozofija znanosti
znanosti o čovjeku, 2.3.1-3.2.2 (99), 2.3.1-3.2.2.3 (104), 3 (215), teorijske, 3-4.1.5 (237-238)
znanstvena teorija, oborivost, 3-4.2.5 (243), provjerivost, 3-4.2.5 (243)
znanstvena zajednica, 1.1-2.4 (22-23), znanstveni ateizam: pravna teorija, 3-4.5 (255)
znanstveni iskaz -> i., z.
znanstveni jezik -> j., z.
znanstveni rad, izrada, tehnika, 1.1-3. IV (34)

znanje, pojetično –Aristotel, 3-3.1 (227), **praktičko i/ili praktično** –Aristotel, 3-3.1 (227), svakodnevno, 1.1-3.2.4 (29), 2.4 (130), **teorijsko** –Aristotel, 3-3.1 (227); z.: m., 1.1-3.2.4 (29), 2.4 (131); z., **teorijsko: z., praktičko i/ili praktično**, 1.1-1.3.5 (12), 3-3 (226); v. -> teorijsko i/ili praktičko i/ili praktično; činjenice: norme i /ili vrijednosti; bitak: trebanje zor – Kant, 3-4.1.7 (239-240)

